

AIGUA SAGRADA I AIGUA MONUMENTAL AL
NORD-EST DE LA PENÍNSULA IBÈRICA EN
L'ÈPOCA ROMANA

Ana Costa Solé

Per citar o enllaçar aquest document:
Para citar o enlazar este documento:
Use this url to cite or link to this publication:
<http://hdl.handle.net/10803/457665>

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>

Aquesta obra està subjecta a una llicència Creative Commons Reconeixement-
NoComercial-SenseObraDerivada

Esta obra está bajo una licencia Creative Commons Reconocimiento-NoComercial-
SinObraDerivada

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-
NoDerivatives licence

Universitat de Girona

TESI DOCTORAL

Aigua sagrada i aigua monumental al nord-est de la Península Ibèrica en
l'època romana

Ana Costa Solé

2017

Universitat de Girona

TESI DOCTORAL

Aigua sagrada i aigua monumental al nord-est de la Península Ibèrica en
l'època romana

Ana Costa Solé

2017

PROGRAMA DE DOCTORAT: Cultura i societat a l'Europa Mediterrània

Dirigida per: Dr. Josep Maria Nolla Brufau

Memòria presentada per optar al títol de doctor/a per la Universitat de Girona

A en Lluís

Agraïments

Tot i que una tesi doctoral es un treball individual, el camí que es recorre per finalitzar-la és més fàcil si es compta amb un seguit de gent que dóna el seu suport (acadèmic i/o moral).

Vull agrair a l'equip de membres i col·laboradors del Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Girona (Josep Maria Nolla, Josep Burch, David Vivó, Jordi Sagrera, Jordi Vivo, Neus Corominas, Josefina Simon, Helena Ventura, Marc Prat, Marc Bouzas, Carla Masó). Un equip que és quasi una família.

També vull agrair a en Toni Naco la multitud de bons consells que ens lliura de manera entusiasta, per dirigir-nos correctament dins el món de la investigació.

Vull donar les gràcies a tots aquells que, en un moment o altre, s'han interessat pel decurs del meu treball doctoral. En particular la seva paciència.

Per últim, agrair a qui ha aguantat estoicament tot el procés de gestació, creació, correcció i petites angoixes derivades de qualsevol tesi doctoral: a en Lluís, el meu company.

Publicacions derivades de la tesi:

COSTA, A., 2016; Sant Aniol de Finestres i el culte a les aigües en època romana. *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 27. 47-66.

COSTA, A., (en premsa), Les restes romanes sota l'Església de Santa Maria de Porqueres: Un espai de culte a la vora de l'estany. XII Assemblea d'estudis d'Amics de Besalú i el seu comtat.

Abreviatures:

AE= Anné Epigraphique

CIL= Corpus Inscriptionum Latinarum

EE= Ephemeris Epigraphica

HEp= Hispania Epigraphica

IG= Inscriptiones Graecae

IGC= Intitut Geològic de Catalunya

http://www.igc.cat/web/es/subsol_geotermia_atles.html

IRB= MARINER, S., 1973; *Inscripciones romanas de Barcelona*, Barcelona.

IRC I= FABRE, MAYER, RODÀ, 1998; *Inscriptions romaines de la Catalogne I. Barcelone (Sauf Barcino)*. Barcelona.

IRC III= FABRE, MAYER, RODÀ, 1998; *Inscriptions romaines de la Catalogne III. Gerone*. Barcelona.

RIT= ALFÖLDY, G., 1975; *Die römischen Inschriften von Tarraco (Madriider Forschungen 10)*. Berlin (2 volums).

SEG= Supplementum Eigraphicum Graecum

Índex de les figures:

Fig. 1. Estatueta d'Heracles-Sucelus de Vienne, Walters Art Gallery, Baltimore (Tenreiro 2009: 269)

Fig. 2. Cova santuari dedicada a Pan, localitzada a la zona nord-oest de l'Acròpoli d'Atenes (HELLMANN 2006: 6)

Fig. 3. Reproducció en terracuita d'un antre de les nimfes. Datació 125-100 aC. Museu arqueològic d'Atenes. Fotografia de l'autora

Fig. 4. Planta del santuari de Nimes. (ROTH-CONGÈS, GROS 1983: 142)

Fig. 5. *Tanagrae* del Museu Arqueològic Nacional, Roma (Seu Palazzo Altemps). Fotografia de l'autora

Fig.6. Exvots anatòmics. Exposició del Museu Arqueològic de Roma. (Seu Palazzo Altemps). Fotografia de l'autora.

Fig. 7. Exvot anatòmic. British Museum. Fotografia de l'autora

Fig. 8. Exvots anatòmics, en aquest cas úters, penis i pits. Museu Arqueològic de Nàpols. Fotografia de l'autora

Fig. 9. Exvot anatòmic d'un sistema digestiu. Museu Arqueològic Nacional, Roma (Seu de les termes de Dioclecià). Fotografia de l'autora.

Fig. 10. Mapa de la situació de la Neàpolis emporitana. (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA 1988: 194)

Fig. 11. Planta del santuari amb els diferents elements indicats amb lletres i les diferents fases d'ampliació. Dibuix de l'autora basat en (MARCET, SANMARTI 1989:74).

Fig. 12. Dibuix d'Emili Gandía on s'il·lustra la troballa del pou (GANDIA 1909: 158).

Fig. 13. Estructura A, coneguda com bany d'àmfores. Fotografia de l'autora.

Fig. 14. Vista posterior de l'estructura X. Fotografia de l'autora.

Fig. 15. Planta de l'altar X (SANMARTI et al 1986: 119, fig. 20).

Fig. 16. Secció de l'altar X (SANMARTI et al 1986: 120, fig. 21)

Fig. 17. Troballa de l'altar doble dins del recinte α (PUIG I CADAFALCH; 1913: 315).

Fig. 18. Vistes del *perirrhanterion* localitzat al santuari de la neàpolis emporitana. Actualment exposat al MAC de Barcelona. Fotografies de l'autora.

Fig. 19. Fotografia de la cisterna C1 durant la seva excavació (PUIG i CADAFALCH 1913: 312)

Fig. 20. Esquema d'E. Gandia amb la situació del recipient de plom relacionat amb la cisterna C1. Extret del Diari de les excavacions (GANDIA 1910: 148)

Fig. 20b. Esquema de la cisterna c3. Extret del Diari de les excavacions (GANDIA 1925: 258).

Fig. 21. Fotografia de l'accés al recinte sagrat amb la base de la font F. Autor: E. Gandia

Fig. 21b. Vista actual de la base de la font F. Fotografia de l'autora.

Fig. 22. Inscripció bilingüe de Numa. Exposada a la seu del MAC Empúries. Fotografia de l'autora.

Fig. 23. Figuretes localitzades a Empúries relacionades amb el culte de la *Thesmoforia*. Actualment exposades el MAC Barcelona. Fotografia de l'autora

Fig. 24. Cap de marbre localitzat a la zona del santuari de la neàpolis d'Empúries. Actualment exposat al MAC Barcelona. Fotografia de l'autora.

Fig. 25. Escultura de la divinitat masculina. Exposada actualment al MAC de Barcelona. Fotografia de l'autora.

Fig. 26. Taula amb el resum de les diferents interpretacions de l'escultura. Basada en (AQUILUÉ, X. et al, 2007) i completada per l'autora.

Fig. 27. Planimetria dibuixada d'Emili Gandía en un dels seus diaris d'excavació (GANDIA 1912: 334)

Fig. 28. Planimetria del santuari publicada per Puig i Cadafalch (PUIG i CADAFALCH 1913: 305).

Fig. 29. Planimetries de les tres fases del santuari segons M. Cazorro i E. Gandia (CAZURRO GANDIA 1915: 682 a 684).

Fig. 30. Fases del santuari segons Bosch Gimpera (1945: làmines XLIX, L, LI).

Fig. 31. Planimetria del santuari de la Neàpolis emporitana (MARCET, SANMARTI 1989:74).

Fig. 32. Plantes amb les quatre fases del santuari, (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 137)

Fig. 33. Planimetria de les tres fases del santuari segons: (MAR RUIZ de ARBULO 1993).

Fig. 34. Terracotes arquitectòniques del santuari. Exposades actualment al MAC Barcelona. Fotografies de l'autora.

Fig. 35. Planimetria de les dues fases del santuari, segons (DUPRÈ 2005)

Fig. 36. Planta interpretativa de la primera fase del santuari. Dibuix de l'autora basat en: (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA; 1990) i (MAR, RUIZ de ARBULO; 1993)

Fig. 37. Planimetria del santuari dedicat a Dèmetre a Lykosoura. (MYLONOPOULOS 2006: 96).

Fig. 38. Planta interpretativa de la segona fase del santuari. Dibuix de l'autora basat en (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA; 1990) i (MAR, RUIZ de ARBULO; 1993)

Fig. 39. Planta interpretativa de la tercera fase del santuari. Dibuix de l'autora basat en (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA; 1990) i (MAR, RUIZ de ARBULO; 1993)

Fig. 40. Mapa hidrogràfic amb la ubicació de les restes de Sant Aniol de Finestres. Font: IMPRESS, 2004: 1.

Fig. 41. Planta de les restes. Dibuix de l'autora en base a les planimetries publicades per J. Esteba i R. Dehesa (ESTEBA, DEHESA, 2005: 296).

Fig. 42. Restitució del temple romà de Sant Aniol de Finestres. Imatge de l'autora.

Fig. 43. Mapa de la situació de l'església de Santa Maria de Porqueres i el seu entorn. Topogràfic de Catalunya 1:5000 (1999-2008). Núm. full 303-91, <http://cartotecadigital.icgc.cat>.

Fig. 44. Fragment de l'escultura localitzada a les parets de Santa Maria de Porqueres. (OLIVA 1957: Lám. XL).

Fig. 45. Planimetria de les restes amb la ubicació del punt de troballa del capitell. Plànol extret de (BURCH et al 1999: 14, figura 4).

Fig. 46. Alçat de la columna amb el capitell i la base. Dibuix de l'autora basat en els elements publicats a (BURCH et al 1999).

Fig. 47. Plànol actual del turó on es localitza el poblat ibèric d'Ullastret. Mapa topogràfic de Catalunya 1:5000 [2a ed., versió 2]. Núm. full 311-96. Font: Institut Cartogràfic Català.

Fig. 48. Planta de l'*oppidum* d'Ullastret. (De PRADO 2008: 187)

Fig. 49. Secció de l'edifici C de l'Acròpoli d'Ullastret. (CASAS et al 2005: 993).

Fig. 50. fragments de les màscares localitzades a la cisterna 1 d'Ullastret. Exposades actualment al MAC-Ullastret. Fotografies de l'autora.

Fig. 51. Planta aproximada de l'extensió de la cova urbana de Tarragona. (MAR et al 2012: 187).

Fig. 52. Situació de les restes en relació als principals elements de la Tàrraco romana (muralls i Fòrum). Dibuix de l'autora basat en les dades publicades a (MACIAS et al: 2007) .

Fig. 53. Fotografia, planta i secció del recinte de culte dedicat a les nimfes. Font: (TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 126-127)

Fig. 54. *Arula* i placa amb els epígrafs dedicats a les nimfes. Font: (TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 129-130)

Fig. 55 i 56. Taules amb el catàleg d'*arules* localitzades al Passatge Cobos. Taula de l'autora basada en les dades publicades a (MONTÓN 1996).

Fig. 57. Planta i secció del nimfeu de Boville. Font: (GEORGE 1986: fig. 12)

Fig. 58. Planta amb la situació hipotètica del Pou Cartanyà. Planimetria realitzada en base a la publicada a (MACIAS 1997).

Fig. 59. Fotografia de l'any 1868 amb els materials extrets del pou. Foto de J. Laurent. Arxiu Ruiz Vernacci, Madrid. Inv. 5367 B 292

Fig. 60. Mapa de situació de les restes i el seu entorn. Imatge de l'autora

Fig. 61. Mapa amb les vies romanes localitzades i el seu possible recorregut al llarg de l'Ebre. Dibuix de l'autora en base al publicat per (NOGUERA 2007).

Fig. 62. Mostra del material ceràmic localitzat dins de la font. Dibuix de (GENERA 1997: 21)

Fig. 63. Taula amb les dades extretes de (GENERA 1997:16)

Fig. 64. Làmina amb les monedes de la font. (GENERA 1997: 22)

Fig. 65. Planta de les restes de Cueva Negra (COSTA 2009) basat en (ORÓ, 1996)

Fig. 66. Planta del centre termal de Bath. Font: (YEGÜL 1992).

Fig. 67. Plànol de situació de la vila de Caldes de Malavella. Mapa topogràfic de Catalunya 1:5000 [2a ed., versió 2]. Núm. full: 304-104. Institut Cartogràfic Català.

Fig. 68. Plànol de situació de les restes romanes al costat de l'hospital de pobres de Caldes. (PUIG i CADAFALCH 1934: 226).

Fig. 69. Planta de les termes de Caldes de Malavella. (PUIG i CADAFALCH 1934: 227).

Fig. 70. Planta de la primera fase de les termes romanes (LLINÀS 2002)

Fig. 71. Vista actual de les termes. Fotografia de l'autora.

Fig. 72. Planta amb la reforma del segle II dC (LLINÀS 2002).

Fig. 73. Restitució de la sala sacra, fase 1. Dibuix de l'autora

Fig. 74. Restitució de la sala sacra, fase 2. Dibuix de l'autora.

Fig. 75. Restitució de la sala sacra, fase 3. Dibuix de l'autora.

Fig. 76. Restitució de la sala sacra, fase 4. Dibuix de l'autora.

Fig. 77. Imatge amb les portes de la sala sacra tapiades. Servei d'Arqueologia. MAC Girona.

Fig.78. Pedra d'anell amb forma d'escarabat, localitzada a la *natatio* de Caldes. Fotografia de l'autora.

Fig. 79. Pedra d'anell amb la imatge de Perseu localitzada a la *natatio* de les termes.

A la dreta, el negatiu de la imatge permet veure millor certs detalls. Fotografia de l'autora.

Fig. 80. Pedra d'anell amb la imatge d'un lleó, localitzada a la *natatio* de Caldes. A la dreta, el negatiu de la imatge permet veure millor certs detalls. Fotografia de l'autora.

Fig. 81. Pedra d'anell amb la possible representació d'un porc, localitzada a la *natatio* de Caldes. A la dreta, el negatiu de la imatge permet veure millor certs detalls. Fotografia de l'autora.

Fig. 82. Epígraf dedicat a Apol·lo, localitzat a Caldes de Malavella. MAC Girona. Fotografia de l'autora.

Fig. 83. Fotografia de la piscina romana de Puig de les Ànimes. Servei d'Arqueologia MAC Girona.

Fig. 84. Restitució de la piscina romana de Puig de les Ànimes. Dibuix de l'autora.

Fig. 85. Planta de l'establiment termal *Aquae Helveticae* (YEGÜL 1992: 111).

Fig. 86. Planimetria dels banys de Haskovo, Bulgària. (YEGÜL 1992: 112).

Fig. 87. Plànol de la vila de Caldes de Montbui amb la senyalització (cercle blau) de la situació del recinte termal. Mapa topogràfic de Catalunya 1:5000. Full 393-1-2. Institut Cartogràfic de Catalunya.

Fig. 88. Planta de les restes de la Plaça del Lleó. En negre, les restes conservades. En gris, el traçat hipotètic dels murs. (MONTLEÓN 2002).

Fig. 89. Imatge actual de les restes de la plaça del Lleó. Fotografia de l'autora.

Fig. 90. Restitució en secció de les restes de la plaça del Lleó. Dibuix de l'autora

Fig. 91. Planta de les termes d'Aix-Les-Bains. (PUIG i CADAFALCH,1934: fig 288).

Fig. 92. Font Peirene Corint (LONGFELLOW 2011: 10)

Fig. 93. *Lacus Iuturnae*, Roma. Fotografia de l'autora.

Fig. 94. Escultures dels Diòscurs que decoraven el *Lacus Iuturnae*. Fotografia de l'autora.

Fig. 95. Fragment de la *Forma Urbis Roma* amb la situació del *Lacus Iuturnae* (Mecat amb vermell). © The Stanford Digital Forma Urbis Romae Project

Fig. 96. *Hydria* amb la representació d'una *krené*. British Museum. Fotografia de l'autora.

Fig. 97. Font tipus "tholos" de l'acropoli d'Argos. (GLAZER 2000a: 449)

Fig. 98. Planimetria dels dos nimfeus bessons del teatre d'Ostia Antica. (RICCIARDI SCRINARI 1996: 202, fig. 355)

- Fig. 99. Fotografia d'un dels dos nimfeus bessons del teatre d'Ostia Antica. Fotografia de l'autora.
- Fig. 100 i 101. Planta i fotografia actual del nimfeu de Trajà a Efes. Fotografies de l'autora.
- Fig. 102. Nimfeu d'Herodes Atticus, Olímpia. (GLASER 2000a: 440).
- Fig. 103. Vista del *Canopus* de Vil·la Adriana. Fotografia de l'autora.
- Fig. 104. Planta del *Canopus* de Vil·la Adriana. (GLAZER 2000a: 463).
- Fig. 105. Planta de la gruta de la vil·la marítima de Tiberi a Sperlonga. (GLAZER 2000a: 459)
- Fig. 106. Planimetria de la *meta sudans* augustal i domicianea (ZEGGIO 2005: 275 fig. 6)
- Fig. 107. La *meta sudans* d'època flàvia. (LONGFELLOW 2011: 35)
- Fig. 108. Representació de la *meta sudans* en una moneda de Domicià (81-82 dc). Museu Arqueològic Nacional, Roma. Fotografia de l'autora.
- Fig. 109. Planta del *Claudianum*. (DOMINGO MAR PENSABENE 2013: 325)
- Fig. 110. Fragment de la *Forma Urbis Roma* amb la representació del *Septizodium*. © The Stanford Digital Forma Urbis Romae Project
- Fig. 111. Gravats amb la representació del *Septizodium*. MS Salisburgensis, c. 1480-90, encre sur papier, Salzburg, Universitätsbibliothek, ms-Ital-M-III-40, f. 21r (Archive Lartte SNS - Pise). a: (SETTIS; 2011: 736, fig. 19)
- Fig. 112. Planta del temple de *Venus Genetrix*. Marcat en blau, la font dedicada a les nimfes Appiades. (ULRICH 1993: 60 fig. 4)
- Fig. 113. Planimetries de fòrums amb les estructures hidràuliques marcades en blau: **A** Fòrum de *Baelo Claudia*, (BERNAL, et al 2011: 69). **B** Fòrum de Luna, (RUIZ de ARBULO 1991: 26). **C** Fòrum de Mèrida (ÁLVAREZ, NOGALES 2003: 185). **D** Fòrum d'Èvora, (HAUSCHILD 1994: 197)
- Fig. 114. Planta general de la ciutat romana d'Empúries amb la situació de les restes del fòrum. (BURCH et al 2010: 50)
- Fig. 115. Planta del fòrum republicà. (RUIZ de ARBULO 1991: 31, fig 19)
- Fig. 116. Planta del fòrum en època d'August. (AQUILUÉ, et al 1998)
- Fig. 117. Vista actual de la font monumental del fòrum d'Empúries. Fotografia de l'autora.
- Fig. 118. Secció del nimfeu i el criptopòrtic. (AQUILUÉ et al, 1998).

Fig. 119. Mapa amb la situació d'*Iluro* dins de la xarxa viària romana. (GARCIA ROSELLO 2014: fig. 4)

Fig. 120. Plànol de les restes romanes localitzades a la ciutat d'*Iluro*. En vermell, les *insulae*. En blau, la situació de la font monumental al centre del *Cardo Maximus*. (GARCIA ROSELLÓ 2014)

Fig. 121. Planta amb les restes de la font monumental. (GARCIA ROSELLÓ 2014: 201, fig. 44).

Fig. 122. Restitució de la font monumental amb una vista de la secció del *Cardo Maximus* d'*Iluro*. Dibuix de l'autora.

Fig. 123. Planta i restitució d'una font de *Lepcis Magna*. (TOMASELLO 2005: 30-34)

Fig. 124. Planta de *Barcino*, amb la situació del fòrum. Dibuix de l'autora basat en (ORENGO MIRÓ 2010:254).

Fig. 125. Planimetria amb la xarxa hidràulica relacionada amb el fòrum de la Barcelona romana. Dibuix de l'autora basat en el publicat per (ORENGO MIRÓ 2010:254)

Fig. 126. Plànol de *Barcino* amb la situació de la Domus de St. Iu. Font: (CORTES 2009: 271) retocat per l'autora.

Fig. 127. Planta del porticat i l'arranjament hidràulic del jardí de la *domus*. Font: (CORTES 2009: 127), retocat per l'autora.

Fig. 128. Plànol de la Tàrraco del segle II aC. (MAR, et al 2012: 93, fig. 47)

Fig. 129. Restitució de la zona del port de Tàrraco en època d'August. (MAR et al 2012: 292, fig. 165)

Fig. 130. Planta del teatre de Tàrraco amb els elements localitzats de la seva fundació. (MAR 1992)

Fig. 131. Vista actual de la font monumental annexa al teatre. Fotografia de l'autora.

Fig. 132. Fragments de les grans gerres de marbre localitzades al sector annex del teatre de Tàrraco. (KOPPEL, RODÀ 1996: 169-170)

Fig. 133. Vista actual de la font monumental. Fotografia de l'autora.

Fig. 134. Detall del paviment de morter hidràulic. Fotografia de l'autora.

Fig. 135. Planta del fòrum triangular d'Ostia Antica, amb la font circular al centre. (RICCIARDI SCRINARI 1996:14)

Fig. 136. Font de l'Àgora d'Argos. (GROS 1996: 427).

Fig. 137. Àrea suburbana de Tàrraco en època republicana. El cercle vermell marca la ubicació de la font dels lleons. (MAR et al 2012: 181).

Fig. 138. Restitució de la primera fase de la font. Dibuix de l'autora.

- Fig. 139. Font Lalysos, a Rodes. Font: (GROS 1996: 420).
- Fig. 140. Restitució de la segona fase de la font. Dibuix de l'autora.
- Fig. 141. Font "a baluetto" de la Regio II illa IX d'Ostia Antica. Font: (SCRINARI RICCIARDI 1996: fig 200)
- Fig. 142. Restitució de la fase 2b de la font. Dibuix de l'autora.
- Fig. 143. Restitució de la tercera fase de la font. Dibuix de l'autora.
- Fig. 144. Mapa amb la situació de les restes. (KOPPEL 1988: 9)
- Fig. 145. Planta de les troballes. (KOPPEL 1988: 11).
- Fig. 146. Restitució segons les hipòtesis publicades a (MAR et al 2012: 140-141). Dibuix de l'autora.
- Fig. 147. Escultura de la nimfa dorment. MAC Tarragona. Fotografia de l'autora.
- Fig. 148. *Heracliscos*. MAC Tarragona. Fotografia de l'autora.
- Fig. 149. Eros dormit. MAC Tarragona. Fotografia de l'autora.
- Fig. 150. Ubicació de les restes de la font en relació amb la plaça del fòrum baix de Tarragona. Font: (MAR et al 2012: 187), retocat per l'autora.
- Fig. 151. Planimetria de les restes localitzades al C/ Gasòmetre, 32 de Tarragona. (MACIAS 1997)
- Fig. 152. Restitució de la font. Dibuix de l'autora.

Índex:

Agraïments	7
Publicacions derivades de la Tesi	9
Abreviatures	11
Índex de les figures	13
1- Resum	25
2-Introducció	29
2.1 Motivació de l'estudi	29
2.2 Objectius	30
2.3 Dificultats per l'estudi	31
2.4 El mètode de treball. Les fonts	31
2.5 Estructura de l'estudi	34
3- L'aigua com element sagrat	37
3.1 Convivència, Sincretisme i <i>Interpretatio</i>	38
3.2 El món ibèric	38
3.3 Tipologies dels deus en l'àmbit ibèric	43
3.4 El món romà	47
3.5 L'adopció religiosa d'elements grecs per part de Roma	53
3.6 Espais de culte – Arquitectura	54
3.6.1 La cova	55
3.6.2 Nimfeus	62
3.6.3 Santuaris i temples	64
3.6.4 Pous i cisternes	66
3.7 Els Objectes	68
3.7.1 Epigrafia	68

3.7.2 Numismàtica	70
3.7.3 Exvots	74
4- Casos d'Estudi	79
4.1 Santuari de la Neàpolis d'Empúries	81
4.2 Edifici de Sant Aniol de Finestres	168
4.3 Restes sota l'església de Santa Maria de Porqueres	182
4.4 L'Acròpoli d'Ullastret	198
4.5 La cova urbana de Tarragona	217
4.6 Restes del C/ Colom – Tarragona	222
4.7 Pou Cartanyà – Tarragona	242
4.8 Font de N'horta (Torre de l'Espanyol, Tarragona)	255
5- Aquae i conjunts termals mineromedicinals	265
5.1 Balnearis i centres termals	270
5.2 Terminologia	272
5.3 Arquitectura	275
6- Casos d'estudi	281
6.1 <i>Aquae Calidae</i> - Caldes de Malavella	283
6.2 <i>Aquae Calidae</i> -Caldes de Montbui	315
7- L'aigua Monumental	341
7.1 Terminologia	344
7.2 El terme <i>Nymphaeum</i>	345
7.3 Tipologies	349
7.4 Materials, Decoració i programes iconogràfics	354
7.5 Els grans nimfeus, la propaganda imperial i el seu reflex en les províncies	358

7.6 Els casos d'Estudi	364
8- Casos d'Estudi	371
8.1 El nimfeu del fòrum d'Empúries	373
8.2 Font monumental del <i>Cardo Maximus</i> d'Iluro (Mataró)	384
8.3 Nimfeu del fòrum de <i>Barcino</i>	395
8.4 Domus de St. Iu	402
8.5 El nimfeu del teatre romà de Tarragona	407
8.6 Nimfeu de la UA 15 – Tarragona	423
8.7 La font dels lleons – Tarragona	433
8.8 Nimfeu del <i>Collegium fabrum</i> – Tarragona	441
8.9 Font Monumental de la zona del <i>Macellum</i> – Tarragona	452
9. Conclusions	459
10. Bibliografia	473

Resum

A finals de l'època republicana els canvis sobre el territori del nostre estudi es començaren a fer patents. En aquest període s'estableixen una sèrie d'edificis de culte, de clar caràcter itàlic, que evidenciaren el control territorial, religiós, social i econòmic que va comportar la romanització. Aquest treball analitza en profunditat diversos exemples d'aquest tipus d'establiments al llarg de les actuals províncies de Girona, Barcelona i Tarragona, evidenciant els processos de sincretisme propis del contacte entre dues realitats religioses ben diferenciades, passant a l'etapa de la *interpretatio* dels mateixos per part del contingent romà i la posterior immersió total de la religió romana al nostre territori.

El fil conductor d'aquest estudi és l'aigua i com aquest element articulà tot un seguit d'espais que s'han diferenciat en tres apartats: els espais de culte, on l'aigua pren una rellevància fonamental, els espais de caire termomineral, on l'aigua genera un doble discurs: el religiós i el monumental. La complexitat d'aquests centres i la seva situació jurídica ens donen grans dades sobre la ocupació territorial, la difusió dels cultes plenament romans i l'explotació i control del territori.

Per últim, tractem l'aigua des del punt de vista de la monumentalitat. Aquest últim apartat no ens allunya, com podria semblar *a priori*, del fil conductor de la nostra recerca. Un cop més podem veure com el món romà va estructurar una sèrie d'elements, alguns dispersos pel territori, altres inserits a la trama de les *urbes* amb una finalitat molt concreta: fixar una sèrie de punts rellevants sobre el territori, marcar aquestes fites com elements de control territorial i social i generar espais públics ben delimitats dins de les ciutats, buscant transmetre una sèrie de valors i missatges propagandístics així com evidenciar el poder de l'imperi i de la classe política dins del seu territori.

Resumen

Hacia el final de la República, los cambios sobre el territorio de nuestro estudio empezaron a ser evidentes. En este periodo se establecen una serie de edificios de culto, de claro carácter itálico, que evidenciaron el control territorial, religioso, social y económico que supuso la romanización. Este trabajo analiza en profundidad varios ejemplos de este tipo de establecimientos a lo largo de las actuales provincias de Girona, Barcelona y Tarragona, evidenciando el proceso de sincretismo fruto del contacto entre dos realidades religiosas bien diferenciadas, pasando a una etapa de *interpretatio* de los mismos por parte del contingente romano y la posterior inmersión total de la religión romana en nuestro territorio.

El hilo conductor de este estudio es el agua, y cómo esta es el elemento vehicular de una serie de espacios que se han diferenciado en tres apartados: los espacios de culto, donde el agua toma una relevancia fundamental, los espacios de tipo termomineral, donde el agua genera un doble discurso: el religioso y el monumental. La complejidad de estos centros y su situación jurídica nos dan grandes datos sobre la ocupación territorial, la difusión de los cultos plenamente romanos y la explotación y control del territorio.

Por último, tratamos el agua desde el punto de vista de la monumentalidad. Este último apartado no nos aleja, como podría parecer *a priori*, del hilo conductor de nuestra investigación. Una vez más podemos ver cómo el mundo romano estructuró una serie de elementos, algunos dispersos por el territorio, otros estructurados dentro de la trama de las *urbs* con una finalidad muy concreta: fijar una serie de puntos relevantes sobre el territorio, marcar estos hitos como elementos de control territorial y social y, generar espacios públicos bien delimitados dentro de las ciudades, buscando transmitir una serie de valores y mensajes propagandísticos así como evidenciar el poder del imperio y de la clase política dentro de su territorio.

Abstract

Towards the end of the Republic, the changes on the territory of our study began to be evident. In this period a series of buildings of cult are established, of clear Italic character, which evidenced the territorial, religious, social and economic control that supposed the Romanization. This work analyses in depth several examples of this type of settlements throughout the actual provinces of Girona, Barcelona and Tarragona, evidencing the syncretism process starting from the contact between two well-differentiated religious realities, happening a stage of *interpretatio* of the same ones part of the Roman contingent and subsequent total immersion of the Roman religion in our territory.

The guiding thread of this study is water, and how this is the vehicle element of a series of spaces that have been differentiated into three sections: cult spaces, where water takes a fundamental relevance, thermo-mineral spaces, where the water generates a double discourse: the religious and the monumental one. The complexity of these centres and their legal situation gives us great information about the territorial occupation, the dissemination of the fully Roman cults and the exploitation and control of the territory.

Finally, we treat water from the point of view of monumentality. This last section does not distance us, as it might seem *a priori*, from the thread of our research. Once again we can see how the Roman world structured a series of elements, some scattered throughout the territory, others structured within the fabric of the *urbes* with a very specific purpose: to set a series of relevant points on the territory, to mark these milestones as elements of territorial and social control, and to generate well-defined public spaces within cities, seeking to transmit a series of values and propagandistic messages as well as evidence of the power of the empire and the political class within its territory.

2. Introducció

El present estudi vol fer palesa la importància de l'aigua com a element central, dins de les estructures arquitectòniques i dels espais de representació i de culte de caire públic. L'anàlisi individualitzada d'aquests espais, tant de la seva construcció, com per la seva inserció dins del territori i la influència que la seva presència va comportar, ens donarà informació fonamental per tal de poder analitzar conjuntament els espais estudiats. El tema escollit creiem que és de gran rellevància atès que en tot el territori de l'imperi romà la presència d'aquests elements (fonts, nimfeus, santuaris d'aigua, centres termals, etc.) és una constant. L'aigua és l'element comú de tots aquests espais, que és la causa, el vehicle, el reflex i/o la necessitat de tots els casos que aquí analitzem. L'aigua, és allò que justifica la seva existència, la seva evolució o el seu procés de transformació monumental.

2.1 Motivació de l'estudi

La tria d'aquest tema d'estudi no ha estat arbitrària. L'interès per les estructures monumentals vinculades a l'aigua ha estat una constant en la nostra etapa d'estudiant i posteriorment en la redacció del treball per aconseguir el DEA (diploma d'estudis avançats) titulat: "La funcionalitat dels espais dedicats al culte a les aigües a la Península Ibèrica en època romana". Ja en aquest estudi varem tractar la problemàtica que suposa analitzar aquests espais, en aquesta ocasió tots de tipus religiós, disseminats per la geografia peninsular ibèrica. Aquest estudi em va permetre crear una classificació tipològica d'espais dedicats al culte a les aigües, on vaig tractar i analitzar casos determinats, que he recuperat en aquest present treball doctoral per fer-ne una anàlisi més precisa i detallada.

El meu bagatge investigador em va portar a publicar, l'any 2010, el capítol dedicat a la jardineria romana dins del llibre *Felix Turisa. La vil·la dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar)*, *El jardí a Roma: l'exemple de la vil·la dels Ametllers* on es feia molt d'èmfasi en les estructures hidràuliques relacionades amb l'*otium* romà dins de les vil·les luxoses. Per altra banda, i seguint amb les publicacions relacionades amb la temàtica de la present tesi, citaré dos articles publicats dins de les actes del Seminari internacional *Aquae Sacrae. Agua y sacralidad en época antigua*, de les quals en sóc coeditora, organitzat per la Universitat de Girona entre els dies 12-13 de juliol de 2011. El primer article, *Els espais de culte a les aigües al territorium de Gerunda* (COSTA 2011b), es presentava com una primera recopilació i anàlisi de dades sobre els espais relacionats amb el culte a les aigües dins de l'actual territori de la província de Girona. El segon, *El agua*

en Tàrraco (COSTA 2011a), ens mostrava les grans estructures hidràuliques de la capital provincial en època romana i la seva evolució. Tots dos articles es poden considerar els embrions del que més tard s'ha convertit en la nostra tesi. Aquests dos articles són un estat de la qüestió sobre els elements sacres i monumentals d'època romana, relacionats amb l'aigua, en aquests dos territoris. Un últim article que cal posar en relació amb aquesta recerca és el publicat l'any 2015 en el suplement 33 de la revista *Aquitania, La gestión del agua en la antigua Tarraco* que neix del treball en equip dut a terme dins del projecte europeu "WATER SHAPES. Meanings, uses and the architectural works of the most precious gift" en el qual vaig participar com a investigadora del Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Girona juntament amb la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona.

2.2 Objectius

La majoria dels espais que apareixen en aquest estudi ja han estat investigats amb anterioritat, però sempre de manera individualitzada, mai integrats dins d'un estudi global. Un dels nostres principals objectius consisteix a actualitzar les dades conegudes de cadascun dels jaciments, fent-ne una valoració crítica que, pot proporcionar tot sovint una nova interpretació d'aquests espais.

Un altre dels principals objectius del nostre estudi es realitzar una lectura transversal dels conjunts que aquí analitzem, per tal de demostrar que la seva inserció sobre el territori no és ni molt menys arbitrària o capriciosa. La ubicació geogràfica dels espais que analitzem és fruit d'una necessitat nascuda, entre altres causes, del canvi que va suposar l'arribada del món romà al nostre territori.

Un cop compilada tota la informació dels diferents espais, l'objectiu és reinterpretar la visió que fins al dia d'avui s'ha tingut dels diferents casos d'estudi. No es tracta de rebatre les dades o conclusions a les que s'ha arribat fins al moment, sinó de donar un nou pas i analitzar cada cas, no només com un element individual, sinó com una estructura que es relaciona amb la trama urbana o territori en el que està inserit. La gran importància d'aquests elements, bé siguin estructures de caire sagrat o monumental, ens portaran a veure fins a quin punt la seva influència determinava l'estructura social, urbanística, econòmica i fins i tot política del seu entorn.

2.3 Dificultats per l'estudi

Dels espais analitzats en aquesta tesi, molts ja han estat objecte d'estudi com podem observar en la bibliografia que hem utilitzat. El treball de recopilació bibliogràfica ens demostra que s'han elaborat treballs tant a nivell individual, dels investigadors de cada establiment, com en múltiples publicacions en congressos que han intentat ser una posada al dia de les dades disponibles. Generalment, però, s'analitzen de forma individual i descontextualitzada. Manquen estudis que recopilin aquests espais de gran interès i facin una anàlisi més profunda pel que fa a la seva aparició sobre el territori i els vincles, a nivell social, polític i econòmic, que aquests recintes propiciaven. Per altra banda, volem destacar la manca d'estudis que aglutinin diferents espais on l'aigua és un element de culte, en els quals es faci una anàlisi de la seva vessant simbòlica des d'un punt de vista global, no només local o puntual.

Pel que fa referència a la bibliografia consultada, creiem convenient destacar alguns punts: en primer terme, alguns dels casos estudiats han estat realment força publicats. La bibliografia consultada pot fer pensar que, *a priori*, els casos d'estudi han estat "exhaurits". Però ens hem adonat que no és així. En alguns exemples, ens trobem davant d'una reiteració en les dades, presentades en diversos articles i publicacions de congressos. Alguns dels aspectes són repetitius i altres, com pot ser la relació amb l'entorn immediat, ni tan sols es tracten, deixant de banda la inserció i relació amb el territori d'un espai que resulta molt rellevant i de gran valor per tal d'entendre el seu impacte en el lloc on es troba ubicat. En altres casos, trobem a faltar reflexions sobre el desenvolupament dels cultes, encara que sigui a nivell hipotètic, en els espais de tipus sacre o en els espais termals que també tractem en el nostre treball. Per altra banda, també hem tractat casos d'estudi que presenten una bibliografia molt minsa, fet normalment relacionable amb treballs arqueològics insuficients o treballs d'urgència vinculats a reformes i obres que no permeten excavacions en extensió, fet que perjudica a l'hora de realitzar estudis en profunditat. En aquests casos, davant de la manca de dades empíriques, hem buscat el major nombre de casos d'estudi que puguin servir com a paral·lels, totals o parcials, i extrapolar les dades per omplir els buits d'informació i poder establir hipòtesis de funcionament, estructura i ús dels diferents espais.

2.4 El mètode de treball. Les fonts

La cerca d'informació ha estat una part fonamental per poder iniciar la nostra recerca. No ens hem limitat a reunir publicacions concretes (articles específics,

monografies, congressos, etc.), de les quals parlarem posteriorment. Hem volgut documentar-nos utilitzant un ventall de documentació el més ampli possible, incloent l'epigrafia i els textos clàssics, per tal de dotar el nostre treball d'una major base teòrica i a la vegada amb suficients paral·lels per tal de poder realitzar un estudi en major profunditat. Pel que fa a l'epigrafia, hem utilitzat recursos tradicionals tals com els respectius volums de l'obra publicada per G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne*, però també recursos online. En aquest cas hem utilitzat dues bases de dades: *Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby*¹ i *Heidelberger akademie der wissenschaften*². Aquestes dues bases de dades ens han facilitat la tasca de localitzar paral·lels i exemples concrets per tal de donar una informació més completa i adequada en cadascun dels casos d'estudi. Pel que fa a les fonts clàssiques, hem recorregut a les publicacions que ja s'especifiquen en la bibliografia, però també hem utilitzat el recurs online *Perseus project*³ que ens ha ajudat a localitzar tant les cites originals dels autors clàssics, com les seves traduccions.

Entre els principals volums que recopilen la informació utilitzada en la nostra investigació, val la pena destacar, dins del camp de l'estudi del termalisme antic, tot un seguit de publicacions. Aquestes, han ajudat a donar a conèixer diferents espais, així com grans articles de tipus teòric, fonamentals en aquest treball nostre: l'any 1991 es publicaren les actes de la taula rodona sobre les termes romanes publicada per l'École Française de Rome, de les quals volem destacar un article de Pierre Aupert, *Les thermes comme lieux de culte* (AUPERT 1991). També el 5è volum de la sèrie II de la revista *Espacio, Tiempo y Forma*, de l'any 1992, dedicat en exclusiva a l'aigua com objecte de culte dins dels espais termals. Del mateix any són el catàleg de l'exposició *Dieux guérisseurs en Gaule romaine* i les actes del congrés titulat *Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines (Caesarodunum, 26)*. Posteriorment, l'any 1997 es publicaren les actes de *Termalismo Antiguo. I Congreso Peninsular*. L'any següent, Francisco Díez de Velasco publicà una monografia que s'ha convertit en tot un referent per a l'estudi de la religió antiga relacionada amb els espais termals de tota la Península Ibèrica: *Termalismo y religión. La sacralización del agua termal en la Península Ibérica y el Norte de África en el mundo antiguo*. Posteriorment,

¹ <http://db.edcs.eu>

² <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>

³ <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection%3Fcollection%3DPerseus:collection:Greco-Roman>

l'any 2007, es publicà, novament per part de l'École Française de Rome, les actes d'un col·loqui celebrat a Roma l'any 2004 amb el títol *Bains curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen-âge*.

Si parlem d'estudis generals, pel que fa a l'arquitectura dels espais de culte, el primer treball que volem destacar és la publicació de P. Gros *L'architecture romaine. Les manuels d'art et d'archéologie antiques*. Considerem aquest treball com un dels manuals bàsics per poder iniciar un estudi de l'arquitectura, en aquest cas dels espais de culte, però també de les grans fonts monumentals i de la seva inserció en la trama urbana de les ciutats. També volem destacar, en aquest cas pel que fa a l'estudi de les grans fonts monumentals, el treball de síntesi de B. Longfellow: *Roman imperialism and civic patronage. Form, meaning, and ideology in monumental fountain complexes*. Aquesta publicació de l'any 2011 ens ha servit de punt de partida per analitzar les grans obres monumentals de tipus decoratiu vinculades a l'aigua que varen sorgir gràcies a l'interès de les elits i del propi poder imperial. Un altre volum que volem destacar, sobretot per ser un treball de compilació i anàlisi molt complet, es el publicat l'any 2012 per R. Mar, J. Ruiz de Arbulo, D. Vivó i J.A. Beltrán-Caballero, *Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Volumen I. De la Tarragona ibérica la construcción del templo de Augusto*. Aquesta publicació ens ha facilitat no només informació de tipus arqueològic, sinó que ens ha permès contextualitzar diferents espais del nostre interès localitzats a l'antiga Tàrraco. La bibliografia utilitzada és, creiem, força extensa i intenta aprofundir tant en els casos d'estudi com en els diferents apartats teòrics, buscant presentar el major i millor nombre d'informació possible.

El nostre estudi s'insereix en el marc físic del territori que ocupen actualment les províncies de Girona, Barcelona i Tarragona. La continuïtat territorial d'aquestes tres províncies, així com la característica de ser zones amb un gran contacte amb el Mediterrani, ens donen tres sectors, de característiques similars, però amb una evolució, pel que fa als espais analitzats en aquest estudi, força diversa. La tria del marc geogràfic ha estat condicionada pel nombre i diversitat dels espais que volíem tractar en la nostra tesi doctoral. Els tres grans blocs que aquí analitzem, l'aigua sagrada, els espais termals i l'aigua monumental, troben en el territori al que hem delimitat la recerca, prou exemples, alguns d'ells molt representatius. El marc cronològic se situa entre l'època baixrepublicana (segle II aC) i, en alguns dels casos, fins al segle V dC. Aquest marc cronològic, bàsicament en el període romà, respon a la necessitat d'analitzar tots els espais

d'estudi des de la seva creació fins al seu abandonament, en un intent per poder fer més entenedora la seva evolució i, sobretot, poder extreure el major nombre de dades que ens permetin fer una anàlisi el més rigorosa possible de tot el conjunt.

Els casos d'estudi han estat triats per la seva rellevància i complexitat i, al mateix temps, perquè considerem que mereixen anàlisis més exhaustives, no només a nivell de l'espai en si mateix, sinó també pel seu entorn i com aquest s'integra en el territori. Els espais escollits no representen el total dels exemples que es podien haver inclòs en la nostra tesi, especialment pel que fa al bloc de l'aigua monumental, però hem cregut convenient cenyir-nos a un nombre "maneja" i a l'hora divers d'exemples que cobrien tot l'espectre que era del nostre interès. No volem deixar d'assenyalar que en un futur immediat seria convenient seguir realitzant estudis que ampliïn i ajudin a completar el que nosaltres volem realitzar amb la nostra investigació.

2.5 Estructura de l'estudi

El nostre treball es divideix en tres grans blocs: en el primer, ens centrem en l'aigua com element sagrat. Pel que fa a aquest apartat, l'aigua apareix jugant diversos rols: com un element sagrat en si mateix, com un element subsidiari d'un espai de culte o com un element subsidiari dels rituals relacionats amb l'espai de culte. En segon terme s'analitzarà la sacralitat dins els espais termals, estudiant aquells espais on el bany revesteix altres característiques que van més enllà de la higiene o el lleure, sempre vinculats a brolladors d'aigua als que s'atribueixen capacitats curatives. Considerem que no poden ser analitzats simplement com espais termals, vista la seva complexitat tant a nivell arquitectònic com a nivell interpretatiu on també hi conflueixen elements religiosos que cal analitzar paral·lelament amb el seu entorn immediat. En el tercer cas d'estudi ens centrem en els espais de caire monumental. En aquests, l'aigua es mostra com un element que ajuda a refermar el discurs que l'espai monumental vol transmetre: propaganda imperial, propaganda d'un benefactor local, enaltiment dels mites locals, urbans o imperials, etc. L'aigua es un element, en aquest casos concrets, que s'utilitza com "altaveu" del missatge que es vol transmetre. Aquests tres grans blocs constitueixen el cos del treball, la nostra base de dades, exemples i paral·lels, amb una anàlisi individual de cadascun dels espais. Precedint els casos d'estudi, hem realitzat un apartat introductori en cadascun dels tres apartats en què hem dividit la tesi. Aquests tres apartats teòrics creen un marc que ajuda al lector de la nostra investigació, són un treball previ de síntesi que serveix per fer més entenedors els posteriors espais que aquí analitzem. Gràcies a les

dades aconseguides, tant en els apartats teòrics com en els casos d'estudi individuals, es buscaran els patrons i paral·lels dins dels casos amb una temàtica comuna, bé els espais de culte, els espais de caire monumental i els espais termals.

Per poder realitzar la següent investigació, la primera tasca realitzada ha estat la de reunir tot el material publicat fins al moment sobre cadascun dels jaciments o espais analitzats. Per tal de poder obtenir la informació més exacta, no ens hem limitat a les publicacions tals com llibres, monografies o articles científics, sinó que, ens els casos en què s'ha pogut, no només hem consultat les memòries arqueològiques, sinó que hem visitat i analitzat *in situ* els jaciments que aquí estudiem. Un cop aplegades les dades, s'ha procedit a ordenar-les i sistematitzar-les i, en alguns casos, s'han creat quadres sinòptics que faciliten la cerca de les principals dades per tal de conèixer un espai i els sectors que el formen. Com es pot observar en l'índex del present estudi, els espais s'han separat en tres grans blocs temàtics: el primer, l'aigua sagrada, on analitzem de manera individual tots aquells casos d'estudi en els quals trobem un espai de culte en el que l'aigua juga un paper de vital rellevància. El segon bloc està dedicat als centres termals de caràcter mineromedicinal. Aquests han donat evidències de ser espais on la religiositat vinculada amb l'aigua i els cultes salutífers eren factors de gran complexitat. Finalment, en el tercer apartat, s'han reunit tots aquells exemples de fonts i nimfeus localitzats en els territoris indicats anteriorment. En aquest apartat, també s'inclouen elements hidràulics i nimfeus relacionats amb les places forals. Tot i ser espais considerats sagrats, la major part de nimfeus que es troben al voltant dels temples del fòrum juguen un paper que, al nostre parer, té més a veure amb la monumentalitat i estructuració de la plaça foral que no pas com un element de la litúrgia o del culte. Creiem interessant fer aquesta distinció per motius que s'explicaran i argumentaran tant en els casos d'estudi particulars com en l'apartat teòric corresponent.

Pel que fa als casos d'estudi, hem cregut oportú dividir cadascun dels espais en els següents subapartats: una introducció que ajudi a situar el lector en el marc geogràfic i cronològic del jaciment. El següent pas ha estat recopilar i exposar la bibliografia i altres treballs teòrics, si existien, de cada jaciment. Considerem fonamental la cita i exposició dels treballs previs per tal de poder entendre certes problemàtiques o controvèrsies que han acompanyat a alguns dels establiments que tractem aquí, realitzant-ne una revisió crítica. També hem descrit les restes així com els materials més rellevants que han aparegut en el transcurs de les excavacions atès que la cultura material és fonamental,

sobretot en els apartats de l'aigua des de la seva vessant sagrada, com en el cas dels establiments termals, on l'epigrafia és certament un element no sempre esclaridor, però sí font de valuosa informació. Per últim, presentem unes conclusions on plantejem el nostre punt de vista que pot coincidir, matisar o, fins i tot, diferir de tot allò publicat sobre cada jaciment. Cada cas d'estudi es presenta acompanyat de plànols de situació, planimetries del jaciment, fotografies *in situ*, en els casos en que les restes són visitables, i dels materials més rellevants exposats en museus. Per acabar, i en els casos en què s'ha pogut realitzar, hem procurat presentar una restitució en 3D que ajudi a fer-los més entenedors. El nostre treball no busca qüestionar les tasques prèvies, però sí que vol plantejar preguntes o dubtes que han sorgit després de l'anàlisi de tota la informació publicada, i presentar hipòtesis sobre alguns dels espais que poden diferir d'allò ja publicat. Creiem que és l'essència d'aquest tipus de recerca.

L'últim apartat, el de les conclusions, és fruit de la destil·lació de les dades recopilades en els espais estudiats, juntament amb els fonaments que ens aporten els apartats introductoris. Aquesta tasca ens permetrà establir hipòtesis i veure com la disposició sobre el territori dels diferents elements d'estudi influeix en tots els aspectes: socials, econòmics, òbviament religiosos i fins i tot polítics. En el nostre treball volem presentar unes conclusions per als tres grans blocs temàtics i una última reflexió final que aglutini els principals elements de tots tres apartats.

3-L'aigua com element sagrat

L'aigua, com a element integrant de la natura, ha despertat des de temps antics un gran interès, atorgant-li una sèrie de virtuts que sobrepassen les purament físiques. Com a líquid elemental, l'aigua és clau pel sorgiment de la vida, atorga fecunditat a la terra i a tots els éssers vius. Aquest lligam amb la fecunditat va fer que l'home li atribuís virtuts màgiques i la convertís en objecte de culte per tal d'honorar un element tan indispensable per a la vida de la comunitat. L'aigua és un element essencial per al cicle de la vida, i el seu culte es remunta a èpoques en què aquesta es centra essencialment en la supervivència, basada en l'obtenció de l'aliment i la perpetuació dels grups humans.

La veneració de les aigües, en qualsevol de les seves formes, començà en èpoques molt reculades i les premisses que la feien especial es repetiran en el temps i l'espai: algunes reals -tals com la capacitat de fecundació, creació d'aliments, les seves virtuts curatives- i altres màgiques o sobrenaturals, com la seva capacitat oracular. Aquestes característiques són les que fan que es localitzi una gran quantitat d'espais de culte on aquest element n'és el principal protagonista, o hi juga un paper cabdal.

La natura, com a creadora de vida, dóna origen a algunes de les primeres expressions religioses. Els elements de la natura, amb les seves diferents interpretacions i definicions, ens obren les portes a tot un ventall d'històries, de rituals, de creences que la fan punt de partida per a les religions que s'han desenvolupat al llarg de l'existència de l'home. El període neolític, com un dels primers grans moments per als descobriments, va propiciar una nova relació entre l'home i l'univers (BARING, CASHFORD; 2005: 67). La concepció que té l'home primitiu dels elements de la natura fa que aquests es converteixin en elements que representen la divinitat, sobretot en aquells casos en què els elements naturals tenien un rol indispensable pel que fa a la manera de viure de la comunitat. Els elements que jugaven un paper important en el cicle vital, en la fecunditat, i la perpetuació de la comunitat, eren cabdals. Des dels seus inicis, l'ésser humà va veure en la natura tot un conjunt d'elements i fets que no podia explicar, que el sorprenien pel seu procés creador i destructor. L'home, que davant aquests fets es plantejava moltes qüestions, dubtes de tota mena, tenia un buit que va anar omplint amb el que es coneix com els primers cultes de la natura. El processos de naixement, creixement i mort foren interpretats com una mena de cercle a parer d'un ésser superior que ho generava tot i tot ho podia destruir. El conreu de la terra va fer que l'home s'identifiqués amb el cicle vital

de la natura, al mateix temps que es feia partícip de la riquesa que generava (BARING, CASHFORD 2005: 68).

La deessa mare fou aquesta divinitat, generadora de vida, creadora de tot allò que era conegut i també l'encarregada de completar el cercle vital. Durant el període neolític es va atribuir a la deessa mare la virtut de generar, entre d'altres coses, les fonts d'aigua, de ser la sustentadora de la vida. Era ella la que provocava la pluja i feia brollar l'aigua de la terra. L'aigua com element fonamental del cicle de la vida era percebuda com la materialització de la divinitat (BARING, CASHFORD 2005: 81).

La deessa mare és representada amb uns atributs femenins profusament generosos, mostra de la seva fecunditat i del seu poder generador. En aquests processos de fecunditat i d'abundància, l'aigua jugava un paper vital: generava els conreus, generava els animals que serien caçats per l'home i també es trobava present en l'úter matern, garantint la perpetuació de la comunitat.

Les divinitats relacionades amb el món de l'aigua sorgeixen en multitud de cultures, com a conseqüència de la seva gran importància com a garantia de vida per animals, cultius i l'home. Per a l'home, l'aigua actua com un ésser viu, segons la seva voluntat. Les religions primitives creien que els esperits de l'aigua eren els responsables de les aigües en calma i dels desastres que aquestes podien causar. Les divinitats que les habitaven tenien una gran influència en les seves vides, havien de ser temudes i estimades, calia dedicar oracions i ofrenes per mantenir el seu favor (TYLOR 1981: 276). Aquest tipus de religió va evolucionar donant un aspecte antropomorf a les divinitats, femenines o masculines, que personificaven o representaven tota aquella virtut que li fos atorgada a l'aigua i a tots els béns que en derivaven.

Amb el transcurs del temps, els cultes es transformaren, fent-se més complexos, com a conseqüència de les peculiaritats culturals que anaven sorgint en el marc de cada territori i cada civilització. Fets com l'abundància o l'escassetat d'un determinat element configuraven la relació dels humans amb el propi element i les peculiaritats de la divinitat que el representava. Els canvis, tant en el desenvolupament del culte a les aigües, com en la seva percepció suposen una evolució en la qual les virtuts bondadoses d'aquest element es personificaven en tot un seguit de *numina* o divinitats que representaven, adquirint una forma humana, aquest poder. L'evolució cap a la representació antropomorfa dels déus sol anar associada a la creació d'un cicle mitològic, a través del qual s'expliquen el com i el perquè dels elements que envolten l'home.

3.1 Convivència, sincretisme i *interpretatio*

L'estudi de la religió dels pobles preromans presenta moltes dificultats. Un dels principals problemes és la poca informació escrita que ens ha arribat per poder discernir al voltant dels seus cultes i ritus. En la gran majoria de casos, els déus representaven la personificació de les virtuts (sobretot curació i principalment fecunditat, tant de la terra com del bestiar i de les mateixes dones) que residien dins de les fonts, llacs o rius. Possiblement, un gran nombre dels llocs de culte seguien una tradició els orígens de la qual es remuntarien al període prehistòric, moment en què s'inicià el culte als elements de la natura.

3.2 El món ibèric

Un dels principals problemes per a l'estudi de la religió ibèrica és que la informació escrita que ens ha arribat per poder discernir sobre els cultes i rituals d'aquest poble, és quasi inexistent. Pràcticament l'únic autor clàssic que ens ha aportat una mínima informació es Estrabó. L'autor ens parla d'un déu del nord de la Península, que ell mateix

identifica amb l'Ares grec⁴. Aquest autor també ens diu que els galaics no tenien déus⁵.

Cal valorar aquesta manca de representació dels déus en relació a les grans influències

⁴ **ESTRABÓ, Geografia III, 3, 7:** *απαντες δ' οἱ ὄρειοι λιτοὶ ὑδροπόται χαμαιεῦνα βαθεῖαν κατακεχυμένοι τὴν κόμην γυναικῶν δίκην: μιτρωσάμενοι δὲ τὰ μέτωπα μάχονται. τραγοφαγοῦσι δὲ μάλιστα, καὶ τῷ Ἄρει τράγον θύουσι καὶ τοὺς αἰχμαλώτους καὶ ἵππους: ποιοῦσι δὲ καὶ ἐκατόμβας ἐκάστου γένους ἑλληνικῶς [1]. τελοῦσι δὲ καὶ ἀγῶνας γυμνικούς καὶ ὀπλιτικούς καὶ ἵππικούς, πυγμῆ καὶ δρόμου καὶ ἀκροβολισμῶ καὶ τῆ σπειρηδὸν μάχη. οἱ δ' ὄρειοι τὰ δύο μέρη τοῦ ἔτους δρυοβαλάνῳ χρῶνται ξηράναντες καὶ κόψαντες, εἶτα ἀλέσαντες καὶ ἀρτοποιησάμενοι ὥστ' ἀποτίθεσθαι εἰς χρόνον. χρῶνται δὲ καὶ ζῦθει: οἶνον δὲ σπανίζονται, τὸν δὲ γινόμενον ταχὺ ἀναλίσκουσι κατεωχοῦμενοι μετὰ τῶν συγγενῶν: ἀντ' ἐλαίου δὲ βουτύρῳ χρῶνται. καθήμενοί τε δειπνοῦσι περὶ τοὺς τοίχους καθέδρας οἰκοδομητὰς ἔχοντες, προκάθηται δὲ καθ' ἡλικίαν καὶ τιμῆν: περιφορητὸν δὲ τὸ δεῖπνον. ζυλίνους δὲ ἀγγεῖους χρῶνται, καθάπερ καὶ οἱ Κελτοί. καὶ παρὰ πότον ὀρχοῦνται πρὸς αὐτὸν καὶ σάλπιγγα χορεύοντες, ἀλλὰ καὶ ἀναλλόμενοι καὶ ὀκλάζοντες: ἐν Βαστητανίᾳ δὲ καὶ γυναῖκες ἀναμιξ ἀνδράσιν ἀντιλαμβάνομεναι τῶν χειρῶν. μελανεῖμονες ἅπαντες τὸ πλεόν ἐν σάγαις, ἐν οἷσπερ καὶ στιβαδοκοιτοῦσι, αἱ γυναῖκες δ' ἐν ἐνδύμασι καὶ ἀνθίναις ἐσθήσεσι διάγουσιν. ἀντὶ δὲ νομισματος οἱ λίαν ἐν βάθει φορτίων ἀμοιβῆ χρῶνται ἢ τοῦ ἀργυροῦ ἐλάσματος ἀποτέμοντες διδῶσαι. τοὺς δὲ θανατουμένους καταπετροῦσι, τοὺς δὲ πατραλοίας ἔξω τῶν ὄρων [2] καταλεύουσι. γαμοῦσι δ' ὥσπερ οἱ Ἕλληνας. τοὺς δὲ ἀρρώστους, ὥσπερ οἱ Ἀσσύριοι τὸ παλαιόν, προτιθέασιν εἰς τὰς ὁδοὺς τοῖς πεπειραμένοις τοῦ πάθους ὑποθήκης χάριν. διφθερίνοις τε πλοίοις ἐχρῶντο ἕως ἐπὶ Βροῦτου διὰ τὰς πλημμυρίδας καὶ τὰ τενάγη, νυνὶ δὲ καὶ τὰ μονόζυλα ἤδη σπάνια. ἄλλες πορφυροὶ, τριφθέντες δὲ λευκοί. ἔστι δὲ τῶν ὀρειῶν ὁ βίος οὗτος, ὧνπερ ἔφη, λέγω δὲ τοὺς τὴν βόρειον πλευρὰν ἀφορίζοντας τῆς Ἰβηρίας, Καλλαϊκούς καὶ Ἄστουρας καὶ Καντάβρους μέχρι Ὀυασκῶνων καὶ τῆς Πυρήνης: ὁμοειδεῖς γὰρ ἀπάντων οἱ βίοι. ὀκνῶ δὲ τοῖς ὀνόμασι πλεονάζειν φεῖγων τὸ ἀηδὲς τῆς γραφῆς, εἰ μὴ τι πρὸς ἡδονῆς ἔστιν ἀκούειν Πλευταύρους καὶ Βαρδυήτας καὶ Ἀλλότριγας καὶ ἄλλα χεῖρα καὶ ἀσημότερα τούτων ὀνόματα.*

Todos los montañeses son austeros, beben normalmente agua, duermen en el suelo y dejan que el cabello les llegue muy abajo, como mujeres, pero luchan ciñéndose la frente con una banda. Comen principalmente chivos, y sacrifican a Ares un chivo, cautivos de guerra y caballos. Hacen también hecatombes de cada especie al modo griego, como dice Píndaro: de todo sacrifican cien. Realizan también competiciones gimnásticas, de hoplitas e hípicas, con pugilato, carrera, escaramuza y combate en formación. Los montañeses, durante dos tercios del año, se alimentan de bellotas de encina, dejándolas secar, triturándolas y luego moliéndolas y fabricando con ellas un pan que se conserva un tiempo. Conocen también la cerveza. El vino lo beben en raras ocasiones, pero el que tienen lo consumen pronto en festines con los parientes. Usan mantequilla en vez de aceite. Comen sentados en bancos contruidos contra el muro y se sientan en orden a la edad y el rango. Los manjares se pasan en círculo, y a la hora de la bebida danzan en corro al son de la flauta y trompeta, pero también dando saltos y agachándose, y en Bastetania danzan también las mujeres junto con los hombres cogiéndose de las manos. Todos los hombres visten de negro, sayos la mayoría, con los que se acuestan también sobre jergones de paja. Utilizan vasos de madera, igual que los celtas. Las mujeres van con vestidos y trajes floreados. En vez de moneda, unos (...) y los que viven muy al interior se sirven del trueque de mercancías, o cortan una lasca de plata y la dan. A los condenados a muerte los despeñan a los ríos. Se casan igual que los griegos. A los enfermos, como antiguamente los egipcios, los exponen en los caminos para que los que han pasado les den consejos sobre su enfermedad. Para las subidas del mar y los pantanos usaban, hasta época de Bruto, embarcaciones de cuero, pero hoy día incluso las talladas a partir de un solo tronco son ya raras. Su sal es púrpura, pero blanca una vez molida. Éste, como he expuesto, es el género de vida de los montañeses, y me refiero a los que jalonan el flanco Norte de Iberia: galaicos, astures y cántabros hasta llegar a los vascones y el Pirene; pues el modo de vida de todos ellos es semejante. Pero temo dar demasiados nombres, rehuyendo lo fastidioso de su transcripción, a no ser que a alguien le agrade oír hablar de los pleutauros, bardietas, atotriges y otros nombres peores y más ininteligibles que éstos. (Trad. Ed. Gredos).

⁵ **ESTRABÓ, Geografia, III, 4, 16:** *καὶ τῶν ριζῶν τῶν εἰς βαφὴν χρησίμων πλῆθος. ἐλαίας δὲ περὶ καὶ ἀμπέλου καὶ συκῆς καὶ τῶν παραπλησίον φυτῶν ἢ καθ' ἡμᾶς Ἰβηρικῆ παραλία πάντων εὐπορεῖ, συχὴν δὲ καὶ ... τῶν ἐκτὸς ἢ μὲν παρωκεανίτις ἢ πρόσβορρος ἀμοιρεῖ διὰ τὰ ψύχη, ἢ δ' ἄλλη τὸ πλεόν διὰ τὴν ὀλιγωρίαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὸ μὴ πρὸς διαγωγὴν ἀλλὰ μᾶλλον πρὸς ἀνάγκην καὶ ὀρμὴν θηριώδη μετὰ ἔθους φαύλου ζῆν: εἰ μὴ τις οἶεται πρὸς διαγωγὴν ζῆν τοὺς οὐρῶ λουομένους ἐν δεξαμεναῖς παλαιουμένῳ, καὶ τοὺς ὀδόντας σμηχομένους καὶ. αὐτοὺς καὶ τὰς γυναῖκας αὐτῶν, καθάπερ τοὺς Καντάβρους φασὶ καὶ τοὺς ὀμόρους αὐτοῖς. καὶ τοῦτό τε καὶ τὸ χαμηνεῖν κοινόν ἐστι τοῖς Ἰβηρσι πρὸς τοὺς Κελτοὺς. ἐνιοὶ δὲ τοὺς Καλλαϊκούς ἀθέους φασί, τοὺς δὲ Κελτίβηρας καὶ τοὺς πρόσβορρους τῶν ὀμόρων αὐτοῖς ἀνωνώμῳ τινὶ θεῷ θύειν ταῖς πανσελήνοισ νύκτωρ πρὸ τῶν πυλῶν, πανοικίους τε χορεύειν καὶ παννυχιζεῖν. τοὺς δὲ Ὀυέττωνας, ὅτε πρῶτον εἰς τὸ τῶν Ῥωμαίων παρῆλθον στρατόπεδον, ἰδόντας τῶν ταξιαρχῶν τινας ἀνακάμπτοντας ἐν ταῖς ὁδοῖς περιπάτου χάριν, μανίαν ὑπολαβόντας ἠγεῖσθαι τὴν ὁδὸν αὐτοῖς ἐπὶ τὰς σκηνάς, ὡς δέον ἢ μένειν καθ' ἡσυχίαν ἰδρυθέντας ἢ μάχεσθαι.*

Hay un gran número de raíces útiles para tintes. En cuanto al olivo, vid, higuera y plantas de este tipo, la costa ibérica del Mar Nuestro las procura todas en abundancia, y con profusión también la costa exterior. Sin embargo el litoral oceánico del Norte se ve privado de esto a causa del frío, y el resto más que nada por la negligencia de sus gentes y por vivir no según un ritmo ordenado sino más bien según una necesidad y un impulso salvajes, con costumbres envilecidas; a no ser que se piense que viven ordenadamente los que se lavan y se limpian los dientes, tanto ellos como sus mujeres, con orines envejecidos en cisternas, como dicen de los cántabros y sus vecinos. Esto y el dormir en el suelo es común a iberos y celtas. Algunos dicen que los calaicos no tienen dioses, y que los celtíberos y sus vecinos del norte hacen sacrificios a un dios innominado, de noche en los plenilunios, ante las puertas, y que con toda la familia danzan y velan hasta el amanecer. Y que los vetones, cuando entraron por vez primera en un campamento romano, al ver a algunos de los oficiales yendo y viniendo por las calles paseándose, creyeron que era locura y los condujeron a las tiendas, como si tuvieran que o permanecer tranquilamente sentados o combatir. (Trad. Ed. Gredos).

que tenia aquest territori amb la religió celta que no permetia les icones. És més, li resultaven ultratjants, de la mateixa manera que els pobles germànics dels quals parla Tàcit⁶. Seguint aquesta mateixa línia, Macrobi parla dels pobles *acetans*, dels quals destaca que veneraven la imatge del deu *Netó*, assimilat per l'autor a Mart. *Netó* és l'únic déu, del llevant ibèric, esmentat pels autors clàssics⁷. Els santuaris ibèrics devien tenir molt en comú amb els tresors grecs, on s'emmagatzemaven exvots, i normalment s'ubicaven en llocs elevats, al costat de coves, fonts o paratges abruptes (BLÁZQUEZ 1990: 226). Era una religió basada en el territori i naturalista, amb tendència a la conservació de l'individu com a principal preocupació, i per tant l'aigua hi devia jugar un paper força important. La major concentració de divinitats indígenes, conegudes en tota la Península Ibèrica, es troba a la seva zona nord (BLÁZQUEZ 1970: 63). Aquesta concentració, sobretot en el nord-oest, contrasta amb el que coneixem de les altres regions de la península. En aquest cas ha estat la *interpretatio romana* la que en multitud de casos ens permet conèixer, poc o molt, els déus més poc coneguts de la península. El déu indígena associat a un de romà conserva el mateix caràcter o aproximat, com pot ser l'exemple representat a la pàtera d'Otañes, on *Salus Umeritana* es interpretada com una nimfa (BLÁZQUEZ 1970: 68).

Pel que fa als testimonis de déus indígenes de les aigües termals romanitzats, coneixem un parell d'exemples força interessants:

La deessa *Domina Daevae*, a Cabra (Còrdova), on es trobà la següent inscripció votiva: DOMINAE/ DAEVAE VALERIA/ COMSE ANIMO/ LYBENS V(otum) S(olvit). *Daevae* sembla ser un teònim amb *domina* al davant, que semblaria denotar un grau intermedi en l'evolució del panteó indígena, entre el simple nom indígena i només

⁶ TÀCIT, *De origine et situ Germanorum/ Sobre el origen y territorio de los germanos*; 9: Deorum maxime Mercurium colunt, cui certis diebus humanis quoque hostiis litare fas habent. Herculem ac Martem concessis animalibus placant. pars Sueborum et Isidi sacrificat: unde causa et origo peregrino sacro parum comperi nisi quod signum ipsum in modum liburnae figuratum docet advectam religionem. ceterum nec cohibere parietibus deos neque in ullam humani oris speciem adsimulare ex magnitudine caelestium arbitrantur: lucos ac nemora consecrant deorumque nominibus appellant secretum illud, quod sola reverentia vident.

Reverencian a Mercurio sobre todos sus dioses, y ciertos días del año tienen por lícito sacrificarle hombres para aplacarle. A Hércules y a Marte hacen, con igual fin, sacrificios de animales permitidos. Parte de los Suevos adora a Isis; de donde les haya venido esta religión extranjera no es cosa averiguada, aunque la estatua de la diosa, que es hecha en forma de nave libúrnica muestra habérsela traído por mar. Piensan que no es decente a la majestad de los dioses tenerlos encerrados entre paredes o darles figura humana. Consagran selvas y bosques, y los nombres de los dioses llaman aquellos lugares secretos, que miran solamente con veneración. (Trad. Ed. Gredos)

⁷ MACROBI, *Saturnalia/ Saturnales*; 1, XIX, 5: Accitani etiam, Hispana gens, simulachrum Martis radiis ornatum maxima religione celebrant, Neton vocantes.

També els Accitans, poble d'Hispania, adoren amb la màxima devoció una estàtua de Mart adornada amb rajos, a la que denominen Netó. (Trad. Ed. Bernat Metge).

el nom romà. El nom de la deessa és de procedència cèltica derivat de *deiva* (la divina). Es tracta d'una divinitat femenina de caràcter aquàtic, que podria testimoniar l'existència de la font del riu que brolla a 1,5 km de la ciutat i que degué alimentar l'*Aqua Augusta* construïda per *M. Cornelius Nova[t]us* (BLÁZQUEZ 1992: 202). Alguns autors consideren que podria ser que, en l'antiguitat, el riu de Cabra s'anomenés *Deva*. Aquest és l'únic testimoni de teònim celta que ens ha arribat de la Bètica, regió molt romanitzada des de finals de la república (BLÁZQUEZ 1992: 202).

La deessa *Ataecina*, divinitat indígena de la qual es va trobar una inscripció l'any 1984, a Caleruela (Toledo): BASSUS / TVROBRI/(gensis) / EQVES /AL/AE VETTO/NVM ARA/M POST(uit) ATAECIN/AE VOTV/M /SOLVIT(t)/(Li)BE(ns) (merito). El dedicant va servir a l'*ala vectorum*, aquarterada a Britània des de mitjan segle I fins al segle III. En la inscripció, datada en la meitat del segle I es presenta la divinitat com una *Magna Mater* amb poders guaridors, subministradora de béns terrenals, d'aigua i de minerals i tutela dels morts (BLÁZQUEZ 1992: 203).

El culte a les aigües, en especial les de les fonts amb característiques medicinals, presenta una continuïtat notable al llarg del temps. Els cultes preromans, evolucionen i perduren, transformats, en època romana (ELIADE 1974: 234).

Per altra banda, també trobem casos en què, sense tenir proves d'un culte indígena, en època romana s'estableix un espai on les aigües són un element venerat i explotat de manera sistemàtica. Parlem, per exemple, del culte a les aigües de caràcter termal i medicinal d'*Aquae Calidae* (Caldes de Montbui) que, tradicionalment associades al patronatge d'Apol·lo, va generar un espai *ex novo* on es veneraven les aigües termals. El culte es va ampliar amb l'aparició de cultes a divinitats d'orígens diversos: Minerva, Isis i abstraccions com la divinitat *Salus* dins d'aquest mateix espai termal i medicinal (MAYER, RODÀ 1986: 295). El triomf d'aquests establiments rau en la seva gran acceptació popular, fruit de la utilitat d'aquest culte, associat a les propietats guaridores de les aigües.

Es lícit pensar que, tot i no tenir proves en tots els casos, els brolladors d'aigües termals, així com altres elements naturals (fonts, estanys, rius, llacs, etc.) eren considerats àrees de caràcter sacre. L'aigua, dins dels santuaris ibèrics, tenia diferents atribucions i usos: des de les simples lustracions, fins a un ús guaridor gràcies a virtuts medicinals, etc. Aquest plantejament sobre l'ús de l'aigua en els recintes sagrats es repeteix en diferents espais de la Península Ibèrica: el santuari del valle de Abdalajís (MARTIN RUIZ 2006:

151-152), el santuari de Castellar de Santisteban i el de Collado de los Jardines, tots dos a la província de Jaén (BLÁZQUEZ 1959: 84), la cova de les Dones, a Millares (València), la cova de la Pinta de Callosa d'en Sarrià, la cova Bolta de Real, a Gandía, el santuari de Cerro de los Santos, a Albacete, el santuari de La Luz, a Múrcia, o un santuari vinculat a un brollador d'aigües termals, el santuario de Torreperadones, a Castro del Río, Baena, Còrdova (EGEA 2010: 132-133). Un fet similar succeeix als santuaris de la Gàl·lia, lloc on hi són abundants inscripcions i exvots, i que han estat comparats amb els santuaris berbers (BLÁZQUEZ 1959: 88-89). En tots aquests espais, els devots busquen la purificació mitjançant el bany en les aigües, on, segons l'imaginari religiós ibèric, habitarien les divinitats protectores d'aquests paratges (BLÁZQUEZ 1957: 233).

La major part de les dedicatòries conegudes al nord de la península, a divinitats de les aigües o relacionades amb aquestes, ho són a les nimfes, que gaudiren d'una gran popularitat. És paradoxal com en les zones on la romanització fou més tardana, és on es troben més casos de cultes a les nimfes. Es tracta de les zones de muntanya, amb fonts termals, com a la zona dels Pirineus i que s'estén per Navarra, Galícia, el nord de Portugal i segueix per Castella i Lleó i Extremadura. El culte a les nimfes és molt present i es mostra de diferents formes: fórmules hel·lenitzades (*ex visu*), amb epítets de caràcter preromà; com poden ser les *Nymphis Caparensium* (CIL II, 890), *Nymphae fontis Ameucni* (CIL II, 5084) o les *nymphae Varcilena* (CIL II, 3067) (MAYER, RODÀ 1986: 295). Com en quasi tots els casos, darrera d'aquestes dedicatòries trobem el sincretisme romà amb cultes indígenes modificats, però amb un rerefons que perdura al llarg del temps.

3.3 Tipologies dels déus en l'àmbit ibèric

Salinas de Frías va elaborar una classificació de les divinitats preromanes existents en la Península Ibèrica en el període anterior a l'arribada del poble romà (SALINAS DE FRÍAS 1985: 310-311), on exposà tres grups diferenciats de déus:

Divinitats de caràcter astral, originàries de la religió indoeuropea, que fruit de l'herència, perduren en els pobles del centre de la península: vacceus, celtibers, vetons i carpetans. Els grans déus celtes, documentats sobretot al nord-oest i en altres territoris, com la Gàl·lia i Britània, etc.

Divinitats menors, de cultes possiblement locals, amb un caràcter de tipus animista, vinculats a diferents elements de la natura (boscos, muntanyes, rius, etc.) específics d'un

determinat territori, a organitzacions de tipus social consanguínia o a associacions territorials (establiments aïllats, petits nuclis de població, *oppida*, etc.).

Aquestes últimes serien les divinitats més lligades al nostre estudi, ja que mostren com l'home ibèric buscava vincles amb la natura que l'envoltava. Pel que fa al culte a les aigües, Salinas de Frías ens enumera alguns exemples: a un pou o una font dedicats al deu *Airon*, a San Esteban de Gomaz i Uclés, a la zona celtibera, i en alguns punts de la Lusitània. També fa menció del culte a un riu concret, exemplificat en el cas de l'*Aquis Elestibus* a Retortillo (Salamanca), al riu *Iberus*, a San Martín de Trebejo, (Càceres). Per últim, el cas de la divinitat *Salama(n)ti* a Villamiel (Càceres), que possiblement feia referència al riu Tormes, del nom indígena del qual en derivaria el nom de la ciutat *Sal(a)mantica* (SALINAS DE FRÍAS 1985: 314).

Com la resta de cultes, el de les aigües, dins de l'àmbit de la Península Ibèrica, també fou progressivament romanitzat. A la zona oest, trobem el territori dels vetons, on es troben manifestacions del culte en la seva etapa de transició. En aquest territori s'han constatat exemples del culte a les aigües que mostren l'evolució des del període d'influència celta fins a l'època plenament romana. Destaquem els cultes a *Aquae Elestes*, *Iberus*, *Salamati* i, sobretot, una fixació pel culte a les *Nymphae* i *Salus* (SALINAS DE FRÍAS 2001: 165). La deessa *Nabia*, molt lligada al culte a les aigües, també apareix en aquest territori en, almenys, cinc ocasions (SÁNCHEZ 1997: 122, BLÁZQUEZ 2001: 71). *Nabia* fou interpretada, en un principi, com a una divinitat purament aquàtica, però s'han trobat exemples que l'hi donen majors atribucions⁸. Una altra divinitat de les aigües, *Reva*, es troba documentada gràcies a l'epigrafia localitzada a Càceres (SÁNCHEZ 1997: 122, BLÁZQUEZ 2001: 72).

La teoria de Salinas de Frías pel procés d'aculturació en el culte a les nimfes es basa en el contacte dels pobles indígenes amb altres que ja havien iniciat el procés de romanització en altres zones de la Península. El fet és que les zones d'aigües termals, a causa de la fama i la nomenada que tenien entre la gent que viatjava pel territori, solien ser llocs molt freqüentats, i si tenien prou renom, fins i tot per gent d'altres províncies de l'imperi. Per tant, no és gens difícil plantejar-se que es podien trobar inscripcions i exvots,

⁸ Mentre que en un principi es va considerar una divinitat de les aigües i les fonts, *Nabia* ha estat reinterpretada. J. L. Melena, hi veu una divinitat femenina protectora dels boscos, de les muntanyes i de les valls fèrtils. Amb un culte que s'estendria des del *Conventus Bracaraugustanus* fins a *Emerita*, mitjançant el passadís de comunicació que suposa la zona dels vetons (MELENA 1984). Amb un altre punt de vista, B. García Fernández-Albalat (GARCÍA FERNÁNDEZ-ALBALAT 1990) ens parla de *Nabia* com una divinitat de la guerra, protectora dels grups tribals i que utilitza l'aigua com via de transmissió de l'heroïcitat dels guerrers al més enllà.

dedicats a déus amb epítets estrangers en zones inicialment no dedicades a aquest culte, però que l'acabaven adoptant per contacte amb fidels d'altres regions. El procés d'aculturació, el dugueren a terme fidels, en aquest cas molts d'ells lliberts, provinents de les zones més romanitzades, i que “difonien” els nous cultes a les zones on encara prevalien els cultes purament indígenes (DIEZ DE VELASCO 1998: 135-136). En el cas de *Baños de Montemayor*, a Càceres, es localitzaren 14 ares votives dedicades a les nimfes de Cápara o *caparenses*, amb una cronologia del segle II dC, però amb testimonis de cultes indígenes anteriors⁹. Dues de les inscripcions fan referència al caràcter salutífer de les aigües, fent ofrena a la divinitat *Salus*, divinitat que apareix en dues inscripcions més, a Robledillo i a Santa Ana de Trujillo (SÁNCHEZ 1997: 123). Però el cas de Baños de Montemayor no es l'únic a la zona d'Extremadura¹⁰. Amb característiques similars, també es troba la inscripció a *Salus Bidiensis*, a Montáchez.

La zona de l'actual Galícia mereix un apartat exclusiu, ja que les característiques del seu culte, indígena amb trets celtes que són evidents, i la molt tardana romanització de la zona creiem que mereix certa atenció. En matèria religiosa i de culte, les societats tenen una tendència innata a ser conservadores. El fet que la zona de l'actual Galícia, tingués una romanització força tardana, justifica sobradament el fet que pervisquessin, fins a moments molt avançats, els teònims indígenes, encara que aquests fossin romanitzats i presentats mitjançant els sistemes romans de plasmació física del culte, com l'ara. Més estrany és que els indígenes que havien assumit el llatí com a llengua d'ús i havent llatinitzat els seus noms, continuessin rendint culte als déus indígenes dels seus avantpassats. Quan l'home realitzava una ofrena a un déu indígena, però presentava el seu vot en un epígraf llatí i amb les fórmules rituals romanes¹¹, expressava la seva convicció en tant que l'ús de fórmules de culte estrangeres no debilitarien l'acció divina demanada. Per altra banda, sembla doncs que les autoritats romanes no percebien, en l'adoració a divinitats indígenes, un impediment en l'avenç de les estructures civils i

⁹ Segons les conclusions de ROLDÁN 1965: 23-50, també BLÁZQUEZ 1962, 199- 203, 1975 i 1977, SALINAS de FRIAS 1985: 307- 332.

¹⁰ Sánchez (1997) en fa un recull nominal en el seu estudi, sobretot del nord de la província extremeña, com de la zona de Salamanca i Toledo.

¹¹ En el seu estudi, G. Alföldy, considerava que les divinitats indígenes tenien una funció molt important en les seves comunitats, malgrat que ja s'hagués iniciat el procés de romanització, entesa com un procés integrador a tots els nivells. Alföldy reflexionava sobre la poca fiabilitat dels estudis de teònims indígenes, en basar-se el seu estudi en les inscripcions i, aquestes, són fruit de la romanització, sigui quin sigui el seu grau dins de la comunitat indígena. L'autor fa una deducció fonamental a l'hora d'entendre el procés de romanització i el grau de la mateixa dins d'un territori, ja que si els cultes indígenes tenien inscripcions, aquestes es troben gràcies a un cert grau de romanització i, per tant, s'ha d'interpretar el culte a la divinitat, per bé que conservi el seu teònim indígena, des del punt de vista romà (ALFÖLDY 1983: 7-9).

militars de l'imperi, ans al contrari, atès que es duïen a terme amb fórmules i pràctiques plenament romanes (NICOLS 1987: 140).

Un altre grup de divinitats són les anomenades “de transició” ja que, durant un cert període de temps, estarien convivint dos tipus de divinitats. En aquest cas trobaríem la combinació de teònims clarament romans amb divinitats de la tradició celta. La fórmula més comuna és la unió dels déus Lars amb una forma indígena, és a dir, Lar o Lars amb el nom llatinitzat d'un grup indígena (NICOLS 1987: 143).

Un factor que propicià l'abundància d'inscripcions a divinitats d'origen grecoromà foren els assentaments militars, com el de la *Legio VII*, localitzat al 70 dC a Lleó. Els dos cultes amb major acceptació, si fem cas del volum epigràfic recollit, foren a Júpiter i les nimfes. El mal estat de conservació del material epigràfic i la seva pobresa dificulten poder donar unes cronologies prou acotades per a les inscripcions, però quan s'han pogut datar ens mostren que els noms dels fidels que pagaren la dedicatòria encara presentaven noms celtes en una època anterior als Flavis, i les afiliacions celtes arriben al període de Vespasià a Adrià i, com a colofó, la posterior llatinització plena (NICOLS 1987: 145). Els celtes romanitzats seguien amb els seus antics cultes, amb la seva tradició religiosa, i quan es varen abandonar els antics déus, les divinitats romanes que s'adoptaren foren aquelles amb característiques similars als cultes anteriors. No es va adoptar plenament tot el panteó, sinó que es van triar les divinitats que més recordaven els antics déus celtes. Encara més significatiu resulta el fet que les autoritats romanes no percebien, en les dedicatòries privades a déus celtes, un perill per a l'estabilitat. Segurament aquesta és una de les raons per les quals l'imperi romà es va establir amb èxit, es guanyaven la lleialtat dels pobles indígenes consentint els seus déus dins de les esferes privades, ja que adoptaren les fórmules votives romanes i, per altra banda, sempre i quan es respectessin els cultes públics dedicats a les divinitats de l'imperi (NICOLS 1987: 151).

Si volem entendre el que va suposar l'arribada i triomf del món romà a la cultura, religió i per extensió, a tots els àmbits del món ibèric, hem de poder entendre mínimament el seu funcionament. El món ibèric té una religió, a la seva manera, força complexa. Els rituals, aquella relació entre l'home i el déu o força sobrenatural, són complexos i variats. Des de l'oració o el cant religiós que podia anar acompanyat amb instruments, fins a les experiències fisiològiques tals com la dansa ritual o els estats alterats de consciència. El ritual també es podia materialitzar amb exvots: figures zoomorfes, antropomorfes, màscares, etc. I per últim, com a colofó pel que fa als tipus de rituals, ens trobem amb els

sacrificis, mitjançant els quals es busca atreure els favors sobrenaturals oferint al déu un bé de valor a canvi (SANMARTÍ, SANTACANA 2005: 162-163). Segons ens narra Estrabó (Geografia IV, 1, 5), els ibers sacrificaven de manera molt similar a com ho feien els grecs: recollien la sang del sacrifici en una pàtera i entonaven càntics acompanyats amb música de flautes. En el desenvolupament del ritual del sacrifici, trobem un pas previ indispensable: un seguit de cerimònies de purificació i neteja amb aigua lustral. El sacrifici que es lliura als déus ha de ser pur, net sense màcula, per tal que sigui ben rebut i garanteixi els favors divins. El món ibèric, com ja hem comentat, té forts vincles amb l'aigua. Aquesta no només s'utilitza per les purificacions, sinó que es troba present en els rituals vinculats als cicles agrícoles, en els rituals de fecunditat o rituals pel guariment d'una malaltia, en les celebracions relacionades amb la maduresa (rituals de pas), i en la preparació ritual prèvia als combats (SANMARTÍ, SANTACANA 2005: 163-164).

La realitat cultural ibèrica es veurà alterada amb l'arribada del contingent romà. Roma no transmet una cultura religiosa, el que fa és apropiar-se de manera selectiva de la realitat religiosa de cada poble i dels seus valors. D'aquesta manera aconseguix generar unes bases on l'elit de la comunitat indígena pot definir la seva posició, i establir i explotar la seva relació amb els nous governants. Amb els diversos nivells d'*interpretatio*, com podem veure a continuació, la comunitat preserva quelcom de la seva identitat original, dels seus antics déus i, al mateix temps, posarà èmfasi a demostrar la seva lleialtat a la causa romana (MARCO SIMÓN 2001: 222).

3.4 El món romà

La religió romana és una amalgama de molt diverses influències que incideixen sobre un rerefons clarament indoeuropeu, com demostrà G. Dumézil quan comparà la mitologia romana amb la teologia vèdica. La tríada arcaica romana a la que servien els tres *flamines* majors i que estava formada per Júpiter, Mart i Quirí (DUMEZIL 2001: 581) s'estructura en l'anàlisi de Dumézil de manera "trifuncional" (Júpiter és el déu sobirà, Mart el déu guerrer i Quirí, el déu del poble en pau).

L'origen de la religió romana es remunta pràcticament al mateix moment de fundació de la ciutat. En aquest primer moment, és quan s'erigí el temple a *Juppiter Feretrius*, al que es consagraren les victòries militars del primer rei. Però hauria estat durant el regnat de Numa quan es generà l'entorn religiós adequat per formar un autèntic sistema religiós ben estructurat. El monarca va crear les institucions religioses més conegudes de la ciutat: va instituir el culte a Júpiter, Mart i Quirí, estructurà el sacerdoci:

els *flamines*, els *pontifices*, les vestals, etc., i organitzà el primer calendari ritual romà (DUMEZIL 2001: 478).

Un tret distintiu de la religió romana és la gran quantitat de déus als quals es rendeix culte. Per una banda, trobem les grans divinitats, amb les seves funcions majors, tradicions, llegendes i mites. Algunes de les llegendes que acompanyen les divinitats els atorguen orígens grecs, però sempre integrant-les dins del concepte romà de panteó. Molts dels aspectes del cicle vital i dels elements i processos naturals tenien la seva pròpia divinitat. Normalment, aquestes eren divinitats menors, que representen la supervivència de les divinitats romanes més primigènies. Aquesta gran varietat de déus i deesses, alguns dels quals són realment poc coneguts o no ens n'ha arribat ni tan sols el nom, també tenien establertes fórmules rituals pròpies. Aquesta gran varietat de divinitats i, sobretot, els grans contrastos que es poden observar (des de divinitats molt vinculades a la natura, sense quasi cicle mitològic que les contextualitzi, fins als grans déus, amb atribucions complexes i una mitologia pròpia) respondria a què les divinitats dels romans apareixien en diferents estadis de l'evolució del seu sistema religiós. Tot i l'evident evolució de la religió romana, aquesta no solia renunciar als déus més antics.

Així doncs, trobem en un primer estadi evolutiu les **divinitats funcionals**, (LAVAGNE 1988: 195-196). Són les que representen estadis precoços de desenvolupament, en una època en què l'home primitiu adorava allò sorgit de la natura, quan encara no li havia atribuït quelcom del seu entorn a una divinitat en particular. Ens trobem davant d'un període animista, on sorgirà el *numen* com a habitant de l'element natural. Segons podem entendre de les obres dels autors clàssics, el *numen* representava la voluntat o potència de la divinitat. Així, es justifica que els romans adressin déus que no podien veure, perquè en realitat adoraven la força divina -no el personatge per si mateix- representada en els llocs de la natura on habitaven. Així trobem la veneració d'espais naturals com les fonts, llacs, els boscos, etc. És aquí on podem utilitzar el testimoni de Juvenal. En la seva obra *Sàtires*¹², deplora que el *numen* de la font relacionada amb Egèria no es pot manifestar a causa de la manipulació que l'home ha fet d'aquell espai. Ja no és un espai creat per la natura, sinó que l'home, en un intent per fer-

¹² JUVENAL, *Sàtires*, III, 17-20: In vallem Egeriae descendimus et speluncas dissimiles veris. Quanto praesentius esset numen aquis, viridi si margine clauderet undas herba nec ingenuum violarent marmora tofum.

Al solitario valle Egerio bajamos, y a las grutas donde alteró atrevida el arte la belleza verdadera; si por verdosa margen contenida el onda allí fluyera y a la nativa peña no afrontara soberbio el mármol, ¡cuánto más propicio el numen de las aguas se mostrara! (Trad. Ed. Gredos)

lo més bell, l'ha manipulat i ha fet desaparèixer l'escenari natural que evocava la presència divina (LAVAGNE 1988: 195-196).

Per altra banda, trobem els **déus i divinitats evolucionats**, aquells als que s'ha donat tot un cicle mitològic i unes característiques diferencials que els fixen i fa que destaquin dins del conjunt.

Aquests dos primers models de divinitat van conviure en l'època republicana, així com també en aquesta època s'inicià el procés d'adopció de divinitats estrangeres. L'home que rendia culte a aquests déus, acceptava tot un seguit de compromisos envers la divinitat que eren ineludibles. L'equilibri que aporta la felicitat era molt precari: un error involuntari, un gest inoportú, l'omissió d'un ritual, encara que fos sense cap mena de mala intenció, podia provocar la còlera dels déus. Per tant, eren indispensables rituals expiatoris per recuperar el pacte amb els déus i qualsevol cosa que l'home els oferís havia de ser perfecta, trobar-se en les seves millors condicions.

L'expansió, per l'imperi, del culte a les divinitats del panteó romà no buscava, en primer terme i de manera immediata, fer desaparèixer la veneració que professaven els pobles indígenes als seus déus locals. Aquest fet propicià que s'hagin trobat inscripcions amb els noms dels déus indígenes llatinitzats. Roma va respectar les divinitats indígenes, integrant-les en les seves fórmules rituals. Així s'identificaven els déus romans amb divinitats locals d'atribucions similars. L'acumulació dels diferents epítets, que acostumaven a acompanyar el nom d'algunes divinitats, constituïren un vehicle habitual per, entre altres, extrapolar les seves idees de fertilitat, fecunditat, protecció i salut del panteó romà a l'indígena (MAYER, RODÀ 1986: 301). Aquest procés de sincretisme implicà la interpretació dels déus romans, per fer-los més similars als déus indígenes i, per tant, més propers a les poblacions locals. El nom de la divinitat romana s'acompanyava amb un nom de divinitat indígena, per fer-lo més entenedor i al mateix temps més proper.

La introducció del panteó romà, amb les seves pròpies divinitats, trobà un ambient propici pel seu arrelament i desenvolupament als nous territoris conquerits, gràcies a aquest sistema de la *interpretatio*, un procés que introduïa de manera gradual els déus romans en ambients indígenes. El concepte de la *interpretatio* està documentat en un text

de Tàcit¹³ i, indirectament, en un text de Juli Cèsar¹⁴, on es fa palesa l'evidència que els romans eren conscients que la seva realitat religiosa no era l'única¹⁵, però només l'entenien si aquesta es presentava en termes similars o que ells consideressin equivalents¹⁶.

El sincretisme *según parece, junta, pone en contacto o superpone divinidades de distinta índole divina y en número indefinido, superior a dos* (LE ROUX 2009: 267). Es tracta d'un terme que busca demostrar, per una banda la, des de sempre, pressuposada tolerància romana envers els cultes indígenes o forans. Nosaltres creiem que el fet de no posar impediments a la fusió o integració de dues o més divinitats era un benefici a llarg termini per les dues parts: la romana i la indígena, en ser un ajut per crear un clima de concòrdia i d'integració, utilitzant la religió com un nexa d'unió entre el seu poder i els pobles conquerits.

No és l'única definició de sincretisme. M. Tenreiro (2009: 262-263) ens presenta les paraules de M. Pye, el qual descriu el sincretisme com: *la coexistencia de elementos extraños entre sí en una religión específica, originados o no en otra religión, o bien en las estructuras sociales* (PYE 1971: 84). Aquest procés només pot funcionar i ser "fructífer" si es concep com un procés temporal que no es perllonga al llarg del temps. És a dir, si el procés d'introducció, coneixement i acceptació d'una nova realitat, en aquest cas religiosa, queda "encallat" en algun dels primers estadis, bé per resistència o bé hostilitat a l'element forà, ens trobarem davant d'un conflicte latent entre les dues realitats culturals (TENREIRO 2009: 263). El sincretisme és, per fer una definició més senzilla, un mecanisme d'aproximació de mentalitats (BURGALETA 1989: 125). La importància del sincretisme rau en la interacció, no sabríem dir si recíproca, que es torna diferent en

¹³ TÀCIT, *De origine et situ Germanorum/ Sobre el origen y territorio de los germanos*; 43, 4: sed deos interpretatione Romana Castorem Pollucemque memorant; ea vis numini, nomen Alcis.

Los dioses de él, según la interpretación romana, dicen ser Cástor y Pólux, y el nombre de aquella deidad es Alcis. (Trad. Ed. Gredos).

¹⁴ JULI CÈSAR, *Bellum Gallicum/La guerra de las Gálias*; VI, 17: Post hunc, Apollinem et Martem et Iovem et Minervam; de his eandem fere, quam reliquae gentes, habent opinionem ...

Después de éste son sus dioses Apolo, Marte, Júpiter y Minerva, de los cuales sienten lo mismo que las demás naciones. (Trad. Ed. Gredos).

¹⁵ CÍCERÓ, *Natura Deorum/ Sobre la naturaleza de los dioses*, I, 83–84: age et his vocabulis esse deos facimus quibus a nobis nominantur? at primum, quot hominum linguae, tot nomina deorum; non enim ut tu, Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania.

Venga, ¿accedemos también a que los dioses reciban esos apelativos con que los nombramos? Mas es que, para empezar, hay tantos nombres de dioses como idiomas, porque, mientras tú sigues siendo 'Veleyo' a donde quiera que vas, no es Vulcano el mismo en Italia, en África o en Hispania. (Trad. Ed. Gredos)

¹⁶ Amb aquesta premissa podem entendre que Estrabó (III, 4, 16) digués que els *Callecti* no tenien déus ja que no els representaven sota cap forma.

cada territori on es duu a terme atès que una de les variables, la religió romana, és igual per tots, però la realitat religiosa indígena dóna com a fruit sincretismes diversos.

Davant del procés del sincretisme, ens trobem amb dues corrents interpretatives: una que considera que la natura del procés tendeix a mantenir un *status quo* “aproblemàtic”¹⁷ i l'altra, que considera que els processos d'*interpretatio* i posterior sincretisme sempre són fruit del conflicte¹⁸. Tenreiro, amb sensatesa, ens diu que en realitat les dues teories són les dues cares d'una mateixa moneda. No són dues reaccions excloents davant d'una imposició. Roma, per dir-ho d'alguna manera, no deixava escollir si es volia seguir amb els models culturals propis o, si per contra, es volia acceptar el seu model religiós.

Aquest “esperit tolerant” amb el que sempre s'ha interpretat el paper de Roma en el procés de sincretisme o aculturació es sustenta, segons J. d'Encarnaçao, sobre tres pilars: el primer és la creença de què cada territori es troba sota la protecció d'un *numen* o ens diví i que no es pot alterar res fins conèixer aquesta divinitat i retre-l'hi homenatge. Era obligació dels romans esbrinar quina era la divinitat en qüestió i llatinitzar el seu nom¹⁹. El segon pilar era mostrar la sensibilitat adequada amb les divinitats indígenes, respectant-les. I tercer, un ambient de respecte i convivència religiosa facilita la convivència política, que realment era la que interessava al poder romà (ENCARNAÇAO 2009: 467). Aquesta podria ser considerada la primera etapa del sincretisme o aculturació.

El següent pas en el procés de sincretisme és la comparació entre les divinitats romanes i les indígenes. El déu indígena que s'associava a un de romà conservava el seu caràcter però al mateix temps s'introduïen altres elements: fórmules votives, aspectes iconogràfics i en el nom romà de la divinitat que cada cop afinaven més la línia divisòria entre el déu romà i l'indígena, fins a aconseguir que no es poguessin distingir i es passés a representar-ne un de sol. Un exemple d'aquest procés el trobem en la representació de la pàtera dedicada a *Salus Umeritana*, interpretada iconogràficament com una nimfa (BLÁZQUEZ 1970: 68).

¹⁷ Un defensor d'aquesta teoria és Burgaleta quan afirma: “*De acuerdo con su política de no interferencia (fuera de aquellos asuntos que obstaculizan los fines esenciales de su política), y con esa permisividad que se supone rasgo característico de la idiosincrasia religiosa romana, las injerencias sobre las creencias o los cultos de los pueblos sometidos son contadas, referidas tan solo a aquellos aspectos más chocantes desde el punto de vista romano*” (BURGALETA 1989: 126-127).

¹⁸ La primera teoria es defensada per autors com Millet, King i Terrenato i la segona, es defensada per Webster i Hingley (TENREIRO 2009: 263).

¹⁹ Aquest pas és el que R. Etienne anomena “baptême linguistique” gràcies al qual, a través d'una llengua vehicular, fa sortir a la divinitat indígena de la seva singularitat (ÉTIENNE 1973: 155)

La integració en les estructures religioses de l'imperi implicava que, en paral·lel a aquest procés, es perdessin les estructures culturals de tipus indígena. Així, es produïa una substitució, més o menys forçada, de tot allò relatiu al període anterior: llocs de culte, rituals, sacerdoci, etc. (TENREIRO 2009: 266), així com la organització civil i ciutadana, ja amb el nou caràcter romà.

Fig. 1. Estatueta d'Heracles-Sucelus de Vienne, Walters Art Gallery, Baltimore (Tenreiro 2009: 269)

El que sí creiem que és important tenir en compte és que Roma, davant de cada territori o cada poble conquerit, va adaptar la manera d'introduir els seus cultes. La diversitat i especificitats amb la que es representen moltes divinitats (noms compostos: Santuari de Sulis/Minerva a Bath, Anglaterra, iconografia específica: Representació d'Hèrcules/Sucelus de Vienne, on es veu al déu romà amb el característic disc solar del déu gal (TENREIRO 2009: 269, fig. 2), sota nom romà, ens demostra que cada poble va aconseguir que els seus precedents religiosos quedessin, d'una manera o altra, preservats ja dins de les formes romanes sota un mínim de característiques formals (com a conseqüència de l'adopció de les tipologies de monuments, a les fórmules votives, etc.) (ENCARNAÇÃO 2009: 467).

El procés de sincretisme no era, en cap sentit, una cursa contra rellotge, però era un tràmit indispensable per assentar les bases, en aquest cas religioses, sobre les quals se sustentava part de la influència dels nous conqueridors. Els cultes indígenes servien com indicador del futur grau de romanització d'un territori. Les seves característiques servien per determinar quin tipus de divinitat romana s'adaptaria millor, com a substituïda de la divinitat indígena. En alguns casos, la interpretació d'una divinitat indígena per una de romana podia suposar, per exemple, un canvi en el gènere de la divinitat venerada. Un cas il·lustratiu de canvi de gènere el trobem al nord-oest de la península Ibèrica. *Bormanicus* i *Eudovicus*, divinitats masculines, són substituïdes pel culte a les nimfes. Aquest procés de feminització d'algunes divinitats es pot considerar traumàtic, i serviria per reduir la importància dels déus ancestrals i fer més senzill el seu oblit a favor de les noves divinitats romanes (DÍEZ de VELASCO 1998: 149). Tot i això, trobem prou mostres de què, a cada província de l'imperi, tot i la transformació dels cultes, les divinitats autòctones perviuen d'alguna manera, sobretot a les zones rurals, on es

mantingueren segurament més fortes, conseqüència del major aïllament d'aquestes parts remotes de l'imperi, encara que adaptant-se a la nova realitat global que va suposar la romanització.

El procés de sincretisme entre les divinitats indígenes i les romanes seguia un camí molt ben pautat (ORÓ 1996: 129). En un primer moment, quan es presentava la divinitat romana a la població indígena, s'acompanyava d'un epítet que feia referència a les seves virtuts o al territori on es volia instaurar (ex: Apol·lo *Medicus*, *Salus Umeritana*). Juntament amb el nom romà i l'epítet, s'afegia el nom de la divinitat indígena, per tal que s'identifiquessin les dues divinitats entre elles. Amb el pas del temps, un cop la identificació entre les dues divinitats estava consolidada, s'eliminava el teònim indígena i, més tard, l'epítet. Finalment l'únic que restava era el nom romà del déu, ja plenament integrat dins de l'imaginari religiós de la societat indígena, ara ja romanitzada.

3.5 L'adopció religiosa d'elements grecs per part de Roma

L'hel·lenització que es produí en diversos àmbits de la vida romana, als darrers segles de la república, incidí particularment en el món religiós. Així, trobem una progressiva acceptació de la iconografia i les característiques dels déus grecs. Es tracta d'un fenomen lent i que neix d'antic, amb moments rellevants en el segle V aC (l'any 431 aC es construí un temple prop del Capitoli al déu grec Apol·lo, del que s'accepta fins i tot el nom hel·lè); al segle IV aC (després del control romà sobre les ciutats de la Magna Grècia) i en el III aC (el 291 s'importa el culte d'Asklepi, el nom del qual es romanitza com Esculapi).

Aquest fenomen es multiplica a partir de la segona guerra púnica (218-202 aC) i es consolida la *interpretatio romana*, instrument de primer ordre a l'hora de materialitzar la fusió religiosa i que consisteix a mirar la teologia aliena mitjançant els instruments que ofereix la pròpia, adaptant al llenguatge religiós romà la realitat diferent, però modificant finalment ambdós paràmetres en causa. La *interpretatio* es funda en un sistema d'equivalències: els déus romans adopten la figura, els mites i el caràcter dels seus equivalents grecs. Aquest sistema va servir per revifar i rejuvenir el panteó romà. No varen ser molt nombroses les aportacions gregues, però sí substancials; ja que van aportar unes necessitats o aspiracions que els déus homòlegs romans no eren capaços de solucionar per si mateixos.

Així, dels déus grecs es prengueren caràcters i trets teològics però amalgamant-los amb els que ja tenien les divinitats romanes interpretades. Júpiter s'assimila a Zeus,

Juno, a Hera, Minerva a Atena, s'interpreta amb la mirada de la teologia grega però es mantingué el seu caràcter de tríada, plenament romà i completament aliè al pensament grec. *Dispater* s'interpretà com Hades-Plutó, Prosèrpina com Persèfone, Ceres com Demèter, Mercuri com Hermes. S'adaptaren també alguns cicles heroics, molt especialment el d'Hèrcules, el grec Hèracles, encara que divinitzant als seus protagonistes (els romans, tret que estiguessin molt hel·lenitzats, no distingien la categoria sobrehumana que el pensament grec dóna a l'heroi).

Els romans utilitzaven una tàctica ritual que portà a incloure divinitats estrangeres entre les pròpies. Es tracta de la *evocatio* que consistia en guanyar-se els déus dels enemics per mitjà de la promesa de donar-los culte a Roma. Un exemple del sistema que s'emprava ens el transmet Macrobi ²⁰ al segle V dC:

“Heus aquí la fórmula per fer sortir als Déus d'una ciutat assetjada: ja sigui Déu, ja sigui Deessa la qual tingui sota la seva protecció al poble i el territori (al que s'està atacant) us suplico, us conjuro i us commino a què de bona voluntat abandoneu (al poble i al territori de què es tracti) marxeu dels llocs d'habitació, els temples, els llocs sagrats i la ciutat i us allunyeu d'ells i que inspireu al poble i a la ciutat l'espant, el terror i l'oblit i que després d'allunyar d'ells vingueu amb mi a Roma, amb els meus, que trobeu més agradables els nostres llocs d'habitació, els nostres temples, els nostres llocs sagrats i la nostra ciutat, perquè, d'aquesta manera, sapiguem que ens preneu sota la vostra protecció, a mi, al poble romà i als meus soldats. Si així ho feu juro erigir-vos un temple i instituir uns jocs en el vostre honor. Després de pronunciar aquestes paraules s'han de sacrificar les víctimes i analitzar si les vísceres permeten preveure un desenllaç favorable.”

3.6 Espais de culte – Arquitectura

Un cop establertes les premisses inicials, cal veure com els espais de culte es creen, s'integren en el territori i evolucionen. Els diferents espais de culte ens presenten

²⁰ **MACROBI**, *Saturnalia/ Saturnales*, III, 9, 6: Et de vetustissimo Romanorum more et de occultissimis sacris vox ista prolata est. Constat enim omnes urbes in alicuius dei esse tutela, moremque Romanorum archanum et multis ignotum fuisse ut, cum obsiderent urbem hostium eamque iam capi posse confiderent, certo carmine evocarent tutelares deos: quod aut aliter urbem capi posse non crederent, aut etiam, si posset, nefas aestimarent deos habere captivos. Nam propterea ipsi Romani et deum in cuius tutela urbs Roma est et ipsius urbis Latinum nomen ignotum esse voluerunt. Sed dei quidem nomen nonnullis antiquorum, licet inter se dissidentium, libris insitum: et ideo vetusta persequentibus quicquid de hoc putatur innotuit. Alii enim Iovem crediderunt, alii Lunam: sunt qui Angeronam, quae digito ad os admoto silentium denuntiat: alii autem, quorum fides mihi videtur firmior, Opem Consiviam esse dixerunt. Ipsius vero urbis nomen etiam doctissimis ignoratum est, caventibus Romanis ne quod saepe adversus urbes hostium fecisse se noverant idem ipsi quoque hostili evocatione paterentur, si tutelae suae nomen divulgaretur. Sed videndum ne quod nonnulli male aestimaverunt nos quoque confundat, opinantes uno carmine et evocari ex urbe aliqua deos et ipse devotam fieri civitatem. (Trad. Ed. Gredos)

diverses cares d'un mateix procés integrador, gràcies al qual, Roma va aconseguir el control territorial, polític i religiós de l'imperi. Vegem, doncs, els diferents espais on les aigües juguen un paper de tipus religiós o formen part de diferents rituals.

3.6.1 La cova

Utilitzades des de temps molt antics, les coves han estat considerades un espai de transició entre el món sacre i el profà. El seu interior, transformat tot sovint per l'acció de l'aigua que hi fa créixer estalactites i altres formacions en la roca, l'hi donen un aspecte que era aprofitat per reforçar la seva imatge d'espai sacre.

En la mitologia grega, les coves tenen una presència destacada i molt recurrent a l'hora de narrar els passatges de les vides dels déus i altres personatges que s'hi relacionaven. Es tracta d'un espai amb forts vincles amb el món diví. H. Lavagne (LAVAGNE 1988: 37) ens parla de la gruta des de diferents punts de vista, amb especial èmfasi com a espai reservat per als déus. Prenent com a punt de referència l'obra de Sòfocles dedicada a *Philoctetes*, ens mena davant d'un espai clarament lligat al món dels déus i, sobretot, a l'inframón. En aquesta obra, la cova es presenta com la porta d'una dimensió sacra, ja que al costat dels valors negatius que es poden atorgar a aquests espais, sobretot a ulls de l'home, també és una zona lligada a l'epifania divina (LAVAGNE 1988: 37). La gruta, per si mateixa, té un paper escenogràfic i, al mateix temps, simbòlic ja que se la considera un punt de trobada entre el món dels humans i el món dels déus infernals. De la soledat i foscor simbòlica de la gruta de *Philoctetes*, passem a un exemple completament diferent. Si en el cas anterior, i emparant-se en l'obra de Sòfocles, ens trobem davant d'una cova rònega i que representa el món dels morts, en altres casos la gruta es mostra com un element complementari del paisatge dionisiac. Prenguem com exemple el *larnax* de *Cypselos* (LAVAGNE 1988: 48), que Pausànies digué haver vist al santuari d'Hera a Olímpia (PAUSÀNIES V, 19, 6). L'escena reproduceix a Dionís, amb barba, vestit amb una túnica i amb una copa d'or a la mà. Al seu voltant, la gruta es presenta rodejada de vegetació: ceps de vinya, pomeres i magraners²¹. El déu se'ns mostra com a protector de la vegetació i les festivitats relacionades amb els fruits de la terra. Aquests elements de la natura són els que envolten la seva llar, la cova.

²¹ Διόνυσος δὲ ἐν κατακείμενος ἄνθρωπος, γένεια ἔχων καὶ ἔκπωμα χρυσοῦν, ἐνδεδυκὸς ἐστὶ ποδῆρη χιτῶνα: δένδρα δὲ ἄμπελοι περὶ αὐτὸν καὶ μηλέαι τέ . . . εἰσι καὶ ῥόαι

Dioniso tumbado en una cueva y con barba tiene un vaso de oro y está vestido con una túnica talar; alrededor hay viñas, manzanos y granados. (Trad. Ed. Orbis).

La gruta també pot ésser vista com un espai completament diferent i igualment positiu. Les grutes i coves eren associades al naixement, considerades com un espai fèrtil i de protecció dels nadons que corrien algun perill. Un exemple, de tants com podem trobar dins de la mitologia grega, serien la multitud de coves on se situava el naixement de Zeus, sobretot a l'illa de Creta. També ens en parla Pausànies (III, 24), quan ens narra com els habitants de Bràsiies, a Lacònia, li mostraren la gruta on la nimfa Ino va criar al nen Dionís. La relació d'aquest déu amb la cova és constant, per això Dionís, un cop és adult, segueix oferint una visió positiva d'aquest espai. La natura en el seu esplendor forma part de l'escenari de la cova, un dels espais on es representa al déu.

Un altre punt de vista sobre aquest espai l'aporta la gruta de Pan. En aquest cas, ens trobem davant d'un concepte de cova molt més complex que en els casos anteriors,

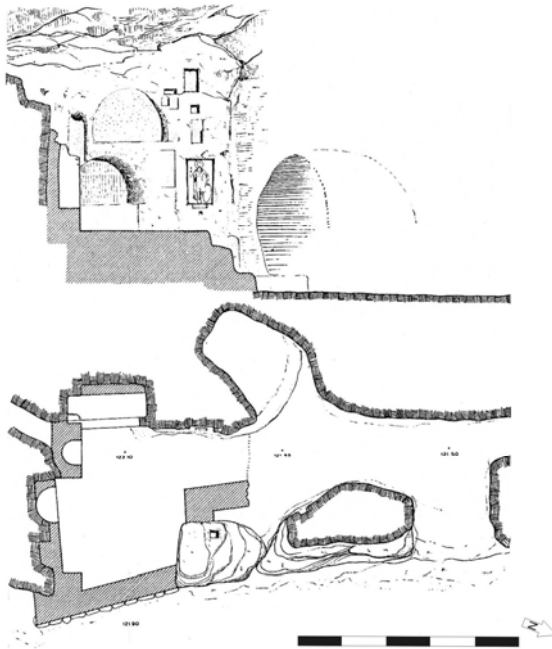

Fig. 2. Cova santuari dedicada a Pan, localitzada a la zona nord-oest de l'Acroèpoli d'Atenes (HELLMANN 2006: 6)

tot i que la seva percepció com espai de transició és evident des de bon principi. Pan representa una figura de transició, meitat déu, meitat home. Protector dels ramats i de la seva fecunditat i participant, pel que fa a la seva vessant animal, en aquesta última, de manera molt activa. El primer a parlar sobre la cova com a llar del déu Pan fou Estrabó (XVII, 1, 10), establint el terme *paneion*, residència i, a l'hora, lloc de culte, on els fidels podien dipositar els seus exvots. Un

exemple de *paneion* es trobava a la gruta artificial d'Alexandria, considerada obra de Ptolemeu *Philadelfos* (LAVAGNE 1988: 58). Un altre exemple el trobem a Atenes, on després de la batalla de Marató els atenesos adoptaren el déu Pan, en agraïment per l'ajut que els va proporcionar davant dels perses. El seu santuari s'ubicà en una cavitat dins de les altes roques, al costat nord de l'acroèpoli d'Atenes. Es tractava d'un espai de culte situat fora del recinte religiós reservat pels déus i, al mateix temps, fora de l'espai destinat als homes. Queda, doncs, molt clar el paper ambigu que sempre persegueix a la figura de Pan, mai amb uns o altres, ni home ni animal, ni déu ni humà. El culte a la divinitat iniciat

a Atenes, començà a difondre's per l'Àtica i, més tard, per tot Grècia. Se li construïren espais de culte en les ciutats més importants: Eleusis, Vari, Marató, Oinoé, Thasos... És molt interessant el recinte cultual dedicat al déu en aquesta última ciutat: en part, és un espai excavat a la roca, però l'entrada al recinte fou treballada i esculpida per reproduir un frontó de temple. Les coves on rebia culte el déu, molt sovint eren transformades mitjançant elements arquitectònics per reforçar i embellir el caràcter sacre del recinte.

L'expansió del culte a Pan per Atenes i, posteriorment, a tot Grècia té una explicació racional. Amb aquest nou culte s'inicià un procés d'assimilació entre els elements rurals i les forces vives de la ciutat, representant, en la figura del déu, l'ideal de pagès/ciutadà (LAVAGNE 1988: 61). Un cop més trobem un nou sentit sacre a l'ús de la cova com espai de culte. Els cultes lligats a aquest tipus d'espai eren de caràcter local, sobretot els que eren dedicats a Pan i les Nimfes, com el cas del santuari de Thasos a l'Àtica (HELLMANN 2006: 155). En el cas d'Atenes, Pan es presentava com a fundador del poble arcadi, donant a la gruta el caire d'espai fundacional, esquema que posteriorment seria adoptat a Roma mitjançant el mite que envoltava Ròmul i Rem en relació amb la cova del *lupercal*.

Pan, a banda de la vessant fundadora i com a protector del món rural, també aportà, en altres moments, un nou sentit a l'ús de la cova en els passatges mitològics. Pan també protagonitzà alguns dels episodis més «carnals». Així doncs, la cova també era l'escenari dels amors prohibits, un espai dedicat al desig, alguns cops consentit i altres cops amb violència. Presentat com un protector de la fertilitat dels ramats, Pan també era un déu que representava el desig sexual, justificat en molts casos per la complicitat amb la deessa Afrodita. Un exemple d'aquesta relació el recordem gràcies a Pausànies (V, XV, 6), quan ens narra l'existència a Olímpia d'un altar dedicat conjuntament a Pan, Afrodita i les Nimfes.

Les coves també eren llocs on buscaven refugi els amants. Era en les coves on Silè i Hermes feien l'amor amb les nimfes. En una cova, Posidó i una nimfa, pares de Polifem, varen tenir les seves relacions.

Les coves també eren refugi per a personatges mítics que havien patit un escarni públic o una humiliació, com el cas que narra Ovidi (*Metamorfosis*, III, 435-508) sobre la nimfa Eco, després de patir la vergonya de ser rebutjada per Narcís.

Parlant de les nimfes, elles també mostren un gran vincle amb les coves com espais del seu culte. Com a cuidadores de nadons, les coves els oferien un refugi segur on amagar

Fig. 3. Reproducció en terracuita d'un antre de les nimfes. Datació 125-100 aC. Museu arqueològic d'Atenes. Fotografia de l'autora

les criatures, que en molts casos havien estat deixades en les seves mans per ser protegides: el cas de Zeus és paradigmàtic. Però per altra banda, l'espai que les nimfes tenien assignat pel seu culte es mostra, ja no com una cavitat fosca dins de la roca, sinó que per primer cop, i així ho mostren els exvots que reproduïen aquests espais, s'observa una incipient adequació arquitectònica interna que feia d'aquests llocs, molt més que un espai on dipositar-hi ofrenes. Una de les descripcions més interessants sobre aquests espais de culte ens el dona Homer al cant XIII de l'Odissea: *Al capdamunt del port, un oliu son fullatge desplega i, prop d'ell, a tocar, hi ha*

*una cova amable i obscura, consagrada a les Nimfes que Nàiades hom anomena. Dintre hi ha llurs craters i així mateix les grans gerres de pedra, i és allí que van a brescar les abelles. I hi ha uns telers de pedra molt llargs, on les Nimfes teixeixen robes de color porpra de mar, que enamoren de veure; i aigües que ragen tostemps. I les portes d'entrada són dues: l'una oberta a mestrall, per on davallen els homes; l'altra, oberta a migjorn, és més divina, i per ella no passen terrenals és la via d'Aquells que no moren.*²²

El model d'antre de les nimfes que s'hi descriu fou reproduït en la multitud d'exvots localitzats a les coves d'Atenes i de tot Grècia i, posteriorment, en alguns

²² HOMER, *Odissea*, XIII, 102-112: αὐτὰρ ἐπὶ κρατὸς λιμένος τανύφυλλος ἔλαιη, ἀγχόθι δ' αὐτῆς ἄντρον ἐπήρατον ἠεροειδές, ἱρὸν νυμφάων αἰ νηϊάδες καλέονται. ἐν δὲ κρητῆρες τε καὶ ἀμφοροῆες ἔασιν λάϊνοι: ἔνθα δ' ἔπειτα τιθαιβώσσοισι μέλισσαι. ἐν δ' ἴστοι λίθειοι περιμήκεες, ἔνθα τε νύμφαι φάρε' ὑφαίνουσιν ἀλιπόρφυρα, θαῦμα ἰδέσθαι: ἐν δ' ὕδατ' ἀενάοντα. δύο δὲ τέ οἱ θύραι εἰσίν, αἱ μὲν πρὸς Βορέαιο καταίβεται ἀνθρώποισιν, αἱ δ' αὖ πρὸς Νότου εἰσι θεώτεραι: οὐδέ τι κείνη ἀνδρες ἐσέρχονται, ἀλλ' ἀθανάτων ὁδός ἐστιν.

d'època romana. En aquests versos de l'Odissea cal destacar, dins de la descripció de l'antre, dos termes: en el vers 105, Homer ens diu que dins de la cova de les Ninfes: *hi ha llurs craters i així mateix les grans gerres de pedra*. Aquestes grans gerres de pedra, en realitat eren formacions de basses naturals de la roca, que es trobaven dins de la cova²³. Per altra banda, cal observar amb deteniment la descripció que Homer fa de l'accés a la cova: *I les portes d'entrada són dues: l'una oberta a mestrall, per on davallen els homes; l'altra, oberta a migjorn, és més divina, i per ella no passen terrenals és la via d'Aquells que no moren*. L'autor fa evident, amb la seva descripció, la dualitat de la cova, com espai de transició entre el món dels déus i el món dels homes. És força curiós que les Ninfes, éssers mitològics immortals²⁴ o de vida molt llarga: "*Nueve generaciones de hombres en flor vive una corneja graznadora; un ciervo, la vida de cuatro cornejas; a tres ciervos hace viejos el cuervo; mientras que el fénix a nueve cuervos. A diez fénix hacemos viejos nosotras, las Ninfas de hermosos bucles, hijas de Zeus que empuña la égida*"²⁵, segons l'autor, se situessin a l'interior de la cova creant una mena d'escala de longevitat. Els homes, amb una vida breu, podien accedir per una de les entrades de la cova. Les ninfes, amb una vida molt llarga, però que no queda clar si eren considerades immortals, es trobaven dins d'aquest espai i, finalment els déus immortals, que tenien un accés exclusiu diferenciat del dels homes.

L'antre de les ninfes començà a patir tot un seguit de transformacions de tipus arquitectònic, a mesura que el seu culte es difongué per tota la Mediterrània. En el seu interior, es localitzen espais on queda retinguda l'aigua, que filtra per les parets de la roca, i que resulta necessària per realitzar els rituals lligats al seu culte. A l'acròpoli de *Rhodes*, es localitzaren grutes tallades a la roca i unides entre elles mitjançant passadissos. Els diferents espais generats per aquest treball de la roca es trobaren coberts de petits nínxols excavats, on els fidels hi dipositaven els seus exvots. Un altre exemple es troba al sud del temple de Demèter, a Agrigent (Sicília), reutilitzat dins de la capella de San Biagio. Allí, dues grutes constituïen un antic santuari dedicat a una nimfa desconeguda, que

²³ Veure nota 12 de l'edició de l'Odissea publicada per la Fundació Bernat Metge (2012).

²⁴ PAUSÀNIES (X, 12, 3): ἀθανάτης εἴη μῖς τῶν ἐν Ἴδη .νυμφῶν

Otra vez dijo en sus oráculos que era hija de madre inmortal, una de las ninfas del Ida (Trad. Ed. Orbis).

²⁵ PLUTARC, *Moralia, De defectu oraculorum/Sobre la decadència de los oráculos*, XI, 415c i d : En aquesta obra, Plutarc recull un fragment atribuït a l'obra d'Hesíode (Fragment 304): ἐννέα τοι ζῶει γενεάς λακέρυζα κορώνη, ἀνδρῶν ἡβόντων ἔλαφος δέ τε τετρακόρωνος τρεῖς δ' ἔλαφος ὁ κόραξ γηράσκεται αὐτὰρ ὁ φοῖνιξ ἐννέα τοὺς κόρακας· δέκα δ' ἡμεῖς τοὺς φοῖνικας νύμφαι ἐυπλόκαμοι, κοῦραι Διὸς αἰγιόχοιο. (traducció a DÍEZ de VELASCO 1996:216).

posteriorment fou transformat en espai de culte dedicat a Demèter i Koré, al segle V aC. Al nord-oest dels murs de la ciutat de Locres, a la gruta Caruso, es localitzaren una gran quantitat de nínxols per exvots, i en l'última fase del recinte, es construï una gran bassa, la qual per un sistema de graons, s'omplia d'aigua pels rituals. Dins del recinte es localitzaren ofrenes en ceràmica, que representaven miniatures de l'espai de culte, en part cova i en part santuari.

Dins de la mentalitat romana, la gruta o cova és un lloc *sacer*²⁶, com tots aquells elements que la natura forma, tals com boscos, llacs, fonts, etc. La cova en el seu estat natural és vista com un espai portador del *numen*, un lloc no manipulats on l'existència d'un ens diví li atorga un estatus sagrat. Un d'aquests espais, que resulta exclusiu de la religiositat romana, és el *lupercal*²⁷. La cova on tradicionalment se situava la lloba capitolina i els bessons fundadors de Roma té una gran importància iconogràfica, la qual ajudà a desenvolupar la llegenda dels fundadors de Roma i posteriorment fou utilitzada com a icona.

La cova, doncs, es mostra des de diferents vessants: com a símbol de la vida salvatge, dins dels rituals apotropaics de les comunitats de pastors i per protegir els ramats dels atacs dels llops. També com un *mundus* infernal, una entrada als inferns. I com a lloc simbòlic del naixement del poder. La relació de la cova com espai de naixement d'homes rellevants i poderosos és un recurs molt utilitzat, gràcies al qual es consolidà un mètode per legitimar el poder per via del vincle entre el mite (Zeus fou criat en una caverna amb la protecció d'Amaltea) i la història (Ròmul i Rem foren criats dins de la cova per una lloba) (LAVAGNE 1988: 212-219). L'aparició del concepte de gruta com l'espai on foren cuidats els nadons Ròmul i Rem és força tardà, ja que fou el poeta Enni qui va establir la imatge de la lloba alletant als nadons dins de la cova. Aquesta imatge, basada en l'imaginari i la tradició literària grega ens dóna un grau més de coneixement dels antres dins de l'imaginari romà, utilitzats, en aquest cas, com a mètode per justificar el poder mitjançant els mites coneguts per tots.

La concepció de la cova com un espai religiós o, si més no, com un escenari mític amb una aura sacra, va evolucionar i prengué diferents vies conceptuals. Fou la cultura romana la generadora de grutes artificials (*amalteum*, *nymphaeum*, *musaeum*, etc.) dins dels seus llocs de culte, però també, com espais de tipus lúdic dins de les vil·les d'*otium*.

²⁶ Espai sagrat o consagrat a una divinitat.

²⁷ Cova ubicada al cim del Palatí de Roma. Aquesta, consagrada la déu Pan, és el lloc on la tradició situa a la lloba capitolina en l'episodi d'al·letament dels bessons Ròmul i Rem.

Aquesta ambivalència en l'ús del terme donà com a resultat un gran nombre d'espais coneguts com nimfeus que res tenen a veure amb la sacralitat ni la religió, ni tan sols com llocs on es representen les divinitats menors que en donen nom. L'espai natural, tot i ser important, convisqué amb recintes que imitaven estructures naturals, però generats arquitectònicament per l'home. Aquests funcionaren com a complement estructural pels espais de culte o com a nous espais pel lleure i l'oci.

La concepció de cova, dins del context romà, ens presenta una gran quantitat de termes que la designen, no essent en molts casos un espai natural, com demostra el terme *antrum*²⁸. Tot i les múltiples variants, era considerat un espai amb un rerefons ideològic i sacre molt important.

Dins de la cultura ibèrica, la cova també era un espai de culte. Originades normalment per l'acció de l'aigua, són brolladors de fonts o, com en el cas d'Esplugues de Francolí, naixement del curs del riu Francolí. Les coves oferien un desenvolupament lineal, i constituïdes en la gran majoria de casos, per una o dues galeries principals, amb altres de secundàries. En aquests espais era molt freqüent trobar-hi ofrenes d'armes i ceràmica. Aquest tipus de santuari, dins de la cultura ibèrica, era molt freqüent en la zona nord-est de la península Ibèrica: la cova de la Colomera, a Lleida, la cova del Gegant, a Barcelona, i la cova de les Dones, a València, entre altres (GONZÁLEZ-ALCALDE 2006: 188-189). El tipus de rituals que es durien a terme dins de la cova estaria lligat al món dels morts, ja que aquesta era interpretada, també per la cultura ibèrica, com l'entrada a l'inframón i l'aigua era contemplada, en aquest context, com el camí a seguir per accedir a l'interior de la cova. Aquest espai era considerat, un cop més, una zona de transició que suposa el contacte entre els dos mons, l'humà i el diví. Solen ser espais on es desenvolupaven rituals relacionats amb els poders curatius de l'aigua i la natura, altres relacionats amb el seu poder fecund i també de protecció dels infants, com ja s'ha dit amb anterioritat. També són importants els rituals de maduresa i de tipus iniciàtic. Al mateix temps que es durien a terme aquest tipus de rituals, la cova santuari també tindria funcions de tipus social, convertint-se en espai de reunió de la comunitat, que serviria per conèixer

²⁸ OVIDI, *Metamorphoseon/Metamorfosis*, III, 155-162: Vallis erat piceis et acuta densa cupressu, nomine Gargaphie succinctae sacra Dianae, uius in extremo est antrum nemorale recessu arte laboratum nulla: simulaverat artem ingenio natura suo; nam pumice vivo et levibus tofis nativum duxerat arcum; fons sonat a dextra tenui perlucidus unda, margine gramineo patulos incinctus hiatus.

Un valle había, de píceas y agudo ciprés denso, por nombre Gargafie, a la ceñida Diana consagrado, del cual en su extremo receso hay una caverna boscosa, por arte ninguna labrada: había imitado al arte con el ingenio la naturaleza suyo, pues, con pómez viva y leves tobas, un nativo arco había trazado. Un manantial suena a diestra, por su tenue onda perlúcido, y por una margen de grama estaba él en sus anchurosas aberturas ceñido. (Trad. Ed. Bruguera).

als nous membres i, en definitiva, renovar, ampliar i cohesionar al grup social que hi realitzaria els diferents rituals.

3.6.2 Nimfeus

Els mots que fan referència als espais de culte de les nimfes, centrant-nos exclusivament en l'àmbit religiós, són variats i no sempre s'utilitza el terme nimfeu per designar-lo. Així en són testimoni l'*Eneida* de Virgili (I; 166-168), que utilitza el terme *antrum nimfarum* i Ciceró²⁹, que utilitza el terme *Aedes nympharum* (MONTORO 2007: 28). Montoro, en la seva tesi doctoral, també parla de Marcial³⁰, i indica que aquest autor es limità al terme *templum*, cosa que, com podem veure en el text original llatí, no és del tot exacte. L'autor parla de la nimfa com a *regina* del *lacus*, i aquest s'associaria al temple. Molt possiblement no ens trobaríem amb un nimfeu on es realitzaria un culte a les nimfes, sinó amb un temple construït a partir de l'existència del llac, que representaria l'estatge de la divinitat. Les afirmacions de Montoro, però, s'han de matisar, ja que la pregunta que ens sorgeix d'aquesta rotunda afirmació és la següent: tots els espais on les nimfes rebien culte, tenien fonts, brolladors o *nimfeus*? O simplement ens podem trobar davant de diferents espais de culte per aquestes divinitats menors? El cert és que la complexitat de fórmules i espais religiosos en època antiga és tal, que és molt possible trobar un *Aedes Nympharum* o un *templum* que no tingui una construcció tipus nimfeu com a element de referència i que, tanmateix, sigui un espai de culte dedicat a les nimfes (com és el cas del recinte termal de Baños de Montemayor: testimoni del culte a les nimfes, sense un nimfeu com a tal) (VARGAS, MATEOS, APARICIO 2007: 556). És la presència immediata o propera de l'aigua la que ens mostra el lloc on es duïa a terme el culte i el que podem considerar paratge del déu.

La discussió sobre l'ús del terme nimfeu i el que en realitat designa aquest terme ha estat una constant des de fa molts anys. Fou Pomponi Mela en el llibre II de la

²⁹ CICERÓ, *Pro Milone/Discurso en defensa de Tito Annio Milón*, XXVII, 73: eum qui aedem nympharum incendit ut memoriam publicam recensionis tabulis publicis impressam exstingueret.

un hombre que prendió fuego al templo de las Ninfas, para que fuera cancelada debido a que las listas oficiales de registro del censo se llevan a cabo en los registros públicos.

³⁰ MARCIAL, *Epigramma/Epigramas*, IX, 58: Nympha sacri regina lacus, cui grata Sabinus Et mansura pio munere templa dedit, Sic montana tuos semper colat Umbria fontes, Nec tua Baianas Sassina malit aquas: Excipe sollicitos placide, mea dona, libellos; Tu fueris Musis Pegasis unda meis.— 'Nympharum templis quisquis sua carmina donat, Quid fieri libris debeat, ipse monet.

(<http://www.thelatinlibrary.com/martial/mart9.shtml>)

Ninfa reina del lago sagrado, a quien Sabino, por una piadosa ofrenda, ha dedicado un templo grato e imperecedero, ojalá que la montañosa Umbria honre siempre tus fuentes y que tu Sásina no prefiera las aguas de Bayas: acoge plácidamente estos inquietos libritos, ofrenda mía; tú serás para mi musa la fuente de Pegaso. "Todo el que ofrenda sus poemas a los templos de las ninfas, él mismo avisa qué debe de hacerse con sus libros" (Trad. Ed. Catedra).

*Corografia*³¹, el primer en testimoniar el terme *nymphaeum* dins de la llengua llatina, a meitat del segle I. En aquesta obra, segons dedueix H. Lavagne, el terme *nymphaeum* apareix com un substantiu i el terme *specus* seria el seu equivalent neutre. En el text de Mela s'observa que es defineix el terme *nymphaeum*, com si el mot fos introduït per primer cop a la llengua llatina i fos necessari explicar el seu significat (LAVAGNE 1988: 287). Almenys fins al segle II, el terme *nymphaeum*, tant en la llengua grega com en la llatina, defineix una gruta o cova consagrada a les nimfes, normalment representada per la presència d'aigua i un paisatge sovint boscós, i no una font monumental. Es tracta d'un espai eminentment religiós, assenyalat com un prodigi de la natura on el *numen*, la presència divina, era constant i ferma (LAVAGNE 1988: 300). No es tracta d'una tipologia arquitectònica, sinó d'un espai de culte, que si bé en els seus orígens es vincula amb la gruta de les nimfes, amb el temps tindrà tendència a tornar-se més laxa fins a desaparèixer com a mot definitori d'un espai cultural molt característic, per passar a definir fonts públiques, ja al baix imperi (LAVAGNE 1988: 302). El terme, com a tal, no apareix en l'epigrafia romana fins al segle II, i de manera força inusual (LAVAGNE 1988: 285). Per contra, el terme és força comú i es mostra consolidat al segle IV, tot i que s'utilitzen formules «poètiques» per parlar dels nimfeus, com *Nympharum Domus* en una inscripció localitzada a la font de la coneguda com casa de les nimfes, a Nabeul (Tunísia) (DARMON 1980: 146).

El principal problema a l'hora d'estudiar aquests espais és discernir si la terminologia emprada ha estat la més correcta. El terme nimfeu s'utilitza des de fa massa temps de manera indiscriminada per descriure tant espais amb veritables mostres de sacralitat com grans fonts monumentals. Un exemple d'aquesta problemàtica el trobem en un dels espais objecte del nostre estudi, el qual s'ha anomenat nimfeu, espai localitzat al carrer Colom de Tarragona. En aquest cas, creiem que s'adecua a la definició d'aquells espais els quals podem anomenar nimfeu, relacionat amb la concepció que el món grec tenia d'aquests espais, com un lloc de culte.

³¹ **POMPONI MELA**; *Chorographia/Corografia*, II, 3: Alterum Criu metopon vocant, Carambico quod in Asia diximus par et adversum, Parthenion alterum. Oppidum adiacet Cherrone<sus>, a Diana, si creditur, conditum, et nymphaeo specu quod in arce eius nymphis sacratum est maxime inlustre. (Text llatí: <http://www.thelatinlibrary.com/pomponius2.html>)

A aquella costa se arrima la ciudad Quersoneso, edificada (si es cosa para creer) por Diana; ilustre en gran manera por la gruta que llaman de las Ninfas, que está en el Alcázar de la misma ciudad, a las ninfas dedicada (Trad. Ed. Clásicos de Historia)

3.6.3 Santuaris i temples

Pel que fa a construccions més complexes, tals com temples i santuaris, l'aigua tot sovint hi té un paper molt important, fins i tot quan no és el centre del culte. Molts santuaris i temples presentaven un espai, una gruta, una bassa, una cisterna, etc., dins de la qual es recollia l'aigua que s'utilitzava pel bon funcionament i desenvolupament del culte. Llegint Plini el Jove, trobem una referència a la importància de l'aigua, ja que ens diu que la captació d'una font era un lloc sagrat inviolable³². També en fan referència Sèneca: *“Si una gruta excavada hasta lo hondo de las rocas deja como colgando a un monte, no por factura humana, sino minada en tan vasta amplitud por causas naturales, suscitará en tu alma un cierto sentimiento de religiosidad. Las fuentes de los grandes ríos las veneramos. A la súbita aparición de un inmenso caudal de las entrañas de la tierra se le dedican altares; se veneran los manantiales de aguas termales, y a ciertos estanques*

³² **PLINI EL JOVE**, *Epistulae/ Epístolas*, VIII, 8: Vidistine aliquando Clitumnum fontem? Si nondum - et puto nondum: alioqui narrasses mihi -, vide; quem ego - paenitet tarditatis - proxime vidi. Modicus collis assurgit, antiqua cupressu nemorosus et opacus. Hunc subter exit fons et exprimitur pluribus venis sed imparibus, eluctatusque quem facit gurgitem lato gremio patescit, purus et vitreus, ut numerare iactas stipes et relucentes calculos possis. Inde non loci devexitate, sed ipsa sui copia et quasi pondere impellitur, fons adhuc et iam amplissimum flumen, atque etiam navium patiens; quas obvias quoque et contrario nisu in diversa tendentes transmittit et perfert, adeo validus ut illa qua properat ipse, quamquam per solum planum, remis non adiuvetur, idem aegerrime remis contisque superetur adversus. Iucundum utrumque per iocum ludumque fluitantibus, ut flexerint cursum, laborem otio otium labore variare. Ripae fraxino multa, multa populo vestiuntur, quas perspicuus amnis velut mersas viridi imagine adnumerat. Rigor aquae certaverit nivibus, nec color cedit. Adjacet templum priscum et religiosum: stat Clitumnus ipse amictus ornatusque pretexta: praesens numen atque etiam fatidicum indicant sortes. Sparsa sunt circa sacella complura totidemque di.sua cuique veneratio, suum nomen, quibusdam uero etiam fontes. nam praeter illum quasi parentem ceterorum sunt minores capite discreti; sed flumini miscentur, quod ponte transmittitur. is terminus sacri profanique: in superiore parte navigare tantum, infra etiam natate concessum. Balineum Hispellates, quibus illum locum Divus Augustus dono dedit, publice praebent, praebent et hospitium. Nec desunt villae quae secutae fluminis amoenitatem margini insistent. In summa nihil erit, ex quo non capias voluptatem. Nam studebis quoque: leges multa multorum omnibus columnis omnibus parietibus inscripta, quibus fons ille deusque celebratur. Plura laudabis, non nulla ridebis; quamquam tu vero, quae tua humanitas, nulla ridebis. Vale.

Has vist alguna vegada la font del Clitumne? Si no l'has vist encara (i penso que encara no, d'una altra manera m'ho haguessis fet saber), fes-ho; jo les he vist fa molt poc, i lamento profundament la tardança. S'aixeca un petit turó, cobert amb un ombrívol bosc de vells xiprers. Al peu d'aquesta brolla una font que s'expandeix en diversos braços de diferent grandària, i un cop superat el remolí que forma, s'obre en un ampli estany, tan transparent i cristal·lí, que podries comptar les monedes que han estat llançades i les pedres que brillen en el fons. Des d'aquest punt avança no a causa del pendent del terreny, sinó per la gran quantitat d'aigua que porta i, per així dir-ho, pel seu propi pes. És encara una font, però troba un cabalós riu, fins i tot navegable per barques, a les que deixa passar i arribar al seu destí, encara que vagin en direccions oposades i es creuin en el seu camí. El seu corrent és tan fort que, encara que el llit amb prou feines té pendent, una embarcació que s'impulsi per ella no necessita de l'ajuda de remes, mentre que superar el seu curs resulta difícil fins i tot amb l'ajuda combinada de remes i perxes. Una i altra navegació són molt agradables per als que van en barca per plaer i diversió, segons variïn la direcció de la seva marxa, canviant l'esforç pel repòs i el repòs per l'esforç. Les seves riberes estan cobertes d'abundants freixes i pollancre, que la transparent corrent permet comptar pels seus verds reflexos com si estiguessin submergits en ella. El fred i la brillantor de l'aigua rivalitzen amb la neu. A prop es troba un temple antic i venerat. Hi ha una imatge del propi déu Clitumne de peu, vestit i adornat amb una toga pretexta. Les tauletes proven la presència del déu i els seus poders profètics. Al voltant es troben nombroses capelles, tantes com déus. Cadascuna té el seu propi culte, el seu nom, algunes també les seves pròpies fonts, ja que a més d'aquella corrent que és, per dir-ho la mare de totes, hi ha altres de menor cabal que tenen orígens diferents, però que es barregen amb el corrent principal en un lloc on hi ha un pont. Aquest marca el límit entre la part sagrada i la profana: aigües amunt només està permès navegar, aigües avall fins i tot nedar. Els habitants de Hispela, als quals el diví August els va concedir aquest lloc com aquest, ofereixen banys a costa de la ciutat, ofereixen també hospitalitat. I no falten viles que, buscant els encants de la ribera del riu, s'assenten en els seus marges. En resum, no hi haurà res que no et causi plaer, doncs fins i tot podràs estudiar: llegiràs moltes inscripcions escrites en honor d'aquell déu, d'aquella font, per moltes persones en totes les columnes, en totes les parets. Moltes et causaran admiració, algunes et faran riure; tot i que, donades les teves bones qualitats, sé que no et burlaràs de cap. Adéu. (Trad. Ed. Bernat Metge)

la obscuridad o inmensa profundidad de sus aguas los hizo sagrados, no te suscita el venerarlos?”³³ i Servili³⁴. Aquest últim text també ens demostra que l’aigua canalitzada es considerava sagrada, sempre que tingués vincles amb una divinitat i, encara que se’n manipulés el curs, era portadora dels beneficis divins.

Uns dels espais més rellevants dins del món romà, en relació al culte a les aigües, són els santuaris de fonts, dels quals Gros (1996: 440), fa una excel·lent introducció. Aquests espais es caracteritzaven per una arquitectura molt ordenada, basada en els grans centres religiosos. La seva varietat estructural i arquitectònica ens porta a tenir dificultats per crear una tipologia clara. Gros (1996: 440) dóna dues raons primordials per a aquesta dificultat: primer, pel fet que freqüentment la situació geogràfica solia presentar molts condicionants físics i l’edifici s’havia d’adaptar a l’espai disponible. I segon, eren un tipus de construccions amb una gran tendència a evolucionar i variar al llarg dels segles, fet que els transforma per diferents raons i que suposa una dificultat afegida per al seu estudi arquitectònic. Un esquema bàsic de l’estructura d’aquests santuaris seria la següent: un pòrtic que definiria l’àrea del santuari, molts cops reduïda a una *porticus triplex*. Sota el pòrtic, i en posició dominant, s’obria una exedra o sala de culte on es localitzaria una bassa per recollir l’aigua. Aquests serien els elements bàsics del santuari, que es pot ampliar amb espais annexos més o menys desenvolupats, sempre amb un ordre ben definit i jerarquitzat. L’exemple més antic que dóna Gros per aquest tipus de santuari és la font de Nimes, datada en època augustal (ROTH-CONGÈS, GROS 1983:142). Gros (1996: 440) ens fa veure com s’han de distingir dels «santuaris de les aigües», ja que aquests, molt freqüents a la Gàl·lia, presenten múltiples construccions de temples i

³³ SÈNECA, *Epístulae morales ad Lucilium/ Epístolas morales a Lucilio*, 41, III: Si tibi occurrerit vetustis arboribus et solitam altitudinem egressis frequens lucus et conspectum caeli ramorum aliorum alios protegentium summovens obtentu, illa proceritas silvae et secretum loci et admiratio umbrae in aperto tam densae atque continuae fidem tibi numinis faciet. Si quis specus saxis penitus exesis montem suspenderit, non manu factus, sed naturalibus causis in tantam laxitatem excavatus, animum tuum quadam religionis suspicione percutiet. Magnorum fluminum capita veneramus; subita ex abdito vasti amnis eruptio aras habet; coluntur aquarum calentium fontes, et stagna quaedam vel opacitas vel inmensa altitudo sacravit Si hominem videris interritum periculis, intactum cupiditatibus, inter adversa felicem, in mediis tempestatibus placidum, ex superiore loco homines videntem, ex aequo deos, non subibit te veneratio eius? (Trad. Ed. Gredos)

³⁴ SERVILI, *In Vergilii Aeneidem commentarii*, XII, 139: Iuturna fons est in Italia saluberrimus iuxta Numicum fluuium, cui nomen a iuuando est inditum. Cum enim naturaliter omnis aqua noxia sit extraneorum corporibus, hic omnibus saluberrimus fons est. De hoc autem fonte Romam ad omnia sacrificia aqua adferri consueverat. bene ergo Vergilius Turno fingit sororem, quae laborantes iuvare consuevit. huic fonti propter aquarum inopiam sacrificari solet: cui Lutatius Catulus primus templum in campo Martis fecit; nam et Iuturnas ferias celebrant qui artificium aqua exercent, quem diem festum Iuturnalia dicunt. Varro rerum divinarum quarto decimo ait “Iuturna inter proprios deos nymphasque ponitur”. et quia ‘stagna’ dixerat, ideo ‘sonora flumina’ addidit: est enim stagnorum ἀντίθετον.

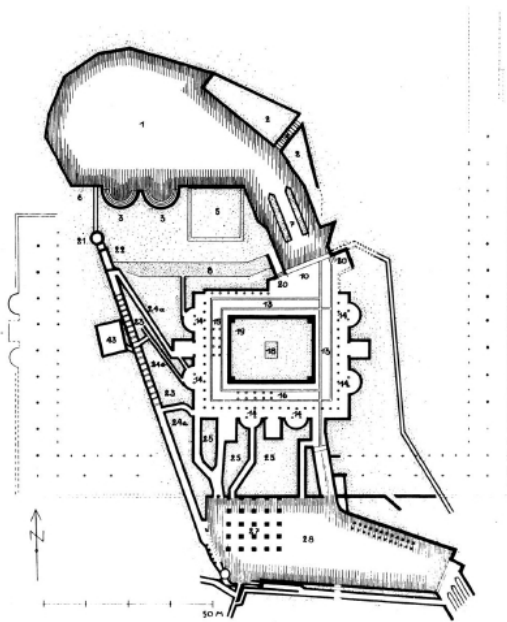

Fig. 4. Planta del santuari de Nîmes. (ROTH-CONGÈS, GROS 1983: 142)

capelles que normalment, però no exclusivament, es dispersaven entorn d'un centre termal amb funcions curatives.

Tots els santuaris tenen una capella, una gruta o una bassa, dins de la qual sorgeix la font. Les aigües curatives eren vistes pel fidels com un element màgic; així doncs els llocs on era constatat que les aigües tenien algun poder curatiu eren considerats automàticament els llocs on la divinitat es manifestava de la manera més favorable per al fidel, curant-lo, guarint el seu patiment. Aquests espais eren

llocs de gratitud mostrada envers la divinitat de torn i protegits per ella. Donada la dificultat de les relacions entre els diferents pobles, eren zones de pau, relació i concòrdia, que sota la protecció de la divinitat permetien el contacte entre gents de diversos orígens. Així aquests centres es convertien en espais de relació social, on es tractaven fets importants i es relacionava la població. Són coneguts els exemples de dedicatòries a déus indígenes fetes per forasters, un fet que ens porta a pensar en moviments de població, en viatges que comunicarien i traslladarien novetats, notícies, tècniques que es difondrien mitjançant la comunicació entre els fidels que buscaven curació (DÍEZ de VELASCO 1998: 135). Deixant de banda el fet que es trobin aigües amb diferents qualitats en diverses zones de la geografia, és l'acció de l'home la que propicia l'aparició d'aquests centres com espais cívics o de descans. L'època romana va marcar una etapa d'esplendor i popularitat d'aquests espais d'aigua, sobretot dels centres termals, que es presenten sota dos punts de vista: el religiós, com espais de culte a divinitats conegudes arreu de l'imperi, o com espais mèdics, que permetien la curació dels malalts vinguts d'arreu.

3.6.4 Pous i cisternes

La necessitat de garantir l'aigua dins dels santuaris ens ofereix la possibilitat de descriure i analitzar tota una sèrie d'artefactes hidràulics. Tant si es tracta d'un sol

d'aquests elements com si aquests apareixen en major nombre i dispersos, el cert és que eren elements indispensables en tot espai sagrat.

Als espais on *no hubiera fuentes de donde se pueda derivar el agua, entonces será necesario excavar pozos* (VITRUVI VIII, 8, 1). Amb aquest text de Vitruvi, ens queda clar que la disponibilitat d'aigua s'havia de garantir amb els mitjans a l'abast. Durant tota l'antiguitat, els pous foren els primers artefactes que garantien el subministrament d'aigua (HODGE 2000a: 29).

L'excavació d'un **pou** implica una sèrie de coneixements empírics sobre la natura i, més concretament, de les característiques del sòl on aquest es vol practicar, així com dels nivells freàtics (TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 32). L'excavació de pous i els coneixements necessaris per dur-la a terme, ja des d'antic, es va convertir en una professió en si mateixa, que era transmesa de pares a fills. A Grècia, eren coneguts com *Phreorychoi*, a Roma, *Putearii* o *aquilex*, molts cops fets venir expressament d'Àfrica, ja que si hom era capaç de "trobar aigua al desert" encara seria més fàcil trobar-la en terrenys més humits (HODGE 2000: 29-30). Els millors buscadors i excavadors de pous acabaren convertint-se en gent de renom (TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 33). El que caracteritza un bon pou és el fet que aquest sobrepassi la veta d'aigua subterrània i arribi a l'estrat impermeable de sota. Si l'excavació del pou es queda al nivell de l'aigua, aquest no estarà complet.

La garantia d'aigua potable venia caracteritzada per pous i cisternes i, tot i la posterior aparició dels aqüeductes, aquests dos primers elements varen seguir en ús (HODGE 2000a: 29).

Recollir, acumular i utilitzar aigua de pluja. Aquestes son les tres funcions de tota cisterna (EGEA 2005a: 610, TÖLLE-KASTENBEIN 2005:129). *Así pues, las aguas que se recogen de la lluvia tienen la cualidad de ser más saludables porque, estando ésta compuesta de las más ligeras y más sutiles partículas extraídas de todas, las demás aguas filtradas a través del aire en movimiento, vuelven a la tierra licuadas por las tempestades* (VITRUVI VIII, 2, 1).

A diferència d'altres sistemes per acumular l'aigua, les cisternes no requereixen de sistemes de transport (HODGE 2000a: 21). Aquestes solen estar situades al lloc on es requereix l'aigua, al contrari que pous o fonts, que es poden ubicar a certa distància del lloc on es requereix el líquid preuat.

La principal forma de les cisternes, tot i que no existeix un cànon estricte, es de tipus arrodonit i, a poder ser, excavades a la roca. La introducció de nous sistemes constructius o la no possibilitat d'excavar-les a la roca va fer que sorgissin models allargassats o, fins i tot, rectangulars. En aquest casos, es complementava l'obra cobrint el seu interior amb estucs impermeables que evitessin les filtracions d'aigua (EGEA 2005a: 610, TÖLLE-KASTENBEIN 2005:134).

En totes les regions i èpoques, l'arc mediterrani ha comptat amb aquest tipus de construccions per garantir reserves hídriques. Les cisternes són una constant, tant a nivell públic com privat. L'aigua de pluja era considerada d'alta qualitat i, fins i tot, amb certes virtuts. La bona qualitat de l'aigua depenia de la qualitat constructiva de la cisterna i, en cas de dubte, era aconsellat bullir-la abans del seu consum (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:129).

En època hel·lenística s'introduí la tècnica dels arcs amb falca, que garantia el moviment de l'aigua per tal que aquesta no es corrompés (HODGE 2000a: 22). A aquesta millora, s'hi uní la gran difusió de les cisternes construïdes i no excavades a la roca. Aquesta nova tècnica constructiva, posteriorment perfeccionada gràcies a l'enginyeria romana, permetia grans cisternes de volta de canó. Gràcies a aquestes millores constructives, s'arribaren a construir cisternes de dues plantes, com la que es localitza a Lepcis Magna (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:136).

3.7 Els objectes

Un cop vistos els espais que tenen relació directa amb l'aigua, cal parlar dels objectes, en un context cultural. Un dels elements que acostuma a ser indicador d'un culte a l'aigua són els exvots i ofrenes que es troben dins de l'aigua, en els dipòsits, cisternes o piscines que formen part del recinte de culte. L'interès d'aquests objectes i la informació que ens aporten fan imprescindible que es tractin les diferents tipologies i s'analitzin els diferents exemples localitzats en els nostres casos d'estudi. Segons la definició de Castillo de Lucas (CASTILLO 1958: 45), els exvots serien *una ofrenda religiosa que los creyentes hacen a los poderes sobrenaturales, en acción de gracias por su protección y beneficios recibidos*.

3.7.1 Epigrafia

L'epigrafia ens dóna un suport documental molt valuós tant per la seva abundància com per la qualitat de la informació que ens aporta. Aquest mitjà és un reflex dels actes religiosos, com poden ser els exvots de gratitud o de consagració. El primer és força més

comú i marca el compliment d'una promesa per part del dedicant. A través dels epígrafs es manifestava el reconeixement i la gratitud envers els déus. Utilitzaven com a material base la fusta, el marbre, la pedra, el plom i es creaven plaques, esteles, o petits altars votius que quedaven fixats a les parets o al terra dels edificis de culte. El procés més habitual a l'hora de lliurar un epígraf com exvot era el següent: davant de la malaltia, es realitzava la promesa a la divinitat de lliurar l'epígraf si es complia la curació. El pacte amb el déu constava de dues parts: la primera es produïa quan es realitzava la curació a mans de la divinitat, que convertia l'individu en un *voti reus* (o *damnatus*); la segona era l'alliberació del vot per part del nou dedicant en crear la inscripció, gràcies a l'acció de *votum solvere*. Una fórmula molt comuna era *ex voto*, o *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*, que indicava que el fidel, un cop assolit el guariment, posava fi al pacte amb la divinitat. La fórmula s'aplicava a tota aquella divinitat a qui s'havia fet una promesa d'un donatiu material (DEYTS 1992a: 78). La situació canvia si parlem de l'ús de la fórmula *ex visu*. En aquest cas, la divinitat s'apareixia en somnis al malalt, i li proporcionava una cura per la seva afecció. En el cas de divinitats vinculades a les aigües, la cura es podia trobar en els banys terapèutics. Un cop superada la malaltia, l'individu agraïa a la divinitat la seva recuperada salut mitjançant els sistemes habituals. La fórmula *ex visu* es relaciona amb la pràctica sobrenatural de la *incubatio*, molt comuna en el culte a Esculapi.

Pel que fa als tipus d'exvot que es podien localitzar en aquests espais sagrats, és important distingir, pel que fa a les inscripcions, entre les que es dedicaven als déus romans de les que es dedicaven a les divinitats indígenes. Cal remarcar que algunes inscripcions a déus romans podien amagar dedicatòries a divinitats indígenes assimilades per tenir característiques semblants. Però, tot i que algunes dedicatòries anessin dirigides a divinitats indígenes, l'ús de l'epigrafia com exvot ens remet a un cert grau de romanització per part dels fidels. Alföldy presentà i defensà aquesta teoria (ALFÖLDY 1983: 7-26), amb la que nosaltres estem plenament d'acord.

Per acabar, cal parlar del destí que solien seguir aquestes mostres del culte a les aigües i a les divinitats que els representaven. L'epigrafia apareguda en esglésies, monestirs o altres espais de culte cristià, molts cops transportades des dels recintes balnearis, brolladors, fonts, etc., podria respondre a una funció simbòlica d'assimilació de la potència divina ancestral pel culte cristià (DÍEZ de VELASCO 1998: 102). L'epigrafia ens mostra un univers molt complex, pel que fa als rituals de curació,

d'excvots, de major o menor cost econòmic, i a les invocacions que busquen el favor dels déus.

3.7.2 Numismàtica

És un altre element molt present en els recintes de culte a les aigües i que perdura com a ofrena al llarg de molt temps.

L'ús de la moneda com a ofrena fou un dels sistemes d'excvot més freqüents, econòmics i populars en època romana. Tal fou la consolidació d'aquesta pràctica, segurament fruit de la seva simplicitat a l'hora de dur-la a terme, que encara avui dia és estrany no veure una font o receptacle amb aigua que no tingui, en el seu fons, algunes monedes. La informació aconseguida a partir de les troballes de tipus numismàtic ens ajuda, en primer lloc, a determinar la datació de les troballes i, per extensió, del recinte en què es troben i, en segon lloc, a demostrar l'existència d'un culte a les aigües, quan són trobades en determinats ambients.

La localització de les monedes, en molts casos, es produeix en els sectors de desguàs de les aigües. En els casos en què es localitzen gràcies a treballs arqueològics, la troballa es documenta i es pot estudiar dins del seu context, però no sempre és així. Sovint, les troballes es produeixen dins d'un context d'obres de millora i renovació del recinte, normalment en espais termals i balnearis que han sobreviscut al pas dels segles. Gran part de les troballes relacionades amb recintes balnearis i termominerals es produïren entre mitjan i finals del segle XIX, moment de revitalització i rehabilitació d'aquests espais com a llocs de descans i repòs. El costum d'aquesta època passava per ignorar aquestes troballes, no com en el cas de l'epigrafia o, en molts casos, les monedes acabaven essent venudes com objectes curiosos, sense tenir en compte el seu alt valor arqueològic. La pèrdua, com a conseqüència d'aquestes velles pràctiques, ha comportat el desconeixement de dades tals com el nombre exacte d'individus, la seva tipologia o lloc de localització, dificultant els treballs de síntesi.

Aquest tipus de troballes, tot i aportar dades valuoses, no sol donar uns marges cronològics, pel jaciment on es localitzen, gaire acurats.

Alguns autors defensen una relació directa entre l'ofrena de monedes i els estrats més baixos i populars. És lògic pensar que no tothom es podia permetre l'ofrena d'un epígraf, però sí es podia desprendre d'una moneda de baix valor, i aquesta seguia constituint una ofrena vàlida. Aquesta teoria es podria sustentar, no només en el poder adquisitiu dels personatges que freqüentaven aquests establiments, sinó també per la seva

ubicació. El fet de transportar o fer gravar una inscripció ve condicionat pel fet que el fidel tingui la possibilitat de transportar fins al lloc de culte la peça, o sinó, que tingui la possibilitat d'encarregar la inscripció en el mateix espai de culte o les seves proximitats. Una moneda no era difícil de transportar, un epígraf, sí. Per tant, en zones més allunyades o amb menys recursos (tallers i artesans que dominessin el treball escultòric de la pedra i coneguessin l'escriptura), pot fer que, en alguns casos, les ofrenes monetàries, bé per manca de recursos econòmics o d'altre tipus, fossin una sortida honorable per fer una ofrena a la divinitat.

Però què representava la donació de monedes com exvot? Recollint les paraules d'Álvarez Martínez: *Los enfermos curados o aliviados por las aguas expresaban su gratitud por medio de exvotos, algunos de ellos de muy buena factura, aras votivas, o bien arrojando a las fuentes monedas valiosas, costumbre ésta muy atestiguada en la Galia, aunque también en Hispania* (ÁLVAREZ MARTÍNEZ 1973: 42). El procés en què el fidel lliurava l'exvot no era lliure ni espontani. Aquest formava part d'un ritual, no regularitzat oficialment, que variaria en cada cas o espai de culte, ja que en les donacions intervenien rituals i auguris (ABAD 1992: 136)³⁵. En el cas de la numismàtica, creiem que estem davant d'una donació de caràcter espontani, no tan ritualitzada com en el cas d'exvots més complexos.

Els romans tenien per costum llançar petites monedes a rius, llacs i fonts, a més de donar-les com a almoïna o contribució voluntària per les necessitats d'un temple o finançar una obra pública. Alguns autors ens donen a conèixer la importància i costum d'aquest ritual dins del món romà³⁶. La realitat era que l'exvot monetari podia tenir la

³⁵ JUSTINIÀ, *Digesto*, (L, XVI, 27): ens dóna a conèixer el terme *stipendium*, recollint el sentit del terme *stips*, terme que identifica a la moneda de baix valor: *stipendium a stipe appellatum est, quod per stipes, id est modica aera colligatur*.

³⁶ CICERÓ; *De Legibus/Sobre las leyes*, II, IX, 22: *Pra eter Idaeae Matris famulos eosque iustis diebus ne quis stipem cogito*"

De los ritos patrios, cultívense los mejores. Fuera de los servidores de la Madre Idea, y esos en los días que sea justo, no recoja limosna persona alguna.

Idem, (II, XVI, 40): *Stipem sustulimus, nisi eam quam ad paucos dies propiam idaeae Matris excepimus*";

Hemos abolido la colecta, si no es aquella que hemos exceptuado para pocos días, la propia de la Madre Idea (Trad. Ed. Gredos)

TITUS LIVI, *Ab urbe condita/Historia de Roma desde su fundación*, V, 25, 5: *nihil de conlatione dicere stipis verius quam decumae, quando ea se quisque privatim obligaverit, liberatus sit populus*.

Él no decía nada acerca de la contribución, que en realidad era una ofrenda sagrada y no un diezmo, y puesto que cada individuo se obligó a pagar el diezmo, el Estado, como tal, estaba libre de esa obligación

XXV, 12, 14: *ludos praetor in circo maximo cum factururus esset, edixit ut populus per eos ludos stipem Apollini quantam commodum esset conferret*.

Cuando el pretor estaba a punto de celebrar los Juegos en el Circo Máximo, dio aviso de que durante los Juegos el pueblo debía contribuir con una ofrenda a Apolo, según las posibilidades de cada cual

XXVII, 37, 9: *donoque divam placandam esse aedilium curulium edicto in Capitolium convocatae, quibus in urbe Romana intraque decimum lapidem ab urbe domicilia essent, ipsae inter se quinque et viginti delegerunt, ad quas ex dotibus stipem conferrent*.

mateixa finalitat que l'exvot epigràfic, però també podia simbolitzar un ritual sense característiques contractuals, un «tribut» o mitjà d'adorar els déus de les aigües sense la necessitat d'una contrapartida per part de la divinitat (DÍEZ de VELASCO 1998: 100-101). No és de la mateixa opinió Facchinetti quan tracta la deposició de monedes com un donatiu al déu, fet emmascarat dins d'un ritual general en el qual la moneda es troba enmig del procés contractual virtual entre l'home i la divinitat (FACCHINETTI 2004: 275). S'ha de diferenciar entre les ofrenes monetàries donades al santuari i que quedaven en mans dels sacerdots o responsables de l'espai de culte i que podien ser utilitzades per les necessitats, per al manteniment de l'edifici sacre o l'erecció de noves estàtues, i les ofrenes monetàries al déu que, a banda d'altres objectes, eren considerades d'exclusiva propietat de la divinitat, per tant, intocables. Els objectes oferts a la divinitat i, per tant, de la seva propietat, podien ser guardats o enterrats dins del temple en moments de conflicte o perill, per tal de conservar intacta la propietat divina (PIRANOMONTE 2002: 34-37).

El tipus de moneda oferta a la divinitat havia de trobar-se en bon estat de conservació, excepte quan aquestes eren d'alt valor, ja que molts cops aquestes es mutilaven per evitar el seu robatori. Amb aquesta pràctica, l'oferent s'assegurava que el seu donatiu fos deliberat i voluntari per part del fidel envers a la divinitat. No es tenen proves tarifàries o indicadors de l'ofrena que calia donar. És de suposar que el donatiu era subjectiu al fidel en el cas de donar una o més monedes a la divinitat. Aquest tipus de ritual sembla que inicia la seva difusió en època republicana i inicis de l'època imperial, molt lligat a la multiplicació de centres de culte en l'àrea etrusc-itàlica i de la Magna Grècia. Bona part d'aquests espais sorgiren en època tardo republicana, sobretot en època de Sul·la, i prosseguiren en època imperial.

L'ús de la moneda com a donatiu queda consolidat en l'època imperial, com revelen el major nombre de testimonis arqueològics datables d'aquest període. En època

Los ediles curules publicaron un edicto convocando en el Capitolio a todas las matronas cuyos hogares se encontrasen en Roma o dentro de una distancia de diez millas. Cuando estuvieron reunidas, eligieron a veinticinco de entre ellas para recibir sus ofrendas, que entregaron de sus dotes. (Trad. Ed. Gredos).

SÈNECA, *De Beneficium/ De los Beneficios.*, (VII, 4, 6): Omnia deorum sunt, tamen et diis et donum posuimus et stipem iecimus;

Todo lo que gozamos es de los Dioses, y con todo eso les ponemos ofrendas y echamos dineros (Trad: Pedro Fernández Navarrete [1564-1632] Interclassica.um.es)

PLINI EL JOVE, *Epistolae/Epístolas*, (VIII, 8): explica que en les aigües del riu Clitumnus estaven tan clares i transparents que s'hi podien contar les monedes que s'hi havien llençat (veure nota 28)

SUETONI, *Vitae Caesarum, Divus Augustus/Vida de los 12 Césares, Augusto*, (II, 57, 1): Omnes ordines in lacum curti quotannis exvoto pro salute eius stipem iacebant.

Anualmente todos los órdenes del Estado arrojaban en el lago de Curcio, en cumplimiento de voto solemne, monedas de plata por su salud (Trad. Traducción de F. Norberto Castilla. Interclassica.um.es)

augustal i juliclàudia, els donatius d'aquest tipus doblen els realitzats en el període anterior. Aquest sistema de donatius es popularitzà a la Gàl·lia a mitjan segle I aC. Com queda constància al llarg de la costa mediterrània i a les ribes dels respectius rius, es relacionen les primeres troballes d'aquests elements votius en totes aquelles zones de penetració de la influència romana; en el cas de la Gàl·lia, per exemple, trobem el riu Roine, espai que funciona com a vehicle de mercaderies i accés de la influència romana en tots els àmbits. També podem parlar de la gran popularitat que aquest sistema d'acció de gràcies tingué a la península Ibèrica, demostrat gràcies a les múltiples troballes d'aquest sistema de gratitud. Les primeres ofrenes monetàries es localitzarien, en el nostre àmbit d'estudi, poc temps després de la conquesta romana (segle II aC).

Pel que fa a la preponderància de monedes de bronze respecte a les de plata i or, podem parlar de casos en els que els dos últims metalls són protagonistes: A Bourbonnelles-Bains amb 265 monedes de plata i alguns exemplars d'or, Caldas de Vizela, a *Argentomagus* i el recinte de *Les Fumades*, en tots tres casos amb testimonis de donatius numismàtics encunyats en plata (FACCHINETTI 2004: 278).

El baix valor de les monedes que solen ser localitzades com exvot està testimoniats dins de la literatura llatina. Quan es parla de la donació de monedes es fa referència al terme *stips*, que no s'ha de considerar com a sinònim de moneda de baix valor. L'explicació trobada per l'ús majoritari de les monedes de bronze és la següent: les formes antigues, *aes rude* i *aes signatum*, localitzades en els dipòsits votius italians de l'àrea etrusca, estaven encunyades en bronze (FACCHINETTI 2004: 279). El caràcter conservador i tradicionalista de la religió romana portà a afavorir aquest metall de poc valor com el més indicat per realitzar aquest tipus d'ofrena, ja que era el primer metall al qual havia estat assignada la funció d'unitat/reserva de valor. En aquest cas, preval el caràcter simbòlic i tradicional del donatiu per sobre del valor econòmic real del material amb el qual estava encunyada la moneda. La moneda, per si mateixa, no constituïa un material de tipus votiu. L'ús que se'n feia transformava la moneda en un element religiós utilitzat en acció de gràcies envers la divinitat (FACCHINETTI 2003: 28).

Les troballes monetàries sempre porten l'estigma de ser considerades fets accidentals i no una acció premeditada per part del donant. El fet és que en molts casos, el sistema per distingir si la troballa era un fet fortuït o premeditat quan es tracta de peces de més valor, or o plata, passa per veure l'estat de la moneda, ja que en molts casos s'ha pogut comprovar que les monedes, sobretot les d'alt valor, donades com ex-vot es lliuren

mutilades per tal que no puguin tornar a ser utilitzades. És a dir, en el moment en què el fidel atorga aquest tipus de vot a la divinitat, aquesta passa a ser la propietària de la moneda, no podent ser utilitzada per a cap altra cosa. Per tant, el fidel procuraria afectar de tal manera l'estat de la moneda perquè aquesta quedés en poder de la divinitat. La majoria de mutilacions es produeixen en les monedes encunyades en or, en menor grau es veuen afectades les de plata i, en cap cas detectat, les de bronze. Cal pensar que, davant la possibilitat que algú robés les monedes dipositades en els espais de culte a les aigües, els fidels emprarien aquest sistema per protegir el seu donatiu, sobretot si aquest era de cert valor (AUBIN, MEISSONNIER 1994: 144 –146).

3.7.3 Exvots

Els exvots no són cap altra cosa que una manera d'agrair i garantir una pervivència en el malalt i una conservació de la vida (ORÓ 1996: 87). Aquest tipus d'ofrenes serien pel que fa als cultes vinculats a les aigües, de caràcter propiciatori o preventiu com si ho veiem des del punt de vista: de la gratitud envers la divinitat pel guariment o com a manera de prevenir una malaltia.

La visita a un santuari implicava que el fidel dedicés un exvot a la divinitat allí venerada, la forma o característiques materials del qual no sembla que fossin imposades de cap manera. En el món grec trobem que es considera un exvot qualsevol objecte realitzat amb qualsevol material. Per exemple, es deixaven com a ofrena elements de fusta o fins i tot teixits, passant per figuretes de terracota, marbre o bronze (MYLONOPOULOS 2006: 84). En el món grec, els exvots tenien com a principal objectiu representar la pietat de l'oferent, d'una forma perenne. Per altra banda, aquestes ofrenes, realitzades per les classes altes, també feien evident el valor i el poder polític, utilitzant aquests elements votius com un mitjà de comunicació envers la societat. La riquesa de l'ofrena no només es converteix en un testimoni de la rellevància de la divinitat honorada, sinó que també fa evident la grandesa de la comunitat (MYLONOPOULOS 2006: 84-85). L'exvot, en realitat, podia ser qualsevol element que suposés un mínim dispendi: des d'un sacrifici animal, la primícia de la collita, arribant, fins i tot, a erigir un nou santuari o temple, com l'exvot que va oferir Geló de Siracusa³⁷. A aquest exvot es

³⁷ **DIODOR DE SICÍLIA**; *Biblioteca Historica*, XI, 26, 7: ἀπὸ δὲ τούτων γενόμενος ὁ Γέλων ἐκ μὲν τῶν λαφύρων κατασκεύασε ναοὺς ἀξιολόγους Διμήτρος καὶ Κόρης, χρυσοῦν δὲ τρίποδα ποιήσας ἀπὸ τάλαντων ἑκκαίδεκα ἀνέθηκεν εἰς τὸ τέμενος τὸ ἐν Δελφοῖς Ἀπόλλωνι χαριστήριον. ἐπεβάλετο δὲ ὕστερον καὶ κατὰ τὴν Αἴτην κατασκευάζειν νεῶν Διμήτρος νεῶς ἐνδεούσης: τοῦτον μὲν οὐ συνετέλεσε, μεσολαβήθεις τὸν βίον ὑπὸ τῆς πεπρωμένης.

En sortant de l'assemblée, Gélon employa les dépouilles de l'ennemi à élever des temples magnifiques à Cérés et à Proserpine. Il fit faire un trépied d'or de seize talents qu'il déposa dans le temple de Delphes, en offrande à Apollon;

podien afegir no solament el temple en si, sinó terrenys i béns mobles (BURKERT 2003: 168). El més comú, però, era dipositar objectes al temple de la divinitat, el que en el món grec es coneix com *anathémata*³⁸ (BURKERT 2003: 168).

En el món grec, els exvots solien anar acompanyats d'una inscripció, i suposaven un agraïment a la divinitat. En els temples es conservava allò que l'home hi deixava com ofrena. S'hi conserva per sempre, sense possibilitat d'anul·lar-la. El que ens demostra aquesta impossibilitat és que un cop dipositat l'exvot, aquest es converteix en un element sacre (BURKERT 2003: 170).

Fig. 5. Exvots en terracuita del Museu Arqueològic Nacional, Roma (Seu Palazzo Altemps). Fotografia de l'autora.

La tradició grega d'oferir figures de terracota als déus és molt extensa i variada. Parlem per exemple de les *protomai*, màscares de terracota realitzades amb motlles que reproduïen el tors i la cara de figures femenines. Aquestes peces, utilitzades com ofrenes votives, es produïren massivament a partir del segle VI aC (RUIZ de ARBULO 2002-2003:175). Altres figures, representant *peplophoros*, dones amb barret i vel nupcial, es troben com ofrenes en santuaris dedicats a Demèter i Koré, relacionades amb els rituals

et il conçu plus tard le projet de construire sur l'Etna un temple à Cérés. Cette construction était déjà commencée, lorsqu'elle fut interrompue par le destin qui trancha la vie de Gélon. (Trad. Ed. Belles Lettres).

³⁸ *Anathémata* no tan sols fa referència al fet de dipositar una ofrena, sinó al fet que aquesta és exposada públicament. Si l'ofrena dipositada té relació amb un sacrifici, els objectes utilitzats per la seva realització també seran dipositats al santuari, donat que difícilment podran recuperar el seu ús profà. Un *anathémata* doncs, s'exposa dins del recinte sagrat com una ofrena duradora i visible: és un testimoni de la relació entre l'oferent i la divinitat. Aquesta és la principal forma de devoció privada i el document més representatiu de la veneració oficial (BURKERT 2003: 168-170).

de la festivitat anual de la *thesmophoria* (RUIZ de ARBULO 2002-2003:178). A aquestes figures, s'hi han d'unir les *tanagrae* hel·lenístiques, les ja citades màscares i vasets per disposar ofrenes de gra o altres aliments.

El món romà féu una interpretació d'aquestes ofrenes. Segons la concepció romana, podien ser una mostra d'agraïment, tal com ho feien els grecs, o ser un regal per aconseguir una finalitat, gràcies a l'acció divina. En aquest cas, l'exvot s'interpreta com un element amb el qual l'oferent negocia amb la divinitat per aconseguir quelcom (LESK 1999: 13).

Els primers exvots anatòmics, en context romà, es situen en algun moment del segle IV aC, concretament en santuaris situats al centre de la Península Itàlica (CAZANOVE 1992 :108, LESK 1999: 12). La seva aparició podria estar vinculada amb la popularitat de les divinitats d'origen grec adoptades per Roma, com a conseqüència de les epidèmies que va patir. En el període cronològic en què s'observa l'aparició d'aquests exvots, és quan Roma "adoptà" al déu Esculapi (CAZANOVE 1992 :107). Aquesta acceptació per part dels romans, va suposar, també, l'arribada de les formes de culte que eren associades al déu, és a dir, els exvots anatòmics. Amb anterioritat a l'arribada del

Fig.6. Exvots anatòmics. Exposició del Museu Arqueològic de Roma. (Seu Palazzo Altemps). Fotografia de l'autora.

Fig. 7. Exvot anatòmic. British Museum. Fotografia de l'autora

déu grec a Roma, ja existien santuaris dedicats a aquella divinitat en territori itàlic, concretament a Sicília i la Magna Grècia amb una datació del segle V aC (CAZANOVE 1992: 108).

Amb el pas del temps, els exvots anatòmics no es limiten a ser una mostra d'agraïment al déu Esculapi, sinó que es localitzen en santuaris a altres divinitats, *a priori*,

no relacionades amb el guariment i la salut: dedicats a Venus a Gravisca, port de Tarquínia, a *Lavinium* en un temple dedicat a Venus i els déus Penats (CAZANOVE 1992: 109). També és conegut el temple situat a Nemi, on rebia culte Diana *Nemorensis*. En aquest cas, els exvots localitzats són màscares de terracota, però també representacions de parts del cos: mans, peus, úters. Un segon exemple, també relacionat amb Diana, és el del temple de Norba, on es trobaren un cop més màscares, i representacions d'orelles i òrgans sexuals (CAZANOVE 1992: 109). Aquest fenomen del món romà, en el qual es dedicaven exvots anatòmics a una gran varietat i disparitat de divinitats, tindria dues possibles explicacions, segons O. de Cazanove: la primera, que Esculapi, o una divinitat del seu cercle immediat, es veuria introduït com a culte secundari en un generós nombre de santuaris i llocs de culte dispersos per tota la Península Itàlica a inicis del segle III aC, fruit de l'èxit aconseguit a la ciutat de Roma. La segona, el costum d'oferir exvots anatòmics als santuaris d'Esculapi es convertí en una moda que es traslladà al culte a altres divinitats, tot i no tenir atribucions de tipus salutífer, com les del déu d'origen grec (CAZANOVE 1992: 109). Aquesta *follia terapeutica*³⁹ tocà a la seva fi als entorns del segle II aC, tal com demostrarien nombrosos dipòsits on quedaren enterrats els exvots de la major part dels santuaris romans (CAZANOVE 1992: 109).

³⁹ Aquestes paraules foren utilitzades per A. Della Seta, editor de la guia de les col·leccions del Museu Etrusc de Vila Giulia, superat per la gran quantitat i generalització dels exvots anatòmics dels quals es tenia constància: "E questo singolare patrimonio compare per i templi, non nei periodi più antichi, ma nella fase più recente, dal IV secolo in giù. Sembra che una follia terapeutica abbia invaso tutti i templi italici" (DELLA SETA 1918: 166).

Fig. 8. Exvots anatòmics, en aquest cas úters, penis i pits. Museu Arqueològic de Nàpols. Fotografia de l'autora

Fig. 9. Exvot anatòmic d'un sistema digestiu. Museu Arqueològic Nacional, Roma (Seu de les termes de Dioclecià). Fotografia de l'autora.

4. Casos d'estudi

1- Santuari de la Neàpolis d'Empúries, **2-** Edifici de Sant Aniol de Finestres, **3-** Restes sota l'Església de Santa Maria de Porqueres, **4-** L'Acròpoli d'Ullastret, **5-** La Cova Urbana de Tarragona, **6-** Restes del C/ Colom de Tarragona, **7-** Pou Cartanyà, Tarragona, **8-** Font de N'horta (Torre de l'Espanyol, Tarragona),

4.1 La zona sacra al sud-oest de la Neàpolis emporitana

Els precedents.

La fundació de la ciutat grega d'Empúries, datada en la primera meitat del segle VI aC, fou fruit del procés colonitzador focomassaliota, basat en els *emporía* (AQUILUÉ 2012:1). El primer espai on s'instal·laren els nous colonitzadors fou el petit illot de Sant Martí d'Empúries, molt a prop de la desembocadura del Fluvià. Aquest espai, utilitzat com a port, es caracteritzà per una fàcil defensa i un excel·lent punt d'accés als territoris d'interior (AQUILUÉ 2012: 1, CASTANYER 2014: 117).

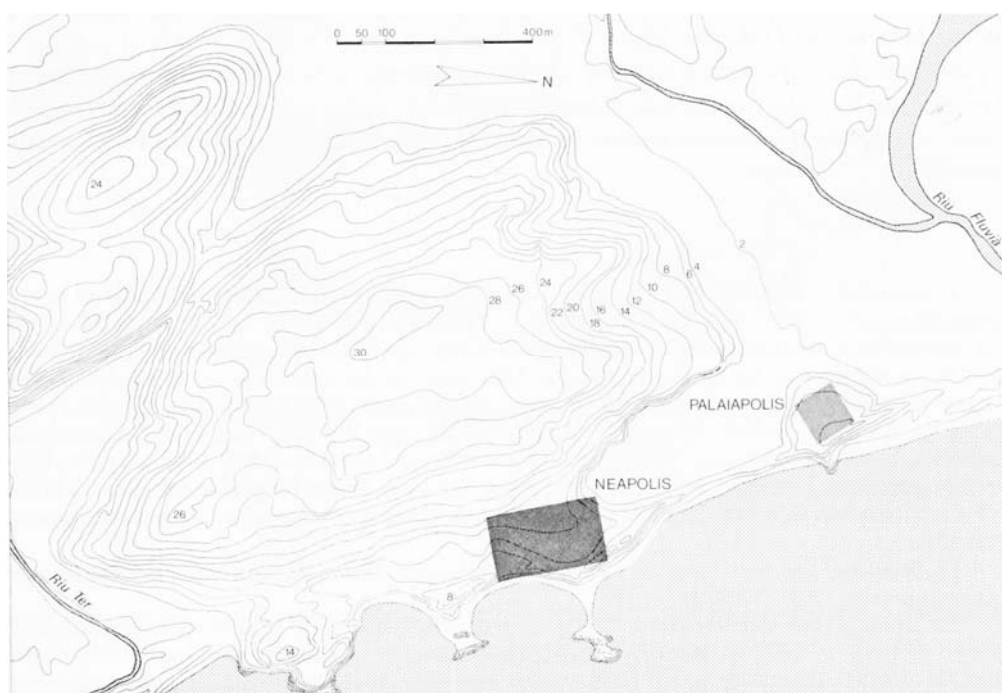

Fig. 10. Mapa de la situació de la Neàpolis emporitana. (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA 1988: 194)

Uns cinquanta anys després del primer assentament, es passà a ocupar terra ferma, més enllà de l'illot de Sant Martí. El desenvolupament de la ciutat es produí des del nord cap al sud, al llarg de la segona meitat del segle VI aC. Es pot parlar d'una primera configuració urbana a partir del tercer quart del segle VI aC (CASTANYER 2014: 119).

A mitjan segle V aC, es desenvolupa un primer espai de culte a la zona sud de la Neàpolis. En aquest sector, i en un moment previ a la creació del primer santuari periurbà, es localitzaren estructures que han estat identificades com hàbitats ibèrics. Aquest suposat establiment indígena s'hauria desenvolupat durant el segle V aC, fora dels límits de la ciutat grega, i a tocar del primer santuari de caràcter periurbà, amb el qual conviuria, segons els autors (CASTANYER, et al 2012:107), durant un cert període de temps.

Aquestes estructures d'hàbitat, sembla, foren destruïdes amb l'obra de la muralla del segle IV aC, moment en què es considera que s'integraria aquesta suposada zona d'hàbitat indígena a l'interior de la ciutat grega (CASTANYER, *et al* 2012:107).

La creació d'aquest primer santuari periurbà, ubicació molt habitual en un context colonial grec, respon a una sèrie de causes i elements: La seva ubicació sol coincidir amb un element significatiu del paisatge (una font, curs d'un riu, etc.). Per altra banda, es busca una funció social: són un espai de convivència i de relacions comercials entre diferents societats, en aquest cas grega i ibèrica, afavorint els contactes en un espai "neutral" (CASTANYER, *et al* 2012: 108) però a la vegada proper a les dues realitats socials existents.

L'Empúries d'època clàssica era un establiment pròsper, tal i com ens mostren les grans troballes, sobretot les ubicades al costat meridional de la Neàpolis. Entre elles, destaquen les seves muralles i la zona sacra. La consolidació de la ciutat es fa evident a mitjan segle V aC, sobretot a l'últim quart. Aquesta creixent riquesa se'ns mostra i perdura en el segle IV aC, caracteritzat per un fort creixement urbà relacionat directament amb la creació d'un nou recinte defensiu. Aquesta gran transformació també va implicar la integració del primer espai cultural suburbà dins dels límits de la ciutat, que havia crescut en direcció sud (CASTANYER, *et al* 2012: 105). Durant el segle III aC, Empúries començà a encunyar dracmes amb la figura de Pegàs, possible símptoma d'una societat molt acostumada a l'ús de la moneda, o potser buscant un cert prestigi per a la ciutat per via d'una seca pròpia.

La segona guerra púnica comportà un gran canvi en el funcionament de la ciutat, com a conseqüència de les alteracions en la relació de forces a la Mediterrània (CASTANYER 2014: 121). L'any 218 aC, Gneu Corneli Escipió desembarcà a Empúries amb el propòsit d'atacar la rereguarda dels cartaginesos que avançaven contra Roma. El fet que Empúries fos el lloc escollit pel desembarcament demostra les bones relacions existents entre Roma i la colònia grega emporitana. La greu crisi del 195 aC va fer que Empúries apostés pel bàndol romà, consolidant el seu paper d'aliada i com a punt d'enllaç entre diverses poblacions italianes i la Península Ibèrica (BURCH, *et al* 2010: 36). El fet de convertir-se en un dels punts de contacte amb Itàlia va fer que Empúries visqués una gran esplendor durant tot el segle II aC. Aquest serà un nou moment de transformació urbanística global, fruit d'una etapa econòmicament favorable, conseqüència del creixement dels tractes comercials. S'observa, entre altres canvis urbanístics, una nova

reforma de la muralla que situarà el límit de la ciutat 25 metres més cap al sud del traçat de l'anterior llenç de muralla, datat al segle IV aC (CASTANYER, et al 2012: 105).

Però durant els dos primers terços del segle I aC, la fundació de la ciutat regular d'Empúries, que ocupà el lloc on havia existit un *praesidium*, va frenar l'esplendor de l'assentament grec. El canvi de situació i la pèrdua d'oportunitats envers el nou assentament romà, varen fer que en un moment determinar es fusionessin les dues ciutats, la romana i la *polis* grega, en un sol nucli urbà, assolint i al mateix temps acceptant, la ciutadania romana plena (BURCH, et al 2010: 37).

La situació del santuari

La fundació d'un *emporion* per part de població focea al segle VI aC va comportar, entre altres canvis, l'entrada dels seus cultes i les formes d'expressió religiosa típiques d'aquesta societat. Estrabó descriu la fundació de la ciutat i la influència de la societat focea, també pel que fa referència als cultes, i com aquests es van introduir en la seva nova colònia⁴⁰. Malauradament, ni Estrabó en la seva obra, ni els treballs arqueològics duts a terme al jaciment, han proporcionat prou informació sobre els primers temples o espais de culte desenvolupats en els inicis de la colònia.

La Neàpolis emporitana forma el nucli més important de l'assentament grec, amb una superfície urbana d'unes 3 hectàrees. L'extrem sud-oest fou el punt on s'iniciaren els treballs arqueològics d'Emili Gandía, l'any 1908. Gràcies a aquesta tasca investigadora, es va constatar que en aquesta zona existia una gran varietat de restes arqueològiques que demostraven l'ús d'aquest sector com un espai públic. Aquest recinte presentava diverses transformacions i fases constructives, que ens donen un ventall cronològic entre el segle

⁴⁰ **IV, 1, 4:** τοὺς μὲν δὴ προσαχθέντας τῇ Ἐφέσῳ ζητεῖν ὄντινα τρόπον ἐκ τῆς θεοῦ πορίσαιντο τὸ προσταχθέν. Ἀριστάρχη δὲ τῶν ἐντίμων σφόδρα γυναικῶν παραστῆναι κατ' ὄναρ τὴν θεὸν καὶ κελεύσαι συναπαίρειν τοῖς Φωκαγεῦσιν ἀφίδρυμά τι τῶν ἱερῶν λαβούση: γενομένου δὲ τούτου καὶ τῆς ἀποικίας λαβούσης τέλος, τό τε ἱερὸν ἰδρῦσασθαι καὶ τὴν Ἀριστάρχην τιμῆσαι διαφερόντως ἰέρειαν ἀποδείξαντας, ἔν τε ταῖς ἀποικίαις πόλεσι πανταχοῦ τιμᾶν ἐν τοῖς πρώτοις ταύτην τὴν θεὸν καὶ τοῦ ξοάνου τὴν διάθεσιν τὴν αὐτὴν καὶ ἄλλα νόμιμα φυλάττειν τὰ αὐτὰ ἄπερ ἐν τῇ μητροπόλει νενόμισται.

Fue entonces cuando a Aristarca, una de las mujeres más ilustres y reputadas, se le apareció en sueños la diosa y se lo ordenó que acompañara a los focenses en su expedición llevando con ella una reproducción del santuario. Así lo hizo, y dicen que cuando la colonización finalizó construyeron el santuario y honraron muy especialmente a Aristarca designándola como sacerdotisa. En todas sus colonias se venera preferentemente a esta diosa (la Artemisa Éfesia) y conservan hacia su imagen la misma deferencia y los mismos rituales que en la metrópoli. (Trad. Ed. Gredos)

IV, 1, 5: Σέξτιος γοῦν ὁ καταλύσας τοὺς Σάλυας, οὐ πολὺ ἄπωθεν τῆς Μασσαλίας κτίσας πόλιν ὁμώνυμον ἑαυτοῦ τε καὶ τῶν ὑδάτων τῶν θερμῶν, ὧν τινὰ μεταβεληκέναι φασὶν εἰς ψυχρά, ἐνταυθὰ τε φρουρὰν κατέκτισε Ῥωμαίων, καὶ ἐκ τῆς παραλίας τῆς εἰς τὴν Ἰταλίαν ἀγούσης ἀπὸ Μασσαλίας ἀνέστειλε τοὺς βαρβάρους, οὐ δυναμένων τῶν Μασσαλιωτῶν ἀνείργειν αὐτοὺς τελέως.

Más tarde, gracias a sus buenas obras, pudieron anexionar algunas de las llanuras de los alrededores, desplegando la misma habilidad que los llevó a fundar ciudades y fortalezas que los protegen contra los íberos, del lado de Iberia, a los que han transmitido el culto nacional de la Artemisa Éfeso y los rituales sacrificiales griegos, y Rode y Agate, contra los bárbaros que habitan en las proximidades del Ródano, así como Tauroentio, Olbia, Antípolis y Nicea, contra el pueblo de los sales y contra los Ligia que habitan los Alpes. (Trad. Ed. Gredos)

V aC i el segle I dC, coincidint amb el moment d'abandonament de la Neàpolis. Per poder entendre els seu funcionament i, sobretot, la seva evolució, cal analitzar detingudament els elements que formen part de cadascuna de les seves fases constructives. Els diferents espais del santuari ens proporcionen una visió general de com evolucionà l'àrea al llarg del temps, i ens permeten veure com el santuari s'anà integrant a la trama urbana de la ciutat.

A causa de la complexitat del recinte i a la quantitat d'elements que en ell es localitzaren, creiem indispensable enumerar i descriure cadascuna de les construccions que conformen el santuari per fer més entenedores les fases constructives i les diferents interpretacions que s'han fet del clos sacre.

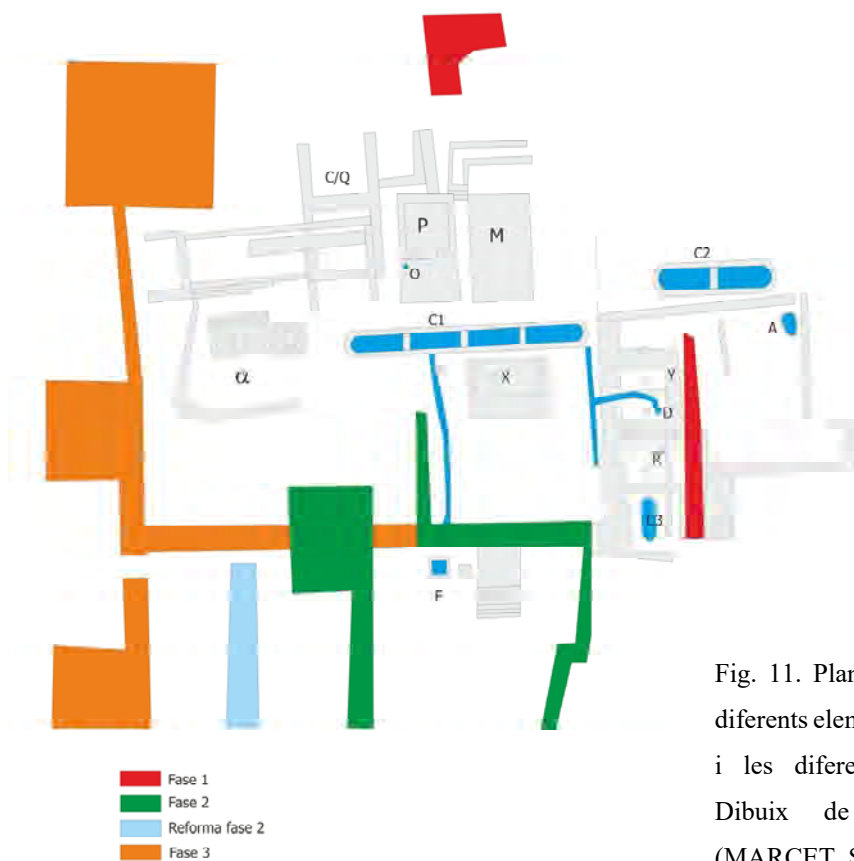

Fig. 11. Planta del santuari amb els diferents elements indicats amb lletres i les diferents fases d'ampliació. Dibuix de l'autora basat en (MARCET, SANMARTI 1989:74).

Edificis i estructures

m⁴¹: Estructura quadrangular ubicada al cantó nord-oest del recinte sacre, a tocar del turó calcari. Alguns autors identifiquen les restes com un podi o plataforma elevada

⁴¹ Hem dotat a cada estructura d'una lletra per tal de fer més fàcil la seva localització i no repetir termes al llarg del text. La seva situació, tot i ser descrita en els diferents apartats es pot localitzar amb facilitat al plànol adjunt, fent més

(CASTANYER, et al 2012: 108), d'uns 19 metres d'amplada i amb una datació constructiva, gràcies als estudis de materials, en un moment posterior a la segona meitat del segle V aC (CASTANYER, et al 2012: 108). Altres autors han identificat l'estructura com un temple, del qual només es van conservar les primeres filades de l'obra, fetes de blocs regulars de pedra calcària local, amb unes mesures de 7 m per 21 m (DUPRÉ 2005: 115).

En relació amb aquesta construcció, temple o plataforma, es localitzaren, en la mateixa cota de circulació, un conjunt d'antefixes que formarien part de l'entaulament d'un temple, decorades amb palmetes i flors de lotus. El temple al qual pertanyien, presentaria una decoració sobre la cornisa, amb un *anthemion* amb antefixes que alternaven palmetes i flors de lotus i un acroteri sobre el frontó. Aquesta restitució arquitectònica es proposà gràcies a la troballa de tres antefixes completes, dues amb una palmeta i una amb una flor de lotus, un acroteri lateral amb una palmeta, tres fragments d'un acroteri central i diversos fragments de peces planes de la cobertura del sostre i elements de secció triangular (*kalyptéres*) que cobrien els angles entre les peces planes. Aquestes últimes presentaven, en la part posterior, signes alfabètics grecs, identificats com numerals que servirien per determinar la seva posició al sostre de l'edifici (DUPRÉ 2005: 114).

O: Estructura, de caràcter hidràulic, formada per dos elements: una cisterna que va substituir l'estructura d'un pou i, el propi pou sota d'aquesta. La cisterna presenta una llargada de 3,68 metres per 1,16 d'amplada i 3'30 metres de fondària. Fou construïda amb blocs de pedra sorrenca ben escairats. En aquest cas, es conservaren les lloses de la coberta. Concretament cinc lloses d'uns 60 centímetres d'amplada, 1,20 metres de llargada i uns 35 centímetres de gruix. Les parets estan revestides amb un morter blanquinós.

Pel que fa al pou, fou localitzat, segons consta als diaris de Gandia, el dia 26 de novembre de 1909. En el diari, Gandia narra la troballa de la boca del pou, que presentava unes mesures de 0,36 metres de diàmetre interior i 0'60 metres de diàmetre exterior. També descriu com dos treballadors varen baixar i com el pou estava completament buit fins a una profunditat de deu metres (GANDIA 1909: 154). El dia 29 de novembre de

entenedor el text. Gran part de les lletres designades són les que va utilitzar Gandia en els seus diaris i posteriorment Puig i Cadafalch en el seu article de 1913. Altres lletres han estat utilitzades en altres estudis, com el de R. Mar i J. Ruiz de Arbulo de 1993. Algunes les hem inclòs en aquest estudi, per tal de completar els elements que mancaven per anomenar i situar al plànol.

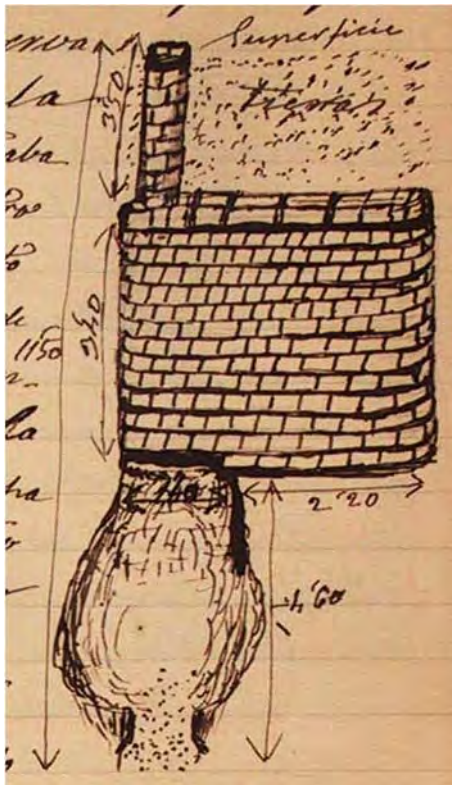

Fig. 12. Dibuix d'Emili Gandia on s'il·lustra la troballa del pou (GANDIA 1909: 158).

1909, el mateix Gandia va accedir a l'interior del pou, constatant que, a partir dels 3,50 metres s'anava ampliant el pas, creant una sala ovalada de 3,60 metres de llarg per 1,20 d'ample i 3,40 metres d'alçada, es a dir, la cisterna suara descrita (GANDIA 1909:157). Gandia també descriu el sistema d'alimentació de la cisterna: *“junto a este techo lado interior junto al arranque de la boca hay dos canales de plomo para conducción de agua en distinta dirección. La una en dirección al este de 0'20 cent de ancha por 0,16 de alta frente al algibe de cuatro departamentos al ultimo de este lado sur, y la otra canal de 0'10 de alta por 0,08 de ancha en dirección al oeste y el ovalo va de Sur a Norte. Este ovalo tiene la misma forma que los algibes descubiertos pero sin compartimento en el centro, pero en el pavimento a 7 metros des de la boca de la superficie tiene en el lado Norte un trozo de 1,40*

abujéreado con dos hileras de sillarejos derrumbados y por este abujero se baja hasta 4'60 metros mas al fondo, teniendo este actualmente 11,50 mts de profundidad” (GANDIA 1909: 158). Gandia destaca que el que resta del pou, un cop passada la cisterna, és tallat a la roca, no fet d'obra, i que s'han després les parets, creant una cova d'uns 3 metres de diàmetre. El fons del pou estava ple d'aquesta terra caiguda, i no s'hi va trobar cap objecte (GANDIA 1909: 158).

Segons els treballs arqueològics posteriors, la datació constructiva d'aquesta cisterna ens trasllada a les primeres fases d'ocupació de la zona, concretament al segle IV aC, moment de reestructuració un cop construïda la muralla que delimita la zona en aquest primer moment (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 137; BURÉS 1998: 281). Segons Mar i Ruiz de Arbulo, aquesta estructura de pou i cisterna es situaria en un moment indeterminat anterior al segle II aC (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 174). Segons Burés, aquesta cisterna queda destruïda per la construcció del pou. El seu abastiment es realitzaria gràcies a dos conductes situats al costat sud, realitzats amb làmina de plom doblegada amb forma d'U (BURÉS 1998: 281), els quals ja foren descrits per Gandia en el seu diari.

Pel que fa al pou excavat a la roca, aquest es considera el pou primitiu, relacionat amb la primera fase d'ocupació un cop construïda la muralla al segle IV aC (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA, 1990: 137, BURÉS, 1998: 282), però sense saber en quin moment fou amortitzat. No serà fins al dia 1 de setembre de 1910 que Gandia començà amb l'extracció de les terres de l'interior del pou. Profunditzaren fins arribar als 12,50 metres, sense arribar al fons però constatant que, a aquesta profunditat, el pou mesurava 1,55 metres de diàmetre (GANDIA 1910: 96-97). El dia 14 de setembre, a 13,50 metres de profunditat dins del pou, apareixen materials: alguns trossos de teula, “*cerámica ordinária*”, i “*un trozo de barro cocido algo trabajado que quizás sea la cola de un pájaro por tener la forma de pluma en el lado inferior y éste tiene 0'14 de largo por 0'14 de grueso (...)un objeto de cobre à forma de colgante con asa rota de 0'02 cent de diámetro y diez trozos de hierro muy deteriorado*” (GANDIA 1910: 100). Per desgràcia, ja havien arribat al nivell de l'aigua i el treball resultava perillós.

La creació de la cisterna sobre el pou, podria respondre a un descens en la capa freàtica que l'alimentava i es requerís un nou sistema per garantir la reserva d'aigua. Tal com ens descriu Gandia en els seus diaris, en el moment de l'excavació -inicis del segle XX- la capa freàtica havia tornat a nivells que tornaven a omplir part del pou amb aigua i per aquesta raó no es va poder excavar completament.

R: Estructura, de la qual només en resten els nivells de la fonamentació, ubicada al costat nord del recinte cultural, amb una orientació nord-sud. Al costat sud d'aquest edifici es localitza un mur que funcionaria com a fonamentació de la pròpia estructura i a la vegada, faria les funcions de mur de contenció de les terres del costat nord, que es trobaven a una cota més alta (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 137-138).

Y: Estructura situada al costat Oest de l'estructura **R**. Es tracta de la fonamentació d'un edifici amb forma d'U, orientat Nord-Sud. No s'ha identificat la seva funció, però es considera que formaria part del santuari en un dels seus primers moments (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA 1990:138).

A: Receptacle conegut com Bany d'àmfores o dipòsit d'àmfores. En els diaris d'excavació, Gandia narra que es localitzaren 7 àmfores *in situ* i que es conservaven les marques de 17 més que constituïrien un total de 24 peces per formar les parets del dipòsit. L. Burés defensa que aquest dipòsit era rectangular, segons la seva observació de les fotografies realitzades per Esquirol i que els plànols realitzats per Gudiol varen alterar la

forma del receptacle, donant un acabat més similar a un òval i no un rectangle (BURÉS 1998: 281). “Desde la pared de los depósitos encontrados cerca de la caseta (C2) (...) se encontraron siete amforas rotas por el cuello a 0’30 cent de profundidad, de 1’20 metros de largo por 0’22 de diámetro, éstas son de tierra ordinaria y todas éstas estaban en posición vertical formando un círculo en ésta forma (petit esquema on es veu que, la paret

Fig. 13. Estructura A, coneguda com bany d'àmfores. Fotografia de l'autora.

que formen les àmfores, fa una curva) y por la parte interior unidas con material y debido à estar en ésta forma no las arranqué para poderlas enseñar” (GANDIA 1909: 3). Així doncs, el mateix Gandia contradiu l’afirmació de Burés que aquest dipòsit era rectangular. En les anotacions del dia 19 de juny del 1909, Gandia afirma que la disposició de les àmfores, encara *in situ* i

de les marques de les àmfores desaparegudes, formaven “un ovalo de Oeste a Este” (GANDIA 1909: 13). Gandia exposa que el terra de l’interior d’aquest dipòsit estava “encimentado” i que les àmfores conservades presentaven un forat de 0’10 metres de diàmetre, a 0’20 metres del sòl del dipòsit. Les mides del dipòsit (2 per 1 metre) són de l’interior del mateix (GANDIA 1909: 13), caldria afegir els 22 cm de diàmetre de les àmfores per tindre unes mides de 2’22 per 1’22 metres en total. També sembla que presentava major profunditat al centre del terra que als laterals. Gandia. el descriu com un dipòsit o filtre (GANDIA 1909: 13). Pel que fa a la seva ubicació, Gandia ens diu que “está situado al angulo de una pared de la cimentación de una casa, de la pared lado Este a Oeste estan separadas 0’32 y la que va de Sur a Norte 0’62” (GANDIA 1909: 13). Pel que fa al sistema d’alimentació d’aquest dipòsit, podem especular amb una dada que Gandia va anotar en el seus diaris. A l’entrada del dia 23 d’octubre de 1908 (pp. 51, 52 i 53) moment en què Gandia descriu la ubicació de la cisterna C2, es posa molt d’interès a fer evident que allí hi va a parar una conducció provinent del que s’ha conegut com Torre Talaia o edifici J i que podia haver alimentat aquest dipòsit, donat que la construcció de la cisterna C2 va desafectar aquesta canalització.

Burés, en el seu recull dels elements hidràulics d'Empúries, el cataloga com a filtre (BURÉS 1998: 280). Les parets del mateix estaven obrades amb àmfores senceres del tipus Ramon 5.2.3.1 (BURÉS 1998: 281) o àmfores tipus Mañá D (RUIZ de ARBULO 1995: 335) datades, per la primera autora, entre finals del segle III i inicis del II aC i pel segon, entre els segles IV-III aC.

m2: basament rectangular construït amb grans carreus de pedra calcària local, destinat a ser la fonamentació d'un edifici del qual no es coneix l'alçat. Aquest basament es troba per sota del paviment del posterior temple M (AQUILUÉ, et al 2007: 23). Els materials relacionats amb aquest edicle son un conjunt de vasets ceràmics i exvots anatòmics amb forma de peu i cama humana, que relacionarien el temple amb la pràctica de cultes salutífers (MARCET, SANMARTI 1989: 88, RUIZ de ARBULO 1995: 336, AQUILUÉ, et al 2007: 23 i 39, SANTOS, SOURISSEAU 2011: 246-247).

X: estructura, de planta rectangular, de 7,10 m de llarg per 5,14 m d'amplada. Aquestes mesures són les del basament, que sobresurt uns 5 cm del cos de la construcció. Els murs del podi són de blocs de pedra calcària, ben treballats i escairats, de mida irregular i units en sec. La façana del podi presenta una alçada de 2,10 m i està coronada per una cornisa formada per lloses de gres d'un gruix de 0,20 m, amb llargària i amplada variables, lligades amb plom gràcies a encaixos amb forma de cua d'orenetta. La cornisa es conservava fins a la meitat dels murs nord i sud, no sobresortint de la línia d'obra d'aquestes cares. E. Sanmartí. considerava que es tractava d'un afegit posterior, fet amb materials aprofitats, donada la irregularitat de les lloses (SANMARTÍ et al 1986: 34). L'obra és massissa. i assentada sobre grans blocs de pedra. La disposició dels blocs i la disparitat de mesures entre la base i la part alta de la plataforma (de 2,50 m a 1,90 m) ha portat a formular la hipòtesi de què la part oriental de l'obra hagué de suportar un pes superior a la resta, segurament una mesa d'altar (SANMARTÍ et al 1986: 34).

Fig. 14. Vista posterior de l'estructura X. Fotografia de l'autora.

Aquesta estructura. ha estat interpretada com un gran altar de tipus hel·lenístic, l'accés al qual es feia mitjançant unes escales posteriors no conservades. Aquestes, s'interpreta que

foren destruïdes posteriorment per la construcció d'una cisterna (SANMARTÍ et al 1986: 34-35).

La primera notícia sobre aquest altar la donà Gandia en el seu diari d'excavació: “...*Se ha descubierto una pared con cornisamiento y con moldura de piedra arenisca de 7,10 la cornisa de longitud y 0,20 de grueso y 0,55 de ancho y la pared es de piedras pequeñas rústicas y sin material, teniendo 7,30 de longitud, es decir que sobresalen fuera de la cornisa las piedras...*” (GANDIA 1908: 195). Aquesta descripció correspon a la façana de llevant, però Gandia va confondre aquesta troballa amb un templet, error que repeteix Puig i Cadafalch, segurament incentivat per la quantitat de restes arquitectòniques que es trobaren a l'entorn de l'altar. Una altra dada que ens dona el diari de Gandia, es refereix a l'amortització d'aquesta estructura que en una fase posterior fou coberta per un paviment, creant un nou nivell de circulació. “*En la zanja abierta detrás de la escalinata...Se encuentra a 1'90 metros de profundidad un pavimento de poco espesor compuesto de cal, arena y trocitos de barro y debido a tener que pasar la vagoneta se ha de romper...puesto que a más profundidad se encuentran fragmentos de cerámica, monedas y otros objetos y piedras derrumbadas de las paredes que se encuentran por este sitio*” (GANDIA 1908: 22).

Novament es torna a parlar d'aquest paviment en el diari de Gandia, aquest cop durant les excavacions de l'any 1909: “*había una especie de pavimento hecho con cal y trozos pequeños de ladrillo muy rústico (que en el año anterior ya se descubrió por encima del templete (altar) a 0,40 metros más alto y este se extiende hasta la pared que hay delante de los aljibes)... Formando un cuadrilongo de 16 metros de sur a norte y a 8 metros de Este a Oeste, empezando junto a la pared de piedras gruesas que pasa de Sur a Norte... y éste en el centro de los aljibes tenía un espesor de 0,5 metros... De todos estos detalles supongo que los aljibes fueron construidos posteriormente que el referido templete (altar)*” (GANDIA 1909: 103). La revisió completa del diari de Gandia per part d'E. Sanmartí i el seu equip va concloure que no es trobaren fragments arquitectònics ni a l'est ni al sud de l'altar, per tant, les restes de material constructiu que *a priori* Gandia atribuï al «templet» i que es localitzaren en gran part dins de les cisternes, en realitat pertanyien a alguna altra construcció de l'entorn (SANMARTÍ et al 1986: 33).

Els treballs arqueològics de l'any 1986 són els que han ajudat a determinar com era aquest altar i com s'inseria en l'entorn immediat. E. Sanmartí ens explica que *en julio de 1986 nos encontrábamos con los restos de un edificio exento que por su cara oriental se*

centraba en un amplio espacio sin construcciones; sus muros norte y sur habían sido parcialmente restaurados y su interior vaciado en parte, quedando un plano irregularmente inclinado que se elevaba desde la boca de la cisterna hasta llegar a la plataforma del altar a unos dos metros de la fachada de Levante. En el centro del citado plano inclinado, se había cavado una zanja de menos de un metro de ancho que se interrumpía al chocar contra el frente del relleno más compacto que compone la plataforma superior que soportaba el ara. (...) las losas que componen la cornisa y parte de la citada plataforma habían sido levantadas por Gandia y vueltas a su sitio después de efectuar un somero sondeo (SANMARTÍ et al 1986: 34).

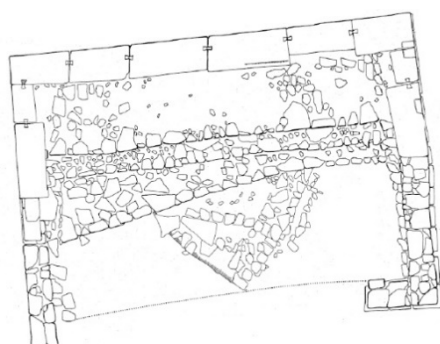

Fig. 15. Planta de l'altar X (SANMARTI et al 1986: 119, fig. 20).

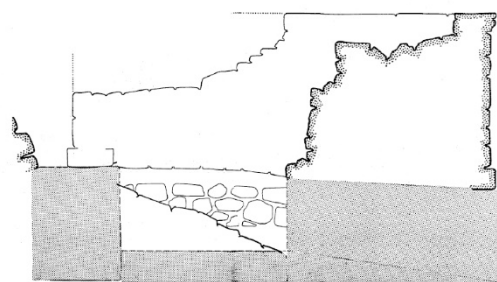

Fig. 16. Secció de l'altar X (SANMARTI et al 1986: 120, fig. 21)

Aquesta troballa va implicar la necessitat de netejar l'entorn i veure com l'estructura es relacionava amb les restes més properes. Segons les dades extretes durant les excavacions, Sanmartí determinà que es tractava d'un altar de tipus joni, en una versió «rústica» *como corresponde a nuestra remota colonia focea de los siglos V y IV* i donà com a paral·lel l'altar arcaic dedicat a Posidó al cap Monodendri, prop de Milet (SANMARTÍ et al 1986: 35). Segons Sanmartí, es tractava d'un altar joni, la tipologia del qual, prengué forma i es desenvolupà durant el període entre finals del segle V aC- inicis segle IV aC. Els altars jonis, difereixen del model precedent, peloponesi, per una reducció de les seves mesures, ja que aquests, els peloponesis, podien arribar als 22 metres de llarg⁴² (HELLMANN 2006: 133). La manca de restes de la decoració arquitectònica no permet una aproximació més acurada, ni a la troballa de possibles paral·lels més exactes.

⁴² Com és el cas de l'altar d'Apol·lo a Cirene, que fou modificat i embellit amb marbre donant com a resultat unes mesures de 22,08 x 5 metres (HELLMANN 2006:133).

α: Recinte ubicat a la zona sud-oest del clos sacre. Gandia, en el seu diari de l'any 1910, ens descriu la seva troballa: “Al lado sur del basamento de dos pedestales a un metro desde el ángulo este y sur (...) y a 24 metros desde la cara oeste de la muralla griega y a 6'70 desde la cara sur de la misma y a 2'30 de profundidad desde el nivel de la superficie y a donde empieza la primera faja de piedras de la cimentación del citado basamento se encontraron tres trozos de barro cocido que casi forman un pie de una figura de tamaño natural (correcció amb llapis: dos pies de diferente figura) grande y perteneciente a la pantorrilla derecha, el trozo mayor formado desde el talón a mas arriba del tobillo de 0'22 de alto por 0'10 de diámetro, el 2º formando los cinco dedos desde su arranque de 0'12 de largo por 0'10 de ancho 0'06 de grueso, con el espesor de la sandalia, y el otro trozo pertenece a la sandalia de 0'06 de largo por 0'025 de alto,

Fig. 17. Troballa de l'altar doble dins del recinte α (PUIG i CADAFALCH; 1913: 315)

estos trozos no se encontraron juntos sino separados unos 0'50 centímetros aunque en el mismo nivel, y aunque se registró en este lugar no se encontraron más fragmentos para completar este pie”. (GANDÍA 1910: 24).

S'ha interpretat com un espai tancat, però a l'aire lliure (un *sacellum*), amb un podi sobre el qual s'alçaven dos altars bessons, orientats a l'est. Aquesta estructura estava enfrontada a unes grades que ocupaven tota l'amplada del recinte tancat i que presentaven una cobertura d'*opus signinum*. El mur que emmarcava l'espai de les dues ares estava fet amb carreus ben treballats, de la mateixa manera que les grades. L'altar amb les dues ares era fet amb carreus de pedra sorrenca ben treballats, revestits, també, d'*opus signinum*. El podi que sustentava les dues ares tenia un accés de quatre graons que ocupaven tota la longitud de l'estructura, coronada per una motllura de doble curvatura que es lliurava a dos llistons. La decoració de la base també era amb un llistó. Les dues ares eren de planta rectangular, arrencaven de la base del podi i la decoració de la seva base era una motllura

còncava que lliurava en tots dos extrems a dos llistons (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 174).

M: Temple tetràstil (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 176) o dístil (AQUILUÉ, et al; 2007 40), ubicat sobre el que alguns autors interpreten com les restes d'un temple (**m2**) que al seu torn seria posterior a **m**. Aquestes estarien amortitzades i utilitzades com a fonaments de la nova construcció (SANTOS, SOURISSEAU 2011: 249). Les restes conservades del paviment de la cel·la ens mostren un terra de mosaic blanc delimitat per una franja d'*opus signinum* que presentava una decoració tessel·lada que forma meandres amb quadrats i esvàstiques (AQUILUÉ, X., et al 2007: 40). A la *pronaos* d'aquest temple es va trobar, *in situ*, un *perirrhanterion* (**D**), del qual parlarem més endavant, esculpit en gres local amb un fust jònic de volutes diagonals (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 124).

P: Temple tetràstil (MAR, RUIZ de ARBULO 1993:176) o dístil (AQUILUÉ, et al 2007: 40), situat al sud de **M**. D'una sola cel·la, presenta una banquetta al fons de la cambra i un paviment d'*opus signinum* amb una retícula romboïdal de tessel·les blanques. A la *pronaos* del temple es trobava integrat el pou (**O**) ja existent des dels inicis del santuari.

D: Element identificat com un *perirrhanterion* o pila d'ablucions localitzat a la *pronaos* del temple **M**. Aquest element forma part d'un ritual en el qual s'utilitza l'aigua pura per eliminar qualsevol resta de pol·lució. La seva ubicació precedia l'entrada als recintes sagrats per garantir que res impur hi accedís de manera accidental. L'aigua d'aquest recipient devia provenir d'una font d'aigua neta, ja que era utilitzada per purificar-se abans d'entrar en un recinte sacre (GUETTEL 2004: 45-46). Com podem veure⁴³, es feia molt d'èmfasi en la higiene de les mans, com a pas previ per accedir a un

⁴³ **TUCÍDIDES**, *H^a de la guerra del Peloponès*, 4, 97,3: τὰ γὰρ πρὸ αὐτῶν καὶ τὰ ἔτι παλαιότερα σαφῶς μὲν εὐρεῖν διὰ χρόνου πλῆθος ἀδύνατα ἦν, ἐκ δὲ τεκμηρίων ὧν ἐπὶ μακρότατον σκοποῦντί μοι πιστεῦσαι ξυμβαίνει οὐ μεγάλα νομίζω γενέσθαι οὔτε κατὰ τοὺς πολέμους οὔτε ἐς τὰ ἄλλα. (...) els atenesos, per contra, havien fortificat Delio i s'hi havia instal·lat allí, i que allí succeí tot allò que acostuma a passar en llocs profans, com per exemple que haviem utilitzat pel seu abastiment l'aigua que tenien prohibit beure i utilitzar, llevat per les libacions rituals (Trad. Ed. Bernat Metge)

PLUTARC, *Aristides*, 20,5: ἀγνίσας δὲ τὸ σῶμα καὶ περιρρανάμενος ἐστεφανώσατο δάφνη: καὶ λαβὼν ἀπὸ τοῦ βωμοῦ τὸ πῦρ δρόμῳ πάλιν εἰς τὰς Πλαταιὰς ἐχώρει καὶ πρὸ ἡλίου δυσμῶν ἐπανῆλθε, τῆς αὐτῆς ἡμέρας χιλίους σταδίου κατανόσας, ἀσπασάμενος δὲ τοὺς πολίτας καὶ τὸ πῦρ παραδοὺς εὐθὺς ἔπεσε καὶ μετὰ μικρὸν ἐξέπνευσεν. ἀγάμενοι δ' αὐτὸν οἱ Πλαταιεῖς ἔθαψαν ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Εὐκλείας Ἀρτέμιδος, ἐπιγράψαντες τότε τὸ τετράμετρον: Εὐχίδας Πυθῶδε θρέξας ἦλθε τᾶδ' αὐθημερόν.

“Allà es va purificar el cos per aspersion amb l'aigua beneïda, i es va coronar de llorens. Després va prendre de l'altar el foc sagrat, va arrencar a córrer de nou a Platea. Va arribar al lloc abans que el sol s'hagués posat, aconseguint així recórrer uns mil estadis en un mateix dia. Va saludar als seus compatriotes, va lliurar el foc sagrat, i de seguida va caure, i passat un temps, va morir. L'admiració dels platencs li va donar sepultura al santuari d'Artemisa Eucleia, i inscrita en la seva tomba hi gravaren aquest vers tetrametre: Euchidas, a l'execució de Pitó, va tornar aquí aquest mateix dia.” (Trad. Ed. Bernat Metge)

TEOFRAST, *Caràcters*, 16: “Sobre la superstició”: ἀμέλει ἡ δεισιδαιμονία δόξειεν ἂν εἶναι δειλία πρὸς τὸ δαιμόνιον, ὃ δὲ δεισιδαίμων τοιοῦτός τις, οἷος ἐπιγροῦν ἄπονησάμενος τὰς χεῖρας καὶ περιρρανάμενος ἀπὸ ἱεροῦ δάφνην εἰς τὸ στόμα λαβὼν οὕτω τὴν ἡμέραν περιπατεῖν.

recinte sagrat i en la purificació, no per immersió o bany, sinó per esquitxades d'aigua, amb les que el fidel es purifica tot el cos de qualsevol possible màcula o taca (GUETTEL 2004: 45).

Fig. 18. Vistes del *perirrhanterion* localitzat al santuari de la neàpolis emporitana. Actualment exposat al MAC de Barcelona. Fotografies de l'autora.

generalment ampli en quant a la superfície i no gaire profund, amb una alçada total que el situa a la de les mans del fidel i sustentat per una columna estreta. Normalment estan obrats en pedra, alguns cops marbre, o en casos molt excepcionals en metall i n'hi ha alguns exemples realitzats en ceràmica. Els exemples més antics es remunten a mitjan segle VII aC, trobats a Samos i a Isthmia⁴⁴ (GUETTEL 2004: 43). L'ús de *perirrhanterion* en els entorns o accessos a espais sagrats és molt comú, però no exclusiu del món grec. En multitud de casos, com és el d'Empúries, els *perirrhanteria* s'ubiquen al propileu dels temples, obligant als fidels i sacerdots a purificar-se abans d'accedir a la casa de la divinitat. Alguns exemples d'aquesta ubicació els trobem al santuari d'Apol·lo a Klaros

La superstition est, à ce qu'il semble, un sentiment de crainte à l'égard de la puissance divine. Et voici quelle sorte d'homme est le superstitieux. Le jour de la fête des *Choës*, s'étant purifié les mains et aspergé d'eau lustrale, il sort du temple avec une branche de laurier entre les dents et se promène toute la journée en ce état. (Trad. Ed. Belles Lettres).

DEMOSTENES, *Discurs contra Timòcrates*, 24, 60: καὶ μὴν οὐδ' ἐκεῖνό γ' ἂν εἶποις, ὡς ὅσοις δεσμοῦ προστιμᾶται, τούτων μάλιστα ἢ τὰ μέγιστ' ἀδικοῦσιν οἱ τελῶναι, ὥστε μόνοις αὐτοῖς μὴ μεταδοῦναι τοῦ νόμου. πολὺ γὰρ δήπου μᾶλλον οἱ προδιδόντες τι τῶν κοινῶν, οἱ τοὺς γονέας κακοῦντες, οἱ μὴ καθαρὰς τὰς χεῖρας ἔχοντες, εἰσιόντες δ' εἰς τὴν ἀγοράν, ἀδικοῦσιν. οἷς ἅπασιν οἱ μὲν ὑπάρχοντες νόμοι δεσμὸν προλέγουσιν, ὁ δὲ σὸς λελύσθαι δίδωσιν. ἀλλ' ἐνταῦθα πάλιν καταμηνύεις ὑπὲρ ὧν ἐτίθεις: διὰ γὰρ τὸ μὴ τελωνήσαντας ὀφείλειν αὐτούς, ἀλλὰ κλέψαντας, μᾶλλον δ' ἀρπάζαντας τὰ χρήματα, διὰ τοῦτ' οὐκ ἐφρόντισας, οἶμαι, τῶν τελωνῶν.

“Sens dubte, els homes que són traïdors a la república, els homes que maltracten als seus propis pares, els homes que entren a la plaça del mercat amb les mans brutes, ofenen molt més atroçment, i tots aquests criminals estan amenaçats amb la presó per les lleis de peu, mentre que la seva llei els ofereix alliberament immediat. Però una vegada més que revelar als homes en favor de la qual li ha traslladat la llei. Es van ficar en la nostra deute per impostos no-agrícola, sinó per malversació, o més aviat pel saqueig, els nostres diners, i això, t'ho garanteix, és la veritable raó per la qual no tenia cap consideració pels recaptadors d'impostos.” (Trad. Ed. Bernat Metge)

⁴⁴ El *perirrhanterion* d'Isthmia estava situat davant de la *pronaos*, a la dreta del temple dedicat a Posidó (STURGEON 1987: 53)

(ORTAÇ 2001: 24-27), santuari d'Atenea a Pèrgam (ORTAÇ 2001: 44-47), l'*Asklepeion* de Pèrgam, (ORTAÇ 2001: 88-90), etc. La gran quantitat d'espais sacres amb un o més *perirrhanteria* en la seva zona d'accés ens porta a veure la seva utilització com un element indispensable, sobretot en espais de clara influència grega⁴⁵, tot i que la seva presència es constata al món romà, com ho demostra, entre altres, el *perirrhanterion* ubicat al costat del temple d'Apol·lo *Sosianus* a Roma, datat d'època flàvia.

Un altre paral·lel d'aquest element es troba a l'Àgora d'Atenes. En aquest cas, les piles d'ablucions tenen forma de petits pilars de planta quadrada -el d'Empúries és circular- amb el receptacle superior de forma cònica, aquest sí, igual al de la peça emporitana. Aquests receptacles tenien com a funció la de contenir l'aigua sagrada de les lustracions, per aquesta raó se situaven a l'entrada de la gran plaça pública, marcant els límits del recinte sagrat (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 125). Un altre paral·lel molt més similar al d'Empúries, és el localitzat actualment al Museu Arqueològic de Saloniki, originari d'Olynthos (Grècia). El peu de la peça presenta un treball escultòric molt similar al de la peça emporitana. Un altre paral·lel el trobem a Cirene. Localitzat i conservat a les excavacions de les conegudes com petites termes, es tracta d'un peu de font amb les mateixes característiques escultòriques que la d'Empúries, aquesta datada d'època de Trajà i realitzada en marbre blanc, possiblement pentèlic (AMBROGI 2005: 379).

C1: Cisterna de forma el·líptica, es troba dividida en quatre compartiments gràcies a uns murs transversals. Orientada Nord-Sud, la cisterna presenta unes dimensions de 21'90 metres de llargària, 1'50 metres d'amplada i 2'90 metres de profunditat.

La seva construcció es realitzà amb blocs de pedra sorrenca, escairats per la cara interna. Tot i no conservar el seu sistema de coberta, s'han localitzat els encaixos que determinen que estava coberta per lloses planes. Els murs que divideixen el cos interior de la cisterna feien funcions de contenció i reforç de l'estructura. Aquesta estava interiorment revestida per argamassa blanca amb petits fragments ceràmics. També s'ha localitzat un revestiment anterior, més barroer, amb presència de ceràmica ibèrica i àmfora itàlica (BURÉS 1998: 275-277).

La cronologia del moment constructiu d'aquest element s'ha situat al segle I aC (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 139). La seva amortització es

⁴⁵ Santuari d'Artemis a Lykochia, al costat de Megalòpolis (LO MONACO 2010: 314), Temple d'Atenea a Lousoi (LO MONACO 2010: 321).

produeix al segle I dC, coincidint amb el moment d'abandó de la Neàpolis (BURÉS 1998: 277).

En els seus diaris d'excavació, Gandia va assenyalar que existien dues conduccions que garantien l'abastament d'aquesta cisterna (GANDIA 1908: 1909). Segons la interpretació que L. Burés va fer dels diaris de Gandia, aquesta cisterna tallaria una conducció provinent del pou (O) del temple P (BURÉS 1998: 277). Un cop consultats el diari de Gandia corresponent a l'any 1908, creiem que Burés confon la cisterna C1 amb la C2. Si s'observen detingudament els croquis que presenta E. Gandia, observarem que en realitat, en l'entrada del dia 23 d'octubre de 1908 (pp. 51, 52 i 53) es descriu la situació de la cisterna C2 i es recalca que a ella va a parar una conducció provinent del que s'ha conegut com Torre Talaia o edifici J (segons mostren algunes planimetries antigues, con la publicada per Puig i Cadafalch l'any 1913). Aquesta conducció queda tallada per la construcció de la cisterna C2, per tant, estaria relacionada amb un dipòsit més antic i queda anul·lada quan es construeix la cisterna.

Fig. 19. Fotografia de la cisterna C1 durant la seva excavació (PUIG i CADAFALCH 1913: 312)

Aquesta cisterna tindria relació amb els següents conductes: el primer, segons L. Burés (1998: 278), és el que arrenca de la mateixa cisterna C1, en el seu extrem nord en direcció Est-Oest. Segons la interpretació que fa Burés dels diaris de Gandia, aquest conducte estava construït amb pedra petita i revestit d'*opus signinum* i situat a 0'60 metres per sobre de la cisterna. Fou destruït per seguir excavant els nivells inferiors. Aquest conducte tenia 12 metres de llargada, i 0'20 metres d'amplada, amb secció quadrada, segons descriu el propi Gandia (1910: 86). És important assenyalar que Gandia relata en el seu diari que “ a 0,40 cent. mas arriba pasaba el pavimento que cubría la terraza que en otra época debió servir para recoger las aguas pluviales” (GANDIA 1910: 85).

El següent conducte que Burés relaciona amb la cisterna C1 és el que discorre en sentit Nord-Sud, connectant amb l'anterior conducte a la meitat del seu trajecte. Segons el diari de Gandia, aquest canal era construït amb “tejas de canal”, es dedueix que es tracta d'imbrices “muy rústica, (...) debió construirse muy posterior a la construcción de la casa, por pasar ésta (el conducte) por encima de las paredes atravesando la habitación de norte a sur, en dirección a la que va de E. a O. y desembocaba en el algibe de cuatro departamentos (...)

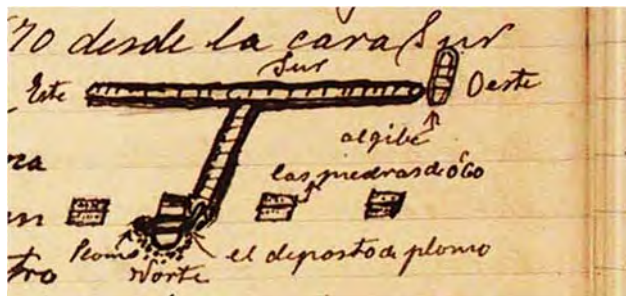

Fig. 20. Esquema d'E. Gandia amb la situació del recipient de plom relacionat amb la cisterna C1. Dibuix extret del Diari de les excavacions (GANDIA 1910: 148).

departamentos (...)

debió servir para recoger las aguas pluviales y solo se encontró un trozo de 4 metros de construcción rústica y destruida la que solo conservaba algunos trozos de teula para su cubierta” (GANDIA 1910: 109-110)⁴⁶.

Hi ha un element relacionat amb aquest últim conducte que val la pena destacar. E. Gandia va localitzar un dipòsit de plom de 0,45 metres de diàmetre i 0,28 d'alçada amb un fragment de tub de plom de 0'52 metres de llarg i 0'10 de diàmetre. Aquest dipòsit de plom estava connectat amb un canal fet de pedres i morter, amb una amplada de 0,20 metres, revestit de morter a l'interior i cobert amb pedra sense treballar i morter (GANDIA 1910: 148-149). Al voltant d'aquest dipòsit hi havia pedres, i “desde éste punto arrancaba la conducción citada de Norte a Sur hasta 7,20 metros que enlazaba con la conducción (el conducte orientat est-oest de 12 metres de llargada) (...) y ésta hiba de Este a Oeste para desembocar junto al lado norte del algibe de cuatro departamentos” (GANDIA 1910: 149).

C2: Cisterna de forma el·líptica dividida en dos compartiments per un mur central. Presenta una llargària de 10'14 metres per 2,40 d'amplada i 3'76 metres de profunditat (BURÉS 1998: 279). La seva construcció es realitzà amb blocs de pedra sorrenca ben escairats i revestida interiorment amb argamassa blanquinosa. No sembla haver-hi dades que certifiquin la seva cronologia constructiva, i el seu abandó ha estat datat al segle I dC, coincidint amb l'abandó de la Neàpolis. Al costat oest del cos de la cisterna s'observa que

⁴⁶ L. Burés cita correctament la data però no la pàgina, segons ella la 115 del diari de l'any 1910.

un dels blocs de pedra de la cisterna presenta un retall cobert d'*opus signinum* i que Burés (1998: 279) ha interpretat com el punt d'entrada per l'abastament d'aigua de la cisterna.

En el diari de Gandia de l'any 1908, es relata la troballa a l'interior d'aquesta cisterna de dos gerros de bronze, en molt mal estat de conservació (GANDIA 1908: 60) i "*tres trozos de hierro dos de éstos forman una especie de arma cortante*" (GANDIA 1908: 61). A l'interior d'aquesta cisterna es trobà un dels fragments de la inscripció de Numa (GANDIA 1908: 63), de la qual parlarem més tard, a banda de múltiples fragments de ceràmica, fragments de marbre, diferents estris de ferro, etc. No coneixem amb detall el sistema de canalitzacions que alimentava o distribuïa l'aigua d'aquest dipòsit, però com ja s'ha explicat a l'apartat anterior (C1), sí coneixem una canalització anterior que fou destruïda per la construcció d'aquest element.

C3: Un altre element de caràcter hidràulic, que té relació amb l'abastament d'aigua del santuari és la cisterna que L. Burés anomena 36 (BURÉS 1998: 284). Es tracta d'una cisterna de forma el·líptica amb unes mides de 3'30 per 1'05 i 4'40 metres de fondària. Amb una orientació Est-Oest, les úniques dades de materials, estructura i ubicació són les que ens ofereix Gandia en els seus diaris, donat que aquesta no es conserva avui dia.

Aquest dipòsit fou localitzat el 29 d'agost de 1908 i el 30 setembre de 1910 fou delimitat, determinant la seva planta ovalada. El dia 9 de juny de 1911, s'excava l'interior d'aquest dipòsit, situat a 18'10 metres del mur de contenció que delimitava la cisterna C2 i a 45'20 metres de la cara interna de la muralla grega. Al seu interior es localitzaren fragments de ceràmica àtica de figures roges, ceràmica ibèrica, tres fusaioles, un fragment de ganivet de ferro, restes de fauna (ullals de senglar i una banya de bòvid). Gandia destaca que les terres que farcién aquest dipòsit eren negres, deduïm que amb cendres i carbons, i que no es va trobar cap fragment de ceràmica sigil·lata, però sí fragments d'àmfora i de ceràmica campaniana (GANDIA 1911: 71).

El dipòsit es trobava inserit entre quatre parets i l'espai entre aquestes i el dipòsit, de 0'60 centímetres, es va omplir de terra i es va cobrir amb morter, formant l'òval de 3'30 per 1'05 m d'ample també revestit amb morter. A la paret nord s'observava una canal feta de pedra sorrenca que conduïa l'aigua des d'aquest costat a l'interior del dipòsit. La conducció del dipòsit fou descoberta el dia 14 d'octubre de 1910 i fou arrancada, tal com consta al full 260 del diari de 1925 (GANDIA 1911: 72).

El canal localitzat, que sembla tindria relació amb aquesta cisterna, estava "*compuesto de tres piedras transversal que arranca junto a tres peldaños encontrados*

juntos al lado sur del edificio. Este trozo de canal va de N a S i tiene 1'26 metros, y después la línea de piedras iguales formando otra canal que pasa de O a E y tiene 15 metros de largo y antes de llegar a su final tiene boca de desagüe a 13 metros al lado sud y al final forma una especie de pilón o depósito para recoger el agua (...) Las piedras de la canal a 15,60 tienen el ancho de la parte superior de 0'41 cent. y la canal 0'21. (...) Empieza a 10,65 desde la cara Este de la 1a torre de la muralla y a 4,20 des de la cara norte de la muralla que pasa de E a O, descubriéndose a 1,10 de profundidad” (GANDIA 1910: 139-140).

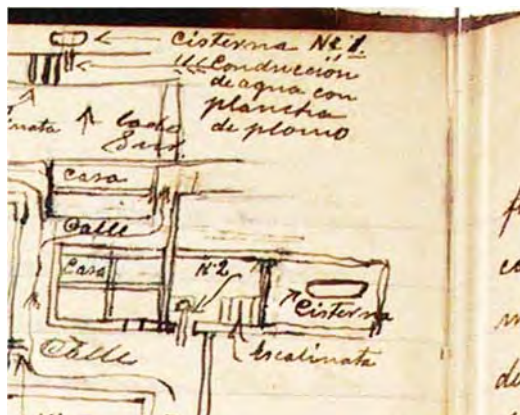

Fig. 20b. Esquema de la cisterna c3. Extret del Diari de les excavacions (GANDIA 1925: 258).

Al diari de 1925 podem veure en un croquis un dibuix del segon canal i la cisterna (GANDIA 1925: 258). Per últim explica que es va arrencar part de la canal de plom, per por que algun visitant es fes mal (GANDIA 1925: 260). En cap moment es proposa una cronologia ni de construcció ni d'abandó. L. Burés situa el seu abandó en un moment anterior al de la majoria de cisternes de la Neàpolis (BURÉS 1998: 284). Nosaltres

creiem que és anterior al segle II aC, donat que les posteriors reformes amortitzen tot aquest sector del santuari.

F: Font ubicada a l'entrada del recinte sacre. Aquesta s'alimentava gràcies a una canalització orientada oest-est que creua gran part del santuari. Presentava una base quadrada amb tres graons de gres, únic element conservat. En relació amb aquest element, Burés destaca que el conducte que alimentava la font provenia de la cisterna/pou (O) i no

Fig. 21. Fotografia de l'accés al recinte sagrat amb la base de la font F. Autor: E. Gandia

per la C1, amb la qual, segons l'autora, no hi presenta cap connexió evident (BURÉS 1998: 283). Gandia va localitzar aquest conducte el dia 19 de maig de 1911: “se descubrió una conduccion de agua que al parecer según su dirección va de E a O, quizá

desemboca al algibe de cuatro departamentos, que por este dia no se pueden anotar mas detalles” (GANDIA 1911: 49). Gandia, el dia 20 de maig ens narra que “Esta conducción ó canal solamente se á podido ver que sirvió para desagüe del algibe letra Y (C1) de cuatro departamentos, apesar de que en el lado interior de éste no se ve ninguna abertura por estar ésta enlucida (...) (la conducció) traspasa el muro que pasa de S a N que arranca desde la puerta de la muralla griega (...)El hueco interior de la citada conducción es de 0’20 cnts. de alto por 0’21 de ancho. La longitud es desde el algibe al muro Oeste a Este

Fig. 21b. Vista actual de la base de la font
F. Fotografia de l'autora.

de 16’50 metros” (GANDIA 1911: 50). El dia 22 de maig de 1911 es realitzaren indagacions en el punt on desembocava la canalització. Només es va poder seguir fins al mur que tanca el recinte sacre i es va observar un esvoranc tapat amb fang que podia ser la sortida del conducte cap a l’exterior del recinte (GANDIA 1911: 53-54). Aquest esvoranc en el mur es trobava “0’50 cent mas bajo que el de la rasante de la calle y del pedestal de piedra

(Font) que se encuentra a 0’80 de este muro más al lado Este“(GANDIA 1911: 54).

C/Q: Temple pròstil i tetràstil (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 179) del qual només es conservà la fonamentació de la cel·la, la *pronaos* i les *antae* laterals de l’escala d’accés. Davant del mateix, però no en el seu eix, es va trobar una ara quadrada sobre un suport d’*opus signinum*. Aquesta ubicació podria respondre a la manca d’espai disponible, ja que part de la cisterna **C1** quedava davant del temple. La seva cronologia constructiva ens trasllada a època d’August. Aquesta cronologia vindria donada pel fet que la part posterior del temple s’alça sobre la línia que ocuparia la muralla que dividia la ciutat romana de la Neàpolis. El material amb què fou construït aquest últim temple és la pròpia pedra de la muralla desafectada, per tant, no podem posar en dubte la seva cronologia.

L’epigrafia

Uns altres elements que han de ser descrits són, a banda de les estructures localitzades a la zona sacra, les troballes materials. Començarem l’estudi dels objectes

associats al santuari amb un repàs de l'epigrafia localitzada en aquest sector i la seva relació amb els cultes desenvolupats al santuari.

A finals de l'any 1910, durant els últims dies del més d'octubre, quan ja quasi es donaven per acabats els treballs d'excavació, Gandía va localitzar una inscripció que, segons el seu parer, podria estar relacionada amb el recinte α . *También se encontró (...) un trozo de piedra floja amarilla de 0'15 de largo por 0'11 de ancho y 0'04 cents. de espesor labrada con las letras que se señalan en el pequeño croquis no muy claras por estar muy borrosas y de momento no se puede clasificar a que época pertenece hasta poderse estudiar más detenidamente.* (GANDÍA 1910: 168).

L'any 1952, M. Almagro publicà el primer recull d'inscripcions gregues, ibèriques i llatines d'Empúries. La descripció d'aquest epígraf, número 10 del seu catàleg, la lectura i traducció d'Almagro són les següents: "*Fragmento de lápida griega en piedra caliza dura. Letras de 2 cm de alto muy gastadas, haciéndose difícil la lectura. Hallada el día 29 de octubre de 1910 junto a la muralla griega, cerca del recinto de los templos. Medidas 10,8 cm de alto, 15,5 cm de largo y 4,5 cm de grueso. Museo de Ampurias, núm. 2589 del inventario del Registro General de Barcelona. Inscripción: κε—II / Νυμ[ων--]. Traducción: (A la divinidad K... y a las Ninfas (?). Nuestro suplemento estriba en el carácter religioso que atribuimos a este epígrafe, por las razones expuestas al tratar el anterior.*" (ALMAGRO 1952: 25). Cal destacar, en primer lloc, la hipòtesi de Gandía sobre el lloc de procedència d'aquesta peça, que la vinculava amb el recinte α i la identificació de les divinitats que allí estaven representades. Però, quines eren les divinitats que estaven representades en aquesta zona? Tenim com a referència les nimfes que apareixen a la inscripció, que ens poden donar una pista sobre la divinitat a la que acompanyarien. Segons Almagro, i donat el mal estat de conservació de la peça, es tractava de la divinitat K (?). En aquesta primera lectura, l'autor no aconseguí identificar la divinitat anomenada en la primera línia de text, però sí que aconseguí llegir la segona línia que feia referència a les nimfes.

Anys més tard de la publicació d'Almagro, on es recollien les inscripcions gregues localitzades a Empúries, N. Oikonomides (1978: 115-116) féu una nova lectura de l'epígraf ja citat. En el seu article, Oikonomides, després d'observar detingudament la peça original, ens ofereix la següent lectura (OIKONOMIDES 1978: 116): [-----] / Πανακ[είας Πανος] / Και Νυμ[φών]. Traducció: *A Panacea i les nimfes.*

L'autor indica que la primera línia de l'epígraf era il·legible. Pel que fa a la segona línia, indica que el nom de la divinitat aniria en genitiu, com es veu en la majoria d'inscripcions. Per la lectura de la tercera línia, l'autor utilitza com a paral·lel la inscripció IG II 4994 i l'obra de Pausànies⁴⁷, gràcies a la qual, dedueix que darrere de les nimfes molt possiblement es faria menció al déu Pan, utilitzant altres epígrafs com a paral·lel⁴⁸ (OIKONOMIDES 1978: 116). L'autor, que ja des del principi de l'estudi parla del recinte de la Neàpolis com un *Asklepieion*, troba sobradament justificades les divinitats que apareixen en aquesta inscripció: *Panaceia, daughter of Asclepius according to the poets and also one of the major deities of the Asclepieia. Panaceia's association with Pan and the Nymphs is also known* (OIKONOMIDES 1978: 116). Els espais sacres utilitzats com a paral·lel per justificar la lectura de l'epígraf són els següents: l'Asklepeion de Piraeus, on va aparèixer una inscripció⁴⁹ que feia menció de Panacea i les seves germanes Iasso i Akesso. Un altre paral·lel és un relleu amb inscripció de l'Asklepeion d'Atenes, on les tres germanes (Panacea, Iasso i Akesso) es representen envoltant a Esculapi i a Epione, la seva dona (OIKONOMIDES 1978: nota 7). Un tercer paral·lel que presenta l'autor es *also an altar-inscription from a healing deity's shrine, the one of Amphiaraus at Oropos. (...) we have a rather good copy preserved by Pausanias (I, 34, 3). (...) Panaceia appears as one of the fourth section of the altar in the Amphiareion of Oropos was dedicated, while Pan and the Nymphs appear in the fifth.* (OIKONOMIDES 1978: 117). Les divinitats que apareixen a la inscripció d'Empúries es corresponen amb les que apareixen en aquest últim altar de l'*Amphiareion*. L'últim paral·lel que l'autor va analitzar per justificar la lectura de l'epígraf es localitza a l'Asklepeion d'Atenes. En un bloc de marbre himetià es localitzà la inscripció: [altar] d'Hermes, Afrodita, Pan, les Nimfes, Isis (IG II 4994) (OIKONOMIDES 1978: 118). Tot i que les divinitats que acompanyen al déu Esculapi, varien segons la geografia, són moltes les que es repeteixen en els diferents

⁴⁷ PAUSÀNIES, I, 34, 3: παρέχεται δὲ ὁ βωμὸς μέρη: τὸ μὲν Ἡρακλέους καὶ Διὸς καὶ Ἀπόλλωνός ἐστι Παιῶνος, τὸ δὲ ἦρωσι καὶ ἠρώων ἀνεῖται γυναιξί, τρίτον δὲ Ἑστίας καὶ Ἑρμοῦ καὶ Ἀμφιαράου καὶ τῶν παίδων Ἀμφιλόχου: Ἀλκμαίων δὲ διὰ τὸ ἐς Ἐριφύλην ἔργον οὔτε ἐν Ἀμφιαράου τινά, οὐ μὴν οὐδὲ παρὰ τῷ Ἀμφιλόχῳ τιμὴν ἔχει. τετάρτη δὲ ἐστὶ τοῦ βωμοῦ μοῖρα Ἀφροδίτης καὶ Πανακείας, ἔτι δὲ Ἰασοῦς καὶ Ὑγείας καὶ Ἀθηνᾶς Παιωνίας: πέμπτη δὲ πεποιήται Νύμφαις καὶ Πανὶ καὶ ποταμοῖς Ἀγελῶφ καὶ Κηφισῶ. τῷ δὲ Ἀμφιλόχῳ καὶ παρ' Ἀθηναίους ἐστὶν ἐν τῇ πόλει βωμὸς καὶ Κιλικίας ἐν Μαλλῶ μαντεῖον ἀμειδέστατον τῶν ἐπ' ἑμοῦ.

El altar muestra partes diversas. Una parte es por Hércules, Zeus, Apolo sanador, otra es entregada a los héroes y las mujeres de los héroes, la tercera es para Hestia y Hermes y Anfiarau y los hijos de Anfilocus. Pero Alcmeón, debido a su tratamiento de Eriphila, ni es honrado en el templo de Anfiarau ni aún con Anfiloco. La cuarta porción del altar es dedicada a Afrodita y Panacea, y en relación con Iaso, Salud y la sanadora Athena. El quinto está dedicado a las ninfas y Pan, y de los ríos Aqueloo y Cefiso. (Ed. Orbis)

Inscripció IG II 4994: Ἑρμοῦ./ Ἀφροδείτης./ Πανός./ νυμφῶν./ Ἴσιδος.

⁴⁸ IG, II, 4827: .κός /-ρια γάλκεα τεύξας/ Πανὶ τε καὶ Νύμφαις/ ἦκε φέρων Νομ[ι] /-σπονδης κα[ι] / λιβάνου θελκ[τή] IG, II 4875: [ἔστη?]σεν Πανὶ Νύμφαις.

⁴⁹ IG II 4962 (línies 7-8): ἡνακείαι πόπανα τρία /-Πα ἡκεσοὶ πόπανα τρία /-Α

exemples. Un altre exemple que parla de Panacea com a divinitat vinculada a Esculapi i el seu culte el trobem a Britània. Més concretament a l'antiga Deva, actual Chester. Allí es localitzà, l'any 1968, un altar de pedra sorrenca vermella amb una inscripció on un metge, Antiochos, agraeix a Esculapi, Panacea i Higía el seu paper com a sanadors⁵⁰ (WILSON, WRIGHT 1968: 235).

El suport de la inscripció, una placa de pedra, estaria justificat, segons Oikonomides, pel fet que l'altar on aniria la inscripció, que segons l'autor seria l'altar X, estava construït amb petites pedres unides amb morter, fet que impediria gravar la inscripció directament sobre la pedra de l'obra (OIKONOMIDES 1978: 116).

Anys més tard, una lectura posterior publicada en el *Supplementum epigraphicum graecum*⁵¹, (SEG 28:827) ens dóna aquesta interpretació:

[— — — — — — — —] / Πανακ[ειας Πανις] / και Νυμ[φάν — —].

Traducció: -----/ a Panakeia / i les Nimfes.

La interpretació d'Oikonomides, ofereix una hipòtesi que identificaria les divinitats a les quals estaria dedicada aquesta zona sacra. Segons la lectura que fa Oikonomides de la segona línia de l'epígraf, l'autor afirma que una de les divinitats presents al santuari seria Panakeia⁵². Aquesta divinitat és una de les filles d'Esculapi, aquella que ho cura tot, i del seu nom es deriva el mot actual panacea. Les filles d'Esculapi eren les responsables dels diferents aspectes de la medicina i de la salut⁵³. En aquest cas, Panakeia era la divinitat de les cures, de les pròpies medicines (BROOKS 2008: 269). Aquesta filla d'Esculapi, potser no tant coneguda com Higía, l'acompanya sovint en les representacions escultòriques amb les seves altres germanes. Era freqüent que en aquells santuaris on Esculapi era venerat, també es trobessin referències a divinitats acompanyants que feien de seguici i també contribuïen al benestar dels fidels, com a divinitats relacionades també amb la medicina: les nimfes, Higía, Panacea, etc. No sovintegen les referències a aquesta divinitat, però una de les millors referències que es

⁵⁰ νάτοισιν/ -σωτηρας ἐν ἄθα/ ἀνθρώπων ζ/-πανυπειρόχα/Ἀσκληπιὸν εἰητρὸς αν/-ην Πανάκει/-Υγεί πιοχεῖρα/ -ῆ
.[— — — —] / [A]ντί[ο]χος/El metge Antiochos va honorar als salvadors dels homes preeminentes entre els immortals, Asklepi de mà sanadora, Hygeia i Panakeia SEG 37, 840.

⁵¹ La consulta d'aquesta referència s'ha fet a la base de dades web Searchable Greek Inscriptions <http://epigraphy.packhum.org>

⁵² Panacea (Πανακεια): Deessa que simbolitza la curació universal gràcies a les plantes (medecines). És una de les filles d'Asclepi i Lampetia. Té dues germanes, Iaso i Higía, i dos germans, Macaó i Podalisi.

⁵³ **HIPOCRATES**, *Jurament*, 1: ὄμνυμι Απόλλωνα ἱητρὸν καὶ Ἀσκληπιὸν καὶ Ὑγίαν καὶ Πανάκειαν καὶ θεοὺς πάντας τε καὶ πάσας, ἴστορας ποιούμενος, ἐπιτελέα ποιήσειν κατὰ δύναμιν καὶ κρίσιν ἐμὴν ὄρκον τόνδε καὶ συγγραφὴν τήνδε
Juro per Apol·lo metge i Esculapi, i Higía i Panacea i tots els déus i deesses com els meus testimonis, que, segons la meua capacitat i judici, guardaré aquest Jurament i el present contracte.

poden trobar és la de l'*Asclepieion* d'Atenes. Era un temple dedicat al propi Esculapi i a Higía. Comptava amb una font sagrada connectada amb l'*abaton*, però també es trobaven petits temples i fonts dedicats a divinitats «amigues», tals com Themis, Isis i Serapis, Demèter⁵⁴ i *Persefone*, *Herakles*, *Hypnos*, Panacea i altres (ADDISON 2003: 268-269). Els vincles de *Panakeia* amb la salut i amb els cultes a la mateixa és evident, per aquesta raó i donats els seus forts vincles amb Esculapi ens preguntem si no seria possible que aquest doble altar estigués dedicat a aquesta parella de déus relacionats amb el guariment i la salut. La inscripció localitzada ens parla de *Panakeia* i de les nimfes, molt possiblement com a representació de l'aigua amb la qual es feien els guariments, recordem el pou que hi ha a les proximitats d'aquest recinte, però gràcies a la lectura del SEG (*Supplementum Epigraphicum Graecum*)⁵⁵, veiem que mancava una línia a la part superior, molt sovint reservada a la divinitat de major rellevància, que en aquest cas, s'interpreta que podria ser el mateix Esculapi. Com ja hem vist, algunes de les divinitats properes a Esculapi i Panacea són Demèter i *Persèfone*, Serapis i Isis, etc. Realment és molt temptador, tal com presenta Oikonomides, creure que aquestes serien les divinitats venerades inicialment en la zona dels dos altars.

Però no tots els autors fan aquesta lectura. L'any 2000, J. Ruiz de Arbulo publica un article on relaciona aquesta inscripció, no amb el santuari periurbà, sinó amb l'àgora d'Empúries. Segons el parer de l'autor, aquesta inscripció: [---] a [---]Kai Nym [phis? on?] presenta el mateix suport i la mateixa paleografia que dues inscripcions gregues localitzades al sector de l'àgora: una dedicada a Zeus i l'altra a Themis. Per tant, el lloc originari de la inscripció s'hauria de situar en aquest espai públic (RUIZ de ARBULO 2000: 33). L'any 2002, I. Canós publica una nova interpretació d'aquesta inscripció (CANÓS; 2002: 117) que segueix el parer de Ruiz de Arbulo, pel que fa a la seva ubicació original. La lectura que en realitza, utilitzant com a paral·lel la inscripció que ja cita Ruiz

⁵⁴ Una dada a valorar, tot i no tenir relació directa amb aquest cas concret, és que un del epítets amb els que s'anomena a Demèter es Panakeia. (PAUSANIES VII, 24, 3). ἐφεξῆς δὲ τῷ Ὀμαγυρίῳ Διὶ Παναχαϊᾶς ἐστὶ Διήμητρος. παρέχεται δὲ ὁ αἰγιαλός, ἐν ᾧ καὶ τὰ ἱερὰ Αἰγιεῦσιν ἐστὶ τὰ εἰρημμένα, ὕδωρ ἄφθονον θεάσασθαι τε καὶ πιεῖν ἐκ πηγῆς ἡδύ.

Junto al santuario de Zeus, el unidor, se encuentra un santuario dedicado a Deméter Panacea. La playa, en la que el pueblo de Aegium tiene los santuarios que he mencionado, proporciona un suministro abundante de agua de una fuente, que es agradable tanto a la vista como para el paladar. (Trad. Ed. Orbis)

És un epítet que també acompanya a altres divinitats femenines :

PAUSANIES; 7,20,2: τὰ δὲ ἐφ' ἡμῶν στεφάνους μὲν τῶν ἀσταχῶν ἀποτίθενται παρὰ τῆ θεᾶ, λουσάμενοι δὲ τῷ ποταμῷ καὶ αὐθις στεφάνους ἐπιθέμενοι κισσοῦ πρὸς τὸ ἱερὸν ἴασι τοῦ Αἰσυμνήτου. ταῦτα μὲν σφισιν οὕτω δρᾶν καθέστηκε, τοῦ περιβόλου δὲ ἐστὶν ἐντὸς τῆς Λαφρίας καὶ Ἀθηναῶν ναὸς ἐπικλήσιν Παναχαΐδος: ἐλέφαντος τὸ ἄγαλμα καὶ χρυσοῦ.

Este es, pues, su ritual establecido, y el recinto de Laphria donde hay un templo de Atenea llamada Panacea. La imagen es de marfil y oro. (Trad. Ed. Orbis)

⁵⁵ <http://epigraphy.packhum.org>

de Arbulo, localitzada en un pou de l'Àgora d'Empúries (ALMAGRO 1952: 9, 24-25, GANDIA 1913: 171, CANÓS 2002: 129, 116) és: [Ζη]ΝΑ Κ[υριον] / ΚΑΙ ΝΥΜ[φας]. La traducció de l'autora és: A Zeus senyor i a les nimfes. Canós interpreta que juntament amb les altres dues inscripcions, la dedicada a *Themis* i la ja esmentada dedicada també a Zeus, formarien un conjunt. Sempre pot quedar el dubte de la localització de les inscripcions, les dues primeres a la zona de l'àgora i aquesta última a tocar l'àrea dels temples de la Neàpolis emporitana.

Una segona inscripció, de la qual es trobaren tres fragments, fa referència a dues divinitats vinculades al recinte de culte. El primer fragment, que conté les quatre primeres línies de la inscripció en llatí, fou localitzat al segle XIX a l'àrea de la Neàpolis i regalat a la *Academia de la Historia* de Madrid (CIL, II, 6185; IRC, III, 15, RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 83). Els altres dos fragments aparegueren durant els treballs arqueològics que Gandia realitzà a la Neàpolis. Un, trobat el 14 d'agost de 1908, a l'exterior de la porta

Fig. 22. Inscripció bilingüe de Numa. Exposada a la seu del MAC Empúries. Fotografia de l'autora.

d'entrada de la Neàpolis, en un nivell superficial: “de una lápida de mármol gris con letras griegas [---] NIOY[---]/ [---]DPEYS[---]/[---]BESE[---]” (*Diario de Gandia*, 14 d'agost de 1908, 133). L'altre fragment es va trobar a l'interior de la cisterna C2, ubicada en una plataforma de la muralla occidental de la Neàpolis. Citant les paraules de Gandia, “se encontró en el mismo suelo de este depósito, a poca distancia de dos monedas de cobre, un candil de barro ordinario, un trozo de lápida de mármol gris(...) Con 24 letras al parecer griega (...) [---] S FACIU/ [---] ARAPI/ [---] ANA/ [---] NOIMAS / [---]” (*Diario de Gandia*, 29 d'octubre de 1908).

Fabre, Mayer i Rodà, (IRC III: 15) s'adonaren que el fragment d'epígraf escrit en llatí i que es va regalar a la *Academia de la Historia*, i els dos fragments d'epígraf grec localitzats a la Neàpolis, en realitat eren un sol epígraf bilingüe, redactat en llengua llatina i grega. El text fou restituït de la següent manera: [ISIDI SARA]PI (di) AEDEM/

[SIMULACR]A PORTICUS / [NUMAS / N]UMENI F(ilius) / [ALEXANDRI]NUS / [DEVOT]US FACIU/ [NDUM CUR(avit) / (hedera) / [EISIDI S]ARAPI(di) / [NAON XOA]NA/ [STO]AN NOUMAS / [NOUME] NIOU ALE / [XAN]DREUS / [EUS]EBES EPO(i)EI.

Numas, fill de Numeni, d'Alexandria, va fer construir a Serapis (i potser a Isis, ja que falta part de l'epígraf) un temple, amb imatges de culte i un porticat. La cronologia d'aquesta inscripció se situa a mitjan segle I aC (CANÓS 2002:118-119), possiblement en època de Cèsar (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 83).

L'escultura

Un cop presentades les troballes epigràfiques, passarem a parlar de l'escultura. Les troballes, tot i trobar-se per desgràcia molt fragmentades, són de gran interès i valor. Passem a descriure-les i analitzar-les per ordre cronològic.

Quan M. Almagro va excavar les necròpolis emporitanes, es localitzaren entre altres objectes, una sèrie de figures de terracota, característiques dins del món grec, com ofrenes votives als santuaris. Ruiz de Arbulo (2000:37) va destacar algunes d'aquestes figures com indicis d'un culte a Demèter i Coré. Una de les figures representa una oferent velada amb un *peplum*, amb una au als braços (ànec) i ha estat datada entorn al segle V aC

Fig. 23. Figuretes localitzades a Empúries relacionades amb el culte de la *Thesmoforia*. Actualment exposades el MAC Barcelona. Foto de l'autora,

(MARCET; SANMARTI 1989: 83). Per desgràcia, no es coneix el seu lloc d'origen exacte. Una segona figura és la d'una Coré amb *chiton* i clàmide obliqua. Es tracta d'un prototipus corinti, de la qual tampoc coneixem el lloc d'origen. Una tercera peça,

possiblement la més reveladora, centrà l'atenció de Ruiz de Arbulo (2000: 37-39). Aquesta peça, de 16,5 cm d'alçada representa una *peplophora*, tocada amb un vel nupcial. La figura sosté al braç dret un porquet i al braç esquerre, un plat amb fruits rodons o panets. La seva producció, sembla, seria d'origen siracusà. Ruiz de Arbulo identifica aquesta última peça com característica del cicle mític de Demèter i Corè. Formaria part del ritual agrícola de la fertilitat als camps i de la pròpia fertilitat femenina, que es veuria representada en la festivitat de la *Thesmoforia*. El culte a Demèter i Corè i la festivitat de la *thesmoforia* acostumen a celebrar-se en santuaris suburbans, sent aquests al mateix temps un espai de culte i un punt de reunió i contacte entre el poble colonitzador i la població indígena, en aquest cas més específicament les dones (RUIZ de ARBULO 2000: 39, RUIZ de ARBULO 2002-2003: 178).

Aquesta zona de la Neàpolis ha estat identificada, en alguns dels seus períodes, com un santuari salutífer. Alguns dels elements que justifiquen aquest adjectiu són tals com el pou que es troba quasi des de la fundació del recinte sacre, així com la troballa de vasets votius i exvots anatòmics de terracota, localitzats en contextos arqueològics anteriors al segle II aC (AQUILUÉ, et al 2007: 39). Aquests elements, els vasets i els exvots amb forma de peu i cama humans, es localitzaren en estrats datats al segle III aC (MARCET, SANMARTI 1989: 88).

A la vora de l'altar α , es trobaren restes de dues peces de terracota. Als seus diaris, Gandía ens descriu la troballa: “*Al lado sur del basamento de dos pedestales a un metro desde el ángulo este y sur (...) se encontraron tres trozos de barro cocido que casi forman un pie de una figura de tamaño natural (correcció amb llapis: dos pies de diferente figura) grande y perteneciente a la pantorrilla derecha, el trozo mayor formado desde el talón a mas arriba del tobillo (...), y el otro trozo pertenece a la sandalia (...), estos trozos no se encontraron juntos sino separados unos 0'50 centímetros aunque en el mismo nivel, y aunque se registró en este lugar no se encontraron más fragmentos para completar este pie*” (GANDÍA 1910: 24). Cal matisar, però, el descobriment de Gandía. Tot i el convenciment que mostra l'autor a l'hora de parlar de dues estàtues de terracota, posteriorment han estat considerats com dos exvots de terracota, amb forma de peu humà (MARCET, SANMARTI 1989: 88, RUIZ de ARBULO 1995: 336, AQUILUÉ, et al 2007: 23 i 39, SANTOS, SOURISSEAU 2011: 246-247).

Altres exemples d'exvots, molt similars als del santuari de la Neàpolis els trobem al museu de Dijon. Es tracta de dos membres inferiors, aquests realitzats en pedra. Un

dels exvots representa una cama dreta amb una base o suport, possible indicador d'un ajut ortopèdic per una cama trencada. Un altre exvot de Dijon ens mostra una cama, també obrada en pedra amb una esponja al taló, com a mètode per aplicar algun remei mèdic (GOUREVITCH 1992: 83). Un altre paral·lel, aquest realitzat en terracota, el trobem en una gruta de l'*Ager Faliscus*, a la província italiana de Viterbo; on entre altres exvots anatòmics trobem un peu (CAZANOVE 1992: 115). Altres exemples similars els trobem en dos exvots de peus als santuari dedicat a Apol·lo Moritasgus (Alise-Sainte-Reine) realitzats en pedra local datats al segle II dC i un exvot en forma de peu, realitzat en terracota provinent de l'illa Tiberina i relacionat amb el temple d'Esculapi, datat del segle II aC (LANDES (Ed) 1992: 220-222). També trobem exemples al Museu d'Història de Girona, on podem veure dues peces d'origen itàlic i datades del segle I aC.

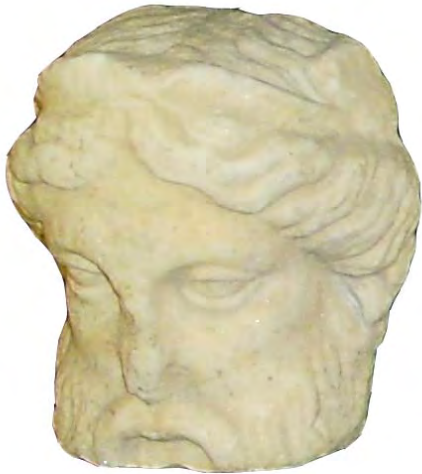

Fig. 24. Cap de marbre localitzat a la zona del santuari de la neàpolis d'Empúries. Actualment exposat al MAC Barcelona. Foto de l'autora.

Sanmartí, en la publicació de l'any 1989 i en una de 1992 (SANMARTÍ 1992), ens parla d'una nova peça escultòrica. Es tracta d'un cap de marbre, masculí i barbat, d'una mida inferior a la natural. Segons Sanmartí, es podria tractar d'una representació de Posidó i proposa una cronologia a l'entorn del segle IV aC. També proposa que podria tenir un temple en aquest santuari, presentant la hipòtesi que es tractaria de l'estructura **R** (MARCET, SANMARTÍ 1989: 87). També es fa referència a una segona troballa, una representació en marbre d'un peu humà, masculí, de mida natural, calçat amb una

sandàlia. En aquest cas l'autor insisteix en què es tractaria de la representació de Posidó (MARCET, SANMARTÍ 1989: 87), tot i que aquesta peça no podria pertànyer al cap abans esmentat, donat que l'escala a la que estan reproduïdes no es la mateixa. Per desgràcia, l'autor no ens dóna cap referència tal com el moment de la troballa ni el lloc, afirmant que és localitzà "en l'àmbit del santuari" (MARCET, SANMARTÍ 1989: 87).

La troballa de diversos fragments escultòrics, dins del temple **M**, “*En aqueixa àrea se descobrí la part inferior d’una estàtua d’Esculapi, trossos de sos brassos y de la*

Fig. 25. Escultura de la divinitat masculina. Exposada actualment al MAC de Barcelona. Fotografia de l’autora.

serpent característica” i dins de la cisterna **C1** “*Devant, dintre d’una cisterna, s’hi trobà la part superior*” (PUIG i CADAFALCH 1913: 307), va iniciar les indagacions sobre la divinitat o divinitats a les quals estava consagrat el santuari, i un debat que encara perdura.

El moment de la troballa es va produir durant els treballs arqueològics dirigits per Gandia, exactament el dia 29 d’octubre de 1909. El primer fragment fou localitzat dins del departament més meridional de la cisterna **C1**. La següent troballa es produí dies més tard. Concretament el 5 de novembre quan, dins de les restes del temple **M**, es localitzà la resta del cos de l’estàtua masculina. Pels voltants de la zona de les dues troballes principals, s’anaren localitzant fragments més petits que corresponien a parts dels braços, fragments de la roba, parts del cos d’una serp i parts d’un possible bàcul (ALMAGRO, KUKAHN 1958: 1).

La troballa d’una estàtua masculina, amb un bàcul, i una serp va fer que aquesta fos identificada com una representació del déu Esculapi. La resta de peces escultòriques es localitzaren al llarg de dies successius fins al 27 de novembre de 1909, tal com s’indica als diaris d’E. Gandia (AQUILUÉ, et al 2007: 32). Les altres peces de

marbre recuperades són: la part davantera de dos peus calçats amb sandàlies més senzilles que les de la primera escultura. Corresponien a una figura de mida superior a la natural i de la qual no s'han conservat més elements. Una altra troballa, corresponent a una figura de menors dimensions, també estava esculpida en marbre de Paros amb la que també es relacionen restes d'unes cames i un basament (AQUILUÉ, et al 2007: 35-36). Es tracta d'un cap de marbre el qual s'ha atribuït a diverses divinitats: Afrodita o Venus (ALBERTINI 1913, GARCIA Y BELLIDO 1936 i 1948, LLECHA 1985) Diana o Àrtemis (CASELLAS 1911, RODÀ 1985) o un Apol·lo (SCHRÖDER 1993 i 1998, RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008). També cal fer esment de la troballa d'una urpa d'animal, una petita placa de marbre amb una esfínx en relleu i el que ha estat interpretat, bé com un fragment de bàcul (ALMAGRO, KUKHAN 1958) o posteriorment com una petita cornucòpia (SCHRÖEDER 1996 i 2001, RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008)

Val la pena veure una cronologia amb els diferents estudis i les conclusions a les que aquests arribaren, després d'analitzar la principal peça escultòrica que han proporcionat les excavacions del santuari:

J. Pella i Forgas, en un article publicat a *La Vanguardia* el 18 de novembre de 1909, opinava que l'escultura trobada dins de la cisterna d'Empúries era una representació del déu alexandri Serapis/Sarapis, destacant la relació que li atribuïa amb l'epígraf de Numas, localitzat en un espai proper. En aquell article recull una dada important: *La estatua, según observación de mi docto amigo don Joaquín Botet, tiene una ranura ó agujero en la parte superior de la cabeza, donde encajaría el apéndice llamado modius, que caracterizaba á Júpiter Serapís, ó acaso serviría para fijar una corona* (PELLA I FORGAS 1909).

J. Botet i Sisó, l'any 1911, i com ja va avançar en l'article de J. Pella i Forgas, afirma novament que l'escultura era una representació de Serapis (BOTET I SISÓ 1911: 346)

R. Caselles, també l'any 1911, publicà a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* el seu estudi sobre l'escultura d'Empúries, i la identifica com el déu Esculapi amb uns arguments que, vistos avui dia, semblen de poc pes: *ho diria bé prou el caràcter bondadós, pacient, senzill, assequible que s'escampa pel rostre de la divinitat* (CASELLES 1911: 288). A partir d'aquest moment, els estudis posteriors ja no qüestionaren aquesta atribució i únicament es dedicaren a discutir sobre la cronologia de l'escultura.

L'estudi d'Albertini (ALBERTINI 1913) sobre l'escultura romana a Catalunya, publicat l'any 1913, manté l'atribució de l'Esculapi però no dóna cap cronologia per a la peça. A la mateixa època, S. Reinach (REINACH 1913), identifica l'escultura com una còpia d'un original del segle IV aC; i R. Carpenter (CARPENTER 1925), li atorga una cronologia de finals del segle V aC. Tots ells mantien la identificació d'un Esculapi i només discrepaven en la cronologia de la peça.

La discussió sobre la cronologia es perllongà en el temps: Segons T. Philadelphus (PHILADELPHEUS 1936), la peça era de finals del segle V aC. Per la seva banda, García Bellido, l'any 1948, defensava que era una còpia hel·lenística (GARCÍA Y BELLIDO 1948).

L'any 1948, M. Almagro i E. Kukhan presentaven una restitució per l'escultura que seguia el model canònic de la iconografia d'*Asklepios* (ALMAGRO, KUKHAN 1957-58:8).

L'any 1985, un estudi dirigit per I. Rodà permetia identificar els diferents tipus de marbres utilitzats en l'escultura: cos de marbre pentèlic, bust i braç esquerre fets de marbre pari i la serp, de marbre dels Pirineus. Rodà va determinar que el model d'estàtua no encaixava dins de cap altra tipologia coneguda de les representacions figurades del déu. També va proposar una nova cronologia: entre el segle IV aC i la primera meitat del segle III aC (RODÀ 1985).

L'any 1992, Sanmartí publica un article on identificava part de les restes escultòriques localitzades, com un Serapis sedent acompanyat pel ca Cèrber. L'autor va justificar la seva afirmació emparant-se en la troballa d'uns peus de marbre⁵⁶ i d'una urpa d'animal. Per tal de justificar aquesta identificació, Sanmartí utilitzà com a paral·lel una peça del museu Nacional de Nàpols i situava la cronologia de l'escultura d'Empúries en algun moment a finals del segon quart del segle I aC. L'autor identificà part de les restes escultòriques localitzades, com un Serapis, donat que la inscripció de Numas fa evident que el déu tenia una representació escultòrica. Però atribueix a una representació d'Esculapi les restes escultòriques localitzades a l'interior de la cisterna C1. L'autor diferenciava, doncs, dues escultures, una representant a Esculapi, en relació al santuari situat al sud-oest de la Neàpolis, i l'altra a Serapis. Sanmartí va relacionar aquestes troballes, els peus i l'urpa, amb l'epígraf de Numas i va ubicar-los en el recinte ubicat

⁵⁶ Els que posteriorment Ruiz de Arbulo i Vivó identifiquen com uns peus pertanyents a una escultura de la deessa Isis (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 109-113).

davant del sector sacre, al sud-est de la Neàpolis. Malauradament, com que no quedaven més restes de la representació escultòrica del Serapis, no es podia conèixer l'escultura en detall, no així en el cas d'Esculapi, del qual en quedà l'escultura quasi íntegra, malgrat estar fragmentada (SANMARTÍ 1992: 152).

L'any 1996, un estudi de S. Schröder (SCHRÖEDER 1996), situa la cronologia de la peça en l'últim quart del segle II aC, basant-se en la manera com es feren els encaixos de les diferents parts de l'escultura i el tipus de drapetat de la roba. Schröder detecta un problema en la restitució de la peça, obrint una nova via d'investigació: la serp, element gràcies al qual s'identificava l'escultura amb Esculapi, no cabia a la base de l'escultura (SCHRÖEDER 2000:121). Per altra banda, el que s'havia considerat el cap del bastó que sempre duu Esculapi era en realitat un fragment de cornucòpia. La cornucòpia, atribut i símbol de la fertilitat, en aquest cas es troba, en part, al braç esquerre de l'escultura i en un fragment de marbre trobat juntament amb l'estàtua. La cornucòpia presenta una decoració que Schröder identifica com una representació d'*Agathos Daimon*, divinitat assimilada a Serapis a Egipte, i molt venerada especialment a Alexandria (SCHRÖEDER 2000:122). També considera que l'encaix que l'escultura presenta al cap és el lloc on correspondria situar el *Kalathos*, element característic i freqüent en les representacions d'*Agathodaimon* i Serapis (SCHRÖEDER 2000: 122). Així, amb aquestes noves dades, Schröder identifica l'escultura com un *Agathos Daimon* o un *Agathos Daimon* / Serapis.

L'any 2004, I. Rodà (RODÀ 2004) publicà unes imatges inèdites, on es veia al déu amb els braços col·locats sobre una còpia de l'escultura feta l'any 1910. Amb aquesta imatge, Rodà proposava que l'estàtua era una imatge sincrètica que donava com a resultat, una representació d'*Asklepi*/Serapis.

L'any 2007, arrel de la celebració de l'exposició "L'Esculapi. El retorn del déu" al MAC- Barcelona, es va publicar un catàleg on el grup de recerca d'Empúries presentava un article sobre les troballes escultòriques del santuari de la neàpolis (AQUILUÉ, et al 2007: 29-43). En ell es fa un recull de la història de les troballes així com de les diverses publicacions que han contribuït al coneixement i identificació iconogràfica de l'escultura. En aquesta publicació es defensa la identificació de l'escultura com un Esculapi, amb una cronologia tardohel·lenística (AQUILUÉ, et al 2007: 39).

L'any 2008, J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó, (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008) publicaven un estudi en el qual defensaven, seguint la hipòtesi presentada per Schröder (1996, 2000), que l'escultura d'Empúries era una representació del déu Serapis. També basant-se en els últims estudis de Schröder i Rodà, observaren que la serp, element amb el qual s'identificava i justificava que l'escultura era una representació d'Esculapi, no pertanyia a aquesta peça. Ruiz de Arbulo i Vivó no es limitaren a estudiar l'escultura del déu, sinó que identificaren, estudiant els altres fragments estatuàries localitzats al santuari, un conjunt escultòric que reunia les següents divinitats: el déu Serapis, la deessa Isis, un petit Apol·lo, la serp que representaria l'*Agathos Daimon*, una urpa d'una possible esfinx i un *perirrhantèion*. Aquesta identificació de conjunt els portà a concloure que el santuari de la Neàpolis d'Empúries era en realitat un *Serapeion*.

Autor (s) i data de publicació	Atribució	Cronologia
R. Casellas, 1911	Asclepi	Romana imperial
J. Botet i Sisó, 1911	Serapis	Romana
P. París, 1911-1913	Esculapi	Còpia romana
E. Albertini, 1913	Esculapi	-----
S. Reinach, 1913/1924	Asclepi	Còpia original s IV aC
R. Carpenter, 1925	Asclepi	Finals s. V aC
A. Philadelphus, 1925	Asclepi	Finals s. V aC
P. Bosch Gimpera, 1932/1935	Asclepi	Finals s. V aC
A. García Bellido, 1936/1948	Asclepi	Còpia Hel·lenística
M. Almagro, E. Kukahn, 1958	Asclepi	Entorn 225 a C
G. Heiderich, 1966	Asclepi	Segle IV aC
B. Holtzmann (LIMC), 1984	Asclepi	Segle III aC
I. Rodà, 1985	Asclepi	S. IV- 1ª meitat s III aC
E. Sanmartí, J. Barberà, 1987	Asclepi	Segle IV aC
I. Rodà, 1992	Asclepi	2ª meitat s IV aC
J. Ruiz de Arbulo, R. Mar, 1993	Asclepi	Segle IV aC
S. F. Schröder, 1996	<i>Agathos Daimon</i>	Darrer quart s. II aC
S. F. Schröder, 1998/2001	<i>Agathos Daimon</i> o Serapis	Darrer quart s. II aC
I. Rodà, 2004	Asclepi -Serapis	Darrer quart s. II aC
J. Ruiz de Arbulo 2005/2006	Serapis	Segle II aC
J. Ruiz de Arbulo, D. Vivó, 2007	Serapis	Segle II aC
J. Ruiz de Arbulo, D. Vivó, 2008	Serapis	Segle II aC

Fig. 26. Taula amb el resum de les diferents interpretacions de l'escultura. Basada en (AQUILUÉ, X. et al, 2007) i completada per l'autora.

Veient, doncs, l'evolució dels estudis escultòrics, constatem que ha estat un camp on la problemàtica de la identificació iconogràfica i cronològica han estat caracteritzades per un debat constant i que s'ha perllongat durant el temps. El principal problema amb el que s'han trobat els diferents estudiosos ha estat no solament la parcialitat de les restes, que també és un factor determinant per a l'estudi, sinó la fragmentació i, sobretot, el fet

que les restes escultòriques no es localitzessin *in situ*, sinó mogudes a una zona on es trobaren forns per fer calç construïts pels pares servites en època moderna (AQUILUÉ, et al 2007: 36).

Durant el procés d'excavació, sobretot en les primeres campanyes dirigides per Gandia, es localitzaren diversos fragments d'escultura corresponents a altres divinitats. Les interpretacions que s'han fet d'aquests fragments han condicionat la manera de veure el jaciment, ja que segons la identificació que s'oferia de cada peça, es podia variar el discurs i característiques del recinte sagrat.

El dia 6 de novembre de 1909, Gandia recull en el seu diari que, en la mateixa zona on fou localitzat el tors de l'escultura masculina principal, a l'interior del temple **M**, es van localitzar uns peus de marbre blanc calçats amb sandàlies. Gandia detecta que l'execució d'aquesta escultura és particular, donat que *estos pies se construyeron sueltos de quita y pon por estar estos trabajados y cortados al arranque del tobillo y ajustados para la unión en la figura como piezas y se encontraron juntos como del natural* (GANDIA 1909: 135). Gandia també en destaca el fet que la mida dels peus és lleugerament superior al natural, igual com l'escultura del déu. L'estudi d'aquestes dues peces va ser ignorat per altres autors, fins que Sanmartí, en la seva publicació de 1989 els relaciona amb una representació d'un Serapis sedent acompanyat pel ca Cèrber (SANMARTÍ 1992: 152). L'últim estudi realitzat sobre aquesta peça escultòrica és el de J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó. En un article publicat l'any 2008, els autors varen fixar la seva atenció en la tipologia de sandàlies que calçava i varen determinar que aquest tipus de calçat es correspon, en la majoria dels casos, amb representacions escultòriques femenines pròpies d'època hel·lenística (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 109). Un altre element que va portar a aquests dos autors a determinar que es tractava de dos peus femenins, fou el fet de aquests només estaven treballats per la seva part de davant. Això voldria dir que anirien adossats a una escultura que duria la roba fins al terra, no ensenyaria les cames, com sol ser típic en representacions femenines i no de les túniques masculines (*himation*) (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 110). En aquest article es presenten un bon nombre de paral·lels que demostrarien la pertinença d'aquests peus a una escultura de la deessa Isis (dos exemples localitzats a Delos, un exemple de Tessalònica, dos exemples de Nàpols i un exemple de l'Iseum de Pompeia (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 111-112).

Gandia també va localitzar un conjunt d'elements corresponents a una escultura de petit format. Un fragment de braç, un altre d'avantbraç, un tros de cama i un cap, que en el seu moment es va interpretar com pertanyent a una representació de Venus, juntament amb una plataforma de marbre on encara estaven units els peus de l'escultura. Les troballes es realitzaren entre el 29 d'octubre i el 23 de novembre de 1909. Aquestes restes, que Gandia identificà com una Venus, foren interpretades per R. Caselles com una Àrtemis/ Diana (CASELLES 1911: 285-286). Aquesta interpretació fou seguida per I. Rodà (1985:259). T. Llecha (1984: 280) però, va seguir una altra línia interpretativa que identificava la figura com una Afrodita/Venus. Va ser Schröder qui va proposar que aquesta escultura era una representació d'un Apol·lo Liceu praxitel·lic, típica creació d'època hel·lenística (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 80-81). J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó comparteixen l'opinió d'Schröder i també identifiquen aquesta petita figura com la representació d'un Apol·lo, dins de l'àmbit del culte a Isis i Serapis (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 113-116).

Una sèrie de fragments que representaven una serp enroscada sobre si mateixa, foren localitzats als entorns del temple **M** i al seu voltant, fins als 30 metres de distància. Des del primer moment es va relacionar la figura de la serp amb la de l'escultura masculina localitzada al temple **M** i la cisterna **C1**, donat que aquest fou identificat com un Esculapi. J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó varen determinar que aquesta serp no podia anar enroscada al bàcul, creant la imatge arquetípica d'Esculapi, sinó que era una figura que funcionava exempta, que representava a la serp amb el cos enroscat sobre si mateix i amb el cap de l'animal sobresortint dret (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 81). Aquesta peça ha estat interpretada com una representació de la serp guardiana: l'*Agathos Daimon*. Aquesta serp és relacionada amb el culte a Serapis i Isis, com una divinitat acompanyant de la parella sagrada (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 117-120).

Un altre element escultòric localitzat a l'interior del temple **M** fou un fragment de placa marmòria decorada amb la meitat posterior d'un felí alat. Aquesta representació, d'una esfínx, possiblement decoraria part d'una inscripció. En aquest cas, J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó presenten com a hipòtesi, un possible epígraf votiu en agraïment a les divinitats del santuari, sempre en relació als cultes alexandrins, on l'esfínx constitueix un element iconogràfic habitual (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 121-122).

Un últim element escultòric localitzat en aquest espai fou una urpa treballada en marbre. Concretament es tracta de l'urpa esquerra d'un felí sobre una placa. Segons

l'estudi de J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó, podria tractar-se d'una representació d'una esfínx, un segon exemple d'aquest animal mitològic dins del santuari, o bé una pota de taula, recurs molt freqüent en taules, trípodcs o tamborets de marbre des d'època hel·lenística. Els autors, per això, es decanten per l'opció que aquesta pota formés part d'una representació d'una esfínx, com a un element més relacionat amb el culte d'Isis i Serapis (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 122-123).

Història de la recerca. Les interpretacions del Santuari

La historiografia centrada en aquest sector de la Neàpolis és realment notable. Cal, doncs, veure què s'ha escrit, quines hipòtesis s'han plantejat i a quines conclusions s'han arribat fins a l'actualitat. La complexitat del sector i la diversitat dels treballs arqueològics, element fonamental per conèixer bé el jaciment, han fet d'aquesta una tasca molt complexa, que com veurem a continuació, ha derivat en múltiples teories i hipòtesis.

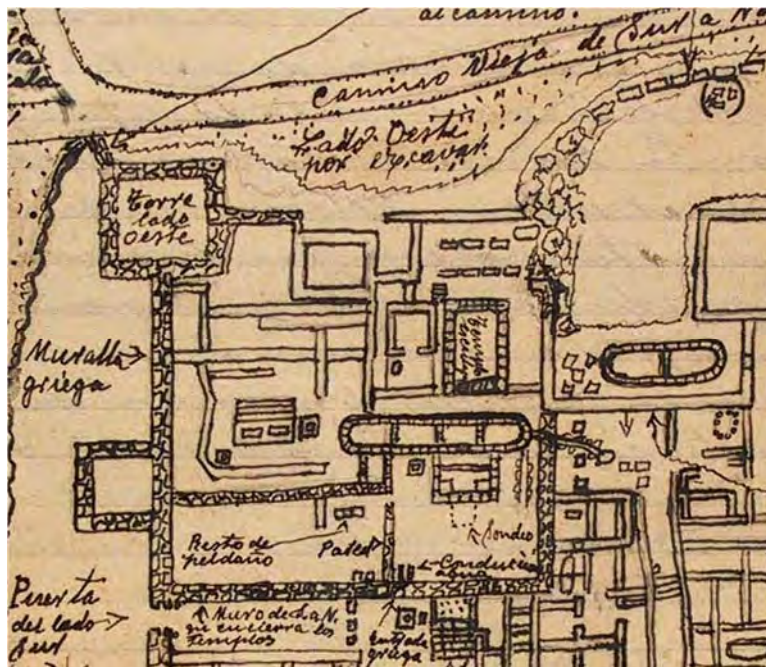

Fig. 27. Planimetria dibuixada de Emili Gandía en un dels seus diaris d'excavació (GANDIA 1912: 334).

La primera obra que fa referència a les troballes arqueològiques de la Neàpolis d'Empúries són els diaris d'E. Gandía. La gran tasca que va realitzar aquest arqueòleg es concretà en un registre sistemàtic de tots els treballs duts a terme durant les primeres dècades del segle XX. La cura amb la que s'explicaven les troballes

de materials i la seva ubicació és realment molt precisa i, encara, molt útil avui dia. Casualment, els treballs arqueològics supervisats per Gandía es varen iniciar a la zona de la Neàpolis, un lloc que va proporcionar grans dades arqueològiques i va permetre, arrel de l'interès generat per les primeres i espectaculars troballes, la continuïtat de la recerca al jaciment. Evidentment, la descripció i la metodologia utilitzades en aquells anys res té a veure amb la metodologia actual, però constitueix un bon punt de partida que encara avui dia ens pot donar dades molt interessants si es llegeix amb deteniment i cura. Una

lectura d'aquests diaris ens permet entendre que Gandia va fer un exhaustiu treball de recopilació de dades. En els diaris, ens descriu en tot moment el que troba i on ho troba. En cada entrada diària ens situa en un punt exacte del jaciment i, gràcies a les seves detallades descripcions i mesures, sabem en tot moment on i quan es varen localitzar els diferents elements que conformaven aquest santuari. Els diaris corresponents als anys 1908, 1909 i 1910 es centren en la zona sud-occidental de la ciutat grega d'Empúries, punt d'inici dels treballs arqueològics i és, sobretot, repassant les anotacions d'aquests anys, on podem veure la complexitat que va suposar excavar tota aquesta zona. Gandia fa poques interpretacions, es centra més en la relació de les estructures que poc a poc anaven veient la llum, però ens dóna informació de gran valor, que avui dia, encara ens és de gran utilitat.

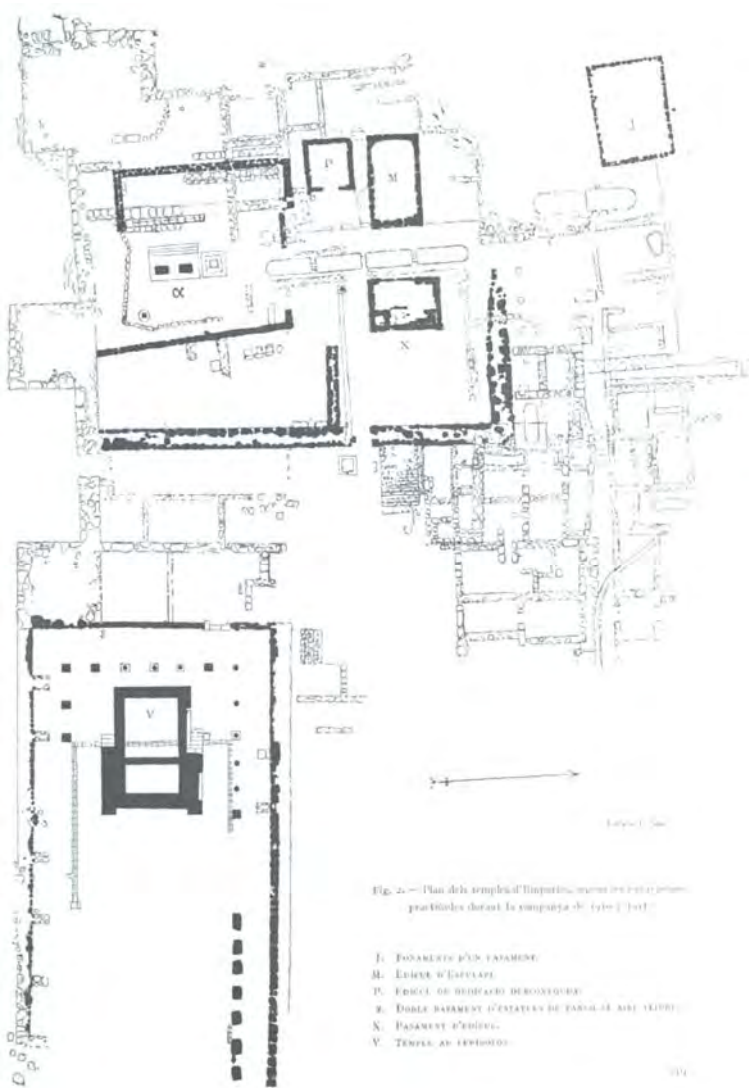

Fig. 28. Planimetria del santuari publicada per Puig i Cadafalch (PUIG i CADAFALCH 1913: 305).

La primera interpretació del recinte i els elements que el formen fou la que realitzà Puig i Cadafalch l'any 1913. En el seu estudi (PUIG I CADAFALCH 1913), que utilitzà en gran part les referències que Gandia anotà en els seus diaris, descriu l'estat en què foren localitzades les restes durant els primers treballs arqueològics. En ell, es fa la primera interpretació sobre el funcionament i la cronologia del recinte sacre. El primer que es destaca en aquest estudi és la superposició d'estructures i el paviment que, en un moment donat, alçà el nivell de circulació

de tot el recinte, datat per l'autor, al segle I aC (PUIG I CADAVALCH 1913: 303). Destacava la presència de quatre cisternes sota els temples **M** i **P** i dues més sota l'edifici marcat com a **J**⁵⁷. Puig i Cadafalch considerà que les cisternes, juntament amb la font (**F**) ubicada al costat de les escales que donen accés al recinte, corresponien a l'última fase del santuari, situada en època romana aproximadament al segle II dC, justificant-la gràcies a la troballa de ceràmica “*que apareix fòra d'Italia desde'l segle I de J. C. en els països de civilització romana (...) es coneguda amb el nom de Saguntina*” (PUIG I CADAVALCH 1913: 303-304).

Els temples del santuari, els atribuï a l'època immediatament posterior a la invasió romana (III-II aC), així com la construcció del gran mur que tancava el recinte per llevant. Sota aquest nivell, es trobaria un estrat grec més antic, en el qual es localitzaren restes de ceràmica de figures roges atribuïdes als segles V i IV aC. Per tant, Puig i Cadafalch intuï tres grans etapes cronològiques per a les troballes (PUIG I CADAVALCH 1913: 304).

L'espai més elevat de la Neàpolis, al costat nord-est del recinte dels temples, es presentava, a ulls de Puig i Cadafalch, com l'àrea idònia per ubicar-hi el temple d'Àrtemis d'Efes (PUIG I CADAVALCH 1913: 307).

Posteriorment, descriu la troballa del temple **M** i com en el seu interior es trobà la part inferior de l'estàtua que l'autor identificà com Esculapi, així com fragments dels braços i de la serp que l'acompanyaven, considerà que estaria consagrat al déu de la medicina. Així mateix, destacà la troballa, a l'interior de la cisterna ubicada al peu del temple, de la part superior de l'escultura. També féu menció a la troballa dins del *sacellum* del temple **M** d'una ara que recordava una columna jònica. Aquest temple presenta un basament de grans carreus que l'autor identificà com a pertanyents a una obra més antiga. Al costat, es localitzà una àrea que l'autor anomenà **P**. Gràcies a les diferents troballes, aquesta s'identificà com un temple pròstil, tetràstil o un edicle *in antis*. Aquest temple **P** i l'edicle dedicat a Esculapi **M**, van perviure, segons l'autor, fins al moment d'abandó de la Neàpolis (PUIG I CADAVALCH 1913: 309). També destacà que el terra *d'opus testaceum* segons l'autor, «sincrònic» de la construcció de la cisterna al peu del temple, fou obrat respectant la casa dels déus.

En un nivell inferior, es localitzà el que Puig identifica com edícula **X**, de la qual es conservava l'estilòbat rematat amb una motllura. Al seu entorn, destacà la troballa d'un

⁵⁷ La lletra **J** designa una construcció coneguda com la torre Talaia, situada al punt més alt de l'aflorament rocós situat al sud-oest de la Neàpolis emporitàna

fragment de fust de columna i, a uns 8 metres del costat est, una antefixa *angular en la forma usual de palmeta sobre dos volutes de 0'28 d'altura* (PUIG CADAFALCH 1913: 310). Utilitzant com a referència els diaris d'excavació de Gandia, assenyala que els materials foren trobats a 3 metres de profunditat, molt per sota dels fonaments del basament descrit. En analitzar els materials trobats a aquesta fondària (una antefixa, un tros de “crener”, restes de lloses decorades amb una fulla d'acant i un rínxol, a més de trossos de ceràmica ibèrica i campaniana), Puig i Cadafalch plantejava la possibilitat d'una edícula aïllada i simètrica que funcionaria al mateix temps que el temple **M**.

Seguint amb la descripció de les troballes, l'autor escrivia que al costat sud del recinte es localitzà un espai tancat per murs, on s'hauria realitzat un culte a l'aire lliure a una parella de divinitats. Al centre i cap al costat de migdia, sobre un basament al qual s'hi accedia mitjançant graons ubicats a ponent, s'identificà un altar amb dos pedestals (**α**). Destacava que aquest recinte estava cobert pel paviment *d'opus testaceum*, que recobria gran part de l'àmbit en un moment, segons l'autor, força tardà. Darrera d'aquesta ara, al costat nord, es trobaven uns bancs arrebossats amb *opus signinum* i unes escales que portaven a una plataforma més elevada a la banda occidental del recinte. A l'angle sud-est, descrivia la troballa d'una ara ubicada sobre un basament quadrat i amb restes de foc en un forat practicat a la part alta de la peça.

Uns anys més tard, al 1915, Cazorro i Gandia varen fer una primera proposta de cronologia gràcies a l'estudi de l'estratigrafia de la zona sacra de la Neàpolis. En el seu article es definien tres fases constructives diferenciades, la primera se situava al segle IV aC per la troballa de *ceràmica àtica de figures rojas* (CAZURRO, GANDIA 1915: 684). En aquest moment, el recinte sacre es trobaria envoltat per un mur que separaria la zona sagrada de la resta de la ciutat. El nivell de circulació de l'àrea sagrada seria el mateix que el del carrer i l'accés es faria per una porta obrada al mur. Davant de l'accés, es trobaria un temple construït amb carreus que possiblement comptaria amb un altar.

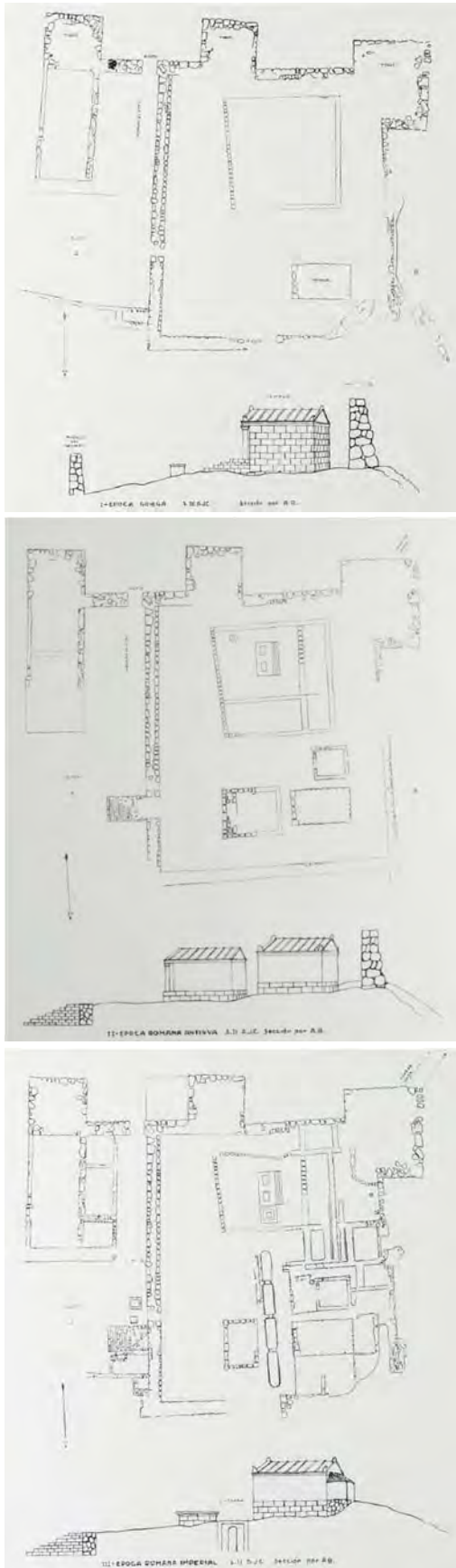

Fig. 29. Planimetries de les tres fases del santuari segons M. Cazurro i E. Gandía (CAZURRO GANDIA 1915: 682 a 684).

La segona fase, novament caracteritzada cronològicament per l'abundància de ceràmica campaniana (CAZURRO, GANDIA 1915: 685), s'hauria de situar cronològicament entre el segle III i II aC i es caracteritzava per un aixecament del nivell de circulació del recinte. Aquesta elevació obligà a paredar la porta, que els autors suposaven al mur que tancava el recinte, i se n'obri una de nova amb unes escales d'accés. El mur que tancava el recinte, igual que les escales per accedir-hi, fou obrat amb carreus de sorrenca i cobert d'estuc. En aquesta fase es construí un nou temple (**X**), situat davant del temple original (**M**), fet també de carreus de sorrenca, i un gran edifici, situat al sud de la plaça, fou habilitat com a temple, amb un altar amb dues ares i una grada. Els autors destacaven que tota aquesta obra, l'altar amb dues ares i la grada, estaven coberts «d'estuc» (entenem que en realitat es tracta *d'opus signinum*). Al costat del temple grec primitiu **M**, s'edificaren altres edificis i, bé en aquest moment o amb posterioritat, s'hi obrí un pou d'11 metres de profunditat, relacionat amb rituals sacres. En aquest nivell, només es trobà ceràmica campaniana i ceràmica ordinària que els autors daten, com a molt tard, al segle II aC.

La tercera fase manté el nivell elevat de la plaça. Entre el temple primitiu (**M**) i el que els autors interpretaven com un temple situat just davant (**X**), es construí una cisterna, l'obra de la qual hauria arrasat la part posterior del temple (**X**). Aquesta cisterna (**C1**) aniria coberta per una volta. Des de la cisterna sortia una

conducció d'aigua envers la muralla i sembla que acabaria allí, quedant tallada per aquesta. Respecte al recinte amb l'altar de dues ares, el nivell del paviment s'elevà fins a esborrar-lo, i al costat nord on hauria estat ubicat l'altar α , es construí una ara, quadrada, situada ja sobre el nou nivell de paviment. La ceràmica localitzada que data aquest últim moment és descrita com de tipus *terra sigillata* i «ordinària» (CAZURRO, GANDÍA 1915: 685).

La següent publicació que intentava ordenar cronològicament els elements arquitectònics del santuari és la publicada l'any 1934 per Bosch Gimpera, Serra-Ràfols i del Castillo⁵⁸. En aquest petit opuscle es parla del temple d'Àrtemis Efèsia, ubicant-lo a la *Palaiapolis* i destacant la zona de la Neàpolis com un segon espai sacre de la ciutat grega (BOSCH, SERRA, del CASTILLO 1934: 17). En l'obra es descriuen els elements i la seva situació en relació a l'accés ubicat a tocar d'un dels carrers principals de la ciutat: *En la seva plataforma superior, a l'esquerra trobarà el visitant un edicle (M), que cal creure dedicat a Asclepi a judicar pel l'estàtua que en diversos fragments fou trobada prop d'ell (...); el cos es trobà dins l'edicle en el que hi aparegué a més el bell cap femení d'Afrodita i possibles restes del cos d'aquesta darrera estàtua, havent aparegut la meitat superior de l'Asclepi caigut dins la cisterna romana que hi ha davant del temple; l'altre edicle (P) quelcom més petit i situat a l'esquerra de l'anterior. Més a l'esquerra i prop de la muralla existí un altre recinte, reconstruït diferents vegades, considerat com un *sacellum*, o lloc sagrat a l'aire lliure, però que potser és un lloc de reunió pels magistrats o *Buleuterion*, del qual resten un petit edifici amb graons de pedra (graderies) i davant d'ell una altra graderia sobre la qual s'alcen dues ares o pedestals de pedra coberta per estuc, que s'ha suposat que devien sostenir estàtues de terra cuita i de tamany natural (...) en època imperial s'aixecà el nivell del sòl, terraplenant fins per sobre de dits pedestals, i més a la dreta d'aquells se n'aixecà un altre, aquesta vegada únic* (BOSCH, SERRA, del CASTILLO 1934: 18). D'aquesta primera descripció, destaca la teoria defensada pels autors: la zona situada més al sud del recinte α , seria un *sacellum* o espai sagrat a l'aire lliure. També cal valorar una teoria, que és directament atribuïble a Bosch, com veurem en parlar de la següent publicació de l'any 1945, en la qual l'autor defensava que el recinte α seria un *bouleuterion* o espai de reunió de la comunitat de la Neàpolis. La teoria del *bouleuterion* es repetia en aquesta obra, en situar entre aquest espai i l'edicle

⁵⁸ En aquesta publicació de 1934 s'utilitza el mateix plànol que el publicat per Puig i Cadafalch l'any 1913, per tant, les lletres amb les quals s'anomena cadascun dels edificis ja ens són conegudes.

atribuït a Esculapi (**M**), dues construccions rectangulars sobre les quals els autors no gosaven aventurar una hipòtesi d'ús. Un dels edificis (**P**) es trobava a tocar del temple d'Esculapi i semblaria, segons els autors, el més antic, malgrat que, segons ells, correspondria a època romana (?), el qual tenia una petita cisterna davant (**O**). L'altre edifici (**Q**), els fonaments del qual es trobaven, en part, per sobre de les graderies del *sacellum / boleuterion*, semblaria pertànyer, a ulls dels autors, a l'última fase constructiva de la Neàpolis. Un altre element que es descrivia en aquest estudi era el situat al peu del temple d'Esculapi, l'element anomenat **X**. En aquest cas es plantejaven dues hipòtesis: o bé es tractaria d'un temple, tallat en època romana per la construcció de la cisterna de quatre cossos, teoria que ja proposà Puig i Cadafalch en el seu article de 1913, o bé podria ser un gran altar rectangular d'època hel·lenística que fou cobert en època romana en ser terraplenat aquest sector. En les proximitats d'aquest possible altar, es localitzà una altra ara més petita i més antiga⁵⁹. Finalment es destacà un últim element, una construcció (**J**), considerada un altre temple segons l'article de Puig i Cadafalch (1913), però que ara els autors presenten com un possible petit castell, construït sobre la muralla occidental, en el punt més elevat de la Neàpolis.

Pel que fa al sistema de tancament del recinte, en aquesta publicació es repetia la teoria de Puig i Cadafalch: el recinte sempre es trobà rodejat per un gran mur amb dues fases: la primera amb una porta practicada al mur que, posteriorment, quan s'elevà el nivell de circulació, es paredà i se n'obrí una de nova a la qual s'hi accediria per una escala que superaria el desnivell des del carrer (BOSCH, SERRA, del CASTILLO 1934: 18-19).

⁵⁹ Potser els autors parlen, en referència a aquesta ara més petita i antiga, d'una peça localitzada al porticat del temple P que, com més tard veurem, no és una ara sinó un *perirrhaterion*

El següent treball és el que publicà en solitari Bosch Gimpera (BOSCH 1945). En la seva obra de l'any 1945, ens presentava tres fases constructives. Les planimetries, amb les que l'autor les il·lustrava, ens presenten la següent evolució: la primera, anomenada grega, situada entre finals del segle VI i el segle IV aC, ens mostrava, a la zona sud-oest de la Neàpolis, un espai clos per un gran mur, a l'interior del qual es localitzaven dues construccions: un *Asklepieion* i, seguint amb la seva teoria, un *bouleuterion* a la banda sud⁶⁰. La segona fase, o etapa hel·lenística, datada entre els segles III-II aC, el recinte es

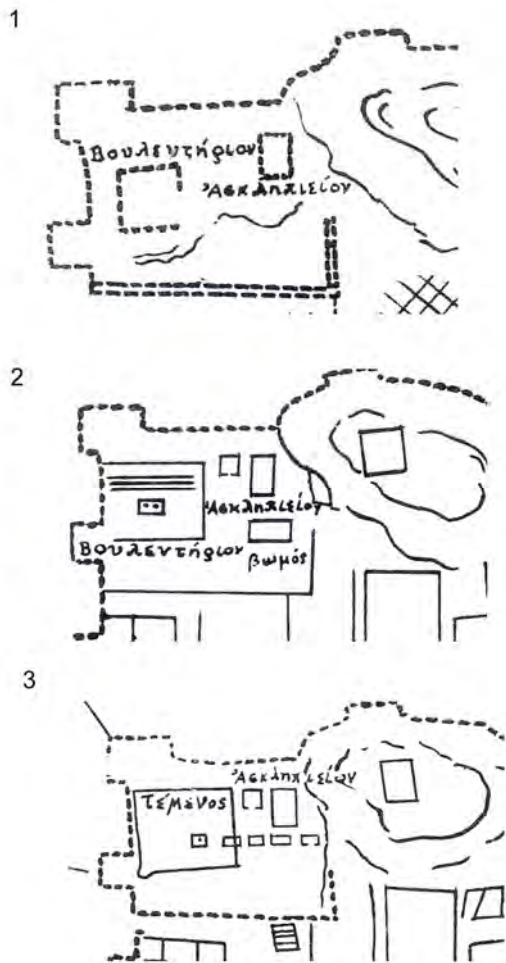

Fig. 30. Fases del santuari segons Bosch Gimpera (1945: làmines XLIX, L, LI).

caracteritzava per la pervivència de l'*Asklepieion*, amb un altar o temple situat al seu davant (X) i un espai, del qual no s'especifica la funció, quasi a tocar del temple d'Esculapi, el que es coneix com temple P. La zona situada més al sud, seguia essent entesa com un *bouleuterion* amb una sèrie de canvis, ja que ara s'hi afegirien unes grades al sector oest i un altar amb dues ares al seu davant (α). La tercera fase, considerada d'època romana, i que s'ubica entre el segle I aC al III dC, presentava l'*Asklepieion* (M) amb el temple P al seu costat, la gran cisterna C1 als seus peus i un recinte, situat al sud, anteriorment ocupat pel *bouleuterion* que ara simplement es presentava com un recinte, de límits no gaire ben definits, amb un altar⁶¹, situat a tocar la gran cisterna C1 (BOSCH 1945: Lam. XLIX, L, LI).

El següent treball que ens aporta informació sobre el funcionament de la zona sacra de la Neàpolis és la memòria d'excavació redactada per E. Sanmartí l'any 1986. Els treballs arqueològics presentats en

⁶⁰ L'autor situa en aquesta zona un *bouleuterion* perquè a tocar d'aquest recinte hi situa l'àgora de la fase grega de la Neàpolis emporitana. És una mica difícil situar aquí l'àgora de la ciutat i que en la següent fase, l'àgora, tal com ha demostrat l'arqueologia, es trobi més al nord, en una posició central respecte als límits de la ciutat.

⁶¹ Aquest altar, possiblement, podria ser l'ara situada davant del que es coneix com temple C/Q (segons MAR, RUIZ de ARBULO 1993) no destacat en aquesta publicació de l'any 1945.

aquesta memòria se centraren en un dels edificis del recinte. Aquest element, interpretat per molts com un templet (PUIG CADAFALCH 1913: 310, CAZURRO, GANDÍA 1915: 685), també ho fou, ja d'antic, com un possible altar hel·lenístic (BOSCH, SERRA, del CASTILLO 1934: 18)⁶² ubicat davant del temple dedicat a Esculapi.

Gràcies a les dades extretes durant els treballs arqueològics, es va determinar no tan sols que es tractava d'un altar, sinó la relació d'aquest element amb el seu entorn immediat, així com la seva cronologia constructiva. L'estudi de l'estructura va concloure que es tractava d'un altar de tipus joni. Més concretament, l'autor diu que es tractaria d'una versió «rústica» d'un altar joni *como corresponde a nuestra remota colonia focea de los siglos V y IV* (SANMARTÍ et al 1986: 35). La cronologia atorgada, gràcies a l'anàlisi del material ceràmic i de la relació entre l'estructura i el seu entorn, situa la construcció de l'altar entre finals del segle V i inicis del segle IV aC.

Els treballs arqueològics d'E. Sanmartí donaren com a fruit un seguit de

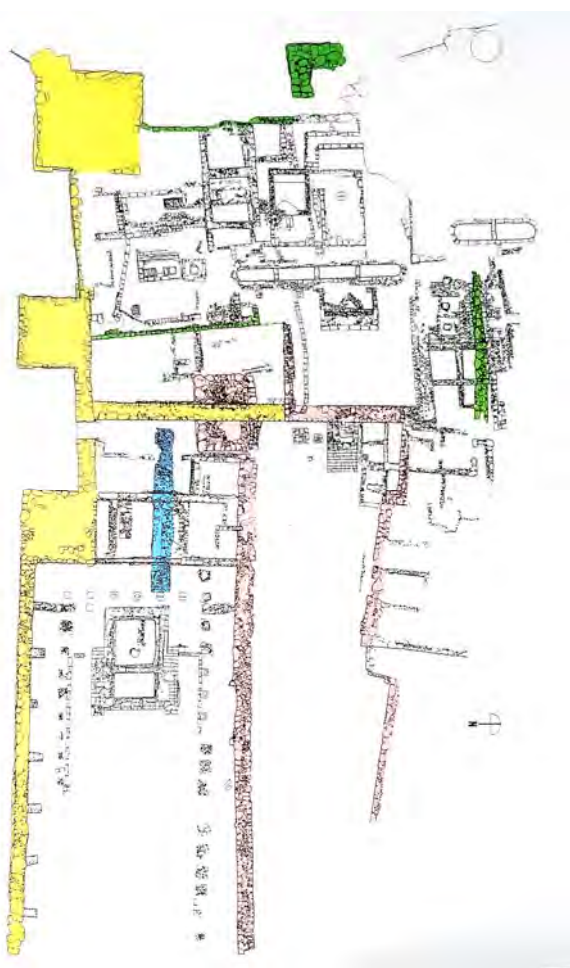

Fig. 31. Planimetria del santuari de la Neàpolis emporitana (MARCET, SANMARTÍ 1989:74).

publicacions en les quals es revisaren les possibles fases del santuari, així com les cronologies dels moments constructius que se succeïren sobre el terreny.

L'any 1989, R. Marcet i E. Sanmartí (MARCET, SANMARTÍ 1989) publiquen un volum on, per primer cop, veiem una descripció i interpretació de totes les estructures arquitectòniques del jaciment emporità. Dins d'aquesta publicació, evidentment, localitzem un capítol dedicat a la descripció i interpretació del santuari de la Neàpolis. L'inici d'aquesta àrea sacra es situa al segle V aC, moment en el qual es troben les restes d'un muralla de la ciutat i proper al barri

⁶² En aquesta publicació es plantegen les dues hipòtesis: un temple, o un altar hel·lenístic.

indígena situat en aquesta mateixa zona (MARCET, SANMARTI 1989: 84). La identificació d'aquestes restes com a temple és fruit de la troballa del basament d'aquest gran edifici, format per grans blocs, i d'una sèrie de peces obrades en pedra que formarien part de la decoració arquitectònica del temple (antefixes i un acroteri) (MARCET, SANMARTI 1989: 83-84). L'autor situa en aquesta primera fase un altre element del santuari, el recinte α , oferint per aquest element una datació de meitat del segle V aC i relacionant-ho amb el temple **m** el qual atribueix a Àrtemis d'Efes (MARCET, SANMARTI 1989: 84).

La segona fase del santuari és situada per l'autor en el segon quart del segle IV aC. Coincidint amb la primera reforma de la muralla, es desafectaria el temple atribuït a Àrtemis i se situarien en aquesta zona els següents elements: un temple de grans carreus, obrat sobre pedra calcària local, orientat est-oest i que l'autor diu que estaria dedicat a Esculapi (**m2**), déu grec de la medicina. Davant d'aquest temple es construeix un gran altar (**X**), orientat a llevant, els fonaments del qual es realitzen amb materials aprofitats de l'enderroc de la muralla del segle V aC (MARCET, SANMARTI 1989:86). Un segon temple se situa al costat nord del santuari i orientat nord-sud, **R**. Aquest temple s'elevaria per sobre de la muralla desafectada del segle V aC, aprofitant l'espai que aquest va deixar lliure amb la reforma⁶³. Les atribucions d'aquest dos espais de culte són molt clares des del punt de vista de l'autor. El primer temple, que nosaltres anomenem **m2** estaria dedicat a Esculapi. Per reforçar aquesta hipòtesi, Sanmartí presenta una sèrie d'evidències: la troballa de l'escultura atribuïda al déu, la qual presenta una cronologia del segle IV aC, datació anàloga a la del temple **m2** (MARCET, SANMARTÍ 1989: 86). La necessitat d'abastar d'aigua al santuari, atès que Esculapi era una divinitat que requeria d'aigua en els seus espais de culte, quedaria garantida just en aquest moment, donat que és al segle IV aC quan es perfora el pou (**o**). Aquest pou, situat al costat sud del temple d'Esculapi romandrà en ús fins a la fi de la vida del santuari (MARCET, SANMARTÍ 1989: 87). Un tercer fet que justificaria l'atribució a Esculapi d'aquest temple és la troballa, al costat nord del temple **m2**, de vasets rituals i d'exvots amb forma de peu o cama humanes. Troballes que, posteriorment, l'autor situa en una cronologia del segle III aC (MARCET, SANMARTÍ 1989: 90). Sanmartí també presenta una hipòtesi sobre l'adscripció del segon temple d'aquesta fase del santuari, atribuint-lo al culte al déu Posidó. En aquest

⁶³ Creiem que la orientació d'aquesta estructura no fa possible que es tracti d'un temple, sinó d'un edifici subsidiari del santuari. En l'apartat interpretatiu donarem els nostres arguments

cas, novament presenta una sèrie de raons que tot seguit passem a descriure: dins del santuari, sense presentar majors precisions, fou localitzat un cap masculí i barbat de marbre. *Es tracta d'una còpia d'un original de mida natural que sense cap dificultat podria ser datat del segle IV* (MARCET, SANMARTÍ 1989:87) i que l'autor creu que s'adaptaria a la iconografia del déu del mar. El segon element que l'autor presenta com a possible prova que es tractaria de la representació del déu Posidó es la troballa d'un peu dret, probablement masculí i calçat amb una sandàlia i de mida natural, que no podia pertànyer a l'escultura d'Esculapi ni a la de Serapis, de la qual parlarem posteriorment. Aquestes dues troballes són les dues raons *per bé que no definitivament probatòries, per suposar un possible culte al déu grec del mar* (MARCET, SANMARTÍ 1989: 87).

No es presenten mostres de cap nova reforma en aquest sector de la ciutat fins a la primera meitat del segle II aC. En aquest moment, i fruit de la prosperitat econòmica de la ciutat grega, es produeixen un seguit de reformes a nivell urbà que tindran la seva repercussió en el santuari. En aquest moment, i fruit de la reforma del traçat de la muralla, s'amplia la superfície del santuari en direcció sud i est. Una de les reformes principals en aquesta tercera fase del santuari és la creació d'un nou (?) *abaton*. Es tracta d'una plaça rectangular, porticada, que en el seu costat meridional encara conserva set de les estances destinades a recollir als malalts que buscaven guariment al santuari d'Esculapi. En aquesta zona encara es conserva la canalització de pedra, situada arran de terra, que garantia l'aigua per les lustracions (MARCET, SANMARTÍ 1989: 88). En aquest moment, el santuari queda disposat en diferent terrasses que fan que sigui comparable a l'*Asklepieion* de l'illa Cos, a Grècia, o el de Fregellae, a Itàlia (MARCET, SANMARTÍ 1989: 90). En la terrassa més baixa és on se situa l'*abaton*, després segueixen dues terrasses més i en la situada a major alçada, es troba el temple del déu.

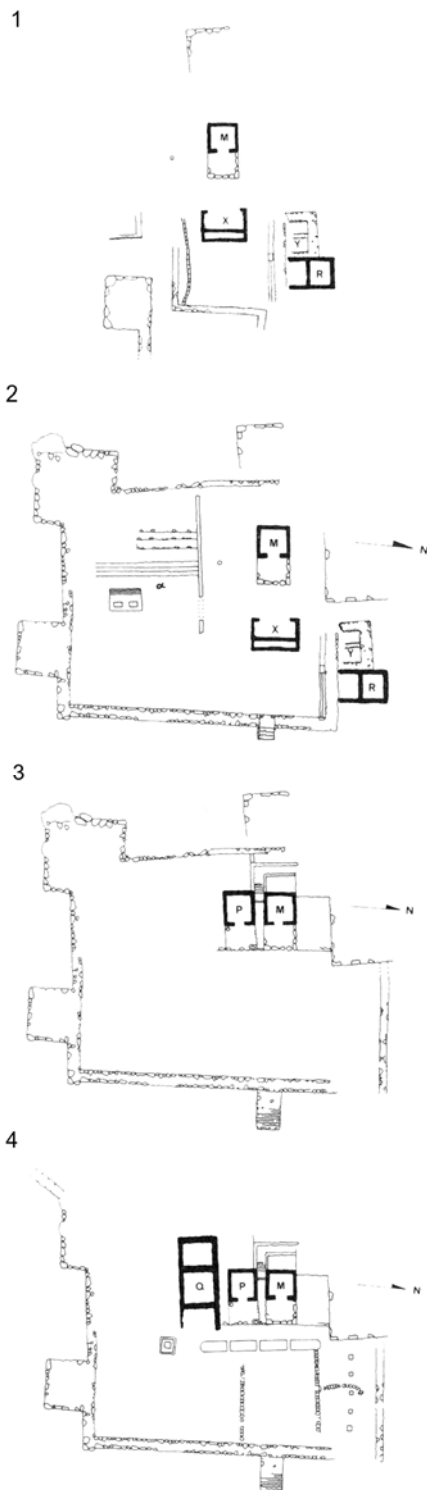
Dins d'aquesta tercera fase, en algun moment de la primera meitat del segle II aC, Sanmartí situa la construcció d'un temple dedicat a Serapis i costejada per Numas, tal com queda reflectit en l'epígraf localitzat en aquesta zona de la Neàpolis emporitana. Aquest temple, tetràstil i de probable estil dòric, segons la valoració de l'autor, comptaria amb dues escales laterals. El temple s'ubicaria en una plaça rectangular situada sobre l'espai guanyat amb el desplaçament de la muralla gràcies a la reforma del segle II aC. Aquest temple es situaria sobre l'ala de ponent de l'antic *abaton*, esmentat en l'anterior paràgraf, pertanyent al recinte d'Esculapi que, conseqüència d'aquesta reforma, es quedaria amb només una ala (MARCET, SANMARTÍ 1989: 92). Aquesta reforma,

segons ens explica Sanmartí, portaria a concloure que, quan Numas, en la inscripció on s'explica la seva donació, detalla que va pagar un pòrtic, en realitat estava costejant la reparació i adaptació de l'*abaton* del santuari d'Esculapi que queda afectat per les obres de construcció del temple dedicat a Serapis (MARCET, SANMARTÍ; 1989:92). Pel que fa a la identificació de l'escultura que representa a Serapis, Sanmartí ens relata que només s'han conservat els peus del déu i unes urpes, que correspondrien a la representació del Ca Cèrber. L'autor afirma que l'escultura que representava a Serapis era de tipus sedent i que, en ser representat amb el Ca Cèrber, el que s'aconseguia era reforçar la vessant ctònica del déu (MARCET, SANMARTÍ; 1989:92).

Les reformes corresponents a aquesta segona fase no acaben aquí. Un cop creat un espai dedicat al déu Serapis, també es remodela l'àrea corresponent al déu Esculapi, situada a la plataforma superior. En aquest moment s'eleva el nivell de tot aquest sector, per sobre de la cota de circulació de la via que discorria des de l'entrada de la ciutat al seu interior. Aquesta elevació inutilitza el gran altar **x**, ubicat davant del temple **m2**. El temple dedicat a Esculapi també es remodela: es construeix sobre les restes del temple **m2** un nou temple (**M**) de menors dimensions, *in antis* i amb una pavimentació d'*opus signinum* que data, igual que totes aquestes reformes, del segle II aC. En aquest moment també es construeix un nou temple, situat al sud del temple d'Esculapi. Aquest, pràcticament bessó al temple **M**, inclou en la seva *pronaos* el pou (**o**) obrat a la segona fase del santuari, tot i que com a conseqüència de l'elevació general del nivell de circulació, s'hi va construir un tub en forma d'embut per poder superar aquest desnivell i permetre la continuïtat del seu ús (MARCET, SANMARTÍ; 1989:96). Un últim element que queda inclòs en aquesta tercera fase és la cisterna de quatre cossos situada als peus del temple **M**, dedicat a Esculapi i el seu temple bessó, **P**, que donada la proximitat i per relació directa amb el déu de la medicina i la inclusió del pou a la seva *pronaos*, és atribuït a Hígia (MARCET, SANMARTÍ; 1989:96).

La darrera fase del santuari ens porta a època augustal. En aquest moment i de nou, com a conseqüència dels canvis polítics i econòmics, ens trobem amb la supressió del llenç de muralla que dividia la Neàpolis de la ciutat romana, creant un únic nucli d'hàbitat. Aquest canvi va deixar oberta la zona del santuari, generant un nou espai lliure. En aquesta última fase es construeix un temple de marcat caràcter itàlic, que se situa al costat sud del temple **P**, la part posterior del qual ocupava el que fins aquest moment havia estat part del traçat de la muralla grega, ja desapareguda i aprofitada, en part, per a la mateixa

construcció d'aquest edifici de culte (C/Q). Enfront del temple es va situar una mena d'altar quadrat, del qual només es conserva la base (MARCET, SANMARTÍ; 1989: 98).

Sanmartí acaba la seva anàlisi del santuari perllongant la seva vida útil o almenys la seva freqüentació, fins al segle III dC (MARCET, SANMARTÍ; 1989: 98).

L'any 1990, Sanmartí, Castanyer i Tremoleda publicaren un article en el qual es desgranava el procés de construcció i monumentalització del santuari d'Empúries (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990). Aquesta publicació se centrà en l'entorn de la muralla del segle II aC, així com en els canvis que suposà la seva construcció. Els autors afirmen que els elements corresponents a aquest moment constructiu suposen, juntament amb el temple i el porticat del fòrum de la ciutat romana, els exemples més antics documentats *de la transposició fuera de Italia Central de los esquemas monumentales utilizados en el Lacio y regiones adyacentes durante una gran parte de los siglos II y I aC* (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 117). Els treballs arqueològics de la zona facilitaren de manera notable els intents per datar i interpretar les estructures allí localitzades.

Fig. 32. Plantes amb les quatre fases del santuari, segons: SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 137.

La descripció del sector, un cop realitzats els treballs arqueològics, és la següent: ens trobem davant d'una zona de planta quasi quadrada que limitava al nord amb la torre talaia, amb un seguit de construccions, que en aquells moments no havien estat excavades completament, i un porticat que obria al sud. Pel costat oest, limitava amb una torre del segle V aC i el tram de muralla desmantellada que unia aquesta torre amb la ubicada al cantó sud-oest de la Neàpolis. Al costat est, es trobà un gran mur que arrencava al costat de la porta d'accés a la ciutat. Finalment, al costat sud, trobaríem l'anomenada muralla meridional, construïda al segle II aC. Els elements es descriuen utilitzant les lletres que va establir Puig i Cadafalch l'any 1913.

Tot seguit passarem a analitzar les fases de construcció del santuari, així com els elements que els autors consideraven que formaven part de cadascuna d'elles. La primera fase vindria propiciada per la construcció de la muralla de la Neàpolis, durant la primera meitat del segle IV aC, gràcies a la qual es creà un espai per al desenvolupament d'una activitat cultural. A aquesta fase correspondrien l'altar **X** i el temple dedicat a Esculapi **m2**. L'arqueologia ha provat que el temple, en aquesta fase inicial, era exempt com demostra la seva construcció amb grans blocs regulars de pedra calcària local, concebuts per ser vistos (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 136). No es tenen notícies del paviment del temple en aquesta fase. L'única és la que donà Gandia, quan va escriure que sota del mosaic hel·lenístic tardà es conservaven restes d'un paviment anterior (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 137). En aquesta primera fase ja existiria el pou sacre, posteriorment integrat a la *pronaos* del temple **P**. La boca del pou, en aquesta primera fase, funcionaria amb el nivell de circulació del temple **m2**, molt per sota dels nivells posteriors. La primera fase també comptaria amb una sèrie d'elements dels quals no es tenia notícia antigament. Situats al costat nord de l'altar **X**, es trobaren les restes de la fonamentació d'un nou temple, del que només es conserva la cel·la i part de la *pronaos*, anomenat temple **R**. Presenta una orientació cap al nord i al seu davant s'hi situaria una escala que permetria l'accés des del nivell de la plaça. Al peu d'aquest temple es localitzà un mur, possible fonament de les escales per accedir-hi i que podria fer, al mateix temps, les funcions de mur de contenció de les terres del costat nord. A l'oest d'aquest temple, es trobà una altra construcció, un edifici anomenat **Y**, amb forma d'U, arrasat fins als nivells de fonamentació i que seguia la mateixa orientació que el temple **R**. Els autors no s'aventuraren a determinar si era un edifici de caràcter cultural,

tot i que la seva ubicació podria fer pensar que sí (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 138).

La segona fase fou conseqüència dels canvis en el traçat de la muralla de la ciutat. Ens trobem al segle II aC, amb una remodelació profunda de la plaça del santuari. La primera, directament lligada a l'ampliació de la muralla, fou la construcció d'un mur que tancava la plaça del santuari pel costat de llevant, creant un *temenos* separat de la resta de la ciutat, però ara al seu interior. La segona funció d'aquest mur era de contenció, ja que retenia l'aportació de terres feta a la plaça i que suposà un canvi en la seva cota de circulació (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 138). En aquest segon moment, aquests investigadors intuïren que hauria estat quan es construï el recinte amb l'altar de dues ares α , que degué funcionar durant el segle II aC, però que no es descarta que fos una remodelació d'un edifici de culte anterior. L'elevació del nivell de la plaça requerí la creació d'un nou accés. Els treballs arqueològics de l'any 1986 descobriren una primitiva escala situada sota els graons de l'última fase que encara serien visibles actualment. Fou possible observar el llindar d'aquesta primitiva porta, amb els orificis de les frontisses encara conservats, fet que demostra que el recinte del santuari es podia tancar. Tot i la variació del nivell de circulació de la plaça, l'altar **X** i el temple **M** seguirien en funcionament en aquesta segona fase.

El tercer moment del santuari es caracteritzà per una nova elevació del nivell de circulació de la plaça, aquest cop molt més exagerada, fet que provocà la inutilització d'alguns dels elements que fins al moment havien estat en ús. L'àrea es cobrí amb un paviment molt consistent i l'accés al recinte es garantí gràcies a la construcció d'una nova escala que cobria l'anterior. Amb aquesta elevació del nivell de la plaça, l'edifici amb els altars bessons α i l'altar **X** quedaren amortitzats. En aquest tercer moment es construï el temple **P**, que quedà a la mateixa cota de circulació que el temple **M**. Entre els dos temples es creà un passadís amb tres graons al final, que permetia l'accés a una zona més elevada, ubicada darrera dels dos temples. Pel que fa al paviment del temple **M**, format per un rectangle de tesselles blanques envoltat per una sanefa a base de creus gamades alternades amb quadrats amb un punt central, és fruit d'una nova pavimentació, i els autors el dataven entorn del segle I aC (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 139, nota 25). Pel que fa al paviment del temple **P**, fet d'*opus signinum* amb una decoració de retícula romboïdal i limitat per una sanefa de tres línies de punts, els autors

li donen una datació que el situa entre l'últim quart del segle II i mitjans de l'I aC⁶⁴ (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 139, nota 26).

La quarta fase comportà canvis a la zona nord de la plaça. En aquest moment es construí un mur que destruï les estructures identificades com **R** i **Y**, i que s'adossà a l'estructura de la torre talaia. En aquest sector es construí una estructura porticada de la qual només es conservaren tres bases de columna de la zona meridional. La següent estructura relacionada amb aquesta quarta fase fou un nou temple (**Q/C**), situat al costat oest del santuari, i amb una orientació lleugerament esbiaixada si la comparem amb els temples **M** i **P**. Una dada important sobre la construcció d'aquest últim temple és que el seu mur de tanca es troba edificat sobre la línia per la qual discorria la muralla del costat oest de la ciutat. Els autors deduïren d'aquesta superposició estructural que el temple fou construït un cop aquesta muralla fou destruïda, després de la constitució del *municipium Emporiae* (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 139). Una altra raó que mostra aquest fet és que, segons els autors, el temple fou bastit amb els materials aprofitats de la pròpia muralla enderrocada, un cop aquesta quedà obsoleta quan es bastí un únic recinte mural per a tota la ciutat.

En referència al temple **Q**, al costat esquerre de la seva escalinata d'accés, es va localitzar una petita ara de la qual només en resta la base i que presentava un revestiment d'*opus signinum*. Un altre element corresponent a aquest últim període constructiu era una gran cisterna (**C1**) construïda als peus dels temples **M** i **P**, alimentada per l'aigua recollida del porticat situat al nord.

La recerca en aquesta zona de la ciutat no varen finalitzar amb els treballs de l'any 1988 i la seva publicació posterior (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990). L'any 1993 es feren noves excavacions, dutes a terme durant el 47è curs d'Empúries. Durant el més de juliol d'aquell any, es realitzaren una sèrie de cales en el sector del santuari. Amb aquests sondejos puntuals, es buscaven zones amb estratigrafia intacta que permetessin més precisió a l'hora d'afinar les datacions. Aquesta intervenció ha ajudat a ajustar les conclusions sobre les diferents etapes constructives i les edificacions que en formarien part.

⁶⁴ Com podem observar posteriorment, altres autors (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 178), consideren que la construcció del temple **M** és anterior a la del temple **P**. En aquest cas, la cronologia dels paviments ens mostra com, possiblement, el temple **P** s'acabà de construir abans de que es refés el paviment del temple **M**.

Gràcies a aquests nous treballs arqueològics es determinà una cronologia per a les estructures precedents al recinte de culte. En la memòria redactada per l'equip d'Empúries (AQUILUÉ, et al. 1995a), es determinà una primera fase d'ocupació que ens trasllada a un període que es perllonga durant tot el segle V aC. Com a materials representatius d'aquest moment, es trobaren estructures d'habitació que correspondrien a un nucli d'hàbitat indígena. L'obra es caracteritzava per murs construïts amb pedra irregular unida amb fang, amb una datació que ens situa entre l'any 425 i el 400 aC. Aquestes estructures responen a un tipus d'ocupació precedent a l'erecció de la muralla del segle IV aC. La datació del moment constructiu de la muralla es va determinar gràcies als materials localitzats dins de la trinxera de construcció, que la situaven al voltant de l'any 375 aC (AQUILUÉ, et al 1995a: 11). Al poc temps de finalitzar l'obra de la muralla, es començà a gestar la construcció del recinte sagrat. Aquest primer moment del santuari es caracteritzaria pels elements que E. Sanmartí ja descrivia en el seu article de l'any 1990. És a dir, l'edicle dedicat a Esculapi (**m2**) i l'altar conegut com **X**. En aquest cas, Aquilué afegia nova informació: en l'entorn immediat del temple es localitzà un conjunt d'antefixes que formaven part del seu entaulament, decorades amb palmetes i flors de lotus. Aquestes peces es trobaren en un nivell inferior al de la fonamentació del temple i formarien part de la decoració arquitectònica d'un edifici anterior (**m**) cronològicament parlant, del qual no se'n tenen referències ni sobre la seva ubicació ni de les seves característiques constructives (AQUILUÉ, et al. 1995a: 11-12). Davant del temple **m2**, es localitzà l'altar conegut com **X**, de tipus hel·lenístic i que, segons diu la memòria d'Aquilué, fou remodelat en èpoques posteriors (AQUILUÉ, et al. 1995a: 12). En la memòria d'excavació també es fa menció a les estructures de la banda nord del recinte, corresponents també al segle IV aC; és a dir, el recinte identificat com un temple **R**⁶⁵ del qual es conserva la fonamentació i una estructura adossada (**Y**), amb forma d'U, de la qual no es coneix la funcionalitat. Així doncs, ens trobaríem que al segle V aC, existí una zona d'hàbitat que s'amortitzà amb la construcció de la muralla del segle IV aC i que comportà l'articulació d'un recinte sacre, situat fora muralla, que estava format per dos temples, **m2** i **R**, un altar **X** i una estructura de funció desconeguda **Y**⁶⁶.

⁶⁵ Són el temple **R** i l'estructura **Y**, anomenades i identificades així per SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 138.

⁶⁶ La datació del moment constructiu de l'altar **X**, segle IV aC, ve donada pels materials ceràmics localitzats en els sondejos realitzats l'any 1993. L'excavació va donar els següents materials en els estrats de fonamentació: àmfora ibèrica, púnicoebsitana i cartaginesa i ceràmica fina d'importació (àtiques i gregues dels tallers occidentals) (AQUILUÉ, et al 1995a: 54-55).

Aquestes estructures de caire sacre es perpetuaren, sense cap alteració, durant el període entre el segle IV i el III aC. Aquesta datació, segons Aquilué, ve determinada per la troballa d'un conjunt d'exvots relacionats amb el temple **m2**, format per vasets d'ofrena i figures de terracota⁶⁷.

La següent etapa d'aquest recinte, la situa Aquilué, integrada dins de l'època republicana, al segle II aC, i com a resposta a l'arribada del contingent romà. La muralla de la Neàpolis es remodelà i amplià el seu perímetre, uns 25 metres més al sud. Una de les conseqüències directes d'aquesta remodelació fou la integració de la primera zona de culte, creant un nou sector religiós dins de la ciutat. Aquesta integració fa que es creés una plaça elevada amb unes escales que garantien l'accés des del carrer. Tot i l'elevació del nivell de circulació, els elements de la primera fase pervisqueren després de la reforma. Possiblement, en aquest moment és quan es produí la citada reforma de l'altar **X**, segurament provocada pel canvi del nivell de circulació. El creixement del perímetre de la muralla per la banda sud de la ciutat, permeté afegir nous elements al recinte cultural. En aquesta fase se situaria la construcció del recinte α (AQUILUÉ, et al 1995a: 13-14).

Posteriorment, en algun moment del segle I aC, es tornà a elevar el nivell de circulació de la plaça, amb la conseqüent desaparició de l'altar **X**, del recinte α , el temple **R** i l'estructura **Y**. Els elements del sector nord foren arrasats, no així els dos altars **X** i α , que quedaren intactes però amortitzats, sota el nivell de paviment d'*opus signinum* amb el qual es cobrí tota la plaça. Pel que fa als elements que pervisqueren o es crearen, el temple **M** fou objecte d'una remodelació del seu paviment interior i deixà de ser exempt. Al seu costat es construí el temple **P**, el qual integrà el pou **O**, del qual no es fa cap menció en aquesta memòria d'excavació, i també es construí un porticat, ubicat al costat nord, obert cap a l'interior de la plaça.

L'última remodelació de la qual es fa ressò la memòria del 1995 és la que comportà la construcció d'un temple de majors dimensions que l'**M**, anomenat temple **Q**. Situat a un nivell més alt que els anteriors, i del qual només n'ha sobreviscut la fonamentació. Novament es feia referència al fet que el temple es construí gràcies a la desaparició de la muralla occidental del recinte. En la memòria d'excavació no es presenta cap hipòtesi sobre la seva possible advocació. Finalment, correspondria a aquesta última fase, la

⁶⁷ Sobre aquestes ofrenes, veurem posteriorment la teoria presentada anys més tard per J. Ruiz de Arbulo (2002-2003: 178).

construcció de la gran cisterna ubicada davant dels temples **M** i **P**. Finalment, es fixà l'abandó del recinte de culte en època imperial (AQUILUÉ, et al. 1995a: 17-20).

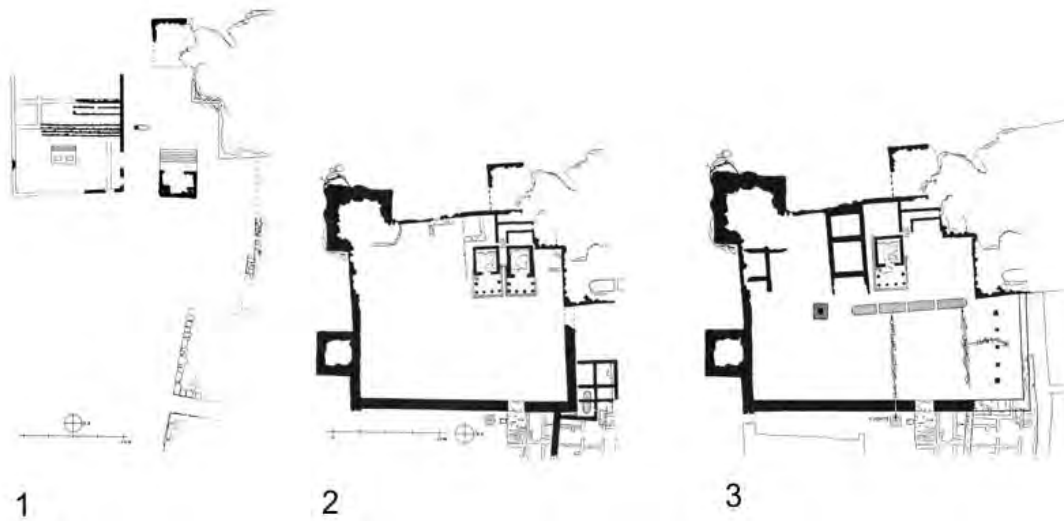

Fig. 33. Planimetria de les tres fases del santuari segons: MAR RUIZ de ARBULO 1993.

Després d'aquest procés de reexcavació de la zona, i de les publicacions que se'n derivaren, ens trobem amb una publicació de l'any 1993 que dóna un nou enfocament a la visió del santuari. R. Mar i J. Ruiz de Arbulo, després d'un treball previ d'observació, anàlisi de les restes i de la seva estratigrafia, varen determinar tres fases pel recinte, utilitzant com a punt de referència el paviment *d'opus signinum* que, en un moment determinat, féu pujar notablement el nivell de circulació del santuari (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 173). Cronològicament, aquests autors situen la primera fase del santuari en un moment anterior a la remodelació de la muralla de la ciutat grega (segle II aC), sense aventurar cap moment pel seu inici. Un dels elements que conformarien aquesta primera fase seria el recinte α . Aquesta estructura fou remodelada en algun moment d'aquesta primera fase i s'hi afegí una petita ara votiva i un conjunt de murs que se sobreposaren a l'estructura de les grades i del mateix recinte de les ares bessones (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 176).

El segon element d'aquesta primera fase seria el gran altar de tipus hel·lenístic **X**, del qual ja donà notícies E. Sanmartí quan el va excavar i analitzar (SANTMARTÍ et al. 1986). L'accés a l'altar es feia mitjançant unes escales posteriors, no conservades, ja que foren destruïdes per la construcció -en una fase posterior- d'una cisterna. Un últim element que completà els elements d'aquesta primera fase era un pou (**O**) de 13 metres de profunditat, obert en un espai enmig dels dos altars (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 174). Pel que fa al conjunt de peces arquitectòniques (cornises, una antefixa i elements

arquitectònics de terracota) els autors, en aquesta publicació, no oferien cap teoria sobre el seu origen ni possible disposició en relació al recinte.

La segona fase del santuari vingué propiciada per la gran transformació que afectà tota aquesta zona de la ciutat quan, entre els anys 200 i 150 aC es modifica de manera radical el sistema defensiu de la ciutat, ampliant el seu perímetre i integrant, dins de la ciutat, la zona del santuari (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 176). En aquest moment, tant l'altar amb les ares bessones (α) com el recinte en el qual s'inseria i l'altar hel·lenístic (**X**) s'obliteraren, alçant el nivell de circulació de tota la zona i creant una gran plaça que precedia la zona de culte. El primer canvi en relació a la fase anterior fou el fet que el santuari queda delimitat per la muralla ciclòpia i l'accés es realitzava per una escala exterior. Dins del nou espai sacre es construïren dos temples: el temple **M** s'aixeca sobre un basament de carreus de pedra, construït durant el procés d'anivellació de la gran plaça. Aquest fet es justifica segons els autors, donat que la construcció d'aquest temple s'inicià abans que es culminessin les obres que comportaren la creació d'un nou nivell de circulació a la plaça, però amb la idea que el temple **M** formés part de la remodelació del santuari. El temple, tetràstil, presentava un paviment de mosaic en la seva única cel·la. El podi del temple **M** quedaria per sota del paviment de tota l'àrea. El temple **P**, construït posteriorment a **M**, però de funcionament coetani, presentava una façana tetràstila, i a la seva *pronaos*, quedà integrat el pou, del qual ja se n'ha parlat, pertanyent a la primera fase del santuari. El temple **P** tenia un paviment d'*opus signinum* decorat amb una retícula de tesselles i una banqueta al fons de la *cella*. La teoria que presentaven els autors, era que aquests dos temples vindrien a ser la substitució, la transformació monumental, de les dues ares bessones (α) que es localitzaven en el recinte tancat de la primera fase (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 176).

Entre els dos temples es construï un passadís, format mitjançant dos murs que enllaçaven amb els dos angles dels temples, creant un accés a la plataforma superior de la muralla oriental que també es construï en aquest moment. Una troballa numismàtica, considerada una ofrena, fou l'element que els autors utilitzaren per establir el moment en què s'iniciaren les obres de reforma del santuari. La cronologia de l'ofrena se situaria entre l'any 211 i el 200 aC, i concordaria amb la cronologia de la reforma de la muralla, situada en la primera meitat del segle II aC (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 178).

La tercera fase del santuari se situaria entre finals del II aC i inicis de l'I aC. Les estructures d'aquesta fase se sobreposarien al paviment de la segona. A aquest moment

correspondria la construcció de la gran cisterna **C1** situada als peus dels temples **P** i **M**⁶⁸, un porticat situat al nord del recinte, considerat un *abaton*, la font situada al peu de l'escala d'accés al santuari amb el respectiu sistema de canalitzacions i un element que fins a aquest moment no s'anomena, el temple **C** amb una ara tardana posada al seu davant. El porticat, la cisterna **C1** i la font de l'entrada, amb les respectives canalitzacions, formarien un conjunt unitari, constructivament parlant (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 178).

L'any 1995, Ruiz de Arbulo (RUIZ de ARBULO 1995) publicà un article sobre el santuari de la Neàpolis, en el qual afegia alguns canvis en les teories publicades, juntament amb R. Mar, l'any 1993. Els canvis que s'introduïren eren els següents: a inicis del segle V aC, l'àrea sacra inclouria l'altar amb les dues ares α dins d'un recinte tancat, l'altar hel·lenístic **X**, el pou i, ara s'hi afegia la hipòtesi d'un temple que seria el primer edicle de l'espai sacre (**m**), la ubicació exacta del qual no queda clara. Es tractaria d'un espai relacionat directament amb el pou com element sacre fonamental, l'advocació del qual no està clara (RUIZ de ARBULO 1995: 336). A aquesta primera fase pertanyen dos ex-vots de terracota (membres anatòmics i vasets) datats a l'entorn del segle III aC. En un segon moment, situat pels volts del segle II aC, es féu una gran reforma urbanística que terraplenà tota aquesta àrea i que creà una gran plaça elevada intramurs amb un accés gràcies a una escala, situada al costat est. Al llarg dels segles II- I aC, aquesta gran plaça comptava amb un gran altar situat al sud (?), dos petits temples situats a l'oest, **M** i **P**, i un porticat de doble nau situat al nord de l'àrea sacra. En un últim moment, s'afegí el temple conegut com **C**⁶⁹, al costat dels dos petits temples **M** i **P** (RUIZ de ARBULO 1995: 328).

En aquest article és on es parla per primer cop, i en relació directa amb el santuari, de l'element **A**, citat en aquest article com bany d'àmfores (RUIZ de ARBULO 1995: 335). En aquesta publicació es relacionava directament aquest receptacle amb el tipus de culte, salutífer i vinculat al déu Esculapi, que es duria a terme al santuari. Aquest dipòsit també es relacionà amb la cisterna **C2** (RUIZ de ARBULO 1995: 336). L'autor situà en la segona fase del santuari tots els elements citats, atorgant un estatus de santuari curatiu amb advocació a Esculapi (*abaton*, cisternes, templets, etc.) i deixà per a l'última fase, segle II-I aC, la construcció del temple conegut com **C**. La unió de les divinitats

⁶⁸ Tot i que els autors inclouen el temple **M** en aquesta fase, la planimetria que acompanya i il·lustra la mateixa, no presenta aquesta construcció, sense que es doni cap explicació o justificació.

⁶⁹ És el nom que donaren Mar i Ruiz de Arbulo en la seva publicació de l'any 1993. En altres publicacions, com ja hem vist, el temple es coneix amb la lletra **Q**.

alexandrines generà, segons l'article de Ruiz de Arbulo, un veritable santuari ple de divinitats vinculades al guariment: Isis, Serapis, Esculapi, convertint-se en *un santuario curativo de culto políado* (RUIZ de ARBULO 1995: 337).

L'any 1996, S.F. Schröder (SCHRÖDER 1996: 223-237) publica un article en el qual fa una reinterpretació de l'escultura localitzada al recinte de la Neàpolis. Schröder defensa que l'escultura fins ara era identificada com Esculapi era en realitat una representació d'*Agathodaimon*-Serapis.

Ruiz de Arbulo no abandonà en cap moment el seu interès per esbrinar el funcionament i l'evolució d'aquest espai sacre de l'Empúries grega. Entre l'any 2000 i 2003, publicà dos articles on ofereix noves dades interpretatives sobre la primera fase del santuari (RUIZ de ARBULO 2000 i 2002-2003). Com ja hem dit, en aquestes dues publicacions, l'autor donava una nova perspectiva a la primera fase d'ocupació del sector sud-oest de la Neàpolis, recuperant la teoria que en la primera fase del santuari, juntament amb els dos altars, **X** i α , i el pou (**O**), degué existir un temple, la construcció del qual se situaria, cronològicament, en un moment anterior a la construcció dels altars (RUIZ de ARBULO 2000: 34). Aquest cop l'autor atribuïa la seva advocació a Demèter / Koré, desmarcant-se de les teories que atorguen la possibilitat d'una atribució a l'Àrtemis Efèsia, com a culte primigeni dins de la ciutat grega d'Empúries (RUIZ de ARBULO 2000: 37-39, RUIZ de ARBULO 2002-2003: 178). Els elements del recinte extramurs, són diferenciats per l'autor com dos espais de culte independents, amb un pou en posició central. L'àmbit α fa recordar a Ruiz de Arbulo els recintes a l'aire lliure articulats entorn a un altar, que són característics del món semita (RUIZ de ARBULO 2000: 34). Per altra banda, i analitzant les excavacions dutes a terme entre 1985 i 1991, es determina l'existència d'un primer temple (**m**), situat sota les restes del posterior temple **M** i que tindria relació amb l'altar hel·lenístic (**X**). Tots dos espais tindrien relació amb el pou (**O**). El pou **O**, seria l'origen de l'espai sacre periurbà, bé des de la seva vessant ctònica o bé per un culte de tipus salutífer/fertilitat. L'advocació del primer temple es justifica amb els exvots amb forma de figuretes de terracota que representen dones amb ofrenes tals com un porquet, un ocell i cistelles amb pans. Aquestes figuretes eren regals votius que es relacionaven amb la festivitat de les *thesmofories*, festa grega de les matrones, que sempre se celebrava en santuaris fora de la ciutat (RUIZ de ARBULO 2000: 39). Ruiz de Arbulo, en la seva argumentació, utilitzava les paraules de Polignac (RUIZ de ARBULO 2002-2003: 178): "*los cultos nacionales originarios permanecen ahora en la acrópolis sacra*

y en los altares del **bouleuterion** y el **prítaneon**, los cultos periurbanos, curativos, oraculares o de carácter agrícola, rodean la polis como nuevos puntos de contacto y festividad colectiva, mientras que las imágenes de los dioses y los héroes sacralizan distintos puntos del territorio (fuentes, pasos, peñascos) como marcas de dominio, frontera o contacto con grupos foráneos”, essent, aquestes, un gran reflex de la situació del santuari de la Neàpolis en aquest moment.

Fig. 34. Terracotes arquitectòniques del santuari. Exposades actualment al MAC Barcelona. Fotografies de l'autora.

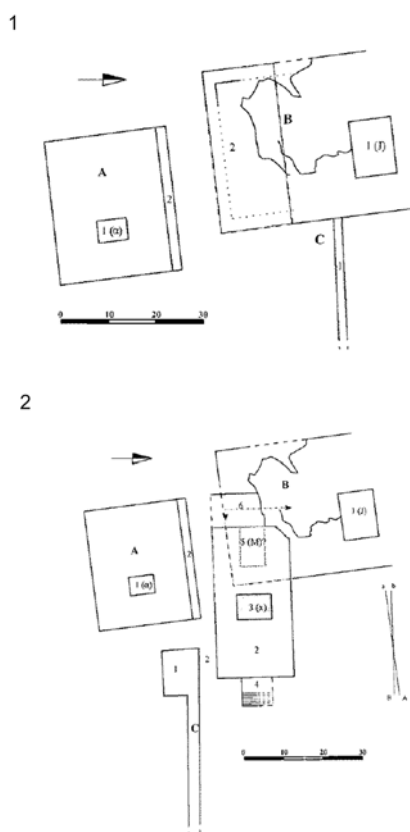

Fig. 35. Planimetria de les dues fases del santuari, segons DUPRÈ 2005.

L'any 2005, X. Dupré (DUPRÈ 2005) publicà un estudi en el qual analitzava les terracotes arquitectòniques localitzades en aquesta zona del santuari, exposant les seves teories pel que fa al funcionament i elements que conformen els primers moments de l'espai sagrat. Aquestes peces formarien part de la decoració arquitectònica del primer temple del santuari (**m2**). També ens fa un repàs de tots aquells elements realitzats en terracota i que foren localitzats a l'entorn del santuari.

Les excavacions realitzades en aquesta zona l'any 1910 varen localitzar fragments, concretament les extremitats inferiors de dues escultures realitzades en terracota i localitzades a tocar del gran altar amb dues ares bessones α . Eren un total de tres fragments de figures humanes de mida natural, de les quals no es pot saber si eren escultures votives o elements decoratius d'un recinte arquitectònic. El

fet és que serien testimonis d'un recinte sacre anterior a la construcció monumental de finals del segle V aC (DUPRÉ 2005, 105). A diferència dels anteriors treballs, Dupré presenta la hipòtesi d'un temple primigeni, que es trobaria ubicat sobre el promontori de la banda nord del santuari suburbà. L'autor considerava que, en ser el punt més alt de la Neàpolis, hauria de correspondre a l'acròpoli, zona sagrada per antonomàsia de les ciutats gregues. Un dels elements que portaren l'autor a confirmar que la part més alta del turó tindria edificacions relacionades amb el culte era el fet de considerar que la coneguda com torre talaia era en realitat un temple, identificat per l'autor amb l'estructura **J**, seguint la nomenclatura creada per Puig i Cadafalch (1913). Una altra de les raons per justificar l'existència, en aquesta part elevada, d'un temple era que: *En cualquier ciudad griega la mayor concentración de elementos marmóreos (escultóricos y arquitectónicos) se daba en su acrópolis. El hecho que uno de los hornos de cal realizados por los monjes servitas para reaprovechar los mármoles emporitanos se halle en el punto más alto de este promontorio, a 8 m al oeste del basamento J o "Torre Atalaya", constituye un dato a favor de cuanto dicho.* (DUPRÉ 2005: nota 21). La integració de la torre talaia com element important dins d'aquest sector no és nova, ja que en publicacions com la de Bosch Gimpera, Serra-Ràfols i del Castillo (1934: 19), ja es parla de l'estructura **J**, però no com un temple, sinó com una fortificació en posició dominant sobre la ciutat grega. Dupré també destacava la possibilitat que, amb relació al que ell interpretava com a temple **J**, també s'hi relacionaria la cisterna **C2** construïda sobre la plataforma superior, a tocar del santuari i, amb aquesta, l'estructura **B** (**A** en el nostre estudi) identificada com a dipòsit per Puig i Cadafalch (1912: 307) i com bany d'àmfores per Dupré, seguint les dades de Ruiz de Arbulo (DUPRÉ 2005: nota 22 i RUIZ de ARBULO 1995: 335).

La construcció del temple **M** i de l'altar **X** quedaria situada entorn al 375-350 aC, dins de la trama urbana de la ciutat, però deixà fora de la muralla l'altar amb dues ares i el recinte que l'envoltava (α), que no s'integraren a la trama urbana, sempre seguint la teoria de Dupré, fins la reforma del segle II aC (DUPRÉ 2005: 107). A partir d'aquell moment, i amb l'arribada del contingent romà, *la existencia de tal división* (el recinte de l'altar amb dues ares separat per la muralla del segle IV aC del temple **M** i l'altar **X**) *carecía ya de sentido. A partir de dicho momento se constituyeron dos templos (Q y P) en el espacio intermedio que había mantenido separados el santuario suburbano y el templo M de la acrópolis, espacio que, por esta razón, se había conservado hasta entonces libre de edificaciones* (DUPRÉ 2005: nota 28).

La localització d'elements de teulada i fragments de decoració arquitectònica, obrats amb pedra sedimentària, ha fet pensar en un primer temple, de notables dimensions, 7 x 21 metres, que alguns autors situen sota el posterior temple **M**, però que Dupré no sembla acceptar, ja que *el muro de sillares identificado bajo el paramento meridional del templo M, que sus excavadores atribuyen a un templo anterior, corresponde en realidad al alzado del lienzo sur de la muralla del siglo V* (DUPRÉ 2005: 115). Seguint amb l'evolució del recinte sagrat, Dupré presentava la següent successió d'esdeveniments per justificar l'evolució del recinte sacre: *A finales del periodo clásico, en el marco de los trabajos de ampliación de la muralla sur de la Neápolis, se monumentalizó el ángulo sudeste de la acrópolis. Esta transformación consistió en la creación de una gran área sacra (témenos) de unos 20 x 40 m, para lo que fue necesario desmontar el ángulo sudeste de la acrópolis del siglo V y rebajar la roca natural. Las tierras generadas por esta actuación seguramente debieron utilizarse para el relleno de la estructura sobre elevada que completaba la parte oriental del témenos, hasta la escalera que lo conectaba con la nueva plaza inferior a la que se accedía apenas superada la torre que protegía la entrada a la ciudad. La nueva área sacra, que estaba presidida por el altar X, constituía al mismo tiempo un nuevo acceso monumental a la ampliada acrópolis emporitana. Este proceso de movimiento de tierras (vaciado y relleno) explica el motivo por el que los elementos arquitectónicos esculpidos en piedra de un templo, que estaba en el ángulo sudeste de la acrópolis de la segunda mitad del siglo V, se han recuperado, a una cota inferior, en los rellenos constructivos de la ampliación del siglo IV* (DUPRÉ 2005: 115).

L'any 2007 i en relació amb l'exposició *Asclepi. El retorn del déu*, es va publicar un catàleg on també s'hi recollien diferents articles que, amb el nexa comú de l'escultura de la divinitat, feien una posada al dia d'Empúries, concretament del santuari de la Neàpolis. Entre aquests articles s'hi troba el de l'equip de la mateixa ciutat d'Empúries, que fa un recull i posada al dia de les dades i les hipòtesis que han ocupat el seu treball en referència a aquest sector de la ciutat grega (AQUILUÉ, et al 2007). L'article es presenta amb una introducció històrica de la fundació de la ciutat, passant per un recull historiogràfic sobre les troballes escultòriques de l'any 1909 i de la bibliografia que en deriva (AQUILUÉ, et al 2007: 13-21). Segueix amb d'una descripció del santuari i de les seves fases. En un primer moment es trobaria un temple de grans dimensions (**m**), del qual es varen trobar elements arquitectònics amb decoració escultòrica (antefixes i un fragment de l'*anthemion* que decorava el sobre de la cornisa). Una gran reforma urbana

del segle IV aC transforma la imatge d'aquest sector, amb una nova muralla, reforçada amb torres, i que eliminaria un possible barri indígena extramurs (AQUILUÉ, et al. 2007: 22). Aquest canvi suposà la integració del recinte sacre a l'interior de la ciutat. Pel que fa referència als canvis arquitectònics, en aquest moment es construí el gran altar **X**, i s'edificà, sobre la base del gran temple **m** un petit edicle (**m2**) que es trobava just a sota del paviment on es localitzaren les famoses restes escultòriques que van veure la llum l'any 1909. Els autors defensen que aquest petit edicle podria ser un primer edifici de culte relacionat amb una cisterna que mes tard fou inutilitzada per un pou (**O**). Aquests elements, els exvots anatòmics i els vasets ceràmics demostrarien l'existència d'un culte de caire salutífer, en aquest cas atribuït, segons els autors, a Esculapi (AQUILUÉ, et al 2007: 23). Ens sobta molt que en aquest article no es fa cap menció del recinte amb l'ara doble, conegut com α ni del denominat temple **R**, del qual si es fan ressò aquests mateixos autors en una publicació de l'any 1995 (AQUILUÉ, et al 1995a).

La tercera reforma del santuari es produí al segle II aC. En aquest moment es reforma completament l'accés a la ciutat, renovant tota la muralla, fet que també suposà canvis substancials en la topografia del recinte sacre. Aquest s'elevà gràcies a la aportació de terres, creant una gran terrassa que l'enlairava per sobre del nivell de la via d'accés a la ciutat. En aquest moment, i en la terrassa inferior situada en un gran espai rectangular ubicat als terrenys guanyats al moure la muralla uns 25 metres al sud, s'hi bastí un ampli espai envoltat de porticats. Segons els autors, seria un espai subsidiari del recinte sacre superior, dedicat a Esculapi, i que faria les funcions d'*abaton*, per a acollir als malalts i el desenvolupament dels rituals d'*incubatio* (AQUILUÉ, et al 2007: 24).

Entre finals del segle II aC o inicis del segle I aC, la terrassa superior també patí una gran transformació: Es construïren dos grans edificis de culte (**M** i **P**), sent **M** una remodelació del petit temple atribuït a Esculapi (**m2**) i construït al segle IV aC. El temple **P** integrà a la seva *pronaos*, gràcies a un brocal, el pou preexistent, que mantenia els vincles amb el culte salutífer iniciat segles abans. Els autors atribuïen aquest segon temple al culte a *Higia*, a causa dels forts vincles amb el déu de la medicina Esculapi (AQUILUÉ, et al 2007: 25). En aquest moment, es construí la cisterna **C1** i el porticat situat a la banda nord del recinte. Els autors també fan esment de les estructures situades al costat sud del recinte: el temple **C/Q** i la base d'un petit altar. Esmenten aquestes estructures, situant el seu ús en època romana imperial però sense aventurar-se a fer cap hipòtesi sobre la seva atribució (AQUILUÉ, et al 2007: 25). Sí però, que fan esment de la remodelació de la

terrassa inferior, on en aquest moment es construï un temple, pròstil, tetràstil i elevat sobre un podi de blocs de pedra sorrenca, que es relacionen amb l'epígraf localitzat a la zona que feia menció del donatiu d'un personatge anomenat Numas, el qual féu construir un edicle a Serapis i Isis (AQUILUÉ, et al 2007: 25). Els autors fan constar que hi ha altres investigadors que situen l'espai de culte de les divinitats alexandrines a la terrassa superior del santuari, sobretot per les divergències en la identificació de l'escultura localitzada l'any 1909, que per altres autors és un Serapis i no un Esculapi.

L'estudi d'aquest recinte sagrat prossegueix i l'any 2008, J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008) publicaren un nou article, en aquest cas centrat en l'estudi dels materials escultòrics del recinte. La valoració de les fases constructives de l'espai sacre no es veié alterada per la teoria presentada per Ruiz de Arbulo en publicacions anteriors, però ara, els autors defensaven, seguint la línia d'investigació iniciada per S. Schröder (SCHRÖDER 1996), que l'escultura localitzada en diferents sectors del santuari no corresponia a un Esculapi, sinó a un Serapis (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008:75-79). Aquest article va sorgir d'una publicació de l'any 2007, realitzada amb motiu de la celebració del retorn de l'escultura del déu a la seu d'Empúries del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Es va publicar un volum dedicat a compilar la historiografia i els diferents estudis derivats de l'anàlisi de l'escultura de la divinitat, i per extensió, de l'espai on aquesta fou trobada. En aquella publicació, Ruiz de Arbulo i Vivó ja feien constar la idea de què les restes de l'escultura del déu, així com de la resta de material escultòric localitzat després d'anys d'excavació en aquest sector de la Neàpolis emporitana, corresponien a un programa iconogràfic dedicat al culte a Isis i Serapis (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 125). Amb aquesta conclusió, els dos autors també determinaren que si bé durant molts anys s'havia cregut que el temple ubicat a l'est del santuari, era el que Numas va fer construir per reverenciar la parella de déus alexandrins, el temple dedicat a Serapis s'hauria de localitzar, en realitat, al sector sud-occidental de la Neàpolis, lloc tradicionalment conegut com *Asclepieion* (**M**), atès que l'escultura s'havia considerat representació d'aquest déu grec (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008:125-1126).

Aquesta teoria, derivada del canvi que suposava atribuir que l'escultura principal era un Serapis i no un Esculapi i, per extensió, que el *Serapeion* es trobava a la zona sud-oest de la Neàpolis no era del gust de tots els autors. Així ho podem veure en un article publicat l'any 2011 (SANTOS, SOURISSEAU 2011), on M. Santos defensa la hipòtesi

de la ubicació del *Serapeion* a la zona sud-est de la Neàpolis, i considera que l'escultura del déu és un Esculapi. Pel que fa a l'estructura del santuari, els primers elements destacats eren les ofrenes votives de terracota, *protomai* i *tymateria*, relacionades amb algun temple o espai de culte que es remuntaria als últims decennis del segle VI aC (SANTOS, SOURISSEAU 2011: 242). Durant la primera meitat del segle IV aC es generà, com a reflex arqueològic del procés de sincretisme entre indígenes i grecs, un espai de culte ubicat a l'exterior de la ciutat grega, a l'empara de la muralla sud.

Durant el període entre els segles IV i III aC es construí l'altar **α** i el pou sagrat **O**. El doble altar podria estar dedicat, segons Santos, a Apol·lo i Àrtemis, dues divinitats que ja a *Massalia* presentaven espais conjunts per al seu culte⁷⁰. Pel que fa a l'altar **X**, aquest, com ja destacava Ruiz de Arbulo al seu article de 2002-2003, tindria alguna relació amb els cultes agrícoles de Demèter/Coré. Els indicis que portaven a defensar aquesta atribució eren les ofrenes votives de terracota i els cremadors d'encens amb forma de cap o *thimateria*, així com els vasets en miniatura, que mostren la dimensió ctònica i salutífera del culte dut a terme al santuari primigeni (SANTOS, SOURISSEAU 2011: 246-247). Seguint amb l'evolució arquitectònica d'aquest sector de la ciutat, Santos ens diu que en la segona meitat del segle II aC, el nivell de la plaça s'elevà, fruit dels canvis en la concepció de la zona iniciada amb la construcció de la muralla. En aquesta fase és quan es construïren els temples **M** i **P** i la cisterna **C1** i al costat nord, l'ambulacre amb pòrtic, creant una zona de culte a Esculapi (SANTOS, SOURISSEAU 2011: 249).

Per poder entendre les fases del santuari des del punt de vista de cada autor, hem realitzat una taula amb els principals elements localitzats en aquesta zona i la datació aproximada que es dona en les diferents publicacions. Amb aquest recurs s'exposa, amb un sol cop d'ull, les principals cronologies atribuïdes a les troballes del sector sud-oest de la Neàpolis emporitana.

⁷⁰ Aquesta teoria també ha estat plantejada, *a posteriori*, per, M. P. De Hoz (2013: 211).

Taula resum dels elements focalitzats al sector sud oest de la Neàpolis i la seva cronologia segons diferents autors

Elements Autors	α	X	R	Y	M	P	O	Paviment	A	C1	C2	C3	Porticat	Q/C	F
Puig i Cadafalch, 1912	hel·lenístic	III-II aC	-----	-----	III-II aC	III-II aC	-----	I dC	-----	II dC	II dC	-----	-----	-----	II dC
Cazurro, Gandia, 1915	III-II aC	III-II aC	-----	-----	IV aC	II-I aC	III-II aC	III-II aC	-----	II-I aC	-----	-----	-----	Ultima fase Neàpolis	-----
Bosch, Serra, Castillo, 1934	-----	hel·lenístic	-----	-----	-----	romà	-----	Romà imperial	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Bosch, 1945	III-II aC	III-II aC	-----	-----	V-IV aC	III-II aC	-----	-----	-----	I aC- III dC	-----	-----	-----	I aC- III dC	-----
Sanmari, et al; 1986	-----	Fi V aC- IV aC	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Sanmari, Castañer, Tremoleda, 1990	II aC fin I aC	I ^a ½ IVaC, II aC- I aC	I ^a ½ IV aC	I ^a ½ IV aC	I ^a ½ IV aC, II aC remod. I aC	I aC	I ^a ½ IV aC	II aC I ^a elevació I aC nova elevació	-----	I aC	-----	-----	I aC	I aC	-----
Mar i Ruiz de Arbulo, 1993	Anterior II aC	Anterior II aC	-----	-----	II aC	II aC	Anterior al II aC	II aC	-----	Fi II aC- inici I aC	-----	-----	-----	Fi II aC- inici I aC	Fi II aC- inici I aC
Aquilué, et al, 1995	II aC	Fi IV aC a I aC	Fi IV aC a I aC	Fi IV aC a I aC	Fi IV aC remod I aC	I aC	-----	II aC I ^a elevació I aC nova elevació	-----	-----	-----	-----	-----	I aC	-----
Ruiz de Arbulo, 1995	Inici V aC	Inici V aC	-----	-----	Inici V aC - II-I aC	II-I aC	Inici V aC	II aC	II-I aC	II-I aC	II-I aC	-----	II-I aC	II-I aC	II-I aC
Burés, 1998	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	Anterior al II aC	-----	-----	-----
Ruiz de Arbulo, 2002-2003	V- III aC	V- III aC	-----	-----	II aC	II aC	V- III aC	-----	-----	II aC	-----	-----	II aC	-----	-----
Dupré, 2005	II aC	375-350 aC	-----	-----	375-350 aC	II aC	-----	-----	V aC	-----	V aC	-----	-----	II aC	-----
Ruiz de Arbulo, Vivó, 2008	V aC - II aC	V aC- II aC	-----	-----	II aC	II aC	V aC- II aC	II aC	II aC	II aC	II aC	-----	II aC	II aC	II aC
Sourisseau, Santos, 2011	IV-III aC	IV-III aC	-----	-----	2 ^a ½ II aC	2 ^a ½ II aC	IV-III aC	2 ^a ½ II aC	-----	2 ^a ½ II aC	-----	-----	2 ^a ½ II aC	-----	-----

Proposta interpretativa

Un cop presentats els diferents estudis i publicacions realitzats, cal posar en comú tota aquesta informació i fer un balanç que ens condueixi a unes conclusions globals de la seva evolució. Centrant-nos en la multitud de dades recopilades fins al moment i valorant els possibles punts contradictoris, la tasca que ens queda per desenvolupar és la de bastir una hipòtesi sobre els elements que formaren part d'aquest santuari i el moment en què aquests hi estigueren ubicats.

El primer santuari. Segona meitat segle V aC-II aC

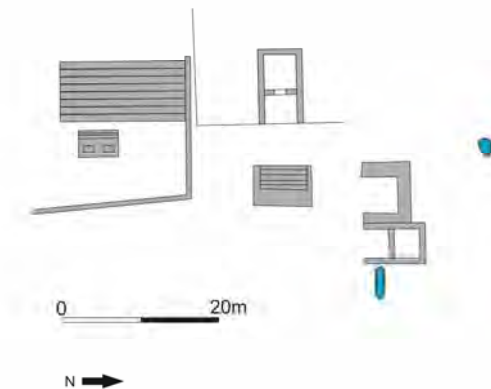

Fig. 36. Planta interpretativa de la primera fase del santuari. Dibuix de l'autora basat en: (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA; 1990) i (MAR, RUIZ de ARBULO; 1993).

néixer destinat a ser lloc neutral de trobada, on les relacions i els intercanvis establerts amb les comunitats indígenes del voltant eren garantides i sancionades per la divinitat o divinitats allí venerades (AQUILUÉ, X. et al 2007: 37). És característica comuna “*dans ce type d'établissements, les bâtiments culturels, souvent extra-urbains ou périurbains, ont le rôle d'espaces neutres, de lieux de médiation entre les marchands d'origines diverses, sous la tutelle symbolique de la divinité. Ils servent donc à promouvoir la sécurité et la stabilité des transactions et des accords commerciaux. En parallèle, ils deviennent aussi des endroits actifs d'interaction culturelle avec la population autochtone*” (SANTOS, SOURISSEAU 2011: 245).

Com ja hem pogut observar, són molts els autors que defensen l'existència d'un temple en una primera fase del santuari (DUPRÉ 2005, SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990, RUIZ DE ARBULO 2000, 2002-2003). Pertanyen a aquest primer temple (m) els elements arquitectònics realitzats en terracota, així com els elements de

En aquest apartat analitzarem les estructures no com elements arqueològics aïllats sinó com parts d'un conjunt. En aquest sentit, creiem que cal parlar de dos grans moments que tenen a veure amb dues grans concepcions que responen a realitats diverses.

Aquest primer santuari es presenta com un espai sacre en posició suburbana. Aquest va

pedra relacionats amb el sostre d'un temple, estudiats en profunditat per Dupré, però que ja eren citats pels altres autors. La ubicació d'aquest edifici sempre ha estat una incògnita. Mentre alguns dels autors (RUIZ de ARBULO 2002-2003) només l'ubiquen a la zona situada fora de la muralla, altres (DUPRÉ 2005) ho feien en el punt més elevat de la Neàpolis, corresponent amb les restes anomenades **J** per Puig i Cadafalch. Les restes localitzades ens indiquen que en un primer moment ens trobaríem davant d'un temple (**m**) situat fora muralla, sense poder precisar més, de marcat estil jònic com demostrarien els materials de terracota localitzats a la zona i que tindria relació directa amb el pou sacre, la cronologia del qual és una de les més antigues de tot el sector. Aquest és el primer vestigi del vincle entre l'aigua i aquest espai de culte.

Atribució del temple m

Pel que fa a la possible atribució d'aquest primer temple **m**, aquesta té relació directa amb les troballes d'ex-vots de terracota, vasets i cremadors d'encens. La teoria, presentada per J. Ruiz de Arbulo (RUIZ de ARBULO 2000 i 2002-2003), que atribueix aquest temple al culte a Demèter/Coré ens sembla indiscutible. Aquesta zona sagrada, era punt de contacte entre la població grega i la indígena, i quina millor divinitat que una que regia els cicles vitals, les collites i la fecunditat de tots els éssers, per crear lligams entre dues comunitats que tenien com a elements comuns els rituals de fertilitat i dels cicles agraris i vitals. El fet que en una zona extramurs molt propera al primitiu santuari es localitzessin estructures d'hàbitat identificades com un establiment indígena a tocar de la Neàpolis (AQUILUÉ, et al 1995a: 11), faria més entenedora la funció social del santuari, com a lloc de contacte entre les dues realitats socials.

En la primera fase, sembla molt factible l'atribució a Demèter del primer temple que aquí s'alçaria. Ruiz de Arbulo, en el seu estudi de les terracotes votives ens mostra un evident culte a la divinitat representant de la fertilitat de la terra (RUIZ de ARBULO 2000:37-39, 2002-2003: 178). El principal acte amb el que es representava el culte a Demèter era la *Thesmophória*. Aquesta festivitat tingué gran difusió en el món grec. Un dels principals elements que simbolitzen aquesta festivitat i que es convertí en icònica fou el porc. Aquest animal ens apareix en forma de sacrifici, gràcies a les troballes d'ossos en els santuaris, representat en els exvots que presentaven les devotes de la divinitat i també en les terracotes que representen a oferents amb un porquet al braç (BURKET 2003: 444), com en el cas d'Empúries, o en representacions de la pròpia divinitat, que es mostra amb l'animal com a símbol del tipus de sacrifici que se li dedicava.

Amb el sacrifici d'aquests animals, les dones entraven en contacte amb el món subterrani, amb la mort de l'animal i la deposició de les restes i de les ofrenes a la terra, però al mateix temps es presentava, en aquests rituals, la connexió amb la sexualitat i la fertilitat de la terra. La presència del porc com animal de sacrifici s'explica amb el rapte de la filla de Demèter: Quan Coré baixa a la profunditat de la terra, portà amb ella a l'abisme els porcs del pastor Eubuleu. Durant la recerca de la seva filla, Demèter institueix la festivitat de la *thesmoforia*, amb el sacrifici del porc (BURKET 2003: 446-447). Aquesta festivitat es centrava en la màgia agrària, es celebrava la fertilitat de la terra i el procés que comportava la sembra de la terra, que produïa nova vida. Els grecs veien a Demèter *Thesmophora* com a portadora del reglament de la vida, de l'ordre natural dins del matrimoni, la finalitat del qual era la fecunditat, de la civilització i, en resum, de la vida: *diguem com donà a les ciutats lleis convincents*⁷¹. Per aquests motius el seu culte fou tan prolífic i s'estengué per tota la Mediterrània (BURKET 2003: 450).

Queda doncs identificat un primer element d'aquest santuari suburbà, però no és l'únic. En aquesta primera fase, també s'inclou el pou (O), com un dels primers elements entorn del qual es genera aquest espai sacre a tocar de la ciutat. Possiblement, sempre essent conscients que treballem amb dades cronològiques certament escasses, podem plantejar que aquest seria el primer element construït d'aquesta zona sacra. El pou garantiria l'abastament d'aigua, necessari en tot recinte de culte, però al mateix temps podem parlar d'un element sacre en si mateix. Com ja hem dit anteriorment, els santuaris suburbans solien estar ubicats en un espai amb certes característiques o elements vinculats a la natura (rius, fonts, brolladors naturals, etc.) i a l'orografia, que eren els idonis per establir-hi un espai de culte. En aquest cas concret, el pou és un element tònic i, no podem descartar, que se li donessin altres atribucions de tipus màgic: sanador, propiciador de la fecunditat, etc. La simbologia dels pous dins dels santuaris ens trasllada a tot allò que sorgeix de la terra, que pot donar fruits i béns, que pot guarir i que posa en contacte a l'home amb l'inframon.

Observant els diferents estudis realitzats sobre el santuari, també hem pogut constatar que en aquesta primera fase, cal incloure altres elements. En relació al temple

⁷¹ CAL·LÍMAC, *Himnos, Epigramas y Fragmentos*, 6, 19: ὡς καλάμαν τε καὶ ἱερὰ δράγματα πράτα ἀσταχύων ἀπέκοψε

Digamos mejor cómo dio leyes convenientes a las ciudades; cómo fue la primera que cortó la caña de trigo y recolectó las sagradas gavillas de espigas, y las lanzó a los bueyes (Trad. Ed. Gredos).

m, hem de parlar de l'altar **X**. Seria l'espai on es dipositarien i cremarien les ofrenes a Demèter i Coré. La seva ubicació, que deduïm seria aproximadament en l'eix axial del temple **m** el fa un element subsidiari del culte a la divinitat. Ja hem descrit aquest element i la seva cronologia, per tant, podríem considerar-los com elements complementaris per al bon desenvolupament del culte a Demèter.

Creiem que aquesta primera fase del santuari va patir una evolució al llarg del temps. Tal com hem destacat a l'inici de l'apartat, considerem que aquesta fase es remunta a mitjan segle V aC i es perllonga fins al segle II aC. Evidentment, un període tant dilatat en el temps implicaria millores, obres de manteniment i fins i tot la reforma d'alguns dels elements que conformaven aquesta primera etapa del santuari. Hem volgut incloure tot un seguit d'elements que tot i no pertànyer al moment fundacional del santuari, sí creiem que s'integren dins de la primera etapa d'ús, en la qual el recinte de culte estaria dedicat a la divinitat Demèter. En algun moment anterior al segle II aC, es construeix un seguit d'estructures que atorguen al santuari una major rellevància i complexitat, les quals passarem a descriure tot seguit.

Analitzant els diferents estudis sobre el santuari, hem pogut observar que alguns autors situarien en aquesta primera gran fase el recinte **α**. Si bé es situaria en aquesta primera fase, autors com Ruiz de Arbulo (2000:36), separen aquest espai del sector ocupat pel temple **m** i l'altar **X** com a dos espais independents que tenen com a element comú el pou **O**. Creiem que en aquest punt, cal analitzar com funcionaven i quins elements eren rellevants en els santuaris dedicats a Demèter.

El primer element que caracteritza els santuaris d'aquesta divinitat sol ser, llevat de pocs casos, la seva situació extramurs. Tals són els casos que podem trobar a Sicília com a la Magna Grècia: Agrigent, Gela, Locres Epizephyrina, Thasos, Amphipolis, Dion, Pella, Paros, Egina (HELLMANN 2006: 169). No només es solen situar fora de la cinta murària, sinó que sol ser freqüent trobar-los prop de la porta del recinte i en un terreny en pendent o, en el seu defecte, en un espai elevat. Alguns exemples d'aquesta ubicació els trobem a Corint, Erètria, a Cnido, Samos, Priene i Pèrgam (HELLMANN 2006: 169). Però, no només es pot distingir un santuari dedicat a Demèter per la seva ubicació sobre el territori, sinó també, pels seus elements arquitectònics.

Tot i ser originari en aquest tipus de santuaris que s'hi localitzin altars amb forma de túmul, en els santuaris de la divinitat que es localitzen a Occident, es localitzen altars més tradicionals, de forma rectangular (HELLMANN 2006: 169). També solen presentar

una característica força comuna: la comunitat de fidels solia quedar amagada de la vista per un mur que solia tancar una zona en pendent o mig enterrada. Aquest tipus de tancats sacres solen ser comuns en espais dedicats a divinitats de tipus ctònic: en aquest cas la pròpia Demèter, però també els santuaris de Dionís i Esculapi (HELLMANN 2006: 170). Tot i que els primers temples dedicats a Demèter i Corè eren força senzills, per no dir que s'utilitzaven materials mediocres per a la seva construcció, es pot observar un canvi en època clàssica. En aquest moment s'observa una millora en els materials de construcció, la incorporació de zones porticades i la inclusió en els santuaris d'instal·lacions hidràuliques. Un santuari d'aquestes característiques requeria un abastament d'aigua per a les purificacions, pels banquetes rituals, etc. (HELLMANN 2006: 172). Al santuari dedicat a Demèter i Corè a Agrigent es localitzaren dues cisternes, i pràcticament en tots els santuaris de la deessa a Sicília, les cisternes són una constant (HELLMANN 2006: 252). Per citar un exemple concret, el santuari de la deessa a Delos comprenia a banda d'un *mègaron*, un *tamieion*, on es dipositaven diversos objectes relacionats o no amb el culte, així com un *néôkorion* o recinte subsidiari per al culte (HELLMANN 2006: 172).

Entre els elements que es destaquen en un bon nombre de santuaris dedicats a Demèter i Corè, volem destacar un element singular: les construccions escalonades. Aquest tipus d'estructures eren elements força importants dins de l'estructura dels santuaris. Un espai esglaonat permetia potenciar les possibilitats comunicatives, tant del ritual com de la seva execució, no només com a punt des d'on observar l'altar. Aquests espais podrien respondre a la necessitat de connectar més intensament amb l'experiència visual dels mites, mitjançant la seva representació (MYLONOPOULOS 2006:94).

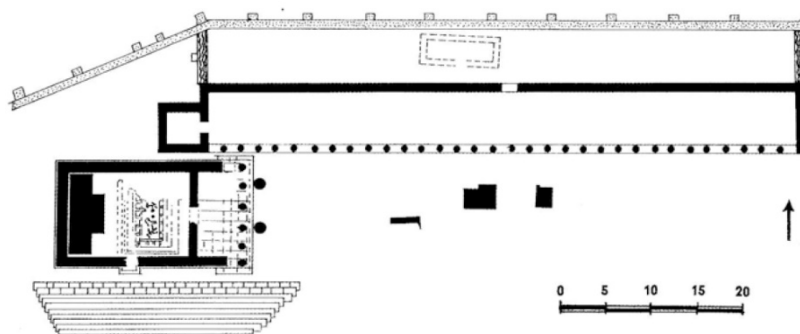

Fig. 37. Planimetria del santuari dedicat a Demèter a Lykosoura. (MYLONOPOULOS 2006: 96).

Aquest tipus de construccions esglaonades no s'atribueixen a una divinitat concreta. Però, dins de la diversitat, són freqüents en els santuaris dedicats a Dionís i a Demèter. En el cas de la deessa Demèter, trobem que tres dels principals santuaris que se li dediquen presenten aquest tipus d'estructura. En el seu santuari de Corint, es va treballar la roca

natural per crear una grada de sis graons al costat sud-oest del temple (MYLONOPOULOS 2006: 95). Un segon exemple, el del santuari de la deessa a Lykosoura, ens mostra una grada de deu graons al costat sud del temple. El conjunt està datat al segle II aC. L'últim exemple, a Pèrgam, ens mostra una grada monumental de 40 metres de longitud inserida al recinte del *Thesmophorion* de la ciutat. Aquest conjunt monumental data del segle III aC (MYLONOPOULOS 2006: 95).

Un cop feta aquesta petita reflexió sobre els elements que tradicionalment es localitzen als santuaris dedicats a Demèter, volem plantejar una hipòtesi. Creiem que el recinte α , tradicionalment desvinculat del temple m , podria ser un espai complementari del culte a Demèter desenvolupat en aquest santuari. Si observem la literatura generada entorn del santuari, s'han proposat algunes hipòtesis sobre les divinitats a les quals estaria dedicat aquest espai, sense arribar a un consens real. Per altra banda, tal com diu Ruiz de Arbulo “*el carácter doble, compartido, de este altar monumental dotado de dos aras superiores es, por lo que nosotros sabemos, un caso excepcional entre los altares de tipo griego*” (RUIZ de ARBULO 2000: 34). Nosaltres tampoc hem estat capaços de localitzar un paral·lel per aquest altar doble, però sí voldríem destacar que, si el santuari estava dedicat a Demèter i Corè, es factible pensar que tindrien un espai individualitzat, una ara, dins d'un mateix altar. Per altra banda, tot i disposar d'un altar (X) enfront del temple (m), el recinte α suposaria un espai subsidiari a la zona del temple. Com ja hem dit, aquest espai amb grades serviria per potenciar les representacions dels mites de la deessa i la seva filla, utilitzant el desnivell generat per transmetre la vessant ctònica del culte. Per altra banda, i com ja hem fet esment anteriorment, aquest tipus d'espais estaven protegits gràcies a un mur que ocultava els rituals de tipus místic de les mirades dels curiosos. Per últim, la seva situació respecte al temple, pròxima i de fàcil accés, ens condueix a pensar que aquest recinte tingué un ús centrat, en part del rituals i litúrgies dedicats a la divinitat ctònica. Creiem que, de ser així, podríem considerar que el primer santuari ubicat a la zona sud-oest de la neàpolis, seria més complex del que fins ara es creia. Aquest tindria una major rellevància, major complexitat i podríem donar així, resposta a la finalitat i advocació del recinte α la seva relació, ara molt més clara i definida amb la primera fase del santuari.

Un segon element que volem incloure en aquesta primera fase del santuari és l'edifici Y . Seguint amb la hipòtesi que defensem que la primera fase d'aquest santuari seria un gran recinte centrat en el culte a Demèter i Corè, voldríem hipotetitzar sobre l'ús

que tindria aquesta estructura a la que, avui per avui, ningú s'ha aventurat a donar un ús concret (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 138).

Com ja hem dit en parlar dels elements que, normalment, formen part dels santuaris dedicats a aquestes divinitats ctòniques, un del espais més freqüents i molt rellevants és la sala de banquets. Si observem les diferents planimetries amb exemples de santuaris dedicats a Demèter, podem observar que en major o menor mesura, i nombre, tots solen presentar sales on celebrar els banquets vinculats a la festivitat de la *Thesmophoria*. Creiem que l'edifici **Y**, per mesures, proximitat i ubicació en relació al temple, podria ser un ferm candidat a complir aquesta funció, vital per al bon desenvolupament d'un del rituals del santuari.

Recapitem breument aquesta primera fase: Entre finals del segle V i II aC, ens trobem amb una zona situada fora del recinte murat de la Neàpolis. En ella es localitzen, a banda de l'altar **X**, un pou (**O**) i un temple (**m**), ja descrit.

En aquest punt, volem incloure un últim conjunt d'elements que acabarien de conformar una imatge general del santuari en aquesta primera etapa. Parlarem en primer lloc de l'estructura **R**, la qual ha estat caracteritzada pels arqueòlegs que han treballat a la zona com un temple (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 138). Aquesta identificació ens planteja un problema al qual no han fet referència els investigadors que van excavar: la seva orientació. L'orientació dels temples és un factor determinant a l'hora d'organitzar l'espai sagrat. Es calcula que, aproximadament, un 75 % dels temples grecs tenen el seu eix en sentit est-oest, però aquesta orientació no és fixa. Segons el moment constructiu, l'edifici pot estar orientat amb la sortida del sol al solstici d'hivern o al d'estiu, variant així el seu eix. Tot i l'alt percentatge de coincidència, hi ha excepcions que confirmen la regla i que augmenten en nombre en època arcaica i hel·lenística, tenint en compte que l'orientació d'un primer temple sol marcar l'orientació de les fases posteriors. Un exemple d'orientació nord-sud, el trobem als *mègara* A i B i al temple C del santuari d'Apol·lo a Thermon. El temple d'Àrtemis a Laphria a Calydon està orientat al sud, al igual que el temple també dedicat a Àrtemis a Zagora d'Andros. (HELLMANN 2006: 188). Tot i tenir exemples de les dues orientacions, fet que demostraria que el suposat temple **R** no seria un *unicum*, sí que ens trobem amb el problema de localitzar, en un mateix santuari, dos temples amb dues orientacions completament diferents. Seguint amb la nostra teoria, i donat l'elevat nombre d'edificis que es poden arribar a localitzar en un santuari dedicat a Demèter, ens sentim més inclinats a pensar en un ús

per aquest edifici **R**, de tipus subsidiari, tal com un recinte per recollir tresors i ofrenes o una segona sala per realitzar banquets.

En relació amb aquesta estructura arquitectònica, es localitzen dos elements igualment rellevants. Es tracta de l'estructura **A** i la cisterna **C3**. Pel que fa a aquesta primera estructura hidràulica (**A**), es troba situada al costat nord del santuari, i es relaciona amb una canalització que quedà amortitzada per la posterior construcció de la cisterna **C2**. La construcció d'aquest dipòsit es caracteritza per l'ús d'àmfores com a material per a les parets, amb dues obertures: la pròpia boca de l'àmfora i un forat practicat a la cara que dona a l'interior de l'estructura. La cronologia de les àmfores és dels entorns del segle III aC⁷² (BURÉS 1998: 281, RUIZ de ARBULO 1995: 335). Aquesta cronologia i la localització dins del santuari ens porta a situar en aquesta primera fase el moment constructiu d'aquest peculiar dipòsit. El següent element hidràulic que situem en aquesta etapa constructiva és la cisterna **C3**. Aquesta, creiem, tindria relació amb l'edifici **R**, donada la seva situació al costat est del mateix. Creiem que aquest dipòsit s'alimentava gràcies a la baixant de la teulada del propi edifici, oferint un reservori d'aigua per a les lustracions i cerimònies practicades al santuari.

Ens resulta molt interessant el fet de veure el santuari no només com un espai sagrat, sinó com un element que responia a unes necessitats molt clares dins de l'espai colonial d'*Emporion*. Tot santuari té com a primera finalitat el desenvolupament del culte a una divinitat o divinitats, però volem posar èmfasi en aquelles necessitats secundàries que també es veuen alleujades gràcies als espais de culte. Si els colons emporitans varen crear aquest santuari extramurs, fou per la necessitat d'un espai el més neutral possible i fora de la ciutat, per tal de facilitar el contacte amb la població indígena. El seu establiment requeria de lligams i bones relacions amb el seu entorn immediat, fet que quedà solucionat amb la creació d'aquest santuari. Les festivitats i cerimònies en les quals es feia particip a la població indígena varen propiciar nous i millors contactes comercials, així com la pròpia interacció personal que derivà en lligams personals i, a la fi de la primera fase d'aquest santuari, la integració amb la població indígena, eliminant aquesta barrera que delimitava tan clarament les dues realitats socials. Aquesta primera fase del santuari es

⁷² Burés les identifica com tipus Ramon 5.2.3.1 (III-II aC), mentre que Ruiz de Arbulo les anomena Mañá D (IV-III aC). Són dues nomenclatures per a la mateixa tipologia d'àmfora, però cada autor afina la cronologia avançant-la en el cas de Burés i endarrerint-la en el cas de Ruiz de Arbulo.

perllonga fins al segle II aC. Aquest és un moment de forts canvis a la Neàpolis emporitana i, amb els canvis, també arriben noves necessitats.

Segona fase. Segle II- I aC

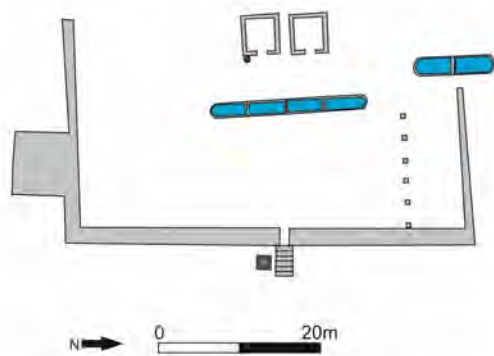

Fig. 38. Planta interpretativa de la segona fase del santuari. Dibuix de l'autora basat en (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA; 1990) i (MAR, RUIZ de ARBULO; 1993).

Arribat el segle II aC, es produí un gran canvi estructural a tota la ciutat. Derivat de l'arribada del contingent romà, es va refer l'estructura defensiva que l'envoltava. En la fase anterior, el santuari limitava amb la muralla del segle IV aC, la qual, tal com ha demostrat l'arqueologia, presentava un fossar davant del mur, reforçant la vessant defensiva. Quan al segle II aC s'amplià el perímetre de la muralla, s'integrà el recinte sacre

que fins aquell moment restava a l'exterior. Gràcies a la troballa d'un petit tresor de monedes datades entre el 211 i el 200 aC i la reforma de la muralla, situada en la primera meitat del segle II aC (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 178), coneixem el moment en què es produí un nou canvi en la zona del recinte sacre.

Els canvis físics en aquesta zona de la ciutat es corresponen amb canvis a altres nivells: socials, polítics i econòmics. Si en la primera fase, el santuari, a banda de les funcions d'espai de culte, tenia unes funcions preeminentment socials, creiem que aquesta nova fase es centra en unes funcions que busquen una estabilitat mitjançant l'ús del recinte sacre com un espai neutral, tal i com ja ho era en la seva primera fase, però ara centrat en l'estabilitat de les relacions econòmiques, utilitzant divinitats properes als interlocutors forans per generar un clima de confiança.

El canvi més rellevant d'aquesta segona fase és l'elevació de la cota de circulació del recinte. Aquesta fou considerable i implicà un canvi absolut en tots els elements que en formaven part. Derivat d'aquesta elevació, es va construir una escala per superar el desnivell des del carrer i el recinte va quedar tancat per uns potents murs, dins de la pròpia ciutat. Sembla que bona part dels elements del primer santuari quedaren amortitzats per

sota del nou paviment, i es crearen noves estructures, més adients al nou concepte de santuari.

Tot i la gran reforma duta a terme, es important destacar que no hem localitzat cap exemple de santuari en el qual es realitzi un canvi d'advocació total. És a dir, per bé que és evident la gran reforma practicada en aquesta zona de la Neàpolis, hem de pensar en una continuïtat del culte originari dins d'aquest nou recinte. En aquesta nova fase, es conserva el pou (**O**) que fou un dels primers elements del santuari. Altres autors defensen també aquesta idea, sense entrar en grans detalls: “*La reforma final del santuario en los inicios del siglo II aC obliteró ritualmente ambos conjuntos (el gran templo, l'altar **X** i el recinte **a**) con grandes aportaciones de tierras. Unas escaleras de acceso, un nuevo altar, un pórtico lateral y una gran cisterna delantera conformaron el resto del conjunto, presidido por un gran templo en la parte superior (desgraciadamente muy arrasado) y los dos pequeños templos **P** y **M** situados en paralelo poca distancia.*” (RUIZ de ARBULO i VIVÓ 2008: 127). En aquest cas, i com ens expliquen els autors, els temples **M** i **P** estarien ubicats a l'interior d'un *tèmenos* on també es situaria un gran temple⁷³ (**C/Q**) dedicat a la divinitat venerada en el santuari, a la qual no entren a precisar (RUIZ de ARBULO i VIVÓ 2008: 127). Algun dels elements del primer santuari tindria pervivència dins del nou *tèmenos* reformat al segle II aC, permetent aquesta continuïtat del culte primigeni en el nou espai dins de la muralla de la ciutat. El vincle entre el culte a Demèter i les divinitats alexandrines es pot trobar en la vessant ctònica dels dos cultes, fet que justificaria la pervivència del pou (**O**).

Sembla indiscutible que és en aquest moment quan s'alça el temple **M**. Aquest es sustentà sobre un basament de carreus de pedra calcària, que han estat interpretats com a les restes de l'anterior temple (**m**), utilitzades ara com a fonaments de la nova construcció (SANTOS, SOURISSEAU 2011: 249). A l'angle esquerre de la *pronaos* d'aquest temple (**M**) es va trobar, *in situ* i encara en posició vertical, un *perirrhanterion* o pila d'ablucions realitzada en gres local. La pedra estava treballada donant la forma d'un petit pedestal de fust estriat i coronat per un capitell jònic amb volutes diagonals. La peça fou considerada en un primer moment per Puig i Cadafalch (1913:8) com un petit altar. Una observació detinguda de la peça va fer que J. Ruiz de Arbulo i D. Vivó, constatessin que, sobre la plataforma superior de la peça, aquesta presentava una cavitat de 20 cm de profunditat,

⁷³ No coincidim amb l'atribució del temple **C/Q** al culte a Demèter, com ja expliquem en l'apartat dedicat a la última fase del santuari.

formant una pila o receptacle per a les ablucions. A la part superior de la peça, també varen observar un rebaix cobert amb plom, potser el punt de suport d'un element decoratiu o una imatge que aniria adossada a la pila (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 124). La ubicació d'aquest element, a l'entrada del temple, ens demostra la importància de l'aigua dins dels rituals, donat que la purificació era un pas indispensable per accedir a la casa del déu. Considerem que la font (F) compliria les mateixes funcions, però a nivell de tot el santuari, que en si mateix també és un recinte sagrat i clos i, per tant, també requereix la purificació.

El temple P, tot i ser constructivament posterior al temple M, se situa en aquesta mateixa fase. El temple, d'una sola cel·la, presenta una banqueta al fons de la cambra i un paviment d'*opus signinum* amb una retícula romboïdal de tesselles blanques⁷⁴. A la *pronaos* del temple s'integrà, amb un nou brocal, el pou ja esmentat en la fase anterior, fet que demostra la importància de l'aigua com a element ritual i el valor simbòlic del mateix pou. Segurament, és en el moment del canvi en el nivell de circulació, quan es construï la cisterna que s'integrà amb el pou, donat que la seva nova ubicació, a l'entrada del temple, podia variar les necessitats d'accés a l'aigua o possiblement la capa freàtica de la qual s'abastava el pou no era suficient per garantir una reserva d'aigua. Novament trobem l'aigua com a element integrant de l'estructura del temple. La seva ubicació, a la *pronaos*, ens dóna, de nou, indicis de la importància que aquest element tenia en els rituals de purificació i preparació per accedir a la divinitat i els seus favors. Entre els dos temples es construï un passadís, format mitjançant dos murs que enllaçaven amb els dos angles dels temples. Permetia l'accés a la plataforma superior de la muralla oriental. L'arquitectura dels dos temples M i P ha donat peu a dues teories: Mar i Ruiz de Arbulo consideraren que es tractaria de dos templets d'una sola cel·la i una *pronaos* amb pòrtic frontal tetràstil (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 176), mentre que Aquilué considera que podrien ser dístils (AQUILUÉ, et al 2007: 40). La cronologia d'aquesta fase quedaria establerta gràcies a una ofrena monetària⁷⁵ relacionada directament amb la construcció dels dos edificis⁷⁶. Aquesta troballa implicaria que un cop es destruï el temple m es féu

⁷⁴ Aquest tipus de paviment, i la datació en la qual s'ubica la construcció del temple ens ofereixen múltiples paral·lels a l'entorn immediat: el paviment del temple de Sant Aniol de Finestres (VIVÓ, et al 2003: 112, COSTA 2011b: 36, RODÀ 2016: 71), el paviment del temple del fòrum de la colònia de Tarraco (RUIZ DE ARBULO, VIVO, MAR 2006: 411), el paviment del temple situat al Cerro del Molinete, a Cartagena (NOGUERA 2003: 36).

⁷⁵ Es tracta d'un forat obert al terra, un cop ja s'havia elevat el nivell de la plaça. Dins del forat es trobà un fust de columna i diverses monedes: un as (211-208 aC), un as posterior al 211 aC i un as posterior al 200 aC (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 178 amb referències de cada moneda).

⁷⁶ El fet que aquesta troballa s'hagi considerat una ofrena votiva respon a la seva ubicació, per sobre del nivell de circulació de la primera fase i per sota del nou nivell de circulació de la segona. Es practicà un forat quan el nou nivell

una ofrena per, després, construir-hi a sobre el temple **M**. L'ofrena marca el període entre la destrucció i la nova construcció, per tant, el període d'ús dels temples s'iniciaria *a posteriori*, en algun moment situat a inicis del II aC.

Construccions hidràuliques de la segona fase

En aquesta fase, i posteriorment a la creació dels temples **M** i **P**, es construí la gran cisterna **C1** als peus dels dos temples esmentats, un porticat situat al nord del recinte i una font a l'entrada (**F**), amb el pertinent sistema de canalitzacions.

El porticat, la gran cisterna **C1** i la font **F** de l'entrada, amb les respectives canalitzacions, formaven un conjunt unitari, constructivament parlant (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 178). L'aigua, caiguda al porticat nord, era recollida, mitjançant un canal, i reconduïda a dos punts: el primer, un *labrum* o receptacle situat al mateix porticat, i el segon, a la cisterna **C1** situada davant dels temples **M** i **P**. Quan l'aljub assolía cert nivell d'aigua emmagatzemada, aquesta sortia mitjançant un canal, cap a la font ubicada a l'entrada del recinte sagrat. El nivell de circulació del porticat es corresponia amb el del paviment general de la segona fase, igual que les conduccions de la cisterna que alimentaven la font de l'entrada. La cronologia d'aquest element se situa al segle I aC, igual que el conjunt del porticat i la gran cisterna **C1**, (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 179).

Pel que fa a la cisterna **C2**, Gandia explica que a dins hi va trobar, a banda d'un dels fragments de la inscripció de Numas, una gerra de bronze i una de coure, en força mal estat (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008: 84). La troballa d'aquestes dues gerres, que podrien formar part de l'aixovar del santuari, i del fragment d'inscripció, fan que es relacioni directament tots aquests elements amb l'espai de culte.

Atribució dels temples **M i **P****

Quan l'any 1993 Mar i Ruiz de Arbulo varen presentar les diferents fases de l'espai sacre de la Neàpolis varen plantejar que la construcció dels temples **M** i **P** es devia a un procés monumentalitzador de les dues ares del recinte **α** (MAR, RUIZ de ARBULO 1993:176). Segons el nostre parer, creiem que la ruptura amb la primera fase del santuari, fa que molt possiblement ens trobem amb un recinte "habitat" per divinitats que no serien les de la primera fase.

de circulació ja estava assolit i es cobri amb pedres i un fust de columna en posició vertical, per tal de garantir que l'ofrena no es mouria de lloc (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 178).

Per poder justificar una atribució, creiem important veure quins paral·lels es localitzen, pel que fa al culte a aquestes divinitats, en diferents punts de la Península Ibèrica. El primer cas que volem analitzar és el de *Valentia*. Allí es localitzà un santuari ubicat a tocar de la muralla i al costat d'una de les portes de la ciutat, en concret la porta oriental que conduïa al mar (ALBIACH, ESPI, RIBERA 2009: 419). Aquesta ubicació es molt similar a la del santuari d'Empúries, tal com els mateixos investigadors de *Valentia* reconeixen (ALBIACH, ESPI, RIBERA 2009: 419). Aquest santuari, un *Asklepieion* com demostren les inscripcions allí localitzades⁷⁷, presenta la següent evolució: en la seva fase republicana (138-75 aC), es localitzen unes termes i un santuari de les aigües format per un gran pou cobert amb volta i un estany descobert, *lacus*, relacionat amb les ablucions (ALBIACH, ESPI, RIBERA 2009: 418). Posteriorment, en un moment molt determinat⁷⁸ entre finals de l'I aC i inicis de l'I dC, s'amortitza el pou del recinte (ALBIACH, ESPI, RIBERA 2009: 420).

Un altre exemple que pot servir com a paral·lel per al santuari d'Empúries el localitzem a *Carthago Nova*. Al cim del Cerro del Molinete es varen localitzar les estructures d'un *témenos* a l'interior del qual es localitzaren dos edificis de culte amb una datació entre finals del segle II aC i inicis de l'I aC (NOGUERA 2003: 36). Noguera ens descriu les restes localitzades: *En el eje del área sacra se alzó un templo de tipo itálico tetrástilo y quizá próstilo, encuadrable en la tradición de la arquitectura templar tardorepublicana de finales del II – inicios del I aC* (NOGUERA 2003: 36). Tot i no tenir dades concretes que indiquin quina divinitat tindria advocació al temple, les propostes que es plantegen són les següents: *Magna Mater*, *Salus*, Esculapi, Serapis, Venus. Darrere d'aquest temple es localitzà un petit *sacellum*, de 4,50 per 5,50 metres (ROLDÁN 2003: 95), que estava relacionat amb una sèrie d'estructures hidràuliques: *Una sala de piscina de 1,70 por 2 metros, de opus signinum, en la que se integró una pequeña pileta de 1,30 por 0,50 por 0,60 metros. A ésta se entraba por el lado norte del edículo de Atargatis, a través de una escalinata de unos 0,95 metros de ancho* (ROLDÁN 2003: 125). Aquesta construcció, amb una capacitat de 390 litres, relacionada amb el rituals propis del culte, rememora a menor escala instal·lacions similars a les del santuari hieropolità de Síria (EGEA 2003a: 225). Aquest petit *sacellum*, tal com demostra una

⁷⁷ Dues dedicatòries a Asklepios (CIL II, 14, 1 i 2), una inscripció dedicada a les Ninfes (CIL II, 14, 8) i a les Hadas (CIL II, 14, 3)

⁷⁸ La datació per a l'amortització del pou que es presenta en aquest article és molt concreta: 5 aC a 5 dC, degut a la ceràmica que omplí l'estructura del pou (ALBIACH, ESPI, RIBERA 2009: 420).

inscripció al paviment de *signinum*, estava dedicat a A[t]ar[g]atis⁷⁹. A l'entorn d'aquest *sacellum* s'excavà un altre santuari, el qual s'ha atribuït al culte d'Isis i Serapis gràcies a una inscripció i datat en la segona meitat del segle I aC.

Una dada rellevant, a l'hora de plantejar una hipòtesi sobre la divinitat del temple **P** es la que, el pou (**O**), únic element que perdura de la primera fase, es va integrar a la *pronaos* del temple. Aquest fet ens podria donar pistes sobre el tipus de divinitat a la que estaria dedicat. En tractar-se d'un element que perdura al llarg de la vida útil del santuari ens preguntem si no ens trobaríem amb la necessitat de fer palesa la vessant ctònica de la divinitat que habitaria aquest espai. Ja hem observat que, en parlar del conjunt escultòric localitzat al temple **M**, ens trobem amb una sèrie d'elements que, en primer terme, fan referència al culte a Serapis i Isis i, en segon terme, a la força ctònica, mitjançant la figura d'Agathos Daimon.

Aquesta zona de la Neàpolis era un espai sacre des del segle V aC, i la seva pervivència fa pensar que s'hagi de considerar que el *Serapeion* que es creà gràcies al donatiu de Numas, s'establí en aquest indret que ja devia tenir unes característiques que propiciaven que la divinitat, juntament amb Isis i la resta de divinitats de les que disposem de representacions escultòriques, encaixessin en el tipus de culte que des de molt antic s'hi duia a terme.

En els últims anys, s'han realitzat diversos estudis pel que fa a les restes dins del santuari, i els resultats de l'anàlisi iconogràfica de les peces escultòriques localitzades ha fet que s'interpretin com un conjunt representatiu de Serapis i Isis (RUIZ de ARBULO, VIVÓ 2008). Donat que altres restes epigràfiques trobades al santuari demostren que realment existí un temple i una sèrie d'estructures dedicades a Serapis, com podien conviure aquestes dues realitats dins d'un mateix espai? Les grans discussions dels últims anys han portat a descartar una o altra divinitat, Serapis o Esculapi, segons es defensés que l'escultura trobada dins de la cisterna **C1** fos la representació d'un o altre déu. Derivada d'aquesta discussió s'han establert dues teories: la primera defensa que el recinte del sud-oest de la Neàpolis era un *Asclepieion*, segons s'interpretava la iconografia de l'escultura i la prova de la seva existència la corrobora l'epígraf de Numas (SANTOS, SOURISSEAU 2011: 251, SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990: 119-126).

⁷⁹ Deessa síria protectora de les ciutats, de la fertilitat i de la vida (ROLDÁN 2003: 95).

La segona teoria, defensada pels estudiosos que identifiquen l'escultura com la imatge de Serapis, consideraria que no existí cap *Asclepieion*, donat que només es té, com a prova de la seva existència, la identificació com a Esculapi de l'escultura, i que el recinte ubicat a l'est del santuari era un *gymnasion* reconvertit en espai de culte oficial (RUIZ de ARBULO 1994:36-41).

Un altre dels factors que ens interessa d'aquest santuari és la relació del culte sanador dedicat a Isis i Serapis, i el ritual de la *incubatio*, sempre relacionat amb el déu Esculapi que, en aquest cas, es posa de manifest per la tradició de les revelacions oníriques practicades a Egipte amb el poder guaridor d'Isis: *Isis a inventé beaucoup de remèdes utiles à la santé, elle possède une grande expérience de la science médicale, et, devenue immortelle, elle se plaît à guérir les malades, elle se manifeste à eux sous sa forme naturelle, et apporte en songe des secours à ceux qui l'implorent*⁸⁰. Un exemple de relació entre aquestes divinitats ens el dóna M. López Salvá (1992:185) quan ens explica que “*Al serapeo de Esmirna acude Elio Arístides, el hipocondríaco más célebre de la literatura griega, a buscar remedio a sus múltiples males. Allí se le aparecen los tres dioses, Asclepio, Isis y Sarapis. Recordemos que la estancia de Arístides en Pérgamo, en cuyo Asklepieion pasó tres años como incubante (144-146) le familiarizó con Asklepio y el viaje que había hecho en el 141 a Egipto le había familiarizado con Isis y Sarapis. Así explica Arístides una de sus experiencias oníricas en el serapeo de Esmirna: “Apareció también una luz de parte de Isis y otras cosas inenarrables que llevan a la salvación y se apareció también Sarapis aquella misma noche y a la vez también el mismo Asclepio, admirables por su belleza y magnitud y semejantes de alguna manera el uno al otro”*. Un cop més aquestes divinitats se'ns presenten com equivalents, quasi com si fossin una mateixa divinitat. Un altre autor que ens demostra que el procés d'*incubatio* no era exclusiva d'Esculapi és Tram Tan Tinh. L'autor ens indica que a Pompeia, els fidels més devots degueren realitzar aquest tipus de ritual, quedant-se a dormir en uns llits del *pastophorion*⁸¹, disposats a tal efecte al temple d'Isis (TRAM TAN TINH 1964: 111). Una inscripció trobada al santuari d'Isis a Tessalònica (IG X, 2, 255) ens parla de la introducció del culte a Isis i Serapis a Oponte, a Lòcride. La inscripció explica que un

⁸⁰ DIODOR DE SICÍLIA; *Biblioteca Histórica* I, 25, 2: τὸν δὲ Ὅσιριν οἱ μὲν Σάραπιν, οἱ δὲ Διόνυσον, οἱ δὲ Πλούτωνα, οἱ δὲ Ἄμμωνα, τινὲς δὲ Δία, πολλοὶ δὲ Πάνα τὸν αὐτὸν γενομίκασι: λέγουσι δὲ τινες Σάραπιν εἶναι τὸν παρὰ τοῖς Ἑλλησι Πλούτωνα ὀνομαζόμενον. φασὶ δ' Αἰγύπτιοι τὴν Ἴσιν φαρμάκων τε πολλῶν πρὸς ὑγίαν εὐρέτιν γεγόνεναί καὶ τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης μεγάλην ἔχειν ἐμπειρίαν. (Trad. Ed. Belles Lettres).

⁸¹ Il y a eu des édifices de ce genre chez les Grecs et les romains auprès des temples d'Isis (DAREMBERG ET SAGLIO, veu *Pastophorium*).

personatge, Xenainetos, habitant d'Oponente i ambaixador a Tessalònica, després de la practica de la *incubatio*, fou instat per la divinitat a demanar al seu enemic polític *Eurynomos*, fill de *Teimasithéos*, d'acollir Isis i Serapis dins de la ciutat (BRICAUT 2008: 52).

El culte al déu Serapis fou creat a l'Egipte hel·lenístic del segle IV aC, dins d'una operació d'estat encapçalada per Ptolemeu I Sóter que fou general d'Alexandre. El culte del déu a Alexandria tingué el seu origen en la unió d'aquest amb el cicle d'Isis i Osiris. A partir d'aquesta unió amb les dues divinitats egípcies, Serapis es presentà com un déu ctònic, sanador i oracular, creant una tríada amb la qual s'organitzava un culte unificat que actuaria com a religió d'estat (MAR 2001: 309). La difusió per tota la Mediterrània del culte d'Isis i Serapis es produí en un període relativament curt de temps, gràcies sobretot a la difusió canalitzada per les rutes marítimes i el comerç entre alexandrins i els territoris de l'Egeu, Àsia Menor, Síria, Àfrica i Itàlia (WAGNER, ALVAR 1981: 323). Isis i Serapis, com a parella, eren els déus protectors de la navegació i, per extensió, dels comerciants. De manera separada, Isis era vista com una deessa mare. Era protectora de les collites, del cicle vital de la terra, de les dones, els parts i la fertilitat en general. Per la seva banda, Serapis era un déu que s'assimilà als grans patriarques divins: Zeus, Hades, etc, assumint també les virtuts d'*Agathos Daimon*, l'esperit amb forma de serp, protector d'Alexandria (MAR 2001: 311-312). La difusió del seu culte per la Mediterrània fou gradual i constant: amb el temps, passà de ser un culte minoritari, aglutinador de població alexandrina que es trobava en ports allunyats de la pàtria, a ser integrant de la religió de les ciutats. Trobem un *Iseion* a l'acròpoli d'Atenes al segle III aC; es localitzaren fins a quatre temples dedicats a les divinitats alexandrines a Delos, entre els segles III i II aC. Una nova mostra del culte la trobem a Cirene, al segle II aC i, per últim, el culte arribà a Empúries quan Numas, un comerciant alexandrí, féu construir un temple dedicat a la parella divina, repetint un esquema estès per tota la Mediterrània (MAR 2001: 311). El fet que en aquest moment, segle I aC, el culte a Serapis fos perseguit a Roma, no tenia per què ser un impediment per a la construcció emporitana, donat que *en Puteoli, (...) el culto de Serapis había obtenido la protección de las autoridades civiles y alcanzaba una gran popularidad al mismo tiempo que era perseguido en Roma* (WAGNER, ALVAR 1981: 324, nota 10).

La popularitat del culte d'Isis i Serapis vingué caracteritzada pels trets humans d'aquesta parella divina. Però per sobre d'aquesta «humanitat» el que realment els féu

tant populars foren les virtuts terapèutiques el que els apropà als seus devots *al conectar mejor con la sensibilidad religiosa de la época, que demandaba respuesta personal a necesidades individuales, cansada ya de los distantes y fríos dioses de las poleis* (LÓPEZ SALVÁ 1992: 167). Per altra banda, si busquem en la imatge de Serapis, trobarem que, com ja hem dit, aquest fou dotat pel sincretisme alexandrí dels atributs de Plutó, Dionís, Helios i, més tard, d'Esculapi. L'entusiasme amb què fou acollida la imatge de Serapis va aconseguir situar-lo en la part més elevada de la jerarquia divina, pràcticament equiparant-lo a Zeus (BOUCHÉ-LECLERCQ 2003: 796-797). Com ja hem dit, els fidels buscaven una divinitat més propera, que tingués veu i fos conseller dels fidels, no un rostre inexpressiu que no es comunicués. El valor afegit que presentà Serapis enfront d'altres déus, fou la *iatromància*, o capacitat de curació gràcies a la seva manifestació en els somnis dels malalts. Aquest tipus de manifestacions dirigides a una finalitat curativa o la *oniromància*, és a dir, endevinació mitjançant els somnis, capacitat molt comuna en divinitats ctòniques⁸², feren de Serapis un déu molt popular. Els seus oracles eren molt freqüentats, en temps d'Estrabó⁸³, per l'alta societat: *Canopus es una ciudad, distante a 120 estadios por tierra desde Alejandría. Debe su nombre gracias a Canopus, el piloto de Menelao, quien murió allí. Allí se encuentra el templo de Serapis, que recibe gran veneración, sobre todo por la cura de enfermedades, incluso las gentes de más alto rango confían, y duermen allí por su cuenta, u otros lo hacen por ellos*. L'entrada del culte a Serapis a Hispània vingué propiciada per les activitats comercials relacionades amb el mar. El santuari d'Empúries degué funcionar com un nexa entre els emporitans i els comerciants que, en els seus llocs d'origen, eren seguidors de la divinitat. El fet que el recinte de culte fos costejat per un alexandrí reforça aquest argument, ja que el personatge en qüestió devia ser un comerciant que, pensant en la productivitat del negoci, prengué el determini de crear un espai neutral i de confiança per poder tancar tractes i fer transaccions comercials afavorides i beneïdes per la pròpia divinitat. Els comerciants estrangers podien tenir major confiança en els tractes comercials si aquests es realitzaven davant d'una divinitat coneguda o, fins i tot, venerada per ells mateixos. L'escassetat de

⁸² Dins de l'imaginari grec, l'aigua és la major evidència dels poders ctònics de la mare terra. Les funcions oraculars i medicinals de l'aigua estan íntimament lligades a la *mantique* i la *iatromantica*, endevinació i curació mitjançant els somnis, respectivament. Aquests dos termes solen ser representats per la serp, com a animal que, al igual que l'aigua, surt de la terra (GINOUVES 1992: 97). El fet que dins de la decoració escultòrica del *Serapeion* es trobés una serp com a representació de l'*Agathos Daimon*, el bon succés, pot venir relacionat del poder de l'aigua en aquest espai i com una divinitat ctònica és particip en el conjunt.

⁸³ **ESTRABÓ**, 17, 1, 17: Κάνωβος δ' ἐστὶ πόλις ἐν εἴκοσι καὶ ἑκατὸν σταδίοις ἀπὸ Ἀλεξανδρείας πεζῆ ἰοῦσιν, ἐπόνυμος Κανώβου τοῦ Μενελάου κυβερνήτου ἀποθανόντος αὐτόθι, ἔχουσα τὸ τοῦ Σαράπιδος ἱερὸν πολλῆ ἁγιστεία τιμώμενον καὶ θεραπείας ἐκφέρων ὥστε καὶ τοὺς ἐλλογμωτάτους ἄνδρας πιστεύειν καὶ ἐγκοιμᾶσθαι αὐτοὺς ὑπὲρ ἑαυτῶν ἢ ἐτέρους. (Trad. Ed. Gredos)

mostres de culte a Serapis al llarg de la península Ibèrica fa que Empúries sigui una mostra de comunitat més relacionada, en alguns aspectes, amb població forana d'origen grec, que tenia unes necessitats religioses diferents de les de la resta del territori peninsular. La importància dels contractes mercantils va fer necessari un entorn específic destinat a aquests comerciants. Sembla, doncs, que estem davant d'un espai de culte amb una mínima incidència pel que fa a la influència sobre l'entorn religiós peninsular, però a nivell microespacial, aquest santuari responia a unes necessitats molt concretes i resultà fonamental per la bona entesa de la societat emporitana amb la població amb la que comerciava. El culte a Isis i Serapis a la ciutat d'Empúries ve propiciada pel proselitisme d'una família alexandrina amb interessos comercials a la ciutat (ALVAR, MUÑIZ 2004: 69). Però aquests investigadors van més enllà. Segons aquests autors, existia prèviament a l'entrada d'aquest nou culte d'origen egipci, un santuari dedicat a Esculapi, que semblaria ser una de les divinitats més importants de la ciutat. Amb la gran remodelació urbanística del segle II aC, també es produïren canvis *le plus important est que le dieu Asclepios perd son rang au profit de Sérapis, car il ne lui prête pas une chapelle latérale, mais il accepte sa présence dans le temple, dans une assimilation totale des deux divinités* (ALVAR, MUÑIZ 2004: 71). Els autors sustenten aquesta hipòtesi gràcies a dos fets que passarem a discutir: el primer. és la magnificència de l'escultura que representa al déu Serapis i, el segon, la inscripció que mostra la fundació d'un espai dedicat al déu alexandri, en la qual no es fa esment del déu precedent, divinitat, que segons els autors, *a été définitivement remplacé* (ALVAR, MUÑIZ 2004: 71). És molt comprensible pensar que l'alexandri Numas quan féu aquesta donació a la ciutat es preocupés de deixar constància del que ell volia construir-hi per la devoció que li tenia, sense fer esment d'anteriors divinitats ja establertes a la ciutat. J. Alvar i E. Muñiz defensen que, el fet que en l'epígraf referent al *serapeion* no es faci esment de la divinitat que ja habitava al santuari, és un senyal de la seva substitució. Nosaltres creiem que senzillament, Numas, fill de Numeni d'Alexandria volgué deixar constància del que ell havia aportat i a quina divinitat ho dedicava. L. Bricaut també creu que la inclusió d'una nova divinitat no té per què suposar la desaparició d'un déu precedent i ben establert (BRICAULT; 2008: 52)⁸⁴. Tot aquest debat, de gran interès i bons arguments, ens resulta certament estèril. És així pel fet que no es tenen proves de l'existència d'una segona divinitat masculina al santuari,

⁸⁴ “Nous ne sommes pas certains que l'absence probable du nom d'Asclépios dans la dédicace du temple de Sarapis signifie qu'il ait été “définitivement remplacé” par le dieu d'Alexandrie comme l'écrivent les savants espagnols” (BRICAULT; 2008: 52 nota 2).

en aquest cas Esculapi. La identificació de l'escultura com un Serapis i els elements epigràfics que l'acompanyen creiem que acaben amb les especulacions i debats.

En introduir el culte d'Isis i Serapis, també calia disposar d'un element freqüent en els seus santuaris i que demostrava els seus orígens: l'aigua del riu Nil.

Dins de l'òrbita dels santuaris dedicats a Isis i Serapis, creats a partir del segle II aC, trobem que aquests són menys propensos a oferir proves que denotin l'ús d'aigua del Nil en les seves instal·lacions tal com sí succeïa en els santuaris més antics. Les criptes nilòtiques són poc freqüents en època romana, però aquest fet no suposa un rebuig a aquests espais, sinó que són substituïdes per altres. Wild es pregunta davant d'aquest fenomen si les estructures relacionades amb l'aigua del període romà divergeixen tant de les estructures d'època hel·lenística; com es pot tenir la certesa que aquestes servien per contenir aigua del Nil? (WILD 1981: 54). Egipte veia en les crescudes del Nil l'acció dels déus. Gràcies a elles, tornava la fertilitat i la riquesa de la terra, i l'aigua del riu era l'element amb el que els déus atorgaven béns als fidels. Fora d'Egipte, el culte a Isis i Serapis requeria una alternativa que representés de la mateixa manera el regal dels déus en forma de fertilitat que suposaven les crescudes del riu Nil. L'equivalent que trobaren fou la pluja. L'aigua de pluja i els efectes que produïa en la terra es van convertir en l'equivalent a l'aigua del riu Nil. La discussió sobre l'equivalència d'aquestes dues aigües fou tema de debat, entre els autors clàssics⁸⁵, que es perllongà al llarg del temps (WILD 1981: 64). Una dada interessant la trobem en una inscripció localitzada al santuari dedicat a Isis a Cyme, en la qual la deessa posseeix el títol de «senyora de la pluja», molt probablement com a mecanisme per justificar l'ús d'aquesta aigua en els rituals (WILD 1981: 65). Altres santuaris dedicats a les divinitats egípcies que utilitzaven aigua de pluja foren el d'Erètria, Pèrgam, Frauemberg (WILD 1981: 55-60) i, possiblement també, Empúries.

Toca, doncs, observar els elements relacionats amb el santuari d'Empúries i veure com aquests s'adequaven o no al culte d'Isis i Serapis. El primer que el fidel trobava en arribar al santuari era una font als peus de l'escala que duia a la plaça del recinte sagrat. En aquest moment, el fidel tenia l'obligació de rentar-se les mans i/o efectuar les aspersions simbòliques. Aquesta era la primera purificació del fidel, just a l'entrada del

⁸⁵ WILD 1981: 64, notes 37 i 38. Entre els autors que es citen destaquen: Plini el Jove, Pomponi Mela, Sèneca, Marcial, Heròdot, Teòcrit, Píndar, Ovidi, etc. Sembla que la conclusió que es pot extreure de tots aquests textos és la següent: per bé que l'aigua de pluja es pot considerar com a transmissora dels poders de fertilitat i guariment de les divinitats en els santuaris dedicats a Isis i Serapis, aquesta mai podrà suplir la del mateix riu Nil en espectacularitat i efectivitat pel que fa a les seves virtuts.

recinte sacre, per tal d'aconseguir la neteja i purificació necessàries per accedir-hi. Un segon punt on l'aigua era fonamental era a l'entorn immediat de la zona on es feien els sacrificis. Normalment a prop de l'altar, com succeeix amb el cas de l'ara situada enfront del temple C, just al costat de la cisterna C1. La purificació, en aquest cas, solia justificar-se pel tipus de sacrifici que es duia a terme i per les necessitats higièniques del santuari.

El tercer contacte amb l'aigua es produïa a l'*abaton* del santuari. Allí era on es duia a terme el procés d'*incubatio*. El malalt havia de dormir en aquest espai creat específicament amb aquesta finalitat dins del recinte del santuari. Durant el seu son es produïen els somnis oraculars que el déu li enviava durant la nit. Aquests somnis eren interpretats pels sacerdots i, o bé proporcionaven la curació directa al fidel, o bé mostraven la manera d'aconseguir-la. Per accedir a l'espai de l'*abaton* i poder realitzar la *incubatio*, el fidel s'havia de purificar novament. Aquesta ablució específica, precedent del somni oracular, anava destinada a posar al fidel en les millors condicions per rebre les prescripcions divines. En el cas del santuari d'Empúries, trobem un punt de recollida d'aigua del sostre de l'*abaton* al costat d'una de les columnes. Allí es degué ubicar un *labrum* que recollís part d'aquesta aigua per a les ablucions, i la resta anava canalitzada cap a la cisterna C1.

Per últim, era necessari un quart contacte amb l'aigua, el referit al bany. El bany es produïa després de la *incubatio* i solia tenir relació amb el procés de curació del malalt⁸⁶.

Abans de seguir amb aquest temple del santuari, volem parlar d'una altra construcció. Es tracta d'un altre temple, situat al costat sud-est de la Neàpolis, que es correspondria cronològicament amb aquesta fase:

⁸⁶ “Le malade devait dormir en un lieu spécialement aménagé du sanctuaire, appelé l'*abaton*, et attendre les rêves oraculaires que le dieu lui envoyait pendant la nuit; ces rêves, interprétés par les prêtres, lui donnaient directement la guérison, ou lui indiquaient les moyens de l'obtenir. L'eau intervenait à plusieurs reprises dans cette consultation: et d'abord, comme dans tous les sanctuaires, pour les ablutions préliminaires, lavage des mains ou aspersion symboliques à l'entrée, pour obtenir la propreté et la purification, ou encore près de l'autel avant le sacrifice; mais c'étaient aussi, d'une manière plus spécifique, les ablutions avant le sommeil oraculaire, destinées à mettre le fidèle dans les meilleures dispositions pour recevoir les prescriptions divines; c'étaient enfin les bains, qui intervenaient, cette fois après la consultation oraculaire, dans la cure médicale, parmi les moyens indiqués par le dieu pour rétablir la santé, -au même titre que les remèdes, ou la diète, ou les exercices physiques. Les textes nous donnent, surtout pour l'époque romaine, des indications extrêmement détaillées sur ces pratiques du bain médical, en précisant la température de l'eau, les mélanges qu'on lui faisait éventuellement subir (par exemple avec du vin), les exercices physiques qui devaient l'accompagner. Il semble bien, en effet, que ces techniques se soient développées avec le temps, et qu'on soit progressivement passé d'un bain à valeur presque magique (pour ne pas dire miraculeuse) à un bain hygiénique, une véritable hydrothérapie menant en jeu des “cures thermales” à fondement rationnel. Mais il ne faudrait pas trop opposer les deux aspects du traitement, qui a dû toujours utiliser, et de la manière la plus efficace, en même temps que la croyance comme facteur de guérison, les propriétés physiques des eaux d'Épidaure, et aussi d'ailleurs le charme du site et l'évidente qualité de son atmosphère” (GINOUVES 1992: 98).

En la segona meitat del segle I aC, en la zona situada a sud-est de la Neàpolis, es construï un temple (V) sobre un podi i amb un porticat. Aquests elements i la cronologia en la qual s'establiren, han fet pensar a molts en la possibilitat de què el temple dedicat a Serapis de la inscripció de l'alexandri Numas sigui aquest (SANTOS, SOURISSEAU 2011: 249-253, MAR, RUIZ DE ARBULO 1993: 285-294, SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990, ALMAGRO 1956: 3-4). Aquest espai ha generat múltiples teories sobre el seu origen i desenvolupament. Alguns autors defensen que seria una zona accessòria del santuari de la zona superior, un lloc on rebre els fidels com a pas previ a l'accés al veritable santuari (SANMARTÍ, CASTANYER, TREMOLEDA 1990, PADRÓ, SANMARTÍ 1993). Una altra teoria defensava que era una palestra d'un gimnàs a la qual, en l'últim quart del segle I aC s'hi afegeix un temple, possiblement relacionat amb el culte imperial, ateses les característiques constructives clarament itàliques que presentava (RUIZ de ARBULO 1994: 39-41). En aquest article, Ruiz de Arbulo ens presenta la següent hipòtesi: la construcció d'aquest temple coincideix cronològicament amb la reforma del temple del fòrum de la ciutat romana d'Empúries. En aquesta reforma s'adossaren dues escales laterals al temple capitolí, anàlogues a les escales d'accés del temple de la Neàpolis. Aquest tipus d'accés fou atribuït per F. Coarelli als temples relacionats amb el culte imperial. Per refermar la seva hipòtesi, o almenys, plantejar la possible problemàtica, ofereix diversos exemples de la Península Ibèrica: el santuari de Munigua, el temple de Clunia, el temple d'Èvora, el temple de Diana a Mérida i el Temple d'Idanha-a-Velha (Beira) (HAUSCHILD 1991: 138). Tots aquests exemples són temples sobre podi amb dues escales d'accés lateral. Per la seva part, Ruiz de Arbulo acaba completant la seva hipòtesi amb la interpretació de què els veterans cesarians de Munda, que s'establiren a Empúries, varen reformar per una banda el temple del fòrum i per l'altra construïren el temple a la Neàpolis en un intent d'assimilar al mateix Cèsar, ja divinitzat, amb la tríada capitolina (RUIZ de ARBULO 1994: 37).

Sense entrar a valorar la funció d'aquest temple, creiem que no es tracta del *Serapeion*, que és el que aquí volem valorar. Un element essencial d'un recinte d'aquestes característiques és la importància de l'aigua, que no és tal en l'àmbit que inclou el temple de la part est (V). Tal com refereix M. C. Hellmann: "*ce gendre de santuaire (els santuaris dedicats a Serapis) necessitat une tres bonne alimentation en eau*" (HELLMANN 2006: 151). El fet és que el recinte sacre original s'establí en la zona sud-oest i que en cap moment s'abandonà, sinó que es feren millores constants.

Com dèiem a l'inici, a banda del factor religiós, aquesta segona fase creiem que es caracteritza per dotar a la ciutat, en una època de bonança econòmica, d'un espai de culte presidit per una divinitat alexandrina. Aquesta tria de la divinitat podria respondre a la necessitat de facilitar consolidar i pactar tractes comercials en un entorn que fos neutral i a la vegada familiar, per als principals comerciants que venien a Empúries a fer negocis. El fet que les escultures, i gran part del santuari fos costejat per un personatge alexandrí, és un punt a favor d'aquest plantejament que presentem.

Tercera fase. Segle I aC- I dC

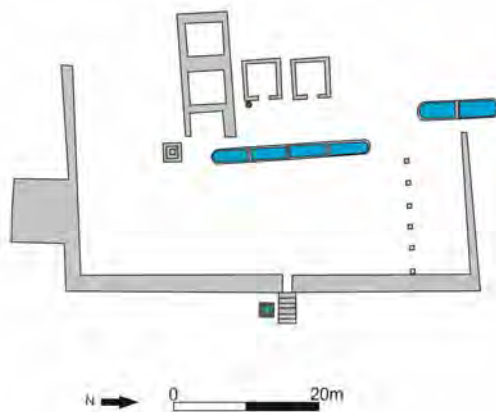

Fig. 39. Planta interpretativa de la tercera fase del santuari. Dibuix de l'autora basat en (SANMARTI, CASTANYER, TREMOLEDA; 1990) i (MAR, RUIZ de ARBULO; 1993).

En aquesta última fase, es situa el temple conegut com C/Q, amb una ara. Aquests darrers elements es van construir a mitjanç del I aC i són els únics del recinte que han estat identificats com a plenament itàlics o romans (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 179).

El temple estava alçat sobre un podi i l'accés s'hi feia mitjançant una escala frontal. Segons les conclusions d'alguns estudis, es tractaria d'un temple pròstil i

tetràstil. Davant del temple, però no en el seu eix, es va localitzar una ara quadrada, elevada sobre un fonament d'*opus signinum* que s'unia amb la pròpia ara mitjançant una motllura obrada també amb el material de la fonamentació (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 179).

La construcció d'aquest últim temple coincideix amb la unificació de les dues ciutats. I quin seria la millor manera de celebrar aquesta fusió que construint un temple que ocupi part de les dues ciutats i de la cinta murària que les separava? Aquest temple, a banda de ser un espai de culte, representa la unió de les dues realitats coexistents, ara sense cap barrera arquitectònica, un monument a la unió. Per altra banda, la construcció d'aquest últim temple reflecteix la necessitat de Roma d'imposar la seva presència en tots els àmbits, inclòs el religiós. En aquest cas, la construcció d'aquest temple, i la de l'edicle

tradicionalment atribuït a Serapis, conegut com **V** als diaris de Gandia, responen a una necessitat d'imposició per part de l'imperi.

4.2 L'Edifici romà de Sant Aniol de Finestres

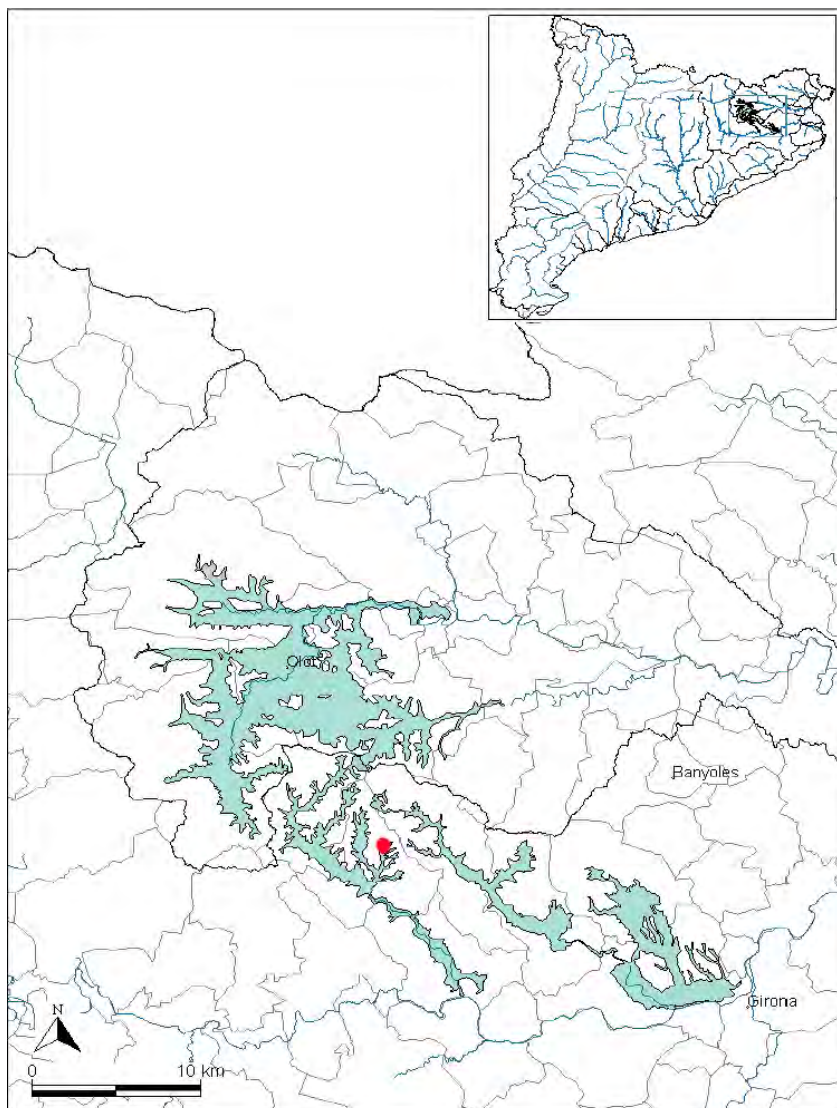

Fig. 40. Mapa hidrogràfic amb la ubicació de les restes de Sant Aniol de Finestres. Font: IMPRESS, 2004: 1.

Sant Aniol de Finestres, municipi que forma part de la comarca de La Garrotxa, es troba situat a la vall del riu Llémena, accidentat per la serra de Finestres, entre les fosses de Santa Pau i Mieres, al nord i nord-est, i les valls d'Hostoles i de Llémena al sud-oest i migdia.

La riera de Llémena solca la vall en direcció nord-oest a sud-est. Aquesta neix, dintre el terme de Sant Aniol de Finestres, als

barrancs de Matabous i de la Fosca, que es formen al peu dels volcans Fontpobra i Can Tià. Tot un seguit de rieres i torrenteres que baixen de les muntanyes que formen aquesta vall, com el barranc de la Saula, el torrent de Bullidors, etc., engrosseixen el cabal de la riera de Llémena al seu pas per Sant Aniol.

Pocs metres a l'oest de l'església de Sant Aniol de Finestres, i al sud del naixement del riu Llémena, es localitza un llac subterrani. Aquesta massa d'aigua fluviovolcànica de la Garrotxa està definida per un conjunt d'aquífers de naturalesa fonamentalment vulcanosedimentària i al·luvial que s'emmarquen en el domini de les unitats geomorfològiques de la cubeta o fossa de la Garrotxa i la serralada Transversal Catalana (IMPRESS, 2004).

Un cop establert el marc geogràfic i geològic, cal observar l'arqueologia de l'entorn. Molt a la vora de l'església es troba el mas de can Tura, en l'actualitat convertit en restaurant. En un edifici auxiliar conegut com *el Corral* es localitzaren materials diversos com ceràmica de vernís negre, ceràmica ibèrica oxidada, ceràmica feta a mà, terra sigil·lada sudgàl·lica, a banda d'un clau i fragments de ferro. Entre aquestes troballes destaca una gran peça d'emmagatzematge feta a mà i decorada amb pintura que mostrava un grafit amb dos signes ibèrics. En un altre espai del poble, concretament al camp sota el garatge de Cal Sastre, a 200 m de Can Tura, es trobaren restes de ceràmica ibèrica, àmfores i ossos (ESTEBA 1997: 6-7, ESTEBA 1998: 288). Un altre jaciment de la zona és el conegut com puig del Moro o de la Palomera, situat en una posició dominant sobre la vall del riu Llémèna. Aquestes restes han estat interpretades com els vestigis d'un petit poblat (*oppidum*) indígena, malgrat que no s'hi han localitzat restes d'habitatges o altres construccions. Pel que fa als materials recuperats, cal destacar: restes de *dolia*, ceràmica comuna, ceràmica emporitana, ceràmica de vernís negre, àmfora grecoitàlica i un *kalathos*, entre altres troballes. A partir dels materials trobats, s'interpreta que l'ocupació d'aquest suposat *oppidum* es produí entre la segona meitat del segle III aC al II-I aC (ALCALDE 2010: 289-292); demostrant que la zona fou ocupada ja en època ibèrica, amb una pervivència en època romana.

La dissolució de la cultura ibèrica va seguir pautes similars en tot aquest territori. Malgrat la conquesta romana, molts poblats i nuclis ibèrics perllongaren la seva activitat fins ben entrats els segles II o I aC (BURCH 2008: 152). La zona immediatament propera a les restes de Sant Aniol confirma aquesta cronologia, tal com testimonien les excavacions realitzades tant a l'entorn com a l'interior de l'església parroquial (ESTEBA 1997: 6-7, ESTEBA 1998: 288).

Les restes

L'excavació de l'interior de l'església es va dur a terme arran d'una sèrie d'obres de remodelació requerides a l'interior del temple cristià. Quan es va treure l'altar del seu emplaçament varen aparèixer, sota d'un paviment empedrat, restes d'un sòl d'*opus signinum*. Gràcies a aquesta troballa, es va decidir realitzar treballs de tipus arqueològic (ESTEBA 1998: 287). L'excavació es concentrà a la zona del presbiteri de l'església i va permetre determinar cinc fases d'ocupació diferents, la primera de les quals estaria datada segons Esteba, en època baixrepublicana.

L'edifici d'època romana que va veure la llum durant els treballs arqueològics respondria a la següent descripció: una cambra rectangular orientada nord-est sud-oest, de la qual només es conservaren un parell de pedres del mur nord, unides en sec i contra les quals lliurava un paviment d'*opus signinum* (ESTEBA, DEHESA 2008: 163). Les dimensions del tapís central del paviment han permès plantejar la hipòtesi sobre les mides de la cambra, un espai quadrangular d'uns 3,35 metres de costat. L'observació de l'entorn on s'aixecà el temple permet pensar en una cambra quadrada enfront de la qual es situaria

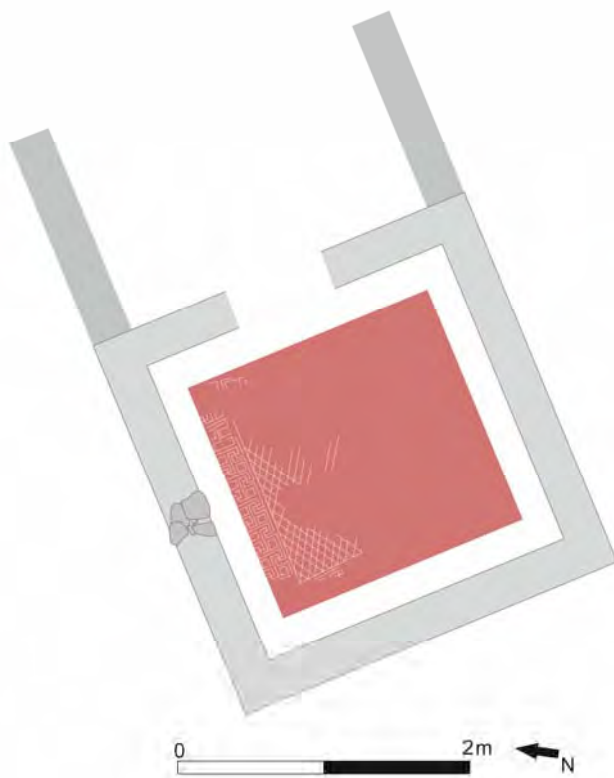

Fig. 41. Planta de les restes. Dibuix de l'autora en base a les planimetries publicades per J. Esteba i R. Dehesa (ESTEBA, DEHESA, 2005: 296).

una *pronaos*, donat que hi ha un mur que s'estén més enllà del paviment. En relació a les mides del paviment i per extensió, de la cambra, ens trobaríem davant d'un templet senzill de no més de 7 o 8 metres de llargada. Les mesures són aproximades en relació als elements conservats: 0,60 metres d'amplada del mur nord sumats als 3,35 metres de la cambra i uns 0'60 metres d'amplada del mur sud ens donen unes mides de 4,55 metres als quals afegiríem una *pronaos* d'uns 2,55 o 3,55 metres (BURCH, *et al* 2010: 45), ja que la *pronaos* sol presentar unes

mides inferiors a les de la sala del temple.

Esteba va localitzar, formant part d'una de les estructures de tanca del cementiri, ubicat a la banda sud de l'actual església, una filada de pedres sorrenques amb forma de mig cilindre, amb unes mesures que oscil·len sobre els 53 cm de longitud per 32 cm d'amplada mitjana de cada peça (ESTEBA 1997: 37). Amb aquestes últimes dades, es podria plantejar que el temple fos de tipus pseudoperípter, donada la troballa d'aquesta filada de pedres sorrenques treballades com semi columnes i posteriorment aprofitades com a material constructiu del temple cristià, fet que també succeeix amb la pedra dels

murs del temple romà, que s'aprofità dins de la construcció de la capella del segle X (ESTEBA 1997: 37).

Pel que fa al paviment localitzat, aquest presentava una decoració amb tesselles blanques, irregulars i de pedra calcària, combinades amb algunes de color negre, sobre un fons vermell, característic dels paviments d'*opus signinum*. Les tesselles representen un motiu geomètric molt freqüent: una retícula romboïdal central, amb unes mides de 2,60 metres de costat, emmarcada per un meandre de greques de 42 centímetres d'amplada on es combinen esvàstiques i quadres. En aquest cas, el meandre és doble, molt comú en composicions de superfície. Entre les greques i el mur de l'estança trobem una franja sense decorar, d'entre 38 i 40 centímetres d'amplada. El motiu decoratiu del paviment queda centrat en relació als murs de la cambra (COSTA 2011b: 36). El tipus de paviment localitzat i la cronologia en la qual se situa la seva construcció són indicadors d'un espai que pot implicar una certa rellevància (COSTA 2011b: 37).

La faixa amb meandres troba testimonis a la zona del Palatí de Roma, entre finals del segle III aC i inicis del II aC, i seria a partir d'aquest moment que es començà a difondre aquest model decoratiu (VASSAL 2006: 50). Trobem un exemple a Morgantina, en un dels paviments de la Casa del Capitell Dòric, datada entre el segle III a I aC (VASSAL 2006: 154). També en trobem a la primera fase del temple capitolí del fòrum de Tàrraco (RUIZ de ARBULO, VIVÓ, MAR 2006: 391-418) o al temple conegut com temple M de l'àrea sacra de la Neàpolis d'Empúries (AQUILUÉ, X., *et al* 2007: 40) i també, a la mateixa Empúries, en una de les cases hel·lenístiques del barri del port (VASSAL 2006: 108). Es trobaren restes d'un paviment amb una decoració molt similar sota l'església de Sant Menna de Vilablareix, corresponents a la fase baix-republicana, i a la vil·la romana del Pla de L'Horta a Sarrià de Ter, amb una cronologia similar (BURCH, *et al* 2010: 86 i 89, COSTA 2011b: 36). També tenim l'exemple del paviment del temple de Caravaca de la Cruz (RAMALLO 1991: 39-65). Un paviment similar que presentava motius epigràfics és el d'El Molinete (*Carthago Nova*) (UROZ 2003: 21). Aquest últim es troba situat en un petit edicle, del qual només es conserven el podi i el basament, dedicat a la deessa síria Atargatis i que es dataria entre l'últim quart del segle II aC i els inicis del segle I aC (UROZ 2003: 21). Segons Esteba, i com ja hem recollit anteriorment de l'obra de V. Vassal, la tipologia i la construcció d'aquest tipus de paviment i la seva decoració, respon a l'arribada dels models itàlics a partir del segle III aC (ESTEBA 1997: 10, ESTEBA, DEHESA 2005: 286), que importen tipologies constructives a les zones provincials. Aquest tipus de paviment és freqüent tant en

ambients hel·lenístics com romanorepublicans, evidenciant l'empremta itàlica dels primers colonitzadors (RODÀ 2016: 71).

L'estudi estilístic del paviment és el que ha permès establir la datació de l'edifici, que se situaria entre els segles II aC i I aC.

Les dimensions de la cel·la ens remetent a un edifici tipus *sacellum* (edifici religiós de petites dimensions), una construcció molt freqüent en tots els territoris de l'imperi. Aquest tipus de temple, un cop descrites les troballes de murs, paviment i possibles elements estructurals, es podria assimilar formalment als coneguts com a temple P i temple M localitzats al santuari de la Neàpolis d'Empúries (AQUILUÉ, X., *et al* 2007: 40).

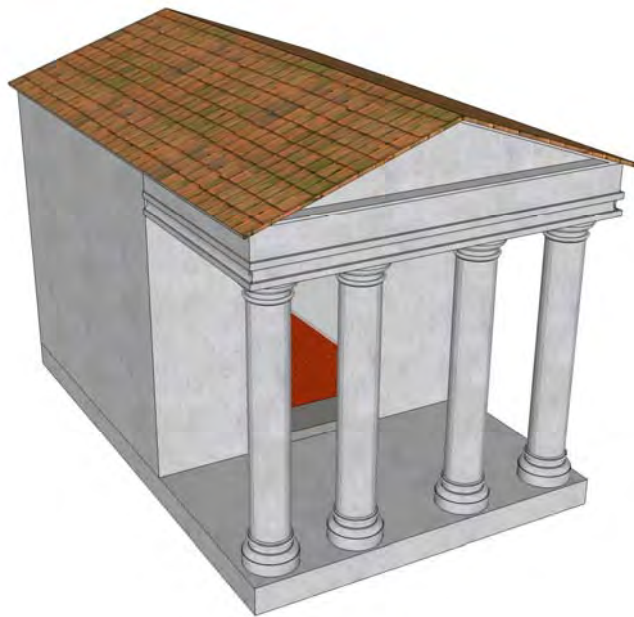

Fig. 42. Restitució del temple romà de Sant Aniol de Finestres. Imatge de l'autora.

L'edifici no presenta cap element específic que ens permeti esbrinar quina era l'advocació d'aquest espai de culte. Tot i la manca de dades arqueològiques, podem especular amb la possible atribució a una divinitat relacionada amb les aigües, donada la situació del temple, proper al curs d'un riu i a una massa d'aigua subterrània. Si bé és veritat que el temple no presentava cap brollador o font al seu interior, la seva proximitat a un curs d'aigua és evident. En els casos en què l'aigua d'una font era venerada, observem que el punt de captació s'ennobleix i és allí on es localitzen restes d'epigrafià, exvots etc. Però en els casos on trobem construccions més complexes, com un temple, aquest es pot localitzar a certa distància del brollador (AUPERT 2012: 298).

En els casos en que un santuari no tenia una font o brollador en el seu interior o en les proximitats immediates, era lícit utilitzar grans recipients d'aigua portada des del punt de captació a l'interior del santuari, on es guardava a l'espera de ser utilitzada per les lustracions, baptismes i cerimònies rituals. Durant l'excavació, en la qual es va recuperar molt poc material ceràmic, sí que es va localitzar una vora de ceràmica reduïda corresponent a un gran recipient que en paraules d'Esteba "corresponen a una tenalla emprada per rentar-hi roba a base d'aigua calenta barrejada amb cendres" (ESTEBA 1997: 41). La troballa d'aquest gran recipient ceràmic podria respondre a aquesta necessitat d'emmagatzemar l'aigua dins del santuari.

Interpretació

La situació geogràfica en la que se situen les restes, i la constatació d'una ocupació del territori que es remunta a l'època ibèrica, fa pensar que, prèviament a l'arribada dels romans i al seu establiment, el poble ibèric de la zona ja considerava aquest indret com un lloc *sacer*, un espai on creiem que l'aigua jugava, a banda del seu paper fonamental per a la vida, un paper sagrat. Els rius, fonts, llacs, etc., eren espais venerats pel poble ibèric, igual com pels grecs, romans i celtes, posant de manifest la concepció naturalista de la religió antiga (EGEA 2010: 132). Els elements de la natura eren considerats espais sagrats per si mateixos. El principal problema que trobem, a l'hora d'establir possibles antecedents de caire indígena, és que molts cops no es construïa cap edifici per senyalar l'espai sacre, era el mateix entorn natural⁸⁷ el que delimitava i marcava el recinte considerat sagrat (MARCO SIMÓN 1996: 85). Una de les principals característiques dels santuaris ibèrics, concretament els situats fora dels nuclis habitats és precisament la proximitat d'un curs d'aigua i la seva relació amb un o més nuclis de població (MONEO 2003: 40).

La concepció dels santuaris rurals, que seria la categoria on podríem encabir un hipotètic espai de culte existent en època ibèrica en aquesta zona, presentava clares funcions rituals de protecció i purificació. El fet que molts cops estiguin associats amb brolladors, cursos fluvials o petits boscos, explicaria l'elecció d'un espai elevat proper a un curs d'aigua com espai de culte que al mateix temps formaria part del desenvolupament del sistema de relacions entre grups dispersos (PRADOS 1994: 135).

⁸⁷ "El santuario al aire libre es el lugar de culto por excelencia, un lugar (...) mutuamente convenido por una comunidad que se define por vínculos de parentesco, de identidad étnica o de alianza política" (MARCO SIMÓN 1996: 85)

En aquest tipus de santuaris, l'aigua juga un paper molt important, no sols com un component necessari per al desenvolupament del culte (purificacions o libacions) sinó com a element a venerar. Segons Blázquez, en els santuaris ibèrics es dona una triple funció del culte a les aigües: terapèutica, protectora i lustral (BLÁZQUEZ, 1977: 327). Una font, brollador o curs d'aigua potable sol ser un lloc propici per establir-hi un espai de culte (PRADOS, 1994: 138). La ubicació d'un temple o santuari a la vora d'una font o brollador feia que l'aigua es convertís en el mateix ens diví, en la mateixa divinitat (BLÁZQUEZ, GARCÍA-GELABERT 1997: 110-111).

Trobem diversos espais de culte, d'època ibèrica, que es relacionen directament amb brolladors i fonts: el santuari de *Nuestra Señora de la Luz*, a Múrcia, *Castellar de Santiesteban* i *el Collado de los Jardines*, aquests dos darrers a Sierra Morena (Jaén) (BLÁZQUEZ, GARCÍA-GELABERT 1997: 108). En el seu article de 1997, Blázquez i García-Gelabert defensen que, en la religió ibèrica, l'aigua era un mitjà terapèutic i màgic i que, al mateix temps, era la representació de la mateixa divinitat. També destaquen un fet important a contemplar en els estudis sobre el culte a l'aigua en aquest període: la forta rellevància de l'aigua en la seva forma tel·lúrica. Aquesta estaria directament relacionada amb els cultes desenvolupats en les societats on la pastura era un dels principals medis de subsistència (BLÁZQUEZ, GARCÍA-GELABERT 1997: 108). No es tracta d'una característica present únicament al món ibèric, sinó que la podem observar en altres cultures antigues. A Fenícia, concretament al santuari d' Afka, situat sobre una muntanya on brolla el riu Adonis, es llençaven ofrenes dedicades a Astarté a les aigües fluvials (BLÁZQUEZ, GARCÍA-GELABERT 1997: 108).

Cal prendre consciència de l'escàs coneixement, per comparació amb altres cultures, que tenim de l'ús que els ibers feien de l'aigua, en la seva vessant terapèutica, màgica, etc. Una de les poques notícies que ens han arribat és gràcies a Plini el Vell, concretament a la Història Natural, XXXI, 4, quan ens explica l'ús que feien els ibers dels brolladors freds i calents, tant per la seva vessant higiènica com per la terapèutica. Però no només l'aigua amb virtuts termals era la propiciadora per establir espais de culte. El ja esmentat santuari de *La Luz*, a Múrcia, es va establir a la vora d'un brollador d'aigua sense virtuts mineromedicinals o termals. La presència d'aquest brollador va influir directament en el ritual del santuari adjacent, en lustracions i purificacions (EGEA 2010: 133).

Entre finals del segle II aC i inicis de l'I aC es duen a terme tota una sèrie de construccions de caire monumental que correspondrien al procés de romanització de les

poblacions indígenes del nord-est català. Una política provincial que buscava, a través de la introducció d'elements culturals d'arrel itàlica en forma d'arranjaments arquitectònics, la immersió de la població indígena dins del nou sistema (BURCH, et al, 2010: 39). Aquesta tendència, de caràcter oficial, es veu reflectida arreu del territori conquerit, “*de facto, parece ser justamente no momento em que entran em contacto com a cultura romana que as comunidades indígenas començam a manifestar as suas creenças religiosas e a preservá-las, usando para o feito os modelos de representação dos conquistadores, com destaque para o uso do latim, da escultura e da própria arquitetura*” (GARRIDO, MAR, MARTINS 2008: 56). És de suposar que el suport de les elits indígenes va afavorir aquest procés, sense les quals no hagués estat possible (GORGUES 2010: 260). Dins del territori gironí, trobem força exemples d'aquest procés de creació d'estructures arquitectòniques monumentals. Aquests són els situats a **Kerunta* (Sant Julià de Ramis), Castell (Palamós), Mas Castell (Porqueres), puig de Can Cendra (Bescanó), Punta Guíxols (Sant Feliu de Guíxols), les restes de Collet Est (Calonge) i les restes que aquí analitzem ubicades sota l'església de Sant Aniol de Finestres (BURCH, et al 2010: 39).

Aquest model d'introducció de la cultura romana per via de l'arquitectura és un testimoni de l'abandonament dels models ibèrics i, al mateix temps, indica l'entrada tant de població, sobretot nous constructors, com de noves tècniques de treball de marcat caràcter centre itàlic. Els principals elements que caracteritzen el nou model constructiu i que es repeteixen en els exemples anteriorment citats són els capitells toscans, l'ús de la *cyma reversa*, així com l'ús del pòdium, creant models de temple plenament itàlics (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 224-228, BURCH, et al 2010: 43).

Cal destacar que en el moment en què es produeix la construcció del temple, entorns del segle II aC, els únics amb el coneixement i capacitat per realitzar la construcció d'un edifici d'aquestes característiques són els arquitectes i constructors que acompanyaven l'exercit romà. En aquest període, la capacitat i coneixements necessaris per tal construcció quedaven en mans del contingent romà, fora de l'abast de les elits indígenes, per bé que aquestes s'haguessin sotmès al contingent romà. Aquest tipus d'obra monumental responia a una sèrie de necessitats sorgides del procés d'imposició, en aquest cas religiosa, que va suposar la romanització.

Paral·lels

Un dels exemples d'aquest tipus de temple, situat en territori hispà, el tenim a Alfaro, antiga *Gracchurris*. Allí, es troba el conegut temple de *El Sotillo*, un *aedes* amb

un receptacle que al mateix temps es relaciona amb una presa. Aquest conjunt, realitzat en *opus quadratum*, no ha proporcionat ni vestigis epigràfics ni exvots. Tot i la manca de dades complementàries, s'ha considerat que aquest espai tindria una relació amb l'aigua més enllà de les ablucions pròpies d'un recinte sagrat (AUPERT 2012: 299). Aupert veu certs paral·lels entre aquest complex i un edifici proper a la zona de captació de l'aqüeducte de Cahors i al temple descrit per Plini, el de *Clitumnus* (AUPERT, 2012: 302). Pel que fa a l'edifici al costat de la captació de l'aqüeducte de Cahors, aquest es troba “à quelques dizaines de mètres en amont, sous de très importants éboluis de pente de l'oppidum de Murcens” (AUPERT 2012: 302). Es tracta d'un edifici fet de carreus amb una única cel·la, i una estructura de canals que conduïa part de l'aigua de la captació de l'aqüeducte cap a un nínxol, configurant una escenografia de l'arribada de l'aigua (AUPERT 2012: 302).

Un segon exemple que ens presenta Aupert (AUPERT 2012: 301), és el del santuari / nimfeu de *Turiasso* (Tarazona, Saragossa). Aquest complex santuari està format per unes termes, o almenys una sala calefactada gràcies a un hipocaust, i una piscina en la qual es localitzaren múltiples exvots: caps de marbre que representaven Minerva i altres realitzats en ònix, representant a Domicià. També cal afegir exvots de terracota, un peu votiu de bronze, un cofre de fusta amb decoracions en metall, un cofre petit amb medecines, vasets de terracota i vidre, monedes, etc. (AUPERT 2012: 301). La font que alimentava aquest gran receptacle es troba a força metres de distància, demostrant que l'aigua transportada podia tenir idèntiques virtuts sagrades a les del brollador natural.

Un altre exemple el trobem gràcies a una inscripció localitzada a *Edeta*, prop de Lliria, València (AUPERT 2012: 302, nota 76). L'epígraf fou trobat l'any 1759 durant els treballs de neteja de la font de Sant Vicenç i mesura 72 cm per 48 cm per 15 cm, i degué formar part de la façana del temple del qual es fa menció en una inscripció (CIL II; 3786)⁸⁸. Datat entre el 71 i el 130 dC, el testimoni del moment de la troballa el recull el llibre de *Matrículas Parroquiales de Liria de 1758 a 1769* (CORELL 1996: 38)⁸⁹.

Un altre exemple que ens pot ajudar a entendre la funció del santuari de Sant Aniol és el de la *Fonte do Idolo* situada a Braga (Portugal). El santuari es troba en un punt on

⁸⁸ *Templum Nympharum / Q(uintus) Sert(orius) Euporistus / Sertorianus et Sert(oria) / Festa uxor a solo / ita uti exculptum / est in honorem Edetanor(um) / et patronorum suorum // s(ua) p(ecunia) fecerunt.*

⁸⁹ “En últimos del mes de abril de este año de 1759, estando limpiando los ojos de las fuentes de esta villa de Liria los vecinos de ella a orden y dirección de Manuel Cibera, regidor, estando limpiando en la fuente que nace cerca de la que llaman Ull Redó, persuadidos de que si se quitaban unas piedras, que avía allí, saldría el agua en más cantidad, lo executaron assi, y allaron una lápida toda escrita de la figura e inscripció siguiente...para que se conserbe una lápida tan antigua y que por ella se declara estar la grande Edeta de Liria, yo el Dr. Juan Pinazo, rector, la hice conducir a la casa Abadia y la hice colocar en la pared de ella al lado de la puerta. Oy 29 de junio de 1759”.

se situa l'origen de diferents cursos fluvials que abastiren d'aigua la ciutat romana de *Bracara Augusta*. Aquest tipus d'espais són propicis a l'hora d'establir-hi santuaris i cultes relacionats amb l'aigua, la fertilitat, l'abundància i la natura en general (GARRIDO, MAR, MARTINS 2008: 63). Aquest santuari, disposat fora dels límits de l'àrea urbana de *Bracara Augusta*, constituí un conjunt sagrat monumental que té, amb tota probabilitat, el seu origen en un *locus sacer* preromà. La seva situació, fora de la trama urbana, facilità la seva ràpida transformació arquitectònica amb l'arribada del nou ordre dominant. Un cop establerta l'estructura politicoadministrativa, Roma era molt conscient que el següent pas era imposar els elements culturals propis alterant d'aquesta manera les tradicions autòctones (GARRIDO, MAR, MARTINS 2008: 59-60). Els autors destaquen que molt possiblement, amb anterioritat a l'arranjament arquitectònic de marcat caràcter romà, existia en aquest punt un espai de culte indígena. D'on provenien els fidels d'aquest santuari? El territori de Braga, anterior a la fundació de *Bracara Augusta*, era ocupat per grups disseminats de població, des de petits nuclis fins a autèntics *oppida*, que envoltaven l'indret on es localitzava el santuari. Per tant, és lícit pensar que el santuari crearia un pol d'atracció d'aquesta població que l'envoltava, essent no només un espai sacre, sinó també un punt de reunió i de mercat que aglutinaria a tota aquesta comunitat disseminada pel territori, que posteriorment quedà concentrada amb la fundació de la ciutat romana, abandonant els antics nuclis de població (GARRIDO, MAR, MARTINS 2008: 62). Molt possiblement, aquesta funció d'aglutinament del territori seria la que ens trobaríem amb el temple de Sant Aniol, atesa la seva situació i les restes de poblament localitzats al seu entorn. El santuari de Braga, format per una façana monumental excavada a la roca amb una piscina que recollia l'aigua del brollador, s'ha considerat que tindria relació amb uns banys propers, que podien formar part del conjunt monumental. El santuari primitiu tindria una dedicació relacionada amb l'aigua, la fertilitat, l'abundància i la natura, sense que coneguem el nom de la possible divinitat a la qual estaria dedicat. En època romana la divinitat tutelar de l'espai és *Nabia*, com demostra l'epigrafia del santuari, així com l'escultura. Es tracta d'una divinitat amb atribucions similars a les d'Anna Perenna⁹⁰, el santuari de Roma que presenta

⁹⁰ *Anna Perenna* és una divinitat relacionada amb les aigües, el cicle lunar, la fertilitat, la mort i la resurrecció, en definitiva, els cicles vitals. Té una vessant ctònica que la vincula amb l'inframón i les malediccions. A la ciutat de Roma, a tocar de la *via Flaminia* es localitzava un bosc sagrat dedicat a la divinitat. La major part de la informació que ens ha arribat és gràcies als *Fastos* d'Ovidi, en els quals ens narra la festivitat anual de la deessa, que es desenvolupava a la riba del riu Tíber (OVIDI, *Fastos*: III, 517-696). (PEREA 1997: 190-191).

paral·lelismes, segons els autors, amb el de Braga. En la monografia presentada l'any 2008, els autors també comparaven aquest santuari amb el de *Turiasso*, del qual ja n'hem fet menció (GARRIDO, MAR, MARTINS 2008: 64-65).

Atribució del culte i evolució

Cal recordar que el santuari es troba ubicat a les proximitats d'un curs fluvial. Al sud del temple, es troba el naixement d'un dels afluents de la riera del Llémena i a l'est, trobem un aqüífer subterrani el qual, avui dia, alimenta una embotelladora d'aigua mineral (VIVÓ *et al.* 2003: 111). Aquesta característica va portar a Esteba a afirmar que el santuari estava dedicat a les nimfes, divinitats menors estretament lligades als cursos naturals i afluents d'aigua (ESTEBA 1997: 36, ESTEBA 1998: 289, ESTEBA, DEHESA 2005: 287-289). Creiem que cal ser més prudents amb aquesta atribució a les nimfes, com a divinitats a les que es dedicà el santuari. Si és ben cert que el fet de tenir aquesta quantitat important d'aigua a l'entorn del santuari és un indicatiu clar sobre el tipus de divinitat a la qual es dedica el recinte, no es trobà cap vestigi, inscripció o escultura que certifiqués l'advocació del lloc. Per tant, creiem més prudent parlar d'algun *numen* o divinitat relacionada amb l'aigua.

El fet que, en un moment determinat, un cop el contingent romà arribà a aquest territori i s'hi establí, es construís un temple de característiques itàliques no és ni una casualitat ni un fet aleatori. La nostra hipòtesi proposaria l'existència prèvia d'un espai de culte ibèric que, en un moment determinat, patí una transformació de tipus arquitectònic. Aquesta transformació, executada per part del contingent romà, tenia el propòsit de captar la població indígena mitjançant el sincretisme religiós, entre els cultes previs i tradicionals i el model itàlic, tant de les divinitats com de la manera de concebre els espais de culte. En un primer terme, i per poder entendre quina era la situació prèvia a l'arribada del contingent romà, caldria entendre la concepció religiosa que tenia el poble ibèric. Cal tenir molt present que la idea que el poble ibèric tenia de les divinitats possiblement no era tan complexa com la romana. Segons Blázquez (BLÁZQUEZ 1976: 94), *la idea sobre la divinidad (...) estaría muy próxima a la etrusca y a la romana primitiva(...), en las que los numerosos textos y documentos prueban la existencia de un culto a las montañas, a las aguas y a los árboles. Se trata de una primera evolución del sentimiento de lo sagrado que los personaliza, pero todavía con un carácter muy vago, menos rico que el que expresa la imagen.* Partint d'aquesta premissa, i sempre tenint en compte que la informació que ens ha arribat té evidents influències i està manipulada per

la visió romana, podem intuir certs aspectes de la religiositat ibèrica, però no comprendre tota la seva magnitud.

El primer problema amb el que topem, és que no podem identificar, com a conseqüència del fet que no se n'han trobat restes, el tipus d'espai sacre indígena. Existeixen dues possibilitats: o bé es va arrasar o -com es molt freqüent en el món ibèric i en altres cultures com la celta- no existia cap estructura arquitectònica per desenvolupar els rituals (BLÁZQUEZ 2001:176). La importància de l'entorn natural en si mateix es fa evident a l'hora d'estudiar la cultura religiosa ibèrica. El culte primitiu ibèric estava dirigit a númens ubicats en llocs sagrats com les fonts, les coves, els boscos, muntanyes, d'una manera molt similar a la que es produïa a l'Etrúria arcaica. Aquests númens "actuaven" en aquests espais naturals favorables a manifestar aquest ens sagrat o diví (BLÁZQUEZ 2000-2001:164). La religió ibèrica *mantuvo un tipo de religiosidad primitiva que consistió en la ofrenda del exvoto y en no haber introducido las imágenes de dioses ni celas* (BLÁZQUEZ 2000-2001:174).

El món roma no entenia un espai de culte sense un element arquitectònic que el mostrés sobre el territori. Els espais sagrats dels indígenes, en època tardo republicana, com en el cas que tractem, foren transformats sota l'òptica romana, dotant-los d'una arquitectura oficial de caràcter itàlic (normalment un temple *in antis* amb *cella*) com podem observar en molts exemples: Empúries, el mateix Sant Aniol de Finestres i el temple de Porqueres, però també d'altres al llarg del territori peninsular: *Cerro de los Santos*, *la Encarnación*, el *Cerro de Maquiz* (BLÁZQUEZ 2000-2001: 174). Per desgràcia, aquest tipus de transformacions han deixat pocs testimonis que serveixin com a referent a l'hora de conèixer les pràctiques religioses indígenes. Les poques dades que ens resten són les referències que alguns autors clàssics van deixar escrites i, evidentment, són tendencioses. Tenim com a exemple l'obra d'Estrabó (III, 4, 16) on parla dels galaics i dels celtibers com a pobles ateus, els primers, i que realitzaven sacrificis a un déu anònim, els segons. La realitat degué ser diferent: la interpretació que fa Estrabó ve condicionada pel fet que aquests pobles no construïen temples ni feien representacions antropomorfes de les seves divinitats, tal com sí ho feien els romans (GARRIDO, MAR, MARTINS 2008: 56).

Atès que no tenim dades sobre quina seria la divinitat tutelar d'aquest petit temple, podem especular sobre les diferents possibilitats. La proposta que féu Esteba quan va excavar el temple, donant la tutela de l'espai a les nimfes, és una de les possibles respostes. Unes divinitats menors relacionades directament amb els cursos d'aigua, entre

altres elements de la natura, encaixen perfectament en aquest espai com a divinitats tutelars.

Un altre grup que podria ostentar la tutela d'aquest santuari són les *matres*, divinitats femenines vinculades a l'originària mare terra, adoptant les seves virtuts com a protectores de l'abundància, fertilitat i fecunditat de la pròpia terra i dels éssers que l'habiten. Aquestes divinitats solen anar acompanyades d'epítets que les relacionen amb els cursos d'aigua o les fonts⁹¹ (SOLANA, HERNÁNDEZ 2000: 157).

El llistat de possibilitats sobre l'atribució al temple és molt llarga, tot dependria del tipus de divinitat que la comunitat ibèrica tingués com a tutelar d'aquest espai. El nombre de divinitats amb clars vincles amb l'aigua, els brolladors, etc., ens porta, a banda de les nimfes i les *matres*, la possibilitat d'acceptar com a possibles candidates a la divinitat *Fons*, a *Salus*, si tenia unes atribucions mèdiques o curatives, Apol·lo, Minerva, Diana, Hèrcules, i un llarg etcètera (DÍEZ de VELASCO 1998: 128). El ventall de possibilitats pel que fa a la tutela del temple, és molt extens. Podem observar múltiples exemples on les nimfes substitueixen divinitats indígenes de gènere masculí, comportant el que s'ha volgut anomenar, un "trauma religiós" (DÍEZ de VELASCO 1998: 126-127). En el cas que ens ocupa, creiem més adequat utilitzar el terme *numen*, a l'espera de que algun dia tinguem indicis més fermes que ens ajudin a saber quina era la divinitat tutelar del temple romà de Sant Aniol de Finestres.

Existeix una certa correlació entre espais de culte a les aigües i la seva posterior conversió en espai de culte cristià. Una prova n'és el que podríem anomenar "l'estadi intermedi". Aquest es caracteritza per una gran quantitat de literatura de caire cristià que perseguia i condemnava la freqüentació i ús de les aigües d'aquests espais d'origen pagà. Així, en l'obra *De correctione rusticorum*, XVI, de Sant Martí de Dumio, destaca la pervivència de cultes pagans relacionats, entre altres elements, amb les aigües. Al segle VI, el bisbe Gregori de Tours relatà els rituals que duïen a terme els habitants de Gévaudan, al massís central francès. Aquesta població peregrinava a la vora d'un llac on acampava i se celebraven tres dies de festes i libacions a les aigües. Al concili de Valence de l'any 374, s'insistia en què, després de prendre les aigües del baptisme, qualsevol altre bany seria considerat demoníac. El concili d'Auxerre (588) prohibí fer ofrenes a les aigües

⁹¹ *Matres Vbelnae* (deesses del riu Huvena), *Matres Svleviae*, localitzades a Bèlgica, Retia, Dàcia i Roma; *Matres Glanicae*, relacionades amb Glanum, *Matres Nemausicae*, localitzades al santuari dedicat al deu *Nemausus*, a Nîmes (SOLANA, HERNÁNDEZ 2000: nota 454).

de les fonts. El bisbe d'Arles, a la segona meitat del segle VI, proclamà en un dels seus sermons que ningú gosés banyar-se en una font, ni de dia ni de nit, durant la festivitat de Sant Joan, atès que aquesta era una tradició pagana. Per acabar, destaquem la prohibició, l'any 769, per part de Carlemany, de les pràctiques naturistes relacionades, entre altres elements, amb l'aigua (HABA, RODRIGO 1990: 273, GARRIDO, MAR, MARTINS 2008: 61). Donat que, com tot sovint passa, si es legisla de manera continuada sobre un mateix afer, vol dir que aquest perviu, veiem com al llarg del temps molts santuaris pagans foren reconvertits en espais de culte cristià. Així, paral·lelament a la lluita per eradicar pràctiques paganes, s'observa una superposició d'espais cristians sobre antics espais de culte indígenes o pagans, practicant el sistema que ja feien servir els romans: el sincretisme (GARRIDO, MAR, MARTINS 2008: 61). Trobem exemples d'aquest procés, disseminats per tota la geografia ibèrica. A Montoro, Còrdova, es localitzà un santuari a l'ermita de Fuente Santa, que fou freqüentat per les facultats curatives de les seves aigües. A Posadas, també a Còrdova, sota l'actual capella de la *Virgen de la Salud*, es trobaren restes d'unes termes romanes i un santuari on s'explotava el recurs de les aigües termals (LACORT, GALEANO, CANO 1997: 144). L'ermita de *Nuestra Señora de la Luz*, a Múrcia, se situa al costat d'una font (BLÁZQUEZ, GARCÍA-GELABERT 1997: 108). Aquest procés de sincretisme cristià dels antics espais de culte a les aigües també s'observa a la zona de La Rioja, al *Santuario de la Valvanera* (Anguiano), a Castejón (Nieva de Cameros), a Lomo de Orio (Villoslada de Cameros). En els entorns de tots aquests recintes de culte cristià, es localitzaren restes de fonts i brolladors que l'arribada del cristianisme va relacionar amb la llegenda mariana fundacional (ESPINOSA, LÓPEZ 1997: 263-264).

4.3 Restes sota l'església de Santa Maria de Porqueres

Situació geogràfica

Fig. 43. Mapa de la situació de l'església de Santa Maria de Porqueres i el seu entorn. Topogràfic de Catalunya 1:5000 (1999-2008). Núm. full 303-91, <http://cartotecadigital.icgc.cat>.

El pujol on s'ubica el conjunt arqueològic de mas Castell es troba situat al municipi de Porqueres, a la comarca del Pla de l'Estany. Al nord, limita amb la riera de Castellana i pel sud, amb la riera de Vinyaplana, el rec del Marquès i el paratge del Vilar, amb l'estanyol homònim (CASTANYER,

TREMOLEDA 2010: 340). Actualment l'envolten terres baixes, que havien estat aigüamolls i que encara s'inunden fàcilment. Forma part del circ muntanyós de Sant Patllari, constituït per una cadena principal i tot un seguit de petits turons (turó de Montalt, de Matella, del Forcaire, del Frigolé, de Vinyaplana), apareguts gràcies a la fàcil erosió del terreny.

Aquest jaciment dominava l'àrea immediata de

l'estany i es trobava envoltat de terrenys d'aigüamolls. L'ocupació d'aquesta zona s'inicia ja des del segle VI aC i en el període que s'emmarca entre època tardorepublicana i altimperial, el poblat ibèric visqué un moment d'esplendor i prosperitat, marcat, entre altres elements, pel temple que s'hi va construir (COSTA 2011b: 53).

Historiografia

Erudits locals com P. Alsius i J. Butinyà foren els primers a fer treballs de caire arqueològic en aquesta zona. Gràcies a la recollida de materials i objectes per part d'aquells, ja es va fer palesa la importància d'aquest espai, i ajudà a entendre l'evolució del poblament durant l'època antiga (CASTANYER, TREMOLEDA 2010: 340). Els treballs realitzats per J. Corominas foren molt rellevants. Entre 1944 i 1946, es dedicà a recollir diversos materials amb motiu dels treballs de construcció de l'actual carretera de circumval·lació de l'estany. Els treballs de 1944 foren dirigits nominalment per L. Pericot i, *de facto*, per Corominas. La zona excavada va mostrar una ocupació consolidada i intensa durant l'ibèric ple i final i una pervivència de l'antic hàbitat fins, com a mínim, el segle I de l'era (CASTANYER, TREMOLEDA 2010: 341).

En relació directa amb el suposat temple ubicat a les proximitats de l'estany, trobem una notícia que data de l'any 1956 moment en què es realitzaren una sèrie d'obres a l'església de Santa Maria. Sota la supervisió del *Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional*, s'efectuaren tot un seguit de millores per garantir l'estabilitat de l'edifici atès que les característiques del terreny on es troba ubicat provocaven una pèrdua d'estabilitat (FRIGOLA 1960: 69).

Fig. 44. Fragment de l'escultura localitzada a les parets de Santa Maria de Porqueres. (OLIVA 1957: Lám. XL).

Derivat dels treballs de restauració, entre els quals es repicaren part dels murs per deixar a la vista l'interior de l'església original, es va localitzar formant part del parament d'un dels murs de l'edifici, un fragment d'estàtua monumental. Es tracta d'un bocí de braç de marbre, possiblement primer, i únic, vestigi de la divinitat

a la que es va dedicar aquest espai de culte (CASTANYER, TREMOLEDA 2000: 208).

M. Oliva ens descriu aquesta troballa: *De las obras de restauración llevadas a cabo por el Servicio de Defensa del Patrimonio Artístico Nacional en la iglesia de Santa María de Porqueras (monumento nacional) recogimos, procedente del relleno interior de los muros, un fragmento de estatua romana, labrada en mármol, que se refiere al codo*

de una escultura monumental que rebasaría el tamaño natural (...). Mide el fragmento 12 cm. de longitud y 12 de anchura” (OLIVA 1957: 340).

No es tornaren a fer treballs de camp fins l'any 1964, quan es descobriren un conjunt de tombes tardoromanes. Les tasques foren dirigides des del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles amb M. Oliva al capdavant (CASTANYER, TREMOLEDA 2010: 340). Aquesta troballa va derivar en una sèrie de treballs arqueològics centrats en la zona nord del poblat ibèric de mas Castell, situat a poca distància a l'oest de la citada església parroquial de Santa Maria. Aquella activitat, dispersa i poc rigorosa, es perllongà fins l'any 1977, sense que es publicués degudament cap de les troballes.

Cortada i Serramitjana, en un article de 1968, insistiren en la sacralitat del pujol, en relació a la proximitat de les aigües de l'estany i, sobretot, per la superposició de tres temples. Els autors varen atribuir a la deessa *Porca* la advocació d'aquest espai, citant paraules de J. Marquès⁹² (CORTADA, SERRAMITJANA 1968: 67).

Les intervencions realitzades entre 1969 i 1970, centrades a la zona oest de mas Castell, possiblement fora del recinte urbà, varen localitzar tretze sitges relacionades directament amb l'establiment ibèric. Els materials recuperats en aquell sitjar, ceràmica, metall i objectes d'os treballat, van permetre datar el seu abandonament en època tardorepublicana. Un gran nombre d'aquests materials ens remetien als segles II-I aC, moment en què el poblat de Porqueres degué gaudir d'una certa activitat i potencial. Fou una etapa de notable efervescència urbana, amb reformes importants a la banda central i més elevada de l'*oppidum* (CASTANYER, TREMOLEDA 2010: 341).

En la Memòria de Llicenciatura de C. Domènech (DOMÈNECH 1975), es tornà a destacar la possibilitat que el primitiu lloc de culte estigués dedicat a la *dea Porca* o *Porcia*.

En els últims anys s'han realitzat nous treballs en relació a aquestes troballes. El més directament vinculat a l'església de Santa Maria i els seus antecedents constructius és una publicació de l'any 1999, en la qual el grup de recerca de la Universitat de Girona va fer una revisió de tot allò publicat fins a la data (BURCH et al 1999). Aquest estudi és el més complet per entendre l'evolució de l'espai de l'església, des dels seus orígens com a temple romà, passant per les diferents fases com a temple cristià. Per altra banda, també

⁹² “El Dr. Marquès admite la posibilidad de que fuera dedicado a la diosa Porca, con lo cual y de ser así, pudo truncarse el antiguo nombre lacustre por el de la fecundidad de la tierra” (CORTADA, SERRAMITJANA 1968:67).

hi trobem una anàlisi exhaustiva dels cementiris així com un repàs a l'evolució històrica del lloc.

Per últim, una última publicació de l'any 2010 fa novament un recull de les principals dades disponibles sobre l'època antiga en aquest sector (CASTANYER, TREMOLEDA 2010: 340-342). Una nova carta arqueològica redactada pel Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria (LAP) de la Universitat de Girona ha posat en comú, no tan sols les dades conegudes fins al moment sobre aquest espai de culte, sinó que les contextualitzava en el marc territorial de l'actual província de Girona dins del període de la romanització (BURCH, et al 2010).

Procés històric

La comunicació interna del territori en època romana quedava garantida gràcies a una xarxa viària que en alguns punts resta intacta encara avui dia. Una d'aquestes vies era la de Capsacosta, eix viari que comunicava la costa amb els territoris interiors, ja consolidats des d'època republicana. Aquesta via neix amb la intenció de facilitar l'accés als jaciments minerals de l'alta Garrotxa (BURCH, et al 2010: 25). En època antiga, la plana de Banyoles presentava un bon eix de comunicació. La xarxa de vies existent creava un triangle, amb el vèrtex meridional prop de *Gerunda* i el septentrional a Besalú, creant un pas entre aquests dos punts que feia creuar una via pel centre de l'actual comarca del Pla de l'Estany. D'aquesta manera, s'unia en línia recta la Via Augusta, a l'alçada de Girona, i l'esmentada Via de Capsacosta. El segon costat del triangle el formava la mateixa Via Augusta, que connectava amb el camí d'Empúries i aquest últim, en perllongar-se fins a la Via Augusta a l'alçada de Crespià, tancava el triangle (CASTANYER, TREMOLEDA 2000: 175).

El sistema d'estructuració territorial ibèric es gestionava gràcies a nuclis urbans ibèrics que controlaven un territori en concret. Tot i l'evident bona comunicació, no s'ha localitzat cap nucli urbà de prou entitat com per poder parlar d'un centre que estructurés el territori de l'actual comarca del Pla de l'Estany en època antiga, abans que el control d'aquesta zona quedés supeditat a *Gerunda*. El cas de Mas Castell, a Porqueres, és un bon exemple, ja no de perdurabilitat d'un establiment ibèric, sinó de potenciació i creixement. Es generà un nucli d'habitatge i control del territori de característiques inicialment ibèriques que perduraren en el temps, amb la inserció de sistemes de control de marcat caràcter romà (CASTANYER, TREMOLEDA 2000: 175-179).

Després de la revolta indígena derrotada per Cató, la perdurabilitat d'alguns nuclis indígenes va estar lligada al seu propi paper dins d'aquesta revolta. El cas del poblat ibèric de mas Castell, probablement es pot considerar un exemple de bona sintonia amb el contingent romà. Durant el període en el qual es dugué a terme tot el procés de romanització (segles II-I aC), el poblat ibèric visqué un moment d'esplendor com semblen justificar les troballes arqueològiques de l'entorn. L'edificació d'un temple amb característiques arquitectòniques plenament itàliques demostra la importància del paratge, des d'un punt de vista estratègic, per part del poder romà i el seu interès per controlar el territori i integrar la població local. L'edificació d'aquest temple es pot interpretar com un símptoma de la tutela romana i una possible voluntat d'adaptació i assimilació de les elits indígenes dins de la nova realitat (CASTANYER, et al 2006: 15).

En el cas de Porqueres, igual que en el cas del temple de Sant Aniol de Finestres, no s'han localitzat restes de cap construcció anterior que demostrï l'existència d'un espai de culte indígena. Com ja s'ha presentat en el cas de Sant Aniol (*supra*), podem suposar que no existí cap construcció indígena, cap espai de culte amb un referent arquitectònic que ens indiqués un entorn delimitat on es durien a terme practiques culturals durant l'ibèric ple. Tot i la manca de restes, com ja hem presentat en el cas de Sant Aniol, no podem descartar l'existència d'un culte relacionat amb l'estany amb anterioritat a l'arribada del contingent romà.

L'estany

Un dels primers entorns que són susceptibles de ser recintes de culte són els mateixos espais naturals als quals s'atribueix un vincle amb una divinitat. Així, des del cim d'una muntanya, una gruta, un riu, estany o bosc, ens trobem davant d'espais amb un fort caràcter simbòlic, que els fa candidats a ser espais de culte des de molt antic.

Aquest interès pels espais naturals com a llocs on les divinitats eren propícies i es mostraven als humans no es limita al món ibèric. Alguns déus itàlics també es caracteritzaven per tenir forts vincles amb un espai natural, tal com demostren diferents autors romans⁹³. Com ens relata J. Scheid: *L'aspect exceptionnel du lieu signale l'intervention d'un dieu, d'une uis ou d'un numen divins. Créé et poussé à des hauteurs ou des profondeurs effarantes par la volonté d'un dieu, un lucus révèle par son aspect miraculeux qu'il n'est pas de ce monde, ou que son créateur et maître ne sont pas du*

⁹³ SÈNECA *Epistolae ad Lucilium.*, 4, 41, 3, PLINI EL VELL *Naturalis Historia.*, 12, 4, MARCIAL *Epigramma* 10, 92 i PLINI EL JOVE *Epistulae.*, 8, 8. Mostren la consciència de caràcter sagrat que presenten certs espais naturals, facilitant que s'expressi la sensibilitat religiosa de l'individu (REVILLA 2002: 208).

monde des humains. (SCHEID 2008: 627). La importància, a ulls dels primers homes que rendien culte a un espai natural, rau en la pròpia percepció del mateix espai. L'espai era fruit d'una acció divina -la seva creació- posada al costat dels homes per tal que ells observessin la grandesa, més enllà del propi espai natural i, al mateix temps, el veneressin com la llar de la divinitat o una representació d'ella mateixa. El coneixement del culte als llacs -les practiques culturals i els rituals- ens ha arribat gràcies a diferents testimonis. Un dels més rellevants és l'obra de Plini, on distingeix entre el món sacre i profà, en referència a l'accés al llac *Vadimon*⁹⁴.

Una segona referència històrica és la que va deixar per escrit, en data tan tardana com el segle VI dC, el bisbe Gregori de Tours en la seva obra *Liber in gloria confessorum*. En aquesta obra es narra el desenvolupament d'una festivitat que els pagesos de Gévaudan (territori dels *Gabales*, habitants del massís central francès) celebraven entorn del llac *Helarius*:

Dans le territoire des Gabales il y avait une montagne, dont le nom était Helarius, et qui comprenait un grand lac. À certaines dates, la foule des paysans jetait dans ce lac, comme pour lui faire des libations, des linges et des tissus destinés à la confection de vêtements. Certains y jetaient des toisons de laine. Le plus grand nombre y jetaient, chacun selon ses possibilités, des pièces de fromage ou de cire, et diverses sortes de pains, qu'il serait trop long d'énumérer. Ils s'y rendaient avec des chariots, apportant de la boisson et de la nourriture, immolant des animaux et banquetant trois jours durant. Le quatrième jour, lorsqu'il fallait redescendre, une terrible tempête avec des tonnerres et de violents éclairs les prenait de vitesse, et un orage si violent tombait du ciel, comme s'il s'agissait de pierres, qu'à peine chacun des assistants pensait pouvoir s'en échapper.

⁹⁴ **PLINI EL JOVE**, *Epistulae/Cartes*, 8, 20, 3-5: *Ipse certe nuper, quod nec audieram ante nec videram, audivi pariter et vidi. Exegerat prosocer meus, ut Amerina praedia sua inspicerem. Haec perambulanti mihi ostenditur subiacens lacus nomine Vadimonis; simul quaedam incredibilia narrantur. Pervenit ad ipsum. Lacus est in similitudinem iacentis rotae circumscriptus et undique aequalis: nullus sinus, obliquitas nulla, omnia dimensa paria, et quasi artificis manu cavata et excisa. Color caeruleo albidior, viridior et pressior; sulphuris odor saporque medicatus; vis qua fracta solidantur. Spatium modicum, quod tamen sentiat ventos, et fluctibus intumescat. Nulla in hoc navis - sacer enim -, sed innatant insulae, herbidae omnes harundine et iunco, quaeque alia fecundior palus ipsaque illa extremas lacus effert. Sua cuique figura ut modus; cunctis margo derasus, quia frequenter vel litori vel sibi illisae terunt terunturque. Par omnibus altitudo, par levitas; quippe in speciem carinae humili radice descendunt.*

Darrerament he conegut un d'aquests fenòmens que m'eren completament desconeguts. L'avi de la meua dona desitjava donar-me a conèixer la seva finca a prop d'Ameria. Mentre caminava, sobre els seus terrenys em va mostrar un llac que es troba per sota d'ells, anomenat Vadimon, i em va explicar al mateix temps una història increïble sobre el mateix. Així que vaig anar fins la vora d'aquest llac. La seva forma es exactament circular; no hi ha la menor obliquïtat o deformació, es com si l'hagués tallat la mà de l'home. La seva aigua és d'un color blanc-blau, que ratlla en verd, i una mica tèrbola; té l'olor de sofre i un fort sabor medicinal, i posseeix la propietat de guarir fractures d'os. Tot i que de forma moderada, però, els vents tenen un gran efecte sobre ell, movent les seves aigües en commocions violentes. La navegació està prohibida, ja que les seves aigües són considerades sagrades; només s'hi troben diverses cobertes d'erba, canyes i joncs, i tota la resta de plantes més prolífiques a les ribes del llac. (Trad. Ed. Bernat Metge).

Les choses se passaient ainsi tous les ans, et le peuple imbécile était de plus en plus confirmé dans l'erreur. Après une longue période de temps, un prêtre qui avait été promu à l'épiscopat, vint de la même ville en ce lieu, et il prêcha aux foules qu'elles seraient consumées par la colère de Dieu si elles n'abandonnaient pas leurs usages, mais sa prédication ne fut en aucune manière acceptée par ces rustres sauvages. Alors, sous l'inspiration divine, le prêtre de Dieu fit construire, à quelque distance du bord du lac, une église en l'honneur du bienheureux Hilaire de Poitiers (Hilarius) et y plaça des reliques du saint en disant au peuple : « Gardez-vous, mes fils, gardez-vous de pécher à la face de Dieu. Il n'y a rien à vénérer dans cet étang. Ne salissez pas vos âmes par ces vaines observances [ou : rituels], mais reconnaissez plutôt [le vrai] Dieu et vénérez ses amis. Vénérez donc le pontife de Dieu Saint Hilaire, dont les reliques sont ici déposées. C'est lui, en effet, qui peut être votre intercesseur auprès de la miséricorde de Dieu.

Alors ces gens, touchés dans leur cœur, se convertirent et abandonnèrent le lac. Ce qu'ils avaient coutume d'y jeter, ils le portèrent à l'église sainte, et furent ainsi délivrés des liens de l'erreur où ils étaient retenus. La tempête aussi fut par la suite écartée de ce lieu, et on ne la vit plus sévir dans une fête, dès lors consacrée à Dieu, depuis le moment où avaient été placées là les reliques du bienheureux confesseur. (BOGLIONI 2008: 79).

En aquest text podem observar com una tradició d'origen pagà encara es trobava profundament arrelada en els costums i rituals de la població d'aquest territori a finals del segle VI. La descripció de la festivitat ens indica com serien les celebracions a l'antiguitat i com aquestes, donada la seva arrelada tradició, suposaven un problema per a l'església catòlica. Aquesta, en no poder vèncer les velles tradicions amb la paraula, acabà creant un nou espai de culte, una església, i venerant un sant de nom similar a l'espai natural que veneraven els pagesos. Així, l'església acabà persuadint la població de canviar les seves tradicions de caràcter pagà, per altres cristianes, sense variar-ne l'emplaçament. Una *interpretatio* del culte, tal i com els romans van fer en el seu moment, amb els cultes indígenes.

L'actual territori francès ens ha deixat importants exemples d'època antiga en els que podem veure la importància dels llacs i estanys com espais de culte. Un del episodis que no podem passar per alt en el nostre estudi és el que es produí l'any 106 aC, quan l'exèrcit romà, encapçalat per *Q. Servilius Caepio* entrà al territori de l'actual Tolosa del Llenguadoc i saquejà l'or, d'origen dèlfic, que el poble gal tenia protegit en un llac sagrat

(BOUDARTCHOUK, et al 2006: 15). L'autor Justí⁹⁵ ens parla del llac sagrat dels *Tectosagi*. Concretament, narra que com a conseqüència dels actes de pillatge i als grans botins de guerra que va acumular aquest poble de la Gàl·lia, els déus els van castigar amb un brot de pesta, que no va remetre fins que varen abocar al llac tots els seus tresors. Justí també narra com temps més tard, *Caepio*, un cònsol romà, va espoliar l'or i la plata del llac. Temps més tard, *Caepio* va perdre el seu exèrcit i va morir -segons l'autor- fruit del sacrilegi comès (BOUDARTCHOUK, et al 2006: 18). Aquest episodi de l'espoli de l'or de Tolosa a mans del cònsol *Caepio* també el recollí Orosi⁹⁶. És el primer text cristià que recull aquest episodi de l'or de Tolosa, aquest cop donant més dades sobre el llac sagrat i el seu entorn. En aquest cas, l'autor especifica que l'or fou robat del temple d'Apol·lo, temple que per altra banda, no ha estat mencionat en les fonts anteriors. És de suposar que si l'or de Tolosa procedia de Delfos, aquest era propietat del déu, per tant, tot i el trasllat fins a la Gàl·lia, aquest pertanyia a la divinitat. Per tant, el que es va fer va ser traslladar el tresor propietat d'Apol·lo des de Delfos a un nou temple consagrat al déu.

La majoria d'aquests cultes, inserits en un entorn natural tenien el seu origen en la prehistòria recent i es caracteritzaven, entre altres, pels dipòsits d'ofrenes que en ocasions poden passar desapercebuts per l'arqueologia (ARCELIN, BRUNAUX 2003: 244). A la Gàl·lia, i fruit del contacte amb la població grecoitàlica, aquest tipus de santuaris es començaren a modificar, amb grans edificis de culte, a partir de la segona meitat del segle II aC. Un procés que podem observar en els casos de Glanum i Nimes (ARCELIN, BRUNAUX 2003: 246). Aquest procés també es produeix en el nostre territori d'estudi, com succeeix a Porqueres, al temple de Sant Aniol de Finestres, al temple de **Kerunta*, etc.

⁹⁵ JUSTÍ, *Epitoma Historiarum Philippicarum*, XXXII, 3-4: Tectosagi autem, cum in antiquam patriam Tolosam venissent comprehensique pestifera lue essent, non prius sanitatem recuperavere quam aruspicum responsis moniti aurum argentumque bellis sacrilegiisque quaesitum in Tolosensem lacum mergerent, quod omne magno post tempore Caepio, romanus consul, abstulit. Fuere autem argenti pondo centum decem milia, auri pondo quinquies decies centum milia. Quod sacrilegium causa excidii Caepioni exercituique eius postea fuit. Romanos quoque Cimbrici belli tumultus velut ultor sacrae pecuniae insecutus est (BOUDARTCHOUK, et al 2006: 18).

Quant aux Tectosages, arrivés à Tolosa, leur ancienne patrie, ils avaient été atteints par le fléau de la peste : ils ne recouvrèrent pas la santé avant d'avoir, sur consultation des haruspices, immergé dans le lac de Tolosa l'or et l'argent acquis par les guerres et les sacrilèges, 10 un trésor que, bien longtemps après, le consul romain Cépion enleva tout entier. Il y avait cent dix mille livres d'argent et un million et demi de livres d'or. 11 Ce sacrilège causa par la suite la perte de Cépion et de son armée et le tumulte de la guerre des Cimbres suivit, comme le vengeur de l'argent consacré (Trad. Marie-Pierre Arnaud-Lindet. Forumromanum.org).

⁹⁶ OROSI, *Histories adversus paganos*, V, 15, 25: Caepio proconsule capta urbe Gallorum, cui nomen est Tolosa, centum milia ponderis auri et argenti centum decem milia e templo Apollinis sustulit. Quod cum ad Massiliam, amicam populo Romano urbem, cum praesidiis misisset, interfectis clam – sicut quidam contestantur – quibus ea custodienda et peruehenda commiserat, cuncta per scelus furatus fuisse narratur. Unde etiam magna quaestio post Romae acta est (BOUDARTCHOUK, et al 2006: 19).

La relació entre el culte a les aigües i les vies de comunicació és també un factor rellevant a l'hora d'analitzar i estudiar els diferents exemples que ens dona el nostre territori. Com ja hem dit, la zona del Pla de l'Estany presenta una xarxa viària força completa i d'importància cabdal atès que comunicava les terres interiors amb la costa mediterrània. Aquesta freqüentació i el fet que a la zona de l'estany es localitzi un espai de culte a les aigües no són fets anecdòtics sinó que podem observar una sèrie de característiques i elements que es reproduïxen en altres zones de la geografia ibèrica.

L'estudi publicat per S. Haba i V. Rodrigo se centra geogràficament en una franja de terreny situada al nord del riu Tajo, integrada en el sistema de fractures que forma la gran falla Àvila-San Vicente, concretament la falla Plasencia-Alentejo amb una direcció nord-est sud-oest (HABA, RODRIGO 1990: 273). Les característiques tant geogràfiques com hidrogràfiques del terreny, així com la seva orografia el convertiren en un pas natural de comunicació i van fer d'aquest territori un espai propici per als assentaments humans des d'època prehistòrica. Aquest sector, ja en època romana, fou un dels emplaçaments més romanitzats de la Lusitània per una sèrie de factors de gran rellevància: l'ús intensiu del pas natural i posterior via romana, la creació del *municipium caparensis*, i un seguit de fonts termals que varen desenvolupar espais de culte a les aigües: Baños de Montemayor -conegut per la gran quantitat d'epígrafs dedicats a les nimfes *Caparenses*, fruit del sincretisme religiós entre les divinitats indígenes i les nimfes d'origen romà- el balneari de El Salugral -relacionat amb cultes balnearis i atribucions a la divinitat romana *Salus*-, el balneari de Valdelazurra -on també s'han trobat epígrafs relacionats amb *Salus*-, uns altres banys amb el nom de Baños de Cabezón o una font al terme de Ahigal amb virtuts terapèutiques on també es localitzaren epígrafs votius d'època romana, etc. (HABA, RODRIGO 1990: 274-277). Com podem veure, la importància del culte a les aigües afectà també el territori en forma d'assentaments, que es crearen gràcies a aquest fenomen religiós.

Un altre exemple, dins del territori peninsular, que ens mostra la veneració a les aigües d'un llac, és el de Villa Real de Tras-os-Montes, Galícia. El recinte s'ha conegut gràcies a una inscripció⁹⁷ on es detalla l'existència d'un temple i un llac sagrat. Aquest espai estava dedicat a les nimfes *Lapiteae*, relacionades amb un topònim gallec (BLÁZQUEZ 1957: 215). Un altre cas, aquest cop a la Gàl·lia, és el del santuari del llac

⁹⁷ DIIS DEABVSQVE AE/ TERNVM LACVM OMNI/ BVSQVE NVMINIBVS/ ET LAPITEARVM CVM/ HOC TEMPLO SACRAVIT/ G. C. CALP. RVFINVS/ IN QVO HOSTIAE VOTO/ CREMANTVR (CIL II: 02395b).

d'Andre a Jura, Lyonnense, aquest associat al déu Mart i a la deessa Bellona (ORÓ 1996: 110 nota 615).

En el cas de Porqueres, ens trobem amb un escenari on una població indígena assentada a les proximitats de l'estany, va veure com el contingent romà, segurament en connivència amb les elits ibèriques, construïa un temple de marcat caràcter itàlic a tocar de l'estany, en un punt dominant sobre el territori immediat on molt probablement ja existia un espai de culte indígena.

Les restes

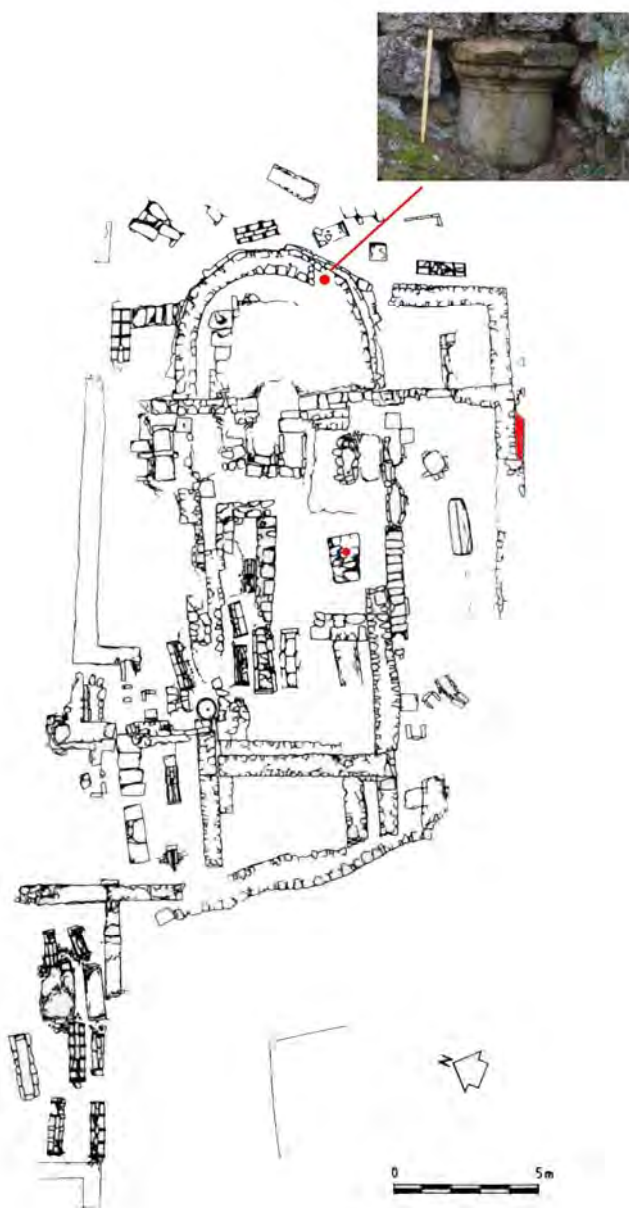

Fig. 45. Planimetria de les restes amb la ubicació del punt de troballa del capitell. Plànol extret de (BURCH et al 1999: 14, figura 4).

Gràcies a l'anàlisi de les troballes, la seva ubicació i, sobretot, els treballs arqueològics realitzats al poblat ibèric i jaciments de l'entorn, podem concloure que en època baixrepublicana es bastí un temple en aquesta zona. Ubicat en un punt elevat sobre l'estany de Banyoles, el temple s'alçava ben a la vora de l'actual església parroquial, en una situació dominant (CASTANYER, TREMOLEDA 2000: 246). Es tracta d'una posició que permetia un domini del territori i, al mateix temps, possibilitava la visibilitat del temple des de la llunyania. Per altra banda, si tenim en compte que l'estany es troba molt a la vora i en alguns moments de l'any es produïen inundacions o afloraments d'aigua, el fet d'ubicar el

temple en un lloc elevat seria també una qüestió de seguretat.

Les úniques restes estructurals relacionades directament amb el **temple** -molt destruït i emmascarat per estructures posteriors- es resumeixen en la troballa d'un mur. Aquest, orientat en direcció est-oest, era realitzat amb blocs de mida irregular, en travertí, units amb morter de calç i formant filades. El mur es perllonga 14 metres sense que es relacioni amb cap altra estructura. La seva amplada és de 0'95 metres. A aquesta troballa, l'única que ens situaria la ubicació i orientació del temple, o més concretament del seu podi, cal relacionar-la amb uns elements arquitectònics aprofitats en la construcció del temple cristià i el seu entorn immediat (BURCH et al 1999: 22).

Aquests **elements arquitectònics** relacionats amb el temple es localitzaren, aprofitats com a material constructiu en la segona fase de l'edifici, primera en un context cristià, de l'església de Santa Maria.

El primer de tots és un capitell d'ordre toscà, realitzat en gres, localitza dins del parament septentrional del mur de la capçalera poligonal de l'església. Aquest capitell també tenia part del fust de la columna sobre la qual es sustentava. Té una alçada de 0,49 m i es divideix en dues parts: el capitell pròpiament dit, de 0,17 m d'alçada, al que cal sumar-hi 0,32 m del fust de la columna.

Es trobà un segon capitell d'ordre toscà també realitzat en gres, amb una alçada conservada de 0,37 m. El treball d'aquesta peça la fa bessona de l'anterior però en pitjor estat de conservació. Procedeix de la tomba 78.

També es trobaren dos fusts de columna obrats en gres, aprofitats en l'arc triomfal de l'església de Santa Maria. Amb una alçada actual de 2'92 m i 0,38 m de diàmetre el primer, i 0,384 el segon. No presentaven cap mena de decoració (BURCH et al 1999: 22-24).

El fet que aquests elements arquitectònics es treballassin en gres, un material que calia anar a buscar a certa distància, i no en travertí, pedra local i de gran qualitat, ens ofereix una raó més per pensar que el constructor buscava la notorietat i l'impacte sobre el territori en l'edifici cultural (BURCH et al 1999: 122).

Aquesta tipologia de capitells respon als models i projectes itàlics de renovació urbana. L'estil toscà s'ha interpretat, segons l'estudi de Mª J. Madrid, com el model estilístic relacionat amb les fundacions de tipus militar, caracteritzades per la seva ràpida obra monumental de caràcter oficial (MADRID 1997-1998: 170). Aquesta teoria es pot

considerar agosarada però, si més no, sí que es pot relacionar l'ús del capitell toscà amb les primeres construccions de caire monumental d'època tardorepublicana.

Trobem exemples de l'ús d'aquesta tipologia de capitells a la mateixa ciutat d'Empúries, al *témenos* del fòrum (ESCRIVÀ 2004: 536). A Tàrraco es localitzaren exemples de capitells toscans amb una cronologia tardorepublicana, però en contextos arquitectònics de caire privat (DOMINGO, et al 2004: 120). A *Valentia*, aquests capitells es troben en contextos republicans i relacionats amb construccions de caràcter monumental, possiblement un temple. L'arquitectura d'aquest moment té un marcat caràcter itàlic, indicatiu clar de l'origen del contingent de colons establerts a la nova ciutat (ESCRIVÀ 2004: 535). A Cartagena, al cim del «cerro del Molinete» (BELTRÁN MARTINEZ 1952: 52) i en un porticat on es localitzaren les restes de bases de columnes toscanes sobre plint circular (MADRID 1997-1998: 160), amb una datació entre el segle I aC i el II dC. Un altre exemple d'ús d'aquest tipus de capitells el trobem a Écija, on es localitzà un capitell toscà en un context públic, concretament un porticat (FELIPE 2006:118). A *Augusta Emerita*, es recuperà un capitell toscà treballat en granit. El granit fou el material constructiu utilitzat de manera comuna a Mèrida en època augustea, com demostren els testimonis datats d'aquesta època, entre els quals el temple del fòrum, erigit en les primeres dècades de vida de la colònia (PEÑA 2009: 559). Al *Municipium Turiaso*, Tarazona (Saragossa), també es trobà un capitell d'ordre toscà força similar al de Porqueres. El context del que formava part està relacionat amb un nimfeu i una sèrie de construccions que formaven un conjunt sacre de culte a les aigües. S'ha datat en l'etapa final del segle I dC (BELTRÁN LLORIS, et al; 2004: 47-52).

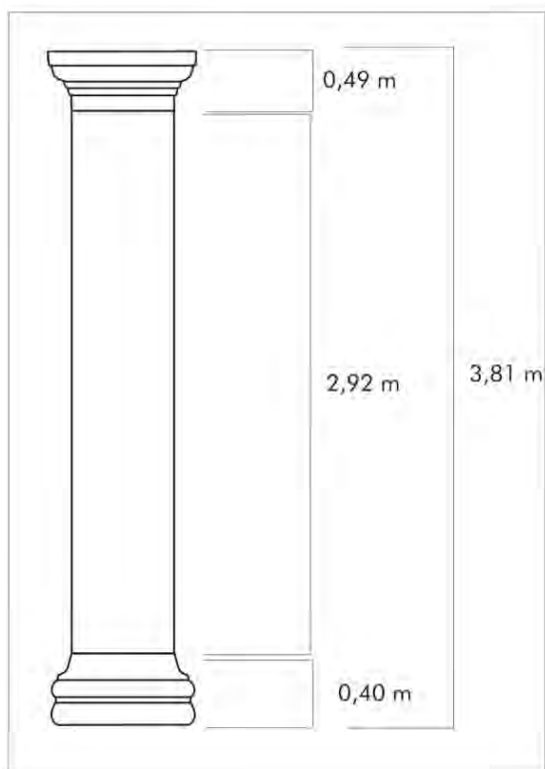

Fig. 46. Alçat de la columna amb el capitell i la base. Dibuix de l'autora basat en els elements publicats a (BURCH et al 1999).

Tornant al temple de Porqueres i prenent com a referent les mesures dels elements arquitectònics, s'ha reconstruït un possible alçat i unes mides generals del recinte cultural: unes columnes de 3,81 metres d'alçada (0,49 m del capitell, 2,92 m de la columna i 0,40 m de la base àtica) que permetrien calcular l'alçada total aproximada de l'edifici, però que no donen més pistes sobre la mida de la cambra. Tot i la manca de més dades, podem especular que el temple podia imitar les dimensions del de Sant Aniol de Finestres, d'uns 7-8 metres de longitud (COSTA 2011b: 54).

Però aquestes no foren les úniques troballes constructives. Entre els nivells baiximperials de la vil·la romana de

Vilauba, situada a 3 km de l'emplaçament original del temple, es va trobar un bloc de pedra treballat. Aquest formava part de la motllura de la base d'un podi (*kyma reuersa*). Aquesta troballa, considerada com a material pertanyent al temple de Porqueres, ajudaria a completar l'alçat de l'edifici (CASTANYER, et al 2006: 14). La unió d'aquest elements s'ha considerat que podria donar com a resultat arquitectònic un temple probablement tetràstil (BURCH, et al 2010: 45) amb un podi.

Aquesta tipologia constructiva és molt similar a la dels templets augusteus I i VI del fòrum d'Empúries o al templet de Sant Aniol de Finestres, amb una estructura i mesures que poden servir de paral·lel. Un altre el trobaríem en el temple rectangular de Tívoli, amb una datació de mitjan segle II aC. Presenta una estructura de podi quasi idèntica i la planta d'un temple dístil, *in antis*, molt similar al que possiblement trobaríem a Porqueres (GROS 1996: 134-152).

Pel que fa a la cronologia dels materials i, per extensió, de l'*aedes*, aquest fou construït en època tardorepublicana, als voltants del segle I aC. La *kyma reuersa* trobada a Vilauba es molt similar a la del temple del fòrum d'Empúries i a la dels temples de la Neàpolis emporitana, que corresponen a l'època tardorepublicana (CASTANYER et al

2006: 14-15). En aquest moment, i en el territori del nostre estudi, trobem exemples de construccions de caràcter oficial de clara arquitectura itàlica (**Kerunta*, Sant Aniol de Finestres, *Aquae Calidae*, diferents espais oficials d'Empúries, etc.). Aquestes representacions, fruit de la imposició de models romans, podrien suposar l'exemple bé de l'adaptació i acceptació de les elits locals a la nova realitat social, política, econòmica i, en aquest cas, religiosa o, d'una imposició en tota regla.

Altres materials, en aquest cas ceràmics⁹⁸, ens indiquen que el temple estaria en ple funcionament vers la primera meitat del segle III (BURCH et al 1999: 122). Seria a partir de la segona meitat del segle IV o primera meitat del segle V dC, que aquesta zona passa a ser un cementiri, indicant un procés d'abandó. Un altre element que confirmaria aquesta data d'abandonament fou localitzat en els nivells baiximperials de la vil·la romana de Vilauba (Camós). Com ja hem comentat, es recuperà un bloc de pedra treballada (*kyma reuersa*) que formaria part del podi del temple romà (CASTANYER, et al 2006: 14), fent evident que en època baiximperial aquell edifici ja estava no solament abandonat, sinó desmantellat. Aquest espai però, encara conservaria la categoria de *locus religiosus*, ara com a cementiri (BURCH et al 1999: 122-124).

Advocació del temple

El nom de Porqueres ha estat motiu de debat filològic, en un intent per buscar l'arrel del seu origen. La primera referència documental d'aquest nom data del 906, quan s'esmenta un lloc amb el nom de *Porcariae*. La següent referència apareix al 957 en la forma *Porcharias* (CASTANYER, TREMOLEDA 2000: 154). La multitud de teories sobre l'etimologia de Porqueres ens porten a contemplar diferents orígens pel topònim. J. Marquès defensà que l'origen del topònim derivava del culte a la deessa *Porca*, protectora de la natura i els conreus. J. M. Corominas defensà que l'origen es trobava en *villa Porcii*, derivat del gentilici de Marc Porci Cató (CASTANYER, TREMOLEDA 2000: 154). Posteriorment, J. M. Corominas, juntament amb J. Marquès presentaren, en els volums del *Catálogo Monumental*, una teoria que explicaria l'origen del topònim de Porqueres: rauria en un temple pagà en el qual es duia a terme el culte a la *Dea Porca*, protectora de la natura i dels camps. Amb el pas del temps, el culte pagà es cristianitzà, com demostraria la posterior construcció d'una església (GARCÍA RODRÍGUEZ 1966: 176-181).

⁹⁸ Es localitzaren plats sencers de ceràmica africana A, variants tardanes (A2) amb formes 3C¹ de Lamboglia o Hayes 16 i Hayes 3C, datats dins de la segona meitat del segle II i primera meitat del segle III.

Altres autors defensaven que es tractaria d'un derivat del substantiu *porcus* -i o l'adjectiu *porcarius*, -a, -um, que remet a la pràctica de la cria del bestiar porcí a la zona. La riquesa del territori a l'entorn de l'estany tenia com a base l'agricultura; però l'entorn immediat de l'estany, punt on s'ubicà el poblat de mas Castell, devia patir freqüents inundacions i afloraments d'aigua derivats de l'estany. Per tant, és factible pensar que la base de la seva economia fos la cria de bestiar, porcs en aquest cas (CASTANYER, TREMOLEDA 2000: 154).

Recuperant els indicis sobre el topònim de Porqueres, creiem que la teoria de la *Dea Porca* no és del tot encertada. Potser ho seria més la cria de porcs, com a principal factor econòmic de la zona, que degué influir de manera notable en l'estructura i evolució del poblat. Amb l'arribada del contingent romà i la construcció d'un temple d'arquitectura plenament romana podem pensar en un procés de sincretisme entre una divinitat indígena precedent i la divinitat romana que la substituï i a la qual caldria vincular l'espai de culte. La lògica diu que una comunitat que vivia tan directament del camp requeriria una divinitat protectora i relacionada amb la fertilitat, fet on també intervindria la proximitat de l'estany, com a element natural que propiciava la riquesa de la zona. També cal plantejar el fet que la pervivència de determinats cultes indígenes es deu a la funció que aquests tenien dins de la societat romana, en particular dins del desenvolupament de la vida i les necessitats de les comunitats cíviques (REVILLA 2002: 193).

El culte a les aigües sol estar representat per un nodrit nombre de divinitats. Depenent del tipus d'entorn i influït pel tipus de divinitat indígena que rebés culte en aquest espai sacre, trobarem un o altre déu o deessa que s'adapti a les característiques generals i acabi suplantant a la divinitat precedent.

J. Scheid ens fa un petit resum que contempla diverses divinitats romanes que es poden trobar en aquest tipus d'espais de culte a les aigües: *Parfois les Nymphes sont seules, ou alors elles sont aux côtés de la divinité qui possède le site. Elles ne sont pas immortelles pour toujours, mais disparaissent quand le lieu lui-même disparaît. Leur personnalité est limitée à leur fonction: salubrité, sonorité (et par ce biais elles renvoient aux Muses), etc. Nous avons aussi noté que si les Nymphes renvoient à la force propre des sources, les Aquae en revanche expriment une vertu plus topographique, alors que Fons, le dieu Source, semble gérer l'ensemble de ce domaine. À leurs côtés on peut trouver encore d'autres divinités. Le Genius loci, qui exprime toutes les qualités du lieu, Silvanus, qui renvoie à la sauvagerie du site, Mercure, le dieu du passage, Hercule, grand*

découvreur de sources, mais aussi guérisseur à l'occasion, puisqu'il terrasse le mal, Apollon, qui est aussi medicus, comme son fils, le technicien Esculape avec sa parèdre Hygie, la Santé, exprimant l'effet de son action (SCHEID 2008: 634).

En el cas que ens ocupa, creiem que una divinitat guaridora no seria la més adequada per l'entorn. En canvi, sí creiem que divinitats com les nimfes, un *Geni*, Silvà, Mercuri o Hèrcules son candidats més idonis. En l'àmbit rural, les divinitats romanes que acostumen a tenir una presència més gran són aquelles amb accepcions rústiques o naturals que ja eren evidents en la religió itàlica: *Liber Pater*, Diana, Silvà, etc (REVILLA 2002: 190).

La posterior construcció, en aquesta zona, d'una església, exemple, com en tants altres casos (vegeu el capítol dedicat a Sant Aniol de Finestres), de la superposició del culte cristià al culte pagà ens dona novament indicis de la pràctica d'un culte romà antic (ESPINOSA, LÓPEZ 1997: 263-264). A tall d'anècdota, i per acabar, volem fer constar que a l'església de Santa Maria de Porqueres, durant la festivitat de la Mare de Déu de maig, se celebra encara avui dia una missa per a la protecció de les collites, tal vegada reminiscència d'aquell culte que allí es practicava en època romana.

4.4 L'acròpoli d'Ullastret.

Situació geogràfica

Fig. 47. Plànol actual del turó on es localitza el poblat ibèric d'Ullastret. Mapa topogràfic de Catalunya 1:5000 [2a ed., versió 2] Núm. full 311-96. Font: Institut Cartogràfic Català.

El puig de Sant Andreu, lloc on s'ubica gran part de l'important nucli ibèric d'Ullastret, és un turó que s'eleva uns 30 m per sobre de la plana que l'envolta. El punt més enlairat es troba situat al costat de migdia, espai on s'emplaçà l'àrea sacra del recinte, l'acròpoli. El pendent del turó pels costats sud i est és força abrupte, mentre que pels costats nord i oest, és més suau.

La plana que envolta l'*oppidum* és de tipus al·luvial, on es localitzen dues zones deprimides, ocupades antigament per dos estanys alimentats pel riu Daró i per altres rieres secundàries. Un d'aquests estanys, el d'Ullastret, era el més important, ubicat a l'est i nord-est de l'*oppidum* ibèric. L'altre, l'estany Adroer, es trobava a la banda nord-

occidental (PLANA, MARTÍN 2001: 158-159). L'establiment ibèric va ocupar la zona a tocar d'aquest llac i, en el transcurs de l'època ibèrica, es va iniciar una tasca d'atarquinament: un procés d'elevació de la llera del llac mitjançant el dipòsit de terres i altres materials de manera artificial, des dels flancs. Aquest procés va ocasionar connexions terrestres entre el poblament del puig de Sant Andreu i de l'Illa d'en Reixac amb el camí d'Empúries (BRILL, *et al* 2010: 294-295). El paisatge d'aquesta zona del Baix Empordà, en època antiga, devia estar caracteritzat per un seguit de basses, aiguamolls i camps conreats de cereals, base de l'economia dels nuclis ibèrics (BURCH, *et al* 2010: 13-14).

L'oppidum

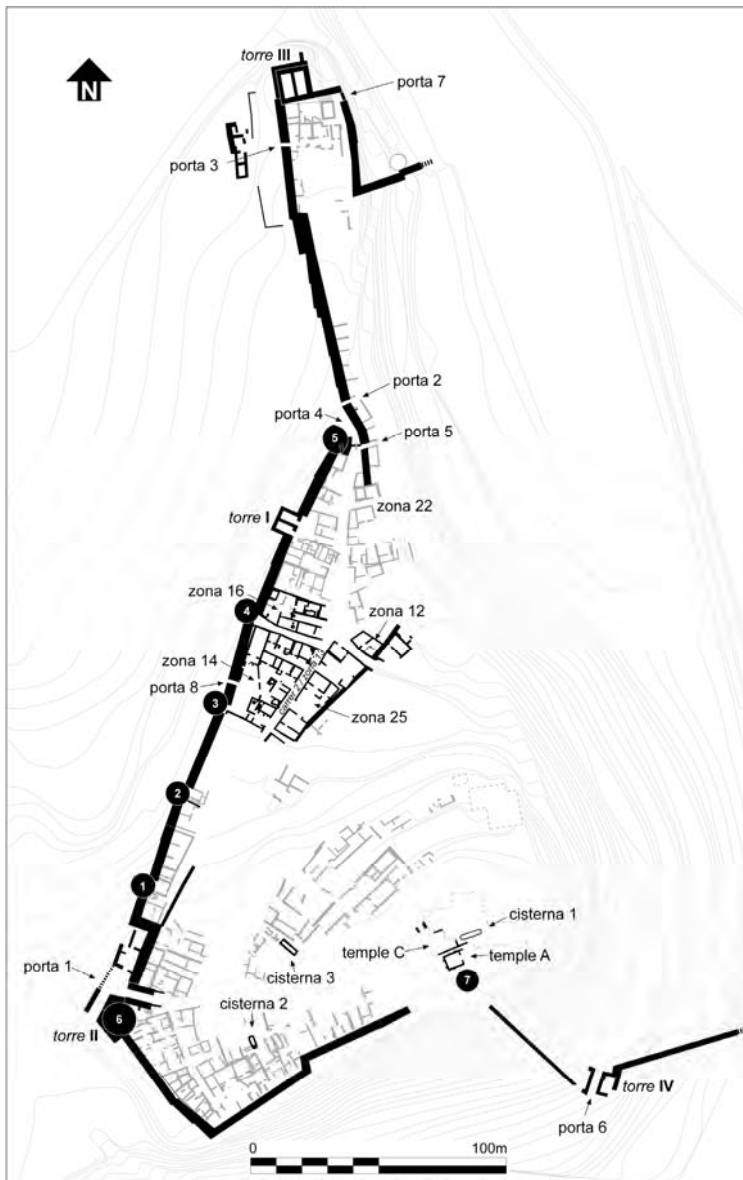

Fig. 48. Planta de l'oppidum d'Ullastret. (De PRADO 2008: 187).

Des de la dècada dels anys 50 del segle XX s'està desenvolupant un gran esforç, a nivell arqueològic, per tal de conèixer les restes del que avui dia es coneix com el poblat ibèric d'Ullastret. Les excavacions, per tal de millorar el coneixement d'aquest jaciment del Baix Empordà, es centraren en primer lloc en el nucli conegut com Illa d'en Reixac, situat a uns escassos 400 metres del puig de Sant Andreu.

Els dos nuclis que formen el poblat ibèric d'Ullastret, puig de Sant Andreu i l'Illa d'en Reixac, tenen els seus orígens en poblaments d'inicis de l'edat del ferro.

Durant la segona meitat del segle VI aC, el poblat del puig de Sant Andreu es fortificà, creant un hàbitat d'unes 3 ha de superfície, generant un nucli que reunia el poder polític i militar en aquest punt elevat del territori (MARTIN, PLANA 2001: 40-44).

Situant-nos en l'ibèric ple, entre finals del segle V aC i inicis del IV aC, trobem que el poblament del puig de Sant Andreu es transformà substancialment. Es creà un nou recinte emmurallat que va triplicar la superfície de l'oppidum, ara d'unes 13 ha (MARTIN, PLANA 2001: 46), molt possiblement conseqüència d'un fort creixement demogràfic (PLANA, MARTÍN 2000: 15-17). En aquest moment, es creà el que es considera una veritable estructura urbana a l'interior del recinte emmurallat (PLANA,

MARTIN 2001: 161). Però no només es multiplicà la superfície protegida per la muralla, sinó que, a l'interior de la ciutat ibèrica, també es bastí un recinte sagrat de caire públic, a banda d'altres canvis de tipus urbanístic en l'àmbit privat. Aquesta sèrie de transformacions donà com a resultat un *oppidum*-ciutat, a l'entorn del qual es disposà una xarxa viària que, per una banda, relacionava els principals centres productors amb la ciutat ibèrica d'Ullastret i, per altra, amb la ciutat grega d'Empúries (MARTIN, PLANA 2001: 46).

A. Martín i R. Plana han constatat que, en el moment en el qual s'establí Empúries, Ullastret es consolidà com un poblat amb un control molt efectiu del territori circumdant. Aquest quedà delimitat al nord per la zona d'influència d'Empúries, de la qual el separava el massís del Montgrí. Per altra banda, el nucli ibèric de Sant Julià de Ramis, a uns 19 km d'Ullastret, garantia el control interior del territori. Ja al segle V aC, es localitzen altres zones d'hàbitat al llarg de la via que comunicava l'*oppidum* amb el poblat de l'Illa d'en Reixac. El conegut com vell camí d'Empúries ha estat documentat com a via romana secundària, però és de suposar que tindria un origen més antic. Tot fa pensar que el gran nucli ibèric d'Ullastret i la ciutat grega d'Empúries devien tenir un camí que comunicava els dos centres de manera directa. De la mateixa manera, tots aquests petits nuclis indígenes, subsidiaris d'Ullastret, devien comptar amb un sistema de comunicacions, una xarxa de camins que fes efectiva aquesta relació de dependència (BURCH, *et al* 2010: 20).

A partir del segle IV aC i fins que es produí l'abandonament de l'*oppidum*, es localitzen habitatges ubicats fora del recinte emmurallat. La zona d'hàbitat situada al costat del camí d'Empúries era una important àrea de producció artesanal, tal com ha demostrat l'arqueologia, centrada en la producció metal·lúrgica i ceràmica. Al segle III aC, s'intensificà la població entorn d'aquesta via de comunicació i es crearen nous assentaments que ajudaren a confirmar el seu potencial. En aquest període, s'observa un augment en la producció agrícola, així com també en nombre d'hàbitats dispersos ubicats sobretot a la part baixa dels turons, fet que remarca al seu caràcter agrícola, ja que es troben a la vora de les zones de conreu. Trobem, doncs, dues tipologies de poblament: els espais ubicats a la part alta dels turons, amb una clara finalitat de control de les vies de comunicació, i uns altres assentaments, de caràcter agrícola, ubicats a les zones més properes a la plana (PLANA, MARTÍN 2000: 15-17). Com podem veure, el poder territorial d'Ullastret, constatat per les seves característiques formals, el convertiren en un establiment ibèric de primer ordre, amb una capacitat de control territorial que queda

demostrada pels petits nuclis ibèrics i *oppida* de menor rang que envoltaven i protegien l'entorn del gran nucli d'Ullastret (MARTIN, PLANA 2001: 46).

La fortalesa i primacia d'Ullastret com a ciutat ibèrica de primer nivell es veieren afectades pels successos d'inicis del segle II aC. L'*oppidum* d'Ullastret i l'hàbitat de l'Illa d'en Reixac foren abandonats de manera precoç l'any 195 aC (MARTIN, PLANA 2001: 49). En aquesta data, textos com el de Livi (XIV, 17) ens narren que Cató obligà a enderrocar les muralles de tots els *oppida* en un mateix dia. L'arqueologia ha demostrat que en el cas d'Ullastret, com en d'altres, no succeí d'aquesta manera. Segurament ens trobem davant d'una llicència poètica de Livi. A partir de l'any 195 aC, l'*oppidum* es deshabità, però mantingué dempeus les muralles i es constata l'ocupació temporal d'alguna de les cases, així com la freqüentació dels edificis sacres de l'acròpoli (MARTIN, PLANA 2001: 49). El més probable és que el seu territori quedés integrat sota l'òrbita d'influència de la ciutat d'Empúries (MARTIN, PLANA 2001: 49, BURCH, *et al* 2010: 29).

Un cop breument descrita l'evolució de l'*oppidum* d'Ullastret, volem centrar-nos en el sector que resulta més rellevant per al nostre estudi: la zona dels temples. Mentre que durant el segle II aC es fa evident que, en molts *oppida* o en els seus territoris adjacents, s'inicia un procés caracteritzat per obres monumentals vinculades a nous espais de culte de marcat caràcter itàlic, trobem que, en el cas d'Ullastret, el procés es mostra molt diferent, amb uns edificis de culte datats al segle III aC que mostren la relació entre els costums culturals indígenes i una més que evident influència forana, provinent del seu entorn immediat: la colònia grega d'Empúries. *Ampurias fue más abierta a las novedades religiosas del helenismo helenístico, algunas de las cuales están atestiguadas en ella como hemos señalado de pasada, si la presencia de iberos en el interior de sus murallas dio lugar a que los emporitanos adoptasen algunas creencias o prácticas religiosas de estos* (De HOZ 2006: 449). De la mateixa manera que Empúries va obrir les portes als pobles indígenes, és evident que Ullastret, dins de l'òrbita d'influència d'Empúries, degué tenir influències de la religió grega.

La importància d'aquest conjunt d'edificis religiosos de caire públic i, sobretot, la pervivència del seu ús com espai sagrat, demostrada com a mínim fins al segle I dC, ens indica el potencial i la rellevància que degué tenir sobre la població d'aquest territori.

Pel que fa a l'evolució del sector, per una banda, observem com el contingent romà utilitzà la religió com element d'influència, imposant models constructius de marcat caràcter itàlic. Però, per altra, veiem com es va respectar el sector de l'acròpoli

d'Ullastret, no només no destruïnt els temples, sinó permetent el seu ús i freqüentació, fins molt temps més tard, quan aquest territori ja estava plenament romanitzat. Passem doncs a descriure el sector de l'acròpoli i els elements que la formen.

L'acròpoli

L'espai conegut com l'acròpoli d'Ullastret se situa en una plataforma ubicada al sector meridional del recinte emmurallat de l'*oppidum*. Aquesta plataforma, disposada a 51 m.s.n.m. i amb una superfície d'uns 1410 m², és on es localitzen un seguit de construccions, unes amb característiques arquitectòniques autòctones i altres, de clara evidència mediterrània (CASAS, *et al* 2005: 990).

Tot i que, avui dia, tenim força informació del recinte i dels edificis que en formaren part, no queda prou clar si aquests segueixen tipologies estrictament foranes o es tracta d'una adaptació dels models grecs als sistemes constructius ibèrics (CASAS, *et al* 2005: 989 -1001; BURCH *et al* 2010: 35).

La revisió, sobre el terreny, de les antigues excavacions dutes a terme per M. Oliva als anys 50 del segle XX, ha permès conèixer amb certa exactitud bona part de les cronologies referides als temples de l'acròpoli. La represa dels treballs arqueològics l'any 1995, després de deu anys d'inactivitat, es centraren en dues vies d'actuació: la primera, consistí en la realització d'excavacions en extensió de les zones en les quals només s'havien practicat sondejos i, la segona, centrada en la reinterpretació d'espais i restes prèviament excavades, corresponents aquestes a la zona de l'acròpoli (CASAS, *et al* 2005: 989).

Els edificis

Els elements que conformen la zona de l'acròpoli són: tres edificis, coneguts com A, B i C, i la cisterna número 1. Passarem, doncs, a descriure cadascun d'aquests elements i la historiografia que han generat, tant els treballs arqueològics, com els estudis posteriors.

Les restes del **temple A** es veieren compromeses per la construcció, en època carolíngia, d'un castell. Aquesta superposició d'estructures n'ha dificultat la seva recuperació i nivell d'estudi. Es tracta d'un temple *in antis* de petites dimensions, amb la porta situada a llevant. Els murs del temple estan construïts amb carreus de gres local, de diferents mides. Els murs presenten un gruix d'uns 56 cm, tot i que en alguns punts arriben a 60 i 70 cm. La cel·la del temple mesura 5,75 metres de llarg per 5 metres d'amplada, i l'avantsala, 2,16 metres de llarg per 5 metres d'amplada (CASAS, *et al* 2005: 991). El temple compta amb dos contraforts, de forma diferent, als murs exteriors de la cel·la. La

pavimentació interna és d'*opus signinum* sobre una preparació de morter blanc. El paviment està decorat amb tesselles blanques (1,5 cm per 2 cm i situades a 3 cm de distància les unes de les altres) (CASAS, *et al* 2005: 993).

La troballa de les restes del conegut com temple A d'Ullastret es produí al mes de febrer de l'any 1956, durant els treballs arqueològics dirigits per M. Oliva. La descoberta de les restes deriva dels treballs arqueològics realitzats en relació al castell carolingi, el qual aprofitava les estructures del temple, fet ja observat per Oliva: *Las ruinas del templo y de las construcciones anejas al mismo, incluso las de las defensas, sirvieron para bastir un castillo medieval de planta rectangular con torres de flanqueo, la datación del cual va por los siglos XI-XII-XIII* (OLIVA 1959: 366).

Oliva descriu el moment de la troballa del temple: *se dedico la jornada del día 31 de diciembre de 1955, a la limpieza de los restos de construcciones medioevales que todavía subsisten en parte descubiertos, en la zona mas elevada de la montaña, dominando la extensa llanura formada por el antiguo lago y las tierras colindantes (...) Próximo a estas construcciones, y en la parte destinada de antiguo a era de la casa, unos sondeos proporcionaron el descubrimiento de un ángulo de una edificación antigua que a juzgar por el aspecto del despiece de los muros y otras características de la construcción podía datarse en época helenística avanzada.(...) apareció muy pronto una construcción cuadrangular con aparejado muy perfecto de sillarejo tallado en forma rectangular, pilares angulares cuadrados con bloques muy bien pulimentados, y pilares adosados al exterior para reforzar la edificación, la que presenta una entrada en el costado Este y una pequeña prolongación por los costados de ella que formarían un a modo de reducido pórtico. Mide el edificio, 6'90 metros por el lado Norte; 6'80 en el Sur y 6'15 y 6'20 por el Este y Oeste respectivamente, con una anchura de muros de 0'60 a 0'70 metros, con los pilares salientes que alcanzan hasta 0'40-0'55 de amplitud. (...) La estructura constructiva del santuario es muy curiosa, consistiendo primero en unos cimientos formados por piedras trapeciales bien encajadas en un surco abierto en la greda natural, donde las piedras han sido bien colocadas y trabadas entre sí con unas pequeñas. Los sillares muestran solo desbastada la parte que debía ir enterrada y no vista, en tanto que la superficie saliente presenta ya un picado a punzón mas regular, a veces formando surcos acanalados. Los ángulos y pilares aparecen aparejados muy perfectamente con encajes de enlace y acodamientos. Las esquinas muy bien construidas, con otros sillares acusando mas o menos la forma cúbica con las aristas perfectamente talladas* (OLIVA 1955: 403-405).

Els materials arqueològics situen la seva construcció abans que la de l'estructura C, és a dir, als entorns del segle IV aC, tot i que altres autors, en aquest cas T. Moneo, situa la seva construcció al segle III aC (MONEO 1995: 250). En relació a les troballes dins del temple, els objectes més destacats foren: ceràmica a mà, un *oenochoe* de vernís negre, una copa del taller de Roses i una copa carenada de campaniana A, una altra copa oxidada i un plat de ceràmica de la costa catalana. Però la troballa més interessant van ser set peces de terracota de les quals parlarem més endavant (CASAS, *et al* 2005: 994-995).

El **temple B**, situat a uns 20 metres al nord de les estructures A i C, presenta una planta rectangular amb una cel·la i una avantsala porticada, en la qual es trobà un dels basaments de columna. A l'inici dels treballs arqueològics no es va considerar que fos un temple i, per tant, els dos espais que el formen foren anomenats departaments 8 i 9. L'any 1964 s'excavà el departament 9 de manera superficial, però no fou fins l'any 1968 que foren excavats en extensió i profunditat. Oliva, ja en un primer moment, tenia clar que els dos departaments funcionaven conjuntament i formaven una construcció que diferia de la resta, fins que, un cop acabat el procés d'excavació ja es va confirmar que es tractava d'un temple (CASAS, *et al* 2005: 990). Els murs presenten un doble parament de gres local unit amb fang. La porta del temple obre a ponent, al revés que el temple A. L'amplada dels seus murs es de 0,50 metres de mitjana però, mentre que en alguns punts arriba als 1,06 metres, en d'altres es redueix a 0,45 metres d'amplada. Gràcies a les excavacions s'ha determinat una cronologia del darrer quart del segle V i la primera meitat del segle IV aC (CASAS *et al* 2005: 991-992).

L'edifici C fou excavat en extensió l'any 1959, tot i que el seu mur sud ja fou descobert durant els treballs de 1956, moment en què s'excavà el temple A. En un primer moment, donat el mal estat de les restes conservades, no fou possible identificar la seva tipologia constructiva. El mur meridional de la cambra principal es troba a escassos 1,50 metres del mur septentrional del temple A. Aquesta estructura, C, presenta una planta identificada en el seu moment com un temple *in antis* amb una avantsala porticada i cel·la. Els murs presenten una amplada de 0,52 metres i són del mateix material i tècnica que els del temple A.

Tot i les similituds constructives amb el temple A, l'edifici C presenta un element certament curiós: la paret interior dels murs septentrional, l'interior i l'exterior del mur meridional i l'interior del mur que separa l'avantsala de la cel·la presenten un revestiment d'*opus signinum*. Aquest revestiment és de molt bona qualitat i presenta un gruix de 6 - 8 centímetres. L'observació del revestiment ha demostrat que està format per dues capes:

la primera, més grollera i sobre d'aquesta una capa exterior molt més fina i d'un color vermellós més intens que la capa de preparació. Un altre fet curiós és que el paviment intern de la cel·la presenta una inclinació acusada envers l'angle oest de la cambra (CASAS, et al 2005: 992-993). Es practicà un sondeig a l'interior de l'edifici per tal de poder observar la seva construcció. S'arribà a la roca mare, que presentava un pendent natural esglaonat de sud-est a nord-oest de 0,85 metres. Per a la construcció del mur septentrional del recinte, es va anivellar el terreny amb grans blocs de gres local i argila groga molt compacta. Per sobre d'aquest nivell, que regularitzava el sòl, es localitzà una capa de graves petites i compactes d'uns 0,20 a 0,26 metres de gruix, la qual actuà com a preparació per l'*opus signinum* que recobria l'interior de l'estructura (CASAS, et al 2005: 993).

Un altre element que forma part d'aquesta construcció és la **cisterna** anomenada 1. L'extrem sud-oest de la mateixa es troba dins de l'edifici C, més concretament al lloc

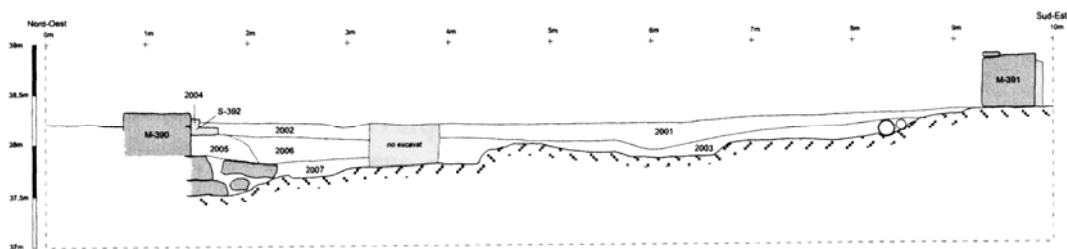

Fig. 49. Secció de l'edifici C de l'Acropoli d'Ullastret. (CASAS et al 2005: 993).

que, pels que han considerat aquesta construcció un temple, ocuparia la seva avantsala. La cisterna anava coberta amb lloses i presentava un possible accés per un dels laterals. Molt possiblement la cisterna i l'edifici on es troba situada funcionarien al mateix temps. Amb una orientació nord-est / sud-oest, presenta una planta el·líptica de 7,50 metres de llargària per 1,56 metres d'amplada i 6,70 metres de fondària. El càlcul, amb aquestes mesures, de la capacitat de la cisterna és d'uns 77 m³. Aquesta fou construïda retallant la roca natural i, és de suposar que aniria coberta amb lloses que no s'han trobat. Dins de la cisterna, a banda d'altres troballes de gran interès relacionades amb el culte (veure *infra*), també es localitzà un brocal, fet de pedra calcària i amb unes mesures de 40 cm de costat a l'exterior, 49,50 centímetres d'alçada i amb un diàmetre intern de 27 centímetres, en el qual es conservaven les marques que deixà la corda durant l'extracció de l'aigua (De PRADO 2008: 191-192).

La construcció de la cisterna s'ha considerat o bé anterior o coetània a la construcció de l'edifici C, essent aquesta última opció la més probable. El conjunt dataria,

segons alguns autors, de la primera meitat del segle IV aC o del segle III aC, segons altres (MONEO 1995: 250) perdurant fins al segle I dC, igual que el temple A.

Pel que fa a la tipologia de les construccions A i C, aquestes presenten, segons l'equip que les ha analitzat, clares influències foranes molt elaborades (CASAS, et al 2005: 996). Segons Moneo (1995: 249-250) es tracta d'un temple (A) de tipus clàssic, caracteritzat per ser una construcció aïllada, generalment situada a la part més alta de la població, en aquest cas, l'anomenada acrópolis d'Ullastret. Aquest tipus de temple sol presentar clares influències clàssiques tant per la tècnica constructiva com per la reproducció d'esquemes d'un temple de tipus hel·lènic. Alguns exemples peninsulars d'aquests edificis es troben a Sagunt, Castell de la Fosca (Palamós) i a Azaila (ALMAGRO, MONEO 2000: 141). Els temples més evolucionats i amb més influència forana es localitzen en zones properes a la costa i, per tant, ben comunicades amb la població estrangera que viu de la navegació, fet que denota relacions comercials i d'intercanvi amb el món colonial grec, en aquest cas Empúries i potser *Rhode* (MONEO 2003: 230). Els exemples peninsulars d'aquesta tipologia de temples es concentren a la zona del nord-est, corresponent a la zona de major influència grecofocea de la que es fan ressò les fonts clàssiques (ESTRABÓ III,4,8; IV, 1,5). Pel que fa a la cronologia, Almagro i Moneo insisteixen a ubicar el temple A d'Ullastret al segle III aC, moment de més incidència de la influència hel·lenística, en l'última fase de la cultura ibèrica. També utilitza aquesta cronologia P. Olmos (OLMOS 2008: 280), que al mateix temps, amb el seu estudi de la metrologia del temple A i l'estructura C, identifica que han estat construïts seguint un model i una metrologia de clara herència hel·lenística (OLMOS 2008: 284).

Almagro i Moneo destaquen un altre fet interessant, centrat en la concepció ideològica que *deja traslucir este tipo de templos, generalmente situados en la zona más alta de la población, que cabe identificar con el arx, lo que parece reforzar su relación con los cultos de carácter plenamente urbano. La orientación astronómica que ofrecen permite considerarlas como templos urbanos pues traslucen ritos augurales en su fundación que reflejan precisos conceptos del espacio sagrado, hecho que obliga a interpretar tales construcciones como auténticos **templa** en el sentido etimológico originario de este término* (ALMAGRO, MONEO 2000: 142). El fet que es creés una estructura amb forma de temple en aquest espai venia propiciada per *l'adopció d'un sistema templal correspon, per la utilització d'un patró d'origen mediterrani reflectit en la tipologia edilícia, a l'existència d'una organització religiosa urbana forta, amb la plasmació del seu poder econòmic en l'arquitectura* (GRACIA, MUNILLA, GARCÍA

1994: 93). Aquest tipus de temples s'introdueix paral·lelament a creences ideològiques que els feien necessaris. L'aparició d'aquests temples, en un context ibèric, representa la culminació evolutiva de la religió ibèrica i al mateix temps l'assimilació de les influències ideològiques del món colonial, plasmat en una arquitectura d'influència hel·lenística (MONEO, ALMAGRO 1998: 97).

En aquest punt volem recuperar la descripció del temple A i les estructures que l'envolten. En referència al temple A, Ruiz de Arbulo (2002-2003: 186), diu que *presenta un muro perimetral realizado en sillaría irregular con buen número de contrafuertes, cuyo uso entenderíamos para un depósito o cisterna pero no desde la perspectiva de un pequeño edificio sacro*. La veritat és que aquesta idea és la que volem presentar en aquest treball, però traslladada a l'edifici C. El seu interior recobert d'*opus signinum*, de molt bona qualitat, que només s'estén allí on estaria l'espai de la suposada cel·la del temple ens fa plantejar la possibilitat que ens trobem davant d'una estructura que podria presentar forts vincles amb l'aigua i relacionada amb el temple A. És moment de recuperar la descripció del tradicionalment anomenat temple C. Una planta rectangular amb una zona coneguda com avantsala en la qual es trobà una cisterna (1), i el que es coneix com a cel·la, la qual presenta la següent peculiaritat constructiva: el seu interior es troba recobert d'*opus signinum*. El recobriment intern d'aquesta cel·la, tant en les parets com al terra, la fa impermeable. Per altra banda, no coneixem cap exemple d'un temple que presenti una inclinació tan acusada del terra, essent aquesta inclinació fruit d'una intencionalitat constructiva i no d'una degradació o mal assentament de l'estructura del temple en el terreny. El fet que aquesta estructura formi un gran recinte impermeable i presenti una cisterna a la seva part frontal ens fa pensar en la possibilitat que l'aigua jugués un paper rellevant a l'interior d'aquest espai. No podem afirmar que es tracti d'un dipòsit, però sí que el fet que les parets i el terra estiguin cobertes amb material impermeable, fa pensar en algun ritual o celebració on l'element líquid jugava un paper principal.

A tall d'hipòtesi, i en relació al tipus de paviment que presenta l'edifici C, volem parlar aquí d'una cerimònia molt interessant: la *hydrophoria*. Aquest ritual suposava l'abocament d'aigua al terra del temple, acompanyat de la cremació d'encens. La finalitat d'aquest ritual era la de calmar als éssers de l'inframón i al mateix temps propiciar l'arribada de la pluja que garantia la fertilitat dels camps (MONEO 2003: 388). Aquesta cerimònia, igual que el *hieros gamos*, són molt conegudes al món grec, essent un tipus de rituals que se celebren a tot el territori mediterrani. L'autor Llucià fa referència a aquesta cerimònia al seu llibre *De dea syria* (13): “*Pero una historia aún más es contada por los*

hombres de Hierápolis, y una maravilla que es; dicen que en su país un abismo poderoso apareció que recibió toda el agua, y que Deukalion en esta ocurrencia se encabrió altares y fundó un templo a Juno por encima de este abismo. De hecho, he visto este abismo, se encuentra bajo el templo y es de muy pequeñas dimensiones. Si se trataba de una vez de gran tamaño, y fue luego reducida a sus actuales dimensiones pequeñas, no lo sé, pero el abismo que vi es sin duda muy pequeña. Sostienen que su historia lo demuestra la siguiente ocurrencia; dos veces en cada año, el agua viene desde el mar hasta el templo. Esta agua es traída por los sacerdotes; pero además de ellos, toda Siria y de Arabia y muchos de más allá del Éufrates ir hasta el mar; todos y cada uno trae sus aguas, que por primera vez se derraman en el templo; entonces esta agua pasa hacia abajo en el abismo que, por pequeño que sea, tiene una gran cantidad de agua. Así entonces actúan, y declaran que la siguiente ley fue aprobada por Deukalion en ese templo, con el fin de que podría ser una memoria eterna a la vez de la visita y de su mitigación”⁹⁹. Ens narra aquesta cerimònia celebrada a Hieropolis, al nord de Síria, fent evident la connexió entre aquest ritual i les inundacions (SEGERT 1986: 219). S’iniciava amb el viatge d’un grup de fidels fins a un punt de captació de l’aigua, la seva recollida i el seu posterior abocament al terra del temple (GOOD 1986:104).

Hydrophoria és un terme grec que significa “aigua en moviment”. El terme per si mateix, tant pot fer referència a aquesta celebració com al fet mateix de transportar aigua. També es tenen notícies de la celebració de la *hydrophoria* a Atenes i a Egina (GOOD 1986: 102). També en un passatge d’un text ugarític es parla del déu Baal, i com aquest obria les finestres del seu palau i deixava entrar la pluja. Aquest text ens demostra com un mite es converteix en ritual (GOOD 1986: 105-106).

El ritual de la *hydrophoria* buscava, gràcies a la màgia simpàtica, la pluja i la fertilitat dels camps (GOOD 1986: 108).

Les màscares

⁹⁹ LLUCIÀ, *Sobre la diosa Síria*, 13 τὸ τούτου δὲ ἀπὸ λέγεται λόγος ὑπὸ τῶν ἐν τῇ ἱρῇ πόλει μεγάλως ἄξιος θουμάσαι, ὅτι ἐν τῇ σφετέρῃ χώρῃ] χάσμα μέγα ἐγένετο καὶ τὸ σύμπαν ὕδωρ κατεδέξατο: Δευκαλίων δέ, ἐπεὶ τάδε ἐγένετο, βωμοὺς τε ἔθετο καὶ νηὸν ἐπὶ τῷ χάσματι Ἥρης ἅγιον ἐστήσατο. ἐγὼ δὲ καὶ τὸ εἶδον χάσμα, καὶ ἔστιν ὑπὸ τῷ νηῷ κάρτα μικρόν. εἰ μὲν ὦν πάλαι καὶ μέγα ἐὼν νῦν τοιόνδε ἐγένετο, οὐκ οἶδα: τὸ δὲ ἐγὼ εἶδον, μικρόν ἐστιν. σῆμα δὲ τῆς ἱστορίας τόδε πρήσσουσιν. δις ἐκάστου ἔτεος ἐκ θαλάσσης ὕδωρ ἐς τὸν νηὸν ἀπικνέεται. φέρουσι δὲ οὐκ ἰρέες μόνον, ἀλλὰ πᾶσα Συρία καὶ Ἀραβία, καὶ πέρηθεν τοῦ Εὐφρήτεω πολλοὶ ἄνθρωποι ἐς θάλασσαν ἔρχονται καὶ πάντες ὕδωρ φέρουσιν, τὸ πρῶτα μὲν ἐν τῷ νηῷ ἐκχέουσι, μετὰ δὲ ἐς τὸ χάσμα κατέρχεται, καὶ δέκεται τὸ χάσμα μικρόν ἐὼν ὕδατος χρῆμα πολλόν. τὰ δὲ ποιόντες Δευκαλίωνα ἐν τῷ ἱρῷ τόνδε νόμον θέσθαι λέγουσι συμφορῆς τε καὶ εὐεργεσίας μνημα ἔμμεναι. Ὁ μὲν ὦν ἀρχαῖος αὐτοῖσι λόγος ἀμφὶ τοῦ. (Trad. Ed. Gredos).

Entre els materials arqueològics associats a les estructures sàcres de l'acròpoli d'Ullastret, cal destacar el conjunt de màscares votives localitzades a l'entorn del conegut com temple A. La troballa d'exvots en el seu entorn immediat, en aquest cas les màscares de terracota, ajuden a confirmar el caràcter sàcre de l'edifici. El paral·lel més directe d'un santuari amb ofrenes de màscares es troba al santuari d'Àrtemis Orthia, a Esparta (MIRÓ 1990: 306), però n'hi ha d'altres molt similars que es localitzen a Samos, Delos, Posidònia o Delfos (MOLLARD-BESQUES 1963: 34, ALMAGRO, MONEO 2000: 141).

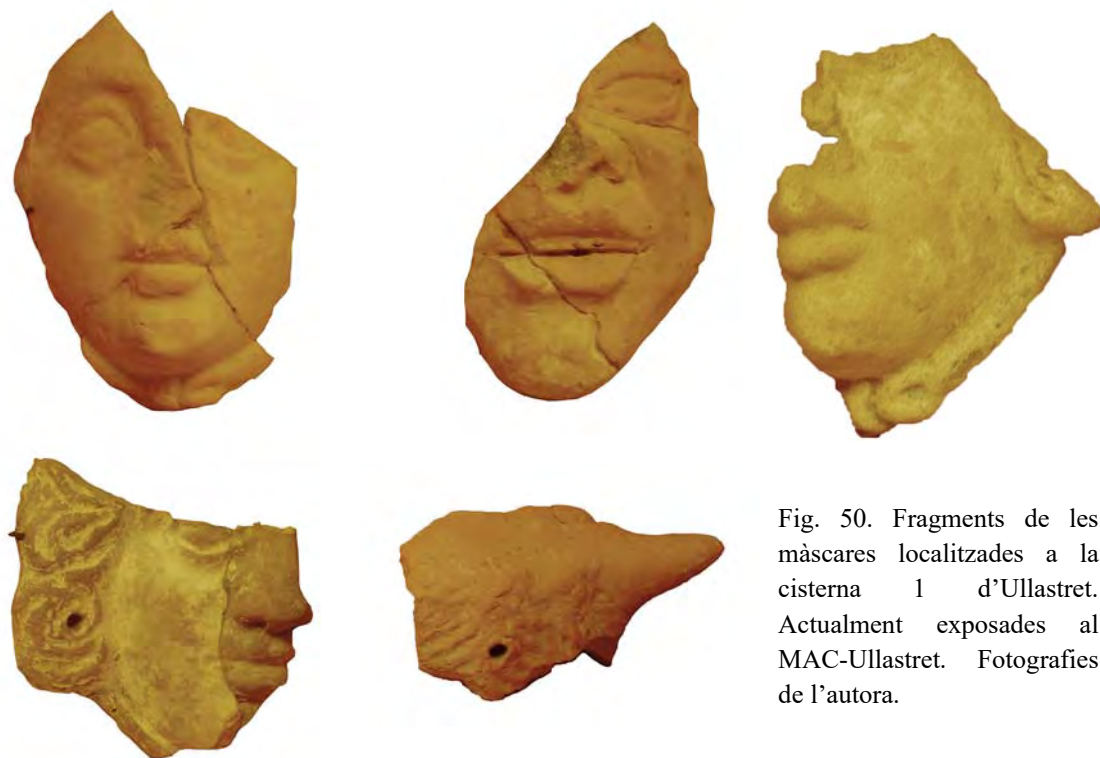

Fig. 50. Fragments de les màscares localitzades a la cisterna 1 d'Ullastret. Actualment exposades al MAC-Ullastret. Fotografies de l'autora.

Dins de la cisterna 1, es localitzaren unes altres setze peces de terracota, una de les quals sembla ser un fragment de màscara que representa Aquelou i la resta són molt similars a les del temple A (CASAS, et al 2005: 995). En referència a aquestes màscares, les primeres notícies publicades són les de M. Oliva, que l'any 1958 ens relatà la seva troballa: *“Varias han sido las aportaciones nuevas en figuritas de terracota que han proporcionado las recientes excavaciones de Ullastret. Las dos primeras, mostrando parte del rostro de caras humanas, proceden la primera de ellas de los cimientos del muro oeste del Museo Monográfico; la segunda apareció entre escombros detrás del mismo edificio del Museo, donde debe edificarse la casa del guarda y servicios anexos. Miden 10'8 y 5'7 cm de altura respectivamente. Ambas pertenecen al lote de objetos de culto pagano (ex-votos) de los cuales varias terracotas del mismo tipo e idéntica filiación*

fueron halladas en el interior del templete o santuario helenístico de la acrópolis del “Puig de Sant Andreu” de Ullastret, inmediato al Museo Monográfico que ocupa el lugar de la arruinada ermita gótica dedicada al santo apóstol y que dio nombre al montículo”. (OLIVA 1958: 325).

Però no acaben aquí les referències a les màscares de terracota, ja que al llarg dels anys se seguiren publicant en els treballs de M. Oliva, les següents troballes d'aquests curiosos objectes: *“se hallaron entre las tierras y escombros acumulados en el interior de la cegada cisterna helenística situada en parte en el interior del Museo Monográfico continuando en lo que corresponde al pórtico de entrada al mismo, entre éste y la casa-habitación del guarda. (...). El núm. 1 apareció entre las tierras contenidas en el interior de los cimientos de la torre medieval del ángulo S. O. del Castillo de la cumbre del monte de San Andrés, cuyas ruinas en parte visibles, han sido completadas por otras reveladas por las excavaciones, lo que ha permitido componer la planta total de dicho castillo. (...) El núm. 2 con restos de pintura blanca. Procede como todos los que a continuación se publican, de cuyo grupo tan solo damos ilustración de los fragmentos más completos, del interior de la cisterna. Los núms. 3 a 6, sin restos de policromía”.* (OLIVA 1959: 382-383).

Les troballes de les terracotes votives es perllongaren al llarg dels anys en què Oliva excavà en aquest jaciment: *“También han aparecido como todos los años, algunos fragmentos nuevos de figuritas de terracocha que constituían los exvotos u ofrendas del santuario pagano que en época helenística hubo en la cima de la acrópolis. Tales fragmentos se refieren a mascarillas de rostros (...) procedente de las tierras del cuarto bancal próximas a la acrópolis.(...) La mayor profusión de fragmentes de exvotos aparecieron cuando la excavación del interior del santuario y de los terrenos de sus alrededores, aunque no ha sido raro hallar algún fragmento más de estas figuritas disperso en otras zonas próximas a la acrópolis, como puede verse en las Memorias que sobre el yacimiento se llevan publicadas”* (OLIVA 1960: 385-386).

L'estudi d'aquestes màscares votives ha proporcionat diferents hipòtesis sobre la funcionalitat, ubicació i advocació amb la qual es relacionarien. La primera en publicar un estudi sobre aquestes peces fou Mª J. Pena, la qual establia tres tipus diferenciats entre les màscares: masculines de tipus còmic, màscares sense un gènere definit amb cabellera i un fragment amb una banya d'una màscara no plana. L'estudi que presentà Pena l'any 1989 no arribava a cap conclusió pel que fa a l'advocació o culte amb els quals estarien relacionades les màscares.

Poc després, un segon estudi aportava més informació amb un altre punt de vista. L'any 1990, Mª T. Miró descrivia el conjunt de troballes de la següent manera: “*Malgrat no tenir cap màscara completa les mesures serien d'uns 11 o 12 cm d'alçada per uns 9 o 10 cm d'amplada i 1 cm de gruix de les parets. Estan fetes a motlle, i la part posterior és còncava. En moltes es conserven restes de pintura blanca, i en alguna s'observa, fins i tot, restes de policromia. En varis exemplars estan documentats uns forats de suspensió, a l'alçada de les orelles, el que fa pensar que les màscares estarien penjades, possiblement a les parets del temple*” (MIRÓ 1990: 305). L'autora distingeix, com ja feia Pena, tres grups de representacions, però amb unes categories diferents: màscares idealitzades, expressives i, per últim, representacions mitològiques. Aquesta classificació, molt més concreta, resulta més útil i ens ajuda a l'hora de realitzar hipòtesis sobre el tipus de culte dut a terme al temple A.

Pel que fa a les màscares idealitzades, de les qual Miró en detecta sis exemplars, mostren rostres inexpressius, amb cabells rinxolats i sense poder distingir si representen homes o dones, tot i que l'autora defensa que serien representacions femenines (?), amb faccions hel·lenitzants. Els paral·lels que trobà l'autora per aquest conjunt corresponen a jaciments púnics de Sardenya i Eivissa. La datació que l'autora proposa per a aquestes màscares ens situa al segle III aC i algunes fins al II aC (MIRÓ 1990: 305). Les següents màscares, de tipus expressiu, presenten rostres somrients, amb la boca entreoberta i arrugues marcades, amb faccions púniques. Aquestes màscares, els paral·lels de les quals l'autora busca en el Santuari d'Àrtemis Orthia (Esparta), tindrien uns trets facials més suavitzats en comparació a un dels grups (G) de màscares del santuari grec, ja que les màscares presenten major realisme que el grup anterior. Podrien ser retrats dels oferents, tal com passa amb el grup D de màscares del santuari d'Àrtemis Orthia¹⁰⁰. Pel que fa a les màscares amb representacions mitològiques, l'autora detectà tres representacions diferents: tres màscares que representen Gòrgona -amb una tipologia idealitzada típica d'època hel·lenística, i que tindria un caire cultual-, una màscara que representa un home barbut amb banyes i orelles de brau -que l'autora identifica com a representació d'un Aquelou, els mites del qual, el relacionen amb la fertilitat, l'aigua i la natura- i per últim, una màscara que representaria un sàtir, identificat gràcies al pentinat amb rínxols i una

¹⁰⁰ En la publicació de l'any 1929 sobre el santuari d'Àrtemis Orthia, es divideixen en set grups els tipus de màscares trobades: Dones Velles, Joves, Guerrers, Retrats, Sàtirs, Gorgones i Caricatures (DAWKINS 1929: 165) Consulta realitzada a la versió digital de la University of Chicago: http://www.lib.uchicago.edu/cgi-bin/eos/eos_title.pl?callnum=DF261.S68D3

banya, amb una sèrie de paral·lels que es daten entre el segle IV i el III aC, cronologia molt similar a la del temple d'Ullastret (MIRÓ 1990: 305-306).

Aquest tipus d'exvot es correspon amb la influència colonial grega i púnica, molt intensa a Ullastret pel contacte amb la veïna Empúries. Miró, en el seu estudi sobre les màscares, utilitza com a paral·lel el santuari d'Àrtemis Orthia. L'autora cita a Blázquez com a primer autor en utilitzar aquest paral·lel, criticant l'autor i titllant-lo de simplista (MIRÓ 1990: 306). Més tard, en el mateix article, l'autora torna a citar el santuari d'Àrtemis Orthia com únic paral·lel del santuari grec: *Els antecedents més directes de les màscares d'Ullastret són les màscares demoníaques púniques, les del santuari d'Àrtemis Orthia a Esparta i els pròtoms- màscares femenines que s'atribueixen a diferents divinitats (Atena a Lindos, Hera Teleia a Délos, Demèter-Core a Sicília, i en menor grau Artemis i Afrodita)* (MIRÓ 1990: 306).

L'ofertament de màscares com exvot és típic del món grec i, per tant, sembla força raonable que el tipus de culte que es realitzava a Ullastret, l'estructura del temple i la tipologia de les ofrenes, també ho fossin.

L'advocació del temple

L'arqueologia ha demostrat, en altres sectors del jaciment, la gran influència del món grec i púnic al poblat: monedes d'*Ebussum*, figuretes del déu Bes, pebeters amb forma de cap femení, etc. (MIRÓ 1990: 307).

Alguns autors semblen tenir clar que la divinitat que rebria culte a Ullastret fou Àrtemis (MIRÓ 1990: 307, MONEO 1995: 252, ALMAGRO, MONEO 2000: 97, MONEO; 2003: 351). M^a. T. Miró, basant-se en la troballa de paral·lels per les màscares votives, creu que el temple d'Ullastret estava dedicat a Àrtemis Orthia. La troballa de les màscares de terracota denotaria la presència d'un culte a una divinitat relacionada amb la fertilitat i la protecció de vius i morts, *una divinitat relacionada amb cultes a la fertilitat, el que seria bastant normal en un món en el qual la seva activitat principal consisteix en l'agricultura i la ramaderia (...) segurament autòctona del món ibèric, el culte de la qual sofreix modificacions amb l'assimilació de ritus forans*. (MIRÓ 1990: 307). Àrtemis¹⁰¹ seria la receptora de les l'ofrenes de màscares, en particular les de Gòrgona sense oblidar el sàtir, l'Aquelou i les màscares femenines.

¹⁰¹ “En el frontón del templo arcaico de Artemis en Corfú, la Gorgona de cuerpo entero y mirada terrible intimidaba con su presencia al devoto, purificándole” (RUIZ de ARBULO 2002-2003: 186).

El caràcter de l'Àrtemis arcaica com a *Potnia Theron*, senyora dels animals i dels espais naturals no urbanitzats (dunes, maresmes i fonts), sembla ser, segons Ruiz de Arbulo, un bon camí a seguir per tal d'identificar el tipus de divinitat a la qual es donà culte (RUIZ de ARBULO 2002-2003: 187). Si el paral·lel del temple d'Àrtemis Orthia per les màscares votives que utilitza Miró en el seu article es considera vàlid, i tot apunta que ho és, cal analitzar els elements que podrien justificar la hipòtesi que l'Àrtemis a la que està erigit el temple sigui l'Àrtemis Orthia.

Sobre el culte a aquesta divinitat, Pausànies ens narra el tipus de rituals que es desenvolupaven en relació al seu culte: *“El sitio que llaman Limneon está consagrado a Àrtemis Ortia. La xóana que hay allí dicen que es la que antiguamente robaron en Tauris Orestes e Ifigenia, traída según los lacedemonios cuando Orestes fue su rey. A mí me parece esto más probable que lo que cuentan los atenienses. Pues ¿por qué razón pudo dejar Ifigenia la imagen en Braurón?, y ¿cómo los atenienses cuando tuvieron que abandonar el país no la recogieron de sus naves? Y todavía tiene tanto nombre la diosa táurica, que los capadocios que pueblan el Euxino pretenden poseer la imagen, y lo mismo los lidios, que tienen un santuario de Àrtemis Aneítide. La que tenían los atenienses ¿la iban a dejar que se convirtiese en botín del medo? Porque de Braurón pasó a Susa y después, por donativo de Seleuco, la poseen los sirios de Laodicea. Pero me sirve de testimonio de que la xóana Ortia de los lacedemonios es la bárbara el que se volvieron locos inmediatamente los que la hallaron, Astrábaco y Alópeco hijos de Irbonietos de Anfístenes hijo de Anficles, nieto de Agis, y además el que los espartanos limnatas, los cinosurios y los de Mesoa y Pitane, cuando hacían sacrificios a Àrtemis, se enemistaron y luego se mataron unos a otros; muchos murieron sobre el ara y una enfermedad acabo con los demás. Por esto ordenó el oráculo que el altar se regase con sangre humana, y así, se sacrificaba al señalado por la suerte. Licurgo cambió esto en azotes a los efebos hasta que el altar quedase lleno de sangre. Y la sacerdotisa preside sosteniendo la xóana, la cual es ligera por su pequeñez, pero en cuanto los que azotan pegan más suave mirando a la belleza o a la categoría del efebo, se la hace pesada e insostenible. Y entonces aquella se queja a los que dan los azotes de sufrir por su causa. De esta manera, de los sacrificios de Tauris tiene la imagen gusto por la sangre de los hombres. Y no solo la llaman Ortia, sino también Ligodesma porque fue encontrada en una mata de juncos que envolviéndola mantenían de pie a la imagen.*¹⁰². Quan Miró diu

¹⁰² PAUSANIES; III, XVI, 7-11: τὸ δὲ χωρίον τὸ ἐπονομαζόμενον Λιμναῖον Ὀρθίας ἱερὸν ἐστὶν Ἀρτέμιδος. τὸ ξόανον δὲ ἐκεῖνο εἶναι λέγουσιν ὃ ποτε καὶ Ὀρέστης καὶ Ἰφιγένεια ἐκ τῆς Ταυρικῆς ἐκκλέπτουσιν: ἐς δὲ τὴν σφετέραν

que un possible paral·lel de les màscares votives es troba en el temple dedicat a Àrtemis Orthia, ens fa pensar en altres paral·lels que ens puguin ajudar a entendre el tipus de culte que es duria a terme a Ullastret. El santuari d'Àrtemis Orthia a Esparta es troba ubicat als afores de la ciutat, prop de la riba del riu Eurotes. El primigeni santuari era una estructura d'altar a l'aire lliure que es remunta al segle X aC. Posteriorment, al segle VIII aC, es construí el primer temple a la divinitat; un temple amb cel·la, pronaos i dues columnes dòriques. El temple d'Esparta, tal com el d'Ullastret, estaven orientats a l'est¹⁰³.

El culte a aquesta divinitat té clares connotacions que fan que els seus rituals s'identifiquin amb la iniciació. També és molt típic, ara parlant de la seva ubicació física, que els seus santuaris es trobin propers a cursos d'aigua o algun equivalent artificial, com una cisterna o dipòsit (ALMAGRO, MONEO 2000: 151, MONEO 2003: 436) i a la vora sinó a l'interior dels propis *oppida* (MONEO 2003: 373). La localització dels espais de culte col·lectius se sol produir en espais alts, controlant les valls fèrtils.

L'aigua, en aquests espais de culte, era un element indispensable. L'aigua es localitzava a la zona d'entrada dels santuaris, de manera que la purificació fos prèvia al contacte amb el recinte sagrat. El tipus de recipients per a aquesta finalitat passa per tipologies reduïdes –gerres, recipients de terracuita, vasos, etc.- fins a pous, cisternes i fonts, normalment al costat dels propileus o en el seu interior (HELLMANN 2006: 249), com mostren les restes del santuari d'Àrtemis a Lusos i el d'Aulis (HELLMANN 2006: 249-250). El santuari d'Àrtemis a Lusos es troba ubicat en la regió muntanyosa del Peloponès, concretament al nord d'Arcàdia, al peu del cim Chelmos davant del qual s'estén la vall de Soudena, rodejada per una cadena muntanyosa. Allí es fundà la ciutat

Λακεδαιμόνιοι κομισθῆναι φασιν Ὀρέστου καὶ ἐνταῦθα βασιλεύοντος. καὶ μοι εἰκότα λέγειν μᾶλλον τι δοκοῦσιν ἢ Ἀθηναῖοι. ποίῳ γὰρ δὴ λόγῳ κατέλιπεν ἂν ἐν Βραυρῶνι Ἴφιγένεια τὸ ἄγαλμα; ἢ πῶς, ἠνίκα Ἀθηναῖοι τὴν χώραν ἐκλαπεῖν παρεσκευάζοντο, οὐκ ἐσέθεντο καὶ τοῦτο ἐς τὰς ναῦς; καίτοι μὲνηκεν ἔτι καὶ νῦνδιαμε τηλικούτο ὄνομα τῆ Ταυρικῆ θεᾷ, ὥστε ἀμφισβητοῦσι μὲν Καππάδοκες καὶ οἱ τὸν Εὐξεινον οἰκοῦντες τὸ ἄγαλμα εἶναι παρὰ σφίσι, ἀμφισβητοῦσι δὲ καὶ Λυδῶν οἷς ἐστὶν Ἀρτέμιδος ἱερὸν Ἀναίτιδος. Ἀθηναῖοις δὲ ἄρα παρῶφθη γενόμενον λάφυρον τῷ Μῆδῳ: τὸ γὰρ ἐκ Βραυρῶνος ἐκομίσθη τε ἐς Σοῦσα καὶ ὕστερον Σελεύκου δόντος Σύροι Λαοδικεῖς ἐφ' ἡμῶν ἔχουσι. μαρτύρια δέ μοι καὶ τάδε, τὴν ἐν Λακεδαίμονι Ὀρθίαν τὸ ἐκ τῶν βαρβάρων εἶναι ξόανον: τοῦτο μὲν γὰρ Ἀστράβακος καὶ Ἀλώπεκος οἱ Ἴρβου τοῦ Ἀμφισθένορος τοῦ Ἀμφικλέους τοῦ Ἄγιδος τὸ ἄγαλμα εὐρόντες αὐτίκα παρεφρόνησαν: τοῦτο δὲ οἱ Λιμνᾶται Σπαρτιατῶν καὶ Κυνοσουρεῖς καὶ οἱ ἐκ Μεσόας τε καὶ Πιτάνης θύοντες τῇ Ἀρτέμιδι ἐς διαφορὰν, ἀπὸ δὲ αὐτῆς καὶ ἐς φόνους προήχθησαν, ἀποθανόντων δὲ ἐπὶ τῷ βωμῷ πολλῶν νόσος ἐφθειρε τοὺς λοιπούς. καὶ σφισιν ἐπὶ τούτῳ γίνεται λόγιον αἵματι ἀνθρώπων τὸν βωμὸν αἰμάσσειν: θυομένου δὲ ὄντινα ὁ κληρὸς ἐπελάμβανε, Λυκοῦργος μετέβαλεν ἐς τὰς ἐπὶ τοῖς ἐφήβοις μαστιγὰς, ἐμπίπλαται τε οὕτως ἀνθρώπων αἵματι ὁ βωμός. ἢ δὲ ἱέρεια τὸ ὄανον ἔχουσαξ σφισιν ἐφέστηκε: τὸ δὲ ἐστὶν ἄλλως μὲν κοῦφον ὑπὸ σμικρότητος, ἦν δὲ οἱ μαστιγοῦντές ποτε ὑποφειδόμενοι παῖοσι κατὰ ἐφήβου κάλλος ἢ ἀξίωμα, τότε ἦδη τῆ γυναικὶ τὸ ξόανον γίνεται βαρὸν καὶ οὐκέτι εὐφορον, ἢ δὲ ἐν αἰτία καὶ πιέζεσθαι δι' αὐτούς τοὺς μαστιγοῦντας ποιεῖται φησιν. οὕτω τῷ ἀγάλματι ἀπὸ τῶν ἐν τῇ Ταυρικῇ θυσιῶν ἐμμεμένηκεν ἀνθρώπων αἵματι ἤδεσθαι: καλοῦσι δὲ οὐκ Ὀρθίαν μόνον ἀλλὰ καὶ Λυγοδέσμαν τὴν αὐτήν, ὅτι ἐν θάμνῳ λύγων εὐρέθη, περιειληθεῖσα δὲ ἡ λύγος ἐποίησε τὸ ἄγαλμα ὀρθόν.

¹⁰³ L'orientació dels temples de tipus clàssic dins d'un entorn ibèric és en tots els casos estudiats per Almagro i Moneo la mateixa (Ullastret, Azaila-A, a Teruel i amb un cert biaix, el castell de la Fosca a Palamós). Tots tenen l'accés al temple obert al costat est, possible fruit de ritual augural en la seva fundació que *reflejan precisos conceptos del espacio sagrado, hecho que obliga a interpretar tales construcciones como auténticos templo en el sentido etimológico originario de este término* (ALMAGRO, MONEO 2000: 142-143).

de Lusos i el santuari d'Àrtemis (MITSOPOULOS 1992: 99), totes dues fundacions, relacionades amb la sacralitat de les aigües del riu Lousos. En aquest riu, segons diu la tradició recollida per Baquílides¹⁰⁴, es guariren les filles del rei Pretos: “*De allí se lanzaron fugitivas las vírgenes de zarcas guedejas hijas de Freto; el dolor se apoderó del corazón de su padre, y un pensamiento extraño a él le golpeó: decidió clavar en su pecho un puñal de doble filo. Pero sus guardas le retuvieron con palabras melifluas y la fuerza de sus manos. Durante trece meses completos las jóvenes vagaban fugitivas por los umbríos bosques de Arcadia criadora de ovejas; más cuando a la fuente de Luso de hermosa corriente llegó su padre, llamaba, tras lavarse, una y otra vez a la hija de ojos bovinos de Leto de purpúrea diadema, tendiendo las manos a los rayos del sol de rápidos caballos, para que liberase a sus hijas de la desdichada rabia que las enloquecía: “Te sacrificaré veinte bueyes de purpúreo pelo desconocedores del yugo”. Escuchó su súplica la cazadora, hija del mejor de los padres, convenció a Hera y libró a las doncellas coronadas de capullos de su locura, de la que los dioses se habían olvidado Ellas al punto le construyeron un santuario y un altar que cubrían con sangre de corderos, y establecieron coros femeninos*”. En agraïment a la seva curació, el rei féu construir un *temenos* i un altar sobre el qual es feien sacrificis de petits animals (MITSOPOULOS 1992: 97-98). Cal·límac¹⁰⁵ també fa menció d'aquest temple: *Preto erigió dos templos en tu honor: uno, de Àrtemis Coria, pues le devolviste a sus \hijas, que recorrían errabundas los \montes Acenios; otro, en Lusos, de \Ártemis Hémera, porque suavizaste el \carácter salvaje de aquéllas*. Aquest, presenta una nau central flanquejada per dues ales al llarg dels murs de major longitud, de clara arrel hel·lenística, fundat entre finals del segle IV i inicis del segle III aC (MITSOPOULOS 1992: 100), dates que, com podem observar, resulten bessones a la fundació del temple A d'Ullastret. El temple presenta una dada curiosa; ja que en els murs, per la seva part exterior, s'aplicaren pilars (MITSOPOULOS 1992: 99). Un recurs que també veiem en els murs del temple A d'Ullastret. En relació als materials ceràmics relacionats amb el culte en aquest santuari grec, es destaquen les màscares de terracota i les pròtomes (MITSOPOULOS 1992: 102-103). L'aigua juga

¹⁰⁴ **BAQUÍLIDES**, *Epinicio*, Oda 11, 92-112: τρισκαίδεκα μὲν τελέους /μῆνας κατὰ δάσκιον ἠλύκταζον ὕλαν /φευγόν τε κατ' Ἀρκαδίαν /μηλοτρόφον: ἀλλ' ὅτε δὴ /Λοῦσον ποτὶ καλλιρόαν πατήρ ἴκανε, /ένθεν χροά νινάμενος φοι- /νικο[Λατοῦς κραδέμνοι]ο /κίκλ[ησκε θύγατρα] βοῶπιν, /χεῖρας ἀντείνων πρὸς ἀνγὰς /ιππώκεος ἀελίου, /τέκνα δυστάνοιο λύσσης /πάρφρονος ἐξαγαγεῖν: /θύσω δέ τοι εἴκοσι βοῦς /ἄζυγας φοινικότριγας, /τοῦ δ' ἔκλυ' ἀριστοπάτρα θηροσκόπος εὐχομένου/: πεφάνουσιθούσα δ' Ἥραν /παῦσεν καλυκοστ /κούρας μανιᾶν ἀθέων: /ταὶ δ' αὐτίκα φοι τέμενος βωμόν τε τεύχον, /χραῖνόν τέ μιν αἶματι μήλων /καὶ χοροῦς ἴσταν γυναικῶν (Trad. Ed. Gredos)

¹⁰⁵ **CAL·LÍMAC**, *Himno a Artemis*, 233-236): ἦ μὲν τοι Προϊτός γε δῶα ἐκαθίσσατο νηούς, ἄλλον μὲν Κορίης, ὅτι οἱ ἐνὶ ὄυρεα πλαζομένας Ἀζήνια, τὸν δὲ συνελέξασα κούρας Λούσοις Ἡμέρη, ἄγριον ὄυνεκα θυμὸν ἀπ εἴλεο παίδων (Trad. Ed. Gredos)

també un paper important dins d'aquest temple: el riu on el rei Pretos prengué el bany guaridor fou el detonant de la sacralització de l'espai, com han demostrat la troballa d'estatuetes d'*hydrophorai*, noies joves que porten gerres sobre el cap, relacionades segurament amb cerimònies de purificació (MITSOPOULOS 1992: 104). Al mateix temps, el santuari comptava amb una piscina per a les purificacions, centrades en purificar a les donzelles abans del matrimoni (HALAND 2009: 129). L'Àrtemis, venerada en el santuari de Lusos, ha estat identificada com *Potnia Theron*, com molt possiblement succeeix a d'Ullastret, guaridora, protectora dels animals, senyora dels entorns naturals (MITSOPOULOS 1992: 105).

En els santuaris dedicats a Àrtemis, l'aigua sol ser un punt focal dins de l'espai de culte, tant si el santuari es localitza en una muntanya, en una zona pantanosa o al costat d'un riu (GUETTEL 2004: 192). El santuari d'Orthia a Esparta, es localitza fora de la ciutat, en una zona pantanosa propera al marge del riu Eurotas. Pausànias fa referència a la relació entre la deessa i l'aigua a Mégara, L'*Artemision* d'Argos, Teuthorne, Korone, Skillous, Muthone, Phrixa, els ja citats santuaris de Lusos i Aulis, Stympalos i Lilia (GUETTEL 2004: 192).

Si Ullastret era, com ve a demostrar l'arqueologia, un dels centres més importants del món ibèric en aquest punt del nord-est, per la seva fortalesa militar i econòmica, també cal pensar en la seva rellevància com a espai de reunió i de celebracions religioses. Si els *oppida* de l'entorn tenien una relació de dependència a nivell militar i econòmic, es lògic pensar en una dependència religiosa, que es materialitzaria en forma de peregrinacions i reunions religioses que tindrien com a punt de referència l'acròpoli d'Ullastret. Volem presentar una hipòtesi que relacionaria la rellevància de l'assentament ibèric, de gran magnitud, amb la seva preponderància a nivell territorial. Aquestes peregrinacions, que hauríem de relacionar amb el culte a Àrtemis, tindrien al mateix temps una gran funció social: les purificacions de les donzelles verges com a pas previ al matrimoni. Aquest ritual seria una excusa per establir un espai de contacte entre diferents poblacions i al mateix temps generar matrimonis entre famílies dels diferents nuclis de població per enfortir la comunitat¹⁰⁶.

¹⁰⁶ (Sobre els rituals de dansa realitzats als temples dedicats a Àrtemis) "These dances had social as well as religious functions, as they signaled a girl's readiness for marriage and made her visible to potential suitors. Also, transitions in the female life cycle governed by Artemis were linked to the prosperity and safety of the community as a whole. Many of Artemis' sanctuaries were located on the borders of a given polis, in lands that formed territorial boundaries. Rituals conducted safely by girls at these vulnerable sites demonstrated the strength of the polis, just as the very placement of such border sanctuaries asserted territorial claims" (LARSON 2007 :106).

4.5 La Cova Urbana de Tarragona

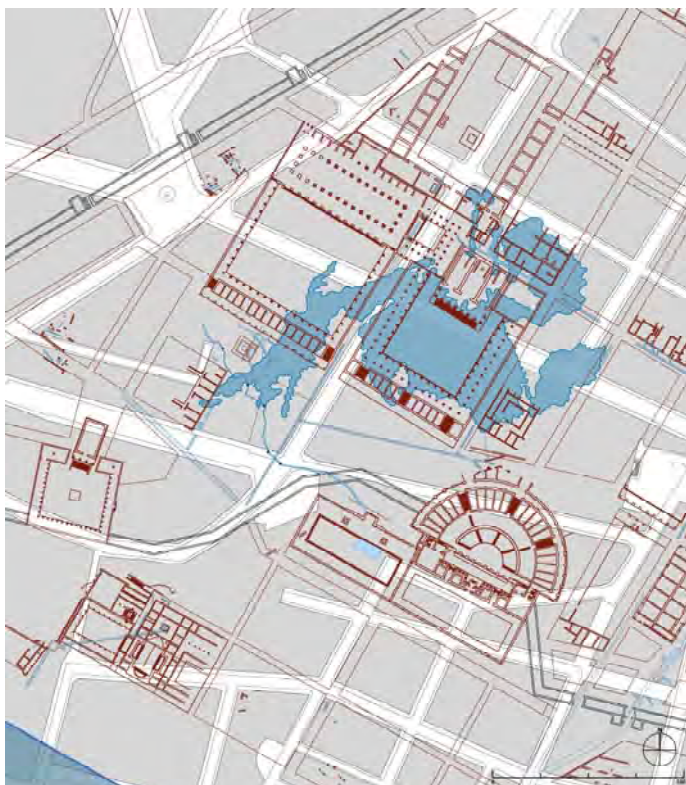

Fig. 51. Planta aproximada de l'extensió de la cova urbana de Tarragona. (MAR et al 2012: 187).

L'any 1996 es va “redescobrir” a Tarragona una galeria excavada a la roca i un gran llac subterrani de formació càrstica. L'entrada principal de la cova fou localitzada en el solar núm. 32 del carrer Gasòmetre, el 16 de novembre de 1996 per la constructora BENSO, S.A. arrel d'unes obres de construcció d'un pàrquing subterrani.

Aquests dos elements de la Tarragona antiga ja estaven documentats al segle XIX, però com a conseqüència dels canvis urbanístics de la ciutat, el record

d'aquests espais va quedar en l'oblit. L'obra d'Albiñana i Bofarull de 1849 narra com es va localitzar la boca del conegut “pou Cartanya”, que en el seu moment es va considerar un dels testimonis externs del *cuniculus* de Tarragona. També es localitzaren altres elements que donaven a conèixer un sistema subterrani de transport i canalització d'aigües al llarg de la part baixa de la ciutat.

En una publicació de l'any 1875, el doctor Cuchí (CUCHÍ 1875) va estudiar les propietats mineralògiques de totes les aigües potables procedents dels diferents brolladors de Tarragona: les aigües de la plaça de la Font, les de la majoria de les fonts i brolladors repartits per tota la ciutat i altres, com per exemple, els pous afectats durant l'explotació de la pedrera del port. També va analitzar pous privats, com els situats als números 1 i 19 del carrer Unió, així com la font que brollava prop del port i que es va fer servir com a punt d'abastament per a les naus (PALMA 1958: 47). Les aigües de tots aquests punts mostraven la mateixa composició química, fet que va fer plantejar la hipòtesi que tots tinguessin un origen comú (CUCHÍ 1875: 12).

Aquest estudi va demostrar, per una banda, la riquesa hidrològica de la ciutat i, per altra, el tret comú que vincula tots aquests punts de captació amb la gran cova urbana

que l'espeleologia, anys més tard, va redescobrir. Aquests últims estudis van constatar la importància del carst subterrani de la ciutat. Segurament aquesta gran font d'aigua potable fou la causa de la ubicació, en aquesta zona, de l'*oppidum* ibèric i posteriorment la ciutat romana, així com la successiva vida entorn a aquest punt d'abastament pràcticament inesgotable.

Les excavacions al número 32 del carrer Gasòmetre de l'any 1996 van tornar a treure a la llum el pou Cartanyà, del qual es parla en l'obra d' Albiñana i Bofarull (ALBIÑANA, BOFARULL 1849). L'estructura comunicava l'exterior amb el llac subterrani. La inspecció del llac va determinar la seva mida, amb una gran cova d'uns 5000 m². La cova urbana i el cabal del riu Francolí representen els principals recursos hídrics amb què podia comptar l'*oppidum* ibèric i la ciutat de Tarragona en època republicana.

Sobre la planta de la ciutat romana, ens trobem dins del perímetre de la muralla tardorepublicana, al sud del gran complex foral d'època altimperial (BURÉS, GRACIA, MACIAS 2000: 79). La ciutat de Tarragona se sustenta sobre un tipus de sòl força complex, format per tres tipologies diferents: aquífers de formacions calcàries i massís de dolomites; aquífers de formacions calcàries, calcarenites i roca sedimentària i, per últim, aquífers de formació mixta de les depressions del neocè i quaternari (BURÉS, GRACIA, MACIAS 2000: 83). La relació entre els fenòmens càrstics i el desenvolupament urbà és un fet testimoniats ja a les ciutats gregues i les colònies: Corint, Atenes, Delfos, *Rhode*, *Assos*, *Priene*, Milet, *Syracusa*, Agrigent, etc. (BURÉS, GRACIA, MACIAS 2000: 83). Però no solament aquí, sinó en altres exemples de la península ibèrica, com la ciutat romana de Clúnia (CUESTA 2010: 167).

No es tenen dades del moment en què es va iniciar l'explotació del llac subterrani de Tarragona. Però, tenint en compte que la primigènia ciutat ibèrica de *Kesse* es va fundar sobre el promontori sota el qual se situa el llac subterrani, el coneixement de l'existència d'aquesta gran massa d'aigua es podria remuntar a temps molt antics. De la mateixa manera, la seva existència jugà un paper fonamental en el desenvolupament de la ciutat romana (BURÉS, GRACIA, MACIAS 2000: 84).

El fet que, ja des de temps antics, es conegués l'existència d'aquesta gran massa d'aigua ens ha fet pensar que la ubicació de certs elements de la ciutat romana -edificis públics en particular- podria tenir una certa correspondència amb la situació del llac subterrani. En particular, volem analitzar la ubicació del temple del fòrum de la colònia i la seva possible relació amb el llac subterrani.

En el caso de una metrópolis como Roma, la comunidad afirmaba su identidad a partir de un origen mítico: un héroe fundador, la intervención directa de una determinada divinidad, etc., o, en el caso de las colonias romanas, por lo general, el haber sido establecidas bajo unas determinadas condiciones trascendentes: la caída de un rayo en un lugar concreto, una surgente de agua, una grieta en una roca, y otros signos de la naturaleza, interpretados según una precisa reglamentación sacra. Estos recursos facilitaban la cohesión del cuerpo social y servían también como rasgos distintivos respecto a otras comunidades (SALOM 2006: 70). Els elements naturals i, més encara, els de certa rellevància, no eren quelcom que passés desapercebut pels romans. La creació d'una ciutat i la ubicació dels edificis principals i espais públics anaven precedits de rituals propiciatoris i no eren decisions preses a l'atzar. Un cop establert el perímetre de la ciutat -traçar el *sulcus primigenius* era el primer pas- es procedia al *establecimiento de un mundus en la nueva colonia, entendido como la fosa fundacional y centro cosmológico de la misma. La fosa consistía en un pozo poco profundo, una grieta natural, o unas cámaras subterráneas; en todo caso, siempre es un orificio en el suelo virgen, o en la roca natural, que pone en contacto la colonia con las divinidades infernales (SALOM 2006: 71).*

La ubicació d'aquest *mundus* o fossa fundacional tampoc s'escollia a l'atzar i tenia relació directa amb el centre neuràlgic i simbòlic de la ciutat: *se encuentran situadas o bien en el foro o en espacios públicos de gran carga simbólica para la colonia y acostumbra a ser objeto de una monumentalización específica. Para la topografía urbana hay otro aspecto relevante (...) puede existir una relación espacial entre los distintos espacios simbólicos que intervienen en la fundación de la colonia: el mundus-fosa fundacional y el templum utilizado por los augures para "inaugurar" la ciudad (SALOM 2006: 71).* Vistes aquestes premisses, el fet que es localitzi el fòrum i, en particular, el temple capitolí sobre el llac urbà podrien ser fruit d'aquesta conjunció entre l'espai natural i la visió religiosa i simbòlica del mateix envers el centre neuràlgic i religiós de la ciutat de Tàrraco. Les restes del *templum augural* de la ciutat romana de Tàrraco foren identificats com a tals per C. Salom l'any 2006, després d'observar la documentació de Serra Vilaró referent a una excavació duta a terme a l'illa de cases delimitada pels carrers Cervantes, Soler, Lleida i la plaça Corsini (SALOM 2006: 73). L'orientació de l'estructura, que res tenia a veure amb la de la trama urbana, seguia en realitat els punts cardinals i també estava alineada amb l'eix transversal de la basílica jurídica del fòrum (SALOM 2006: 75). Aquesta construcció es trobava situada al centre

d'un dels carrers de la retícula urbana d'època republicana i, com en altres exemples d'arreu de l'imperi, trenca l'orientació de la trama urbana en la que fou construïda (MAR, et al 2012: 159).

Un dels exemples més ben documentats sobre un *auguraculum* el trobem a la ciutat de Cosa, a l'Etrúria Meridional. Sota el temple capitolí de la ciutat es van localitzar les restes d'un antic edifici, de dimensions menors, amb una orientació que seguia els punts cardinals. Al nord d'aquest *templum* es va localitzar, seguint el mateix eix, un tall natural a la roca amb restes vegetals considerades ofrenes al seu fons, que han fet que s'identifiqués com el *mundus*. La posició d'aquest tall a la roca fou presa com centre geomètric del posterior temple capitolí. Aquest tall a la roca, completament natural, fou escollit pel seu valor sacre com a lloc de contacte amb les divinitats infernals (SALOM 2006: 78). En el cas de Cosa, l'associació que es fa entre el temple capitolí, el *mundus* i el temple augural, demostra la complexitat de les fundacions romanes, com funcionaria la seva idea d'allò sacre envers la ubicació de certs elements i la rellevància i connivència entre el mon mític i religiós i la creació de les ciutats (MAR, et al 2012: 159).

Altres exemples, com els de *Pollentia* o *Bantia*, ens demostren la gran relació entre la situació de l'*auguraculum* i el temple capitolí de la ciutat. El cas de Tarragona ens mostra els dos edificis certament distants, però amb les característiques dels altres temples augurals: mateixa orientació, mides similars, vida útil breu, etc. (SALOM 2006: 81). Un altre element que Tàrraco té en comú amb *Bantia*, *con fechas fundacionales relativamente próximas, el templum augural se debió relacionar con la parte del foro más eminentemente civil. Ello explicaría en el caso de Tárraco la posición del auguraculum respecto al lugar donde más adelante fue construida la basílica jurídica* (SALOM 2006: 82).

La ubicació de l'*auguraculum* ens mostra un eix en el qual podem observar la cúria de la basílica del fòrum amb la plaça adjacent¹⁰⁷ i, si seguim amb el mateix eix,

¹⁰⁷ Observant la importància que representa aquest eix que, partint de l'*auguraculum* va deixant una sèrie d'elements arquitectònics de suma rellevància, volem presentar una hipòtesi. Donat que no s'ha trobat, a hores d'ara, cap prova arqueològica de la situació de l'altar erigit a August a la ciutat de *Tarraco*, podria ser que aquest s'ubiqués a la plaça de la basílica, seguint el mateix eix que tots els elements anteriorment mencionats? La situació de l'altar és, avui dia, un enigma però una de les hipòtesis que es plantegen els diferents estudis publicats és la que aquest es trobés al fòrum de la colònia de *Tarraco* (MAR, et al 2012: 345), en associació a la construcció de la basílica jurídica i els períodes en què August va residir a *Tarraco*. També cal destacar que totes les inscripcions conegudes, amb dedicatòries al culte imperial, trobades a Tarragona, es localitzaren als entorns de la basílica forense, incloent les dedicatòries a la Victòria Augusta (RIT 58), la dedicada a Tiberi Claudi Neró (RIT 66), i la dedicada a Drus Cèsar (RIT 68).

l'aula de culte imperial que posteriorment es construirà a la línia de *tabernae* que tanca el fòrum pel costat més proper al mar i la construcció d'una font monumental a la plaça comercial que es situa al límit meridional del fòrum. No podem passar pel alt la quantitat d'elements que formen part d'aquesta línia pràcticament sacralitzada des del moment de creació del temple augural.

Entenem doncs, que aquesta zona de la ciutat, ja en època romana però segurament també en època ibèrica, és el nucli polític i religiós de la ciutat. El fet que en el seu subsòl es localitzi un gran llac subterrani ens fa pensar, si bé no tenim proves tangibles que ho confirmin, que sí existí una certa relació entre la ubicació dels grans espais oficials religiosos i aquesta gran massa d'aigua. De la mateixa manera que en el cas de *Clunia*, trobem un espai que no només era un punt d'abastament d'aigua, sinó que molt possiblement, ara parlant del cas de Tarragona, tenia un referent mític-sacre, que d'alguna manera es féu evident en l'evolució arquitectònica de la ciutat. En el cas de Clúnia, trobem que el carst subterrani té un doble ús: punt d'abastament d'aigua per a la ciutat i espai de culte, com han constatat les inscripcions i figures modelades en el fang de la cova (CUESTA 2011: 173). Pel que fa a l'abastament d'aigua, s'han constatat obres d'enginyeria hidràulica que connectaven les diferents cavitats de la cova per treure el màxim rendiment d'aigua a través dels pous que comunicaven la ciutat amb el carst (CUESTA 2011: 175). Pel que es refereix al culte, es té constància, gràcies a la troballa de dos altars, d'un culte al déu Neptú i set altars consagrats a les *Matres*, divinitats també relacionades amb l'aigua a través de la seva vinculació amb la fertilitat, l'abundància i la salut (CUESTA 2011: 174).

Pel que fa a Tarragona, podem establir certs paral·lels amb Clúnia. Per una banda, el carst fou explotat per l'abastament d'aigua a tota la ciutat, com posteriorment va demostrar l'estudi de Cuchí, que va trobar un origen comú per a les aigües de múltiples fonts i pous disseminats per tota la ciutat de Tarragona. Per altra banda, tenim la qüestió religiosa. En aquest cas creiem que el llac subterrani de Tarragona té relació amb un espai localitzat al carrer Colom, al qual hem dedicat un apartat específic en el nostre estudi, i que vincula la gran massa d'aigua subterrània amb el culte a les nimfes.

4.6 Restes del carrer Colom – Tarragona

Situació

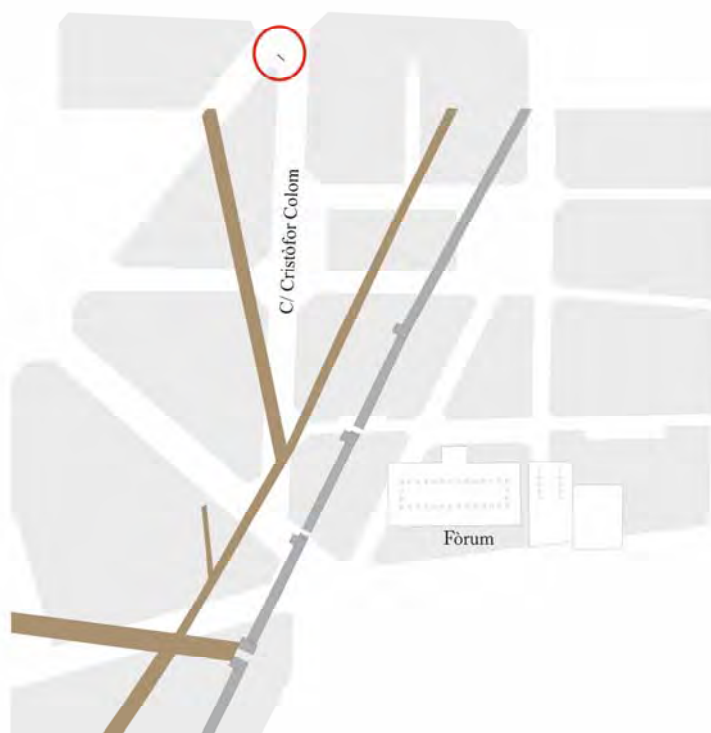

Fig. 52. Situació de les restes en relació a las principals elements de la Tàrraco romana (muralles i Fòrum). Dibuix de l'autora basat en les dades publicades a (MACIAS, et al; 2007)

La zona dels entorns del mercat central de la ciutat de Tarragona ha estat, en els últims anys, un espai objecte d'intensos treballs de reformes i obres de millora de la ciutat. Derivades d'aquestes activitats, han vist la llum multitud de troballes arqueològiques entre les quals, i pel nostre interès, destaca un espai localitzat durant les tasques de seguiment de l'obertura d'una de les rases de serveis, associada al projecte de remodelació del mercat

central de la ciutat (BRU, et al 2012: 315). La troballa es va produir a la cruïlla del C/ Colom amb el C/ Ramón i Cajal de Tarragona l'any 2011 i es localitza extramurs de la ciutat romana de Tàrraco, però dins del *suburbium* occidental de la ciutat i molt a la vora de l'àrea del fòrum de la Colònia i de la via que discorre paral·lela a la muralla republicana (TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 116).

Historiografia i treballs previs de l'entorn

Les notícies arqueològiques d'aquest sector de la ciutat ens porten a parlar, en primer lloc, d'una primera troballa constructiva. I. Valentines situà en aquest indret, just a la cantonada del C/ Colom amb Ramón y Cajal, un mur de carreus a tres metres de profunditat en relació al nivell del carrer (MACIAS, et al 2007: 165, fitxa 693).

Entre els anys 1971 i 1974, i en una zona molt propera a les troballes del carrer Cristòfol Colom, concretament al número 4 del passatge de Cobos, en una excavació realitzada pel Museu Arqueològic, es va localitzar un abocador de residus urbans d'època imperial (CORTÉS, GABRIEL 1986: 53; CORTÉS 2000: 125; MACIAS, et al

2007:107). Entre el material abocat es va recuperar un fragment de lastra campana¹⁰⁸ (DUPRÉ 1982-83: 149, LOPEZ, PINYOL 2008: 63, un gran nombre d'*arules* (24) -la gran majoria de pedra calcària- que es varen identificar com a pertanyents a l'àmbit domèstic i posteriorment abocades en aquest sector de la ciutat (MONTÓN 1996: 10-11).

Anys més tard, concretament l'any 1994, i a raó de les obres d'un pàrquing, es va fer una primera campanya de prospecció (CORTÉS 2000: 125; MACIAS, et al 2007: 107). L'any 1997, arrel de les prospeccions de l'any 1994, es va fer un seguiment de les obres del pàrquing. L'element més impactant sorgit d'aquestes prospeccions fou part del gran abocador d'època imperial localitzat al passatge Cobos i que ja es va detectar l'any 1971. Les cales realitzades durant aquesta excavació varen testimoniar que, per una banda, bona part de les restes arqueològiques ja havien estat eliminades amb les obres d'urbanització de la plaça entre els segles XIX i XX i, per altra, les altres cales topaven amb afloraments naturals de la roca a poca profunditat (CORTÉS 2000: 125).

Però no totes les cales donaren resultats tan decebedors. Les corresponents al carrer Reding i en particular la del carrer Cristòfol Colom, no s'arribà al terreny natural, per motius de seguretat, però a més de 2,50 metres de profunditat encara apareixien rebliments contemporanis. Una segona cala, ubicada davant del número 14 del carrer Cristòfol Colom, va donar un estrat amb materials de la segona meitat de l'I dC (CORTÉS 2000: 126). L'any 1999, J. Macías dirigí una excavació al número 8 del passatge de Cobos. En aquesta ocasió es localitzà una gran àrea oberta d'ús indeterminat i un petit abocador, proper al ja mencionat anteriorment (MACIAS, et al 2007: 135).

La zona on es localitzen les restes d'interès pel nostre estudi, s'ubicava en època romana en un sector suburbà però alhora molt proper a la muralla i, en particular, a la porta que quedava a tocar del fòrum de la ciutat. Si observem la planimetria, es constata que aquest espai es troba a uns 150 metres de la muralla, a tocar d'una de les vies de comunicació.

La troballa de les restes

Un cop ubicat, i veient els precedents arqueològics de la zona, passem a descriure les restes localitzades a la cantonada entre els carrers Governador González i el carrer Cristòfol Colom. L'excavació deixà al descobert l'entrada a una cambra soterrada, l'accés

¹⁰⁸ X. Dupré en va fer el primer estudi. Ens explica que aparegué el passatge de Cobos D Cala II. El fragment de lastra campana identificat com del tipus I de Van Rohden estaria datat, al igual que tot el conjunt de l'abocador a mitjan segle I dC (entre August i Claudi) (DUPRÉ 1982-83: 151).

a la qual es feia a través de 12 graons de pedra del Mèdol, limitats per dos murs laterals que presentaven restes de pintura parietal (pintura vermella i blava), que ennoblia l'accés (BRU, et al 2012: 322). L'entrada donava pas a una cambra excavada a la roca, que constituïa l'espai principal. Gràcies a uns treballs de prospecció geofísica mitjançant tomografia elèctrica, es pressuposà el perllongament de la cavitat subterrània en direcció nord-oest / sud-est, en direcció al carrer Ramón y Cajal, a una profunditat de 2'5 metres respecte a l'actual cota de circulació del carrer (BRU et al 2012: 323, TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 117). Aquesta profunditat de localització de les restes és comuna a tota la zona, com hem pogut veure en descriure els antecedents arqueològics ubicats al carrer Colom. S'hi han identificat retalls en el substrat geològic, concretament una sèrie de traçats curvilinis en planta i amb una secció en forma d'U, que han fet plantejar l'existència de canalitzacions per conduir-hi aigua (TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 117). Tot i que no se'n tenen proves, els arqueòlegs no han descartat, fins al moment, que en la part superior es pogués ubicar una estructura o edifici relacionat amb aquest espai.

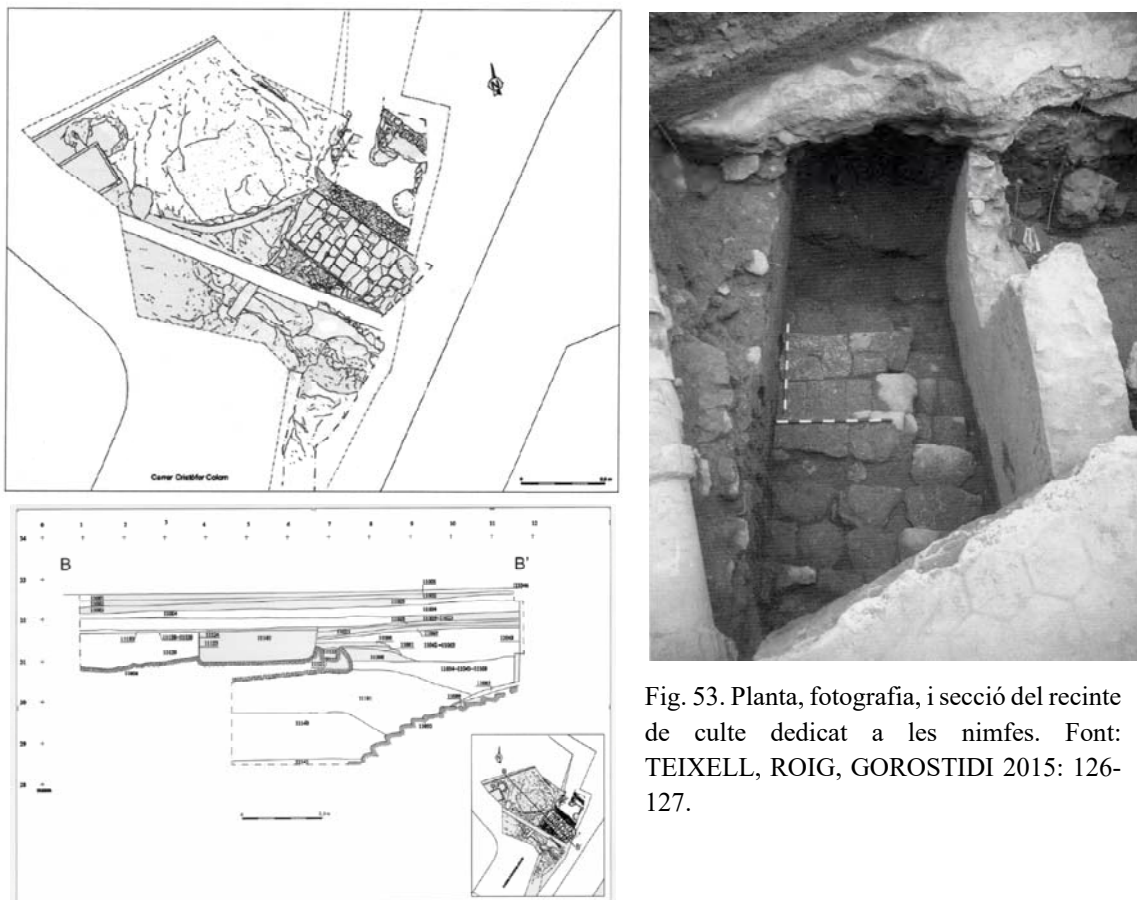

Fig. 53. Planta, fotografia, i secció del recinte de culte dedicat a les nimfes. Font: TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 126-127.

L'epigrafia

La possibilitat que ens trobem davant d'un espai de culte sembla que quedà confirmada quan es varen localitzar dos fragments de dues inscripcions llatines, concretament una *arula* i una placa de marbre.

L'*arula* fou recuperada d'entre els nivells de colmatació de la cavitat excavada a la roca (BRU, et al 2012: 322). Aquests nivells, datats gràcies als materials ceràmics, ens porten a identificar la data d'abandó de l'espai als entorns del segle V dC. Es tracta d'una peça monolítica realitzada en pedra calcària lumaquel·la tipus Mèdol, amb unes mesures conservades de 17,5 x 20,5 x 16 cm. Presenta un *focus* circular i evidències de combustió, un coronament amb frontó triangular i dos *pulvini* laterals. Pel que fa a la inscripció, aquesta conserva dues línies de text amb la següent lectura: *Nymphi[s] / [sa]crum/-----* (TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 117-118). Com a conseqüència del tipus de suport i tipus paleogràfics, s'ha considerat una datació entre els segle II i III dC tot i que la difusió d'aquest tipus d'altars es concentra al segle II dC (TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 119). Tot i que, com ja recalquen en el seu article I. Teixell, J. Roig i D. Gorostidi, a les proximitats d'aquest espai de culte fou localitzat un conjunt d'*arules* que ha estat datat al segle I dC, conjunt del qual parlem posteriorment.

Pel que fa a la placa de marbre, aquesta fou localitzada en un nivell superficial, a uns cent metres del santuari (TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 118). Es tracta d'un fragment de placa de marbre identificat com tipus Luni-Carrara, amb unes mesures conservades de 15,5 x 13,5 x 4 cm. Aquest fragment conserva l'inici de la motllura en la part inferior i tres línies de text, malauradament incompletes:

-----[---]map+[---]/ [---Ny]mphis[---][---pro?]suis[---]/-----?

l.1. Her]maph[ilus?]

Segons la lectura presentada per I. Teixell, J. Roig i D. Gorostidi, la primera línia ens mostra dos noms d'origen germànic *Hermaproditus* i *Hemaphilus* (TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 119). En la segona línia es distingeix el nom de les nimfes en datiu, i a la tercera línia es conserva el terme *suis*, corresponent a la fórmula *pro (se et) suis*, freqüent en les inscripcions realitzades per demanar favors a la divinitat. Pel tipus de

material i la paleografia, aquesta inscripció ha estat datada entre finals del segle I o inicis del II dC (TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 119).

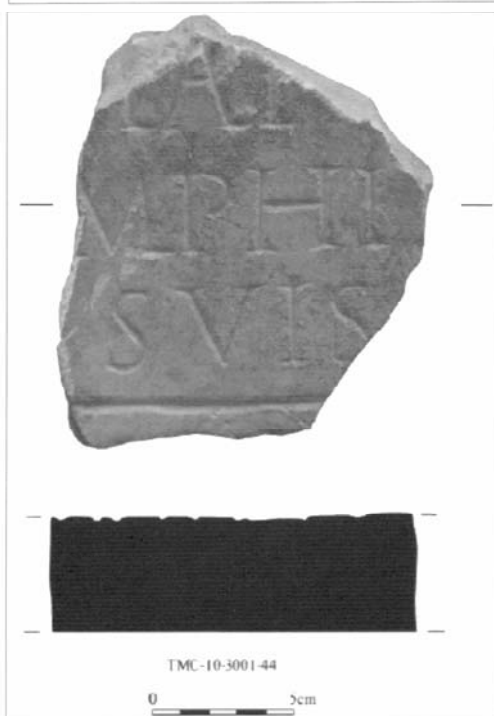
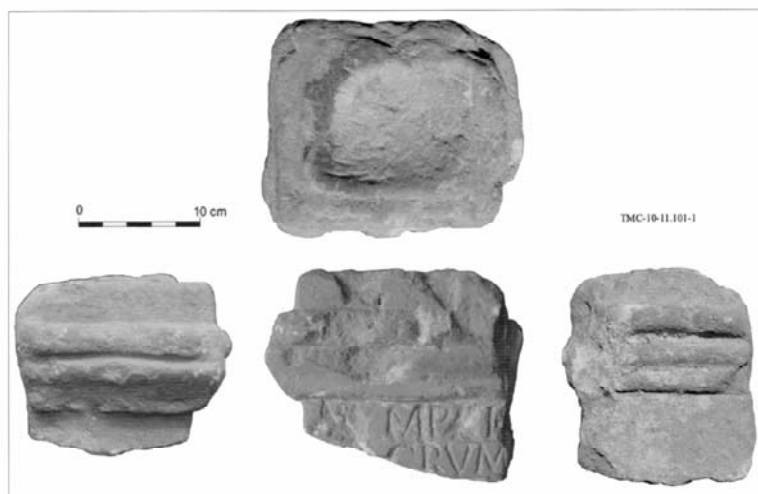

Fig. 54. Arula i placa amb els epígrafs dedicats a les nimfes. Font: TEIXELL, ROIG, GOROSTIDI 2015: 129-130.

A diferència de l'arula, aquesta placa anava destinada a ser col·locada davant d'una paret, com es pot observar pel fet que la part posterior de la placa no està treballada. És un fet força comú que troba un paral·lel en el santuari

d'Anna Perenna a Roma, del qual parlarem posteriorment com un dels paral·lels d'aquest santuari tarragoní.

Tot i que una gran majoria d'epígrafs dedicats a les nimfes han aparegut en contextos termals, amb una clara referència a les qualitats curatives de les aigües¹⁰⁹ (DÍEZ DE VELASCO 1998: 82-100), no mostren la fórmula inicial de la inscripció de Tarragona.

S'ha de partir de la premissa que ens trobem davant d'una ofrena epigràfica a un espai de culte, un santuari, d'aquí que es faci referència específica al terme *sacrum*, «allò consagrat a». Així doncs, els paral·lels més aproximats a la inscripció de Tarragona s'han

de buscar en espais tipus temple o santuari. És el cas de la inscripció localitzada a Lleó: *Nymphis / sacrum / A(ulus) Cornelius / Anteros im/aginifer le[g(ionis)] / VII G(eminae) F(elicis) / cum vexil(l)ati/one v(otum) s(olvit) l(ibente) m(erito)* (AE 1953: 266). Aquesta

¹⁰⁹ Baños de Montemayor aglutina 15 inscripcions dedicades a les Nymphas Caparenses, però hi ha altres exemples situats sobretot al nord-oest peninsular, com Baños de Bande, Las Burgas i Baños de Molgas, tots a Ourense, Caldas de Cuntis a Pontevedra, i un llarg etc.

s'ha intentat relacionar amb un santuari o capella dedicada a aquestes divinitats. Altres inscripcions amb igual fórmula inicial trobades a la península Ibèrica són:

1- Un altar votiu localitzat a Herrera de Pisuerga (Palència). 67 x 35 x 25 cm. Inscripció en dues de les cares de l'altar: a) *Nymphis/ sacrum/ L(ucius)· C (---) · S(---)*. b) *Nymp/his/sac(urm)/L(ucius)· C(---)·S(---)* (CIL II 2911a i b).

2- Un altar votiu localitzat a Campo di Clima (*Aquae Flaviae*). Ara de granit gris clar, amb *foculus* i restes de motlures, amb unes mesures de 39 x 27 x 25 cm. Datada del segle II dC avançat. Inscripció: *Nymphis sacrum /G(aius) · G(---)·Polycarpus/ libensfecit*. (HEp 3, 1993: 490, AE 2000, 0744). Inscripció conservada al Museu da Regiao Flaviense.

3- Inscripció localitzada a Palència: *Nymphi/s sacr/um / v(otum) s(olvit)* (CIL II, 5760).

L'únic exemple que relaciona aquesta fórmula inicial amb un espai termal el trobem a Lugo. Es tracta de la part superior d'una ara de granit de bona qualitat. Presentava restes de pintura vermella en la primera línia, i té unes mesures de 56,2 cm x 61 cm x 37 cm. Inscripció: *Nymp[his] / sac[rum]* (HEp 10, 2000: 361). Aquest espai fou realment fructífer pel que fa a troballes relacionades amb el culte a les nimfes. Excavant una piscina, en una àrea de treball de 6 m², es localitzaren 14 fragments d'ares votives dels quals 6 mostren dedicatòries a les nimfes (HERVES, MEIJIDE 2000: 189). Una de les inscripcions de Lugo mostra una fórmula idèntica a la de Tarragona (GOROSTIDI 2013: 139), però val la pena comprovar com no existia una única manera de realitzar la inscripció i com la varietat de fórmules epigràfiques és força extensa¹¹⁰.

Un últim exemple el trobem a Baños de Montemayor, on entre una gran quantitat d'inscripcions votives dedicades a les nimfes *caparenses* també trobem un exemple d'inscripció amb la fórmula inicial que es trobà a Tarragona: *Nymphi/s sacr/um / V() C()* (EE 9, 130). Però cal anar més enllà, veure les inscripcions que presenten aquesta fórmula al llarg de l'imperi i en quin context apareixen¹¹¹.

¹¹⁰ Les bases de dades consultades han proporcionat 41 resultats d'inscripcions que documenten aquesta fórmula situada a l'inici de la inscripció. La quantitat d'inscripcions on apareix la fórmula *Nymphis sacrum* dins del text epigràfic és extensa i comú a totes les províncies de l'imperi romà. Veure taula al final del capítol.

¹¹¹ El següent quadre ha estat realitzat amb els materials reunits a la base de dades on line: Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (<http://db.edcs.eu>) i la base de dades epigràfica de la Heidelberger Akademie der Wissenschaften, (<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>) (data de consulta 30 nov. i 3 des. 2012). En ell es mostren les inscripcions, fora de les províncies d'Hispania, amb la mateixa fórmula inicial.

Inscripció	Provincia	Lloc	Suport	Dedicant/ càrrec	Datació	Publicació
Neptuno et Nymphis sacrum / Cn(aeus) Iunius Cn(aei) filius Papir(ia) [3]m aquae[ductum] / f[io]n[temque] sua pec[unija] fecit / e[st] dedi[cavit] d[ecreto] d[ecurionum]	Africa proconsularis	Gafsa / Capsa	?	Gnaeus Iunius Cnaei	?	CIL VIII, 120
Nymphis / sacrum	Alpes Poeninae	Saint-Maurice / <i>Tarnelae</i> <i>Nuntiatium</i> (Suïssa)	?	?	?	AE 1951, 98 = 258
Nymphis / sacrum	Apulia/Calabria	<i>Caudium</i>	?	??	?	CIL, IX, 2163
Nym[ph]h[is] / sacrum / vex[ill]atio / leg(ionis) XII Fu[ll]minatae]] / sub cura / Iul(i) Procur[us] / I[centurionis] leg(ionis) / [e]jusdem	Capadocia	Trabzon/ <i>Trapezus</i>	?	Legio XII Fulminatae i el centurió Iulii Procur	?	CIL III 6745
Nymphis / sacrum) / L(ucius) Livius Mar/cellus Ilvi/ra/(is) col(oniae) pro / fili(i)s ex vi/so l(ibens) m(erito)		Geoagi Bai (Romania)/ <i>Germisara</i>	Base d'estàtua(?)	Lucius Livius Marcelus- duumvir de la colònia	201-230 dC	AE 1992, 1486
Nymp(h)is / sacrum / Implaiu/s sum(m)e l(aetus?) / v(otum) s(olvit) l(ibenter)	Dacia	Rosia Montana / <i>Alburnus Maior</i>	altar	Implaius Sumel	107-250 dC	AE 1990, 846
Nymphis / sacrum		Ljubuski/Bigest ^e	altar	??	1-300 dC	CIL III 8519
Nymphis] / sacrum / Q(uintus) Trebonius / Eutactus / fecit		Kastela (Croàcia)/ <i>Salonae</i>	altar	Quintus Trebonius Eutactus	151-300 dC	CIL III 12888

Nymp[his] / sacrum / [1] Iulius [3] / us [(centurio) [leg(ionis)]] / [VII] C(laudiae) P(iae) [F(idelis)] / [cu]m Pri[Dalmacia	Gornji Muc (Croàcia) / <i>Andetrium</i>	?	Iulius, centurió de la Claudia Pia VII	42-100 dC	CIL III 14951
Nymphis / sacrum		Humac / <i>Bigeste</i>	?	?	?	ILJug 3, 1914
Nymphis s(acrum) / Q(uintus) Silivius Spe(ratus?) / cent(urio) coh(ortis) I Belg(arum) / curagens theat(ri) / d(onum) d(edit)		Brac (Croàcia)	?	Quintus Silivius Speratus Centurió de la cohort I <i>Belgarum</i> .	71-170 dC	CIL, III, 3096
Nymphis sacr(um) / L(ucius) Trebonius Paterni / lib(ertus) Fortunatus / voto posuit / signum cum basim / et aedem f(aciendum) cur(avit)		Chiusi / Clusium	?	Lucius Trebonius Paterni-Ilbert	?	CIL XI, 2595
Nym(phis) / sacrum / A(ulus) Fassi/dius / iustus / ex voto	Etruria	Sovana / <i>Suana</i>	?	?	?	CIL XI, 2679
Apollini Silvano / Asclepio Nymphis / sacrum / [L(ucius)] Aiatius Phoebus / decurialis decuriae Iuliae / praefoniae consularis / voto suscepto d(onum) d(edit) c<cum=ON> / Phoebiano filio		Sutri / Sutrium	?	Lucius Aiatius Phoebus	?	CIL XI, 3294
Nymphis sacrum	Gallia Narbonensis	Nimes / <i>Nemausus</i>	?	?	?	CIL XII, 3105
Nymphis/sacrum/Q(uintus)Comius/ [C]olonus/ v(otum) s(olvit) [(ibens) m(erito)		Koln- Hermuehlheim/ <i>Colonia Claudia Ara Agrippinensium</i>	altar	Quintus Comius	??	AE 1928, 21
Nymp(h)is / sacrum / [3]VIIVS / [3]TOP		Wollseifen	?	?	?	CIL XIII, 7832

<p>Nymphis / sacrum / T(itus) Flavius Se/verinus sig/nifer leg(ionis) XXX / U(lpia) V(icticis) pro se et suis / v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)</p>	<p>Germania Inferior</p>	<p>Merten, Bornheim (Alemanya)</p>	<p>altar</p>	<p>Titus Flavius, portaestend ard de la XXX Ulpia Victricis</p>	<p>?</p>	<p>CIL XIII, 8156</p>
<p>N<y=>mp^his / [s]acr^{um} / Q(uintus) Cottius / [C]olonius / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)</p>	<p>Germania Superior</p>	<p>Koln- Hermuehlheim / Colonia Claudia Ara Agrippinensium</p>	<p>?</p>	<p>Quintus Cottius Colonius</p>	<p>?</p>	<p>CIL XIII, 287</p>
<p>N<y=>V<m<p=>his / sacrum / coh(ors) II Raet(orum) / c(ivium) R(omanorum) cui / praefect(us) / [3 S]exti/lus V(ictor) / [praef]ect(us) / [v(otum)] s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)</p>	<p>Germania Superior</p>	<p>Saalburg (Alemanya)</p>	<p>altar</p>	<p>Sextius Victor, prefecte de la coort II Raetorum, ordre equestre</p>	<p>101-150 dC</p>	<p>CIL XIII, 7460</p>
<p>Nymphis / sacrum / Iul(ius) Pusinio / imm(unis) leg(ionis) II / [A]d(iutricis) <P=R>(lae) F(idelis) v(otum) l(ibens) m(erito)</p>	<p>Pannonia inferior</p>	<p>Budapest / Aquincum</p>	<p>?</p>	<p>Iulius Pusinio</p>	<p>?</p>	<p>CIL III, 3489</p>
<p>Dianae et / Nymphis / sacr(um) / collegium / iuventutis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)</p>	<p></p>	<p>Varazdinske Toplice (Croacia) / Aquae Iasae</p>	<p>?</p>	<p>Collegium iuventutis</p>	<p>??</p>	<p>AE 1938, 156</p>
<p>Nymph[is] / sacr(um) / L(ucius) Attius / Macro / leg(atus) Aug(usti)</p>	<p></p>	<p>Szakszend / Brigetio</p>	<p>Altar</p>	<p>Lucius Attius Macro – carrec senatorial</p>	<p>120-133 dC</p>	<p>CIL III, 4356 = CIL III, 11077</p>

[Apollini et Nymphis]s sac(rum) Claudia Attua / [pro salute sua et] suor[um] Ulpiorum Sec[ur]ator[is] et Augurini mil[itari]s leg[ionis] X Geminae) et / [3] lib[er]t[er] m[er]ito	Pannonia superior	Wien /Vindobona	?	Claudia Attua per la seva salut i la de la seva germana i la legió X Geminae	?	CIL III, 04556
Nymph[is] / sacrum / T(itus) Vettius / Rufus / [centurio leg(ionis) XIII] / <G=C>(eminae) M[ile]s		Wien /Vindobona	?	Titus Vettius Rufus, centurió de la XIII Geminae	?	CIL III 4563
Nymph[is] / [s]acrum / L(ucius) Egnat[us] / [Victor] / [leg(atus) Augg(ustorum)]		Tata (Hungria)	altar	Lucius Egnatius càrrec senatorial	101-300 dC	CIL III 10961
Nymphis / sacrum / Quintus		Petronell-Carnuntum / Carnuntum	?	Quintus	?	Hild 65
Nymphis / sacrum / L(ucius) Aurelius / Gallus / leg(atus) Aug(usti)		Neszmély (Hungria)		Lucius Aurelius Gallus càrrec senatorial	151-200 dC	IPSSTA 5
Nymphis / sacrum / L(ucius) Aurelius / Gallus / leg(atus) Aug(usti)		Neszmély / Brigetio	?	Lucius Aurelius Gallus	?	RIU 3, 709
Neptuno Aug(usto) / et Nymphis / sacrum / T(itus) Aelius Aug(usti) lib(ertus) / Olympas procurator / votum s(olvi) t(i)bens) m(erito)			?	Titus Aelius Augusti - llibert	?	CIL VI 536 =30786
Batinia Priscilla / Nymphis sacrum	Roma	Roma	?	Batinia Priscilla	?	CIL VI, 548

<p>Nymphis sacratis/ Svetonius Germanus cum/Licina coniuge/Anna Perennae votum/ quod susceperant si se victo-/res statuerent aram mar-/moream se posituros, denuo/ victores facti, votum me-/riti solvimus./ Ded(icata) non(is) apr(i)lis, Silvano et Augurino co(n)s(ul)ibus</p>				pedesta)	Svetonius Germanus	5 d'abril 156 dC	Piranomonte, 2002: 30-31
					ara	Svetonius Germanus	½ segle II dC
<p>Svetonius Germ[anu]s/ Nymphis sacra[tis]/ Annae Perennae d[ono] d[edit]</p>			Casacalenda/Sic alenum	?	Marcius Philon	?	AE 1994, 499
<p>N]ymphis sacru//m // ex vo(to) fecit / [Ma]rcius Philo//n</p> <p>N<y=>mphis sac[rum] / Flavia T(iti) fili[a] / Tertulla L(uci) [F][avij] / Honorati pro[cl]uratoris) / et prae[fecti] prov[inciae] [uxor] / [e]t Honorat[i]n(us) et Mar] / cellina fili[i] eor[um] / v[otum] s[olverunt] (ibentes) [m(er)ito]</p>	Samnium	Sardinia	Fordongianus/Forum Traiani	?	Flàvia Titi		CIL X 7859

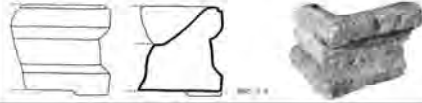
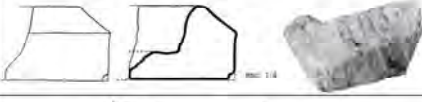

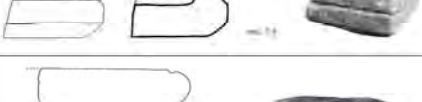

Troblem 9 càrrecs militars i 8 càrrecs públics entre els personatges que fan ofrenes a les nimfes dins de l'imperi. La popularitat del culte a les nimfes és un reflex de la necessitat de Roma d'eclipsar els cultes indígenes als nous territoris i introduir els seus cultes/déus oficials. Molt possiblement els càrrecs públics, amb les seves inscripcions, feien una tasca d'introducció del culte oficial a les províncies més allunyades del cor de l'imperi. Donaven exemple de com les divinitats romanes eren protectores dels seus fidels i així generaven una corrent que introduïa a la població a seguir les divinitats romanes, substituïdes de les antigues divinitats indígenes. El fet que un bon nombre de les inscripcions siguin de càrrecs militars ens fa veure que les nimfes eren divinitats de caràcter popular, en les quals la gent confiava per la seva salut i benestar -en aquest cas els soldats- i al mateix temps mostra el paper de l'exèrcit com un element fonamental en el procés de romanització. En particular, per posar un exemple, trobem mostres evidents del culte a les nimfes al campament romà de la *Legio VII Gemina*, a Lleó. Es localitzaren dues inscripcions votives que fan referència a un *locus* sagrat dedicat a les nimfes *Fontis Amevi* (MORILLO 2008: 382). Tots dos textos fan referència a aquestes divinitats: la raó d'aquest culte a les divinitats de les aigües té una explicació molt evident: *La existencia de abundantes aguas subterráneas en el subsuelo del antiguo campamento de la legio VII Gemina en León es un hecho perfectamente constatado. Las excavaciones arqueológicas han revelado que la elevada cota a la que se encuentra el nivel freático en la capital leonesa, perceptible hoy en día en cualquier intervención arqueológica, era incluso mayor en época romana. Los problemas derivados de la presencia de aguas subterráneas a escasa profundidad y de auténticos humedales en las zonas periféricas llevaron a sobre elevar el nivel de habitación varios metros durante el siglo I, concretamente en el sector sudoccidental extramuros, no demasiado lejos de la zona de hallazgo de las lápidas mencionadas. En este contexto, tiene mucho sentido la existencia en el campamento legionense de un manantial bajo la advocación de divinidades acuáticas frugíferas, salutíferas y ctónicas, asociadas con las Ninfas* (MORILLO 2008: 388).

Però un dels paral·lels epigràfics que més ens interessa és el de les inscripcions localitzades al santuari dedicat a Anna Perenna a Roma. En aquest espai de culte, les inscripcions ens mostren la fórmula *nymphis sacris*, similar a la localitzada al nimfeu de Tarragona (GOROSTIDI 2013: 139).

En aquest cas, els paral·lelismes no es limiten a l'epigrafia. Els dos espais de culte, per bé que no són estructuralment iguals, sí que ens presenten un espai fora del

recinte mural de la ciutat. Es tracta d'un santuari on el fidel entra en contacte amb els elements de la natura, importants pel bon desenvolupament de les festivitats i actes dedicats a la divinitat. Molt possiblement el santuari de Tarragona tingués una advocació a alguna altra divinitat, a banda de les nimfes, que representés l'espai subterrani. En el cas del santuari localitzat a Roma, la divinitat tutelar és *Anna Perenna*.

Altres materials i l'entorn

Núm.	Inventari	Mides	Material	Tipus	Imatge	Ref. Imatge
5	PC-4988	8,5 x 8x11	Calcària	VII		MNAT 1080-32
8	PC-1962	11,2 x 13 x 13	Calcària	VII		MNAT 1169-10
10	PC-1963	8,3 x 9,5 x 9,5	Calcària	VII		MNAT 1169-8
37	PC- 5064	10,5 x 14 x 12	Calcària	V		MNAT 1170-22
38	PC- 5056	8,5 x 15,5 x 13	Calcària	VI		MNAT 1170-24
39	PC- 5069	7,2 x 10,5 x 6	Guix	V		MNAT 1170-18
40	PC- 5062	8 x 8,3 x 9,5	Calcària	VIII		MNAT 1170-5
41	PC-5066	8 x 9,5 x 13	Calcària	VI		MNAT 1170-15
42	PC- 5067	7,8 x 19 x 16	Marbre rosa vetes	VIII		MNAT 1170-27
43	PC- 5070	6 x 6 x 7	Calcària	V		MNAT 1170-3
44	PC- 5072	9 x 16 x 14,5	Calcària	VII		MNAT 1170-26
45	PC- 5063	9,5 x 14,5 x 11	Calcària	VII		MNAT 1170-1

46	PC- 5071	13 x 12,5 x 9	Calcària	VIII		MNAT 1170-10
47	PC- 5073	7 x 9,5 x 12	Marbre blanc	I		MNAT 1170-7
59	PC- 1948	7,5 x 12 x 12,5	Calcària grogu	VII		MNAT 1170-12
72	PC- 5056	7,1 x 10 x 9,6	Calcària	I o V		MNAT 1080-30
73	PC- 5057	8 x 14,7 x 16	Calcària	VI		MNAT 1080-16
74	PC- 5058	8,5 x 17,5 x 15	Calcària	VI		MNAT 1080-35
75	PC- 5059	11,3 x 7,5 x 9	Calcària	V		MNAT 1080-20
76	PC- 5060	5,5 x 17,2 x 9,5	Calcària	VI		MNAT 1080-18
77	PC- 5061	12 x 15,5 x 12	Calcària	V		MNAT 1080-14
78	PC- 5465	7,5 x 8,5 x 7,5	Calcària	VIII		MNAT 1215-1A
79	PC- 5466	7 x 8 x 5	Calcària	VIII		MNAT 1295-4A
80	PC- 5467	3,5 x 6,5 x 4,5	Calcària	?		MNAT 1215-8A

Fig. 55 i 56. Taules amb el catàleg d'arules localitzades al Passatge Cobos. Taula de l'autora basada en les dades publicades a (MONTÓN 1996).

Si fem un cop d'ull a les excavacions que s'han realitzat a l'entorn d'aquest espai, cal fer menció i aprofundir en les troballes de material realitzades al passatge Cobos. Allí es localitzaren un total de 24 arules que, creiem, podrien tenir alguna relació amb l'espai de culte que aquí analitzem.

Podem dir que són elements vinculats als espais de culte, i molts cops estan associades a espais de culte de caire domèstic. Aquests objectes estaven destinats a *libaciones y a la quema de incienso, cuyo uso se difundió en época helenística e imperial en la creencia de que agradaba a las divinidades benéficas y alejaba a las maléficas. En algo más de un tercio de las árnulas en terracota se han hallado huellas de combustión en la superficie de uso, lo cual recuerda también el importante papel del fuego, elemento central y primordial del culto doméstico romano* (PÉREZ RUIZ 2011: 289). En el context en el que ens trobem, creiem que les arules localitzades al passatge Cobos no eren elements rituals d'ús domèstic, sinó que es poden relacionar amb el recinte subterrani. Les petites ares, de factura senzilla i amb poca o cap ornamentació, podrien ser un reflex del tipus de fidels que freqüentaven aquest espai. Podríem trobar-nos davant d'un espai de culte freqüentat per classes populars, amb pocs recursos. Aquesta senzillesa en els elements litúrgics ens fa pensar, com veurem més endavant amb les troballes epigràfiques de petit format i factura senzilla, en un culte popular a unes divinitats menors, que contrastaria amb els grans temples i l'ofrena de costosos elements votius (DÍEZ de VELASCO 1998: 136-138).

El subsòl de Tàrraco

Atès que les dades de l'excavació no han estat publicades en profunditat a hores d'ara, caldrà fer un exercici d'extrapolació de dades i buscar paral·lels que ajudin a entendre el tipus d'espai davant del qual ens trobem. La possible relació entre aquesta gran massa d'aigua subterrània i el nimfeu del carrer Colom és un fet a tenir en compte, ja que un espai dedicat a les nimfes requeria aigua «que sorgís de la terra» i quin millor punt d'abastament que la cova urbana?

Cal tenir en compte el punt on s'ha trobat aquest espai i els elements que l'envolten, amb la conseqüent relació que poden tenir. Creiem que és força interessant la relació que es podria establir entre aquest espai subterrani i la coneguda cova urbana de Tarragona.

Interpretació

Aquest espai ens mostra una estructura manipulada per l'home, però que busca ser vista com un element creat per la natura. S'excavà una cova sota terra i es va construir un accés amb graons. L'entrada, amb pintures murals, és un arranament decoratiu extern que dona la benvinguda al fidel el qual, un cop a l'interior del santuari, es troba envoltat de roca natural, rememorant els antres originaris, coves, on les nimfes rebien culte. El fet

que es creï una entrada amb un arranjament arquitectònic molt treballat i que aquesta s'embelleixi amb pintures murals fa que, quan el fidel entra a la part interna de la cova, la percepció que ja no està en el seu món sigui major. És a dir, es passa d'un espai completament controlat per l'home a aquell espai que pertany als déus, que és la seva llar. El fidel creua el pas entre el món de l'home al món dels déus i aquest pas ha de ser molt perceptible per causar la sensació que les nimfes estan presents quan es busca el seu ajut quan es dipositen exvots o es fan altres rituals.

Paral·lels

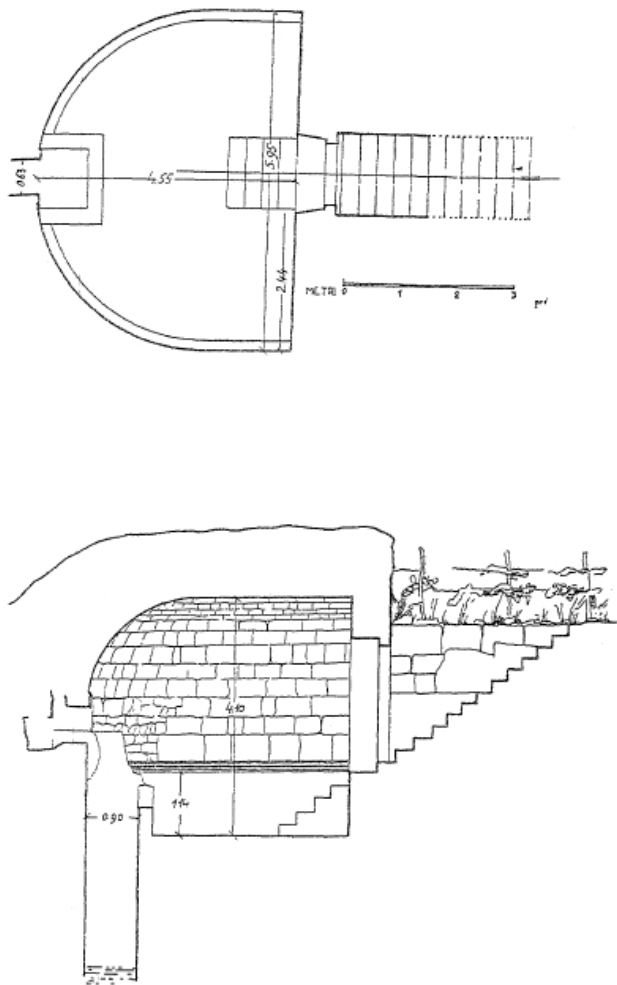

Fig. 57. Planta i secció del nimfeu de Boville. Font: GEORGE 1986: fig. 12.

Amb una datació aproximada entre el 150 i el 120 aC, trobem un nimfeu molt similar al localitzat a Tarragona, ubicat en una cova natural amb afegits arquitectònics, sota la muralla de la ciutat de Boville. Es tracta d'una cambra subterrània l'accés a la qual es realitza gràcies a disset graons formats amb blocs de pedra *peperino*. Cinc dels graons es troben a l'interior de la mateixa cambra. La sala presenta unes mides de 5,95 m per 4,55 m, i està presidida per un absis i pavimentada d'*opus signinum*, igual que part de l'alçat de les parets, per garantir-ne la impermeabilitat. La cobertura de la sala es féu mitjançant una volta de canó, composta per blocs de diferents mides que han estat treballats per imitar l'aparença d'una cova natural,

així com també s'han enganxat amb morter diverses pedres per donar aquesta imatge «d'antre». Una motllura dentada subjecta una cornisa dòrica a la imposta de la volta. La decoració d'aquesta zona imita el marbre. A l'absis es troba un nínxol emmarcat per un

arc, punt des d'on brollava l'aigua de la font natural cap a una canal (GEORGE 1986: 28-29).

Una altra gruta identificada com un nimfeu es la localitzada a Arpino. Les parets de la gruta foren regularitzades verticalment i al final de la cova, punt on brollava una font natural, s'hi construí una bassa a mode de contenidor, mitjançant un mur d'*opus incertum*. A l'entrada de la cova es construí un porticat de quatre columnes rematades amb un arc, per tal de dotar d'un aspecte monumental l'entrada al recinte. Sobre el porticat es trobaren traces d'*opus signinum*, possible resta d'un dipòsit que augmentaria el subministrament d'aigua de la font (GEORGE 1986: 29).

Un tercer paral·lel es troba a Palestrina, al santuari de Fortuna. La coneguda com *antro delle Sortes* presenta en el seu interior una font natural que fou alterada arquitectònicament. S'excavaren dos nínxols a nivell de paviment i el terra es va cobrir amb un mosaic de temàtica marina. Al final del paviment es construí una bassa de marbre i el sostre presenta estalactites artificials fetes amb *opus caementicium*. Aquest espai ha estat identificat com un lloc de culte com a conseqüència de les nombroses troballes d'ofrenes a Fortuna (GEORGE 1986: 29-30).

A la vessant del turó de *Cabeza Gorda* (Jarilla, Càceres) es localitzà una font monumental que presentava un passadís de 4'95 x 1'20 metres. L'entrada a la font queda marcada per una llinda monolítica d'1,6 metres. Un cop creuada l'entrada, s'inicia un descens gràcies a vint graons ben treballats, fins arribar a una cambra coberta amb volta on l'aigua queda recollida (HABA, RODRIGO 1990: 275). Aquests últims autors destaquen la similitud d'aquest tipus de font monumental amb els santuaris de Serri (Sardenya), on l'aigua queda dipositada en un recinte sagrat al qual s'arribava en baixar per uns graons, fent palesa la importància de l'aigua com a medi terapèutic, màgic i, al mateix temps, la presència de la divinitat (BLÁZQUEZ, GARCIA GELABERT 1997: 108).

Tornant al santuari d'Anna Perenna a Roma, la festivitat anual d'aquesta divinitat se celebrava als idus de març, ja que a Roma era la festa de la primavera, i es duia a terme a la riba del Tíber. Ovidi ens descriu aquesta festivitat¹¹², en la qual el poble es reunia a

¹¹² **OVIDI**, *Fasti/Fastos*, III, 524-540: Idibus est Annae festum geniale Perennae non procul a ripis, advena Thybri, tuis. plebs venit ac virides passim disiecta per herbas potat, et accumbit cum pare quisque sua. sub Iove pars durat, pauci tentoria ponunt, sunt quibus e ramis frondea facta casa est, pars, ubi pro rigidis calamos statuere columnis, desuper extentas imposuere togas. sole tamen vinoque calent annosque precantur, quot sumant cyathos, ad numerumque bibunt. invenies illic, qui Nestoris ebibat annos, quae sit per calices facta Sibylla suos. illic et cantant, quicquid didicere theatris, et iactant faciles ad sua verba manus et ducunt posito duras crateres choreas, cultaque diffusis saltat amica comis, cum redeunt, titubant et sunt spectacula volgi, et fortunatos obvia turba vocat. (Trad. Ed. Bernat Metge).

la vora del riu, bevent, dormint al ras o amb tendes rudimentàries de tela o branques: “*Per les idus se celebra la solemne festivitat d’Anna Perenna, no gaire lluny de les teves ribes, Tíber foraster. El poble acut i, escampat arreu damunt el verd herbei, beu, i cadascú s’estira al costat de la seva parella. N’hi ha que resten al ras de Júpiter, d’altres planten tendes, n’hi ha que construeixen amb brancatges tofudes cabanes, d’altres planten canyes a guisa de rígides columnes i part damunt disposen, estores, llurs togues. Mentrestant, amb el sol i amb el vi es van escalfant, i demanen als déus tants anys com copes buidaran, i les compten bevent. Allà hi trobareu el qui s’ha empassat els anys de Nèstor o la qui, pel nombre de les seves copes, ha esdevingut una Sibil·la. Allí, hom canta les cançons apreses al teatre i hom acompanya les paraules amb els gestos escaients; entorn dels craters hom dansa toscament en rodones, i l’abillada amiga saltironeja, deslligats els cabells. En tornar, tentinegen i són l’espectacle de tothom; la turba, en trobar-se’ls, els anomena benaurats*”. El dia de la festivitat se situa a l’època en què les fonts tornen a brollar amb abundància després de l’hivern, els cursos d’aigua augmenten el seu cabal i els fidels celebraven la primera escalfor del sol després de l’hivern. Després no es deixava cap rastre de la festivitat, sense cap temple o altar que donés testimoni de la festa celebrada (MARCO SIMÓN 1996: 86, PEREA 1998: 189) que es desenvolupava en un espai natural, però Ovidi també ens deixa clar que ja en la seva època la divinitat no era ben coneguda.

Del ja referit santuari ubicat a Roma i dedicat a aquesta divinitat, cal destacar que estava format per un recinte de culte amb una font, lloc on es localitzà, entre altres objectes¹¹³, l’epigrafià ja esmentada. Però també en formaven part un bosc sagrat dedicat a la mateixa divinitat i una cova, espai que s’ha associat a la protecció dels fidels i un lloc d’abric on passar la nit. La ubicació, en un entorn que ens situa al suburbi de Roma, prop de la via Flamínia, ens mostra, a diferència del que es dedueix en llegir l’obra d’Ovidi, un santuari inserit dins de la natura, fora de la *urbs*, amb unes característiques que l’acosten més a les pràctiques màgiques i rituals, que no pas a les festivitats per les quals era coneguda la divinitat Anna Perenna.

En un article de l’any 1998, S. Perea ens parla d’un santuari situat a Buscemi (Sicília). A la part alta d’una vall banyada pel riu Anapo, es va localitzar una cova que ha estat considerada com un espai de culte. Les parets de la cova eren plenes de petits nínxols

¹¹³ 549 monedes, 74 llums d’oli, làmines de plom amb *defixiones*, 9 contenidors de plom amb figuretes de cera al seu interior, restes de fruits, etc. (PIRANOMONTE 2010: 196).

i es localitzà un bon nombre d'inscripcions, totes elles en llengua grega. Les divinitats a les que es fan menció són Paidès, Apol·lo i Anna. És aquesta última divinitat la que ha fet que l'autor la relacionés amb l'Anna Perenna romana. S. Perea analitza en primer lloc el nom del riu que creua la vall: Anapo, i conclou que es tractaria de la unió entre Anna (nom de la divinitat) i Po (derivat del grec ποταμός, riu) (PEREA 1998: 195). Els materials localitzats es remunten al segle III aC, i alguna de les inscripcions s'ha pogut datar a l'any 35 dC, gràcies a la menció dels còsols. La profunditat de la gruta on s'han localitzat aquestes inscripcions va fer pensar en el caràcter ctònic de les divinitats que allí rebien culte, a més de presentar altres característiques que destaca Perea en el seu article: *La pervivencia de cultos arcaicos de carácter agrario hasta la época imperial, y su ausencia en la literatura «oficial», hace sospechar que se tratara de ritos mantenidos y transmitidos por la religiosidad popular, tendente a unir ritos puramente agrícolas con otros de carácter ctónico o apotropaico que requerían sacrificios a númenes infernales (...) Sólo en ese sentido admitiríamos una potencialidad religiosa «negativa» en la diosa Anna. Y no es casualidad que esa misma condición «popular» ex origine se vea en las tradiciones creadas en torno a la figura de la Anna Perenna latina* (PEREA 1998: 198). El treball d'investigació de Perea és molt interessant i exhaustiu. Per desgràcia, en el moment en què fou redactat, i tal com deixa clar l'autor, no es pot afirmar que la deessa Anna localitzada en aquest santuari de Sicília es pugui identificar amb l'Anna Perenna romana, com a conseqüència de la manca de proves, en aquesta segona, de vincles amb el caràcter ctònic de la primera (PEREA 1998: 198). Perea destaca que d'Anna es coneixen les seves manifestacions culturals (epigrafia, espai de culte amb nínxols, etc.), i per contra, d'Anna Perenna en coneixíem la manifestació externa del seu culte (la festivitat que Ovidi recull en els Fastos) (PEREA 1998: 198). Com ja hem referit, S. Perea escriu aquest article l'any 1998. L'any 1999, es publicà el descobriment a Roma, concretament als entorns del bosc sagrat de la via Flaminia, d'un santuari dedicat a Anna Perenna. En aquest santuari es localitzaren no només inscripcions dedicades a les nimfes sagrades, divinitats subsidiàries d'Anna Perenna i relacionades amb ella a través de les aigües, sinó tot un seguit d'ofrenes en forma de *tabellae defixionum* vinculades a la vessant "fosca" d'Anna Perenna. Tot un seguit de plaques de plom, receptacles d'aquest mateix material que contenien ofrenes de cera i altres elements que, ara sí, ens ajuden a justificar el caràcter ctònic d'Anna Perenna, fent-la més propera, fins i tot relacionant-la a l'Anna localitzada en el santuari de Buscemi a Sicília.

El nexa comú amb el nimfeu localitzat a Tarragona i aquests dos santuaris dedicats a Anna i Anna Perenna és el següent: tots dos espais es troben fora de la trama urbana de la ciutat, en un entorn natural i, suposem, amb una clara caracterització d'aquests espais pels rituals de pas, de maduresa i de purificació. Podem hipotetitzar sobre el tipus de culte que es duria a terme en l'espai localitzat en el subsòl del carrer Colom, però fins al moment només podem determinar que, com a conseqüència de la troballa epigràfica, allí es realitzava un culte a les nimfes, en un espai subterrani, clar indicador d'un culte ctònic, que molt possiblement tindria comunicació amb la cova urbana de la ciutat. Per acabar, la cronologia inicial i final dels dos espais és pràcticament idèntica, entre meitat del segle I dC i el segle V dC.

4.7 Pou Cartanyà - Tarragona

Situació

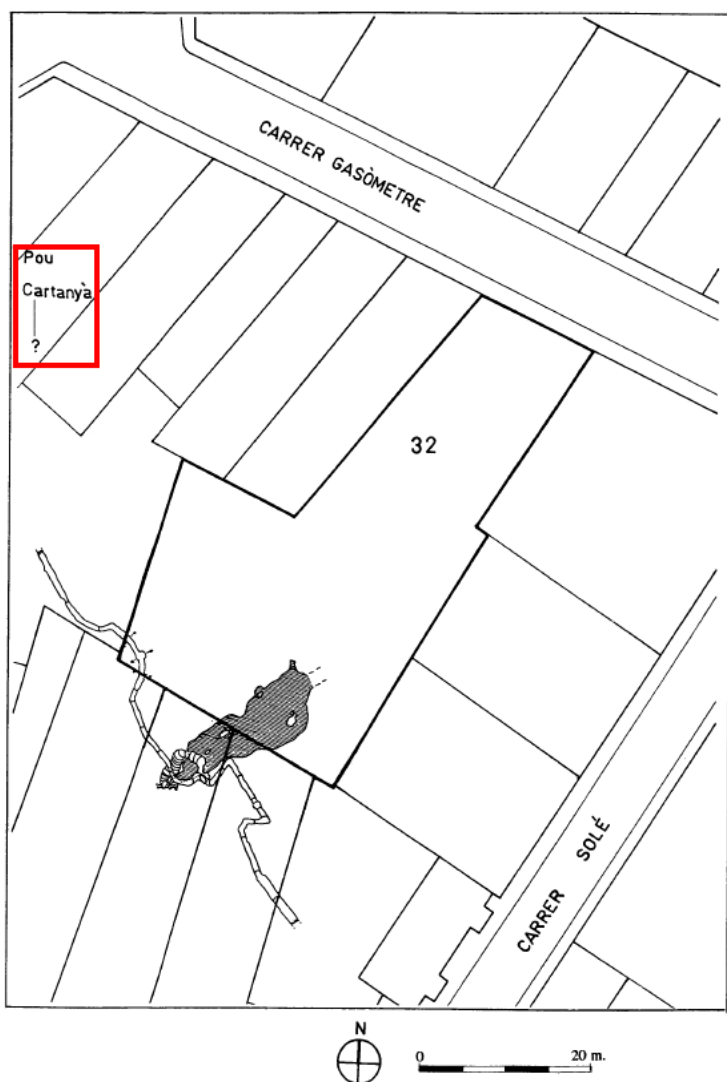

Fig. 58. Planta amb la situació hipotètica del Pou Cartanyà. Planimetria realitzada en base a la publicada a MACIAS 1997.

Les restes arqueològiques del pou Cartanyà se situen dins de l'actual ciutat de Tarragona, concretament al número 40 del carrer Gasòmetre. La seva situació en època antiga era privilegiada. Dins de la trama urbana, el pou es trobava als peus del tancament meridional del recinte del fòrum municipal de la ciutat (ADSERIAS, et al 1997: 927).

La seva localització va fer pensar, en un primer moment, en la seva possible relació amb el *cuniculus* de *Tarraco*. Aquesta obra d'enginyeria hidràulica té part del seu recorregut per sota de l'actual carrer

Gasòmetre, i ha estat objecte de diversos estudis, donada la seva rellevància dins de la història de la ciutat romana i, en particular, de l'abastament d'aigua a època antiga.

La troballa del pou

Al mes de març de l'any 1864, amb motiu de la construcció d'un immoble, es va descobrir la boca d'un pou excavat a la roca. La troballa va rebre el nom de pou Cartanyà, en honor al propietari dels terrenys. A mesura que es va anar buidant el farciment de l'estructura, aparegueren restes d'àmfores, teules i material ceràmic d'època romana. Juntament amb aquest materials més usuals, es localitzaren els caps de tres escultures: un cap d'Apol·lo, datat del segon terç del segle I dC (KOPPEL 1985a: 39-40), un cap de

l'emperador Marc Aureli i el tercer, que pertanyia a una escultura de Luci Ver (KOPPEL 1985a: 33-35). També es van trobar altres fragments d'escultures cuirassades, datades una al segon terç del segle I dC i una altra d'època de Trajà, sense més precisions (KOPPEL 1985a: 36-37). També es trobà una inscripció dedicada a Tiberi Claudi Neró (RIT 66) i fragments d'una escultura eqüestre de bronze. El dipòsit escultòric del pou Cartanyà s'ha datat globalment a la segona meitat del segle II (KOPPEL 1985a: 33-35, KOPPEL 1985b: 846-849, MAR, RUÍZ DE ARBULO 1987: 34). Pel que fa a la inscripció, ens demostra la llarga vida del fòrum de la colònia i com es perpetuà el costum imperial de crear programes iconogràfics per a cada dinastia governant (MAR, RUÍZ DE ARBULO 1987: 43). Però les troballes de l'interior del pou no acabaren aquí. A tretze metres de profunditat, en una de les parets laterals, es va localitzar una galeria amb restes d'un esquelet humà i monedes d'època ibèrica. Un cop s'arribà al final del pou (aproximadament a 30 metres de fondària), es localitzà un conjunt format per 13 gerros, una àmfora, 3 galledes i un plat, tots ells fabricats en bronze, així com un ganivet, una destral i una petita pala per cremar encens de ferro (ROIG 2003: 83).

Fig. 59. Fotografia de l'any 1868 amb els materials extrets del pou. Foto de J. Laurent. Arxiu Ruiz Vernacci, Madrid. Inv. 5367 B 292.

Segons els últims estudis sobre aquest espai, es creu que el pou Cartanyà no formaria part de l'obra inicial del *cuniculus*, sinó que es tractaria d'una obra posterior, efectuada per obtenir directament aigua del llac subterrani de la ciutat. La seva planta circular és un tret diferencial respecte als registres rectangulars que permetien exclusivament l'accés a l'aqüeducte (BURÉS, GARCIA, MACIAS 1998: 190).

Historiografia i treballs arqueològics

Les notícies històriques sobre la troballa del pou són abundants, atesa la riquesa i característiques dels materials trobats al seu interior. La primera notícia aparegué a la secció *Estudios Históricos I*, de la *Gaceta de Madrid* (3 de desembre de 1864): [...] *Apareció la boca de un pozo abierto en la misma peña [...] El cañón del pozo es circular o cilíndrico, y tiene la considerable profundidad de 148 palmos (27 m 25 cm) hasta el nivel del agua. A proporción que el cañón llega á la parte más profunda va insensiblemente ensanchándose hasta dejar una cavidad considerable o gran receptáculo, y para contener el derrumbamiento y sostener el terreno flojo ó gredoso, por cuyo lecho corre la vena de agua, hay formada una caja de gruesos tablones de encina, los cuales aún se conservan perfectamente [...] A la mitad con corta diferencia de la profundidad de este pozo, y mirando á occidente, apareció una mina que fueron siguiendo los operarios, y les condujo á un espacio cuadrado que era de la suela de otro pozo [...] En este punto se encontraron otras minas que se ramificaban, pero que no se han seguido todas por hallarse cegadas; de lo que se infiere que los constructores abrieron el pozo cuadrado desde la superficie de la roca hasta la profundidad de 13 metros, y desde allí practicaron varias galerías en busca de señales de agua que encontraron al extremo de una de ellas y allí practicaron el pozo circular en cuestión[...]* (BURÉS, GARCIA, MACIAS 1998: 186).

La següent notícia la trobem en l'obra *Indicador arqueológico de Tarragona*, publicat l'any 1867 per Hernández Sanahuja i Torres. En aquest recull es relata que [...] *Un vecino de Tarragona compró un reducido solar entre la manzana de casas del Sr. Rosell y la puerta de Lérida con objeto de construir un pequeño edificio. Al abrir las zanjas para echar los cimientos en la leve capa de tierra (apenas un metro) que cubre la roca de la colina, tropezaron los peones con el orificio de uno de los infinitos pozos que en épocas remotísimas se taladraron en peña viva.[...]Este pozo, pues, estaba lleno de ruina y mezclados con ella fueron sacando fragmentos de estatuas de mármol pertenecientes á varias deidades del gentilismo, de dimensiones muy diferentes y de*

distintos mármoles; trozos de escultura arquitectónica; lápidas romanas; medallas del alto y bajo imperio, muchas de ellas posteriores a Constantino; preciosos jarros de bronce; páteras, aceras y otros objetos que demostraban la existencia de un templo pagano en este punto. Lo más importante del descubrimiento fue un hacha goda de las llamadas Franciscas, de dos filos ó cortes, con mango de acero, y además la parte superior de un montante [...]. (HERNÁNDEZ, TORRES 1867: 140-141).

Hernández Sanahuja fou partícip de gran part de les publicacions o reculls històrics de la ciutat de Tarragona. Una tercera publicació on fa referència a la troballa del pou Cartanyà és *Opúsculos históricos, arqueológicos y monumentales*, escrita l'any 1884. Allí s'explica com el pou fou descobert en excavar una rasa d'una paret mitjanera situada al solar propietat del senyor Cartanyà. L'última obra de l'època que fa referència al pou és la *Historia de Tarragona desde los mas remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, publicada l'any 1892, escrita pel mateix Hernández Sanahuja i Morera. Novament es descriu la ubicació aproximada del pou, vora l'antiga porta de Lleida. En referència a l'estructura del pou, es parla d'un encaixonat de fusta¹¹⁴, trobat a la part més profunda (HERNÁNDEZ, MORERA 1892: 85). Entre altres coses, Hernández Sanahuja i Morera parlaven de les virtuts medicinals de les aigües del pou, sense que en cap altre moment, ni anterior ni posterior, se n'hagués fet cap referència (MACIAS 1997: 10, BURÉS, GARCIA, MACIAS, 1998: 187). El text ens diu el següent: *[...] y á un metro de profundidad en la tierra que cubría la roca de la colina, [...] encontraron los peones el brocal de un pozo, de un metro y medio de boca, labrado en peña viva; el propietario [...] mandó sacar toda la tierra que cegaba el pozo; más a los 13 metros 83 centímetros diose en las paredes verticales del cañón del mismo con la boca de una mina, asimismo abierta en la peña, que dejaron por entonces, para seguir quitando tierra hasta llegar á los 29 metros 57 centímetros, en donde se hallaba el nivel del agua, que salía de una importante capa de grava o arena gruesa contenida en una gran caja formada de unos tablones de encina [...]. Limpio el pozo, se procedió [...] al examen de la abertura descubierta á la mitad del cañón, hallando una mina en sentido horizontal, que tiene de extensión algunos metros, al fin de la cual existe una especie de plazoleta cuadrada, de tres metros de lado y de altura mayor que el de una persona.*

¹¹⁴ (...) hasta llegar á los 29 metros 57 centímetros, en donde se hallaba el nivel del agua, que salía de una importante capa de grava o arena gruesa contenida en una gran caja formada de unos tablones de encina (HERNÁNDEZ, MORERA 1892: 85).

Desde el techo de dicha plazoleta á la superficie de la roca ó plan terreno de la casa del Sr. Cartañá, hay otro pozo de 14 metros, no siendo fácil adivinar el objeto de la construcción de tales obras, á tan corta distancia una de otra [...] Tal vez el encargado de buscar el manantial, para verificar sus estudios hizo el primer pozo de prueba, de forma cuadrangular, pero no habiendo dado el resultado apetecido, al llegar á la profundidad de la antedicha plazoleta abrió un cuello de mina en dirección al Mediodía, hizo sus ensayos á cierta distancia del punto de partida, y no habiendo dado resultado lo abandonó luego; enseguida abriose otro brazo en dirección al Oriente y también al llegar á corta distancia y no dando señales convenientes de agua, fue igualmente abandonado; practicose otro brazo de mina al Norte y otro á Occidente, los que asimismo y por las mismas causas hubieron de dejarse; por último, se procedió á abrir otro brazo, y este señaló agua, taladrándose el pozo en este sitio, en el mismo nivel de la plazoleta, hasta encontrar el manantial en la mitad inferior de la profundidad del mencionado pozo. Verificada esta operación y tomadas las convenientes medidas al exterior, se procedió á abrir la otra mitad superior del pozo, y de hecho quedó éste practicable [...]. No podemos equivocarnos al emitir esta conjetura, porque por muy exactas que fueran las medidas tomadas para buscar el plomo, torció la perpendicular el constructor en doce ó veinte centímetros, inclinándose á la derecha, así es que al unirse las dos excavaciones, hubo de verificar una inflexión muy notable, en el mismo nivel de la mina en donde tuvo lugar la unión de las dos mitades [...] á fin de evitar los derrumbamientos se construyó en el fondo una gran caja, formada de gruesos tablones de roble, los cuales unidos fuertemente unos al lado de los otros venían á formar un sólido muro de contención, que impedía los desplomes de la deleznable arena [...] Mezcladas con estas ruinas, y en lo más profundo, fueron encontradas monedas del alto imperio y de los emperadores desde Graciano hasta Honorio [...] (HERNÁNDEZ, MORERA 1892: 45,85-87 i 90-91) (BURÉS, GARCIA, MACIAS, 1998: 187-188).

Els materials de bronze del pou

Els materials localitzats a l'interior del pou han estat publicats per diversos autors, des de l'epigrafia a l'escultura. Un dels estudis que més ens interessa perquè, creiem, mostra una vinculació més gran entre la vida útil del pou i els materials dipositats al seu interior és el de J. F. Roig. Roig, publicat l'any 2003, un article sobre els materials de bronze localitzats al fons del pou (ROIG, 2003), on es descriuen i cataloguen totes les

peces. Nosaltres entenem que es tracta d'un conjunt tancat, a banda de la resta de troballes que apareguren a l'interior del pou en cotes superiors.

És interessant, per al nostre estudi, fer una breu menció i descripció de les peces localitzades¹¹⁵.

Un primer grup de materials són els gerros amb nansa, amb un total de deu peces. Un segon grup són el gerros amb nansa i bec de canal, dels quals es localitzaren dos individus. També es va trobar una àmfora de bronze amb dues nanses i un conjunt de tres galledes de bronze. Per últim, cal destacar materials de ferro: una pala, una destrat, i un ganivet. Per altra banda, Roig ens descriu una sèrie de materials que, molt possiblement pertanyin al pou Cartanyà, però no en té tota la seguretat: un trípede de bronze, un plat del mateix material, un altre gerro de bronze i un gobelet amb nansa. També es fa menció d'una sèrie de materials no conservats: dos plats de bronze per a libacions, un gerro, una tapadora de bronze i una peça que s'ha identificat com a pàtera, però que podria ser un plat o un gerro (ROIG 2003: 85-108). Pel que fa a paral·lels en bronze d'aquests materials, en trobem, pels atuells d'una única nansa, a Màlaga (POZO 2007: 596).

En el seu estudi, J. F. Roig determina que es tracta, pel que fa a la destrat, el ganivet i la pala per cremar encens, d'objectes dedicats a sacrificis rituals. Les gerres o *situlae* servirien per portar l'aigua per la purificació posterior al sacrifici, tot i que també podrien servir per dur vi, donat que la decoració de les peces es relaciona amb el seguici bàquic. Roig afirma que l'ús d'aquests elements de bronze és exclusivament ritual, relacionat amb sacrificis i la purificació posterior que es requeria. Les peces s'han situat en un marge cronològic entre el segle I dC i III dC (ROIG 2003: 85-107).

Roig dóna una cronologia força àmplia per aquests materials. També observem que aquestes peces es van trobar al fons del pou i que els materials extrets en capes superiors del rebliment, com per exemple les peces escultòriques, més tardanes, han estat datades sobre la segona meitat del segle II dC. Tot i això, pel que fa a la data de l'últim rebliment i amortització de l'estructura del pou, els últims estudis efectuats sobre els materials ceràmics han permès afirmar que el pou no es colga fins a un moment indeterminat del baix imperi, possiblement a la segona meitat del segle IV dC (ADSERIAS, et al 1997: 927).

Interpretació

¹¹⁵ Si volem informació més detallada i amb paral·lels aconsellem revisar el complet i exhaustiu treball de Roig (2003).

La troballa fou sens dubte, un moment important per a l'arqueologia tarragonina. Però cal aprofundir en la troballa i sobretot en el seu significat. El fet de trobar, en la part més profunda del pou, tot un seguit de materials de bronze, ha fet plantejar a J. F. Roig la possibilitat de què el seu dipòsit es correspongués amb un moment de crisi o perill, pel qual fos necessari amagar aquests objectes valuosos d'un possible atac o ràtzia. Es tractaria, doncs, d'una ocultació voluntària que, s'ha considerat, es produí en algun moment entre finals del segle III dC i inicis del segle V dC (ROIG; 2003: 109). Hem de tenir en compte que el moment en què s'ha constatat l'abandonament general de tota aquesta zona de la ciutat se situa sobre la segona meitat del segle IV dC (ADSERIAS et al 1997: 928). La nostra teoria, pel que fa a la raó de la ubicació en el pou d'aquest conjunt de bronzes, i que expliquem més endavant, es basa en una altra premissa.

Com ja hem dit anteriorment, sembla que el pou Cartanyà és una obra hidràulica realitzada en un moment posterior a la construcció del *cuniculus* o aqüeducte subterrani que creua part del subsòl de la Tàrraco romana (BURÉS, GARCIA, MACIAS 1998: 190). Aquest pou, de planta circular, buscava l'obtenció directa de l'aigua del llac subterrani de la ciutat. Per contra, la resta de pous relacionats amb la xarxa hidràulica subterrània de la ciutat són rectangulars. A l'hora d'entendre la funció per a la qual es va excavar el pou, hem de conèixer exactament quins elements arquitectònics l'envoltaven. Quines estructures tenia al seu entorn immediat? Tenia relació amb un temple o santuari? Era d'ús exclusiu per rituals i purificacions? Intentem, doncs, indagar en el seu entorn.

Els entorns del pou

Hernández Sanahuja afirmava que el pou es trobava molt a la vora d'un suposat temple. Tot i que ens prenem les afirmacions d'Hernández Sanahuja amb reserves, sí que és veritat que l'entorn on s'adscriuria el pou era de caire públic. Recuperant l'obra *Indicador arqueológico de Tarragona*, veiem com Hernández Sanahuja i Torres descriuen l'entorn del pou: [...] *Las ruinas antiguas que se descubrieron en 1859 en los solares propios de D. Juan Rosell, situados entre este corte de la colina y la calle del Gasómetro, Antigua vía de Sagunto [...]. Á lo que parece, la entrada del templo, cuyas eran las ruinas, se hallaba junto á la misma vía de Sagunto, pues al quitar la tierra aparecieron los vestigios de una gran pórtico ó peristilo compuesto de ocho columnas estucadas, de orden jónico, sin bases, de gusto griego y entre la ruina se encontraron gran número de medallas de COSE, lamparillas de bronce y de barro, con otros restos antiguos de época indeterminada [...].* (HERNÁNDEZ, TORRES 1867: 140). En aquest

cas, Hernández i Torres es referien a un suposat temple dedicat a Minerva, esmentat en una inscripció en la que s'explica que un tal Quint Atti Messor va pagar la restauració de l'exedra i el frontispici del temple dedicat a Minerva Augusta. (Q. ATTIVS MESSOR /EXHEDRE CVM/ FRONTE TEMPLI/ MINERVAE AUG./VETVSTAE/CORRVPTO PER/ TECTOR ET PICTOR/ DE SVO REF/ ET C. D.) (RIT 39). No queda dubte de l'existència d'un temple dedicat a Minerva a les immediacions del fòrum de la colònia, del qual s'han localitzat altres epígrafs a banda del ja esmentat (RIT 34, 41, 42 i 43) (RUIZ de ARBULO 1990: 131, nota 78).

Per altra banda, durant la segona meitat del segle XIX, es trobaren unes restes entre els números 26 i 34 del C/ Gasòmetre, que foren identificades per Hernández Sanahuja com un temple dedicat a la deessa Venus, segons es recull a Hernández i Morera, 1892, *Historia de Tarragona desde los remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*. Gibert, l'any 1916, en la seva obra *Els temples romans de la Tarragona Romana*, descriu la troballa d'un suposat temple a Venus: [...] (Temple) octàstil, amb basament, tres grades i columnes dòriques amb pedres ordinàries, sense base i estucades [...]. (MACIAS 1997: 6). La breu descripció d'allò que l'autor identifica com un temple dedicat a Venus, ens descriu un edifici octàstil, amb basament, tres grades i columnes dòriques estucades. La descripció d'aquests elements ens podria portar a plantejar la possibilitat que es tractés d'un peristil¹¹⁶ a la columnata del porticat meridional de la plaça situada enfront de la basílica i que recolzava sobre el criptopòrtic amb *tabernae* (MACIAS, et al 2007: 120)

El principal problema amb el que ens topem és que bona part de les estructures que es descriuen han desaparegut com a conseqüència de l'activitat constructiva pròpia de la ciutat al llarg dels segles XIX i XX. Avui dia ja no es poden observar i, en el seu moment, no es varen catalogar i registrar com calia. Per tant, en molt casos només ens queden les notícies descriptives. El cert és que, en la zona on es localitzaren les restes, a tocar del fòrum, s'hi devien ubicar altres temples dedicats a les diverses divinitats romanes.

Si ens endinsem en les investigacions actuals, aquestes ens porten a veure com la zona on se situaria la boca del pou és certament complexa. Ens trobem al peu del fòrum de la colònia, en els límits meridionals de la plaça foral creada en època d'August. Per

¹¹⁶ Volem agrair al Dr. D. Vivó les seves observacions pel que fa a aquests elements.

superar el desnivell entre la plataforma que sustenta la basílica foral i el nivell on s'ubica el pou Cartanyà es crearen una sèrie de *tabernae* adossades al pendent del terreny (MAR, et al 2012: 255). Aquestes *tabernae*, a les quals es podia accedir des de l'interior del fòrum, sustentaven estructures superiors d'un segon pis, que s'ha considerat que contindria locals i *scholae*, l'accés als quals es realitzaria des del porticat de la plaça foral, i al seu mateix nivell (MAR, et al 2012: 256).

Aquesta estructura de *tabernae*, ubicades a la part exterior del fòrum, es veu transformada en un moment posterior, no determinat. Dues d'aquestes sales, les que coincideixen en el mateix eix axial de la basílica jurídica situada a la plataforma superior es remodelaren, creant una gran estança en el centre d'aquest sector. La nova cambra es caracteritzava arquitectònicament per la seva paret de tanca, que forma un absis semicircular, del qual només ens n'ha arribat la fonamentació. S'ha considerat que es tracta d'una *schola* relacionada amb el culte imperial ja que en el seu interior, concretament dues sales a la dreta de la sala amb l'exedra, es localitzaren un bust de Tiberi i de Neró Cèsar (MACIAS 1997: 100-101, MAR, et al, 2012: 256). Un paral·lel d'aquest tipus d'aula o *schola* dedicada al culte dinàstic el trobem a *Clunia*. Allí, tres de les *tabernae* laterals del fòrum constituïen un conjunt sacre on destaquen pilastres acanalades i pedestals per estàtues, i on es localitzaren dos caps representant a Neró i August (BLUTSTEIN-LATRÉMOLIÈRE 1991:47).

Aquests elements apareguren en el solar número 32 del carrer Gasòmetre, molt a la vora del punt on es va localitzar el pou Cartanyà. No coneixem el punt exacte del pou, però aquest podria tenir una relació amb aquesta aula de culte, ja que possiblement es trobi a dos o tres *tabernae* de distància de l'aula.

A inicis del segle I, i davant de la filera de *tabernae*, es va crear un carrer amb una nova claveguera i un gran edifici que tancava tota aquesta gran esplanada buida. Aquest gran edifici, del qual es conservava un mur de 35 metres de llarg i 60 cm de gruix, se l'hi adossaven quatre murs creant tot un seguit de cambres. Aquest edifici s'ha considerat el *macellum* de *Tarraco*, amb una datació entorn a la primera meitat del segle I (MAR, et al, 2012: 328).

Estem, doncs, davant d'una gran plaça pública flanquejada, en la seva zona occidental, per un edifici públic de rellevància, com era el mercat de la ciutat i amb una filera de *tabernae*, que configuraven el tancament meridional del fòrum de la colònia. En

aquesta plaça també s'hi ubicava una font monumental¹¹⁷ que es trobava quasi davant de la citada *schola*, i de la qual només es conserva part de la fonamentació i les canalitzacions que l'alimentaven (MAR, *et al*, 2012: 256 i 338). Aquesta esplanada pública quedava tancada per la muralla marina, que feia les funcions de mur de contenció d'aquesta terrassa de la ciutat (MAR, *et al*, 2012: 338). És possible que, si no totes, gran part de les *tabernae* que obren a la plaça del *macellum* podrien tenir funcions de caire subsidiari de l'aula central, dedicada al culte imperial.

Vist el context urbà en el qual es situava el pou, volem presentar la nostra hipòtesi sobre el seu ús i funció en un moment determinat. El pou Cartanyà es relaciona, no amb l'aqüeducte subterrani, sinó amb la cova urbana (BURÉS, GARCIA, MACIAS 1998: 190).

Els estudis de Macias, com podem observar en la planimetria presentada en la memòria d'excavació dels treballs realitzats al número 32 del C/ Gasòmetre, presenten un problema. El pou, en aquests plànols, se situa en un espai no determinat de l'actual número 42 del mateix carrer. Les notícies de la troballa publicades pels autors de l'època, si bé deien que el pou es va localitzar al número 42 del carrer Gasòmetre, aquest corresponia al parcel·lari vigent l'any 1857 (MACIAS, *et al* 2007: 119). Aquest antic parcel·lari no es correspon exactament amb la numeració actual. La ubicació, segons el parcel·lari actual, fa que el pou estigui situat a la paret mitgera amb el número 36 del mateix carrer (CORTÉS, GABRIEL, 1986: 58). Per tant, es fa més evident la relació amb la coneguda cova urbana de Tarragona, a la qual estaria connectat per l'extracció d'aigua i, posteriorment, quedaria integrat a la zona de les *tabernae* del tancament meridional del fòrum. No coneixem la datació constructiva del pou, però podem hipotetitzar sobre la seva cronologia, que es podria remuntar als moments de fundació de la ciutat romana, com a punt d'abastament d'aigua potable per aquest sector de la ciutat. Aquest era un problema de complexa resolució i, alhora, problemàtic. El fet que la ciutat es fundés sobre una gran massa d'aigua subterrània ens fa pensar en la construcció d'una sèrie d'artefactes per al seu aprofitament que es perllonguen al llarg de la vida de la ciutat. En un primer moment trobaríem pous que buscarien l'extracció directa i, més tard, l'obra del *cuniculus* (BURÉS, GARCIA, MACIAS 1998:194) en dates properes a la fundació de la ciutat romana. El *cuniculus* ens porta un pas més enllà, ja no només es buscava

¹¹⁷ L'anàlisi en profunditat d'aquesta font es troba en l'apartat dedicat a les fonts monumentals i nimfeus.

l'extracció d'aigua, sinó la seva conducció per fer-la arribar allí on era més necessària, la zona del port. Un últim pas d'aquest procés de perfeccionament el trobem al segle II dC, quan el *cuniculus* s'amortitza (BURÉS, GARCIA, MACIAS 1998:194), a causa de la substitució d'aquest sistema subterrani, a favor dels grans aqüeductes a l'aire lliure (Gaià i Francolí) per bé que no hi ha res que demostrï una relació directa entre l'amortització de l'aqüeducte subterrani i els grans aqüeductes que arriben a la ciutat.

Amb les posteriors remodelació i obres, sobretot el gran canvi urbanístic d'època d'August, aquest pou quedaria superat pels nous sistemes d'abastament d'aigua. Un últim ús per aquest pou podria ser el de tipus ritual.

La nostra hipòtesi es basa en què en època d'August es realitzà tota una conversió de la zona del fòrum de la colònia de Tàrraco. Aquesta obra suposà la construcció d'una terrassa amb la basílica i un seguit de *tabernae* que tancaven, al mateix nivell, la plaça superior. Per a sostenir tota l'estructura es creà, a una cota inferior, un sector amb *tabernae* que feia les funcions de suport al tancament de la zona meridional del fòrum. En aquest moment, és de suposar que l'estructura del pou es conservaria i mantindria en funcionament. Creada en origen per al subministrament d'aigua en aquest punt de la ciutat, però sense poder afirmar si tindria relació directa amb algun temple o edifici públic dels entorns, amb la remodelació, molt possiblement quedaria integrada en aquest nou edifici.

Ens trobem al segle I dC, amb tota una sèrie de millores en aquest zona de la ciutat, un nou carrer amb clavegueram, una plaça pública a la terrassa immediatament inferior al fòrum, una xarxa de canals que alimentaven una font pública, etc. En un moment determinat, aquesta estructura de *tabernae* es remodelà, creant una gran sala acabada en absis circular, que s'ubica en el mateix eix axial de la basílica de la plaça del fòrum. En aquest moment, després d'aquesta darrera obra és on nosaltres situem la deposició de les peces de bronze. Creiem que en la cronologia en la que es situaria aquesta última obra, el pou ja havia superat la seva vida útil com a punt d'abastament d'aigua. L'últim ús que es donaria al pou podria ser com espai votiu. La datació dels objectes de bronze, segons l'estudi de Roig, ens situa en una cronologia per aquest conjunt entre el segle I dC i III dC (ROIG 2003: 85-107).

Volem especular sobre la possibilitat que aquests materials de bronze i ferro fossin un conjunt de vaixel·la utilitzada en el banquet que celebraria la construcció de l'aula de culte imperial, ubicada a l'extrem meridional del fòrum. La creació d'aixovars votius en

pous i relacionats amb espais de culte és una pràctica força comuna, i de la qual trobem alguns paral·lels relacionats, en gran nombre, amb punts d'abastament d'aigua.

A *Valentia*, es localitzà un pou relacionat amb un espai de culte. En el límit nord del fòrum de la ciutat romana, i relacionat amb un àrea sacra, es va trobar una gran fossa amb un conjunt ceràmic, l'estat de conservació del qual va deixar clar que no havia tingut ús de cap tipus. El conjunt ceràmic fou localitzat al fons de la fossa, un total de 44 atuells, a banda de restes de fauna, amb una datació entre el 150 i 130 aC. Els atuells eren, sobretot, envasos de transport de vi de la Campània, oli de la Tripolitana i ceràmica de taula destinada als líquids, vasos i copes, així com una gerra per a líquids. Tots aquests elements han estat identificats com elements d'un banquet ritual i abocats al pou un cop finalitzat. Les característiques del dipòsit votiu, ubicació i materials, han fet que es consideri de caràcter públic (RIBERA 2010 :276).

Un segon exemple d'ofrena en un pou, relacionat en l'àmbit públic i aquest d'època imperial també el trobem a *Valentia*. El pou, situat al que es coneix com el santuari d'*Asklepios*, correspon a la fase republicana del santuari i va aparèixer amb un reblliment de 5 metres de potència, amb un conjunt ceràmic molt ric en materials i cronològicament molt homogeni, concretament d'època d'August. El dipòsit fou intencionat com demostrarien les restes de fauna (porc), una llàntia on es representa un sacrifici de suïd i una destrat de ferro (RIBERA 2010:282-284) i estaria relacionat amb la nova fundació de la ciutat, després de la destrucció a mans de Pompeu al 75 aC (RIBERA 2010:285).

També tenim l'exemple de les ofrenes a les cisternes del santuari de Venus (Pompeia) en relació a l'ampliació de l'espai sacre (130-120 aC), el contingut del qual s'ha relacionat amb un gran acte ritual de caràcter públic. A la segona meitat del segle II aC, el santuari de Venus patí una gran remodelació, el reflex de la qual trobem en forma d'ofrena en dues de les cisternes del vell santuari. Dins d'una de les cisternes, de tres metres de profunditat, s'identificaren diverses capes d'ofrenes, ben diferenciades per tipologies de materials: la primera capa, la més inferior, estava formada per àmfores. La capa intermèdia estava formada per terracotes votives, peces ceràmiques en miniatura, un petit tresor de monedes, claus i productes cosmètics. Per últim, al nivell superior es localitzà ceràmica de taula, sobretot plats, i de cuina, olles amb restes de fauna. Segons els autors, ens trobaríem davant d'un sacrifici a la divinitat, com demostren les restes de

fauna localitzades, seguit d'un acte comunitari, en aquest cas, les restes de ceràmica apunten a un banquet nombros (CURTI 2008: 53).

Creiem doncs que l'últim ús que es va donar a l'estructura d'abastament hidràulic, coneguda com pou Cartanyà, fou la de servir de dipòsit votiu d'una sèrie d'elements relacionats amb una celebració ritual, un banquet, que tindria relació amb la construcció de l'aula a la zona del tancament meridional del fòrum de la colònia de Tàrraco i que amb anterioritat, durant els inicis fundacionals de Tàrraco, podria tenir relació amb algun temple proper del qual no queden restes arqueològiques però sí epigràfiques, com per exemple el temple dedicat a Minerva.

4.8 Font de n'Horta (Torre de l'Espanyol, Tarragona)

Situació geogràfica

Fig. 60. Mapa de situació de les restes i el seu entorn. Imatge de l'autora.

La Torre de l'Espanyol és un municipi de la comarca de la Ribera d'Ebre (Tarragona), situat en la seva vessant septentrional, al límit amb la comarca del Priorat. Un quilòmetre abans d'arribar-hi, a través d'un dels camins de la zona que, possiblement, ja s'utilitzava en època romana, ens trobem amb el jaciment de la font de n'Horta. Es tracta d'una font a la qual se li han atribuït possibles virtuts termals (ABAD 1992: 150, GENERA 1997: 13), tot i que amb certes reserves (GONZÁLEZ SOUTELO 2012-2013: 187), l'ús de la qual data d'època romana i que ha arribat als nostres dies, transformada en un safareig públic.

A l'actual comarca de la Ribera d'Ebre es constata l'existència d'una cinquantena de jaciments arqueològics d'època romana. La implantació d'aquests assentaments posa de

manifest l'important paper que va jugar el riu Ebre i els seus afluents en la seva aparició, essent el riu l'eix vertebrador del territori tant pel que fa al seu ús com eix de comunicació com per l'explotació econòmica del territori (REVILLA 1994: 148).

Context històric

Al segle II aC constatem una etapa de transformació i desaparició dels nuclis indígenes existents fins aquell moment en aquest punt del territori. En aquest nou període convuls i ple de canvis s'observa una redistribució de la propietat de la terra en produir-se un canvi de relació econòmica entre poblacions autòctones i l'administració provincial romana i un evident trencament amb les antigues estructures indígenes (PREVOSTI 2005:374).

Entre els segles II-I aC es produeix un abandó gradual dels grans centres ibèrics, alguns de forma violenta com el Castellet de Banyoles (Tivissa), mentre que es mantenen els assentaments agrícoles i, fins i tot, es potencien. A partir del segle I aC, es fa evident l'ocupació mitjançant establiments tipus vil·la, com a model d'explotació del territori, que ocupen les zones de plana en contraposició a la dels temps anteriors, en punts elevats del territori (NOGUERA 1999: 270-271). Ens trobem davant d'un procés gradual de

Fig. 61. Mapa amb les vies romanes localitzades i el seu possible recorregut al llarg de l'Ebre. Dibuix de l'autora en base al publicat per NOGUERA 2007.

colonització agrícola de l'*ager tarraconensis*, però la seva veritable expansió econòmica arribà a mitjan segle I aC. En aquest moment, els recipients itàlics i les vaixelles de vernís negre de la Campània son substituïts per materials autòctons i s'inicia un període d'exportacions cap al sud de la Gàl·lia, el *limes* germànic i Itàlia (NOGUERA 1999: 273). Tot aquest canvi en l'economia es produeix per la implantació sobre el terreny del nou medi d'explotació territorial, la vil·la, la producció de la

qual, excedentària, va ser la que propicià els intercanvis comercials.

El riu Ebre i els seus afluents han estat considerats eix vertebrador i via principal per al comerç, per via fluvial i marítima cap al sud de la Gàl·lia i cap a Itàlia. Però aquests canvis en l'ocupació del territori al curs inferior de l'Ebre també varen influir de manera evident en els passos i vies terrestres que conduïen cap a l'interior de la Península Ibèrica. L'espai on es centra aquesta part del nostre estudi fou una zona freqüentada i de pas. El propi nom de l'actual poble, La Torre de l'Espanyol, ha portat a hipotetitzar a algun autor sobre un possible punt de guaita en forma de torre que es podria remuntar a l'època

romana i que serviria per controlar la via que comunicava *Ilerda* amb *Dertosa* (BUSQUETS 2007: 3). Efectivament, la font de n'Horta es relaciona directament amb una via que conduïa a l'interior del territori.

El jaciment es localitza en una cruïlla que també comunica el pas natural de l'Ebre amb l'actual comarca del Priorat i, en especial, la zona minera de Bellmunt-El Molar amb una explotació constatada des de molt antic (GENERA 1997: 17). És, doncs, força interessant observar la relació que s'establiria entre un espai amb un brollador natural d'aigua i una cruïlla de camins de gran importància en època romana (GENERA 1997: 17). M. Genera sempre ha especulat amb la possibilitat de què les aigües d'aquesta font tinguessin característiques de tipus termals que propiciarien l'aparició d'ofrenes i altres objectes que la relacionarien amb un culte a les aigües. En el nostre estudi volem destacar la rellevància d'aquest espai com un possible recinte de culte que tindria relació amb les aigües que, tanmateix, no sembla que tinguessin cap virtut de caire termal¹¹⁸

Historiografia

L'any 1965 es van dur a terme unes obres de millora del dipòsit que recollia l'aigua de la font, per al seu ús com a rentador municipal. En aquell moment, paral·lelament, es dugué a terme una mena d'excavació d'urgència, realitzada per mossèn Massip, del mateix poble de la Torre de l'Espanyol, en una zona a tocar de la font, on es creu que existí una vil·la romana (NOGUERA 2007: fitxa 21). Els materials d'aquesta intervenció es consideren perduts. El que s'ha pogut saber d'aquesta obra de reforma ens ha arribat gràcies a M. Genera (GENERA 1997: 14).

La gran majoria de treballs que s'han presentat sobre aquest jaciment se centren, sobretot, en les troballes numismàtiques. La principal investigadora d'aquests materials es M. Genera, que a banda de fer recurrents treballs analitzant les troballes numismàtiques (GENERA 1980, 1982, 1997, GENERA, CAMPO 1980 i GENERA, BRULL, ADELL 2006), ha realitzat estudis arqueològics de diferents jaciments de l'entorn, analitzant les seves característiques i quin paper representaven en el conjunt del territori en època romana. Altres estudis han observat la importància d'aquesta troballa, centrant l'atenció

¹¹⁸ Hem observat les dades presentades per l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, concretament l'Atlas de Geotèrmia de Catalunya i hem pogut constatar que no hi ha cap traça de què el brollador de la font de n'Horta tingui cap mena de virtuts termals, el que fa pensar, donat que sempre solen quedar senyals, que tampoc ho eren en època romana (dades extretes de l'IGC).

en les monedes i el seu valor com a ofrenes (ABAD 1992: 150-152, DÍEZ de VELASCO 1998: 49, FACCHINETTI 2004: 297, GONZALEZ SOUTELO 2012-2013: 184).

Per sort, no tots els estudis s'han centrat exclusivament en les troballes numismàtiques i podem parlar de treballs centrats en les estructures localitzades en els entorns, així com les de la pròpia font. Així, els respectius estudis de J. Noguera i M. Prevosti ens posen de manifest l'evolució d'aquesta zona de l'actual comarca de la Ribera d'Ebre, centrat-se en l'evolució poblacional i de les estructures que es localitzen en els entorns immediats. Per la seva banda, con ja hem citat, M. Genera no només es va centrar en les troballes materials sinó que va establir un marc físic per donar major solidesa a les teories i hipòtesis que sorgiren de l'estudi d'aquests materials i el seu context de localització. Per la nostra part, i després d'analitzar els treballs previs, volem seguir endavant, identificant quin tipus d'espai seria el de la font de n'Horta, quina influència tindria sobre el territori i quina seria la raó de la seva existència en època romana, així com la seva finalitat.

El jaciment

Com ja hem dit, l'any 1965 es realitzaren unes tasques de sanejament i remodelació de l'estructura coneguda com font de n'Horta. Derivat d'aquesta obra es van localitzar una sèrie de materials, dels quals parlarem més endavant, que indicaven que l'origen se situava en època romana. La font és una bassa rectangular d'uns 11,30 m de longitud per 10,50 m d'ample i 4 m de profunditat. Es revestiren les antigues parets de pedra amb una capa de ciment i s'hi afegiren uns quants graons als que ja existien prèviament. L'estructura i forma de la bassa continua essent, però, la mateixa. S'ha especulat que, en relació directa amb el receptacle de la font, es podria relacionar una altra estructura, ja que, a uns trenta metres de distància, es trobà un pou de dos metres de profunditat que fou construït amb blocs de pedra de mida notable units en sec i amb una canalització excavada a la roca natural. M. Genera especula que tindria una possible relació amb la font tot i no tenir proves materials o estratigràfiques que ho confirmin (GENERA 1997: 16).

Els materials

Durant aquestes obres de millora, es posaren al descobert una notable quantitat de peces ceràmiques, un lot de monedes i un cert nombre d'objectes metàl·lics. De tot aquest conjunt, només se'n conservà la part més espectacular, el recull de monedes que es guardaven a l'Ajuntament de la vila, mentre que la resta fou, per desgràcia, llançada en

el moment de l'obra. Un inventari d'aquest material el recull M. Genera (GENERA 1982: 102-104).

Anterior al 27 aC	Hs	Dp.	As	Sem.	Total	%
Ilercavònia			1			
Posterior 27 aC						15,3
August						
Tàrraco			1			
Roma			1			
Tiberi						
Ilercavònia				1		
Sagunt			1			
Vespacià			1			11,5
Domicià			1			
Vespacià, Titus o Domicià			1			
Hadrià			3			69,2
Antoni Pius	1		3			
Marc Aureli		1	6			
Marc Aureli, L. Ver o Còmmode			2			
Antonins incertes			2			
Alt Imperi			1			3,8
Total	1	1	23	1	26	

Fig. 63. Taula amb les dades extretes de GENERA 1997:16

tant, peces de possible valor o amb característiques que podrien marcar cronologies més exactes, es varen perdre amb l'obra de remodelació. Noguera parla també dels materials trobats a la font (NOGUERA 2006: 364); destacant, entre les poques troballes, un vernís negre indeterminat, una vora d'àmfora Pascual 1 i una *ts* sud-gàl·lica *marmorata*. També es conservà un fragment d'ungüentari, de pasta ataronjada molt fina, en molt mal estat de conservació (GENERA 1997: 15).

A l'entorn de la construcció, es pogueren recuperar fragments de ceràmica, que possiblement foren extrets de l'interior de la bassa i que no despertaren ni la curiositat ni interès suficient en el moment en què foren descoberts.

Les peces de metall que es recolliren són una punta i un fragment de plaqueta de bronze, una petita làmina d'or, a més d'instruments diversos, realitzats en ferro, força ben conservats. La majoria eren eines pel treball del camp. Es dataren com a materials d'època

Pel que fa a les troballes ceràmiques, ens trobem davant d'un material poc homogeni, a nivell funcional i cronològic. Es tracta, sobretot, de peces de vaixel·la, ungüentaris i àmfores, amb una datació entre el segle II aC i el segle II dC. El principal problema del material ceràmic localitzat als anys 60 rau en què només se'n conservà una part, sense seguir cap mena de criteri de selecció. Per

iberoromana. No han estat estudiats amb deteniment i no s'ha pogut afinar més la cronologia.

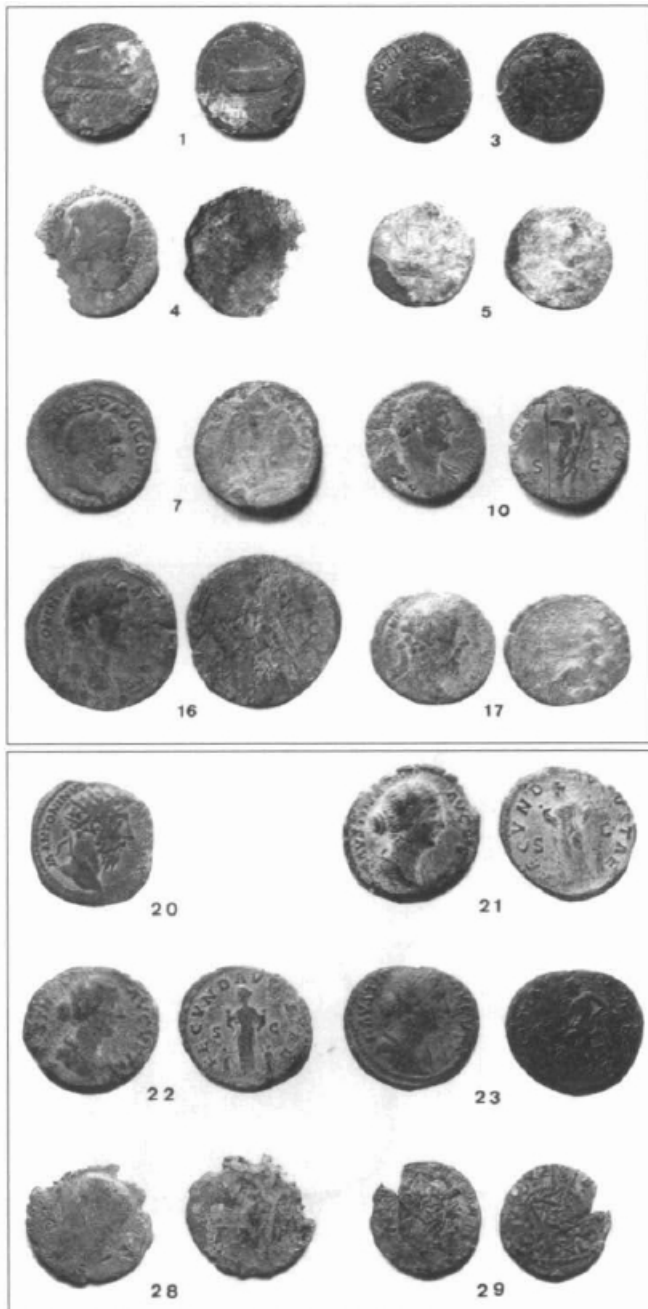

Fig. 64. Làmina amb les monedes de la font. GENERA 1997: 22.

Els materials que han estat més estudiats i que han donat major rellevància al jaciment són, sens dubte, les monedes. Se'n trobaren 31, totes de bronze, 28 antigues, 1 d'època moderna i 2 d'inclassificables. Noguera destaca que entre les troballes es localitzà un *quadrans* i dos asos d'*Ilercavonia*, un d'ells anterior al 27 aC (NOGUERA 2007: 364). Les monedes d'època antiga proporcionaren una datació aproximada de la segona meitat del segle I aC i, en nombre creixent en quantitat, fins al regnat de Marc Aureli, amb diversos asos de Faustina datables entre el 145 i el 175 (DÍEZ de VELASCO 1998: 49), moment en què, pel que sembla, ja no es llançaren més monedes al dipòsit.

Les monedes trobades, totes de bronze i, per tant, de poc valor, així com els objectes de metall, uns relacionats amb el

treball del camp i altres d'evident valor intrínsec, com és la plaqueta d'or, ens mostren que estem davant d'un espai en el qual l'aigua juga un rol de caràcter sagrat. El fet que s'hagin trobat en el seu interior una gran quantitat d'objectes pot fer pensar en un lloc relacionat amb la fertilitat dels camps, el bestiar, fins i tot, de la protecció de les mercaderies i dels viatgers que utilitzaven les vies tant de contacte amb l'interior del

territori com cap a l'Ebre i el transport marítim. El material trobat dins de la bassa ens dóna una datació aproximada entre el segle II aC i la major part del II dC (GENERA 1982: 104, 1997: 15).

A poca distància de la zona, en un camp proper, es trobaren molts fragments de *tegula* romana i *sigillata* hispànica que permeten confirmar la datació del recinte (GENERA 1997: 17).

Els materials propers a aquesta zona han fet pensar a alguns investigadors que podria localitzar-se una vil·la romana en les immediacions. Les restes recuperades en els marges del camp, tals com blocs de pedra ben tallats i fragments d'*opus signinum*, indicarien una obra de caire privat relacionada amb l'explotació del territori. Proper a la via que creua aquesta zona, també es trobà un mur d'uns 13 metres de llarg per 2 metres d'alçada i uns 50 centímetres d'amplada, de possible factura romana. Pròxims al mur es localitzaren fragments de *tegulae, ts* hispànica (Drag. 37, 28, 24/25), ceràmica africana de cuina (formes Ostia III, fig. 232; Lamb. 10A, 10B i Ostia IV fig. 1) africana D i àmfores bètiques (Beltran 2) (NOGUERA 2007: 365).

Malgrat la transformació soferta, i la manca de criteri conservador que amb la reforma dels anys 60 va patir la citada font, creiem que ens trobem davant d'una adequació arquitectònica realitzada en època romana, relacionada amb la localització d'un brollador natural, que va generar un espai vinculat al culte a les aigües.

Les ofrenes que es trobaren dins del recinte fan pensar en un culte a la fertilitat, centrat en els cultius, en la producció de la terra, en el bon fruit de les collites. Es tractaria d'un recinte on els fidels expressarien el desig d'una fertilitat que enfortís la seva comunitat i així s'explicarien les peces metàl·liques pertanyents a estris del camp, unit a monedes, material ceràmic i altres ofrenes de valor modest.

Les aigües

La troballa d'un brollador natural fou sempre un moment d'alegria, pel valor intrínsec de l'aigua i, al mateix temps, un fet relacionat amb una o altra divinitat. Les aigües subterrànies sempre han estat considerades un element de gran valor, encara avui dia. Per tant, el fet de localitzar un brollador, tot i que les seves aigües no tinguin cap virtut "especial", era motiu suficient per realitzar-hi un arranjament arquitectònic. En el cas de la font de n'Horta, ens trobem amb la dificultat que l'obra d'època romana ha estat camuflada per posteriors reformes. Tot i aquests canvis i segons consta, gràcies a les

dades recollides per M. Genera, sabem que la forma original no devia distar gaire de la que actualment podem observar.

La ubicació sobre el territori d'aquest arranjament arquitectònic ens presenta un espai on l'aigua és l'element fonamental i raó de la seva existència. És la transformació monumental d'un brollador natural que, per certes raons, va rebre culte en època romana. Quines podien ser les característiques d'aquest espai sacre? Cal observar l'entorn detingudament per trobar indicis que ens mostrin les seves peculiaritats. La font es troba situada en una cruïlla de dos camins. El primer era una via que comunicava les ciutats d'*Ilerda* i *Dertosa*, demostrant la importància d'aquest camí. La segona via portava a l'interior del territori, conduint-nos a la zona de Bellmunt - El Molar, coneguda per les explotacions mineres de plom¹¹⁹. Aquest segon camí era, doncs, de vital importància per al comerç de metalls. També cal tenir en compte la importància de la font com a punt d'abastament d'aigua potable al llarg de les dues vies de comunicació, on l'estructura del pou adjacent podria tenir relació amb aquesta finalitat. Per altra banda, la situació de la font, molt propera al curs del riu Ebre, ens porta a una tercera via de pas, el curs fluvial, important en aquell moment per alt transport de mercaderies cap a la desembocadura de l'Ebre i més enllà, ara per via marítima. També cal afegir que als entorns del segle II fou un moment, segons mostren les datacions de les monedes de la font, de major afluença i importància d'aquest espai així com moment de màxim auge de l'oferiment de monedes com a exvot (ABAD 1992: 176-177).

En aquella època el territori es gestionava a partir d'establiments tipus vil·la que centraven la seva economia productiva en la venda d'excedents, en aquest cas, el vi (REVILLA 1994: 152; NOGUERA 1999: 273-274)¹²⁰. Alguns d'aquests jaciments són Castellons (Flix), els Castellons, Forn Teuler i Asclines (Ascó), racó de la Rata Penada, les Sebigues, la Fontjoana (als entorns de Vinebre) i els Plans (Móra la Nova) (REVILLA 1994: 148-149). No és gens estrany que en aquesta confluència de camins, i amb l'afegit de localitzar-se un brollador natural, s'establís un espai de culte que bé podria tenir relació

¹¹⁹ Les úniques dades de tipus arqueològic de l'explotació minera en època romana es redueixen a notícies sobre la troballa d'eines de ferro i llànties romanes. Sobre les llànties, avui conservades al museu Salvador Vilaseca de Reus, una d'elles és una peça sense decoració i de gran capacitat, d'imitació inspirada en el tipus Dressel 20, situada entre la segona meitat del segle I i II dC. La segona peça conservada al museu, és força més tardana (segle V dC) (RAFEL, ARMADA 2010: 249-250). Tot i les poques dades arqueològiques, sembla força factible l'explotació minera d'aquest recursos en època romana (ARMADA, et al 2010: 178-179).

¹²⁰ S'ha identificat el tipus de producció d'aquestes establiments gràcies a la troballa d'alguns dels contrapesos de les premses de vi, com en el cas de la Fontjoana de Vinebre i a Pradell (Riba-Roja d'Ebre) (REVILLA 1994: 152)

amb la protecció de viatgers i mercaderies tant cap a l'interior del territori com per a la fortuna en el comerç més enllà de la terra ferma.

La base del culte a les aigües mostra la importància que té aquest element, ja que condiciona l'ésser humà per la seva excessiva abundància o per la seva manca. Davant d'aquests dos casos, igualment nocius per l'home, aquest ha cregut oportú protegir-se mitjançant rituals màgics, destinant ofrenes directament a la font, al riu o al brollador. D'aquesta manera es convertiren en llocs sagrats ja que l'aigua, amb el seu constant moviment i renovació, es configuraria en una mena de repetició de la manifestació d'allò sagrat (hierofania) que suscità una nova sacralitat (FACCHINETTI 2004: 273).

Una de les manifestacions que fan evident un culte a les aigües és la deposició d'ofrenes i objectes a les fonts. L'ús de la moneda com ofrena a l'aigua té nombrosos testimonis en els textos antics¹²¹. En la literatura llatina, com podem veure, quan es fa referència a la moneda com ofrena, sempre apareix el terme *stips*, com a sinònim de moneda de baix valor. Concretament, el bronze fou un dels metalls més comuns per a l'encunyació de monedes, i es pot observar com aquest és el material de la major part de les monedes utilitzades com a exvot, segurament perquè era més fàcil desprendre's d'aquestes i no de les de més valor.

Aquesta pràctica d'oferir monedes, molt difosa en època romana, sembla que va substituir la d'altres objectes o exvots. La moneda era el mitjà per sancionar el contracte vinculant entre la divinitat i el fidel. L'origen de les ofrenes monetàries se situa entre els segles VI-V aC en ambients etruscoitàlics, sense excloure influències del món grec o de la Magna Grècia. A la Península Ibèrica, les monedes, identificades com ofertes més antigues es remunten al segle II aC a Caldes de Malavella (dos asos emporitans del segle II aC) i a la font de n'Horta, on es localitzaren monedes d'època tardo republicana. No es pot descartar una certa prolongació en l'ús de la moneda, per tant, l'inici de l'ofrena de monedes a les aigües es podria endarrerir una mica. L'ús de la moneda com ofrena es consolidà en època imperial, com mostra l'augment d'aquestes ofrenes. A la península Ibèrica es localitzen una bona quantitat d'espais amb testimonis d'ofrenes monetàries¹²².

¹²¹ CICERÓ: *De Legibus*, II, IX, 22; II, XVI, 40, TITUS LIVI, *Ab Urbe Condita*, V, 25, 5; XXV, 12, 14; XXVII, 37, 9; SÈNECA, *De Beneficiis* 4, 6 i PLINI EL JOVE, *Epistulae* VIII, 8, SUETONI, *Vitae Caesarum, Divus Augustus*, II, 57, 1, ja citats.

¹²² Balneari de Cuntís (Santa Maria, Cuntís, Pontevedra), Riba del riu Deva pròxim al balneari de la Hermida (Potes, Santander), balneari d'Ontaneda i Alceda (Villacarriedo, Santander), brollador de Peña Cutral, Retortillo (Reinosa, Santander), Riu Híjar (Reinosa, Santander), ría de Bilbao, ría de Plencla (Bilbao, Vizcaya), Baños de Fitero (Navarra), balneari de Panticosa (Huesca), balneari de Caldes de Malavella (Girona), balneari de Caldes de Montbui (Vallès Oriental (Barcelona)), En el riu Boeza, afluent del Sil, a l'alçada de San Miguel de las Dueñas (Leó), Les conegudes com Fuentes Tamáricas (Velilla del Rio Carrión, Palència), riu Pisuerga (Herrera del Pisuerga, Valladolid), Caldas de

Els testimonis d'aquesta pràctica, dins de la península Ibèrica es caracteritzen quasi en la seva totalitat per estar vinculats a zones de fonts termals, sobretot sulfuroses, molt valorades per les seves qualitats terapèutiques i, sobretot, a establiments termals. La raó de localitzar les monedes en aquest context termal s'explica gràcies a què aquestes actuen amb valor d'exvot per a la curació a través de les aigües. La moneda, tant en els casos relacionats amb el guariment com en els que busquen protecció i bons auguris, és l'instrument que consolida el pacte entre l'home i el déu, i aquest finalitza amb la concessió d'allò demanat. Díez de Velasco (1998: 100-101) suggereix que es podria tractar de la materialització d'un homenatge al déu, mentre que altres plantegen l'ofrena com un enllaç amb l'esfera ctònica, que genera lligams amb el món oracular i també amb el món dels inferns (ex.: la font d'Anna Perenna on, a banda de monedes, es localitzaren *tabellae defixionum*). Les ofrenes monetàries tenen els seus últims testimonis, a la Península Ibèrica, al segle V dC. La desaparició d'aquesta pràctica ve condicionada per la promulgació d'un edicte per part de Teodosi I a través del qual es volia posar fi a les pràctiques paganes (391-392) (FACCHINETTI 2004: 273-283).

Vizela (Guimarães, Braga), Caldas de Moledo (Oliveira, Mesão Frió, Vila Real), Caldas do Cró (Seixo do Coa, Sabugal, Guarda), balneari de Retortillo (Ciudad Rodrigo, Salamanca), balneari de Ledesma (Vega de Tirados, Ledesma, Salamanca), balneari de Baños de Montemayor (Baños, Cáceres), riu Manzanares (Madrid), Monte Real (Monte Real, Leiria), Cabeco de Vide (Fronteira, Portalegre), Charca de Santa Ana (Trujillo, Cáceres), lago de Proserpina (Marida, Badajoz), font "El Sarso", (El Pía, Crevillent, Alacant), balneari de Fortuna (Murcia), balneari de Caldas de Monchique (Distrito de Faro, Portugal), balneari de Senhora da Luz (Districte de Faro, Portugal) i com no, La font de n'Horta (La Torre de l'Espanyol, Tarragona) (ABAD 1992: 138-174).

5. *Aquae* i conjunts termals mineromedicinals.

Les aigües curatives eren vistes pels fidels com un element màgic. Així doncs, els llocs on era constatat que les aigües tenien algun poder curatiu eren considerats automàticament espais on la divinitat es manifestava de la manera més favorable per al fidel, curant-lo, guarint el seu patiment. Aquests espais eren llocs sagrats, on es mostrava gratitud envers la divinitat protectora i on es produïen els guariments per la seva acció. Aquests espais, donada la complexitat de les relacions entre els diferents pobles, eren llocs considerats de pau, relació i concòrdia que, sota la protecció de la divinitat, permetien el contacte entre gentes de diversos orígens. Així, molts d'aquests centres es convertien en àrees de relació social, on es tractaven fets importants i es relacionava la població, fet demostrat per exemple a la Gàl·lia, on les dedicatòries a déus indígenes eren fetes per forasters, un fet que ens porta a pensar en moviments de població, en viatges que comunicarien i traslladarien novetats, notícies, tècniques (tipus d'exvots, fórmules en les inscripcions, etc.) que es difondrien mitjançant la comunicació entre els fidels que buscaven curació. Deixant de banda que de manera natural es trobin aigües amb diferents qualitats en diferents zones de la geografia, és l'acció de l'home la que propicia l'aparició d'aquests centres com espais cívics o de descans, de guariment i de culte. L'època romana va marcar un període d'esplendor i popularitat d'aquests espais d'aigua, sobretot els centres termals, que es presenten sota dos punts de vista: el religiós, com espais de culte a divinitats conegudes a tot l'imperi, i el mèdic, que oferia la curació dels malalts vinguts d'arreu.

Tot i que no totes les *aquae* han estat localitzades o identificades¹²³ de manera exacta, sembla ser que a l'occident de l'imperi, les ciutats de les aigües eren un dels elements que vertebraven el territori imperial. Demostren un desenvolupament important pel que fa a l'explotació dels brolladors termals i la importància que aquests suposaven pels romans. La part occidental de l'imperi romà mostra nombrosos exemples d'aquests establiments, que fins i tot ajuden a conèixer els pobles anteriors a l'arribada dels romans, possiblement demostrant l'ús dels brolladors per part de la població indígena abans que els romans els explotessin: *Aquae Querquennae*, *Aquae Tarbellicae* (GONZÁLEZ SOUTELO 2010: 17-18).

¹²³ Pel cas de Caldes de Montbui i Caldes de Malavella, identificades amb *Aquae Calidae* veure MAYER 2010. Mayer conclou que els dos establiments s'identifiquen amb el mateix nom, tot i estar separats per certa distància.

La menció que es fa d'aquest tipus d'establiments, en textos epigràfics i literaris, i els registrats en els itineraris, com la taula de Peutinger, demostra que tot sovint eren estacions independents dels nuclis de població, almenys geogràficament. M. Guerin-Beauvois, en les conclusions d'un dels seus articles, ens fa la següent descripció sobre els establiments coneguts com *Aquae*: *Ainsi, le sens de ce mot est bien plus étendu qu'il n'y paraît. Il sous-entend en fait toute une pratique qui ne peut être réduite aux seuls aspects médico-thérapeutiques, mais qui doit aussi être envisagée dans le rapport le plus large existant entre l'homme et son environnement: lieu unificateur, rempli parfois de mystère et qui suscite admiration, curiosité et étonnement, à l'arrière-plan magico-sacré, espace urbain voire "anti-urbain" mais organisé comme une ville, creuset de traditions familiales et locales aux empreintes culturelles et religieuses, objet de dévotion personnelle et motif de participation à la vie communautaire* (GUERIN-BEAUVOIS 2007: 113-114). L'autora ens parla d'un entorn urbà «antiurbà», un lloc de comunitat, però sense una estructura que ens remeti a un espai d'hàbitat detectable però que sí comporta una vida, unes tradicions i un sentiment d'unitat. L'autora, amb les seves paraules, ens transmet el que entenem com una frustració: quin estatus jurídic tenien els establiments d'*Aquae*?. Segons Jouffroy (1992:88), aquests espais no tindrien un estatut jurídic propi dins de l'imperi romà, sinó que estarien associades a un nucli poblacional proper. En aquest cas, aquesta afirmació entra en contradicció amb l'epigrafia localitzada a Caldes de Malavella, donat que es parla d'un *loco dato decreto decurionum*¹²⁴, fet que no es pot passar per alt¹²⁵. Per altra banda, les inscripcions de Caldes de Montbui també reflecteixen aquesta problemàtica. La fórmula que apareix en una de les inscripcions, la dedicada a Isis, és *loco accepto publice a republica*¹²⁶, fet que demostra que la ubicació d'aquesta inscripció fou concedida per la *res publica*, demostrant la competència de l'administració sobre aquest santuari termal, sense poder especificar més acuradament, ja que la cronologia de la inscripció (primera meitat del segle I) entra en conflicte amb la donació de l'estatut municipal de la Caldes de Montbui romana, que no és anterior a l'època flàvia i, en segon terme, la inscripció podria fer referència no a la jurisdicció de Caldes, sinó a la de Tarragona, lloc d'origen dels donants (MAYER 2010: 305-306). Per tant, en referència al tipus d'estatut jurídic que tindrien les dues *Aquae Calidae*, tot sembla

¹²⁴ CIL, II, 6181 = IRC, III 8: Apollini / Aug(usto) ho/nori mem/oriaequae L(uci) / Aemili L(uci) fil(i) / Quir(ina) Celati/ani Porcia / Festa fili(i) / karissimi / l(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum).

¹²⁵ En referència a la problemàtica dels estatuts jurídic de les dues *Aquae Calidae*, veure els respectius apartats.

¹²⁶ CIL; II, 4491 = IRC; I, 36: P(ublius) Licinius Phi/ letus et Lici/ nia Crassi Lib(erti)/ peregrina Isidi/ v(otum) s(olverunt) L(ibens) M(erito) Loc(o) Ac(epto)/ P(ublice,-o) A. RE. Pub(lica).

indicar que sí quedarien recollides dins d'algun tipus de fórmula jurídica i estaríem parlant d'una *civitas sine urbe*.

Els assentaments que s'inclouen en la categoria de *civitas sine urbe* solen presentar uns trets distintius molt evidents: la seva disposició sobre el territori sol buscar una posició estratègica en relació a l'entorn que volen controlar. La segona característica és que es desenvolupen formant un petit centre, més o menys transformat amb edificis oficials, o bé amb un sol espai públic de reunió, per desenvolupar les funcions ja enumerades. La creació, o millor dit, promoció d'un d'aquests nuclis urbans, no comportava l'aglutinament de població en el mateix nucli, no implicava una trama urbana desenvolupada. Per contra, aquest tipus d'espais, sí ajudaven a patrocinar les elits, normalment propietàries de les viles que formen part del territori d'influència de la ciutat. Aquestes elits, que viuen dins del territori d'influència de la nova *urbs* depenen també del bon funcionament de les seves estructures oficials, i s'observa com ajuden a crear una *urbs* monumental amb els seus actes evergètics. El paper d'aquesta població privilegiada es farà més intens amb la concessió, per part de Vespasià, del *ius latii*, donat que aquestes *civitas sine urbe* esdevindran *municipia*¹²⁷ i les elits accediran a la *civitas romana per honorem*, és a dir, a la ciutadania romana (OLLER 2011: 192-193).

Sobre el gran debat que ha suposat, fins als nostres dies, el fet que es localitzin dos establiments amb el mateix nom a tan curta distància, només volem exposar la següent teoria: *Aquae Calidae* semblaria ser un nom estàndard per a aquest tipus d'establiments, caracteritzats per tenir brolladors d'aigua calenta. Moltes de les *Aquae* porten el nom del poble o tribu que habitaria els seus entorns *Aquae Celenae* (territori del Celens), *Aquae Bilbitanorum* (*Bilbilis*), el nom del seu fundador *Aquae Quintiae*, (actual Baños de Guntín, Lugo), *Aquae Tauri* (construïdes gràcies a l'acte d'evergetisme de *Statilius Taurus* (GUÉRIN-BEAUVOIS 2007: 108), *Aquae Caesaris*, a Youks, Algèria (GUÉRIN-BEAUVOIS 2007: 109). Molt possiblement, en llocs on no hi havia un establiment o un grup humà consolidat i la construcció de l'espai termal era de caràcter

¹²⁷ El regim jurídic del nucli romà de Caldes de Montbui, un cop concedit l'*ius latii* per part de Vespasià, degué ser el de *municipium*, com sembla indicar la següent inscripció:

L(ucio) CAECILIO/ GAL(eria) SERENO O ANO/ AED(ili) ii(duo) VIR(o)/ FLAMINI/L(ucius) CAECILIUS/ MARTIALIS LIB(ertus) o FIL(ius)/ EX TESTAMENTO.

-a Lucius Caecilius Serenus (o Seranus) inscrit a la tribu Galeria, edil, duumvir, flamen Lucius Caecilius Martialis, el seu llibert (o el seu fill), segons el seu testament.

Es tracta del primer *cursus honorum* municipal del qual es té constància a la població, en el qual s'enumeren tres càrrecs a exercir al municipi, fet que sembla confirmar l'existència d'un estatut municipal a *Aquae Calidae*. La datació d'aquesta inscripció se situa entre el darrer quart del segle I i la primera meitat del segle II (MONTLEÓN 2002: 35-36).

oficial, no vinculat a un evergeta en particular o a l'emperador, el terme *Aquae Calidae* era un «comodí» amb el que es coneixia el nou establiment termal. El nom d'*Aquae Calidae* es localitza en força llocs disseminats per tot l'imperi: *Aquae Calidae*, a la regió romana de la *Mauretania Caesariensis*, Algèria; *Aquae Calidae*, a *Thracia*, a l'actual Mirolyubovo i la ciutat de Burgas, tots dos a Bulgària; *Aquae Calidae* a la regió d'*Aquitania*, en l'actual Vichy, França; també es troba un *Aquae Calidae* a la Capadòcia, i una última *Aquae Calidae* a la vora de Cartago (PAULY- WISSOVA 1896: veu *Aquae Calidae* 297-298).

El que presenten en comú aquest tipus d'establiments, les *Aquae*, és que la seva ubicació es troba sobre el brollador termal. En aquest tipus d'establiments, donades les característiques de temperatura i càrrega mineral de l'aigua, era complicat canalitzar-la i traslladar-la a un punt més allunyat.

Com ha demostrat l'arqueologia, aquests establiments, com a conseqüència de les característiques de l'aigua, patien múltiples reparacions derivades del desgast i les concrecions minerals, que aquesta generava a les instal·lacions. Si s'hagués canalitzat l'aigua, transportant-la a molta distància, les reparacions i problemes per garantir l'abastament no haurien tingut fi. La ubicació sobre el territori d'aquests establiments *termominerals* també mostra una constant a tot l'imperi: se situaven a tocar de les principals artèries de la xarxa viària. Així doncs, es plantegen dues possibilitats: o bé els trams viaris buscaven els punts on brollaven aigües termals, condicionant-ne el traçat en detriment del lloc on es trobaven o, un cop construïda la xarxa viària, es localitzaven brolladors *termominerals* propers per tal d'oferir, durant el viatge, una sèrie d'establiments amb característiques de tipus terapèutic (JOUFFROY 1992: 96). Segons González Soutelo: *La presencia de enclaves termales significativos para la población indígena en espacios de interés estratégico (sobre todo en zonas de valles y a orillas de ríos), adecuadamente situados en consonancia con el trazado de las vías romanas, fueron así privilegiados por la construcción de edificios o estructuras en los que se pudo aprovechar este recurso natural* (GONZÁLEZ SOUTELO 2012: 37-38). És a dir, dins de les trames viàries romanes es buscaven -en la seva proximitat- brolladors de certa entitat que oferissin un espai de banys *termominerals*, molt apreciats tant pels romans com per la mateixa població indígena, que solia ser coneixedora i usuària d'aquestes aigües.

Tot i que ja eren coneguts i valorats en el món grec, com demostra Homer a la *Iliada*¹²⁸: "*Corrien sempre per la carretera, fora del mur, deixant a les seves esquenes la talaia i el lloc ventós on estava el cabrahigo, i van arribar als dos cristal·lins deus, que són les fonts del Janto voraginós. El primer té l'aigua calenta i el cobreix el fum com si hagués allà un foc abrasador; l'aigua que del segon brolla és a l'estiu com la calamarsa, la freda neu o el gel. A prop de tots dos hi ha uns safareigs de pedra, grans i bells, on les esposes i les belles filles dels troians solien rentar els seus magnífics vestits en temps de pau, abans que arribessin els aqueus*", són els romans els que, sembla, donen major importància a aquest tipus d'aigües.

L'interès que presentaven les aigües termals queda demostrat a les fonts literàries. Són uns quants els autors que donen per bona la «paternitat» d'Hèrcules, com a creador dels banys que aprofitaven les aigües *termominerals* sorgides de la terra¹²⁹: "*Bé doncs, ¿on has vist que algun cop els banys d'Hèrcules siguin freds? I, vegem, ¿qui és més viril que ell?*". Plutarc, quan parla de la vida de Cató, explica que aquest considerava que les aigües *termominerals* naturals eren més productives que els camps de cultiu¹³⁰: *Aplicado luego a más crecida ganancia, miraba la agricultura más bien como entretenimiento que como granjería; y poniendo su solicitud en negocios seguros y ciertos, procuró adquirir estanques, aguas termales, lugares a propósito para bataneros y terreno de buena labor, que diese de suyo pastos y arbolados, de lo que le resultaba mucha utilidad, sin que ni de Zeus, como él decía, pudiera venirle daño*. Plini ens diu que gràcies a les aigües termals es creaven ciutats i augmentà el nombre de divinitats¹³¹. Quan els romans utilitzen el

¹²⁸ HOMER, *Iliada* XXII, 147-160: Ὀδυσσεύς λυτο γούνατα καὶ φίλον ἦτορ, ὡς περιβαλλομένους ἶδε τεύχεα χερσὶ τε δοῦρα μακρὰ τινάσσοντας: μέγα δ' αὐτῶ φαίνετο ἔργον. αἶψα δὲ Τηλέμαχον ἔπεα πτερόεντα προσηύδα: Τηλέμαχ', ἦ μάλα δὴ τις ἐνὶ μεγάροισι γυναικῶν νῶϊν ἐποτρύνει πόλεμον κακὸν ἢ ἐ Μελανθεύς. τὸν δ' αὖ Τηλέμαχος πεπνυμένος ἀντίον ἦῶδα: ὦ πάτερ, αὐτὸς ἐγὼ τόδε γ' ἤμβροτον—οὐδέ τις ἄλλος αἴτιος—ὄς θαλάμοιο θύρην πυκινῶς ἀραρυῖαν κάλλιπον ἀγκλίνας: τῶν δὲ σκοπὸς ἦεν ἀμείνων.

,ολίοιοάλλ' ἴθι, δῖ' Εὐμαιε, θύρην ἐπίθες θαλάμοιο καὶ φράσαι ἢ τις ἄρ' ἐστὶ γυναικῶν ἢ τάδε ρέζει, ἢ υἱὸς Δ. Μελανθεύς, τὸν περ ὄϊω(Trad. D. Bernat Metge).

¹²⁹ ARISTÓFANES, *Els núvols*, 1050-1052: ἐγὼ μὲν οὐδέν' Ἡρακλέους βελτίον' ἄνδρα κρίνω. ποῦ ψυχρὰ δῆτα πόποτ' εἶδες Ἡράκλεια λουτρά; καίτοι τις ἀνδρειότερος ἦν; (Trad. D. Bernat Metge).

¹³⁰ PLUTARC, *Vidas paralelas, Marco Catón*, XXI, 5: ἀπτώμενος δὲ συντονώτερον πορισμοῦ τὴν μὲν γεωργίαν μᾶλλον ἠγεῖτο διαγωγὴν ἢ πρόσοδον, εἰς δ' ἀσφαλῆ πράγματα καὶ βέβαια κατατιθέμενος τὰς ἀφορμὰς ἐκτᾶτο λίμνας, ὕδατα θερμά, τόπους κναφεῦσιν ἀνειμένους, ἔργα πίσσια, χώραν ἔχουσαν αὐτοφυεῖς νομάς καὶ ὕλας, ἀφ' ὧν αὐτῶ χρήματα προσήει πολλὰ μηδ' ὑπὸ τοῦ Διός, ὡς φησὶν αὐτός, βλαβῆναι δυναμένον. (Trad. Ed. Akal Clasica)

¹³¹ PLINI EL VELL, *Naturalis Historia*, XXXI, 2: emicant benigne passimque in plurimis terris alibi frigidæ, alibi calidæ, egelidæ, sicut in tarbellis aquitana gente et in pyrenæis montibus tenui intervallo discernente, alibi tepidæ, egelidæ, atque auxilia morborum profitentes et e cunctis animalibus hominum tantum causa erumpentes augent numerum deorum nominibus variis urbesque condunt, sicut puteolos in campania,

Les eaux sortent salutaires de tous côtés dans mille pays, là froides, ici chaudes, ailleurs chaudes et froides, comme à Tarbelles (Dax) d'Aquitaine et dans les Pyrénées, où elles ne sont séparées que par un petit intervalle, ou bien encore tièdes et simplement dégourdies, annonçant les secours qu'elles donnent aux malades, et ne sortant de terre que pour l'homme seul, entre tous les animaux. Sous des noms divers, elles augmentent le nombre des divinités, et fondent des villes comme Putéoles, dans la Campanie, Statyelles, dans la Ligurie, Aix, dans la province Narbonnaise. (Trad. Ed. Belles Lettres)

terme *Aquae*, ils entendent parfois aussi la divinité qui préside au site thermal curatif (GUÉRIN-BEAUVOIS 2007: 93).

5.1 Balnearis i centres termals.

Les pràctiques religioses en els centres de salut, balnearis o espais *termominerals* ens mostren diferències notables entre els banys de tipus curatiu i els que busquen la higiene personal. Per aquesta raó, s'ha d'entendre que l'arquitectura d'aquests centres no podia ser igual si la finalitat i el seu ús no eren els mateixos. A més, cal tenir present que la persona que feia ús dels banys terapèutics sovint no tenia un estat de salut que li permetés fer els circuits de banys establerts en els grans centres termals. Havia de ser un sistema més personalitzat i individualitzat el que realment existia en els centres de salut i no uns grans recintes on el bany es realitzava en diferents sales amb els moviments que això comportava. No podem esperar que un malalt faci una *tournée* per tot el recinte si li era difícil el moviment, o si necessitava ajut per al seu desplaçament.

El balneari o centre de salut es caracteritza també per ser un centre de reunió on no només els autòctons intentaven pal·liar els seus problemes de salut, sinó que a més devia ser punt de trobada d'estrangers que també voldrien rebre els tractaments. Segurament, com a conseqüència del moviment de gent, aquests centres reunien al seu voltant un nucli d'habitatges amb els comerços pertinents, relacionats amb el culte, el guariment i la producció dels exvots que els devots oferirien a la divinitat en acció de gràcies per la recuperació de la seva salut. Els processos d'aculturació derivats devien ser majors si el recinte gaudia de cert renom, ja que una major afluència d'estrangers aportaria al mateix temps novetats provinents d'altres punts de l'imperi. D'aquesta manera, es pot entendre com divinitats de caràcter local rebien exvots amb unes característiques marcadament romanes (ex: inscripcions llatines dedicades a déus indígenes). Amb el pas del temps aquestes divinitats adoptaren els noms romans, com és el cas de les nimfes, però en múltiples ocasions, aquestes conservaven epítets locals que les mantenien properes a la població indígena. És així com el balneari o recinte de culte acabà esdevenint un lloc de sincretisme en el que coincidien diverses maneres d'entendre una mateixa realitat cultural. Aquest sincretisme religiós es dugué a terme gràcies a la llatinització del teònim i a les pràctiques d'expressió de la devoció a la manera romana. Així s'aparta la divinitat del seu context indígena i es porta al següent pas del sincretisme religiós: l'adopció plena del nom romà (DÍEZ de VELASCO 1998: 100).

Tornant a la disposició especial d'aquest centres termals, podem trobar que en el cas de tenir una font d'aigua calenta, les instal·lacions no comptarien amb una zona d'escalfament de l'aigua, per tant, no trobaríem restes de *praefurnium* ni de *suspensurae* (ORÓ 1996: 75). Aquest centres devien comptar amb zones de cura individuals, anomenades *solia*, un exemple de les quals el podem trobar al complex balneari de Baia (ORÓ 1996: 75).

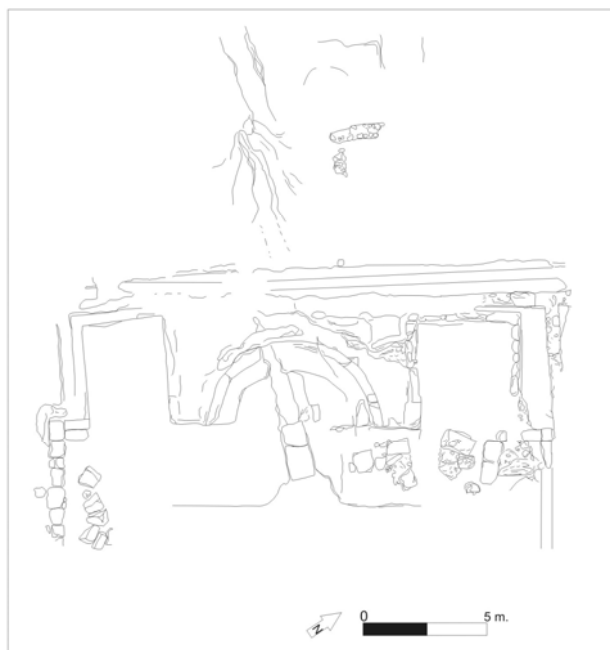

Fig. 65. Planta de les restes de Cueva Negra (COSTA 2009) basat en (ORÓ, 1996).

Una altra de les característiques que s'han de remarcar quan parlem d'aigües termals és, sense cap mena de dubte, el seu simbolisme. L'aigua era el vehicle a través del qual es manifestava la divinitat, essent el seu entorn i l'element mateix de difícil manipulació per l'home. Per aquesta raó, també sembla lògic pensar que aquests espais estarien poc manipulats, arquitectònicament parlant, ja que es tractava de no alterar el caràcter sagrat de l'element ni del recinte (DÍEZ de VELASCO 1998: 100). La manca d'adaptació

d'alguns edificis balnearis romans als cànons arquitectònics podria ser la resposta a la primacia d'allò sagrat per sobre del cànon constructiu (ex: Cueva Negra - Baños de Fortuna¹³²). Els rituals de guariment que es duïen a terme, es feien reals gràcies a l'actuació de la divinitat per mitjà de l'acció de l'aigua, o per la mateixa aigua, considerada com element diví. El *numen*, habitant de l'element -bé gràcies al seu poder o mitjançant la transmissió de virtuts guaridores a l'aigua- aconseguia tornar la salut al

¹³² Es tracta d'un recinte format per tres elements: una capçalera tripartida amb un passadís que la precedeix, la piscina central i l'entrada al mateix recinte. Tota l'àrea es troba envoltada per un passadís d'accés al recinte que es desenvolupa al voltant de la *natatio* central. De la capçalera del recinte cal destacar que els tres espais excavats a la roca es consideren tres capelles. I, concretament, la capella central es el punt per on brolla l'aigua a dins del recinte. Davant d'aquestes tres cambres, es crea un passadís de tres metres d'amplada que delimita amb un porticat de cinc obertures, la central el doble d'amplada que les restants i corresponent amb l'eix de la capella central. Per la seva banda, la *natatio* està flanquejada per quatre grades que fan la funció d'escales per accedir a l'interior de la piscina les tres inferiors tallades a la roca, i la superior construïda amb grans carreus units amb *opus signinum*. Les seves mides són: 15 m. de llargada per 7 m. d'amplada i amb una profunditat d'un metre i mig. L'espai entre els arcs laterals de la piscina i el mur de tanca perimetral quasi no superava el metre d'amplada. Aquest passadís vorejava tota la piscina, passant per davant de les tres capelles i creant un circuit per als fidels (MATILLA 2005: 171-173).

malalt (DÍEZ de VELASCO 1992a: 385-386). La pràctica de la *incubatio* es força recurrent. Mitjançant aquesta pràctica, no només es guaria el malalt, sinó que la divinitat -que s'apareixia al fidel en somnis- mostrava la causa de la malaltia, com podem veure en la invocació a les nimfes de Las Burgas (Orense)¹³³.

5.2 Terminologia.

Per una banda, sembla que el terme *Aquae* faria referència als establiments termals d'aigües *termominerals* naturals. Per altra banda, els mots més propers són els que designen els establiments termals, és a dir *balneum*, un préstec derivat de la llengua grega (*balaneion*), que fa referència als espais de banys de les residències privades. El nom *balneae*, forma plural del terme anterior, és una forma arcaica, que l'autor Varró creu que fou creada per explicar la divisió dels vells banys públics en dues seccions: masculina i femenina¹³⁴. El terme *balnea* s'establí al segle I aC i s'utilitzà per designar els banys més modestos, de caràcter públic, però menys monumentals que les termes. Les paraules llatines que designaven la zona de banys es limitaven a *lauacrum*, *lauatro* i *lauatrina*, que només perduraren per designar els espais privats, sense arrelar en el vocabulari referent als espais públics. No és fins a època imperial que aparegué el terme *thermae*, que designa un espai per prendre banys calents sense diferenciar entre els llocs on l'aigua s'escalfa artificialment dels que gaudeixen de fonts naturals d'aigua calenta. Eren espais més

¹³³ CIL, II, 2527: Nymphis / Calpurn/ia Abana / Aeboso(cucensis?) / ex visu / v(otum) s(olvit) l(ibens). *Este ara presenta la particularidad de referirse con la fórmula ex visu (...) al mecanismo por medio del cual las Ninfas le han mostrado a la dedicante el medio de acceder a la salud, ilustrando la práctica de la incubatio como método para conseguir un diagnóstico en esta terapéutica sobrenatural que testifican las curaciones termales* (DÍEZ de VELASCO 1998: 96).

¹³⁴ VARRÓ, *De Lingua Latina*, IX, 68-69: Item reprehendunt (VIII 48) analogias, quod dicantur multitudinis nomine publicae balneae, non balnea, contra quod privati dicant unum balneum, quod plura balnea <non> dicant. Quibus responderi potest non esse reprehendum, quod scalae et aquae caldae, pleraque [quae] cum causa, multitudinis vocabulis sint appellata neque eorum singularia in usum venerint; idemque item contra. Primum balneum nomen et graecum introit in urbem publice ibi consedit, ubi bina essent coniuncta aedificia lavnadi causa, unum ubi viri, alterum ubi mulieres lavarentur; ab eadem ratione domi suae quisque ubi lavatur balneum dixerunt et, quod non erant duo, balnea dicere non consuerunt, cum hoc antiqui non balneum, sed lav[i]atrinam appellare consuessent. Sic aquae caldae a bloco et aqua, quae ibi scateret, cum ut colerentur venissent in usum nostris, cum aliae ad alium morbum idoneae essent, eae cum plures essent, ut Puteolis et in Tuscis, quibus utebantur, multitudinis potius quam singulari vocabulo appellarunt. Sic scalas, quod ab scadendo dicuntur et singulos gradus scanderent, magis erat quaerendum, si appellassent singulari vocabulo scalam, cum origo nominatus ostederet contra.

On demande aussi pourquoi le singulier de balneae (bains publics) et le pluriel de balneum (bain particulier) n'existent pas, non plus que le singulier de scalae (échelles, escaliers) et de aquae caldae (eaux thermales). On peut répondre que le premier bain public (balneum, nom d'origine grecque) fut établi à Rome dans deux édifices contigus, dont l'un était destiné aux hommes et l'autre aux femmes; que, dans la suite, le nom de balneum servit également à désigner le lieu d'une maison particulière, affecté au même usage; mais que, ce lieu n'étant pas double, comme celui du bain public, le pluriel balnea n'entra pas dans le langage usuel, qui ne reçut que le singulier balneum en échange du mot ancien lavatrina. On peut aussi expliquer pourquoi une source d'eau chaude est appelée aquae caldae, et non aqua calda. Après que l'usage se fut établi parmi nous de se servir de cette espèce d'eau comme d'un spécifique, on remarqua que l'eau de tel lieu convenait mieux à telle maladie que celle de tel autre; que celle de Puteoli, par exemple, était plus efficace que celle de l'Étrurie. Or, comme les sources fréquentées par les malades sont assez nombreuses, l'idée de pluralité influa sur la dénomination dont il est question. Quant à scalae (échelles, escaliers), mot dérivé de scandere (monter), il serait plus embarrassant de rendre raison du singulier scala, puisque scala, comme l'indique sa racine, ne désignerait qu'un seul échelon, un seul degré. (Trad. Ed. Belles Lettres).

desenvolupats i que incloïen no només els banys sinó també annexos esportius (palestra) i/o culturals (biblioteques) (GROS 1996: 388-389).

Els centres amb aigües calentes d'origen natural mostren una doble vessant: el gaudi dels banys calents amb les qualitats minerals de les aigües¹³⁵: *“Todas las aguas son estancadas o corrientes, reunidas en masas o repartidas en venas. Las hay dulces y de todas clases, encontrándose acres, saladas, amargas y medicinales, entre las cuales contamos las sulfurosas, ferruginosas y aluminosas. El sabor revela su cualidad. Otras muchas diferencias tienen que se reconocen por el tacto, son frías o calientes; por el peso, son pesadas o ligeras; por el color, son claras o turbias, azuladas o transparentes; en fin, por la salubridad, siendo saludables y útiles o mortales y petrificantes. Las hay extraordinariamente ligeras; otras son crasas; unas alimenticias, otras pasan sin alimentar el cuerpo, y algunas reproducen la extinguida fecundidad. Que el agua esté estancada o corra, depende de la disposición de los lugares: en los planos inclinados corre, y en la llanura queda inmóvil; algunas veces la impulsa el viento delante de sí, y en estos casos no corre, sino que se ve obligada a ello. La aglomeración de aguas depende de las lluvias; las corrientes naturales nacen de manantiales. Pero suceder puede que las aguas nazcan y se aglomeren en el mismo paraje, como vemos en el lago Fucino, al que van a parar todos los arroyos que bajan de las montañas inmediatas. Pero también encierra en su interior abundantes manantiales, por cuya razón no cambia de aspecto cuando penetran en él los torrentes del invierno. Consideremos ante todo cómo puede bastar la tierra al alimento continuo de los ríos y de dónde salen tantas aguas. Admírese que los ríos no aumenten los mares, y no debe admirarse menos que tanta pérdida de agua no empobrezca la tierra. ¿Cómo se llenan sus depósitos secretos para*

¹³⁵ SÈNECA, *Naturales Quaestiones/ Cuestiones Naturales*, III, 2-4: Aut stant omnes aquae aut eunt aut colliguntur aut uarias habent uenas. Aliae dulces sunt, aliae uarie asperae; quippe interueniunt salsae amaraeque aut medicatae, ex quibus sulphuratas dicimus, ferratas, aluminosas: indicat uim sapor. Habent praeterea multa discrimina, primum tactus: frigidae calidaeque sunt; deinde ponderis: leues et graues sunt; deinde coloris: purae sunt, turbidae, caeruleae, luridae, deinde salubritatis: sunt enim utiles, sunt mortiferae, sunt quae cogantur in lapidem, quaedam tenues, quaedam pingues; quaedam alunt, quaedam sine ulla bibentis ope transeunt, quaedam haustae fecunditatem afferunt. Ut stet aqua aut fluat, loci positio efficit: in deuexo fluit, in plano et defosso continetur et stagnat. Aliquando in aduersum spiritu impellitur: tunc cogitur, non fluit. Colligitur ex imbribus, ex suo fonte natiua est. Nihil tamen prohibet eodem loco aquam colligi et nasci; quod in Fucino uidemus, in quem montes circumiecti, quicquid fudit pluuiam, deriuant, sed et magnae in ipso latentesque uenae sunt: itaque etiam cum hiberni defluxere torrentes, faciem suam seruat. Primum ergo quaeramus quomodo ad continuandos fluminum cursus terra sufficiat, unde tantum aquarum exeat. Miramur, quod accessionem fluminum maria non sentiant; aeque mirandum est, quod detrimentum exeuntium terra non sentit. Quid est, quod illam aut sic impleuerit, ut praebere tantum ex recondito possit, aut subinde sic suppleat? Quamcumque rationem reddiderimus de flumine, eadem erit riuorum ac fontium. (Trad. Ed. Gredos)

Oribasi, metge grec nascut a Pèrgam, en la seva obra *Collectiones Medicae*, també fa referència a les aigües termals naturals, recomanant-les coma metode curatiu enfront de les aigües escalfades artificialment. **ORIBASI**, *Collectiones Medicae*, X, 3.

que corra siempre y supla incesantemente las pérdidas? La razón que demos para los ríos será igualmente aplicable a los arroyos y fuentes”, i el guariment que aquestes aigües poden oferir per diferents malalties.

Díez de Velasco defineix aquests establiments com *complejos balneares medicinales*. L'autor posa veritable èmfasi en deixar clares les virtuts que aquest tipus d'establiments oferien al seus visitants, que sobretot buscaven la curació a alguna malaltia partint d'una doble vessant per aconseguir el guariment: el procés «científic» en el qual l'acció de l'aigua, a altes temperatures i ajudada per la càrrega mineral, realment provocava un efecte pal·liatiu o de veritable guariment sobre el malalt i la cura miraculosa, donat que les aigües termals solien estar atribuïdes a la tutela d'algun déu, que era el responsable de donar característiques especials a les aigües. La preocupació constant per «batejar» amb algun nom concret els espais que aprofitaven aquestes aigües el porta a la següent afirmació: *Todos estos criterios (en referència a la cura «científica» i la cura «miraculosa») hacen necesario utilizar un concepto moderno, en la acepción moderna, como es el de balneario, para superar la indeterminación de la terminología antigua y delimitar así correctamente el campo de estudio para hacerlo mas operativo*” (DÍEZ de VELASCO 1992a: 384-386). La polèmica derivada de la idoneïtat d'un o altre terme que designi aquest tipus d'espais sembla infinita. La dificultat rau a trobar un terme que diferenciï els espais termals higiènics dels que utilitzen aigües “hipertermals” amb finalitats curatives. González Soutelo per exemple, utilitza el terme “termas”, sense cap mena d'adjectiu que determini un punt diferencial entre banys higiènics i curatius (GONZÁLEZ SOUTELO 2005: 2).

El terme *balnea* és el més comunament utilitzat per part dels autors clàssics quan es refereixen als recintes de banys termals naturals. Es tracta de manera individual el punt on brolla l'aigua, essent molts cops protagonista del text, del lloc on es prenen els banys, que normalment s'anomenaven *balnea* sense especificacions terminològiques. La realitat és que ens trobaríem davant d'un espai amb major o menor condicionament arquitectònic, on es prenen banys d'una determinada font. El que realment és evident, i era important pels romans, no era l'espai «contenedor» de les aigües, sinó les aigües mateixes que tenien característiques que les feien especials. Creiem que no ha de suposar cap problema el fet de no tenir un terme diferenciat de *balneum* o *thermae* per aquests establiments. Els banys d'aigües termals mineromedicinals tenien característiques arquitecturals que els diferenciaven d'unes termes higièniques, pel sol fet que les aigües que allí s'utilitzaven i

l'ús que se'n feia era diferent del d'uns banys convencionals. Però la gent s'hi banyava, per tant, el terme romà *balneum* és més que correcte i ja estava establert en la tradició romana, sense que sigui necessari establir cap concepte o terme nou per fer-ho entenedor. De totes maneres, posats a donar un nom concret a aquesta espais, trobem més encertat el que dona Yegül, complexos *termominerals* (YEGÜL 1992:92), ja que aquest fa referència directa al tipus d'aigua que allí s'utilitzava i que era realment l'element més important. Per altra banda, el fet d'anomenar-los complexos i no termes o balnearis, és també un fet important, donat que cada centre tenia una planimetria pròpia i no extrapolable a d'altres establiments d'aquest tipus. El condicionant de la ubicació de les deus o brolladors naturals era un fet diferencial. A banda de tenir un nombre de sales, banyeres i tractaments diferents en cada cas.

Per altra banda, i en total sintonia amb la problemàtica de trobar els termes més correctes per designar aquests espais, P. Gros ens proporciona una profunda reflexió derivada de la varietat formal i les diferències arquitectòniques que es troben al llarg de l'imperi: *Il serait illusoire de vouloir assigner à chacun de ces mots une catégorie précise d'édifice* (GROS 1996: 388).

5.3 Arquitectura.

La importància dels banys termals es fa palesa en el moment en què, encara avui dia i, tot sovint, sobre les pròpies restes romanes, es localitzen establiments termals que utilitzen les aigües amb diferents propietats *termominerals*, conegudes des d'antic. El principal problema que es planteja pel bon coneixement dels espais d'època romana es troba, precisament, en els casos en què es creà una superposició d'estructures. Aquest fet se sol produir quan es vol aprofitar la ubicació original del brollador o brolladors d'aigua i de la mateixa manera, es reutilitzen les estructures existents per reformar o reconstruir els espais termals, i donar-ne un ús en èpoques posteriors. Aquesta superposició d'estructures fa molt difícil conèixer bé les estructures romanes i la seva planimetria original. Un altre factor que dificulta l'estudi dels espais *termominerals* és que aquests acostumen a estar ubicats als afores dels nuclis urbans, fet que molts cops també posa dificultats a l'hora de localitzar i estudiar les restes (YEGÜL 1992: 92).

Les diferents tipologies d'espais *termominerals* es remunten, en origen, als espais naturals on l'aigua, amb característiques de temperatura i/o mineralització especials, brollava i quedava recollida en petits estanyols o basses, utilitzades des de temps immemorials. L'espai natural sol ser el primer estadi on, gràcies a l'empirisme, es donen

a conèixer les qualitats de les aigües que brollen de la terra amb propietats guaridores. El següent pas en l'evolució i ús d'aquests banys, ens porta a veure espais naturals amb un mínim arranjament arquitectònic. És la tipologia de banys termals més antiga, donat que no es pot demostrar l'ús en l'estadi anterior, quan es tracta d'un espai no manipulat per l'home. Aquests espais es caracteritzaven per ser piscines o petits espais de bany situats a l'aire lliure que s'alimenten directament de la font natural. Un exemple d'aquesta primera tipologia d'espai que aprofita les aigües termals en un entorn a l'aire lliure seria el de puig de les Ànimes, a Caldes de Malavella. El principal condicionant a l'hora de construir un espai a l'entorn de les aigües *termominerals* és que la construcció que allí es faci, complexa o senzilla, s'ha de fer sobre els brollador d'aigua, per tal d'aprofitar al màxim les característiques que la fan especial, bé siguin minerals o de temperatura. Els minerals que transportaven les aigües també eren un problema pel bon funcionament del recinte, fet que podia condicionar, fins i tot, l'arquitectura de l'espai. Aquesta característica i les seves conseqüències es poden observar al recinte termal de Caldes de Malavella que va haver de modificar l'estructura i el sòl de la sala del brollador d'aigua calenta com a conseqüència de la gran quantitat de calç acumulada per l'aigua.

L'evolució natural d'aquest tipus d'espais se centra a cloure el recinte de banys termals amb un arranjament arquitectònic més complex. La principal aportació d'aquests establiments era el cobriment amb sostre i la inclusió de les piscines en sales tancades (*pool hall*) (YEGÜL 1992: 110). Aquests establiments eren o bé espais senzills d'una sola piscina, o bé es transformen en grans complexos «multicel·lulars», amb una gran quantitat de sales, piscines i espais dedicats al bany o a les teràpies que deriven dels banys. Aquests grans centres també es caracteritzaven per tenir grans espais ocupats per una gran piscina com a element principal i zones de culte on se situaven imatges de la divinitat a la qual s'associaven les aigües. Aquests espais no presenten sistemes de calefacció ja que les aigües termals no requereixen escalfor extra. En molts casos, en aquests establiments sí que es trobaven grans piscines a l'aire lliure, atès que l'aigua a altes temperatures permetia estar a la intempèrie sense passar fred. Un dels principals exemples d'aquest tipus d'establiment seria el complex termal d'*Aquae Helveticae* prop d'*Augusta Raurica* (Baden, Suïssa). Aquest establiment estava format per grans piscines comunitàries a l'aire lliure i banyeres d'ús individual. Al nord d'aquestes estructures, es trobà una gran piscina rectangular d'11 m per 15 m amb un absis al mur de tanca del recinte, punt on s'ubicava el brollador que alimentava la piscina. La inclusió del brollador dins de l'estructura

arquitectònica del recinte també la trobem a Caldes de Malavella i a Cueva Negra (Murcia), tot i que aquesta última no es caracteritzi per les altes temperatures de les seves aigües. Un altre espai que presenta similars característiques és *Aquae Flaviae*, al nord de Portugal. Presenta dues piscines principals inserides en les seves respectives sales. Les sales, rectangulars, presenten una arquitectura de tipus basilical amb cinc parells de columnes en la banda llarga de la piscina, que presenta unes mesures de 10 m per 13,8 m de llarg. Un nínxol ubicat al costat sud exhibia les estàtues d'Esculapi i Higia. L'altra piscina del recinte era circular, de 8 metres de diàmetre i articulada en una cambra amb 4 nínxols amb piscines.

Per acabar, la tercera tipologia de recintes *termominerals* ens presenta una estructuració més formal dels espais, i s'assemblen molt a les termes higièniques, ja que busquen una certa simetria i equilibri en la ubicació de les diferents sales, tot i que presenten característiques que les diferencien dels recintes de banys comuns, tals com petites piscines per banys individuals, la manca de sistemes de calefacció, presència d'exvots així com d'espais de culte, etc. Els principals exemples d'aquest tipus de recinte serien el complex de Civitavecchia i Baia a Itàlia, *Aquae Sulis* a Bath (amb un constatat culte a *Sulis*-Minerva), a Anglaterra i Badenweiler (Mercuri sembla ser el déu al qual s'atribuïen les aigües (JACKSON 1990: 9) a Alemanya (YEGÜL 1992: 110-111).

La religiositat, pel que fa als complexos *termominerals* és evident, com mostren els múltiples exemples localitzats a l'interior d'aquests recintes. El món romà explicava els fenòmens de les fonts termals mitjançant l'acció dels déus. Les fonts amb característiques de tipus termal o mineromedicinal es consideraven manifestacions divines. Els actes de gratitud envers la divinitat a la qual s'atribuïa la tutela de les aigües formaven part dels rituals del bany i al mateix temps ens deixaven testimonis de les pràctiques culturals a l'interior dels recintes termals. Són molt comunes les troballes d'epigrafia i exvots dedicats a la divinitat, elements que ajuden no només a conèixer la divinitat i els rituals practicats a l'entorn de la font termal sinó que també ajuden a conèixer el tipus de fidels que tenien aquests recintes. Les províncies romanes amb major concentració d'establiments *termominerals* eren la Germània i la Gàl·lia, a causa de la gran tradició de la religió celta pel que fa a divinitats relacionades amb les aigües i, en general, amb les forces de la natura. La gran majoria d'aquestes divinitats indígenes es relacionava amb els cultes a la salut, gràcies als fenòmens dels brolladors d'aigua calenta

de l'interior de la terra¹³⁶: “Se conseguirá una belleza u ornamento natural si inicialmente se eligen para toda clase de templos unos lugares saludables; sobre todo con abundante agua si se dedican a Esculapio, a la Salud y a los dioses con cuyas medicinas parecen sanar muchos enfermos. Así es, cuando los enfermos hayan sido trasladados desde un lugar insalubre hacia otro más sano y cuando se les proporcione agua procedente de fuentes curativas, mejorarán rápidamente; de este modo, se conseguirá que, por la misma situación del lugar, la divinidad será objeto de opiniones muy positivas y elogiosas, con todo merecimiento. Asimismo se dará también ornamento natural si hacemos que las habitaciones y las bibliotecas reciban la luz, orientándolas hacia el este; que los baños públicos y los invernaderos reciban la luz desde el occidente; que las pinacotecas y las estancias, que precisan de una cierta luminosidad, reciban la luz desde el norte, ya que esta parte ni se oscurece ni adquiere más luminosidad en relación a la posición del sol, sino que mantiene una misma e inmutable claridad a lo largo de todo el día”. Sota el domini romà aquestes divinitats indígenes passaren a transformar-se, mitjançant el procés de sincretisme, en alguna divinitat romana. Les divinitats, sobretot de la Gàl·lia i la

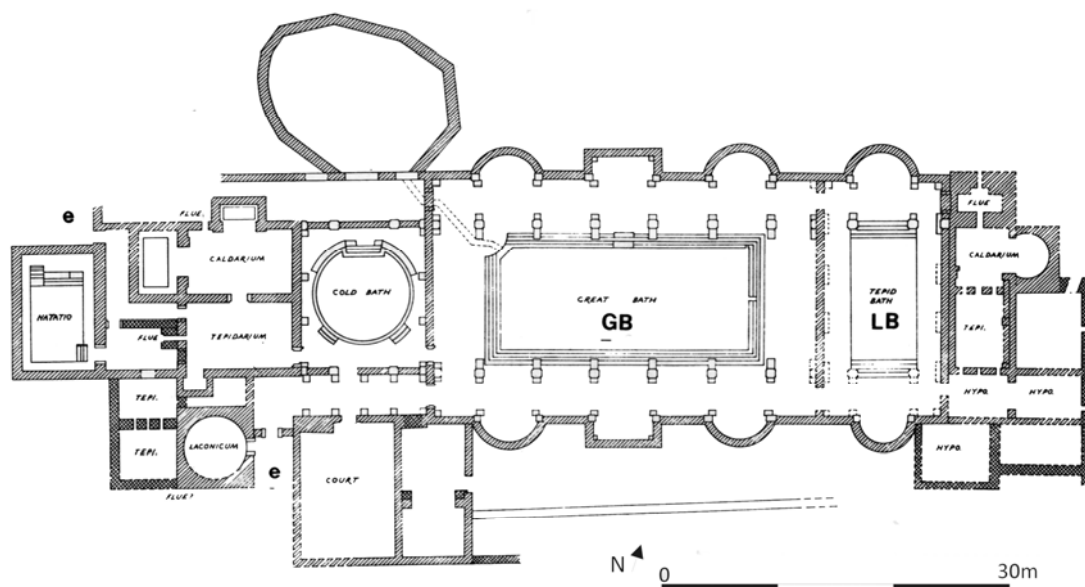

Fig. 66. Planta del centre termal de Bath. Font: YEGÜL 1992.

¹³⁶ VITRUBI, *De Architectura/ Los 10 libros de arquitectura*, I, II, 7: Naturalis autem decor sic erit, si primum omnibus templis saluberrimae regiones aquarumque fontes in is locis idonei eligentur, in quibus fana constituentur, deinde maxime Aesculapio, Saluti, ut eorum deorum, quorum plurimi medicinis aegri curari videntur. cum enim ex pestilenti in salubrem locum corpora aegra translata fuerint et e fontibus salubribus aquarum usus subministrabuntur, celerius convalescent. ita efficietur, uti ex natura loci maiores auctasque cum dignitate divinitas excipiat opiniones. item naturae decor erit, si cubiculis et bybliotheicis ab oriente lumina capiuntur, balneis et hibernaculis ab occidente hiberno, pinacothecis et quibus certis luminibus opus est partibus, a septentrione, quod ea caeli regio neque exclaratur neque obscuratur solis cursu sed est certa inmutabilis die perpetuo. (Trad. Ed. Alianza Forma)

Germània, passaren a ser identificades amb déus com Apol·lo Guaridor. El cas de Bath a Anglaterra ens mostra com una divinitat celta, *Sul* o *Sulis* es relacionà amb la divinitat romana, Minerva en aquest cas, en la seva vessant guaridora o mèdica, demostrant novament com el poder romà assimilà les divinitats indígenes vinculant-les a les romanes.

La unió arquitectònica entre el temple i les termes curatives s'explica a través d'una interdependència comuna entre tots dos edificis. El més probable era que essent dos espais, la raó comuna de l'existència de tots dos els torni externament com un de sol: és l'exemple que ens dóna P. Aupert quan parla del complex religiós i termal de Mont-Doré, en el qual trobem que la galeria del cor del temple es troba unida a la cel·la de les termes a través d'un eix orgànic de l'edifici. Ens mostra com queden unificats els espais del temple i de les termes, tenint en compte que aquestes compten amb un seguit de petits recintes d'aigües calentes que mostren la seva utilitat com a banys salutífers (AUPERT 1991: 186). A Neris-les-Bains (*Aquae Neri*, Prov. Aquitània), una dedicatòria a August¹³⁷ i *Nerius* ens fa menció als *porticus quibus fontes Nerii et thermae publicae cinguntur*. En aquest cas, les fonts anomenades eren, per elles mateixes, un lloc de culte, quedant ben demostrat per la dedicatòria que deixa l'oferent a una divinitat de les aigües, essent aquest espai sacre, lligat a un balneari terapèutic a través del porticat (AUPERT 1991: 187). A Trèveris, trobem també un exemple de font sacra dedicada a una divinitat i lligada arquitectònicament a un espai termal.

¹³⁷ CIL, XIII, 1376-1377: [Numini]b(us) Aug(ustorum) et Nerio deo usibusq(ue) r(ei) p(ublicae) B[i]t(urigum) Cub(orum) et vic(anorum) Ner(iomagensium)] / [L(ucius) Iul(ius) Equestris(?) fil(ius) Equ]ester Ilvir II flamen Rom(ae) et Aug(ustorum) itemque flamen pr[ov]inciae Aquitanicae? / [et Luc]ii Iulii Equestris filii Cimber et Equester flamin[es] Rom(ae) et Aug(ustorum)] / [diribitoria t]abernas porticus quibus fontes Neri[i] et] thermae p[ublicae?] cinguntur / [cu]m omnibus suis ornamentis ob hono[r(em)] flam[o]ni(i) c[on]summaverunt?

6. Casos d'estudi

1- *Aquae Calidae*- Caldes de Malavella, **2-** *Aquae Calidae*- Caldes de Montbui

6.1 *Aquae Calidae* - Caldes de Malavella.

Situació geogràfica i procés històric

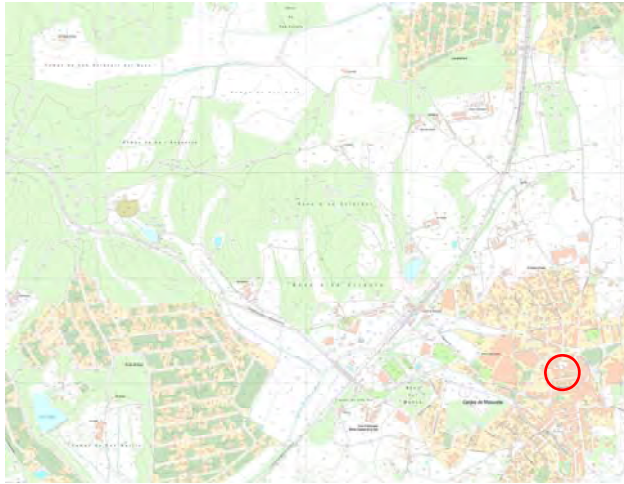

Fig. 67. Plànol de situació de la vila de Caldes de Malavella. Mapa topogràfic de Catalunya 1:5 000 [2a ed., versió 2]. Núm. full: 304-104. Institut Cartogràfic Català.

Caldes de Malavella, antiga *Aquae Calidae*, és una vila de la comarca de la Selva, província de Girona. *Aquae Calidae* fou un establiment que va néixer i créixer al voltant de les aigües termals. Les restes conservades al Puig de Sant Grau, amb un origen i una concepció plenament romanes, es troben ubicades en un solar que fa xamfrà entre els carrers de Pla i Daniel i el carrer de les Termes Romanes.

Parlem primer del procés de romanització d'aquest territori, que culminà amb fundacions, algunes *ex nouo*, com el cas que ens ocupa. Cal aprofundir en el bagatge històric d'aquesta zona de la Selva. Al segle II aC, l'establiment romà d'aquest territori presenta un caràcter preeminentment militar i fiscal. Amb aquesta ocupació s'inicià un procés de desarticulació de l'estructura de poder ibèrica per donar pas al poder romà. Aquest canvi es produí mitjançant dues vies d'actuació: la primera, de caràcter violent, la qual implicà la repressió de la classe governant ibèrica que havia suposat un impediment als interessos de Roma. Destruïnt el seu estatus de poder, s'acabà amb una possible revolta posterior. La segona, implicà l'acolliment i reconeixement d'un estatus més elevat a aquells cabdills ibers que mostraren simpaties amb el contingent romà, afavorint-ne el seu establiment. D'aquesta manera, s'integrà a l'estructura de funcionament romana, a una sèrie de personatges del món ibèric que passaren a formar part de les estructures de poder del nou govern (LLINÀS, MERINO 2011: 142).

Amb aquest sistema de premi o càstig, dependent de les decisions preses pels cabdills ibèrics, ens trobem que, a finals del segle II aC, i derivat de tot el procés de control per part del contingent romà, es consolidà part del procés de romanització d'aquesta zona i s'acabà amb les estructures polítiques, socials, econòmiques i urbanístiques del món ibèric. El fet clau per al triomf del domini, ja no tan sols militar, sinó econòmic i comercial de Roma, fou la consolidada xarxa de clientelisme establerta

amb l'elit local. Gràcies a aquest control, els romans intervingueren directament sobre el territori, establint una nova organització i distribució, a més d'explotar els recursos al seu abast. Es fundaren nous nuclis de població, que suposaren el precedent immediat de les *urbes*, amb els quals es dominà a nivell polític i administratiu, a més de generar nous centres d'intercanvi comercial i d'activitat econòmica (LLINÀS, MERINO 2011: 153).

Entre el 195 i els inicis del segle I aC, ens trobem amb un període de pau imposada. Aquesta pau significà l'acceptació d'unes noves formes de comportament, així com d'ocupació del territori. Es produí una ocupació de sectors, fins al moment marginals, per part de població rural, generant un augment demogràfic que s'intensificà amb les proximitats del segle I aC (BURCH et al. 2010: 47).

Aquesta època es caracteritza per la fundació de noves ciutats així com per la creació d'un seguit d'edificis monumentals de caire públic. La creació d'aquests nous establiments es concentrà en la zona propera a la costa, defugint els territoris interiors i buscant l'eix vertebrador que representava la Via Heràclea (BURCH et al. 2010:48). El lloc on es va establir *Aquae Calidae* era una zona que, suposem, ja era coneguda molt abans de l'arribada del contingent romà, amb una freqüentació testimoniada gràcies als materials arqueològics, que ens marca un període de pervivència ininterrompuda entre els inicis del segle II aC fins a la baixa romanitat (BURCH et al. 2010: 49-50). Aquest espai suposadament conegut, però amb una manca de dades que poden fer dubtar del seu ús per part de la població indígena, fou acaparat pel contingent romà per les grans possibilitats que oferia a nivell estratègic. La seva situació topogràfica, a la depressió selvatana i en relació amb el gran camí que discorria en sentit nord-sud pel territori, el convertien en un assentament excel·lentment comunicat. La gran depressió de La Selva és un territori ple de suaus turons amb una bona comunicació que res té a veure amb els emplaçaments on tradicionalment s'havien ubicat els *oppida* ibèrics (BURCH et al. 2010: 51). La situació de fàcil accés, així com la localització de brolladors termals i el moment pròsper, fruit del control romà plenament assentat, van fer d'aquesta zona un espai idoni per a la fundació d'un establiment de nova planta.

Aquesta zona de la comarca de La Selva ens mostra un espai «verge», sense cap *oppidum* ni altra concentració de població que denotés una ocupació precedent d'una certa intensitat. Els punts d'aflorament de les deus termals, amb unes característiques de tipus salutífer i/o sacre, obriren un ventall de possibilitats a l'hora d'ocupar la zona amb

un establiment que exercís les funcions de punt de control del territori d'aquesta zona de la Selva (BURCH et al. 2010: 54).

La fundació d'*Aquae Calidae*¹³⁸ ve motivada per dos factors fonamentals: el primer i més evident és la seva riquesa termal. El segon, la seva proximitat a la via Heràclea, precedent de la Via Augusta. Segons les dades arqueològiques, en algun moment entre finals del segle II aC i els primers decennis del segle I aC, es construí un primer edifici vinculat directament a l'explotació de les aigües termals, coincidint amb el moment en què la dominació romana era un fet consolidat i suposà la plena integració del territori al model romà (LLINÀS, MERINO 2011: 154).

Ja en època d'August, quan culminà el procés de romanització, la influència dels nuclis fundats a inicis del segle I aC es fa palesa per tot el territori circumdant. Caldes esdevingué *ciuitas stipendiaria*¹³⁹ tal com provarien les fonts escrites, dins d'un context d'època augustea (BURCH et al. 2010: 54). Gràcies a la disposició de Vespasià, que atorgà el dret llatí als habitants lliures de les tres províncies d'Hispania, es culminà el procés d'integració a l'aparell administratiu romà. Així apareix el *municipium*, entès com a unitat bàsica de l'administració territorial romana, i s'aplicà a totes aquelles fundacions que fins al moment, no tenien categoria jurídica de tipus romà. Amb la concessió a totes les *ciuitates* i *populi* peregrins d'Hispania del dret llatí, hauria assolit categoria de municipi, ja en època flàvia, tal com demostra l'epigrafia localitzada als entorns (FABRE, MAYER I RODÀ 1991: 18 i 33-38, NOLLA 1993: 659-665, BURCH et al. 2010: 47-60, LLINÀS, MERINO 2010: 355-358).

El *municipium* d'*Aquae Calidae* degué administrar les terres de la plana selvatana, sense que puguem saber quins eren els seus límits en relació amb l'àrea d'influència de *Gerunda* (LLINÀS, MERINO 2011: 154-159).

Tot i la importància de les aigües salutíferes localitzades i explotades en la zona, Caldes no va generar mai un nucli urbà com el que trobem en altres indrets. En cap de les campanyes d'excavació i els múltiples estudis redactats sobre aquest indret, res deixa veure que en aquesta zona es localitzés cap indicatiu d'una estructura urbana amb habitatges.

¹³⁸ Segons CLAUDI PTOLEMEU, *Geografia* (2, 6, 70) *Aquae Calidae* se situa entre les ciutats ausetanes com *Gerunda*. Ptolomeu parla d'*Ydata Therma*, és a dir, Aigües Calentes, per referir-se al municipi romà, i el situa, a l'igual que *Gerunda*, en territori del Ausetans.

¹³⁹ PLINI EL VELL, *Naturalis Historia*, III, 23: "Stipendiariorum Aquicaldenses, Aesonenses, Baeculonenses...".

No s'han trobat vestigis d'edificis oficials, places públiques o senyals d'una retícula urbana que permeti entreveure un rastre de vida més enllà dels recintes termals.

El principal problema amb el que han topat els treballs arqueològics és la superposició de l'actual poble de Caldes de Malavella amb les estructures romanes. Pel que sembla, ens trobaríem davant d'un conjunt termal complex amb una àrea de govern (fòrum) aïllada, que faria les funcions de centre urbà (BURCH et al. 2010: 57). *Aquae Calidae* estaria formada per un centre termal molt actiu, al qual s'atorgà la capitalitat del municipi. Però la mateixa promoció a *municipium* romà no hauria d'haver comportat la construcció d'altres edificis públics relacionats amb l'administració i el govern del territori? Segons l'arqueologia, condicionada per la superposició d'estructures, no hauria estat així. A Caldes només s'han localitzat l'edifici termal del Puig de Sant Grau, la piscina del Puig de les Ànimes i una necròpoli tardoantiga. Però es fa força difícil entendre un municipi sense temple, basílica, fòrum... Tot i que, gràcies a una de les inscripcions localitzades a Caldes, de la qual parlarem més extensament en tractar els materials trobats en relació amb el recinte termal, sabem que existia un decurionat, és a dir, un govern format per membres notables del municipi els quals tenien càrrecs (edils, duumvirs, etc.) que en garantien el bon funcionament (BURCH et al. 2010: 55). Per tant, tot i no disposar d'estructures físiques que denotessin el govern del nucli urbà, sí existien els càrrecs, per tant sí que existia el *municipium*.

La cronologia de la freqüentació de l'entorn immediat al centre termal de Caldes de Malavella es remunta al segle II aC, gràcies a la troballa d'abundant material ceràmic (a partir de les primeres dècades del segle I aC, també s'hi afegeixen restes estructurals). Segurament hi ha un ús anterior que el convertia en lloc de reunió, mercat, control de vies..., mentre que les estructures més antigues documentades es datarien a inicis del segle I aC, ja clarament vinculades a l'explotació de les aigües termals.

Les aigües salutíferes foren, possiblement, l'element que va generar un interès per aquesta zona de la Selva en època romana. La seva situació geogràfica va determinar que els romans hi establissin un nucli urbà que cohesionés bona part del territori de l'actual comarca. La manca d'estructures que demostrassin una ocupació constant i amb un cert nombre de població, segurament va provocar que, en un moment indeterminat entre els segles III i IV, *Aquae Calidae* passés a formar part del *territorium* de *Gerunda*, ciutat que es trobava a 12 milles romanes (uns 18 km) (BURCH et al. 2010: 57).

Treballs arqueològics al Puig de Sant Grau

L'entorn immediat al centre termal de Caldes de Malavella ha donat força informació arqueològica que sembla confirmar l'ocupació i freqüentació de la zona a partir del segle II aC, sense cap resta que pugui donar indicis d'una ocupació anterior, en època ibèrica. Gràcies a l'arqueologia, s'ha pogut esbrinar quelcom més sobre els precedents constructius del recinte termal i la seva evolució al llarg del temps.

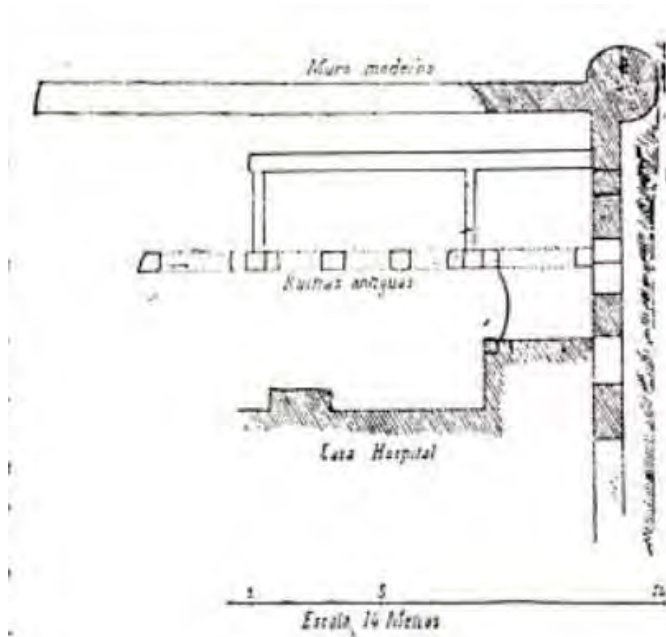

Fig. 68. Plànol de situació de les restes romanes al costat de l'hospital de pobres de Caldes. PUIG i CADAVALCH, 1934: 226).

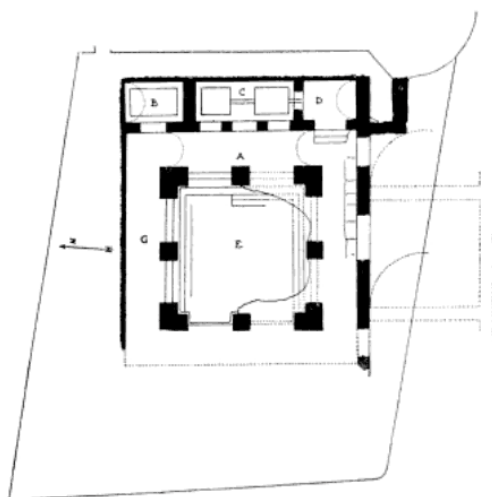

Fig. 69. Planta de les termes de Caldes de Malavella. (PUIG i CADAVALCH, 1934: 227).

A mitjan segle XIX es varen enderrocar les estructures del vell hospital *de pobres transeïnts* (PUIG i CADAVALCH, 1934: 225) del poble de Caldes de Malavella. Aquest hospital fou bastit aprofitant murs i paraments del vell castell de la vila. Amb els treballs d'enderroc varen veure la llum les restes del recinte termal d'època romana.

En l'obra *L'arquitectura romana de Catalunya*, foren publicats els resultats i observacions de Botet i Sisó. En aquesta obra es descriuen i ubiquen sobre el territori les restes localitzades tant de les termes de Puig de Sant Grau com dels indicis del Puig de les Ànimes (PUIG i CADAVALCH 1934: 225-227).

Posteriorment, l'any 1941, es va publicar l'estudi monogràfic de Serra-Ràfols, on feia una descripció de les restes i es presentaven una sèrie d'hipòtesis interpretatives de l'arquitectura de l'edifici termal (SERRA-RÀFOLS 1941: 304-315).

Entre els anys 1990-1993 es realitzaren unes campanyes arqueològiques i es va poder determinar que l'edifici termal, les restes del qual són avui dia visitables, fou construït durant el segon quart del segle I dC i es va reformar de manera substancial a finals del segle II, moment en què es va refer l'ala oest del recinte i s'hi construï una estructura en absis a l'extrem sud-oest del conjunt.

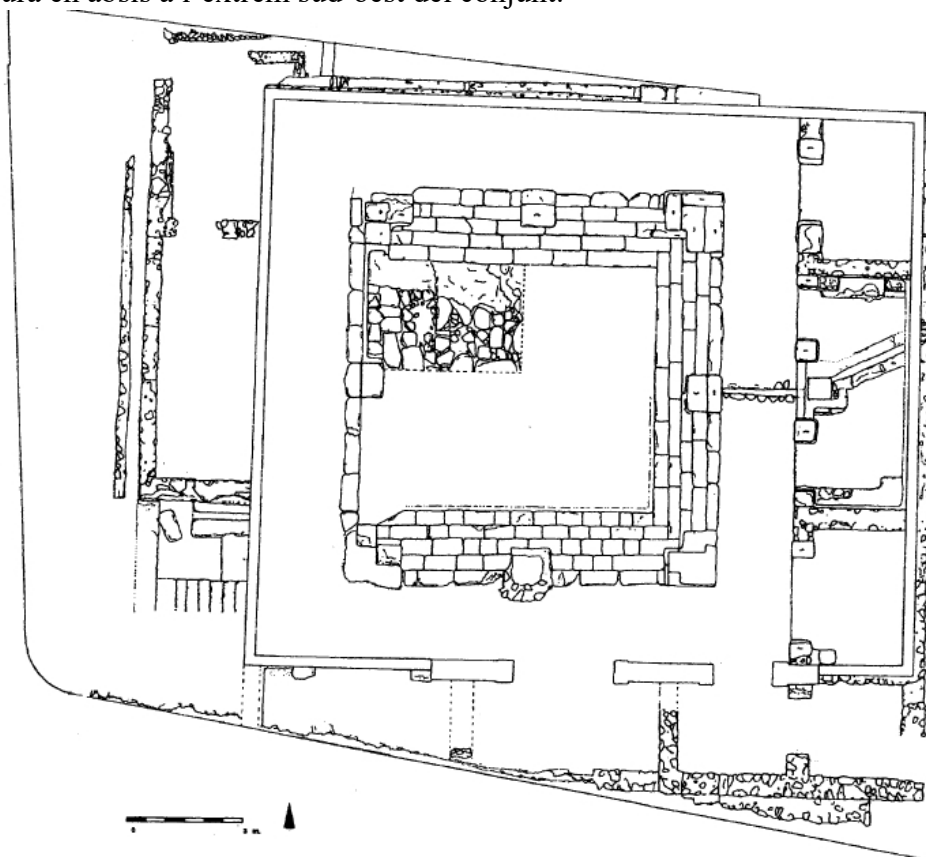

Fig. 70. Planta de la primera fase de les termes romanes. LLINÀS 2002.

Les excavacions de l'any 2002, a banda d'estudiar en profunditat la sala a la que tradicionalment s'ha atribuït el nom de sala sacra, posaren de manifest la possibilitat d'un edifici precedent al construït al segle I. Aquestes restes foren localitzades al costat meridional del monument. També es trobà un pilotatge de fonamentació realitzat en fusta, datat del segle I, ubicat al costat nord-est de la gran piscina central. Les restes d'un possible edifici precedent al gran centre termal ens situen en una explotació de les aigües termals ja en època republicana (segle II aC). Així doncs, ens trobem davant d'un recinte termal d'època tardorepublicana que al segle I es desmunta i, ocupant la mateixa ubicació, se n'establí un altre de més gran, amb una nova remodelació al segle II (BURCH et al. 2010: 357).

L'edifici tardorepublicà.

Les primeres restes d'estructures directament relacionades amb l'explotació de l'aigua termal es localitzaren en un solar on havia funcionat una embotelladora d'aigua (Eycam). L'any 2001, gràcies a un projecte que pretenia urbanitzar el ja esmentat solar, situat a llevant del conjunt termal, es realitzaren una sèrie de treballs arqueològics en la zona afectada per l'obra. Aquestes primeres troballes van fer que l'any 2002 es realitzés una excavació en extensió que va permetre localitzar una piscina i diverses conduccions relacionades amb el brollador termal. La cronologia de les restes es situa entorn de l'any 100 aC, esdevenint el primer testimoni de l'explotació del recurs termal. La piscina, l'estructura de la qual es perllongava per sota de la muralla medieval, tenia una amplada d'1,56 m al costat est i comptava amb un banc corregut, que s'estrenyia cap a l'oest, on ja no hi havia banc. La piscina era feta de pedra sense lligar i sense cara externa pel fet de trobar-se mig soterrada. Pel que fa a l'interior de la piscina, estava cobert per una capa d'*opus signinum* que també cobria el banc corregut del seu interior. El sòl era fet amb *tegulae* invertides. L'estructura de la piscina, amb una datació de construcció entorn de finals del segle II aC i mitjan segle I aC, fou amortitzada en unes reformes del recinte termal dutes a terme ja avançat el segle I (BURCH et al. 2010: 355-356). Per tant, es pot confirmar que en època baixrepublicana ja existia un edifici dedicat a l'explotació i ús dels brolladors termals de Caldes.

Les restes d'aquest primer edifici són molt fragmentàries i condicionades per la posterior edificació del nou balneari. L'arqueologia ha permès detectar en diferents punts del recinte restes de la primera construcció. Les del primer edifici es localitzaren majoritàriament a la zona sud, atès que el nivell del terreny baixava força en aquesta zona i ha permès conservar en més bon estat les restes estructurals. Un sondeig practicat a la cantonada entre la paret meridional i la paret mitgera, entre la sala sacra i la immediatament situada a l'est, va permetre identificar estrats del segle II aC així com un mur amb un arc obrat amb carreus de sorrenca que posteriorment fou condemnat. A l'altra banda del mur perimetral de l'edifici del segle I, situat a migdia, s'observà com aquest se sustentava sobre un altre mur, anterior. Correspondria al primer centre termal i era obrat amb carreus ben escairats. Per últim, a la cantonada sud-oest de la piscina central del recinte, sota el paviment de l'ambulacre, es va localitzar una seqüència estratigràfica datada del segle II aC o inicis del segle I aC. Per sota d'aquest estrat es va localitzar un

paviment de lloses, pertanyent al primer edifici baixrepublicà (LLINÀS, NOLLA 2011: 105-106).

A l'angle nord-oest del gran edifici altimperial es localitzà una estructura quadrangular encaixada en un retall practicat en la roca natural. Al nord d'aquesta estructura, es trobà una canalització que alimentava una fossa de petites dimensions. Més enllà del mur perimetral de l'edifici del segle I, al seu costat septentrional, es trobaren retalls en la roca molt similars al primer descrit. Tots s'han datat entorn al segle I aC. A aquestes restes s'hi ha d'afegir la petita piscina localitzada al solar de l'antiga embotelladora Eycam. Dirigint-nos cap al nord-est, es localitzà un seguit de conduccions connectades entre si que garantien la circulació de l'aigua. Eren rases practicades al subsòl argilós, les parets de les quals estaven cobertes amb plaques de fusta d'un 2-3 cm de gruix i cobertes, al mateix temps, per una altra placa de fusta. La primera característica és que, un cop observades les restes de la primera construcció, es constatà que l'edifici altimperial seguia la mateixa orientació.

Fig. 71. Vista actual de les termes. Fotografia de l'autora.

Entre els anys 2006 i 2007, es realitzaren tasques arqueològiques als entorns del jaciment, relacionades amb les obres de restauració i museïtzació. Els treballs es centraren en el sector sud-oest i tot el costat est. Amb aquests treballs es posaren al descobert restes d'un edifici preexistent al costat sud del conjunt termal així com el pilotatge de fonamentació a base d'estaques de fusta, datat del segle I, situat a costat nord-est de la *nataatio* central (LLINÀS, MERINO 2010: 357).

L'edifici altimperial.

La fase constructiva que millor coneixem de l'edifici termal del puig de Sant Grau és la corresponent a l'edifici del segle I. Ens dibuixa una estructura compacta, amb una gran *natio* central, envoltada per quatre ambulacres porticats. El passadís septentrional era l'únic que acabava en un mur cec. Els altres tres passadissos s'obrien a altres sales del recinte termal. Només es conserva una part de l'edifici, ja que moltes de les sales auxiliars que en formarien part, foren destruïdes des de molt antic. El nivell del terra actual és força més baix que el d'època romana. L'entrada, situada al costat de migdia, obria el pas a l'edifici mitjançant dos arcs amb dovelles i brancals de grans carreus de pedra sorrenca. L'estructura presenta un eix nord-sud, format per l'accés, el passadís, i la gran piscina com a eix central, seguit d'un passadís i un mur amb tres cambres obertes a tots dos costats, de les quals la del mig és més gran que les dues laterals. És en aquest sector on se situa el brollador de l'aigua termal, dins un espai que es va acabar d'excavar l'any

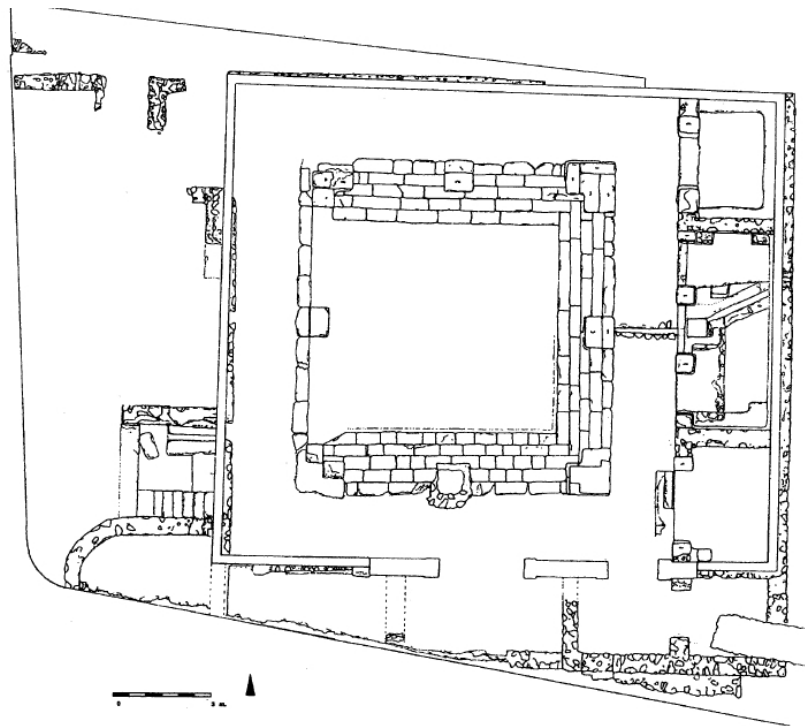

Fig. 72. Planta amb la reforma del segle II dC (LLINÀS 2002).

2002. El brollador es troba a la cambra central de les tres que conformen l'ala, situada a llevant de la gran piscina.

La gran *natio* central està formada per blocs de gres, amb un accés esglaonat per tres dels seus costats, nord, est i sud, i amb un mur recte i cec a ponent. El paviment de

la piscina era format per lloses de pedra calcària col·locades sobre l'argila natural del lloc, sense cap material que les unís. La natura argilosa del sòl fou suficient per garantir la impermeabilitat de l'estructura. Posteriorment, el terra es cobrí amb un paviment gruixut d'*opus signinum* que va provocar la desaparició del primer graó (LLINÀS 2002: 69-71). El fet que s'eliminés aquest últim graó d'accés és indicador que, entre l'ús del paviment de lloses i el de *signinum*, va passar un cert temps. En la primera fase de l'edifici termal del segle I, s'utilitzaren carreus ben treballats que conformen les estructures dels arcs que obren pas a les diferents sales del recinte i les voltes que cobrien els passadissos.

Per últim, cal determinar el tipus de cobertura que funcionaria en la zona de la piscina central, sense deixar de banda la possibilitat que aquesta anés descoberta, com en molts altres recintes termals. Segons Llinàs, la piscina central aniria coberta per una cúpula central d'arestes. Les voltes dels passadissos i la possible cúpula central estaven construïdes amb morter de calç i pedra volcànica que farien més lleugera l'estructura (LLINÀS 2002: 72). Una altra possibilitat és que la piscina central fos a l'aire lliure, sense cap mena de cobertura, com podem veure en altres casos: Caldes de Montbui (MIRÓ 1987, MIRÓ 1992a, MIRÓ 1992b, MONTLEÓN 2002), Bath (Anglaterra) (CUNLIFFE, DAVENPORT 1985a), Balneari de Baños de Zújar, Granada (DÍEZ de VELASCO 1992a: 397), Hammam Berda, Algèria (DÍEZ de VELASCO 1998: 30), Balneari de Caldas de Lafões, a São Pedro do Sul, Portugal (DÍEZ de VELASCO 1998: 38-39). El fet que aquests centres termals tinguin *natationes* descobertes es pot explicar pel fet que, gran part d'aquests recintes tenen aigües que brollen, de manera natural, a molt altes temperatures¹⁴⁰. La necessitat de regular la temperatura del recinte termal, faria que una zona a l'aire lliure fos viable, evitant l'alta acumulació de vapors i altes temperatures dins del recinte.

La hipòtesi que la piscina central de Caldes fos descoberta ja fou presentada per Serra-Ràfols en el seu estudi sobre el recinte termal, ja que quan parla de la *natatio*: *Esta no cabe duda que era al aire libre, cosa que permitía el clima, en general benigno de la localidad, unido a lo resguardado de la situación de la piscina* (SERRA-RÀFOLS 1941: 311), detalls als quals afegeix que l'alta temperatura de l'aigua era garantia d'una bona temperatura a l'interior de l'edifici. També cal pensar en la possibilitat d'una cúpula dotada d'un *oculus* central que permetés la ventilació del recinte i la regulació de la

¹⁴⁰ Caldes de Malavella (60°C), Caldes de Montbui (70°C), Baños de Zújar (38°C), Hammam Berda, Argèlia (29-35 °C), Balneari de Caldas de Lafões (69°C).

temperatura, donat que les aigües brollen a altes temperatures i també existia la necessitat de regular-ne l'escalfor. Una dada d'interès és la troballa d'una quantitat notable de fragments de vidre pla. La major concentració d'aquest material es localitzà en dos estrats datats entre el 100-150¹⁴¹ i ubicats en un dels sectors, 8000 segons la memòria d'excavació de Llinàs (2002), de l'edifici antic, concretament a la cantonada nord-oest. Aquesta troballa ens indica que molt possiblement en la zona de la façana o en el costat nord de l'edifici devien obrir-se grans finestrals per il·luminar l'interior de l'edifici (LLINÀS 2002).

Pel que fa a les llànties localitzades en el transcurs de les excavacions dutes a terme a inicis dels 2000, hem observat, gràcies a la memòria arqueològica dels treballs, que aquestes es concentraven a la banda oest del conjunt termal (LLINÀS 2002: 27), entre el mur que tanca l'ambulacre per aquest costat i el mur que delimita la zona occidental del recinte. Concretament, es produeix una concentració de llànties a la zona nord-oest del recinte, un total de dotze peces (aproximadament) i amb una cronologia del segle II. La veritat és que el nombre de peces localitzades resulta poc rellevant per poder confirmar una necessitat imperiosa d'il·luminació artificial a l'interior del recinte i, per tant, creiem que un sistema de finestres i, fins i tot de la manca de sostre sobre la *natatio* central, respondrien al baix nombre de llànties localitzat.

Centrem-nos ara en la sala central del costat est del recinte. Aquesta ha estat considerada com l'espai sacre de l'espai termal i presenta una evolució constructiva molt interessant. En la seva primera fase, durant la qual es realitzà l'adequació del brollador de l'aigua, la sala *sacra* estava formada pels murs que la delimiten per l'est, nord i sud. Oberta a l'oest, a l'ambulacre, amb una triple porta realitzada amb grans blocs de pedra granítica (LLINÀS 2002: 59), usats en els brancals, els dos pilars centrals i les llindes. Pel mig de la porta central passava la canalització que duia l'aigua fins a la piscina des del brollador, travessant un petit llindar i el paviment de l'ambulacre est. La font de l'aigua termal situada dins de la sala es trobava descentrada a la banda nord de la paret de llevant i l'aigua creuava l'estança a través d'una canalització en diagonal fins a un registre quadrangular, situat darrera del llindar de la porta de la sala central, i passava, a través de l'ambulacre, cap a la piscina.

¹⁴¹ Els estrats amb major concentració de restes de vidre pla son el 8082, amb 24 fragments de vidre pla dels quals, en la memòria d'excavació, es fa expressa referència a la possibilitat que siguin vidres de finestra. Per altra banda, trobem que l'estrat sota la UE 8082, la UE 8086 presenta 51 fragments de vidre, els quals molt possiblement també formessin part d'una finestra (LLINÀS 2002: 28 + fitxes estratigràfiques + planimetria).

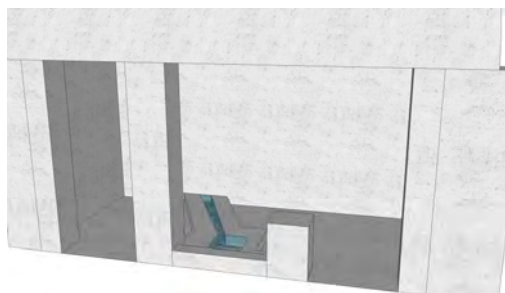

Fig. 73. Restitució de la sala sacra, fase 1.
Dibuix de l'autora

En el moment fundacional, aquesta estança era un espai que funcionava únicament com a punt de captació i transport de l'aigua des de la font fins a la *natatio* central.

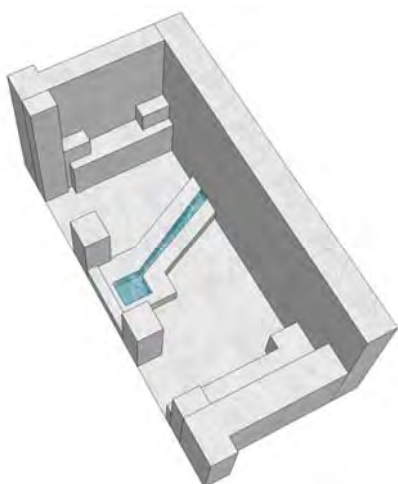

Fig. 74. Restitució de la sala sacra, fase 2.
Dibuix de l'autora.

En una segona fase, poc després de la fundació del recinte, fou quan es realitzà el procés de sacralització i embelliment arquitectònic del brollador. L'espai es transformà per adquirir funcions religioses, que el vinculaven amb l'ús terapèutic de l'aigua. Adossada a la paret nord de l'habitació, es va construir una balda de 85 cm d'alçada per 65 cm d'amplada, obrada amb morter i arrebossada amb calç. A banda i banda de la balda, se situaren dues pilastres quadrangulares, adossades a les raconades de la cambra. Creiem que cal considerar aquest espai

com el lloc on s'ubicaria una imatge de la divinitat a la qual es rendia culte que, podem plantejar, seria Apol·lo basant-nos en els testimonis epigràfics conservats (COSTA 2011b: 41). Al frontal de la balda es va localitzar un esvoranc semicircular, que donaria fe d'alguna decoració o objecte adossat a la plataforma o petit altar, i que ja des d'un

Fig. 75. Restitució de la sala sacra, fase 3. Dibuix de l'autora.

moment antic fou repicat i eliminat. Al mateix temps que s'aplicaren aquestes reformes, es col·locà una nova capa de morter de calç a tota la cambra que fou decorada amb pintura policromada, la decoració de la qual compagina elements geomètrics i vegetals. La conservació d'aquesta decoració pictòrica es deu a les capes de concreció calcària que la mateixa aigua del recinte ha anat dipositant al llarg del temps a tota la sala.

La tercera fase ve caracteritzada pels problemes que ja en la segona fase varen sorgir com a conseqüència de la deposició de concrecions calcàries

formades per l'aigua. En aquest moment, i per tal de mantenir l'abastament d'aigua a la *natatio* central, la triple porta que donava entrada a la sala de culte es tancà amb uns envans de pedra i fragments de *tegulae* lligats amb morter. L'envà de la porta que queda més al sud mostra la construcció d'un desguàs que conduïa l'aigua cap a l'ambulacre i, finalment, feia arribar l'aigua a la *natatio*. Aquesta solució, temporal, es va haver d'assumir a causa de l'obturació del desguàs primigeni motivada per les concrecions calcàries que provocava vessaments d'aigua dins de la sala de culte i l'ambulacre, provocant desperfectes i una mala renovació de l'aigua de la piscina.

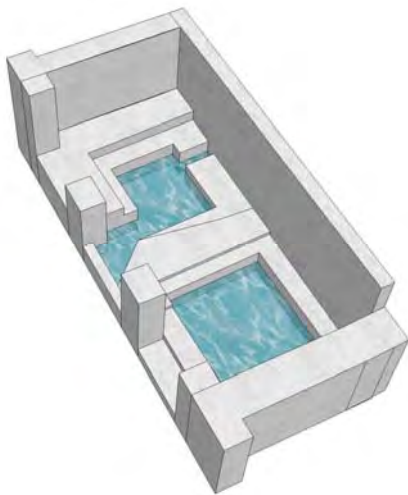

Fig. 76. Restitució de la sala sacra, fase 4. Dibuix de l'autora.

La quarta fase de la sala en qüestió es caracteritza per un canvi en l'accés a l'estança, ara des del nord-oest. Una escala no conservada permetia pujar des de l'ambulacre fins a una plataforma a través de la qual, usant dos graons, s'accedia a la font, la canalització restaurada i una segona plataforma. Aquesta quarta fase sembla comportar la pèrdua de la funció sacra d'aquest espai, que recuperaria la funció inicial per a la qual fou creat: conduir i regular la sortida d'aigua des de la deu cap a la *natatio*. Aquestes últimes reformes es

produïren al segle II i l'estructura perdurà amb aquestes característiques al llarg del baix imperi i l'antiguitat tardana. En aquest moment, es van fer canvis en l'estructura de l'edifici, entre les quals destaca la construcció d'un dipòsit rematat per un absis al costat oest, recobert d'*opus signinum*. Aquest sortia més enllà dels límits de l'edifici i ha estat interpretat com un element que regulava la sortida d'aigua de la gran *natatio* (LLINÀS 2002: 72).

Per altra banda, el passadís situat al sud, el que comunica l'accés al recinte amb la gran piscina quedà modificat per la clausura d'una porta secundària, quedant només la porta central per accedir-hi.

Els materials arqueològics localitzats durant les excavacions, ens mostren que l'abandó de l'edifici es produí en algun moment entre finals del segle IV i principis del segle V. Una part del conjunt fou aprofitat a l'edat mitjana, integrant-se en l'estructura d'un castell i funcionant igualment com una zona de banys que seguia aprofitant el brollador d'aigua termal (LLINÀS 2002: 74).

El fet més estrany i que queda sense cap mena d'explicació es troba en la desaparició de la sala de culte, a la darrera fase d'existència de l'edifici. (LLINÀS, NOLLA 2011: 106-110, LLINÀS, MERINO, MONTALBÁN 2004: 75-76, LLINÀS 2002: 59-63).

Fig. 77. Imatge amb les portes de la sala sacra tapiades. Servei d'Arqueologia. Girona.

Aquestes reformes significaren la desaparició del culte a les aigües a partir del segle II dC? No és el cas. Aquesta centúria sembla el moment de màxim esplendor del municipi, i és el moment en el que es data la inscripció que fa referència a Apol·lo. El més probable és que es traslladés la representació de la divinitat o es configurés un nou espai pel culte dins de l'espai termal. És molt difícil d'entendre que, per un problema estructural i de manteniment, es renunciés al culte sense habilitar cap mena d'espai alternatiu.

Materials

Dins de les troballes localitzades a l'interior del recinte termal cal dedicar un apartat als materials relacionats amb l'establiment i directament vinculats tant al culte com a l'explotació de les aigües termals i al déu que representava les seves virtuts.

Numismàtica

Entre els materials localitzats dins del jaciment, destaquen, tot i no trobar-se en abundància, les monedes.

Es trobaren dos asos d'Empúries amb llegenda ibèrica del segle II aC i un grup de monedes imperials: una moneda d'Antonina, dona de Drus (45-54), una de Sabina, una d'Adrià, una d'Antoninus Pius, una de Gordià III i una de Constanci II, a part d'altres

monedes no identificables a causa de la corrosió de la calç de l'aigua. El marc cronològic que presenten va des del segle II aC (asos emporitans) fins al segle IV (bronzes de Constantí) (ABAD 1992: 148). El fet de trobar-se en un espai tancat, com és una piscina, facilitava el reconeixement d'aquestes monedes com a donatius, ja que en casos de troballes en rius o espais naturals pot fer-se més difícil justificar que es tracti d'ofrenes i no de simples distraccions per part d'un banyista. Part de les monedes que foren localitzades en el jaciment es trobaren, de la mateixa manera que dues de les pedres d'anell de les quals parlarem més endavant, en el registre del desguàs de la piscina. La ubicació de la troballa no nega que aquestes siguin ofrenes al déu. Hem de pensar que la donació de monedes com a mostra física del pacte entre el fidel i el déu, feia que aquestes fossin propietat de la divinitat i, en cap cas, podien ser utilitzades per cap altra persona; per aquesta raó mai eren recollides del lloc on les dipositava el fidel. D'aquesta manera, quan la piscina es buidava o es feia córrer l'aigua, les ofrenes de la piscina podien patir la sort d'anar a parar a les canalitzacions. En molts altres establiments termals, tals com Baños de Montemayor o Alange, s'han trobat monedes en els registres i canalitzacions, fruit de l'arrossegament de l'aigua (ABAD 1992: 137-138, DÍEZ de VELASCO 1998: 131-134).

El ventall cronològic d'aquesta troballa és tan ampli que no denota moments puntuals de major freqüentació del recinte, però sí mostra que, tot i produir-se canvis en la sala de culte, encara es feien ofrenes a les aigües com a mínim dos segles més tard. Per tant, d'alguna manera el culte seguí vigent durant més temps del que en un principi podrien indicar les restes arquitectòniques.

Pedres d'anell

Dins del desguàs de la *natatio* central es varen recollir, sota un capa de concrecions de calç, unes pedres d'anell que també s'han de considerar elements abocats com ofrena (NOLLA, SANTOS, MERINO 1993b: 99-100).

Les pedres d'anell localitzades son peces molt interessants que val la pena estudiar tant a nivell simbòlic, com a element votiu dins del ritual, i com element iconogràfic, donada la decoració que presenten:

1- Pedra en forma d'escarabat pertanyent a un anell tipus "escaraboide" basculant. Gemma blavosa amb unes mesures de 2,2 cm (conservats) per 1,7 cm (en la part més ampla). La peça no presenta un bon estat de conservació. La part superior imita la clova d'un escarabat. A la banda contrària, per desgràcia, no es conserva el possible gravat que

completaria la decoració de la pedra. El perfil de la peça mostra una estria en tota la seva llargària, que seria el punt on quedaria subjecta a la part metàl·lica de l'anell, permetent girar la peça per poder mostrar la decoració dels dos costats de la pedra. La forma és molt comuna, i la decoració, malgrat no conservar-se en aquest cas, sol fer referència a divinitats egípcies o a símbols màgics i/o protectors.

Fig. 78. Pedra d'anell amb forma d'escarabat, localitzada a la *natatio* de Caldes. Foto de l'autora.

2- Gemma ovalada, de color blau. Manca la meitat inferior de la peça, les mesures de la qual serien de 0,72 cm (falta la meitat 1,4 cm aprox. en origen) per 1 cm d'amplada. La figura representada al centre de la peça és un personatge masculí, de tors nu que en la seva mà dreta sustenta un objecte no visible. Es tracta d'una representació de Perseu amb el cap de Medusa a la mà esquerra. Les línies que es veuen discorrent cap avall representen la sang del cap tallat, de la qual va néixer Pegàs¹⁴². A la banda esquerra de la gemma, s'intueix l'espasa corba amb la que ha decapitat a Medusa. El fet que falti la meitat inferior de la peça en dificulta la seva identificació amb total certesa. No podem saber si l'escena tenia algun element que la completés¹⁴³.

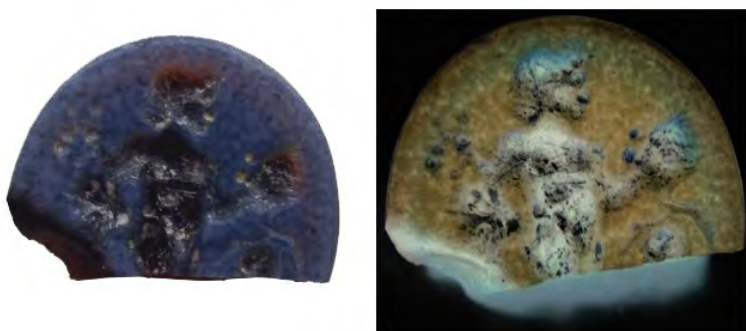

Fig. 79. Pedra d'anell amb la imatge de Perseu localitzada a la *natatio* de les termes. A la dreta, el negatiu de la imatge permet veure millor certs detalls. Fotografia de l'autora.

¹⁴² HESÍODE; *Teogonia*, 280-283, ESTRABÓ, *Geografia*, 8,6,21, OVIDI, *Metamorfosis*, 4, 706-708, APOL·LADOR, *Biblioteca*, 2, 3.

¹⁴³ Vull agrair als doctors David Vivó i Marc Lamuà el seu ajut per la identificació iconogràfica d'aquesta peça.

3- Gemma de color blau, ovalada, amb un lleó en cursa, mirant cap a l'esquerra. Les mesures de la peça són de 1,3 cm per 1,1cm. El lleó és un animal molt freqüent en pedres d'anell. Sobretot en un context de tipus protector.

Fig. 80. Pedra d'anell amb la imatge d'un lleó, localitzada a la *natatio* de Caldes. A la dreta, el negatiu de la imatge permet veure millor certs detalls. Fotografia de l'autora.

4- Gemma rodona de color taronja (cornalina?). Presenta una mesura aproximada de 0,9 cm de diàmetre. La peça té gravada la figura d'un animal, sembla ser un porc que mira cap a l'esquerra. El porc podria tenir relació amb la deessa Demèter, vinculada a l'abundància i la fertilitat dels camps. Paral·lels, entre altres, localitzats al British Museum.

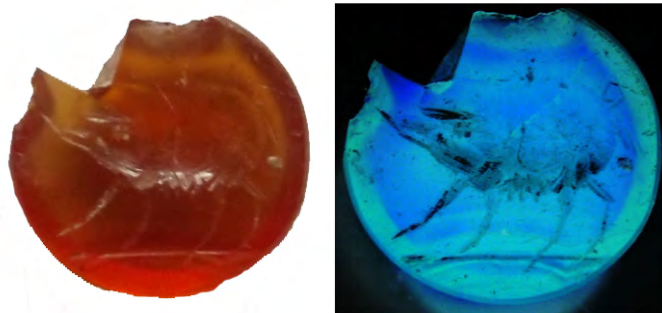

Fig. 81. Pedra d'anell amb la possible representació d'un porc, localitzada a la *natatio* de Caldes. A la dreta, el negatiu de la imatge permet veure millor certs detalls. Fotografia de l'autora.

Epigrafia

L'últim element al que volem fer referència és, possiblement, el més complex. La primera inscripció localitzada a *Aquae Calidae* es la següent: *Apollini/ Aug. Ho/ nori Mem/ oria eque L./ Aemili L. Fil./ Quir. Celati/ Ani Porcia/ Festa Fili/ / Karisimi/ L.D.D.D.* Traduïda com: A l'August Apol·lo i en honor i memòria de Luci Emili Celacià, de la tribu Quirina, fill de Luci i fill seu estimat, posà Porcia Festa en una ubicació donada per decret dels decurions (CIL II 6181 / IRC, III, 8).

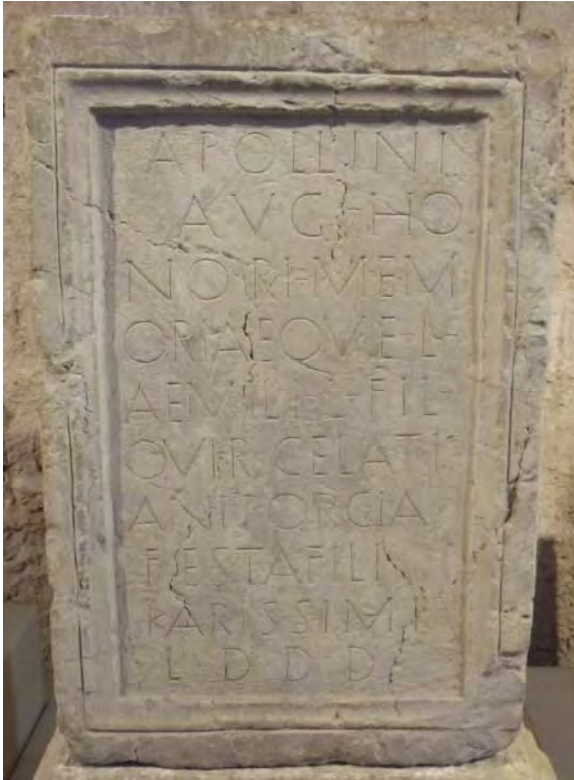

Fig. 82. Epígraf dedicat a Apol·lo, localitzat a Caldes de Malavella. MAC Girona. Fotografia de l'autora.

Es tracta d'una inscripció sobre un bloc de marbre amb unes mesures de 56 x 44 x 88 cm, la qual, en la part superior, comptava amb un espai per situar una escultura que, molt probablement, era una representació del fill de la família caracteritzat com la divinitat, en un intent de superar la seva mort. Aquesta inscripció, alhora pedestal per l'estàtua, ha estat tradicionalment considerada com un element que testificaria l'atribució del poder guaridor de les aigües, al déu Apol·lo. Segons Mayer, el fet que en la inscripció es faci menció expressa de la *origo* del personatge, *Aquicaldensis*, és un fet poc usual. Aquesta menció podria venir propiciada en tractar-se d'un

personatge foraster o bé per formar part de la primera generació, dins de la ciutat d'*Aquae Calidae*, d'una família forastera (MAYER 2010: 308), molt possiblement provinents d'*Aeso*. L'epígraf fou localitzat l'any 1871 entre els materials d'enderroc de l'antic paviment de l'església romànica de la localitat i avui dia es troba exposada al MAC-Girona, i ha estat considerada una peça de mitjan segle II.

La inscripció, força complexa, uneix en un mateix text un caràcter honorífic i funerari. En ella trobem una referència al déu Apol·lo adjectivat com *Augustus*. Aquest adjectiu que acompanya el nom de la divinitat podria ser una mostra de l'interès, per part del dedicant, d'oficialitzar la invocació. Trobem exemples de l'ús d'aquesta adjectiu al déu en nombroses inscripcions escampades per tot l'imperi¹⁴⁴.

¹⁴⁴ 1-Apollini Aug(usto) sacr(um) / M(arcus) Sentius M(arci) f(ilius) Serg(ia) Maurianus / Italic(ensis) aedil(is) Ilvir augur perpetuus / colon(iae) Ael(iae) Aug(ustae) Ital(icae) ex arg(enti) p(ondo) C d(ono) d(edit). 131-170 dC Itàlica, Bètica (Santiponce), HD 000030

2-Apollini Augusto / Atesmerti / Sex(tus) Aemil(ius) N[at]alis lib(ertus) / Faustu[s ---] / M(arcus) Iu(v)ent(ius) [---], 101-200 dC, Provinvia Lugdunensis, Galia. HD 002892

3-[Ap]ollini Aug(usto) / sanct(o) cons(ervatori) sacrum / M(arcus) Scandilius / Fabatus praef(ectus) / equitum alae / Aurianae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito), 107-162 dC, Provincia Raetia, Germania. Mertingen-Burghöfe. Ausburg, HD 004432

4-Apollini Aug(usto) / municipii Igabrensis / beneficio Imp(eratoris) Caesaris Aug(usti) Vespasiani / c(ivitatem) R(omanam) c(onsecutus) cum suis per hono[r]em / Vespasiano VI co(n)s(ule) / M(arcus) Aelius M(arci) fil(ius) Niger aed(ilis) / d(edit) d(edicavit), 75dC, Igabrum, Bètica-Cabra, HD 007479, AE 1986, 0334d. CIL 02, 01610.

L'elecció d'Apol·lo com a divinitat protectora d'August facilità l'expansió del seu culte associant-lo amb l'emperador, sota l'advocació d'*Apollo Augustus*. A la província de la Bètica es localitzen tres inscripcions en les quals Apol·lo es presenta amb aquest epítet. En una d'aquestes inscripcions (CIL II, 2004)¹⁴⁵, Apol·lo apareix associat amb Esculapi, on semblaria que en aquest cas es vol fer referència a la vessant mèdica del déu (*Apollo Medicus*) (RODRÍGUEZ 1991: 43). El fet d'afegir l'epítet *augustus* darrere el nom d'una divinitat, i en especial Apol·lo que tenia una estreta relació amb la família

5-[Ap]ollini / [A]ug(usto) sac(rum) / [- Au]rel(ius) Ve/[r] dec(urio) [eq(uitum)] / coh(ortis) III Al[p(inorum)] / iterata / statione // l(ibens) p(osuit) 151-200dC Dalmàcia- Sipovo (Bosnia Herzegovina), HD 010864, AE 1975, 0677.

6-Apollini Aug(usto) sacr[um] / Optatus Aug(usti) liber[tus] / [a]diut(or) t[ab]ul(arii) tem[plum] / [---]SE(?) [---] HON(?) [---] / [---]VM[---] / [-----?], 101-200 dC, Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa Dacia (Deva, Rumania) HD012423, AE 1976, 0578, AE 2007, 1188.

7-Apollini / Aug(usto) / Sempronius Ca[rus] Silvini f(ilius) / Lucretius Marti/alis Lucreti f(ilius) / aediles / d(e) s(ua) p(ecunia) f(aciendum) c(uraverunt) ? Andelos, Hispania Citerior (Andión, La Rioja), HD 015546, HEp 1 1989, 491, AE 1989, 0456.

8-Apollini Aug(usto) sacrum / C(aius) Iulius M(arci) f(ilius) Cor(nelia) Placidus flam(en) perpet(uus) / s(ua) p(ecunia) f(ecit), Mustis, Africa Proconsularis. Tunísia HD 015692 AE 1968, 0587

9-Apollin[i] / [A]ug(usto) / C(aius) Iul[ius] / Rufin[us] / posui[t], 1- 100 dC, Caesena, Aemilia (Regio VIII), (Cesena. Italia), HD016087, AE 1991, 0693, AE 2003, 0651

10-Ap[ol]li/ni [A]ug(usto) [----- ?], Mactaris, Africa Proconsular (Makthar, Tunísia), HD 018742, AE 1960, 0110

11-Apollini / Aug(usto) sac(rum) / Panes N[o]setis / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito), 101-230 dC, Alburnus Maior, Dacia (Rosia Montana, Rumania), HD018976, AE 1960, 0236.

12-A(pollini?) Aug(usto) sacr(um), Castellum Tidditanorum, Numidia (Le Kheneg, Algeria) HD 019390, AE 1959, 0184

13-Deo / patrio / Apollini / Aug(usto) / sac(rum), Bulla Regia, Africa Proconsularis (Hammam Darradji, Tunísia), HD022007, AE 1906, 0140.

14-Apollini Aug(usto) / pro salute / Marciae T(iti) f(iliae) Taurinae / Epicifius lib(ertus) ex vot(o), Narbonesa (Grésy-sur-Isère, França), HD024417, AE 1936, 0112.

15-Apollini / Aug(usto) / Q(uintus) Annius / Q(uinti) Anni Aproniani / lib(ertus) Gallus Patric(iensis) / ob honorem V(ir)atus sui / adiutorio Q(uinti) Anni / Fabiani fili sui / d(edit) d(edicavit), 131-170 dC, Aurgi, Bètica (Jaén), CIL 02, 03358., HD029627

16-Apollini / Aug(usto) / Vibia Trophime / votum animo / libens solvit, 101- 200 dC, Urso, Bètica (Osuna, Sevilla), HD031538, CIL 02, 01403.

17-Apollini Aug(usto) Epaphro[ditus Aug(usti) lib(ertus) proc(urator)] / Apollini Aug(usto) Hyacinthus Aug(usti) lib(ertus) p[roc(urator) aediculam vetustate] / delapsam(!) sua pecunia [refecit] Volsinii, Etruria, Regio VIII. (Castiglione in Teverina, Italia), HD033513, AE 1904, 0195.

18-Apollini / Aug(usto) / in memoriam / M(arci) Modesti M(arci) f(ili) / Repentini / M(arcus) Modestius / Repentinus / pater vet(eranus) ex dec(urio) / al(ae) I Aravacorum, 131-170 dC, Ovilava, Noricum (Wels, Austria), HD034875, CIL 03, 05629.

19-Deo / Apollini Aug(usto) / C(aius) Iul(ius) Lysias (centurio) / [I]eg(ionis) XIII <g>em(inae) Se[veriana]e ius/[su] nu[m]inis e[i]us p[ro]rti[cum] pe[cun]ia [su]a [fec]it, 222-235 dC, Apulum, Dacia (Alba Iulia, Rumania), HD038007, CIL 03, 14469.

20- A[p]ollin(i) / Aug(usto) L(ucius) Ae[m]l(ius) Car[us] / [I]eg(atus) Aug(usti) / pr(o) pr(aetore) / [III]I Da[c]iarum]], 173-175 dC, Sarmizegetusa Regia, Dacia (Grădiştea de Munte, Rumania), HD043922, AE 2001, 1716., CIL 03, 01415.

21- [Apoll]ini A[ug(usto)] / [---] M(ani) l(ibertus) Cres[cens] / [ob ho]nore[m] / [sevirat]u[s] / [-----, 69-150 dC, Emporiae, Hispania Citerior (Empúries), HD044028, IRC 3, 013; pl. 13, 13.

22-Apollini Aug[usto] / Cornelius • [- - -?] / 3Martí • Augusto / d(e) -s(ua) - [p(ecunia) d(edit) d(edicavit)], Obulcula, Bètica (Fuentes de Andalucía, Sevilla), HD048796, AE 1998, 0738, HEp 08, 1998, 0416.

23- Apollin[i] / Au[g(usto)], Thugga, Africa Proconsularis (Dougga, Tunísia), HD049934, AE 1997, 1659.

24-Apollini Aug(usto) / sacrum / C(aius) Caelius Tertius / ex voto, Augusta Rauricorum, Germania Superior (Augst, Suïssa), HD053571, AE 1992, 1274.

25- Apollin[i] Augusto? sacr(um) / T(itus) Fláviu[s] --- / et Vitru[via ---] / voto [suscepto et?] so[lu]to don(um)? ded(erunt)?], 71-130 dC, Santuari Siriac, Roma, AE 1998 (2), AE 1998, 0208,

26- Postumius / [C]astrensis / Apollini et Aesculapio / Aug(ustis?) d.d., Nescania, Betica (Cortijo de Escaña), CIL II, 2004.

¹⁴⁵ Postumius / [C]astrensis / Apollini et Aesculapio / Aug(ustis?) d.d.

imperial i la figura d'August, fa que la figura de l'emperador estigui sota la protecció expressa d'aquesta divinitat (SAYAS 1989: 445).

Pel que fa a la fórmula final de la inscripció de Caldes "*Loco dato decreto decurionum*", faria referència al permís del govern local per ubicar una estàtua en un espai públic, erigida a un particular. Aquesta fórmula només s'utilitza en l'epigrafia honorífica quan la iniciativa d'honorar una persona amb una estàtua és impulsada per un particular que sol·licitava a l'*ordo* la concessió d'espai públic i assumia el finançament de l'homenatge (MELCHOR 2006: 203). El lloc preferent per l'erecció d'aquestes estàtues era el fòrum i el seguien en importància els carrers que hi desembocaven (MELCHOR 1994: 226). Solia ser un honor buscat per les elits urbanes, com a acte de prestigi i, al mateix temps, garantien la perpetuació del seu record en la comunitat cívica. Els homenatges estatuaris eren un privilegi dels membres de les classes dirigents, ja que només ells podien reclamar l'erecció d'una estàtua en un lloc públic (ALFÖLDY 1981: 277). La donació d'estàtues per part de les elits municipals és l'acte d'evergetisme que té major nombre de testimonis a Hispània. Sobretot les referides a membres notables de la comunitat, honrats per decret decurional, amb el dret a establir una escultura que els representés en un espai públic (MELCHOR 2009: 403). El costum d'erigir estàtues a membres destacats de l'elit municipal es va començar a estendre des d'inicis del segle I, aconseguint la seva màxima difusió durant el segle II (MELCHOR 2006: 201), que és la cronologia que es proposa per al pedestal inscrit de Caldes.

Podem establir diferents hipòtesis sobre aquesta inscripció i la seva relació entre l'elit local que la va costejar i el tipus de fidels dels banys termals. Díez de Velasco presentà la teoria en la qual es defensava el fet que les elits tenien la predilecció d'oferir epígrafs a les divinitats plenament romanes, per distanciar-se de divinitats menys romanitzades, considerades «inferiors» pel gust indígena. Aquesta pràctica definiria un comportament votiu diferencial per part de membres de l'elit local, tal com succeeix en el cas de Baños de Alange (Badajoz) on, en una inscripció votiva, adjectivaven a Juno com *Regina* (CIL II, 1024), fet que, unit al coneixement que fou l'elit local la que dedicà l'epígraf, dona un major estatus a la dedicació a la divinitat (DÍEZ de VELASCO 1998: 116-117). Aquest tipus de cultes, plenament romans, els desenvolupà una població que no presenta rastre d'indigenisme.

No podem afirmar, de manera rotunda, que Apol·lo fos la divinitat a la qual fossin dedicades les aigües de Caldes. Però sí podem veure diferents fets rellevants: ens trobem

en un entorn sense un clar nucli urbà, però sí amb una elit que volia perpetuar el seu record mitjançant la donació d'una estàtua. La inscripció que presenta el peu de l'escultura fa referència clara a la protecció d'Apol·lo August, on es veu clarament una relació entre *Aquae Calidae* i el déu Apol·lo, relacionant-lo amb el culte imperial. Caldes no ha donat mostres de tenir un fòrum o un espai de caire públic, més enllà del conjunt termal. Si l'única divinitat de la qual tenim referències és Apol·lo i els entorns els formaven les termes, no es agosarat pensar en relació el déu i el conjunt termal. I per últim, és evident que Apol·lo tenia una vessant mèdica que es constata al llarg de tot l'imperi romà, així que, almenys, podem hipotetitzar amb els vincles d'Apol·lo com a divinitat protectora de les aigües termals de Caldes de Malavella.

Apol·lo es mostra com una divinitat termal a Hispània, localitzat en les zones més romanitzades de la península, com són la costa mediterrània i la Bètica, però sense el desenvolupament que es troba en els exemples gals. En aquest cas, com el de Caldes de Montbui (CIL II, 4487), cal parlar d'un culte balneari similar al que es podria trobar a la Gàl·lia i al nord d'Itàlia, fet que no es produeix a la resta de la península, on la resistència a les divinitats romanes fou major. La vessant guaridora d'Apol·lo és un fet constatat des de molt antic¹⁴⁶, igual que la seva relació amb les aigües i sobretot les que presenten determinades qualitats com brollar a altes temperatures.

Una segona inscripció localitzada a Caldes no ens aporta informació sobre el culte termal, però sí que fa referència a un càrrec del govern municipal, fent menció exacta a *Aquae Calidae*, i està relacionada amb els personatges que ens apareixen en la primera inscripció. Es tracta d'una inscripció funerària on es recorda un alt càrrec del municipi: *L(ucio) Aemilio L(uci) / fil(io) Quir(ina) / Probo Aqui / Caldensi ann(or)um XXV/II aed(ili) Iivir(o) / L(ucius) Aemilius / Celatus et / Porcia Proba / filio / - - - - - ? (IRC III, 9).*

¹⁴⁶ **TITUS LIVI**, *Ab Urbe Condita/Historia de Roma desde su fundación*, XL, 51: M. Fulvius plura et maioris locavit usus: portum et pilas pontis in Tiberi, quibus pilis fornices post aliquot annos P. Scipio Africanus et L. Mummius censores locauerunt imponendos; basilicam post argentarias nouas et forum piscatorium circumdatis tabernis quas uendidit in priuatum; [et forum] et porticum extra portam Trigemina[m], et aliam post naualia et ad fanum Herculis et post Spei ad Tiberim <et ad> aedem Apollinis medici.

Marco Fluvio contrató obras más numerosas y de mayor utilidad. Construyó un muelle sobre el Tíber e hizo colocar los pilares de un puente sobre los que, algunos años después, los censores Publio Escipión y Lucio Mumio adjudicaron la colocación de arcadas. Construyó una basílica detrás de las nuevas tiendas de los cambistas, un mercado de pescado rodeado por puestos que vendió a particulares, una plaza de mercado rodeada por columnas y otro pórtico detrás de las atarazanas, junto al templo de Hércules, detrás del Templo de la Esperanza, en el Tíber, y junto al templo de Apolo Médico. (Trad. Ed. Gredos)

El ritual

Atès que l'arqueologia ens ha donat mostres evidents de què a Caldes existí un culte a l'aigua termal, personificat en el déu Apol·lo com a protector de les aigües, cal plantejar la hipòtesi de com es produïrien els rituals que s'hi relacionaven.

En un primer moment, el fidel accediria al recinte al llarg de l'entrada situada a migdia, seguint l'ambulacre que va d'oest a est, a la banda meridional de l'edifici. Mitjançant aquest ambulacre, s'accediria a la zona est del conjunt, on es trobaven les tres sales, al nostre parer, més importants, donat que tenien relació directa amb el culte. Les dues petites estances que emmarcaven la sala central podrien ser el primer contacte del fidel amb les aigües, una mena d'avantsala on prendre contacte amb la sacralitat de l'entorn. S'ha de tenir present que les dues «capelles» laterals mostraven una preparació molt concreta, molt properes a la deu i cobrint el trajecte d'arribada i sortida dels fidels cap a la sala de culte. Les dues sales tindrien una funció dins del ritual. El fet que es trobin en aquesta posició, emmarcant el lloc on es troba la divinitat fa pensar en un espai on el fidel es purificaria i es prepararia abans de veure-la. De la mateixa manera que els cristians es purifiquen amb aigua beneïda quan entren a l'església, els fidels d'*Aquae Calidae* devien realitzar alguna mena de ritual que precedís la petició o pregària al déu, segurament a l'interior de les dues sales, amb una atmosfera càlida i amb l'abundància d'aigua, el fidel es preparava per presentar-se davant de la divinitat. Un cop s'accedia a la sala central, espai on estaria representada la divinitat, el fidel exposaria la seva petició, en aquest cas lligada amb la curació i el guariment. Recuperant la descripció de la segona fase constructiva d'aquest espai, cal destacar l'aplic que decoraria la part baixa de l'altar. Aquest, que fou repicat al poc temps de ser ubicat, segurament era un petit receptacle que contindria aigua o un lloc on dipositar petites ofrenes, com monedes o petits objectes. La marca d'aquest receptacle ha perdurat en les restes localitzades i ens pot guiar cap a la conclusió que, tractant-se d'un espai d'oració i petició, fos allí un bon lloc on deixar ofrenes a la divinitat. A causa dels problemes provocats per les concrecions, aquest espai es replantejà i la pràctica de deixar ofrenes es trasllada a la *natatio* central, tal com les troballes dels arqueòlegs ens indiquen. Aquest circuit mostraria que, encara que la veritable curació, si es donava el cas d'aconseguir-la, vingués gràcies a l'acció de l'aigua termal, aquest era un espai de culte, on la fortalesa de la fe superava la creença en unes virtuts curatives de la pròpia aigua.

Paral·lels

Creiem que si hi ha un paral·lel que encaixi perfectament amb el recinte localitzat a Caldes de Malavella, per bé que no es tracta de tot el recinte termal, sinó només d'una part, aquest és el balneari de *Cueva Negra*, a Múrcia. Com podem veure a continuació, la similitud estructural i arquitectònica dels dos espais és molt rellevant. El recinte balneari es troba en part retallat a la roca, i en part construït amb carreus. Els investigadors que han publicat els resultats de l'estudi d'aquest recinte han cregut interessant dividir-lo en tres espais: una capçalera tripartida amb un passadís que la precedeix, la piscina central i la zona d'accés. Tota aquesta zona es troba envoltada per un passadís, en realitat un ambulacre, d'accés al recinte que discorre al voltant de la *natatio* central. De la capçalera del recinte cal destacar que els tres espais excavats a la roca es consideren tres capelles. I, concretament, per la capella central és el punt per on brolla l'aigua a dins del recinte. Davant d'aquestes tres cambres, es crea un passadís de tres metres d'amplada que delimita amb un porticat de cinc obertures, la central el doble d'ampla que les restants i corresponent amb l'eix de la capella central. Les tres capelles es troben delimitades pel mur de tanca del recinte. La *natatio* presenta una profunditat d'un metre i mig, i unes mesures de quinze metres de llargada per set metres d'ample. Als laterals es troben quatre grades que fan la funció d'escales per accedir a l'interior de la piscina, les tres inferiors tallades a la roca, i la superior construïda amb grans carreus units amb *opus signinum*. L'espai entre els arcs laterals de la piscina i el mur de tanca perimetral quasi no superava el metre d'amplada, i vorejava tota la piscina passant per davant de les tres capelles, creant un circuit per als fidels (MATILLA 2005: 171-173). La concepció d'aquest recinte és força similar a la disposició dels elements localitzats a Caldes de Malavella i, creiem, devia funcionar d'una manera molt similar pel que fa a considerar aquest espai com un recinte de culte a les aigües termals.

Dins del poble de Caldes de Malavella es localitzà un segon equipament termal, ubicat al lloc conegut com Puig de les Ànimes, la creació i desenvolupament del qual discorre en paral·lel amb el centre del Puig de Sant Grau.

Puig de les Ànimes - Caldes de Malavella.

El puig de les Ànimes és un turó ubicat al nord de l'actual nucli urbà de la vila de Caldes de Malavella. Amb un primer moment d'ocupació datat d'època paleolítica, les restes d'interès pel present estudi són posteriors, d'època romana. Es tracta d'una única

estructura, una piscina, de notables dimensions coneguda únicament gràcies a dos gravats antics i un parell de fotografies.

L'any 1880, i derivat dels treballs d'urbanització del puig, es va localitzar la ja

Fig. 83. Fotografia de la piscina romana de Puig de les Ànimes. Servei d'Arqueologia MAC Girona.

esmentada piscina que presentà materials romans al seu interior. L'any següent (1881), l'Associació d'Excursions Catalana va fer una visita al jaciment. En l'article on es narra la visita, també s'hi va incloure un dibuix de la piscina fet per Joan Arzabe. Vegem, doncs quina descripció de les restes es fa en els treballs del segle XIX: *En la*

part alta del Puig, y arrimada á la Banda de tramontana hi ha una abertura voltada de parets, á l'estil de pou quadrat, en lo fons de la qual tenen sortida per dúas bocas, com bullidors, la aygua mineral y los gasos que la acompanyan. Poch temps enrera ne rajava poca, pero no bé li obríren pas per medi de una mina, en part descoberta, aumentá tant son caudal, que arribá á donar fins á 180 litres per minut, y ha fet mimvar lo de las demás fonts minerals del poble. L' aygua es clara, transparenta, lleugerament unctuosa, té reacció francament alcalina y un sabor , parescut al del lleixiu, mentres se conserva calenta; no desprén cap mena de olor; sa temperatura dintre de la mina es de 60° C. La classificació geològica seca y pelada de terreno siluriá que aplican al en que surten las ayguas no mereix entera confiansa y esperém que l' entés enginyer de minas D. Lluís Mariá Vicial dongui á la estampa son parer respecte de aquest assumpto.

L' actual propietari de aquellas ayguas, D. Modest Furest ha posat á descobert fá poch, molt aprop dels bullidors, un gran recipient tot de pedra picada, que sens dubte fou una piscina romana, qual vista y descripció detallada podrán véurers en lo ANUARI, próxim á publicarse.

Entre los objectes trobats en la runa de la piscina y en los encontorns podém esmentar los següents: Dos petits gavinets y dúas puntas de fletxa, tots de sílex, no pulimentats; un fragment de anell de ferro; una tassa ó vas de fusta de uns 90 grams de cabuda, fabricada ab l'arrel de la planta anomenada Bruch. Entre las monedas alli trobadas poden esmentarse: una de Adriano y un' altra de Constantino, una de Septimino Severo, dúas

grégas, una de familia romana, asos romans, Cose de Tarragona, Antonino, Osca, Ausetanas, de Constantino, deu Celtíberas, de Ampurias, algunas ibéricas, una llatina y otras no classificadas encara. Per nostra part recullírem, en las runas del Puig varios Helix lo Sr. Arabía, y l' infrascrit una dent que sembla pertanyer á un rumiant, un tros de omoplato del meteix rumiant, impregnar del ferro y de la cals que conté l' aygua, y un fragment de terrisa saguntina ab relleus ben conservats. Posteriorment han sigut remesos á l' ASSOCIACIÓ per lo ésmentat Sr. Furest un os y tres monedas. La mellor conservada de las tres es de mitjá bronze, y té al anvers la testa de Pallas ab las paraulas SAGV.INV., aixó es: Sagunto invicta, y al revers Victoria coronant la proa de una nau, unas tenallas y devall de tot una inscripció celtíbera que diu Sagunto. Las otras duas son ernporitanas segons lo entés parer del Sr. Sampere y Miquel. En quant al os; segons la autorisada opinió del doctor Fórmica-Corsi es un metatarsiá ó metacarpià -que aixó no s' pot assegurar per faltar l' extrems superior -de un rumiant boví: l'os pertany, per son grossor y llargaria á un animal com un bou de gran talla. (...)Lo Sr. Arabía tragué los següents dibuixos: Escudella de fusta trobada en la piscina, restos de las thermas romanas en la casa nomenada l' Hospital, ábside y campanar de la iglesia, torres del recinto de las antiguas thermas, y plano de la piscina del Puig de las ánimas (...)Lo Sr. Arabía tragué los següents dibuixes: Escudella de fusta trobada en la piscina, restos de las therrnas romanas en la casa nomenada l' Hospital, ábside y campanar de la iglesia, torres del recinto de las antiguas thermas, y plano de la piscina del Puig de las ánimas. (LLETGET 1881: 84, 86-87 text extret de MERINO, NOLLA, SANTOS 1994).

El següent text ens presenta la primera descripció, realitzada per Lletget després de la visita, de la piscina localitzada:

Té la forma de un rectangul de 9 m. De llarch per 5,76 m de ample en sa part alta; dimensions que queden reduhidas en lo fons a 7,45 m. Y 4,40m. Per motiu de tres graons desiguals que la rodejant en tota sa extensió, y quals dimensions son de 0,45 m. De ample per 0,35, 0,30 y 0,40 de altura; graons destinats a servir de asiento als qui prenian los banys. Sumats los tres últims números donan 1,05 m. Qu'es la profunditat del recipient. En la part mitjana de cada hú dels extrems del rectangul, y jut al fons, se óbren dos forats, un pera la entrada y l'altre pera la sortida de l'aygua; circumstància que mereix la nostra atenció, perquè dona a entendre que'l constructor de la piscina degué observar que l'aygua sortia acompanyada de gasos, y buscà lo medi més apropiat per aprofitarlos (LLETGET, 1881, text extret de MERINO, NOLLA, SANTOS 1994: 53).

Una segona descripció de la piscina la donà Vidal l'any 1882:

Existían en la zanja, al lado del sortidor del Este, unos sillares de granito que indicaban haver sido dispuestos para dar conducción al agua termal, y se comprendía que estaba su colocación de larga fecha, puesto que el agua que los bañaba havia descompuesto el feldespató, (...), fueron apareciendo a continuación de ellos Nuevos sillares labrados a manera de canal, hasta que, a 5m. Del sortidor, se encontró que terminaban en una piscina romana de forma rectangular (...) (VIDAL 1882: 20-23, text extret de MERINO, NOLLA, SANTOS 1994).

Anys més tard, Botet i Sisó publicà un dibuix d'Anfós Gelabert. Les notícies en diferents publicacions de l'època se succeïren, fins que Serra-Ràfols publicà el primer treball monogràfic sobre les aigües de Caldes al *Archivo Español de Arqueología* de l'any 1941. Sobre les restes del puig de les Ànimes, es limità a citar els treballs precedents, sense donar cap nova informació. Donà les mesures de la piscina que ja va publicar Lletget i només destaca que al costat nord de la piscina es trobava l'entrada de l'aigua, que va a buscar el brollador que avui dia encara explota el balneari de Vichy Català. Destaca la troballa de monedes, sense donar gaires detalls, i ceràmica romana tipus *terra sigillata*. Segons Serra-Ràfols, la piscina del puig de les Ànimes formaria part d'un conjunt més extens que no pogué ser excavat o que fou destruït. També explica que la piscina fou, de nou, coberta de terra (SERRA-RÀFOLS 1941: 307).

La idea que la piscina del puig de les Ànimes formés part d'un recinte termal està present en aquest últim treball d'investigació signat per Serra-Ràfols, però la possibilitat de què es tractés d'una estructura isolada a l'aire lliure no s'ha de menysprear.

L'última aportació és de l'any 1945, quan es publicaren diverses monedes, procedents d'una col·lecció particular i, en principi, procedents del puig de les Ànimes: *Hallazgos esporádico en el cerro llamado Puig de les Ànimes, de Caldes de Malavella, realizados en diferentes épocas, según el detalle que sigue. En el mismo lugar, diversas piezas de sílex, raspadores, puntas, etc, y una piscina romana; as ibérico, frustro. Bronce de Nemausus; bronce de Augusto, restitución de Tiberio Claudio; bronce de Antonino Pio; bronce de Gordiano III; bronce de Tito, de Pax Augusta; pequeño bronce de Crispo, hijo de Constantino (317-326); follis de Justino II; dos cobres musulmanes orientales; un nummus alexandrinus; un ponderal bizantino; un fragmento de follis; un bronce romano del siglo IV; un triens bárbaro, falsificación de época, en bronce; un dinero de vellón del Tirol, del siglo XV; un dinero de vellón de Carlos I de Kempen; Mon. Nov.*

Civit. Campidón (enris), de 1551; tres dineros de Sigismundo, del Tirol; un dinero de cobre de Felipe II de España, de Barcelona; un crat barcelonés de Carlos I, de 1693; tres piezas de ardites del Archiduque Carlos de Austria; un dinero de Luis XIII, de Barcelona, de 1642; un ardite barcelonés de Felipe III de España, y alguna otra pieza moderna. Vistos en 1946 por mediación de la señorita Mª Luisa Ganzenmüller, en Barcelona. Obsérvese el follis, de Justino II, igual al del Museo de Palma de Mallorca, de que aquí se habla (página 250); y también el ponderal bizantino, de flan cuadrado, con la letra M, inicial (MATEU 1945-46: 266-267).

Els treballs de construcció i remodelació del Puig, a mitjan segle XX, varen destruir els vestigis que quedaven d'època romana (MERINO, NOLLA, SANTOS 1994: 51-52).

El principal problema a l'hora d'estudiar aquesta estructura és la seva ràpida desaparició ja des d'antic. El puig rep el nom de les Ànimes, pel fet que, essent propietat de la parròquia del poble, el rector permetia utilitzar les pedres de la construcció romana com a nou material constructiu i a canvi demanava una petita compensació econòmica que anava destinada al culte de les ànimes (MERINO, NOLLA, SANTOS 1994: 51). Per tant, una gran quantitat del material d'estudi d'època romana anà desapareixent al llarg del temps i fou aprofitat per noves construccions.

L'obra de la piscina del puig de les Ànimes és molt acurada, ben treballada i amb materials de qualitat. El fet que, sembla, estaria integrada a l'entorn, és a dir, que no es construï una piscina des de zero, sinó que segurament aprofitaria un espai natural, una petita depressió o bassa, la qual es transforma a nivell arquitectònic, apuntaria a l'embelliment d'un espai natural precedent on -per què no?-, s'hi realitzarien banys terapèutics des de temps antics¹⁴⁷. També cal afegir que la naturalesa termal de les aigües que allí brollen (60 °C) permetia un ús a l'aire lliure, donat que les altes temperatures de l'aigua podien compensar un bany sense estructures constructives que fessin de protecció pels banyistes. Els banys d'aigües termals a l'aire lliure són encara avui dia freqüents en zones de climes molt més extrems que el que es pot trobar en aquesta zona de la península Ibèrica.

¹⁴⁷ En aquesta zona es trobaren, a banda de restes romanes, molts materials d'època prehistòrica, símbol d'una freqüentació de l'àrea molt abans de que existissin sistemes constructius complexos que permetessin canalitzar o reconduir l'aigua. Pels precedents prehistòrics veure les introduccions de: LLETGET 1881, SERRA RÀFOLS 1941, NOLLA, CASAS 1984 i MERINO, NOLLA, SANTOS 1994.

Pel que fa a les restes localitzades a l'interior de la piscina, aquestes ens indiquen, no només una freqüentació de l'espai durant força temps, sinó que també apunten a una

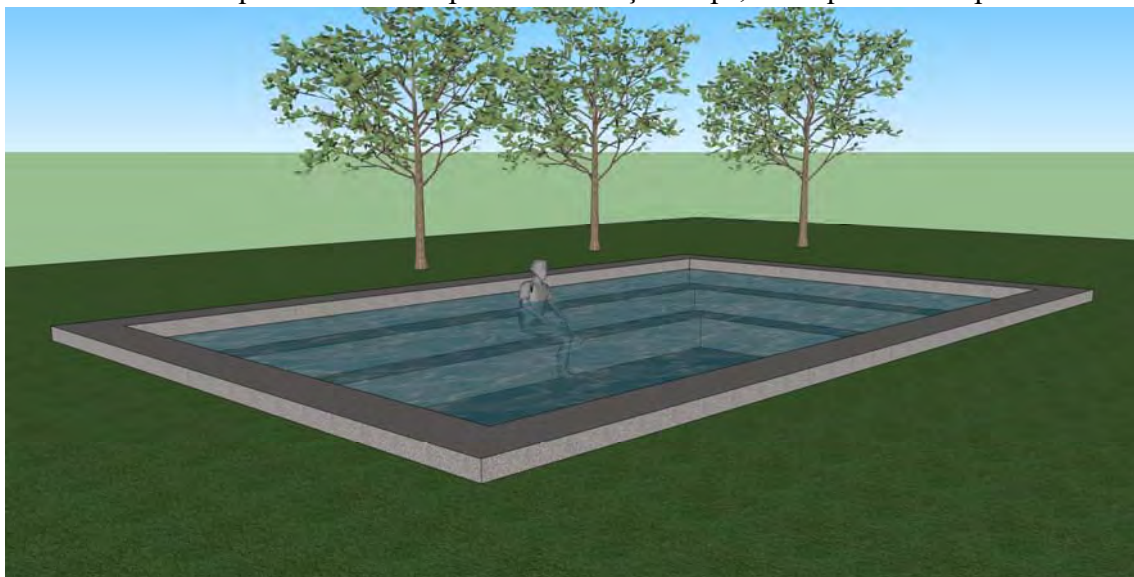

Fig. 84. Restitució de la piscina romana de Puig de les Ànimes. Dibuix de l'autora.

tipologia d'espai relacionat amb el culte. Si dins de la *natio* del recinte termal del puig de Sant Grau es localitzaren 8 monedes identificables més unes poques que no s'han pogut estudiar, a l'interior de la piscina del puig de les Ànimes es localitzaren, segons Lletget, més de 23 monedes (LLETGET 1881: 86), tal com demostra el posterior estudi de Mateu, que en fa un recull i descripció. La cronologia de les monedes és força dilatada i ens mostra una freqüentació de l'espai que es perllonga al llarg dels segles. Aquesta troballa és testimoni, creiem que irrefutable, de què l'estructura tenia una vessant sagrada evident. Així mateix també es localitzà en el seu interior ceràmica romana i un vaset de fusta que es podrien interpretar com possibles ofrenes a les aigües.

Paral·lels

Creiem haver localitzat un possible paral·lel per a la piscina del puig de les Ànimes. No es troba en un context idèntic, però sí que ens mostra una piscina, individualitzada i relacionada amb el culte a l'aigua amb una vessant purificadora. Es tracta de la coneguda com piscina de San Roque, a Lugo. La piscina localitzada l'any 1988, presentava unes mesures de 6 m per 4,40 m. Fabricada en *opus caementicium* i coberta amb *opus signinum*. No hi ha restes de cap estructura que s'associï al funcionament de la piscina, llevat d'una petita habitació que, pels materials localitzats, és posterior a la construcció de la piscina. Es localitzaren restes de murs més sòlids, però no s'ha pogut demostrar que es relacionin amb la piscina. Els brolladors del recinte estaven treballats en grans blocs de pedra i representaven, de manera poc acurada, el cap

d'una Medusa i un Aquelou (RODRIGUEZ 1992: 310-312). Aquesta construcció es relaciona amb un espai funerari, una necròpolis propera, i amb els rituals relacionats amb la purificació. Un altre espai, isolat i relacionat amb el culte a les aigües, és el de Fuente Redonda (Uclés, Cuenca) (RODRIGO, HABA 1992: 378). Un pou amb una grada de pedra a tot voltant consagrat al déu Airós/Airon. Aquesta divinitat sempre ha estat relacionada amb pous naturals i deus aïllades (ABASCAL 2011: 249-256).

Els gravats, úniques imatges que demostren com era la piscina, semblen indicar que aquesta no era d'obra construïda, sinó excavada al sòl i folrada amb pedra. No s'han pogut localitzar restes de cap altra construcció a l'entorn de la citada piscina, i per bé que es té constància de l'espoli de part dels carreus de l'estructura, no justifica la desaparició total de qualsevol altra evidència arquitectònica que indiqui que la piscina estaria integrada en un conjunt arquitectònic determinat.

Valoració dels conjunts termals de Caldes de Malavella

La piscina del puig de les Ànimes i el centre termal del puig de Sant Grau es troben situats dins del mateix *municipium* romà d'*Aquae Calidae*. Com ja hem comentat al principi d'aquest estudi, la fundació d'aquest nucli urbà es va veure condicionada, pràcticament, per l'aflorament en aquesta zona d'unes fonts d'aigua termal. Aquest element natural, molt apreciat pels romans, fou un dels detonants de la implantació d'un nucli habitat que, al mateix temps, era un centre de control i de vertebració del territori immediat d'aquesta zona de l'actual comarca de La Selva.

Observant l'evolució d'aquests dos establiments, podem intuir una certa cronologia d'ús i aprofitament de les aigües termals. Les troballes del puig de les Ànimes denoten que, en algun moment molt anterior a l'arribada del contingent romà, ja es freqüentava aquell lloc on, de manera natural, brollaven les aigües termals, permetent el seu ús en la seva vessant curativa i cultural. El fet que s'hagin localitzat materials datats d'època prehistòrica, ens mostra una freqüentació, des de molt antic, d'aquest indret.

L'arribada del contingent romà va suposar, a banda d'una nova gestió del territori, la promoció d'una elit indígena proromana i l'explotació definitiva de les aigües termals, sota un model plenament romanitzat. La transformació arquitectònica de la piscina del puig de les Ànimes amb una cronologia incerta i la creació, en el segle II-I aC, d'un complex termal que es remodela completament en el segle I dC, suposaren el ple establiment de Roma al cor de l'actual comarca de la Selva, així com la consolidació del model plenament romà de control territorial.

Donada la poca distància entre els dos equipaments termals, uns 180 metres, no es pot descartar que ens trobem davant d'un sol recinte termal de grans dimensions. En l'actualitat, les restes del puig de les Ànimes es troben sota els edificis moderns, concretament el balneari Vichy Català. Pel que fa a les restes de les termes del puig de Sant Grau, es troben en superfície i ben conservades, sobretot gràcies a què els últims anys s'han realitzat tasques de restauració i consolidació que han aconseguit que es preservi aquest conjunt arqueològic. La poca distància que separa els dos espais ens fa pensar en un gran recinte termal que, en el seu moment, degué aprofitar els diversos

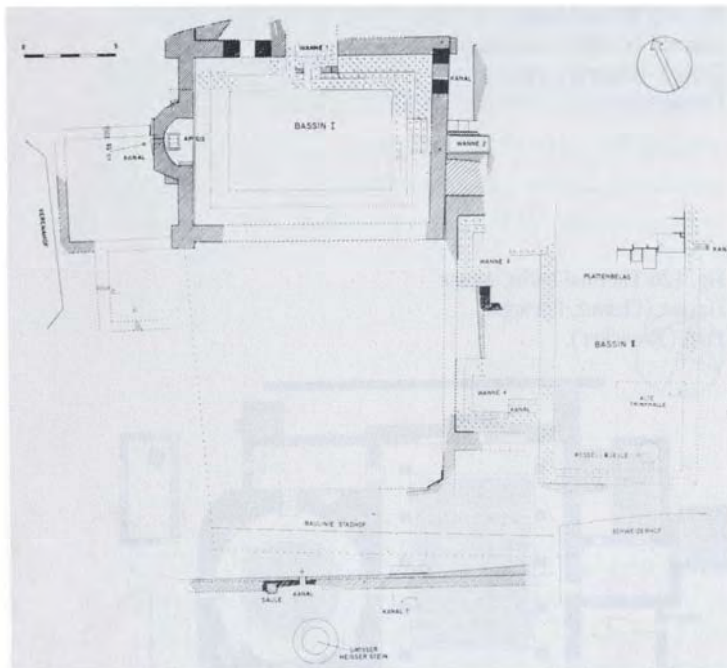

Fig. 85. Planta de l'establiment termal d'*Aquae Helveticae* (YEGÜL 1992: 111).

brolladors d'aigua termal que afloraven en aquest entorn. Les restes del conjunt del puig de Sant Grau es troben a 96,19 m.s.n.m i les del puig de les Ànimes a uns 95,9 m.s.n.m., per tant, pràcticament a una mateixa cota de circulació.

A tall d'hipòtesi volem presentar alguns paral·lels d'espais termals que podrien ser similars al que creiem que degué existir a *Aquae Calidae*. El

tipus d'establiment de Caldes de Malavella és el que Yegül anomena *multicellular plan* (YEGÜL 1992: 111). Un dels espais que utilitza per il·lustrar aquesta tipologia de banys és *Aquae Helveticae*, proper a *Augusta Raurica* (Suïssa). Es tracta d'un complex termal amb múltiples piscines de grans dimensions i banys individuals, algunes de les quals es troben a l'aire lliure, que s'alimenten gracies a 19 brolladors naturals que es distribueixen en diferents terrasses al llarg de la riba del riu Limmat. Al nord d'aquest conjunt, es troba una gran piscina rectangular que s'alimenta per un brollador situat al mur frontal, amb forma d'absis, que limita el recinte pel seu costat oest. Les aigües d'aquest espai estaven relacionades amb el culte a Mitra, Mercuri i Bacus.

Un segon exemple el trobem a Haskovo, Bulgària. Allí es va trobar un conjunt de quatre banys dels quals només es conservà una piscina amb graons interiors que rebia aigua directament del brollador natural gràcies a un sistema de forats de filtració al terra

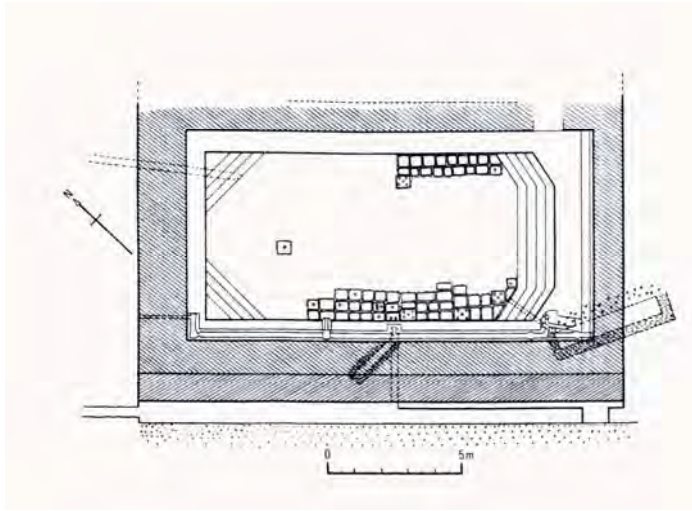

Fig. 86. Planimetria dels banys de Haskovo, Bulgària. (YEGÜL 1992: 112).

de la *natatio*. Un tercer exemple és el d'*Augusta Traiana*, actual Stara Zagora (Bulgària). És un grup compacte de quatre sales rectangulars amb petites sales annexes. Les dues sales principals tenen piscines que s'alimenten de la font termal gràcies a canalitzacions. Aquest espai termal està dedicat a les nimfes (YEGUL 1992: 111-112). Per últim, volem incloure

els possibles paral·lelismes entre la concepció d'espai termal de Caldes de Malavella i el pròxim, per no dir veí, complex termal de Caldes de Montbui (veure capítol corresponent). En l'apartat dedicat a aquest recinte termal, podem observar al detall les seves característiques, que gràcies a un major nombre de troballes i elements conservats, ens faciliten veure aquesta dispersió d'elements per una gran superfície, no com un gran edifici, sinó com una xarxa, com una planta multicel·lular, citant a Yegül, que aglutina espais distants sota un mateix complex balneari.

Les reformes i obres directament vinculades amb l'explotació de les aigües ens mostren també la perdurabilitat del recinte. Com a testimoni, a banda de les troballes epigràfiques i d'altres materials (pedres d'anell i ceràmica), podem observar la tendència als donatius monetaris, *stips*, a les aigües de tots dos establiments termals.

Un mínim de 31 monedes foren localitzades entre els dos centres, demostrant que existia una consciència de les característiques especials de les aigües termals i que aquestes rebien culte com a element natural amb possibles vincles a la bondat del déu Apol·lo. Roma va aprofitar aquest entorn i les seves característiques per establir un centre de poder directament relacionat amb l'explotació de les aigües. El coneixement d'aquest espai des de temps antics fou aprofitat per les autoritats romanes per arrossegar a la població indígena a acceptar un nou sistema d'explotació de les aigües, sempre respectant

la seva vessant sacra, però amb el vel de la romanització i els canvis polítics i socials que aquesta comportà. El procés de sincretisme fou complex, sense que s'hagi localitzat cap rastre d'època ibèrica, pel que fa a l'explotació de les aigües o al possible culte que aquestes haguessin pogut tenir.

L'explotació del brollador termal va garantir que, a partir del moment en què es construïssin els recintes termals, es consolidés el nucli d'*Aquae Calidae* com assentament romà, l'explotació de les aigües i els beneficis territorials com a centre polític i administratiu quedarien plenament inclosos dins de l'òrbita de l'imperi.

Tradicionalment s'ha relacionat l'explotació romana del recinte termal de Caldes de Malavella amb el déu romà Apol·lo. El déu, que sí té un culte testimoniats, gràcies a l'epigrafia, a Caldes de Montbui, apareix a Caldes de Malavella sota una premissa diferent. Com ja hem referit a l'apartat de l'epigrafia, la inscripció localitzada a Caldes, que fa referència al déu, és un epígraf de caràcter funerari i oficial, però no de caràcter votiu. Tot i això, sí existia un culte a les aigües termals, com testimoniarien les monedes i les pedres d'anell localitzats en els dos recintes de Caldes, i per bé que no podem assegurar que fossin ofrenes a Apol·lo, tampoc el podem descartar definitivament com el déu -o un dels déus- que tindria relació amb el recinte termal.

6.2 *Aquae Calidae* -Caldes de Montbui.

Situació Geogràfica

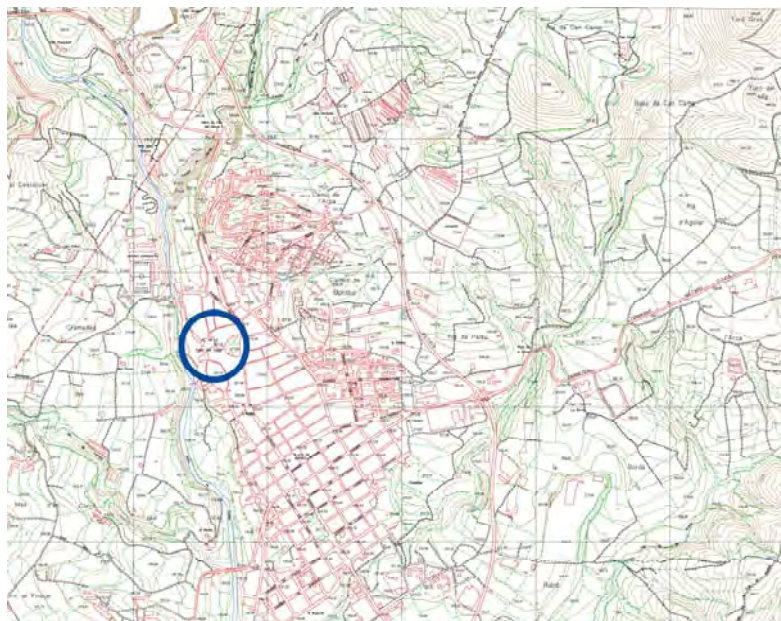

Fig. 87. Plànol de la vila de Caldes de Montbui amb la senyalització (cercle blau) de la situació del recinte termal. Mapa topogràfic de Catalunya 1:5000. Full 393-1-2. Institut Cartogràfic de Catalunya.

Aquae Calidae, actual poble de Caldes de Montbui, se situa gairebé al centre de l'actual comarca del Vallès Oriental ubicada en un corredor de la depressió Prelitoral, entre la serralada Litoral i Prelitoral. Es tracta d'una zona estratègica, un pas natural que comunica la zona costanera pirenaica de Girona amb el Camp

de Tarragona. És per aquest pas natural per on circulava la *Via Heraclea* i, posteriorment, el ramal interior de la *Via Augusta*. La seva orografia convertí aquest territori en un lloc perfecte per a l'agricultura, sobretot vinya, com demostra la rellevància que va aconseguir el vi de la *Laietània* (OLLER 2011: 194).

Caldes de Montbui ha donat mostres d'ocupació del seu territori ja des d'època ibèrica, com demostren les restes de l'*oppidum* del turó de Torre Roja. Aquest assentament ibèric presenta una cronologia inicial del segle V aC, i perdurà com assentament fins dos segles després de l'arribada del contingent romà (FORTÓ, et al 2005: 7-8). Funcionava com a centre de control del territori circumdant, sent un d'aquells *oppida* que Roma promocionà, patint un procés de reorganització que li va permetre seguir en funcionament amb evidents mostres de romanització, fins època d'August. Podem afirmar que Caldes, en època republicana, ja era un lloc de pas consolidat i de vital importància per la circulació entre les ciutats i les *mansiones* de la zona: *Auso*, *Egara*, *Ad Fines*, *Mansio Semproniana*, *Praetorium* i *Iluro* (FORTÓ, et al 2005: 12). Amb les reformes d'època d'August, l'explotació del territori passarà a mans d'establiments tipus vil·la, tal com demostra l'arqueologia, amb la troballa i identificació de fins a sis

establiments d'aquestes característiques: Sant Miquel dels Martres, Mas Manolo, El Remei, Can Carrerac, Antic Institut Manolo Hugué i Can Viladevall (OLLER 2011: 198).

El control territorial, a partir del segle I dC, l'exercirà una ciutat creada *ex nouo* i que podem inserir dins de la categoria de *ciuitas sine urbe: Aquae Calidae*. La fundació romana de Caldes neix amb la funció principal de controlar i vertebrar el territori. En època republicana, la població de l'entorn de Caldes, un territori ben comunicat gràcies a la xarxa viària militar, mostra un seguit d'establiments tipus vil·la que aprofitaren aquestes circumstàncies per a la distribució de vi, principal producció de la zona (MONTLEÓN 2002: 38, MIRÓ 2011: 127-128). Com ja hem dit, *Aquae Calidae* fou una *civitas sine urbe*, on només era necessari un nucli central que fes les funcions d'eix vertebrador del territori rural circumdant. Aquesta fundació centralitzaria les necessitats de tipus jurídic, fiscal, polític, administratiu, econòmic i religiós dels establiments que es distribuïen en el seu territori immediat. Solen presentar un petit centre, més o menys nodrit amb edificis oficials, o bé amb un únic espai públic de reunió per desenvolupar les funcions ja enumerades. La promoció d'un d'aquests nuclis urbans, per bé que no comportava l'aglutinament de població, ni era necessària una trama urbana, sí que ajudava a patrocinar les elits, normalment propietàries de les vil·les que formaven part de l'àrea d'influència de la ciutat. Aquestes elits vivien al territori i ajudaven a fer de la *urbs* un espai monumental, gràcies als seus actes evergètics. El paper d'aquesta població es féu més intens amb la concessió, per part de Vespasià, del *ius latii* que promocionà aquestes *ciuitates sine urbe a municipia*¹⁴⁸ i les elits accediren a la *ciuitas romana per honorem*, és a dir, a la ciutadania romana (OLLER 2011: 192-193). La categoria jurídica d'*Aquae Calidae* ens indica un nucli sense desenvolupament urbà, en el qual el recinte termal, aparentment l'únic edifici públic, es presenta com centre de la comunitat, amb diverses funcions cíviques (FONSECA 2012: 178). El mateix succeeix amb Caldes de Malavella (Girona). Un cas similar el trobem a Nérís-les-Bains, on el balneari va donar origen a una ciutat posterior. Es tracta d'un nucli amb una situació privilegiada de ciutat-

¹⁴⁸ El regim jurídic del nucli romà de Caldes de Montbui, un cop concedit el *ius latii* per part de Vespasià, degué ser el de *municipium*, com sembla indicar la següent inscripció:

L(ucio) CAECILIO/ GAL(eria) SERENO O ANO/ AED(ili) II(duo) VIR(o)/ FLAMINI/L(ucius) CAECILIUS/ MARTIALIS LIB(ertus) o FIL(ius)/ EX TESTAMENTO.

-a Lucius Caecilius Serenus (o Seranus) inscrit a la tribu Galeria, edil, duumvir, flamen Lucius Caecilius Martialis, el seu llibert (o el seu fill), segons el seu testament.

Es tracta del primer *cursus honorum* municipal del qual es té constància a la població, en el qual s'enumeren tres càrrecs a exercir al municipi, fet que sembla confirmar l'existència d'un estatut municipal a *Aquae Calidae*. La datació d'aquesta inscripció se situa entre el darrer quart del segle I i la primera meitat del segle II (MONTLEÓN 2002: 35-36).

mercat. No s'hi localitzaren traces de trama urbana, però sí les restes d'un barri d'artesans proper a les termes i un *suburbium* (MIRÓ 2011: 132).

El fet que en el subsòl de Caldes es localitzin brolladors d'aigua termal, els que emergeixen a més alta temperatura de tota la península ibèrica (70°C), fou una de les raons, juntament amb una situació estratègica, per situar-hi, ja sota domini romà, una nova ciutat. Caldes de Montbui ha estat identificada tradicionalment amb l'*Aquae Calidae* dels textos de Ptolemeu (*Geografia*, II, 6, 69). La proximitat de les fonts termals a l'actual nucli poblacional de Caldes de Montbui ha fet difícil determinar el lloc exacte i el nombre concret de brolladors, ja que molts foren canalitzats des de l'antiguitat. Es té constància de setze deus termals, totes elles ubicades als entorns de la plaça de la Font del Lleó, en un radi de 50 metres (MIRÓ 1987: 59).

Segons es va publicar l'any 1988, *les termes es devien bastir sobre la base de la prosperitat agrícola i probablement es mantenien gràcies a les aportacions dels oferents dels exvots* (FOLCH et al 1988: 158). Sembla que el recinte termal fou una explotació, plenament romana, en un espai sense ocupació anterior. No s'han trobat traces ni precedents que indiquin una explotació de les aigües termals prèvia a l'arribada dels romans. Tampoc s'han trobat testimonis de cap culte de caràcter indígena que demostrés una freqüentació dels brolladors termals, prèvia a l'arribada del contingent romà.

A inicis del segle I dC, es construí un recinte vinculat a l'ús mèdic de les aigües. Els vestigis del recinte ens mostren una construcció amb materials i tècniques plenament romans. La localització de restes epigràfiques també ha demostrat que allí es desenvolupava un culte a divinitats plenament romanes i/o plenament assimilades dins de la religió romana. Per últim, la població que freqüentà les termes de Caldes estava plenament romanitzada i pertanyia, pel que sembla, a una classe social benestant.

Historiografia i treballs arqueològics

Un dels primers treballs d'investigació que fa referència al complex termal de Caldes de Montbui és l'obra de síntesi de Puig i Cadafalch de l'any 1934. L'autor ens fa una descripció d'aquells elements que ja aleshores despertaren la curiositat dels estudiosos: *Part de les dependències d'unes termes d'aigües termals, com les que hem examinat a Caldes de Malavella, es trobaven gairebé senceres a Caldes de Montbui, principalment una sala de tres naus amb una gran piscina. Aquesta construcció fou descrita el 1874 pel Sr Ignasi Graells. El seu propietari en féu una reconstrucció,*

document que publicà el senyor Francesc Maspons i Labrós i que té una estructura igual a les primitives esglésies romàniques cobertes amb voltes.

Estan situades a la plaça, prop del brollador públic de les aigües termals. Les ruïnes són dintre les cases particulars, part d'elles serveixen de murs mitgers i són difícils de veure sense una investigació minuciosa. Havien servit fins a l'època moderna i foren reparades moltes vegades, alguna amb les ares dedicades a Apol·ló, déu de la Salut, que es guarden actualment a l'església parroquial. Un estudi acurat ha permès establir el seu pla i comprovar l'exactitud de la reconstrucció publicada. Avui existeix part de les naus laterals amb llurs voltes de canó semicircular. La piscina es conserva en el soterrani d'una de les cases. Es visible encara, part de la volta de la nau major. (...) Al costat es troba un massís que és possible que correspongués als murs d'una sala de pla circular (PUIG i CADAFAALCH, 1934: 227-229).

Anteriorment ja havien aparegut treballs d'investigació que feien referència a les aigües del lloc. Ens referim al publicat pels germans Broquetas, l'any 1790: "*La luz de la verdad y extinción de preocupaciones. Tratado de la aguas thermales de Caldas de Montbuy. Sus propiedades y precauciones que deben observarse para el logro de la salud en varias enfermedades*". En aquest tractat, es posa molt d'èmfasi als tractaments termals de caire mèdic, atès que els germans Josep i Francesc Broquetas eren propietaris d'un dels balnearis de Caldes, el Balneario Broquetas (FOLCH 1931: 114). En aquesta obra, però, també es fa referència a algunes restes d'època romana, tals com les restes de l'edifici romà que encara quedava dempeus i les làpides amb inscripcions que es van localitzar dins del mateix balneari o les quatre inscripcions que en algun moment es varen traslladar i ubicar a la façana nord de l'església parroquial de la vila (FOLCH 1931: 116).

Les inscripcions localitzades al balneari han estat els primers elements dels quals es féu un estudi en detall. F. Fita, publicà al *Boletín de la Real Academia de la Historia* un article on detallava les troballes epigràfiques i en feia un estudi aprofundit (FITA 1904). En aquest treball, fa un exhaustiu anàlisi d'una obra publicada l'any 1847 i escrita per el I. Graells: *Descripción é inscripciones romanas de la antigua villa de Caldas de Mombuy en Cataluña, escrita por D. Ignacio Graells, y presentada á la Academia de la Historia por D. Felix Janer* (FITA 1904: 180). Com podem veure, la curiositat i l'interès per les restes romanes de Caldes, i l'epigrafia en particular, es remunten a molt antic.

Però els treballs de camp i els estudis més rigorosos es van fer esperar durant molt de temps. No va ser fins l'any 1956 que es restaurà la part actualment visitable del conjunt

termal. Durant aquestes obres de rehabilitació, centrades en l'antic hospital dels pobres de Caldes, per convertir-lo en seu del Museu Municipal, també s'excavà de manera sistemàtica tot el subsòl ocupat per l'edifici. Gràcies a aquesta excavació, es localitzaren noves estructures relacionades directament amb el recinte termal. Tot i la restauració de les restes, catalogades com *Monumento Histórico-artístico*, no es va fer cap mena d'estudi i només es conserven les notícies publicades a la premsa, arrel de la restauració, a banda de referències més antigues que ja parlaven d'un conjunt d'època romana (MIRÓ 1992b: 11).

Ens hem de traslladar a l'any 1986, moment en què es realitzaren els primers treballs arqueològics en extensió, gràcies als quals es trobà una segona piscina, corresponent al nucli principal del recinte termal. No van ser aquests els únics treballs arqueològics. L'entorn immediat a les dues grans piscines ha estat objecte de diferents excavacions que han ajudat a localitzar i interpretar el que fou un gran recinte de banys termals: el balneari Broquetas, l'antic hospital, el balneari Rius, la capella de Santa Susanna i el propi conjunt de la plaça del Lleó. Segons les dades presentades per Miró, ens trobem davant de tot un seguit de resultats arqueològics difícils de datar per la manca de materials ben estratificats. Tot i això, les petites troballes ajuden a establir alguns dels moments històrics de l'establiment. La troballa de fragments de ceràmica campaniana A marca el primer moment d'ocupació de la zona, entre finals del segle II i inicis del segle I aC. C. Miró va determinar, sota criteris estilístics, que el recinte termal té el seu inici en època augustal (MIRÓ 1992a: 273-274). Altres autors com A. Montleón, son del mateix parer que Miró (MONTLEÓN 2002: 48). El següent període cronològic que s'ha pogut fixar, gràcies a la troballa de ceràmica tipus africana D, ens porta a finals del segle IV o inicis del V. En aquest moment, l'edifici termal reduí la seva extensió i una zona canvia d'ús: el sector de la capella de Santa Susanna passà a convertir-se en necròpolis. La resta de les termes seguiren en ús. Ja al segle XIII, es construí, sobre part de les estructures, l'hospital dels pobres de Caldes, deixant pocs testimonis del que va ser, en el seu moment, un gran recinte termal de caràcter mèdic (FOLCH et al. 1988: 160).

L'àrea que va ocupar el gran centre termal és extensa i només s'ha pogut documentar de manera parcial, pel fet que es troba sota l'actual centre del municipi de Caldes de Montbui. Aquesta situació dificulta la tasca de recopilar dades i sobretot de poder entendre la relació entre les troballes realitzades. Malgrat aquesta parcialitat, cal fer un esforç per poder determinar com seria el complex termal d'època romana.

El conjunt termal

Passem, doncs, a detallar els diferents espais on s'han localitzat restes del gran recinte termal de Caldes de Montbui i a descriure'n les troballes arqueològiques:

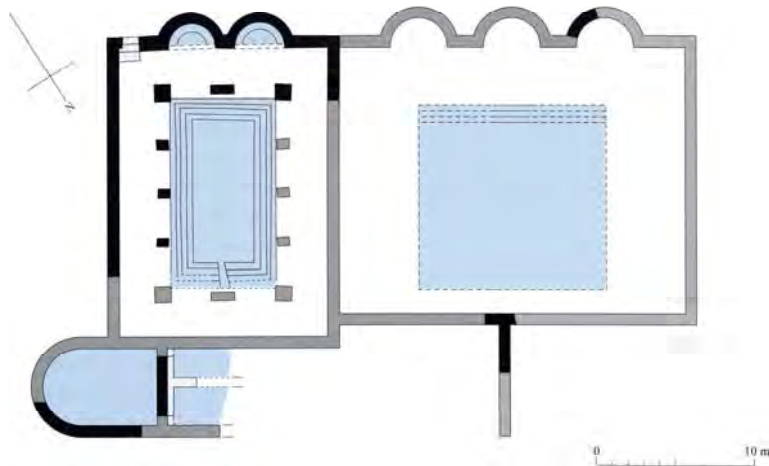

Fig. 88. Planta de les restes de la Plaça del Lleó. En negre, les restes conservades. En gris, el traçat hipotètic dels murs. (MONTLEÓN 2002).

Plaça de la Font del

Lleó. Les estructures millor conservades se situen a l'oest de la plaça. Al centre d'aquesta zona, es localitza una piscina *que hoy en día no se conserva en su totalidad, ya que está recortada por la parte sur.* Las dimensiones actuales de esta piscina son 11,60 x 6,60 m (MIRÓ 1992a:

257). Realitzada, segons recalca C. Miró, en *opus signinum*, que originàriament estava recobert per una capa d'arrebossat, conservada avui en poques zones. El terra de la piscina era recobert per unes lloses de ceràmica de 46,5 cm per 33,5 cm, possiblement pertanyents a una reforma posterior, ja que en l'últim esglaó de la piscina es lliura a aquest paviment amb una mitja canya (MIRÓ 1992a: 257). Els quatre costats de la piscina eren formats per una escala de cinc graons, amb unes mesures en origen de 30 x 30 cm. De les instal·lacions que fan referència a l'entrada i sortida d'aigua, encara es conserven els elements originals. La coberta de la piscina, una volta de canó de 6,80 m, estava sustentada sobre arcades que comuniquen la piscina amb la galeria perimetral. D'aquesta volta només se'n conservà l'arrencament de la banda oest. Una descripció redactada per Francisco de Zamora l'any 1789 a *Diario de los Viajes hechos en Catalunya* ens dóna una idea de com devia ser en el seu moment d'esplendor: *Fuimos a ver la cárcel creyendo que era tal, però con mucha satisfacción mía hallé que era una gran pieza de ocho passos de ancha y 14 de largo, cubierta de una bóveda de mamposteria que, aunque sea arruinada, se conoce que tenia tres claraboyas a la parte de Levante y mediodía, y dos a la opuesta*" (MONTLEÓN 2002: 41). El límit occidental és un mur d'*opus caementicium* conservat en la seva alçada original. Tallat pel costat sud, com tot el conjunt, no podem

saber-ne la longitud total. La part septentrional correspon a la cantonada amb el mur nord de l'àmbit, on es conserva encara part de l'arrebossat que cobria la paret. Aquesta galeria es comunicava amb la piscina a través de quatre arcs de mig punt, sustentats sobre pilastres quadrades d'unes dimensions en origen de 70 cm per 90 cm i els arcs amb una alçada de 2,7 m. Pel que fa als pilars situats a les cantonades de la piscina, ja que suporten més pes, tenen unes mesures de 90 cm per 90 cm. La galeria estava pavimentada en *opus signinum*, igual que la piscina. Encara es conserva la coberta original d'aquesta zona, tot i que requerí d'una restauració l'any 1987, conseqüència del desgast dels materials per culpa de la humitat i les filtracions de la pluja.

Fig. 89. Imatge actual de les restes de la plaça del Lleó. Fotografia de l'autora.

La galeria nord té unes mesures de 3 metres d'ample i 13,2 m de llarg, essent l'única que conserva la seva llargada original. El límit nord és una paret en la qual s'obren dos absis. La relació de la piscina amb aquesta ala de la galeria s'estableix a través de dos arcs bessons de mig punt. Per sobre d'aquests

dos arcs, es conserva la paret d'*opus caementicium* fins a la volta, on s'observa una obertura de forma quadrada, possible entrada de llum en el moment de la construcció o d'una reforma posterior. El costat sud, avui dia perdut, devia comptar igualment amb una galeria similar a les ja esmentades.

A la part nord de l'àmbit es testimonien dos absis, ja esmentats, de 3,10 m d'ample per 1,80 m de fons. Serien dos espais tancats, com certifiquen les restes d'un mur de 40 cm d'amplada, realitzades en *opus caementicium* i amb una capa que en cobriria la seva superfície. Oberts cap a la galeria gràcies a uns arcs realitzats en *opus testaceum* de 40 cm a 50 cm, els dos espais estarien recoberts amb una capa de calç amb fragments de ceràmica, *opus tectorium*. El mal estat de conservació d'aquest revestiment deixa veure una capa de cendres que recobriria el mur, un sistema aïllant de la humitat molt utilitzat en època romana. El paviment de totes dues sales és idèntic al de la resta del conjunt. En el mur de tanca trobem un banc realitzat en *opus caementicium* i arrebossat amb la

mateixa solució que totes dues sales (MIRÓ 1992a: 260). Almenys una de les dues estances podria ser una banyera, segurament per a banys individuals¹⁴⁹ (MIRÓ 1992a: 266).

L'any 1986, durant unes excavacions d'urgència, es localitzà una altra piscina¹⁵⁰ coneguda de manera molt fragmentària. Només es coneix la seva longitud, 12 m. Al costat nord es localitzaren grades a manera d'unes escales per accedir a l'interior de la piscina, quatre esglaons realitzats en *opus caementicium*, grans còdols units amb morter de calç, coberts d'*opus tectorium*. El terra de la piscina està format per grans lloses de pedra d'un metre de costat (MIRÓ 1992b: 17) vermelloses, situades en ziga-zaga, i directament sobre el sauló on afloren les aigües termals del recinte (MIRÓ 1992a: 263). Per sota de les escales d'accés a la piscina es va localitzar un filtre de grans còdols. Per sota del segon graó es trobà una obertura de forma allargada, la qual, en la part superior tenia una llosa de pedra sorrenca vermella. Aquesta obertura comunica amb una tronera de pedra calcària que conduïa cap a una sortida ubicada al darrer graó (MIRÓ 1992b: 17).

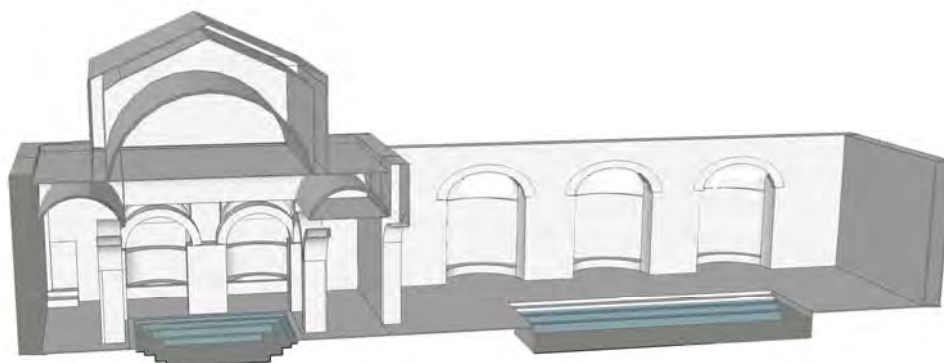

Fig. 90. Restitució en secció de les restes de la plaça del Lleó. Dibuix de l'autora.

Balneari Broquetas: dins de la galeria de banys de l'actual balneari de Broquetas es localitzaren les restes d'una construcció romana. Es tracta d'una estructura quadrada, orientada nord-sud, amb una inclinació idèntica a les construccions localitzades a la plaça del Lleó. L'entrada se situa a la banda sud i era d'*opus testaceum*, amb *testae* de 40 per

¹⁴⁹ C. Miró planteja la teoria que es podrien tractar de banys individuals amb accés segons la classe social de l'individu. No es pot demostrar, però altres establiments termals mostren petites piscines a l'entorn d'una més gran: Bath, Badenweiler, Amélie-les-bains, Evaux. Podria tractar-se d'una zona amb aigua freda per tal que els clients es refresquessin entre banys calents. El més probable és que, com a conseqüència de la natura mèdica del recinte, ens trobem davant d'una mesura d'higiene davant de certes malalties contagioses (MIRÓ 1992a: 266).

¹⁵⁰ Es podria tractar d'una *natatio* a l'aire lliure com la que es troba a Bath (Anglaterra). Estaria justificat donada la possible necessitat de tenir una zona on l'aigua es refredés una mica. Recordem que les aigües de Caldes de Montbui presenten una temperatura de 70°C, fet que en alguns moments podia resultar "angoixant".

40 cm unides amb morter de calç. Per accedir a la sala, el desnivell se supera amb tres graons. Les parets nord, est i oest eren d'*opus caementicium* (MIRÓ 1992 b: 15, MIRÓ 1992a: 261). Pel que fa al mur sud, igual que la porta, era d'*opus mixtum*. Al llarg dels murs est i oest es localitzava una banquetta adossada, de 20 cm d'ample per 25 cm d'alt, també d'*opus caementicium*. L'angle sud-est presentava un mur realitzat amb grans pedres, unides amb morter de calç, que anava des del mur sud fins a la banquetta est en diagonal. Marca un sector en forma de trapezi, d'una alçada de 68 cm. En relació amb aquesta estructura es localitzà un forat a la paret de 14 per 24 cm. Tant el mur est com l'oest presenten dos forats d'aquest tipus, de 14 cm per 14 cm, guardant una simetria i situats sobre els bancs a uns 50 cm (MIRÓ 1992a: 262, MIRÓ 1992b: 16). Possiblement estaríem parlant d'espais on guardar objectes, sense saber exactament la funció i la relació que mantindrien amb la sala i el seu entorn. Miró determinà que aquesta sala tindria una funció clara com espai per banys de vapor, ben possible com a conseqüència de les altes temperatures aconseguides de manera natural gràcies a la font termal (fins a 70° C). C. Miró considera que ens trobaríem davant d'una *concamerata sudatio*, espai de banys de vapor humit, essent els dos suposats bancs correguts dels murs est i oest, no bancs per seure, sinó els punts de suport per un fals terra de fusta per a la sala de vapor (MIRÓ 1992a: 270).

Antic hospital: com a conseqüència d'unes obres, entre els anys 1987 i 1988, es varen realitzar tot un seguit d'excavacions en el subsòl de l'antic hospital gràcies a les quals es varen poder identificar una sèrie d'elements que ajudaven a completar la planimetria del conjunt termal. Una de les principals troballes fou un conjunt de canalitzacions d'època romana, molt freqüents a causa del tipus de lloc, realitzades en *opus testaceum* i *signinum*. El seu estat de conservació era força dolent, com a conseqüència de l'ús continuat de l'espai en èpoques posteriors (MIRÓ 1992a: 162, MIRÓ 1992b: 16).

També s'hi localitzaren sis piscines de diferents mesures i materials, demostrant, atès que dues de les piscines retallen una d'anterior, que l'edifici va patir diverses reformes al llarg de la seva vida útil.

A l'entrada de l'edifici de l'hospital, al costat dret, es localitzaren dues piscines, de forma rectangular i de les quals només se'n coneix l'amplada, uns 2,50 metres, obrades en *opus caementicium*. Més al nord, dues piscines més, també de planta quadrangular, de 1,70 m per 2,30 m, una, i 1,80 m per 2,30 m, la segona. Ambdues presentaven un banc

interior que recorria tot el perímetre de la piscina, d'uns 30 centímetres. Aquestes dues estructures es construïren sobre una primera piscina de planta circular o semicircular, feta amb grans lloses de sorrenca vermella i pavimentada amb *opus signinum* (MIRÓ 1992a: 263, MIRÓ 1992b: 17). Una última piscina fou localitzada a l'entrada del Museu, al costat esquerre. És la més petita de les localitzades fins al moment, amb unes mesures d'1 per 1 metre. Aquest conjunt de piscines presenta la mateixa orientació que el conjunt de la plaça del Lleó (MIRÓ 1992a 264, MIRÓ 1992b: 17).

Capella de Santa Susanna: en les excavacions practicades en el subsòl de l'ermita es van trobar dues piscines en molt mal estat de conservació, les dues de planta rectangular. La situada més al nord tenia 1,80 metres d'amplada i la segona, al sud, en tenia un. Ja que l'excavació no fou en extensió, no s'han pogut conèixer les dimensions totals de les dues estructures. Totes dues eren obrades en *opus caementicium* i presentaven les mateixes característiques que les piscines trobades a l'interior de l'Antic Hospital i les de la plaça de la Font del Lleó (MIRÓ 1992a: 264, MIRÓ 1992b: 18). Les dues piscines tenien el paviment rebentat i ocupat per tombes. Cronològicament, només es va poder determinar que en algun moment del segle IV, el complex termal reduí la seva superfície i aquesta zona, corresponent a l'àrea de la capella, va passar a convertir-se en necròpolis, cosa gens estranya si tenim en compte que es trobava davant d'un dels accessos de la ciutat.

Balneari Rius: es localitzaren restes a tocar de la paret situada al costat de la capella de Santa Susanna. Aquesta zona correspon a la banda sud del centre termal. Allí es localitzà un mur d'*opus caementicium* amb una orientació est-oest, idèntica a la que presenten les altres restes relacionades amb el recinte termal (MIRÓ 1992b: 19).

L'escàs coneixement d'algunes estructures, així com la fragmentació, dispersió i mala conservació de les restes, fa que sigui molt difícil interpretar l'estructura de manera global. Miró pressuposa una planificació prèvia del projecte constructiu, sobretot pel que fa a les dimensions (fet més que segur i lògic tenint en compte les dimensions i la complexitat que presentaria aquest projecte) i simetria (?) del conjunt (MIRÓ 1992b: 19). Tot i que en aquest cas, si reflexionem sobre la dispersió dels brolladors i el fet de ser un centre de tipus terapèutic, la simetria no seria un element imprescindible.

Restes del carrer Delguer: l'any 1994 es localitzà un dipòsit o piscina de 2 m per 2,20 m i 0,40 m d'alçada conservada. L'estructura era d'*opus caementicium* amb el paviment i les parets coberts d'*opus signinum*. Es trobà aïllada i sense restes associades

al seu entorn. L'estat de conservació és força dolent com a conseqüència de les estructures modernes (RAMOS 2005:12).

Els materials

Epigrafia

El corpus epigràfic de Caldes és força significatiu, sobretot pel que fa als cultes de tipus termal. L'epigrafia relacionada amb l'establiment termal no només ha ajudat a entendre quin tipus de culte s'hi desenvolupava, sinó que ha contribuït a confirmar el seu caràcter oficial (IRC I, 33 a 39). Per altra banda, l'epigrafia també ha ajudat a discernir el tipus de règim jurídic del nucli de Caldes de Montbui i, fins i tot, ens ha ajudat a descobrir algun dels personatges que va ostentar magistratures al municipi de Caldes (IRC I, 42).

La cronologia de les restes epigràfiques se situa entre el segle I i II, reflectint el gran moment del recinte a partir de l'època d'August-Tiberi. Podem afirmar que el conjunt d'epígrafs presenta traces homogènies: es tracta d'inscripcions dedicades a divinitats sense cap mena de vincle amb el món indígena i els oferents de les inscripcions estan plenament romanitzats (DÍEZ de VELASCO 1996: 147), força lògic, per altra banda, si tenim en compte que el seu moment de fundació es produeix quan les estructures de poder romanes es troben molt assentades en aquest territori. Les inscripcions són les següents:

1- *Apollini/M(arcus) Fonteius/Nova [ti]a[nus ?] / Consul(to)*

- A Apol·lo, Marcus Fonteius Novatianus, després d'haver-lo consultat.

Realitzada en pedra de Santa Tecla. L'epígraf ha estat datat d'època flàvia (IRC I, 33). El dedicant presenta un gentilici molt arrelat a Tarragona tant a inicis de l'imperi (RIT 584) com a inicis del segle III (RIT 580). El dedicant d'aquesta inscripció ha estat identificat com a pare de *L. Fonteius L. F. Gal Maternus Novatianus*, el qual ostentà càrrecs de magistrat de *Tarraco*, flamen provincial i tingué un càrrec d'honor durant el regnat de Nerva (RIT 278 i 279). El testimoni de la invocació ens presenta un Apol·lo amb qualitats oraculars¹⁵¹. D'aquesta inscripció es desprèn, gràcies al terme *consulto*, que el mitjà per aconseguir la curació era la pràctica de la curació sobrenatural, adaptada a les característiques oraculars d'Apol·lo (DÍEZ de VELASCO 1998: 105). L'ara fou

¹⁵¹ La vessant oracular del déu és molt coneguda, com mostra CÍCERÓ, *De Legibus*, II, 40: *De quocum <que> consulenter Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est 'eas quae essent in more maiorum'*.

localitzada a l'església parroquial de Caldes de Montbui i actualment es troba exposada a l'interior del recinte termal.

2- *Apollini/ L(ucius) Minicius/ Apronianus/ Gal(eria tribu) Tarrac(onensis) T(estamento) P(oni) I(ussit)*.

-A Apol·lo, Luci Minici Apronià, inscrit dins la tribu Galèria, ciutadà de Tarragona, ha fet col·locar (aquest monument) per testament.

Inscripció localitzada *in gradibus balneorum*, al segle XVII (IRC I, 34). Realitzada amb pedra de Santa Tecla. Actualment està exposada dins de les termes romanes. Datada d'època antonina. El dedicant era un ciutadà de Tarragona. Es localitzen testimonis de *L. Minicii* a Tàrraco (RIT 376, 625 i 626) des del segle I fins al regnat d'Adrià, a *Barcino* (IRB 1 i 32) i a Empúries (IRC III, 43).

3- *Apollini/ Sancto/ L(ucius) Vibius/ Al(cinous)*

-A Apol·lo sant, Lucius Vibius Alcinous.

Ara localitzada al mur de l'església parroquial, realitzada en pedra de Santa Tecla (IRC, I, 35). Novament, el dedicant està estretament relacionat amb la ciutat de *Tàrraco*. El dedicant presenta un *cognomen* amb connotacions orientals. Gràcies a una inscripció de Tàrraco (RIT 474) sabem que es va casar amb la seva lliberta. Segons Díez de Velasco, aquesta fet l'allunyaria de la classe social elevada que freqüentaria el centre termal, un grup de l'elit tarragonina (DÍEZ de VELASCO 1998: 105).

El teònim es mostra acompanyat de l'epítet *Sancto*. L'epítet faria referència a la visió més antiga que es tenia del déu Apol·lo¹⁵², vinculat al món de la salut com a déu guaridor, però mostrat en aquest cas sota un sentiment de deferència particular. Podem parlar de dos paral·lels, on Apol·lo va acompanyat de l'epítet *sancto*, dins del territori peninsular. El primer el trobem a Bemigel (Beja, Portugal)¹⁵³, un altre, no gaire clar com a conseqüència de la mala conservació de la inscripció, es trobà a La Muntanyeta de Santa Bàrbara¹⁵⁴ (Castelló, València). Trobem altres exemples de l'ús d'aquest epítet arreu del territori de l'imperi¹⁵⁵.

¹⁵² Apol·lo és l'únic déu, juntament amb Hèrcules, que rep l'epítet de *sanctus*, ja en temps anteriors a l'imperi segons K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, 1966, 220; citat a: Fabre, Mayer i Rodà; 1984: 79.

¹⁵³ Apollini / sancto sac(rum) / Aemilia Aeli/a animo lib(ens) / votum solv(it) . AE 1958, 0048, IRCP 286 i ILER, 177

¹⁵⁴ [Ap(ollini) Sanct]o / [. AE 2009, 0066, CIL II, 2/14, 724

¹⁵⁵ **Roma ciutat:**

-Apollini Sanc/to Vicirius Sa/binianus |(centurio) leg(ionis) / et Ael(ius) Valenti/nus frum(entarius) ex vo/to posuerunt. AE 1999, 00297.

- Apollini / sancto / sacrum / Crescens / Domitiae / Lucillae / actor d(onum) d(edit). CIL 06, 00041.

- Apollini / sancto fecit. CIL 06, 00041).

El déu Apol·lo accedí al panteó romà amb una caracterització de tipus terapèutic, gràcies a un préstec del món grec. El caràcter guaridor del déu va arrelar sobretot a les províncies occidentals de l'imperi i per davant de totes, a la Gàl·lia, on es va generar un procés de sincretisme entre el déu i les divinitats indígenes de similars característiques, fet que va ajudar a la gran popularitat del seu culte (DÍEZ de VELASCO 1998: 107). Si ens centrem en el nostre àmbit territorial d'estudi, Apol·lo, en contextos guaridors, apareix a Caldes de Montbui, com testifiquen aquestes tres inscripcions. Per altra banda, també el localitzem a València de Alcantara¹⁵⁶ (ORÓ 1996: 106).

En el cas de Caldes de Montbui, trobem que el culte a Apol·lo té com a principals fidels un nodrit grup de l'elit política i econòmica de la capital, Tàrraco, convertint el seu culte en una mostra més del seu estatus social.

4- *P(ublius) Licinius Phi/ letus et Lici/ nia Crassi Lib(erti)/ peregrina Isidi/ v(otum) s(olverunt) L(ibentes) M(erito) Loc(o) Ac(epto)/ P(ublice,-o) A. RE. Pub(lica).*

- Publius Licinius Philetus i Licinia Peregrina lliberts de Cras, compleixen el seu vot a Isis de bon grat i a just títol, en un lloc rebut públicament de la ciutat.

La inscripció fou localitzada l'any 1839 en un camp al costat de la capella de Sant Salvador. Avui dia es conserva al museu de Caldes, malauradament fragmentada (CIL II, 4491).

-Deo Sancto / Apollini Pacifero / ex voto libe(n)s solvit / mile<s=X> co(ho)rtis X praetoriae / centuria Dasi Aelius C[3] / libe(n)s votum reddedit (CIL 06, 00037, AE 1999, +00024).

Etruria/ Regio VII:

-Apollini sancto / L(ucius) Minicius Natalis / co(n)s(ul) proco(n)s(ul) / Africae / augur leg(atus) / Aug(usti) pro praetore / Moesiae inferioris (CIL 11,02925) Vulci / Volci.

-Apollini sancto Cl(audius) Severianus d(onum) d(edit) (CIL 11, 03285), Sutri / Sutrium

-Apollini sancto et Nymphis voto suscep/to Gavia Rhodine d(onum) d(edit) calicem argenteum p(ondo) s(emissem) (CIL 11, 03287), Sutri / Sutrium.

-C(aius) Varius Hermes / Sancto Sorano / Apollini pro sal(ute) / sua et fili(i) sui et / patroni sui et / coniugis eius / et filior(um) d(edit) d(edicavit) (CIL 11, 07485 AE 1899, 00204) Faleria / Falerii Novi.

Britania:

- Deo San(cto) / [A]pollini Maponi / [pr]o salute d(omini) n(ostr) / [et] n(umeri) eq(uitum) Sar[m(atarum)] Bremetenn(acensium) / [G]ordiani / [A]el(ius) Antoni/nus |(centurio) leg(ionis) VI / Vic(tricis) domo / Melitenis / praep(ositus) et praefectus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / [de]dic(atum) pr(idie) Kal(endas) Sep(tembres) / [Im]p(eratore) d(omino) n(ostro) Gord[i]/[ano] A[ug]usto II e[t] Po<m=N>[peia]no co(n)s(ulibus). (CIL 07, 00218 AE 1947, +00132), Ribchester / Bremetennacum.

Moesia inferior (Bulgària):

-Pro salute / dd(ominorum) nn(ostrorum) Augg(ustorum) / Apollini / sancto / Aur(elius) Bonitus / [o]ptio spei / [l]eg(ionis) I It[al]i(icae) , AE 1957, 00339.

-Apollini / sancto / C(aius) Iulius / Saturni/nus |(centurio) / region/arius / ex voto , AE 1975, 00745 = AE 1985, 00738.

-[Ap]ollini san[cto] / [ar]am cum s[igillo] / [p]ro sal(ute) dom(ini) n(ostr) / M(arci) Aur(eli) Sev[er]i / [. AE 1975, 00746 = AE 1985, 00739.

-Apollini / sancto / Urba/nus |(centurio) / leg(ionis) XI Cl(audiae) / v(otum) l(ibens) s(olvit). AE 1987, 00883.

-Feliciter / Apollini sa[n]cto T(itus) Fl(avius) Lu(lius) |(centurio) leg(ionis) I Ital(icae) / praep(ositus) n(umeri) c(ivium) R(omanorum) / cum suis / ex voto s(olvit) l(ibens) m(erito). AE 1987, 00884.

Totes les inscripcions búlgares provenen del mateix espai, Montana / *Municipium Montanensium*, al nord de Sofia.

¹⁵⁶ Apol(l)ini / Valeria / a(ram) p(osuit) l(ibens). HD014054, AE 1968, 0211.

Isis era vista com una deessa mare, protectora de les collites, del cicle vital de la terra, de les dones, els parts i la fertilitat en general (WAGNER, ALVAR 1981: 323). El culte a Isis i sobretot la seva popularitat es veuen enfortits pels trets humans de la deessa i per les virtuts terapèutiques que se li atribuïen connectant amb la sensibilitat religiosa de l'època (LÓPEZ SALVÁ 1992: 167). La vessant guaridora de la deessa egípcia es innegable¹⁵⁷, com demostra el fet que en els seus santuaris també es practicà la tècnica de la *incubatio*. A Pompeia, els fidels més devots realitzaven aquest ritual, quedant-se a dormir en uns llits del *pastophorion*¹⁵⁸, disposats a tal efecte (TRAM TAN TINH 1964: 111).

Es troben diversos exemples en altres punts de la geografia peninsular, com és el cas de Lleó¹⁵⁹ on, en un epígraf, trobem reunits a *Salus*, Isis, Esculapi i Serapis, o el cas d'Empúries, del qual ja hem parlat extensament. El seu caràcter de sanadora queda patent a través de les inscripcions que se li dediquen, invocant-la com a divinitat salutífera, sola o juntament amb altres divinitats¹⁶⁰. Les dedicatòries a Isis, en molts casos, relacionen aquesta divinitat amb d'altres que tenen clars vincles amb l'aigua i el guariment: les nimfes i *Salus* (DÍEZ de VELASCO 1996: 145).

Els fidels que costejaren aquesta inscripció presenten un *cognomen*, d'origen grec, força conegut a *Tàrraco* (RIT 61, 79, 289, 321) i *Barcino* (IRB 104 i 105). Pel que fa a la referència que es fa en el text a la *res publica*, indicaria una comunitat organitzada que disposaria d'un estatut municipal. La fórmula *loc(o) ac(cepto) p(ublice -o)* remet generalment a la intervenció d'un *ordo* (CIL II, 1341, 1350, 1923, 1166, etc.). També es podria donar el cas que la inscripció fos traslladada i que en origen es trobés ubicada a Tarragona (IRC I, 36). En tot cas, amb relació a la divinitat a la qual va dedicada la inscripció, sembla ser una opció de culte personal dels oferents i no una introducció oficial dins de l'establiment termal de Caldes (DÍEZ de VELASCO 1998: 136 i ORÓ 1996: 110)

¹⁵⁷ APULEU, *El asno de Oro, o Metamorfosis*, XI, 22: Nec me fefellit vel longi temporis prolatione cruciavit deae potentis benignitas salutaris, sed noctis obscurae non obscuris imperiis evidenter monuit advenisse diem mihi semper optabilem. Apuleu parla de la relació entre Isis i la salut, de la qual ella és protectora.

¹⁵⁸ Il y a eu des édifices de ce genre chez les Grecs et les romains auprès des temples d'Isis (DAREMBERG ET SAGLIO, veu *Pastophorium*).

¹⁵⁹ [Ae]sculapio / Salut[i] / Serapidi Isidi / L(ucius) Cassius Paullus / Augustanius Alpinus / Bellicius Sollers / et M(arcus) Cassius Agrippa Sanctus Paullinus / Augustanius Alp(i)n[us]. AE 1967, 0223, AE 1968, 0235, HD014527.

¹⁶⁰ Altres localitzacions dins i fora de la península Ibèrica:

Braga: Isidi Aug(ustae) sacrum / Lucretia Fida sacerdos perp(etua) / Rom(ae) et Aug(ustorum) / conventu{u}s Bracar(a)ug(ustani) d(edit). CIL 02, 02416.

a la Gàl·lia: **Grenoble:** Aesculapio / sacr[u]m / Caecus / Isidis aedit(uus) / p(osuit) CIL 12, 02215, AE 1959, 00198. Així com també a Baden (Suïssa) l'antiga *Aquae Helveticae* on, un ciutadà, el qual es cita com *Aquiensis*, hauria erigit un temple a la divinitat egípcia: Deae Isidi templum a solo / L(ucius) Annusius Magianus / de suo posuit vik(anis) Aquensib(us) / ad cuius templi ornamenta / Alpinia Alpinula coniux / et Peregrina fil(ia) |(denarios) C dede/runt l(ocus) d(atu)s d(ecreto) vic(anorum). (CIL 13, 05233).

5- *Cornelia Flo/ra pro Philippo/ Minervae/ V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*.

- Cornelia Flora, per (la salut de) Philippus, ha complert el seu vot a Minerva, de bon grat i a just títol.

Localitzada en una pared en medio de unos baños que en 1771 se edificaron nuevamente (FITA 1904 :186), integrant-se a l'edifici del conegut balneari Broquetas. És freqüent que Minerva sigui tractada com una divinitat relacionada amb el món de la salut i l'ús de l'aigua com element sanador. Al llarg de la península es troben una sèrie d'exemples que testifiquen aquest tipus de culte dedicat a Minerva, sobretot es localitzen inscripcions de grups d'artesans¹⁶¹. La dedicant, pertanyent a la família *Cornelia*, provindria de la capital, *Tàrraco*, on es compten un total de 42 personatges de la família. La Tarragona romana presentava certa predilecció per la deessa, i ens porta a considerar la ciutat com un centre fort pel que fa al culte a Minerva, on es celebrà sota diferents formes des de mitjan segle I fins al segle IV, tal com demostren les múltiples inscripcions dedicades a la divinitat (RIT 39, 41 i 43)¹⁶². Amb un possible temple, molt a la vora del fòrum de la colònia de la ciutat, Minerva fou una divinitat molt venerada a la capital.

La inscripció de Caldes de Montbui (IRC I, 37) està datada en el segle II. Les atribucions curatives de Minerva tenen el seu màxim exponent en el seu santuari a Roma on, en una inscripció localitzada a l'interior del recinte, el nom de la divinitat va acompanyat de l'epítet *medica*¹⁶³. Un dels principals espais termals de caire curatiu que tenen com a eix central el culte a Minerva es troba a Bath (Anglaterra) on la divinitat fou vinculada amb *Sulis*, divinitat d'origen celta formant, sota la seva tutela, un dels centres termals de caràcter curatiu més interessants del món romà (DÍEZ de VELASCO 1998: 107). També trobem testimonis a la Gàl·lia: Nimes¹⁶⁴, a Crain¹⁶⁵, prop de Clamency. A

¹⁶¹ Barcelona: *Minervae / Aug(ustae) / M(arcus) Aufustius / Homuncio / IIIIVir Aug(ustalis) / collegio fabr(um) / dono posuit*. CIL, II, 4498, i Tarragona: *] / Miner[vae] / L(ucius) Valeri/us Flavus / B() m(iles) l(egionis) VII G(eminae) F(elicis) / pro salut(e) col/legi<i=O> strato(rum) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. R.I.T. 43, inscripció localitzada dins de les termes de la ciutat.

¹⁶² RIT 39: *Q(uintus) Attius Messor / ex {h}edra(m) cum / fronte templi / Minervae Aug(ustae) / vetustate / corrupto(!) per / tector(es) et pictor(es) / de suo ref(ecit) / et c(ultoribus?) d(edit)*.

RIT 41: *Minervae / Sanctae / Marius Gamicus / magister suo / d(ono) {D} d(edit)*.

RIT 43: *] / Miner[vae] / L(ucius) Valeri/us Flavus / B() m(iles) l(egionis) VII G(eminae) F(elicis) / pro salut(e) col/legi<i=O> strato(rum) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

¹⁶³ *D(is) M(anibus) / Cn(aeus) Vergilius / Epaphroditus / magister odariarius / a Minerva / Medica vixit annos / septuaginta et [3]*. CIL 06, 10133.

¹⁶⁴ *Minerva[e] / sacrum*, AE 1990, 00685.

-[L]aribus Aug(ustis) / sacrum et / Minervae / Nemauso / Urniae / Avicanto / T(itus) Cassius T(iti) l(ibertus) / Felicio ex {s} / vot(o). CIL 12, 03077.

-]cus / Minervae / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). CIL 12, 03092.

¹⁶⁵ *Aug(usto) sacr(um) dea(e) Miner[v]ae et Rit(onae) April(is) Itali <f=I>(ilius?) / [3]III*. CIL 13, 02892.

la Germània Superior: Selongey¹⁶⁶. A la península Ibèrica, el seu culte es redueix a les zones de major romanització, fenomen similar al del culte a Apol·lo. La divinitat es troba a la Tarraconense i la Bètica, sense exemples que testifiquin el culte a Lusitània (ORÓ 1996: 112).

6- *S(aluti) S(acrum o Sanctae)/ C(aius) Troc(ina) Zo/ ticus/ V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)/ (hedera).*

- Consagrada a *Salus* (o a la santedat), o bé a *Salus* (o a la santedat) santa, *Caius Trocina Zoticus* ha acomplert el seu vot de bon grat i a just títol.

Localitzada a les grades de la piscina termal. En l'epígraf es documenta un vot dedicat a la divinitat *Salus*. El culte a *Salus*, com a divinitat guaridora, presenta testimonis que es remunten al segle III aC, en els quals es mostra un sincretisme amb la divinitat grega *Hygieia*, fet que la inclou en el «catàleg» de déus amb virtuts relacionades amb la curació. Divinitat honorada com *augusta* a la Bètica¹⁶⁷ i la Lusitània¹⁶⁸. Una de les lectures que es fa de la inscripció, *Saluti Sacrum*, presenta gran varietat d'exemples a tot l'imperi¹⁶⁹. A Lleó està associada, mitjançant la inscripció ja comentada amb anterioritat, amb Isis, Esculapi i Serapis. També es trobaren dues ares dedicades a *Salus* a Baños de Montemayor¹⁷⁰, a Baños de Valdelazura¹⁷¹ i a Oliva de Plasencia, Caparra¹⁷² totes elles a la província de Càceres (DÍEZ de VELASCO 1998: 88-103). També trobem casos a la Bètica: Alcalá la Real¹⁷³, a Jerez de los Caballeros¹⁷⁴, Campillo de Arenas¹⁷⁵, Estepa¹⁷⁶ i

¹⁶⁶ De(ae) Minerv(a)e Saxxamus / Cintusmi filius posuit / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). CIL 13, 05641.

¹⁶⁷ *Saluti / Aug(ustae) / L(ucius) Vibius / Secundus / [3] d(e) s(uo) dat.* (Jerez de los Caballeros) CIL 02, 06338 = HEp-07, 00089, *Saluti / Augustae / L(ucius) Sempronius L(uci) f(ilius) / Gal(eria) Atticus d(e) s(uo) d(edit).* (Estepa) CIL 02-05, 00960 = CIL 02, 01437.

¹⁶⁸ *Saluti Aug(usti) / L(ucius) Petronius L(uci) lib(ertus) / [.* (Mantaneira) AE 1962, 0074.

¹⁶⁹ Bètica: *Saluti / s(acrum) ex v(oto) / M(arcus) Marius / Caesianus (Zafra), AE 1968, 00208 = AE 1991, 01011 = AE 1992, +00914, HD014045, S(aluti) / Saluti / sacrum / L(ucius) Tutili[u]/s Valen[ti]nu[s] / a(nimo) l(ibens) p(osuit)* (Rena, Badajoz), HEp-01, 00114.

Lusitania: *Sal(uti) sac(rum) / Ap(pius) N()* / Auca Pi/asirus / ex voto po/suit. (Torres Novas), AE 1990, 00488 = HEp-03, 00488,3., *Saluti sa(crum?) / F[3]SOM[3] / Tongiu[s] 3] / IT [.* (València de Alcàntara) AE 1968, 00217, HD014072. *Asclepio et Saluti sacrum ex voto Callistus d(edit)* (Nàpols) CIL 10, 01547; *Saluti sacrum / Foroclaudien/ses Vallenses / cum / T(ito) Pomponio / Victore / proc(uratore) [Augusto]rum* (Suïssa), AE 1897, 0075. AE 1898, 0098., HD022745; *Dis bonis numi/nibus praesenti/bus Aesculapio / et Saluti sacrum / Aurel(ius) Decimus / v(ir) p(erfectissimus) p(raeses) p(rovinciae) Numidiae / ex principe pe/regrinorum / votum solvit* (Lambèse, ALgeria) AE 1973, 0630, HD011789.

¹⁷⁰ *Saluti/Valeria/Privata/l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit).* (CIL, II, 697) i *Salfu(ti)/ Rufiu(s)/ libe(n)s/ vot(um) s/ ol(vit) v(i)v(u)s* (DÍEZ de VELASCO; 1998: 102).

¹⁷¹ *Safu(ti) / ST[---] / -----* (HEp 2, 216).

¹⁷² *Saluti/ Vicinia/ Capere/nsis* (CIL II 806).

¹⁷³ *Salut[i] / [p]ro salute [3] / [3]iae Sabinae / Fructus ser(vus) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).* CIL 02-05, 00214, HEp-05, 00365.

¹⁷⁴ *Saluti / Aug(ustae) / L(ucius) Vibius / Secundus / [3] d(e) s(uo) dat.* CIL 02, 06338, HEp-07, 00089.

¹⁷⁵ *L(uci) Valeri Laeti / M(arci) Valeri Vetusti / libertus Verna / M(arci) Valeri Vetusti l(iberta) / Prima Vernae ux(or) / v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito) Saluti / posita K(alendis) Mart(ii) / Gn(aeo) Cornelio Gaetulico / C(aio) Calvisio Sabino co(n)s(ulibus).* CIL 02, 02093.

¹⁷⁶ *Saluti / Augustae / L(ucius) Sempronius L(uci) f(ilius) / Gal(eria) Atticus d(e) s(uo) d(edit).* CIL 02-05, 00960 = CIL 02, 01437.

Marchena¹⁷⁷. No podem oblidar un dels testimonis més emblemàtics del culte a *Salus* localitzat en territori peninsular, la *pàtera de Otañes*, trobada al municipi d'Otañes, Cantàbria. Es tracta d'una pàtera de plata on es representa a la divinitat com una nimfa, la qual fa brollar aigua d'una font i es mostren els diferents usos que es fan de l'aigua que protegeix la divinitat (BARATTE 1992: 45-46).

La inscripció de Caldes de Montbui fou datada al segle II (IRC I, 38 i DIEZ de VELASCO 1998: 103)¹⁷⁸.

7- [----]/ *Q(uintus) Cassius/ Garonicus/ A(nimo) V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)*

- A Quintus Cassius Garonicus ha complert el seu vot de bon grat i a títol just.

Inscripció localitzada a inicis del segle XIX, en circumstàncies no determinades. Es conserva en l'actualitat al museu de Caldes de Montbui. Es troba trencada per la part superior, on segurament es trobava el teònim al que anava dedicada l'ara. Datada del segle II. El *cognomen* del dedicant és poc comú a Hispània, només s'han trobat testimonis a *Lusitania*. Per tant podem deduir que l'origen de l'oferent es lusità. S'utilitza una fórmula final en la inscripció *A(nimo)*, que només s'ha trobat en aquesta part de l'imperi, segons l'estudi de Fabre, Mayer, i Rodà (IRC I, 39). La inclusió d'*Animo* en una fórmula votiva

¹⁷⁷ Ara sal(utis) / pro redit(u) / L(uci) N() P() / Celsius f(ecit(?)). CIL 02, 01391.

¹⁷⁸ El criteri cronològic emprat per Fabre, Mayer i Rodà no agrada a Díez de Velasco, que el considera poc fiable, sense donar per altra banda cap solució per datar la inscripció. Per altra banda, les inscripcions localitzades a Caldes de Montbui presenten una datació força homogènia que les concentra entorn al segle II. Cal suposar que, segons la tesi de Díez de Velasco, aquesta inscripció no seria una excepció.

té nombrosos exemples a la *Lusitania*¹⁷⁹, a l'*Africa Proconsularis*¹⁸⁰ (Tunisia), un exemple a *Moesia inferior*¹⁸¹ (Rumania) i a Roma¹⁸².

- ¹⁷⁹ - [Deo?] / Carneo Ca/lantice[nsi?] / Herme[s] / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Vila Vicoso. CIL 02, 00126.
 -Tongeta / Bouti f(ilia) Te/r-rae Mat/ri l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Trujillo / Turgalium. CIL 02, 00620, HEp-03, 00122, HEp-16, 00079, AE 1990, 00522.
 -Veneri A(ugustae) / Antestia / Anuis An/testiae l(iberta) li/be(n)s a(nimo) v(otum) s(olvit) / {V}. Caceres / Norba. HEp-13, 00217.
 -{A}Erbin(ae) / C(aius) Sem/proni/us Avitu/s l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Salvatierra de Santiago. HEp-05, 00242 = AE 1955, 00030.
 -Modest/us Cala/ti Lari/bus a(nimo) / v(otum) s(olvit) l(ibens). Valencia de Alcantara / Norba. AE 1967, 00202.
 -Iovi Opt<i=U>/mo et Max(imo) / Tritheus All/uqui f(ilius) l(ibens) a(nimo) / v(otum) s(olvit). Caceres / Norba. AE 1971, 00149.
 -Saluti / Privata / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Baños de Montemayor / Capera. CPILCaceres 00063.
 -Iovi O(ptimo) M(aximo) // M(arcus) Hel/vius / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Abertura / Norba. HEp-12, 00087 = AE 2002, 00703.
 -l(ulius) Couti/us Albo/ni f(ili)us Iov[i] / Repul{l}so/rio l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Mata de Alcantara. AE 1977, 00427.
 -[R]eve / [6] / [1]vei f(ilius?) / a(nimo) v(otum) s(olvit). Medelim. ETavares 00012.
 -Do(mino) Mer/[c]urio C(aius) P(otius) / Maxi/mus / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Montanchez / Turgalium. HEp-01, 00173, HEp-03, 00129, HEp-05, 00223.
 -Dominae / Turibi(gensi) / [A]deginiae / [3] Caesius / Cresce(n)s / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Alcuescar. HEp-02, 00197, HEp-05, 00175, AE 1995, 00742.
 -Col/uau / Arcot/ui Vla/ni a(nimo) v(otum) / s(olvit). El Batán. HEp-02, 00204.
 -Capiio Pi/siri Erbi/ne laidi / Cantibi/done / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Segura / Civitas Igaeditanorum. HEp-04, 01043 = HEp-05, 00993.
 -Louciri / Aemilia / Vitalis / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Santarem / Scallabis. HEp-04, 01083, AE 1966, 00176.
 -[Endovellico] / [3]IVS / [N]arcissus / [l(ibens)] a(nimo) v(otum) s(olvit). Sao Miguel da Motta. IRCPacen 00540.
 -[A]ranti/ae et / Aranti/o Eburo/[b]ricis Pro/cula Albi/ni f(ilia) l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Castelejo. HEp-13, 00873 = AE 2004, 00721.
¹⁸⁰ -Cael[s]ti / sacrum / D(ecimus) Valerius Phoenix / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Carthago. AE 1999, 01834.
 -[Saturno Aug(usto) sac(rum)] / [Ti(berius) H]ere[nnius(?)] / [Me]mor sac[er]dos / [Sat]urni Geni[toris(?)] / [li]be(n)s animo [vot(um) sol(vit)]. Lloc desconegut. AE 1992, 01830.
 -Sat(urno) Aug(usto) / sac(rum) / L(ucius) Petroni/us Procu/lus l(ibens) a(nimo) v(otum) [s(olvit)]. Khanqat al Hajjaj / Bou Baker / Bu Baker / Khanquet el Hajaj / Neferis. CIL 08, 12398.
 -Plutoni Aug(usto) / sac(rum) / C(aius) Rubrius Maturus / aram fecit idemque / dedicavit l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Shimtu / Chemtou / Simitthus. CIL 08, 14553.
 -Mercurio Sobrio Genio Sesase Pantheo Aug(usto) sac(rum) / pro salute Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aureli Severi Antonini Aug(usti) Pii Felicis et / Iuliae Domnae ---Aug(ustae) matris Aug(usti) et castror(um) et senatus et / patriae totiusque domus divinae eorum Lucilia Ca/le flam(inica) col(oniae) Thub(urnicensium) templum a solo fecit libentiq(ue) animo v(otum) s(olvit). Sidi Ali Belkacem / Sidi Ali Ben Kassem / Thuburnica. CIL 08, 14690.
 -] / Iulius Postumus[s] / C(ai) I(uli) Baliensis f(ilius) / ob sacerdotium / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Ain Tounga / Thignica. CIL 08, 14973.
 -]na sacer[dos] / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Ain Tounga / Thignica. CIL 08, 15058.
 -]l[3]ius li[b(ens) a(nimo)] / votum solv[it]. Ain Tounga / Thignica. CIL 08, 15168.
 -libe[ns] animo [votum solvit] / [3 La]jeto II [co(n)s(ulibus)]. Jebel Boukornine / Mons Balcaranensis. CIL 08, 24133.
 -l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit) / [3] et Con[di]ano co(n)s(ulibus) / [3 O]cto[b]re[s]. Jebel Boukornine / Mons Balcaranensis. CIL 08, 24145.
 -[Saturno Aug(usto)] sac(rum) / M(arcus) Caeciu[s] 3 / [3]tus sac[er]dos / [do]mini S[aturni] / [l(ibens)] a(nimo) v(otum) [s(olvit)]. Jebel Boukornine / Mons Balcaranensis. CIL 08, 24159.
 -Satur[no] / Balcaran(ensi) / Augus(to) sac(rum) / Q(uintus) Sallusti/us Felix sa/cerdos som/nio factu<m=S> / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Jebel Boukornine / Mons Balcaranensis. CIL 08, 24213, AE 1899, 00043.
 -Saturno Aug(usto) Balcarane(n)si / L(ucius) Sextilius Communis egre/gius viso admonitus libens / animo votum solvit. Jebel Boukornine / Mons Balcaranensis. CIL 08, 24217.
 -[Saturn]o Aug(usto) Ba[lcara]/[ne]nsi liben[s] animo / votum sol[vit]. Jebel Boukornine / Mons Balcaranensis. CIL 08, 24240.
 -Upelusus / lib(ens) animo v(otum) s(olvit) Sidi Ali Belkacem / Sidi Ali Ben Kassem / Thuburnica. CIL 08, 25729.
 -N[e]p[et]uno / Aug(usto) / sac(rum) / F[l(avius) E]m[e]riti/anus sa/c[e](r)dos [e]ius / [6] / l(ibens) a(nimo) v(otum) s(olvit). Ain bou Sessou. CIL 08, 28072.
 -Sat(urno) Aug(usto) sac(rum) L(ucius) Caecilius / Privatus Furnianus / lib(ens) animo votum solv[it]. El Faouar / Belalis Maior. AE 1978, 00861.
 -S(aturno) M(agno) s(acrum) / P(ublius) Suficius Celsi/anus libens ani/mo v(otum) solvit. Ain el Djour / Gori. AE 1928, 00028.
 -Saturno M(agno) s(acrum) / [3]ivolus Satur/us l(ibens) a(nimo) [v(otum) s(olvit)]. Ain el Djour / Gori. AE 1928, 00029.

Segons la tesi presentada per Malaise¹⁸³, arrel de l'estudi de les inscripcions de Caldes de Montbui, es desprèn el caràcter cosmopolita del recinte amb relació a l'estatus social i econòmic dels oferents de les inscripcions. Pel que fa referència als cultes orientals reflectits en l'epigrafia, podríem parlar d'un origen dels fidels situat a la zona del litoral mediterrani (Empúries, Sagunt i Tàrraco). El que sí ens queda molt clar, gràcies a l'epigrafia, és el grau de romanització, plena i absoluta, dels oferents que lliuraren els epígrafs al recinte de Caldes. Entre els fidels que costejaren les inscripcions trobem a *M. Fonteius Novatianus* i a *L. Minicius Apronianus*, tots dos provinents de Tàrraco. *L. Minicius* està relacionat familiarment amb dos cònsols. Un altre dels dedicants és una lliberta d'un governador de la Tarraconense (FONSECA 2012: 172). Per tant, ens trobem davant d'un grup de personatges no només plenament romanitzats sinó que a més pertanyien a l'elit social de la zona.

Pel que fa al concepte d'ofrena, el lliurament d'un exvot epigràfic representa *el pacto imaginario con la fuerza sobrenatural tiene dos fases: la primera la satisface la divinidad, por medio de la sanación, que convierte al individuo en «voti reus» (...) la segunda es la liberación del voto por parte del ahora dedicante al adquirir i erigir la piedra por la acción de «votum solvere»* (DÍEZ de VELASCO 1992a: 101).

L'estudi de l'epigrafia ha determinat una datació aproximada en època flàvia i sobretot al segle II (IRC I, 33 a 38). Cal valorar que els segles I i II suposen un moment d'esplendor de l'epigrafia, que topa al segle tercer amb un canvi en els «hàbits epigràfics». En aquest moment s'observa, sobretot a la zona sud i est de la península Ibèrica, una disminució força considerable de les inscripcions, en particular les de tipus honorífic i monumental erigides en els espais públics de les ciutats i dedicats, principalment a la commemoració de mèrits públics, així com a l'autorepresentació de les elits locals (WITSCHERL 2009: 475).

Ceràmica

Gràcies a les troballes ceràmiques s'ha pogut establir que el primer moment d'ús del recinte es troba a finals del segle II aC i inicis de l'I aC, gràcies a la datació oferta per les troballes de fragments de campaniana tipus A. La manca d'un registre estratigràfic

¹⁸¹ ----- / [V]etu/[ri]us m/[ed]icu/[s] le]g(ionis) I It(alicae) / [l(ibente)] a(nimo) v(otum) s(olvit). CIL 03, 07517.

¹⁸² I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Soli Divino / et Genio / venalici(i) / Q(uintus) Iulius Maximi / lib(ertus) Felix / cum Iulia / Q(uinti) f(ilia) Romana / coniuge lib//ens // anim(o) / vot(um) solvit / Imp(eratore) [[Domitiano]] Caesar(e) Aug(usto) Ger(manico) XII / Ser(vio) Cornelio Dolabella co(n)s(ulibus). CIL 06, 00398, AE 2009, +00106, AE 2010, +00090.

¹⁸³ MALAISE; 1984: 1650, citat a DIEZ de VELASCO; 1996: 147 nota 17.

adequat no permet plantejar una datació per les fases constructives ni per definir una data de fi d'ús de l'espai (FOLCH et al. 1988: 160). Sembla que entre finals del segle IV i inicis del segle V, gràcies a la presència de ceràmica africana D. En aquest moment l'edifici reduí la seva superfície i part de l'espai abandonat és convertí en necròpolis, com mostren les tombes localitzades en les seves immediacions.

Numismàtica

Pel que fa a les troballes de tipus numismàtic, cal destacar la seva difícil atribució al conegut complex. Les monedes localitzades en les immediacions del complex termal foren: un petit bronze *fustr.*, un as ibèric de *Bolskan* del segle I aC, un as d'August i Agrippa de la colònia de *Nemausus*, encunyat entre el 20 aC i el 14; un as semiuncial datat al segle I, molt afectat per la concreció de calç derivada de l'aigua del brollador, un *follis* de Constanci I (307-313) i un sòlid d'Honori encunyat a Ravenna, datat entre 403 i 408 (ABAD 1992: 149-150).

El baix nombre d'ofrenes numismàtiques podria venir donat per una característica imperant en el recinte. El més probable és que, tenint en compte que la majoria de fidels que deixaren ofrenes al recinte eren d'una classe social força elevada, podria ser que aquest estatus social propiciés exvots i ofrenes d'un nivell econòmic força més elevat que la mitjana de recintes de característiques similars. Aquesta pot ser la causa de les minses troballes d'ofrenes monetàries.

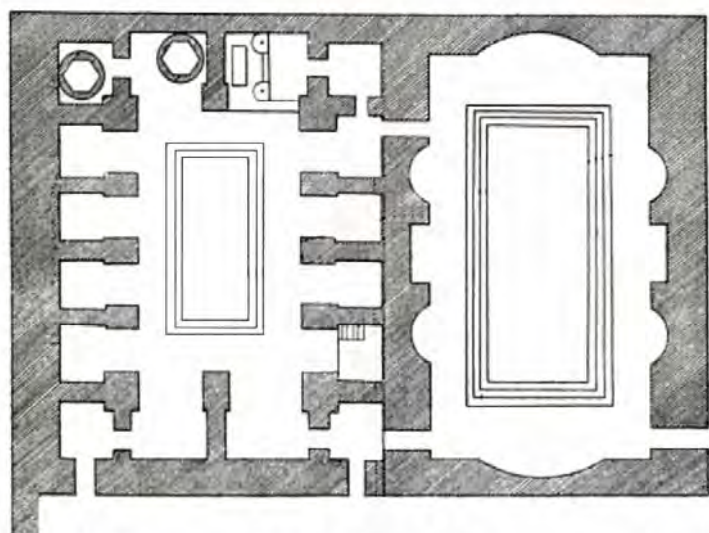
Aquesta hipòtesi es complementa amb una idea presentada per Díez de Velasco en la qual es proposava que les inscripcions realitzades en peces de majors dimensions eren directament relacionades amb els cultes a divinitats romanes o romanitzades. Per contra, les ares dedicades a divinitats indígenes o costejades per població amb un menor grau de romanització eren de mida menor. Al mateix temps, l'epigrafia de Caldes eren ofrenes majoritàriament de personatges de Tàrraco, mostrant els forts vincles entra la capital provincial i el balneari. També demostraria l'evolució i projecció d'aquesta zona de la península, molt més romanitzada que la resta. Caldes es presenta com un punt d'atracció de l'elit de la capital provincial (DÍEZ de VELASCO 1998: 131-136).

Paral·lels

Trobem diversos espais de caràcter termal amb característiques d'ús medicinal que ens condueixen a veure paral·lelismes amb Caldes de Montbui. Un dels primers autors a establir un paral·lel per a les termes romanes de Caldes de Montbui fou Puig i Cadafalch, quan en la seva obra de 1934 va citar les termes d'Arles (PUIG i

CADAFALCH 1934: 230). Molts altres exemples ja els ha donat C. Miró en les diverses publicacions centrades en aquest espai termal. Pel que fa a paral·lels del conjunt en general, i parlant dels centres de major rellevància, trobem el gran conjunt de Bath, a Anglaterra, dedicat a *Sulis* Minerva, el centre termal d'Aix-les-Bains, a Arles, igual que Badenweiler i Evaux (MIRÓ 1992a: 266 i 1992b: 20).

Altres elements concrets, com la gran *natatio* central que possiblement aniria

Escala 1 : 400

Fig. 288. — Termes d'Arles

(Peligot)

Fig. 91. Planta de les termes d'Aix-Les-Bains. PUIG i CADAFALCH, 1934: fig 288.

descoberta, tindrien similituds amb, novament, el centre termal de Bath i amb les termes de San Pedro do Sul (MIRÓ 1992a: 267 i 1992b: 23; GUÉRIN-BEAUVOIS 2003: 8).

La repetició de nínxols, exedres, freqüent en centres termals, i present a Caldes de Montbui, també es localitza als centres d'Amélie-les-Bains, a Nérís-

les-Bains, a Badenweiler, a Bath, etc. (MIRÓ 1992a: 267).

El conjunt de petites piscines situades als entorns de la gran piscina central té paral·lels a Amélie-les-Bains (MIRÓ 1992a: 268 i 1992b: 24).

La possibilitat que ens puguem trobar davant de diferents edificis que conformin el conjunt termal de Caldes de Montbui no és gens menyspreable. Donat el coneixement parcial de les restes, es pot especular amb la possibilitat de diferents edificis de banys que es trobessin pròxims els uns als altres, no només un gran recinte termal isolat. Casos com aquest es localitzen a Vichy i Neris-les-Bains (MIRÓ 1992a: 272, 1992b 27, 2010: 128).

La funcionalitat del recinte termal ens mostra una doble vessant: medicinal i religiosa. Caldes de Montbui presenta més de deu piscines de diferents característiques més una cambra de vapor. El perfil del recinte és clarament mèdic, amb un bon nombre de compartiments i sales que permetrien tractaments individuals i personalitzats depenent de la malaltia. Però al mateix temps ens demostra l'existència del culte a diferents déus

amb virtuts guaridores que completarien l'estança dels malalts, no només rebent tractaments sinó que, al mateix temps, es posaven en mans de la divinitat per guarir-se.

L'estructura, parcialment coneguda del recinte termal de Caldes de Montbui, podria assemblar-se molt, a nivell arquitectònic, amb el recinte termal de Bath a Anglaterra. Tot i que tenim poques dades que mostrin la planimetria complerta de Caldes, s'observen estructures comunes i similars: les dues grans piscines, així com un seguit de cambres de menors dimensions. El tipus d'aigua utilitzada en aquest recinte en condiciona l'aspecte arquitectònic. Com remarca Díez de Velasco: *El agua termal requiere un modo de empleo diferente al del agua usada con finalidades higiénicas [...] (En) el caso de las aguas sagradas contamos con (...) un orden simbólico (No hemos de buscar sistemáticamente (...) las estructuras que se repiten en las termas higiénicas)*" (DIEZ de VELASCO 1992a: 100).

Juntament amb el conegut centre termal de Caldes de Montbui, volem fer referència a unes deus ubicades a can Caselles, al nucli de La Garriga, de les quals es té constància de la seva explotació des de l'antiguitat. La proximitat entre els dos espais ens demostra la importància i interès per l'explotació de les aigües termals que ja existia des de temps antics¹⁸⁴.

Can Caselles- La Garriga.

La Garriga és un municipi situat al sud-oest del Montseny, a la vall del riu Congost. És una zona de gran riquesa geològica, amb unes deus d'aigües termals que han estat el factor més important de desenvolupament de la zona.

La proximitat a la falla que separa la zona de la depressió del Vallès fa que s'expliqui l'existència d'aigües termals, conegudes i explotades des de temps antics (AGUILAR, COHOREN 2006: 10). Altres poblacions del Vallès Oriental tenen les mateixes característiques que fan que brollin aigües termals, entre les quals destaca el municipi de Caldes de Montbui. El fet que les aigües d'*Aquae Calidae* fossin conegudes i explotades pels romans fa pensar que un espai com el municipi de la Garriga també devia ser apreciat en època antiga, ja no només per les possibilitats agrícoles de la plana, fèrtil, sinó també pels brolladors termals que allí es localitzen. L'única deu coneguda de

¹⁸⁴ Un cop finalitzat el nostre treball i ja dins del període de revisió volem afegir aquesta nota per incloure unes últimes i recents notícies sobre aquest jaciment. A data d'avui (29/05/2017) i gràcies a nous treballs arqueològics duts a terme a l'entorn de la plaça del Lleó de Caldes de Montbui, s'han localitzat noves estructures d'època romana corresponents a una piscina que formaria part del conjunt termal. Una segona troballa, sens dubte igual d'engrescadora, ha estat la del cap d'una escultura en marbre de mida natural que, segons les primeres anàlisis de la doctora Isabel Rodà, es podria identificar amb una divinitat femenina relacionada amb les aigües del recinte termal de Caldes.

la qual brollen aigües termals, de caràcter oligometàl·lic, hipertermals (60 °C) i radioactives, es troba situada sota l'actual placeta de Santa Isabel (VIREBAYRE 2008: 5). El pas de la via Augusta i de la Via que comunicava *Iluro* amb *Aquae Calidae*, conegut actualment com camí del Congost, va facilitar que s'hi establissin nombroses *uillae* que articularen el territori sustentant la seva riquesa amb l'explotació agrícola, sobretot vinya (AGUILAR, COHOREN 2006: 11). Aquesta via circulava paral·lela al riu Congost, i es convertí en l'eix articulador de la població concentrada a l'actual nucli de la Garriga. La zona del Vallès Oriental constituí un corredor de comunicacions essencial per al control territorial en les primeres fases de romanització. Durant el segle I aC, aquesta zona quedà plenament integrada en l'òrbita romana. Durant el segle següent, la tendència a l'aglutinació de la població envers els municipis més desenvolupats es fa més evident, consolidant territorialment els nuclis de població (FLÓREZ, PALET 2010; 2-6). Els indicis de l'ocupació d'aquest territori en època romana són molts i contundents, però molts dels espais amb restes romanes no han estat estudiats degudament i no s'hi han fet treballs arqueològics que ajudin a entendre les estructures que en ells es localitzaren.

L'ocupació romana de l'actual municipi de la Garriga, en època republicana, es concentra en la zona septentrional. Ja en època imperial, l'ocupació creix cap a la zona central i meridional. La zona septentrional del municipi es va desocupant al llarg de l'alt imperi, mentre que els establiments de la zona meridional perduraren en aquest període. L'establiment més emblemàtic d'aquesta zona és la vil·la romana de can Terrers, amb una cronologia que va des del segle I aC al segle V (VIREBAYRE 2008: 7).

Les notícies escrites que relacionen el municipi de la Garriga amb l'explotació de les aigües termals es remunten a l'any 1282, quan es realitzà la transferència dels dominis del cavaller Romeu de Congost al canonge de la Garriga, Pere de Noguera. La Pia Almoïna succeí a aquest canonge l'any 1316 i poc després va establir una peça de terra *en lo lloch dit banys*. L'any 1326 es redacta un primer document localitzat als arxius locals, que fa referència a aquests banys. En aquest document es deixa constància, per part del monestir de Santa Anna de Barcelona, de la confirmació d'unes terres *in torrente qui discurrit in balneis sive bayns dicte parrochie*, al natural de la Garriga, Pere de Pujol. L'any 1466 un document fa referència a Can Caselles: (...) *són edificats los banys anomenats de La Garriga, en els quals ha un bany comú a totes les persones que tenen necessitat* (MAURI 1949: 396).

Després d'aquestes notícies, ens traslладem a l'any 1877. Aquest any, i recollit a les Memòries de L'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, es deixa constància escrita de les restes d'origen romà ubicades a la Garriga. En referència al pati de Can Casellas *la porta de la dreta condueix á unas habitacions ab volta ahont va á parar lo regaró que's veu en primer terme y que engull l'aygua termal destinada als banys. Aquesta aygua neix en lo mateix pati y té (segons me digué'l llogater) 4 ó 5 graus de temperatura més que la dels altres establiments del poble (...) Aixó feu sens dupte que la tradició digui que es aquesta la primera casa de banys, ja alsada pels romans (...) es dubtós no obstant que alló sigan los primitius banys (ARABIA 1877: 57-59).* En aquest primer text es parla del pati i les cambres de bany trobades a can Casellas. El fet és que les troballes de banyeres i alguna resta de ceràmica no creiem que es puguin atribuir a l'època romana, ja que en el període medieval i tal com indiquen els textos del segle XIV, aquest municipi era famós pels petits establiments de banys que una gran majoria de cases tenien com a negoci, aprofitant les aigües termals com a reclam de salut i benestar. És prudent pensar que les restes descrites en aquest primer text siguin medievals, però no treu que puguin tenir uns orígens romans. J. Mauri (1949: 9) parla del fet que mai es va fer una excavació en els llocs propers a la deu, però que va trobar dos fragments de teules romanes en el mateix clos del brollador (PUJADES 1992: 4).

A partir del segle XIX, una sèrie de reformes urbanístiques transformaren tota aquesta zona de la població, fent desaparèixer restes de vital importància per entendre les estructures antigues. A finals del segle XIX s'enderrocà l'edifici que contenia una de les dependències dels banys termals. Al costat sud de les termes hi discorria un petit torrent que arrossegà material ceràmic pertanyent el recinte termal. Als anys 70 del segle XX s'enderrocà el que restava de l'edifici dels banys (procés iniciat a finals del XIX). Es tractava d'un edifici amb dues voltes de canó, una piscina interior amb banquetes laterals i escala d'accés, tot fabricat en pedra (PUJADES 1992: 4-5).

Una altra referència escrita que ens descriu les restes de can Casellas ens la dona P. Alsius, quan ens explica que: *Desde esta al poble baixa un rierany que vé á terminar prest en la antiquissima casa Casellas, y tant en lo rierany com en las parets exteriors de dit edifici es fácil reconeixer los restos de rajols romans, que per allí abundan, barrejats ab los de més moderna época. De aixó's pot deduir la molta antiguetat d'aquella primitiva casa de banys. En la ribera esquerra de la Riera (...) hi ha un petit mas dit D'en Calo (...) s'hi conserva encara, desafiant la inclemencia dels temps, un paviment romà*"

(ALSIUS 1877: 134-135). Novament ens trobem amb una referència al possible origen dels banys en època romana. El que molt possiblement hagi succeït és que les estructures antigues s'amortitzessin, de manera que els següents espais de banys es trobin a sobre, aprofitant materials romans, ara revestits i emmascarats des del segle XIV.

Una última referència, que si bé no ens situa al lloc de can Casellas, si ens ajuda a percebre la importància de les aigües, és la que ens deixà escrita E. Canibell: *Acabada la visita y treballs fets en la capella de Nostra Senyora del Camí, nos dirigirem á un bosch pròxim ahont se troban infinitat de restos de ceràmica romana, parets, fragments de conglomerat "hormigosa" (Opus signinum), en una área de més d'una hora d'extensió. Fragments de canals es lo que mes hi ha, com també lo conglomerat y abundant allí l'aygua, es molt probable que haguessen existit durant la época romana unas termas o bé alguna opulenta villa. Lo senyor Roselló té comensada una excavació á n'aquell lloch que ha donat per resultat, descubrirse lo principi d'una volta de rierenchs y rajolas y un gros pa de conglomerat qu'es molt possible fos destinat á dipòsit d'ayguas (...)* Allí mateix han estat trobadas algunas monedas romanas (CANIBELL 1878: 282). Novament observem com l'entorn del rierol i per extensió, de la via romana, es troben íntimament units amb l'explotació de les aigües termals. Malauradament, la manca de treballs arqueològics amb rigor científic només ens deixen la porta oberta a l'especulació i extrapolació de dades. Atès que Caldes de Montbui es troba molt a prop i les seves aigües termals eren ben conegudes i explotades, tant a nivell curatiu, com lúdic, sempre sota una aura de sacralitat, val la pena pensar que ens trobem davant d'un balneari o centre termal, segurament més modest, però amb un paper rellevant dins del territori més immediat.

Un últim element a tenir present a l'hora d'analitzar les possibles restes d'un recinte termal és la localització al municipi de la Garriga, d'una placa de marbre amb motllura. Per desgràcia, no es va conservar cap part del text epigràfic. Aquest tipus de plaques de marbre amb motlures acostumen a reflectir un caràcter honorífic de la inscripció que contenen. En molt poques ocasions són inscripcions funeràries. Solen provenir de nuclis urbans o del seu entorn immediat, per tant la seva localització, molt propera a *Aquae Calidae* i *Iluro*, no ens ha de ser estranya.

El present treball, tot i ser pràcticament teòric, ens remet a una sèrie de dades tangibles que obren la porta a la següent hipòtesi. El nucli de la Garriga, molt ben situat territorialment, comptava amb un brollador d'aigües termals. En l'època en què Caldes

de Montbui es transformà i consolidà com a centre termal de renom sobretot entre l'elit de *Tàrraco* hem d'entendre que les aigües termals de la Garriga també devien ser conegudes i explotades. Les evidències d'un ús, en època romana, de les deus termals, es basen en indicis localitzats de manera parcial i dispersa, però que ens poden fer plantejar una explotació de caire més modest, potser destinada ja no a una elit social, sinó a classes més modestes. No s'ha localitzat cap mena de referència a la possibilitat que allí es practiqués cap culte termal, ni que la deus fos atribuïda a alguna divinitat, cosa que, per altra banda seria possible, donades les atribucions a diferents divinitats, com Apol·lo, al proper centre termal d'*Aquae Calidae*. Però, les restes de materials ceràmics que es remunten al bronze antic i final fa que es confirmi el coneixement d'aquest brollador des de temps molt antics. Per tant, hem de deduir que en època romana, no sols eren coneguts, sinó explotats. L'ús de l'aigua termal a la Garriga pràcticament és ininterromput des d'aquesta època tant antiga. Precisament per aquests antecedents podem imaginar una superposició i aprofitament de les estructures arquitectòniques romanes i de materials constructius, raó per la qual no ens han arribat prou restes per confirmar el, per altra banda possible, ús termal i medicinal de la font en època romana.

7. L'aigua monumental

El paper simbòlic de l'aigua, dins del món romà ens porta a plantejar tot un seguit de recursos que van molt més enllà del purament religiós o pràctic. Els elements de la natura, en tant que reflexos de la divinitat que hi batega, s'utilitzen en molts casos dins del discurs arquitectònic per tal de reforçar el seu significat. En aquest cas, l'element aquàtic és un dels principals vehicles de transmissió de la imatge d'un ens diví i sacre dins de l'arquitectura oficial de l'imperi, per tal de reforçar el seu discurs oficial.

Gràcies a jocs d'aigua, a façanes monumentals i a recintes que ubiquen en el seu interior un brollador o una font, el discurs que intenta transmetre l'arquitectura, molts cops acompanyada per tot un aparell iconogràfic oficial, gràcies a la decoració escultòrica, fa que aquest tipus d'espais projectin una idea que deixa ben clar a la ciutadania com de poderós pot resultar el poder romà.

L'ús de l'aigua com element ornamental, compta amb diferents recursos i formes que es troben presents arreu de l'imperi. Val la pena fer-ne una anàlisi exhaustiva amb els principals exemples que les il·lustren. A inicis de l'època imperial, Roma va demostrar el seu interès per reconèixer, per part dels seus valedors, la bellesa i el valor de l'aigua, demostrant-ho a través del propi element (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:230). Per tant, l'imperi començà a utilitzar espais on l'aigua era l'element central, amb finalitats que, si bé en un principi podien semblar merament ornamentals, eren en realitat, veritables icones propagandístiques del poder imperial.

L'obra d'aquest tipus de construccions responia a tres motivacions principals: mostrar la lleialtat dels evergetes¹⁸⁵ envers el sistema establert, la reconeixença dels habitants del poder polític, o bé la sacralització del poder (GROS 1996: 427-430). Totes les províncies de l'imperi mostren exemples d'aquestes grans construccions relacionades amb l'aigua, fruit de l'evergetisme de l'emperador, magistrats locals o particulars amb prou fortuna per costejar-les. Segons Lavagne, aquestes fonts monumentals formarien part del que, avui dia, anomenem mobiliari urbà (LAVAGNE 1992: 217). Recuperant la laïcitat amb la que, ja en època antiga, era entès el terme nimfeu, volem recordar les paraules de Juvenal¹⁸⁶, que ja ens parla d'aquest procés de pèrdua de sacralitat dels

¹⁸⁵ L'evergetisme, segons E. Melchor Gil, es descriu com un *comportamiento social característico de las élites urbanas greco-romanas consistente en realizar donaciones a la comunidad cívica. Son donaciones efectuadas por particulares, que benefician a la comunidad en su conjunto. Esta "conducta social", desarrollada por los notables, no se concibe fuera del marco político-administrativo autónomo que constituye la ciudad greco-romana* (MELCHOR GIL 1993: 19).

¹⁸⁶ JUVENAL, *Sátira*, III, 17-20. Veure nota 12.

nimfeus en favor d'una arquitectura més impactant. Aquest tipus d'estructures, dins d'un espai urbà, buscaven recordar l'origen misteriós de les aigües, i mitjançant l'arquitectura es buscava evocar la font o gruta on aquestes brollaven. Els nimfeus monumentals eren espais luxosos que buscaven crear un entorn de contemplació i gaudi. Aquests, dins d'un context romà, no tenien un rol religiós però tampoc eren simples fonts de carrer. Es tractava de generar un espai d'evident bellesa, que fos observada i transmetés un missatge d'abundància i, al mateix temps, de misteri (MALISSARD 1996: 97-98). Acostumaven a estar ubicats en les vies principals de la urbs, concretament en les zones d'oci i lleure de la ciutat, com en el cas dels exemples de la ciutat de *Tarraco* i d'*Iluro* que presentem en el nostre estudi.

Per entendre l'interès i l'impacte de les fonts monumentals en època imperial ens hem de remuntar als seus orígens conceptuals: les fonts gregues. Ja entre els segles VII i VI aC, els tirans grecs construïren fonts per refermar el seu poder públic. Eren estructures utilitàries, que resolien els problemes d'abastament a les ciutats. Un dels exemples més

Fig. 92. Font Peirene Corint (LONGFELLOW 2011: 10).

rellevants és el de la font Pirene a Corint. Una font natural a la qual s'hi afegí, durant el període protocorinti un canal col·lector i una cambra d'accés. A finals d'època arcaica s'hi construí la font que l'acostava a la superfície de la ciutat (LONGFELLOW 2011: 9).

Els representants de la tirania grega iniciaren aquesta, diguem-ne moda, que fou adoptada per les ciutats estat gregues, com a nou element a incloure dins de l'estructura urbana. A inicis del segle V aC, la ciutat de Mègara construí la font de *Theagenes*, prop de l'àgora. Al segle quart apareix el model de font cívica, alimentada per una canonada curta. Aquesta presentava la forma d'una bassa amb sostre i precedida per un porxo amb façana de columnes (LONGFELLOW 2011: 11). En el període hel·lenístic, s'observen noves formes en les fonts, on ja s'hi

inclouen nínxols i fonts individuals amb forma d'edicle, molt similars a les que es podran observar posteriorment als jardins de Pompeia (LONGFELLOW 2011: 11).

Fig. 93. *Lacus Iuturnae*, Roma. Fotografia de l'autora.

Fig. 94. Escultures dels Diòscurs que decoraven el *Lacus Iuturnae*. Fotografia de l'autora.

Fig. 95. Fragment de la *Forma Urbis Roma* amb la situació del *Lacus Iuturnae* (Marcat amb vermell). © The Stanford Digital Forma Urbis Romae Project

Les tipologies de fonts que es localitzen a la península itàlica en època republicana, datades entre finals del segle III i II aC presenten formes arquitectòniques molt similars als models grecs ja citats. Aquestes però, presenten modificacions que busquen explotar el potencial simbòlic de l'aigua (LONGFELLOW 2011: 13). Un dels exemples és el *Lacus Iuturnae*, una font coneguda i utilitzada com a punt d'abastament d'aigua des dels inicis d'ocupació de la zona. Al segle II aC, aquest *lacus* es transformà arquitectònicament, construint una bassa rectangular per emmarcar

el receptacle de la font natural, quedant alineat amb el temple de Càstor i Pòl·lux. A la font se l'hi varen afegir estàtues dels Diòscurs amb els seus cavalls¹⁸⁷ (GROS 1996: 422, LONGFELLOW 2011: 13-14). L'ús, en època tardorepublicana, de l'aigua com un element amb un gran potencial en els espais cívics, portà als romans a establir aquest nou concepte a les seves pròpies vil·les. Les fonts domèstiques i els jocs d'aigua s'elevaren a la categoria d'art (LONGFELLOW 2011: 15).

¹⁸⁷ Segons **DIONÍS D'HALICARNÀS** (6, 13, 2-3) i **TITUS LIVI** (2, 42, 5), els Diòscurs aparegueren miraculosament davant del *lacus Iuturnae* per abeurar els seus cavalls després de conduir a la victòria els romans en la batalla del llac *Regillus* del 496 aC. La dedicatòria d'un temple als Diòscurs al costat del *lacus* l'any 484 aC commemorava aquest succés (LONGFELLOW 2011: 14)

Un dels principals trets característics dels nimfeus romans, que no ha estat analitzat en profunditat pels estudis publicats, condueix a l'autor P. Gros a la següent reflexió: “*Les structures architecturales, quelle qu'en soit la forme, encadrent l'eau et la mettent en valeur, à différence de ce qu'on observe dans les fontaines grecques classiques ou hellénistiques, même si elles revêtent un aspect monumental*” (GROS 1996: 420). Nosaltres creiem que la principal raó per la qual es produeix aquesta diferència es deu, per una banda, a les millores substancials en enginyeria hidràulica dutes a terme per l'imperi romà, principalment als aqüeductes. Per altra banda, i donada aquesta major disposició d'aigua, aquesta es podia dedicar en exclusiva a l'exposició i ornament de les fonts. Podia ser exposada sense haver de preocupar-se de protegir-la en bones condicions per al posterior ús humà. El món grec no disposava de grans quantitats d'aigua com la que tingué el món romà gracies als avenços en enginyeria hidràulica. El règim pluviomètric, la capacitat d'aconseguir aigua potable, un transport que en garanteixi la salubritat, etc. són factors determinants a l'hora de valorar els grans conjunts monumentals i com aquests introdueixen l'aigua a les ciutats, bé de manera més ostentosa o més prudent, depenent de l'entorn. J. Richard fa aquesta reflexió quan parla dels nimfeus de la zona oriental de l'imperi, on destaca que moltes d'aquestes grans obres hidràuliques presenten petits espais on es recull l'aigua i com aquests solen presentar sostres i sistemes que protegeixen l'aigua de l'evaporació, demostrant que és un bé preuat que no es pot desaprofitar (RICHARD 2008: 280-281).

Les fonts monumentals neixen a les ciutats, condicionant en alguns casos el seu urbanisme. Les fonts monumentals s'ubiquen en espais “estratègics”, és a dir, buscant efectes visuals i en els eixos amb altres edificis i espais públics de rellevància: teatres, fòrums i altres places públiques, etc. La seva ubicació sol buscar en primer lloc els grans eixos viaris de les ciutats o els seus encreuaments, mostrant la seva intenció de monumentalitat envers la ciutat. Es concentren, en la seva majoria, durant el període comprès entre el segle II i el IV dC (RICCIARDI, SCRINARI 1996:188).

7.1 Terminologia

Un dels primers termes utilitzats per denominar qualsevol tipus d'arranjament hidràulic de tipus decoratiu o lúdic es *munera*. L'ús d'aquest terme, que *a priori*, no designa exactament una font o qualsevol altre artefacte hidràulic té una lògica. *Munera*¹⁸⁸

¹⁸⁸ Dins de la legislació romana, *munus* designava una prestació gratuïta. Tot sovint, apareix com *munus publicum*, és a dir, les funcions o obres que *peregrini* i *cives* costejaven a favor de l'estat romà. *Munus* faria referència a aquelles persones que tenien l'obligació de costejar diverses obres o pagaments en favor de l'estat (RODRÍGUEZ 1978: 166,

fa referència a les obligacions fiscals públiques adquirides amb l'administració romana, és a dir els impostos, amb els quals es costejaven les obres públiques, entre les quals es troben les fonts. Aquest terme, utilitzat com a sinònim de joc d'aigua és definit per Frontí¹⁸⁹ com *cultiores*, i representa un component de la cultura de l'aigua específicament romana (TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 231). Dins de la multitud d'artefactes d'aigua que engloba el terme *munera* trobem les fonts ornamentals. Si bé aquestes últimes no eren fonamentals per la provisió d'aigua, van ser ràpidament difoses per tot l'imperi romà, sense comptar amb precedents que ens indiquin una evolució d'un model primitiu.

El vocabulari que trobem en època romana per designar fonts públiques o arranjaments hidràulics de caire decoratiu i monumental és força extens. Aquest fet ens demostra la importància que aquests elements tenien en l'estructuració urbana i posteriorment en la decoració de l'àmbit privat, com demostren els grans jocs d'aigua de les vil·les imperials i de personatges notables de la vida pública arreu de l'imperi. Mots com *lacus*¹⁹⁰, *fons*, *salientes*¹⁹¹, *spelunca*, *euripus* ens condueixen de menor complexitat a major, per diferents models de font, tant pública, com d'àmbit privat, que es reproduïen arreu de l'imperi, demostrant que aquests espais jugaven un rol com a escenari de la riquesa, el poder. Eren actes evergètics que promovien l'autorepresentació.

7.2 El terme *Nymphaeum*

La transformació del significat del mot nimfeu, degut sobretot a una mena de perversió del seu significat original (espai dedicat al culte a les nimfes) es deu, segons Lavagne, a un procés de «laïcització» del propi terme (LAVAGNE 1992: 217). En els grans nimfeus, l'aigua no era un pretext, l'aigua era l'element que justificava l'obra. Aquest element bàsic justificava i donava coherència a les composicions iconogràfiques que posaven èmfasi en la generositat del govern i en el seu poder (econòmic i tecnològic) per portar a la col·lectivitat el preuat bé de l'aigua.

Si bé es considera demostrat que, en origen, el terme feia referència a un espai de culte, amb el temps s'observa un procés que porta el terme nimfeu a definir un element plenament laic (LAVAGNE 1992: 217). H. Lavagne ens fa una descripció d'aquesta última accepció del terme nimfeu: una font dotada d'una arquitectura d'aparat amb una

nota 75). El pagament d'aquests impostos obria les portes per arribar a ocupar magistratures i sacerdocis municipals que compensarien aquestes càrregues fiscals (CALZADA 2010: 34).

¹⁸⁹ FRONTÍ; *De aquae ductus*, 3, 2: ita enim <locus> cultiores adpellantur.

¹⁹⁰ Segons M. A. Ricciardi i V. Scrinari, el terme *lacus* fa referència a un tipus de font que feia les funcions d'abastiment primari d'aigua, tan per les persones com per abeurar animals. (RICCIARDI, SCRINARI 1996: 187).

¹⁹¹ Aquest terme fa referència a les boques per on brollava l'aigua de les fonts, però també les petites fonts amb peu i brollador superior (RICCIARDI, SCRINARI 1996: 187).

decoració on la temàtica iconogràfica està lligada a l'aigua (LAVAGNE 1992: 217). Aquests nimfeus ocupen espais de rellevància dins de la trama urbana, formant part del que avui dia coneixem com a mobiliari urbà.

El terme *nymphaeum* aglutina tota una varietat, tant de construccions com de conceptes, que fan que sigui confús entendre què designa concretament. Si ens centrem en la literatura antiga, una de les primeres referències a aquest terme ens l'ofereix Menandre en la seva obra *El misantrop*¹⁹², datada del 316 aC: “*Imagineu que aquest lloc és File, a l'Àtica, i que el nimfeu d'on surto és el famosíssim santuari dels filasis, i d'aquests, que son capaços de conrear les pedres que per allí es troben*”. Homer, en l'Odissea¹⁹³, fa una descripció del que sembla la representació més exacta d'un nimfeu, concretament la concepció que el món grec tenia d'aquest espai: un santuari dedicat a les nimfes: “*Al capdamunt del port, un oliu son fullatge desplega i, prop d'ell, a tocar, hi ha una cova amable i obscura, consagrada a les Nimfes que Nàiades hom anomena. Dintre hi ha llurs craters i així mateix les grans gerres de pedra, i és allí que van a brescar les abelles. I hi ha uns telers de pedra molt llargs, on les Nimfes teixeixen robes de color porpra de mar, que enamoren de veure; i aigües que ragen tostamps. I les portes d'entrada són dues: l'una oberta a mestral, per on davallen els homes; l'altra, oberta a migjorn, és més divina, i per ella no passen terrenals és la via d'Aquells que no moren. (...) Mira, aquest és el port de Forcis, el vell del salobre; al capdamunt del port l'oliu son fullatge desplega, i prop d'ell, a tocar, hi ha la cova agradable i obscura, consagrada a les Nimfes que Nàiades hom anomena. ¿Veus? Aquella és l'espluga sostrada, on tantes vegades has honorat les Nimfes amb una hecatombe perfecta*”.

Filòstrat¹⁹⁴ utilitza el terme nimfeu (νυμφαίον) en descriure una gruta dedicada al culte de les nimfes: “*Descorazonados, pues, se sentaron en el salón de las ninfas, donde se encuentra el aljibe de mármol blanco, que contiene una fuente de agua que no se*

¹⁹² La introducció de l'obra la fa el mateix déu Pan, que descriu l'escenari on discorre la història.

¹⁹³ HOMER, *Odissea*, XIII, 102-112: αὐτὰρ ἐπὶ κρατὸς λιμένος τανύφυλλος ἐλαίη, ἀγγόθι δ' αὐτῆς ἄντρον ἐπήρατον ἠεροειδές, ἱρὸν νυμφάων αἰ νηϊάδες καλέονται. ἐν δὲ κρητῆρές τε καὶ ἀμφοροῖες ἔασιν λάϊνοι: ἔνθα δ' ἔπειτα τιθαιβίωσσοσι μέλισσαι. ἐν δ' ἴστοι λίθειοι περιμήκεες, ἔνθα τε νύμφαι φάρε' ὑφαίνουσιν ἀλιπόρφυρα, θαῦμα ἰδέσθαι: ἐν δ' ὕδατ' ἀενάοντα. δύο δὲ τέ οἱ εἰσὶν θύραι, αἰ μὲν πρὸς Βορέοιο καταβαταὶ ἀνθρώποισιν, αἰ δ' αὖ πρὸς Νότου εἰσι θεώτεραι: οὐδέ τι κείνη ἄνδρες ἐσέρχονται, ἀλλ' ἀθανάτων ὁδός ἐστιν. (Trad. Ed. Bernat Metge)

345-354: Φόρκυος μὲν ὄδ' ἐστὶ λιμὴν, ἀλίιο γέροντος, λλοσῆδε δ' ἐπὶ κρατὸς λιμένος τανύφυ ἐλαίη: ἀγγόθι δ' αὐτῆς ἄντρον ἐπήρατον ἠεροειδές, ἱρὸν νυμφάων, αἰ νηϊάδες καλέονται: τοῦτο δὲ τοι σπέος ἐστὶ κατηρεφές, ἔνθα σὺ πολλὰς ἔρδεσκες νύμφησι τεληέσσαις ἐκατόμβας: τοῦτο δὲ Νήριτόν ἐστιν ὄρος καταειμένον ὕλη. ὧς εἰποῦσα θεὰ εἶσατο δὲ ,σκέδασ' ἠέρα χθών: γήθησέν τ' ἄρ' ἔπειτα πολύτλας δῖος Ὀδυσσεύς, χαίρων ἢ γαίη, κύσε δὲ ζεῖδαρον ἄρουραν

¹⁹⁴ FILÒSTRAT, *Vida d'Apol·loni de Tiana*; VIII, 11: ἀπειπόντες οὖν ἐκάθηντο ἐς τὸ νυμφαίον, ἐν ᾧ ὁ πίθος, λευκοῦ δ' οὐτόσ ἐστι λίθου ξυνέχων πηγὴν οὔθ' ὑπερβάλλουσαν τοῦ ὕδατος στομίῳ οὔτ', εἴ τις ἀπαντολίη, ὑποδιδοῦσαν. διαλεχθέντες δ' ὑπὲρ τῆς φύσεως τοῦ ὕδατος οὐ μάλ' αἰσποδακότηως διὰ τὴν ἐπὶ τῷ ἀνδρὶ ἀθυμίαν ἐπανήγον τὸν λόγον ἐς τὰ πρὸ τῆς δίκης. (Trad. Ed. Gredos).

desborda, ni retrocede, aunque se extraiga el agua". Estrabó¹⁹⁵ utilitza el terme nimfeu en els mateixos termes que Filòstrat: "*En la tierra de los apoloniadas se encuentra un lugar conocido como ninfeo; es una roca que escupe fuego; bajo la cual surgen aguas calientes*". Mentre que Estrabó i Filòstrat donen una visió molt clara del que significa el terme nimfeu (un ambient de tipus natural, una gruta) Plini el Vell¹⁹⁶ en la seva *Història natural*, aplica el terme *nymphaeum* a la font Pirene de Corint: "*Dans le milieu de l'intervalle que nous avons nommé l'Isthme est Corinthe, colonie, appuyée contre une colline et appelée jadis Éphyre. Éloignée de l'une et l'autre rive de 60 stades, elle contemple deux mers du haut de sa citadelle, nommée Acrocorinthe, où est la fontaine de Pirène*", caracteritzada, segons Pausànies¹⁹⁷, per tenir compartiments a la manera de grutes: "*I després està l'entrada de la font Pirene, en la qual diuen que es transformà una dona a força de plorar al seu fill Cencris, mort per Artemisa en un accident. La font està adornada amb marbre blanc i té unes cambres com coves gràcies a les quals arriba a una pila descoberta l'aigua, bona per beure i en la que es submergit, quan està candent, el bronze que anomenen corinti*". El terme que usa Plini i la definició que en fa semblen indicar un caràcter religiós, pel que fa al sentit amb el que es tracta l'arquitectura del nimfeu. Segons Suetoni¹⁹⁸, les fonts monumentals, o com ell les anomena *ornatissimos lacus*, res tindrien a veure amb els espais dedicats al culte de les nimfes: "*Inició grandes trabajos, pero se preocupó más del número que de la utilidad: son los principales el acueducto comenzado por Cayo, un canal de espurgo para el lago Fucino y el puerto de Ostia. Sabía, no obstante, que Augusto había rehusado siempre una de estas obras a las apremiantes solicitudes de los marsos y que Julio César había tenido que renunciar al fin a la otra, a causa de las dificultades de la ejecución. Hizo llegar a Roma el agua Claudina, suministrada por manantiales frescos y abundantes, llamados el uno fuente*

¹⁹⁵ **ESTRABÓ**, *Geografía*, VII, 5,8: ἐν δὲ τῇ χώρᾳ τῶν Ἀπολλωνιατῶν καλεῖται τι νυμφαῖον: πέτρα δ' ἐστὶ πῦρ ἀναδιδούσα, ὑπ' αὐτῇ δὲ κρῆναι ῥέουσι γλιαροῦ καὶ ἀσφάλτου, καιομένης, ὡς εἰκός, τῆς βώλου τῆς ἀσφαλτίτιδος (Trad. Ed. Gredos).

¹⁹⁶ **PLINI el VELL**, *Naturalis Historia*; IV, 6: in medio hoc intervallo, quod isthmon appellavimus, adplicata colli habitatur colonia corinthus, antea ephyra dicta, sexagenis ab utroque litore stadiis, e summa sua arce, quae vocatur acrocorinthos, in qua fons pirene, diversa duo maria prospectans.

¹⁹⁷ **PAUSÀNIES**, *Descripció de Grècia*, II, 3, 2-3: μετὰ δὲ αὐτὸν ἔσοδος ἐστὶ τῆς Πειρήνης ἐς τὸ ὕδωρ. ἐπὶ δὲ αὐτῇ λέγουσιν ὡς ἡ Πειρήνη γένοιτο ὑπὸ δακρύων ἐξ ἀνθρώπου πηγῇ, τὸν παῖδα ὄδυρομένη Κερχρίαν ὑπὸ Ἀρτέμιδος ἀκούσης ἀποθανόντα. κекόσμηται δὲ ἡ πηγὴ λίθῳ λευκῷ, καὶ πεποιημένα ἐστὶν οἰκήματα σπηλαίους κατὰ ταῦτά, ἐξ ὧν τὸ ὕδωρ ἐς κρῆνην ὑπαιθρον ῥεῖ πιεῖν τε ἡδὺ καὶ τὸν Κορίνθιον χαλκὸν διάπυρον καὶ θερμὸν ὄντα ὑπὸ ὕδατος τοῦτου βάπτεσθαι λέγουσιν, ἐπεὶ χαλκός γε οὐκ ἐστὶ Κορινθίους

¹⁹⁸ **SUETONI**, *Vitae Caesarum, Divus Tiberius/Vida de los 12 Césares, Tiberio Claudio Druso*, XX, 1 : Opera magna potius quam necessaria quam multa perfecit, sed uel praecipua: ductum aquarum a Gaio incohatum, item emissarium Fucini lacus portumque Ostiensem, quanquam sciret ex iis alterum ab Augusto precantibus assidue Marsis negatum, alterum a Diuo Iulio saepius destinatum ac propter difficultatem omissum. Claudiae aquae gelidos et uberes fontes, quorum alteri Caeruleo, alteri Curtio et Albidigno nomen est, simulque riuum Anienis noui lapideo opere in urbem perduxit diuisitque in plurimos et ornatissimos lacus.

Verde, y el otro fuente Curtiana o Albudina. Por un magnífico acueducto trajo las del nuevo Anio, que quedaron distribuidas en numerosos y magníficos depósitos”. També trobem referències a grutes considerades nimfeus i els termes utilitzats per fer-ne referència, tals com *antrum nymphaeum*¹⁹⁹, *antrum*²⁰⁰ o *spelunca*²⁰¹.

Segons podem observar en la literatura romana, el terme *nymphaeum* es mostra imprecís. O bé no s'utilitza, o bé determina diferents espais segons l'autor que l'utilitzi. Ja hem fet menció de Frontí, que en la seva obra *De aquae ductus*, no en fa referència. Per parlar d'una font monumental profusament decorada, recorre al terme *munus*, paraula força genèrica que, en aquests termes, fa referència a una construcció relacionada amb l'abastiment d'aigua, però al mateix temps indica una càrrega de tipus econòmic. El *munus*, com ja hem referit anteriorment, el solien costejar magistrats que, pagant de la seva butxaca, oferien a la ciutadania un regal, en aquest cas, una font (GROS 1996: 418-419). Per contra, els escriptors del segle I dC coneixien el terme però, un cop més, no hi ha unanimitat pel que fa a la seva definició. Pomponi Mela²⁰², descriu un nimfeu com una gruta, terme acompanyat del mot *specus*, consagrada a les nimfes. Segons H. Lavagne (1988: 286-289), aquesta puntualització amb l'ús de *specus*, es deu a la necessitat d'explicar una paraula fins al moment no utilitzada en la llengua llatina, evidenciant que no era un terme d'ús comú.

¹⁹⁹ VIRGILI, *Aeneida*, I, 166-168: Fronte sub adversa scopulis pendentibus antrum, intus aquae dulces vivoque sedilia saxo, nympharum domus.

A l'enfront de l'entrada, sota els penyals suspesos, hi ha una gruta, i al seu interior aigües dolces i seients de pedra viva, un sojorn de les nimfes. (trad. Ed. Bernat Metge).

²⁰⁰ OVIDI, *Metamorfosis*; III, 157-162: (...)cuius in extremo est antrum nemorale recessu, arte laboratum nulla: simulaverat artem ingenio natura suo; nam pumice vivo et levibus tofis nativum duxerat arcum. Fons sonat a dextra, tenui perlucidus unda, margine gramineo patulos succinctus hiatus.

(...) del cual en su extremo recesso hay una caverna boscosa, por arte ninguna labrada: había imitado al arte con el ingenio la naturaleza suyo, pues, con pómez viva y leves tobas, un nativo arco había trazado. Un manantial suena a diestra, por su tenue onda prelucido, y por una margen de grama estaba él en sus anchurosas aberturas ceñido. (Trad. Ed. Gredos).

²⁰¹ SÈNECA, *Epistulae ad Lucilium/ Epístolas morales a Lucilio*, 55, 6: De ipsa villa nihil tibi possum certi scribere. Frontem enim eius tantum novi et exposita, quae ostendit etiam transeuntibus. Speluncae sunt duae magni operis, cuius laxo atrio pares, manu factae, quarum altera solem non recipit, altera usque in occidentem tenet.

De la quinta nada puedo decirte de cierto, porque solamente he visto el exterior, lo que puede ver todo el mundo. Existen dos grutas de iguales dimensiones abiertas a mano á mucho coste, una de las cuales no recibe nunca la luz del sol, mientras que ilumina la otra hasta que se pone. (Trad. Ed. Gredos).

TÀCIT, *Historiae/ Anales*; IV, 59: Ac forte illis diebus oblatum Caesari anceps periculum auxit vana rumoris praebuitque ipsi materiem cur amicitiae constantiaequae Seiani magis fideret. vescebantur in villa cui vocabulum Speluncae mare Amunclanum inter et Fundanos montis nativo in specu. eius os lapsis repente saxis obruit quosdam ministros: hinc metus in omnis et fuga eorum qui convivium celebrabant. Seianus genu vultuque et manibus super Caesarem suspensus opposuit sese incidentibus atque habitu tali repertus est a militibus qui subsidio venerant.

Quiso la suerte que por aquellos días un peligro que amenazó al César aumentara los rumores vanos y le proporcionara a él motivo para fiarse más de la amistad y la lealtad de Sejano. Estaban comiendo en una villa que se llama *Spelunca*, entre el mar de Amiclas y los montes de Fondi, en una caverna natural. Las rocas de su entrada se derrumbaron de repente aplastando a algunos servidores. Cundió el miedo entre todos, y los que asistían al banquete se dieron a la fuga. Sejano, cubriendo al César con sus rodillas, rostro y manos, se opuso a las piedras que caían, y en tal actitud fue hallado por los soldados que habían llegado a prestar ayuda. (Trad. Ed. Gredos).

²⁰² Veure nota 31.

7.3 Tipologies

La tipologia més freqüent de font, originada a Grècia, està formada per un porticat senzill, normalment d'ordre dòric, que cobreix i dona pas al receptacle de l'aigua (LAMARE 2011: 29). Així s'aprecia a la font de *Ialysos*, a *Rhodes*, o en els casos d'època hel·lenística de Cirene i Efes, etc. (GROS 1996: 421). En el món grec s'utilitzà el terme *kréne* (κρήνη). *Kréne* defineix un espai, fet per l'home, on es pot recollir l'aigua, en contraposició a la font natural, *pegé* (GLASER 2000a: 413). Poden ser espais d'abastiment a l'interior de la ciutat alimentats per un brollador natural, com espais que aglutinen l'aigua d'un aqüeducte (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:159-162).

Fig. 96. *Hydria* amb la representació d'una *krené*. British Museum. Fotografia de l'autora.

Aquest tipus d'estructures hidràuliques, caracteritzen tota l'antiguitat grega (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:163). Fins aquest moment, els grecs depenien de pous i cisternes per aconseguir el preuat líquid²⁰³. Les representacions pictòriques en vasos i àmfores mostren, en les dècades precedents a la consolidació de les *kréne*, petites fonts amb una pilastra o petita columna amb un sol brollador d'aigua. A diferència d'aquestes petites fonts, la *kréne* té la capacitat de fixar una fita topogràfica. Aquesta és la gran importància d'aquest giny hidràulic. La rellevància d'aquest element es pot observar en les

²⁰³ PLUTARC, *Vida de Soló*: 23, 5-6: ἐπει δὲ πρὸς ὕδωρ οὔτε ποταμοῖς ἐστὶν ἀενάοις οὔτε λίμναις τισὶν οὔτ' ἀφθόνοις πηγαῖς ἢ χώρα διαρκῆς, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι φρέασι ποιητοῖς ἐχρῶντο, νόμον ἔγραψεν, ὅπου μὲν ἐστὶ δημόσιον φρέαρ ἐντὸς ἵπικου, χρῆσθαι τούτῳ: τὸ δ' ἵπικὸν ἰάστημα τεσσάρωνδ' ἦν σταδίων: ὅπου δὲ πλεῖον ἀπέχει, ζητεῖν ὕδωρ ἴδιον: ἐὰν δὲ ὀρύξαντες ὀργυῶν δέκα βάθος παρ' ἑαυτοῖς μὴ εὕρωσι, τότε λαμβάνειν παρὰ τοῦ γείτονος ἐξάχουν ὕδριαν δις ἐκάστης ἡμέρας πληροῦντας: ἀπορία γὰρ ᾤετο δεῖν βοηθεῖν, οὐκ ἐφοδιάζειν ἀργίαν. ὦρισε δὲ καὶ φυτειῶν μέτρα μάλ' ἐμπείρωσ, τοὺς μὲν ἄλλο τι φυτεύοντας ἐν ἀγρῷ πέντε πόδας ἀπέχειν τοῦ γείτονος κελεύσας, τοὺς δὲ συκῆν ἢ ἐλαίαν ἐννέα. πορρωτέρω γὰρ ἐξικνεῖται ταῦτα ταῖς ῥίζαις, καὶ οὐ πᾶσι γεινιᾷ τοῖς φυτοῖς ἀσινῶς, τροφήν ἀλλὰ καὶ παραιρεῖται καὶ βλάπτουσαν ἐνίοις ἀπορροῆν ἀφήησι. βόθρους δὲ καὶ τάφρους τὸν βουλόμενον ἐκέλευσεν ὀρύσσειν, ὅσον ἐμβάλλει βάθος, ἀφιστάμενον μῆκος τάλλοτριου: καὶ μελισσῶν σμήνη καθιστάμενον ἀπέχειν τῶν ὑφ' ἐτέρου πρότερον ἰδρυμένων π.τριακοσίουσ ὁδας

Por cuanto el país, careciendo de ríos perennes, de algunos lagos y de fuentes abundantes, es escaso de agua, y por lo mismo hay que usar de pozos artificiales, hizo ley para que, habiendo pozo común dentro de un hípico, usasen de él: el hípico era el espacio de cuatro estadios; mas si se estuviese a mayor distancia, pudiese cada uno buscar agua para sí, y si cavando en terreno propio, hasta día una vasija de seis congios, o diez y media azumbres la profundidad de diez brazas no la encontrase, entonces pudiera tomarla de la del vecino, llenando dos veces cada día una vasija de seis congios, o diez y media azumbres; porque creyó que era más razón auxiliar a la indigencia que favorecer la desidia. Señaló también con mucho conocimiento medidas para las plantaciones, mandando que los que pusiesen en su campo cualesquiera otras plantas las retirasen del campo del vecino cinco pies; pero nueve los que plantasen higueras u olivos, por cuanto se extienden más lejos con sus raíces, y no se aproximan sin daño a otras plantas, sino que les roban el alimento y despiden efluvios perjudiciales. Al que quisiese hacer zanja o fosa, le mandó lo hiciese a tanta distancia del vecino cuanta fuese su profundidad; y que el que formase colmenar se apartara de los anteriormente hechos trescientos pies. (Trad. Ed. Gredos).

pintures dels vasos, on es mostra a les dones anant a buscar aigua a la *kréne*, considerada com un edifici autònom. La pintura en vas del segle VI aC a Grècia demostra la generalització d'aquest tipus de font (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:163). Les principals formes arquitectòniques que mostren aquestes pintures ens defineixen tres tipus de *kréne* (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:164-165):

Font hipòstila amb dues o quatre columnes *in antis* i amb un timpà. Els brolladors²⁰⁴ es localitzen a la paret lateral i al fons.

Una *kréne* amb dues o tres columnes pròstiles, representada en perspectiva frontal i amb un timpà. Els brolladors se situen a la paret del fons.

Un edifici amfipròstil, en vista lateral, dibuixat en secció amb el canaló en el costat llarg i el timpà sobre el costat curt. L'aigua brolla pels dos costats.

L'aparició d'aquest tipus d'arranjament hidràulic s'explica gràcies a la millora en les infraestructures. Atenes, per exemple, fou una de les primeres ciutats gregues a comptar amb un aqüeducte i una xarxa de canalitzacions que finalitzaven en les ja anomenades *kréne*. Gràcies a les pintures dels vasos, es va difondre aquesta tipologia de font (GLASER 2000a: 414-416), donant a conèixer un sistema que garantia la disponibilitat d'aigua al llarg de tot l'any (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:165).

La *kréne* amb varies columnes *in antis* i la pròstila són les més freqüents, com demostra la còpia d'aquests models arquitectònic al llarg dels segles. En totes les èpoques preval l'estil dòric per a les columnes, essent els estils jònic i corinti força inusuals (TÖLLE-KASTENBEIN; 2005:167-68). Ubicades en els principals espais de la ciutat (sobretot l'àgora), veuran minvar el seu nombre a finals de l'època clàssica, davant de fonts més senzilles i pel fet de què moltes residències de la ciutat gaudien de la seva pròpia canalització per garantir aigua potable dins de la pròpia llar (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:169).

Una font natural és un punt focal a partir del qual es pot arribar a generar un nucli de població. A. T. Hodge (2000a: 24) ens explica un exemple molt revelador: la ubicació de la font Clèpsidra fou una de les raons per la qual l'acròpolis fou situada al centre d'Atenes no considerant el cim més alt i proper de Lycabettos, que no tenia cap font. El fet que la troballa d'una font natural desencadeni la creació d'un nucli d'hàbitat fa que,

²⁰⁴ La majoria de brolladors representats en els vasos, tenen forma de cap de lleó. Aquest ús freqüent quedà confirmat amb la troballa *in situ* d'un cap de lleó al costat de la *kréne* de la font sagrada de Corint. Tot i que no era l'únic model, ja que podien ser simples tubs o tenir la forma d'un cap de Silè (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:166).

amb el temps, aquesta acabi essent remodelada (HODGE 2000a: 24). Com ja s'ha fet menció anteriorment, les adequacions arquitectòniques formen part de l'evolució dels brolladors i fonts naturals, fruit de la freqüentació i l'ús que se'n fa per part de l'home. Aquestes transformacions faciliten l'extracció de l'aigua i alhora embelleixen el punt de captació natural.

Una font artificial, al revés de les naturals, segons ens explica A. T. Hodge, és aquella que se situa en un punt on l'aigua no brolla a l'exterior, que requereix de canals i pous que van a buscar l'aigua subterrània dels aquífers o rius subterranis (HODGE 2000a: 25).

Les fonts públiques són un element indispensable en tota ciutat antiga. Les millores en la higiene de l'aigua i en l'enginyeria hidràulica van fer que, entre el període tardorepublicà i l'inici de l'imperi, es multipliquessin les fonts públiques a Roma i arribessin a tots els espais públics, residencials i sagrats²⁰⁵ (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:172). Aquest fet demostra que Roma, tot i tenir un gran sistema de subministrament hidràulic, necessitava de les fonts públiques per abastir d'aigua la ingent població de la ciutat, essent la distribució manual, un sistema que va perviure en el temps.

²⁰⁵ L'any 33 aC, l'edil Agrippa va afegir els següents elements hidràulics a la ciutat de Roma: **PLINI el Vell**, *Naturalis Historia*: XXXVI, 37: Agrippa vero in aedilitate adiecta virgine aqua ceterisque conrivatis atque emendatis lacus dcc fecit, praeterea salientes d, castella cxxx, complura et cultu magnifica, operibus iis signa ccc aerea aut marmorea imposuit, columnas e marmore cccc, eaque omnia annuo spatio. adicit ipse aedilitatis suae commemoratione et ludos diebus undecim factos et gratuita praebita balinea clxx, quae nunc romae ad infinitum auxere numerum. - vicit antecedentes aquarum ductus novissimum impendium operis incohati a c. caesare et peracti a claudio, quippe a xxxx lapide ad eam excelsitatem, ut omnes urbis montes lavarentur, influxere curtius atque caeruleus fontes et anien novus, erogatis in id opus hs [30mm]30 d. quod si quis diligentius aestumaverit abundantiam aquarum in publico, balineis, piscinis, euripis, domibus, hortis, suburbanis villis, spatia aquae venientis, exstructos arcus, montes perfoscos, convalles aequatas, fatebitur nil magis mirandum fuisse in toto orbe terrarum. - eiusdem claudi inter maxime memoranda equidem duxerim, quamvis destitutum successoris odio, montem perfossum ad lacum fucinum emittendum inenarrabili profecto impendio et operarum multitudine per tot annos, cum aut conrivatio aquarum, qua terrenus mons erat, egeretur in verticem machinis aut silex caederetur quantaque intus in tenebris fierent, quae neque concipi animo nisi ab iis, qui videre, neque enarrari humano sermone possunt!

Agrippa, dans son édilité (XXXI, 24), y joignit l'eau Vierge, réunit et restaure les anciens canaux, fit sept cents abreuvoirs, cent cinq fontaines jaillissantes, cent trente réservoirs, la plupart magnifiquement ornés. Sur toutes ces constructions il plaça trois cents statues d'airain ou de marbre, quatre cents colonnes de marbre, et tout cela en un an. Il ajoute lui-même, dans la commémoration de son édilité, que des jeux de cinquante-neuf jours furent célébrés, et que cent soixante-dix bains gratuits furent ouverts. Depuis, le nombre à Rome s'en est augmenté à l'infini. Les aqueducs précédents ont été surpassés par le dernier travail que commença Caligula et que Claude acheva. En effet, les sources Curtia, Caerulea et Nouvel-Anio, furent amenées d'une distance de quarante milles à une telle hauteur, qu'elles fournissent de l'eau à toutes les collines de la ville. Ces constructions ont coûté 55.500.000 sesterces. Si l'on fait attention à la quantité d'eau livrée au public pour les bains, pour les piscines, pour les maisons, pour les euripes, pour les jardins, les faubourgs, les maisons de campagne; si l'on calcule le trajet parcouru, les arcades construites, les montagnes percées, les vallées comblées, on avouera que rien n'est plus admirable dans l'univers entier. Au nombre des travaux les plus mémorables, je rangerai une autre entreprise du même Claude, bien qu'elle ait été abandonnée à cause de la haine que lui portait son successeur : je veux parler du percement de la montagne pour vider le lac Fucin. Les dépenses furent immenses, et les bras employés pendant tant d'années, innombrables. Là où la montagne était terreuse, on rencontrait de l'eau qu'il fallait épuiser par le haut à l'aide de machines; ailleurs, c'était la roche vive qu'il fallait trancher : et tout cela se faisait à l'intérieur, dans les ténèbres, opérations que ceux-là seuls qui les ont vues peuvent se figurer, et que la parole humaine ne suffirait pas à exposer. (Trad. Ed. Belles lettres).

Un dels models més consolidats, com s'ha pogut observar per les restes arqueològiques localitzades, és el d'una font amb diversos brolladors, coronada per una pinya de bronze, per la qual brollava l'aigua cap a un receptacle circular situat a nivell de terra. Un exemplar, prop del *Pantheon* a Roma, ens dóna idea de les mides que podien assolir (3,56 metres d'alçada amb el capitell figurat) (TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 231). Un altre dels exemples més rellevants és la font ubicada al costat del Colosseu de Roma, la coneguda com *Meta Sudans*, les restes de la qual es localitzaren l'any 1936 (NEUERBURG 1965: 69, TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 231).

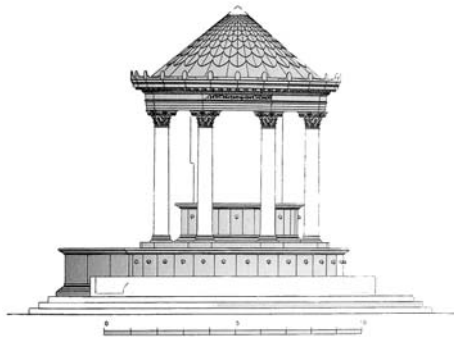

Fig. 97. Font tipus “tholos” de l’acròpoli d’Argos. GLAZER 2000a: 449.

Una altra tipologia de font monumental és la nascuda en les províncies orientals i desenvolupada a partir de l’estructura de les *Krenai* tancades i basada en els temples monòpters, forma arquitectònica similar al *tholos*. Aquestes fonts presenten la següent forma: la bassa central o pou està envoltat per una columnata circular i cobert per un sostre.

L’exemple més representatiu d’aquesta tipologia de nimfeu és la font de l’acròpoli d’Argos datada del segle II dC (NEUERBURG 1965: 68). Aquesta tipologia de font es distingia en època imperial de la resta de *munera* per les seves característiques arquitectòniques (TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 232). N. Neuerburg ens fa veure una particularitat en el que ell anomena *Ninfei rotondi*. Una part d’aquests nimfeus es caracteritzen per ser *tholos* que cobreixen un pou sacre, dels quals destaca el pou sagrat que es troba davant del temple dòric al fòrum triangular de Pompeia. També destaca construccions similars al *macellum* de Pompeia, a de *Lepcis Magna* i al *macellum* de Pozzuoli (NEUERBURG 1965: 67). Aquests últims exemples no són considerats per l’autor com a nimfeus, sinó com elements propis de les necessitats d’un mercat.

Els grans nimfeus monumentals funcionaven com un gran teló de fons dels jocs d’aigua. La seva ubicació en els espais públics els convertia en una distracció en les principals vies de les ciutats (RICHARD 2011: 69). Els nimfeus de façana eren parets panoràmiques amb un esquema de projecció a diversos nivells on els diferents nínxols amb estàtues, les basses de l’aigua, i la resta d’elements, difonien un missatge ben definit i clar. Alguns dels exemples més rellevants són els de Milet, Efes, Pèrgam o Side

(TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 233). Es tracta d'un model molt popular a les províncies orientals de l'imperi i dins de la pròpia ciutat de Roma. Certs exemples que s'ajusten a aquest model demostren les seves similituds amb la *scaenae frons* dels teatres, incidint un cop més en el gust romà per les façanes ricament decorades (NEUERBURG 1965: 78) i la necessitat de crear espais de representació i propaganda en espais públics. Dins d'aquesta tipologia, volem destacar la descripció que fa N. Lamare d'aquesta tipologia de fonts monumentals: aquells de planta rectilínia i també els semicirculars, amb una decoració que recorda als teatres, amb, com a mínim, dos nivells decoratius, una façana articulada en nínxols i/o columnes i un programa decoratiu coherent (LAMARE 2011: 29). És interessant que en el seu estudi inclogui en una mateixa tipologia aquells nimfeus semicirculars que, en realitat, es projecten com una gran façana però amb forma d'absis. En realitat els elements i la decoració que presenten, així com el missatge propagandístic que transmeten, són pràcticament iguals.

Els nimfeus amb exedra presenten un origen i un desenvolupament anàlegs al de façana rectilínia. Un dels exemples més importants és el gran nimfeu d'Herodes Aticus d'Olímpia (TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 234). Derivats de la gruta natural, foren un element molt popular en l'arquitectura imperial romana, com per exemple els nimfeus que delimiten l'entrada al teatre d'*Ostia* (RICCIARDI, SCRINARI 1996: 202-203, GROS 1996: 423), el nimfeu monumental de *Lepcis Magna* o el nimfeu de Tipasa a Algèria (NEUERBURG 1965: 54-56).

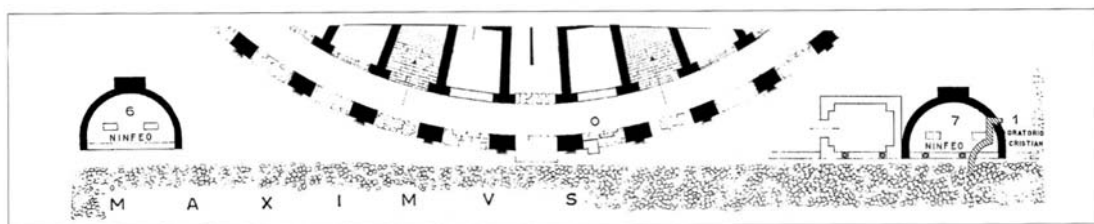

Fig. 98. Planimetria dels dos nimfeus bessons del teatre d'Ostia Antica. RICCIARDI SCRINARI 1996: 202, fig. 355.

Fig. 99. Fotografia d'un dels dos nimfeus bessons del teatre d'Ostia Antica. Fotografia de l'autora.

7.4 Materials, Decoració i programes iconogràfics

Pel que fa a la part arquitectònica, els materials més emprats eren el guix, la pedra, la pedra volcànica, el mosaic i el marbre. En alguns casos, s'utilitzà la roca natural, perforant-la i donant-li forma: Anagni, Formia, Boville, Palestrina (NEUERBURG 1965: 91). La cambra del nimfeu del teatre de Tàrraco també n'és un exemple. L'ús d'*opus signinum*, com a conseqüència de les seves propietats hidròfugues, és també un material constant com a revestiment en aquest tipus d'obres.

Si en un principi acostumen a ser obres molt senzilles, ja a la segona meitat del segle I aC la decoració parietal es torna més complexa. En un principi inclouen pintures i, posteriorment, estucs amb relleu (NEUERBURG 1965: 92). Cap a mitjan segle I dC, el marbre comença a ser el principal material amb què es realitzen aquest tipus d'obres per, posteriorment ja al segle II dC, afegir el mosaic com a revestiment decoratiu, fent desaparèixer els materials que imiten la roca natural (NEUERBURG 1965: 96-97).

Pel que fa a la decoració escultòrica i els programes iconogràfics, podem observar una sèrie de principis bàsics en la seva ubicació i al mateix temps, una evolució. Si observem detingudament algun dels programes iconogràfics, podem deduir que les figures més importants tendeixen a ser col·locades en els pisos superiors de la façana²⁰⁶. Per altra banda, és força general situar les figures al·legòriques de temàtica aquàtica (nimfes, sàtirs, tritons, etc.) en contacte amb l'aigua, és a dir, a la zona més baixa de l'estructura. Normalment es tracta d'estàtues-brolladors que expulsen dolls d'aigua, de manera que els objectes que acompanyen les escultures al·legòriques (una gerra, una petxina, un vaixell, etc) fan brollar l'aigua al receptacle inferior. El mateix principi acostuma a funcionar amb les figures assegudes i estirades. D'aquesta manera, la figura s'adapta al contorn arquitectònic del monument. L'estat de conservació d'una estàtua també sol donar pistes sobre la seva ubicació. Normalment, és possible situar una estàtua conservada en un dels pisos inferiors de la mateixa manera que, una estàtua trencada en molts trossos, és més possible que hagi caigut d'un pis situat a més altura (ARISTODEMOU 2011 :153).

G. Aristodemou identifica tres tipologies dins de la decoració dels nimfeus monumentals: figures al·legòriques o mitològiques, que inclouen totes les divinitats

²⁰⁶ Normalment els elements rellevants acostumen a estar ubicats a la part central i superior o al centre i en una posició avançada del mateix. Però la cornisa superior sol estar reservada als personatges més importants, els secundaris i, sobretot els complementaris (com les al·legories aquàtiques) solen estar en els límits del nimfeu, sobretot als extrems inferiors.

olímpiques i locals, divinitats menors i éssers mitològics relacionats amb l'aigua i la natura; escultures de gènere, és a dir representacions d'oficis i figures d'animal; i, per últim, retrats imperials i de privats (ARISTODEMOU 2011 :153). Crèiem que l'últim apartat recull dos elements que no tenen perquè anar units. La característica comuna que els uneix és que representen a les elits, tant la imperial com la local, però en molts casos, la rellevància i el missatge que transmeten quan apareixen en una font monumental, s'han d'entendre per separat. Si l'obra és costejada per un privat, apareixerà el seu rostre per remarcar el seu paper de benefactor de la ciutat i, el de l'emperador i/o la família imperial, hi apareixen com a homenatge i respecte al *statu quo* regnant. Si l'obra, per contra, és de caràcter oficial imperial, es representarà a l'emperador de torn, a la família imperial i als seus avantpassats, normalment associats a la divinitat amb la que volen ser relacionats.

El paper que juguen les representacions imperials i les dels benefactors no solen estar en el mateix nivell ni responen a una mateixa realitat en tot moment. Per part nostra, creiem que subdividir l'última categoria tipològica seria més adequat. L'autora ja preveu aquesta disparitat d'opcions quan diu: *Different decorative programs reflect different purposes: Some nymphaea are targeted on the glorification of the Emperor. Most of them are financed by the Emperor himself* (ARISTODEMOU 2011 :154).

Fig. 100 i 101. Planta i fotografia actual del nimfeu de Trajà a Efes. Fotografies de l'autora.

Generalment, els programes iconogràfics que decoren les fonts monumentals es centren a fer públic el benefactor que ha pagat l'obra. Aquesta decoració escultòrica implicava la interacció de moltes esferes i un sistema de referències múltiple en el qual intervenien les elits locals (RICHARD 2011: 70). És un fet força raonable, si tenim en compte que solien ser aquestes elits les que costejaven l'obra de les grans fonts. Serà amb posterioritat a l'època de Trajà que la decoració evoluciona, centrada a partir d'aquest moment, en la imatge del *princeps*. Un bon exemple és la font de Trajà a Efes, on la representació de l'emperador ens mostra el control d'aquest sobre els elements de la

natura i, per extensió, de tot l'imperi. El programa iconogràfic d'aquesta font se centra en una escultura colossal de l'emperador envoltada per un seguit de figures molt significatives: una escultura d'*Androklos*, fundador mític de la ciutat, una escultura del que s'ha identificat o bé com una Venus o bé com una nimfa, una representació de Dionís, un sàtir, una *Nike* i dos retrats femenins. L'escultura de l'emperador es troba flanquejada per dues evocacions de l'element aquàtic, per una al·lusió al mite fundacional de la ciutat i per dos retrats privats (RICHARD 2011: 75). L'espai que cada estàtua ocupa dins de la font no és un fet arbitrari. La posició en la qual apareixen les respectives representacions ens justifica una jerarquia ferma, en la qual l'eix central i els espais immediats tenen una major rellevància que els laterals, que posen un marc al conjunt. En el cas d'Efes, Trajà, representat al centre, estaria rebent, segons la interpretació que fa Richard de la decoració del nimfeu, un homenatge (RICHARD 2011: 75-77). En aquest cas, no seria un reflex de propaganda imperial i del control exercit per aquest mateix poder imperial. Però si pensem detingudament, no és el fet que Trajà sigui l'emperador, la raó per la qual acapara l'atenció de tota l'obra? Entenem que J. Richard fa referència a la persona, o persones, que han costejat l'obra, els benefactors. En aquest cas, no es una obra pagada per l'imperi per fer propaganda i apologia del seu poder, sinó que són els benefactors els que accepten i celebren estar sota el poder imperial.

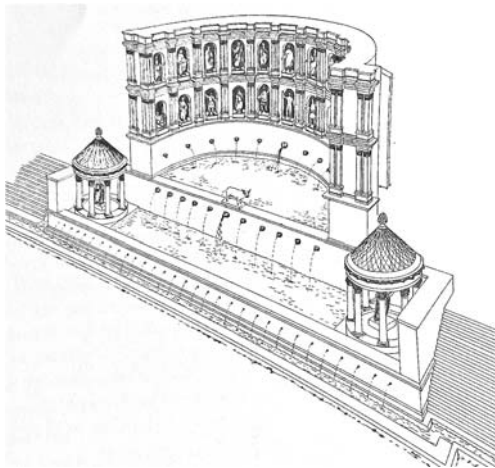

Fig. 102. Nimfeu d'Herodes Atticus, Olímpia. GLASER 2000a: 440.

Un altre exemple de programa iconogràfic és el que presentava la font en exedra d'Herodes Àtic a Olímpia, datada l'any 153 dC i erigida en memòria de la seva dona, *Regilla* (ARISTODEMOU 2011: 155). Aquest espai compta amb el major conjunt conegut de representacions imperials recuperats en una sola font (RICHARD 2011:78). A més de l'exposició prominent d'Herodes Àtic com a senyor de la ciutat, les representacions escultòriques són una "celebració" de l'Estat, la família imperial i dels déus. En aquest cas, la figura central de la font és Zeus, representat dues vegades en els nínxols centrals de les dues plantes. A excepció d'aquestes dues representacions del déu, la resta del programa escultòric es compona exclusivament de retrats. En el pis superior de la font, apareix representada la família d'Herodes Àtic i, en el pis inferior, trobem les dedicacions a la casa imperial. Trobem estàtues d'Adrià, Antoní Pius, Luci Ver, Marc

Aureli, Sabina, Faustina Major i Faustina Menor. També es trobaren representacions escultòriques dels quatre fills de Marc Aureli en el pis inferior. En una data posterior, s'afegí una estàtua del difunt Marc Aureli, ubicada en una de les dues estructures monòpteres que flanquegen la piscina inferior (RICHARD 2011: 78, nota 6) i que recorden molt l'estructura de la font situada a la UA 15 de Tarragona, la qual analitzem en el nostre estudi. També es va conservar una escultura, al parapet de la conca alta, representant un bou que estava dedicada a Àtic per la seva dona, *Regilla*. La raó última d'aquesta font monumental no és altra que la d'exposar els llaços d'Herodes amb la família imperial i el culte de Zeus (GROS 1996: 425-426, RICHARD 2011: 78, ARISTODEMOU 2011: 155).

Es produeixen nous canvis al segle II, on la família imperial s'associa amb els déus: Septimi Sever es fa representar amb la seva família, juntament amb les principals divinitats, en una font de Pèrgam. El principal missatge d'aquesta representació escultòrica desprèn la idea del control de les inundacions i dels elements de la natura (LAMARE 2011: 38). A partir del segle II, i en connivència amb les millores hidràuliques de les ciutats, les fonts monumentals es converteixen en un element urbà de gran popularitat. Seran un element perfecte per l'exaltació del poder imperial, així com per posar de manifest la generositat dels benefactors, que costejaven bona part dels elements monumentals de les ciutats (LAMARE 2011: 39).

La relativament tardana aparició d'aquestes grans fonts monumentals, fet que es constata a tot l'imperi, podria respondre a dues premisses: la primera, demostren l'evident millora dels sistemes d'abastiment d'aigua als nuclis urbans (RICHARD 2008: 280-281). La segona, era evident la necessitat d'un espai públic, que funcionés com a teló de fons de la propaganda oficial i que al mateix temps oferís un espai lúdic, de luxe, a tota la població.

La tria de la temàtica iconogràfica, la seva interacció amb l'aigua i la seva ocasional ubicació en la façana de determinats edificis públics, enforteixen aquesta relació «orgànica» entre l'edifici, l'escultura i l'aigua. Aquesta combinació fa que el resultat superi el simple context arquitectònic del monument i el connecti amb el paisatge urbà al qual pertany (ARISTODEMOU 2011: 156).

Els grans nimfeus i els seus programes decoratius són un reflex de la realitat d'una ciutat i permeten transmetre missatges específics (poder, beneficis, grandesa, enaltiment de l'autoritat imperial, etc.). Els programes escultòrics també permeten observar i reconstruir la realitat social, política i cultural de les províncies romanes.

Fig. 103. Vista del *Canopus* de Vil·la Adriana. Fotografia de l'autora.

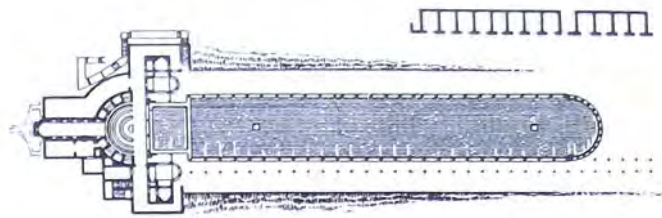

Fig. 104. Planta del *Canopus* de Vil·la Adriana. GLAZER 2000a 463.

La influència de l'ús de grans fonts monumentals dins de l'arquitectura pública va tenir el seu reflex en les grans vil·les d'*otium* d'arreu de l'imperi. Alguns dels exemples més rellevants són la Vil·la de Diomedes a Pompeia, la Vil·la dels Papirs d'Herculà, o la vil·la del Casale (Piazza Armerina) a Sicília. Possiblement, dos dels exemples més espectaculars són el de Vil·la Adriana, on es reproduïx un canal de la ciutat egípcia de Canopus²⁰⁷ i la vil·la marítima de Tiberi a Sperlonga.

7.5 Els grans nimfeus, la propaganda imperial i el seu reflex en les províncies.

Quan August arribà al poder a Roma, entre molts altres canvis de tipus estructural i urbanístic, va iniciar una tasca d'ampliació de la xarxa hidràulica de la capital. La construcció de tres nous aqüeductes, *Aqua Julia* (33 aC), *Aqua Virgo* (19 aC) i *Aqua Alsietina* (2 aC), va fer augmentar, en gran nombre, les fonts que facilitaven l'abastiment d'aigua a tota la

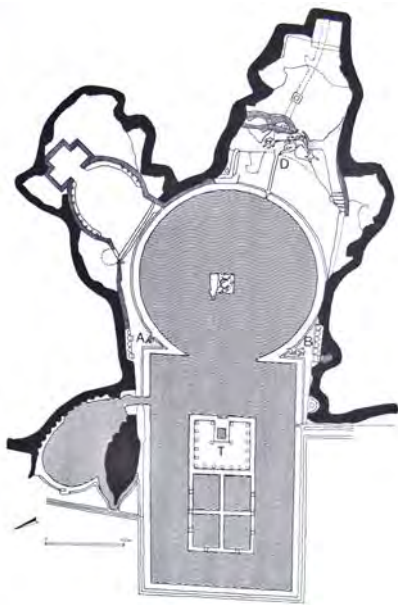

Fig. 105. Planta de la gruta de la vil·la marítima de Tiberi a Sperlonga. GLAZER 2000a: 459.

²⁰⁷ **ESTRABÓ**; XVII 1, 17 L'autor grec ens fa una descripció de la ciutat. Situada a 120 estadis d'Alexandria, destaca sobretot el canal dels festivals públics i les festivitats amb música i racons de plaer que allí existien.

ciutat. Aquestes millores de la xarxa hídrica van permetre la incorporació de l'aigua als grans complexos arquitectònics de Roma, jugant un rol molt important dins de la política d'obres monumentals, que va iniciar l'emperador (LAMARE 2011: 30).

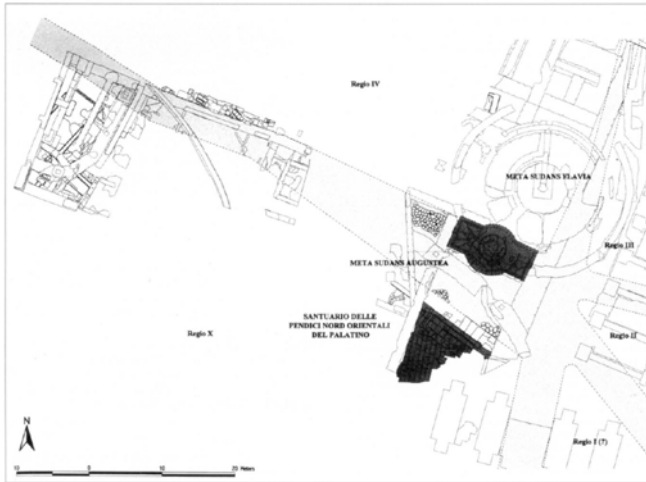

Fig. 106. Planimetria de la *meta sudans* augustal i domicianea ZEGGIO 2005: 275 fig. 6.

Fig. 107. La *meta sudans* d'època flàvia. LONGFELLOW 2011: 35.

Una de les fonts més rellevants a nivell simbòlic, com veurem posteriorment, fou construïda en època d'August: la *Meta Sudans*. Aquesta senzilla font, si la comparem amb les posteriors obres hidràuliques, va quedar en el record com un dels símbols de l'emperador. La font ens remet a un model que es difongué per tot l'imperi. Precedent de l'estructura homònima d'època Flàvia, les restes localitzades de la *meta sudans* d'August corresponen a la part inferior del brollador format per un tambor amb una corona circular de tova vermella, els fonaments i l'interior de la qual estan realitzats amb *opus caementicium*. L'estructura original d'època d'August va ser restaurada per Domicià, reconstruint el nucli intern i substituint el sistema de canalització de l'aigua.

Fig. 108. Representació de la *meta sudans* en una moneda de Domicià (81-82 dC). Museu Arqueològic Nacional, Roma. Fotografia de l'autora.

L'alçada original de la font, uns 16 metres, s'ha pogut determinar gràcies a la troballa d'alguns elements del revestiment, realitzats en marbre de Luni, i trobats als voltants de l'estructura que fou arrasada durant l'incendi de l'any 64. La similitud de la font reconstruïda, a partir de les troballes arqueològiques, amb les imatges de la *meta sudans* flàvia, font que podem observar, per exemple, en la numismàtica, són evidents. Aquesta primera *meta sudans* fou el model

que es seguí per a la seva reconstrucció durant el regnat de Domicià, respectant-ne la forma, però augmentant la mida de la font i inserint-la dins del programa d'obres monumentals de la zona (PANELLA, ZEGGIO 2004: 73-75).

August no es va limitar a construir fonts en les proximitats del fòrum o del Palatí, sinó que va recuperar fonts i grutes construïdes d'antic, tals com la cova lupercal. La recuperació d'aquesta última fou una qüestió purament estratègica i propagandística, en un intent per connectar els seus actes amb les tradicions i fets històrics succeïts en diferents espais de la ciutat de Roma.

Aquesta tradició de recuperar espais antics es va mantenir al llarg del temps. Les fonts eren, principalment, un sistema per garantir l'accés a l'aigua potable, però amb una vessant decorativa que ens dóna dues lectures: mitjançant la decoració escultòrica, podia transmetre un missatge mític i religiós que evoqués algun mite local o plenament oficial romà o bé podia ser utilitzada com un sistema de propaganda política de l'elit municipal, un benefactor local que la regalava a la ciutadania, o un missatge imperial, novament propagandístic, però en referència al poder directament vingut de Roma.

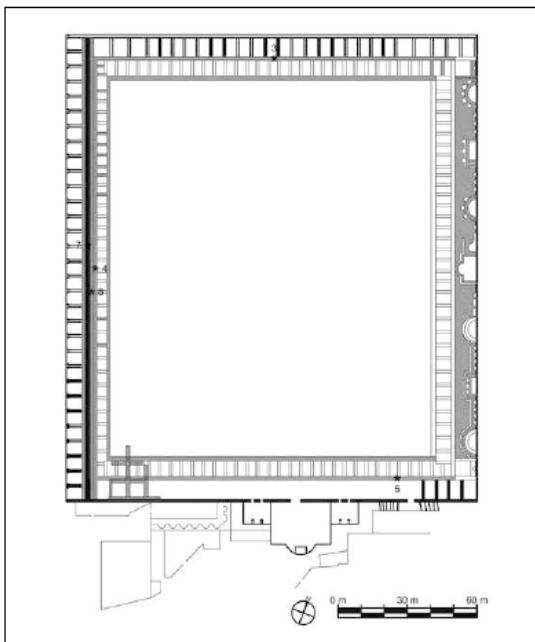

Fig. 109. Planta del *Claudianum*. DOMINGO MAR PENSABENE 2013: 325.

Un dels primers exemples de nimfeu monumental que destaca P. Gros en el seu estudi (GROS 1996: 422) és el del *Claudianum*. Aquest fou construït després de l'anul·lació del decret de divinització de Claudi, passant a formar part dels jardins de la *domus Aurea* (DOMINGO, MAR, PENSABENE 2013: 321). Es tracta d'una façana construïda amb rajol, coberta de plaques de marbre, de 200 metres de llargada, oberta a l'est, amb una gran quantitat de nínxols on s'alternaven els quadrats amb semicirculars i amb un nínxol de dimensions més grans al centre de

l'estructura. Totes les petites fornícules estaven dotades de canalitzacions, alimentades per l'*Aqua Claudia*, i un programa estatuari, malauradament perdut (GROS 1996: 422). S'ha presentat la teoria que aquest gran nimfeu podria ser el *Septizodium*

(GUILHEMBET 2002: 352-353, 2011: 23-46 i DE CHAISEMARTIN 2003: 158)²⁰⁸ que cita Suetoni²⁰⁹: “Tito llevaba el mismo nombre que su padre, y por sus cualidades, destreza y fortuna, que le granjearon el afecto universal, fue llamado amor y delicias del género humano. Lo más asombroso de este príncipe fue que adorado en el trono, antes de subir a él fue objeto de la censura pública y hasta de odio durante el reinado de su padre. Nació el 3 de las calendas de enero del año 794, célebre por la muerte de Calígula, en una habitación tan estrecha como oscura, que se enseña todavía en nuestros días tal como era y que formaba parte de un edificio de aspecto triste, cerca del Septizonio” .

Un monument similar al *Claudianum* es la *Naumachia* de Taormina (Sicília), amb una datació de finals del segle I. Ens mostra una gran estructura de rajol de 122 metres de llargada i 5 metres d'alçada on obrien 18 absis amb escultures, alternats amb nínxols petits rectangulars. Aquest gran nimfeu estava alimentat per una gran cisterna (GROS 1996. 424).

De la dinastia làvia, particularment durant el regnat de Domicià, destaca l'ús de les grans fonts monumentals per diferents motius, que en aquest moment ja demostren una evolució en la seva concepció mostrant les habilitats en enginyeria hidràulica dels arquitectes imperials. La dinastia làvia buscava la legitimitat de la seva administració pels seus vincles amb August²¹⁰. L'últim motiu, que es repeteix pràcticament com un clixé en aquest tipus d'obres, era el d'anunciar a la població romana els múltiples beneficis de la seva dinastia (LONGFELLOW 2011: 32). Gràcies a aquesta reforma, la dinastia làvia buscà desmarcar-se dels canvis urbanístics duts a terme durant el regnat de Neró en aquesta zona de la ciutat (una política urbanística que «privatitzà» grans espais de la ciutat), i buscà la seva proximitat al regnat d'August, recordat per les obres a benefici públic (LONGFELLOW 2011: 38).

És a partir del segle II dC que, com ja hem explicat (veure *supra*), el terme *nymphaeum* passà oficialment a designar monuments d'aigua no lligats o consagrats a

²⁰⁸ Veure nota 59 de DOMINGO, MAR, PENSABENE 2013: 323.

²⁰⁹ SÜETONI; *Vitae Caesarum, Divus Titus/Vida de los 12 Césares, Vespasiano*, I,1: Titus, cognomine paterno, amor ac deliciae generis humani—tantum illi ad promerendam omnium uoluntatem uel ingenii uel artis uel fortunae superfuit, et, quod difficillimum est, in imperio, quando priuatus atque etiam sub patre principe ne odio quidem, nedum uituperatione publica caruit—natus est III. Kal. Ian. insigni anno Gaiana nece, prope Septizonium sordidis aedibus, cubiculo uero perparuo et obscuro, nam manet adhuc et ostenditur. (Trad. Ed. Gredos).

²¹⁰ La remodelació per part de Domicià de la *meta sudans*, obra hidràulica creada durant el regnat d'August, buscava refermar la seva imatge, distanciant-se de la dels emperadors Neró i Calígula i acostant-se al bon record del emperadors de la dinastia Juli-Clàudia, amb August al capdavant (LONGFELLOW 2011: 39). És una de les poques fonts monumentals romanes que assoleix un nivell de prestigi tal que ha quedat com una marca topogràfica i simbòlica de la dinastia Làvia. Podem veure la seva representació en encunyacions monetàries de Titus, Domicià, Alexandre Sever i Gordià III (LONGFELLOW 2011: 33).

les nimfes, es consolidà el format de font monumental i es difongué a tot l'imperi. Un dels primers espais amb aquestes característiques, és el nimfeu d'Es Suweida a Síria, antiga *Soada Dionisiade*, dedicat a Trajà entre el 102 i 117. Es tracta d'una font monumental de planta semicircular (GROS 1996: 419). El factor comú dels nimfeus a partir del segle II fou, per una banda, la monumentalitat i, per l'altra, la facultat de servir com a suport dels programes iconogràfics de caràcter més o menys oficial. El valor arquitectònic pren rellevància, abandonant bona part de l'element sagrat, i s'embolcalla amb el missatge del poder i legitimitat dels emperadors i/o dels membres vinculats al poder. Amb tot, el valor religiós de la construcció és subjacent; mantingut gràcies al rol atribuït a les aigües com font de vida i prosperitat.

Un dels últims nimfeus al qual volem fer menció es el *Septizodium*, al qual ja hem fet referència amb anterioritat, quan parlàvem del nimfeu *Claudianum*²¹¹. Aquest fou construït a l'angle sud-est del Palatí, a tocar del circ màxim, i s'ha interpretat tradicionalment com una obra realitzada per Septimi Sever l'any 203. Segons diu la seva biografia²¹², l'obra tenia com a fi impressionar els seus compatriotes africans que entraven a Roma per la porta Capena (GROS 1996: 432). Es tracta d'una gran façana monumental amb tres grans exedres i decorada amb tres ordres superposats de columnes. Un dels documents que situen l'edifici i en recalquen el seu nom es la *Forma Urbis Severiana*, on es pot observar un disseny en planta i el nom *septizodium* (CIL VI: 1032, GROS 1996: 432). En aquest gran edifici, amb set grans nínxols, es disposaren estàtues de les divinitats planetàries, tals com el Sol, Saturn, Mart, etc. Aquest gran nimfeu no suposà una novetat constructiva, ja coneguda en monuments anteriors com pot ser la biblioteca de Cels a Efes (VISCOGLIOSI 2006: 345). La raó per la qual Septimi Sever creà aquest monument fou la de posar èmfasi en la legitimitat de la seva família i del seu regnat i els lligams entre la seva pròpia família i les províncies de l'imperi (LONGFELLOW 2010: 163). Septimi Sever, com anteriorment ho va fer la dinastia flàvia amb la *Meta Sudans*, busca acostar-se als antics emperadors en situar una gran obra monumental en un espai emblemàtic de la ciutat. En aquest gran nimfeu, s'utilitzaren recursos decoratius antics, per evidenciar

²¹¹ Tenim grans reserves envers la teoria que busca identificar el nimfeu del *Claudianum* com el veritable *Septizodium*. Tenint en compte que la planta i el nom del *Septizodium* apareixen a la *Forma Urbis*, situat a tocar del Circ Màxim i que en la Història Augusta es narra que Septimi Sever fou el promotor de l'obra, citada específicament pel seu nom: *Septizodium*.

²¹² **Historia Augusta**, *Severus/Vida de Septimi Sever*; 24, 3-5: Cum Septizodium faceret, nihil aliud cogitavit quam ut ex Africa venientibus suum opus occurreret et, nisi absente eo per praefectum urbis medium simulacrum eius esset locatum, aditum Palatinis aedibus, id est <in> regium atrium, ab ea parte facere voluisse perhibetur.

aquest nexa entre les antigues tradicions i vells emperadors i, el nou governant²¹³ (LONGFELLOW 2010: 164). Amià Marcelí²¹⁴ ens parla del *Septizodium*, descrivint-lo com un nimfeu de construcció ambiciosa, tot i que comet l'error d'atribuir-lo a Marc Aureli (LONGFELLOW 2010: 165).

Fig. 110. Fragment de la *Forma Urbis Roma* amb la representació del *Septizodium*. © The Stanford Digital Forma Urbis Romae Project.

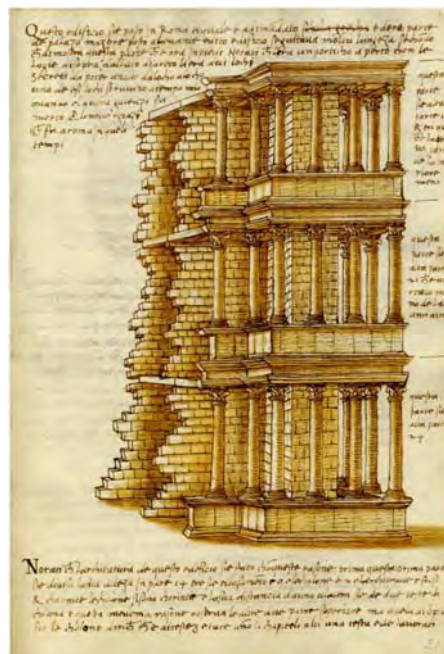

Fig. 111. Gravat amb la representació del *Septizodium*. MS Salisburgensis, c. 1480-90, encre sur papier, Salzburg, ätsbibliothek, ms-Ital-M-III-40, f. 21r (Archive Lartte SNS - Pise). a: SETTIS; 2011: 736, figura 19.

El terme *Septizodium* passà a ser una tipologia de font monumental en si mateixa, com demostren els nombrosos exemples de fonts que reben el nom de *septizodium* i que trobem repartits per diferents ciutats de l'imperi: Hebchir Bedd i *Cincari* (tots dos a Tunísia), a *Lambaesis* (Algèria) i a *Lilybaeum* (actual Marsala, Sicília). Com podem veure, aquesta tipologia tingué una gran influència en ciutats d'Àfrica. L'emperador era originari de Leptis Magna, i el nimfeu de *Lilybaeum* es situa en una de les principals rutes

²¹³ La política urbanística de Septimi Sever també el va portar a restaurar aquells edificis emblemàtics relacionats amb els emperadors amb qui volia ser associat. Per ser-ho amb August, va restaurar el Pòrtic d'Octàvia, amb Vespasià, va restaurar el temple de la Pau i amb Adrià, va fer restaurar el Panteó (LONGFELLOW 2010: 164).

²¹⁴ AMIÀ MARCELÍ, *Rerum Gestarum*, XV, 7, 3: Diebusque paucis secutis cum itidem plebs excita calore quo consuevit, vini causando inopiam, ad Septemzodium convenisset, celebrem locum, ubi operis ambitiosi Nymphaeum Marcus condidit imperator.

Quelques jours après cependant, le peuple, toujours en fermentation, s'étant, sous prétexte d'une disette de vin, attroué au Septizone (Septemzodium), quartier des plus fréquentés, où l'empereur Marc-Aurèle a fait élever à si grands frais le magnifique édifice du Nymphée, le préfet s'y porta résolument de sa personne. (Trad. Ed. Belles Lettres)

comercials de la província africana (LONGFELLOW 2011: 174). De la mateixa manera que mitjançant l'obra del *Septizodium*, Septimi es volia acostar als emperadors antics, els rics benefactors del nord d'Àfrica, feren evident la seva simpatia i el seu suport a l'emperador, costejant còpies d'aquest nimfeu.

Aquest no fou l'únic gran nimfeu fet construir per l'emperador. A Leptis Magna, Septimi Sever hi féu construir una altra font monumental, entre l'antiga ciutat i el nucli que s'havia desenvolupat a partir del seu regnat, creant un punt d'inflexió visual, una fita, entre la ciutat ja existent i les millores introduïdes per l'emperador. Aquest gran nimfeu consistia en una gran exedra semicircular enfrontada per una piscina trapezoïdal. La façana posterior presenta dos pisos, amb set nínxols en cadascun que, en total, desenvolupen una alçada de 16 metres. S'ha considerat la possibilitat que aquesta gran font fos una revisió arquitectònica del *Septizodium* de Roma (LONGFELLOW 2011: 183-185).

Per acabar, un dels últims grans nimfeus directament associat a un emperador romà fou el que va fer construir Alexandre Sever. Aquest nimfeu, que ha passat a la història conegut amb el nom que se l'hi va atribuir en època medieval, els trofeus de Mari, data del 226. Gràcies a una encunyació de monedes on es representava el monument, es pot apreciar l'arranjament escultòric que decorava el gran nimfeu. La nomenclatura medieval de l'obra es deu a dues escultures de marbre que representaven trofeus de guerra, i que estaven ubicades a la part superior del monument fins que el papa Sixte V els va traslladar al Capitoli, concretament a la Piazza del Campidoglio (LONGFELLOW 2011: 190-191). Novament, aquest trofeus provinents d'algun edifici pertanyent a Domicià o Trajà, foren situats al nimfeu d'Alexandre Sever, buscant la conjunció entre els antics emperadors i el nou, que buscava enfortir el seu poder, rememorant l'època daurada de l'imperi i legitimant el benefactor que el manava bastir.

7.6 Els casos d'estudi

Pel que fa als casos d'estudi del present treball, s'analitzaran diversos exemples d'estructures de caràcter monumental on l'aigua jugava un rol molt important. En el cas de la font d'*Iluro*, no s'han localitzat restes de la seva decoració, però molt probablement, per no dir sense cap mena de dubte, la font presentaria o bé una peça escultòrica o bé, sobre les columnes de les quals queda ben poca cosa, s'hauria trobat una inscripció que faria referència al benefactor que la va fer construir, els càrrecs que ostentaria, etc.

La simbologia i el paper de l'aigua, més enllà d'un element higiènic i vital en el sentit més estricte de la paraula, també ens obre les portes a un discurs que va més enllà de la definició de quelcom merament utilitari i bàsic. En el cas del nimfeu del teatre de Tarragona, ens trobem davant d'una adequació que busca imitar un brollador natural. Es recrea artificialment un procés en el que l'aigua sorgida de la terra prenia rellevància i presentava un paper protagonista en l'espai, com a símbol d'un procés de monumentalització de l'entorn que la rodejava. Vitruvi fa referència a l'aigua dins de l'entorn i la pròpia arquitectura dels teatres²¹⁵, tot i que centra la seva atenció en l'entorn del recinte, i no en l'edifici pròpiament dit, és a dir, els porxos annexos al teatre i els espais enjardinats que disgregaven la multitud després dels espectacles. Un altre autor que ens parla de la importància de l'aigua en aquests espais és Plini el Vell dins de la seva *Història Natural*²¹⁶, on afirma que el teatre romà d'*Aemilius Scaurus* estava dotat d'un estany i d'un *euripus* on foren exhibits, per primer cop a la capital, hipopòtams i cocodrils (LOZA AZUAGA 1994: 264). L'aigua aportava a aquest espai tota una significació ideològica. Aquesta actua com un element que ajuda a potenciar el discurs de l'entorn arquitectònic, mostra com els edificis públics poden dir molt més del que la seva estructura mostra a primera vista, així com els elements iconogràfics, que també es veuen afavorits per l'aportació simbòlica d'aquest element.

Tot i que, en molts casos, l'ús de l'aigua dins dels teatres es reduïa a necessitats purament higièniques i de salubritat de l'entorn, també se li donava un ús social. Segons Valeri Màxim²¹⁷, el teatre de Pompeu estava dotat d'un sistema d'aigua corrent que permetia alleujar la calor dels espectadors. Aquest sistema depenia d'un gran nimfeu situat, possiblement, al *frons scaenae*. Cal, per entendre aquesta simbologia, posar-nos en la ment d'un romà, intentar veure amb els seus ulls el que realment representaven aquest tipus d'espais²¹⁸ on la religiositat és latent. És a dir, manipulat el seu curs, o mostrat de manera natural, qualsevol punt de captació d'aigua, devia ser considerat residència dels

²¹⁵ VITRUVI, De Arq., V, 9, 6: Hoc autem ita esse ex eo licet animadvertere, quod, sub tectis cum sint aquarum fontes aut etiam sub terra palustris. abundantia, ex his nullus surgit umor nebulosus.

Tal circunstancia puede comprobarse, cuando vemos fuentes bajo cubierto o bien aguas subterráneas procedentes de abundantes pantanos: de estas aguas no emana ningún vapor nebuloso.

²¹⁶ PLINI EL VELL, *Naturalis Historia*, VIII, 40: primus eum et quinque crocodilos romae aedilitatis suae ludis M. Scaurus temporario euripo ostendit. hippopotamius in quadam medendi parte etiam magister exstitit.

M. Scaurus, dans les jeux célébrés lors de son édilité, montra le premier à Rome un hippopotame et cinq crocodiles, dans une pièce d'eau creusée pour cette circonstance (Trad. Ed. Belles Lettres).

²¹⁷ VALERI MÀXIM, *Fets i paraules memorables*, II, 4, 6: Cn. Pompeius ante omnes aquae per semitas decursu aestium minuit feruorem.

Cneo Pompeyo, antes que ninguno, sofocó el calor estival mediante riachuelos que hizo correr por los alrededores del lugar de los juegos. (Trad. Ed. Akal).

²¹⁸ SÈNECA, *Epistulae ad Lucilium/ Cartes a Lucili*, IV, 41, III (veure nota 33).

déus o, si més no, un bé que ells oferien que havia de ser respectat. Amb les posteriors transformacions i evolució dels punts de captació d'aigua, podem veure com aquest amplià el seu espectre d'influència, però el seu missatge inicial es mantingué intacte. En el cas de Tarragona, i en relació amb la línia de costa i la garantia d'abastiment d'aigua vinculat al port, trobem dues construccions de caire monumental que responen a aquestes necessitats. La primera és la coneguda com a Font dels Lleons. Construïda per garantir l'abastiment d'aigua als entorns de la línia de costa i, per extensió, al propi port de *Tarraco*, és un reflex de la importància de l'aigua i com aquesta es presenta en un entorn urbà. Els seus orígens es remunten al segle II aC, però amb el temps i el conseqüent creixement de la trama urbana de Tàrraco, aquesta font quedà integrada en una de les zones residencials i de major esplendor de la ciutat. La vida d'aquesta font es perllongà fins al segle IV, havent perdut ja el seu caràcter monumental, però essent igualment útil com a punt d'abastiment d'aigua, ara molt més rudimentària i de caràcter privat.

Una altra estructura hidràulica de caràcter monumental és el nimfeu de la UA 15, ubicat a la cruïlla dels actuals carrers Jaume I, Smith i Vapor. Era una font construïda en època augustea i que perllongà el seu ús fins al segle III. Aquest nimfeu de planta circular s'ubicà a la zona oriental de la façana marítima de la Tàrraco romana, dins d'un espai amb concepció residencial i lúdica. Aquesta construcció, igual que la Font dels Lleons i la del teatre amb la seva zona annexa, formaven part de la primera línia monumental de la ciutat. La seva ubicació ajudà a crear una imatge de poder i presència per a la ciutat, vista des del mar.

Els espais públics foren llocs idonis per aquest tipus de construccions monumentals. El cas de la font ubicada al *Cardo Maximus* de Mataró n'és un exemple. La seva localització, en una de les principals vies de la ciutat i en els entorns del fòrum del municipi, la converteixen en el que podríem dir un clixé constructiu. Les interseccions de carrers i les places públiques són els llocs més habituals on podem trobar aquests punts de distribució d'aigua que al mateix temps solien oferir, mitjançant escultures o inscripcions, informació sobre un benefactor local, sobre algun càrrec públic o la pròpia família imperial. Les fonts públiques de caràcter monumental funcionaven com «aparadors» pels personatges notables de la ciutat. La seva construcció, normalment lligada a actes d'evergetisme, oferia de manera gratuïta un bé a aquells que més el necessitaven.

Els espais públics de les ciutats eren emplaçament habitual d'aquestes estructures. I quin espai era més reconegut en tota ciutat romana que el fòrum? La importància de les places forals i dels elements que es localitzaven en el seu interior ens porta a analitzar quin paper tindrien els nimfeus i fonts monumentals en aquest indret urbà concret.

Segons M. P. Reis, la situació d'estanys o nimfeus en l'àrea del *temenos* dels temples, en aquest cas ubicats a les places forals, respon a una raó específica relacionada amb la litúrgia del culte imperial (REIS 2010: 290). Els rituals i celebracions tals com sacrificis i cerimònies al peu del temple, exigien una *cenografia arquitectònica que emoldurasse todo* (REIS 2010: 292). Així, una solució de tipus escenogràfic era vital pel bon desenvolupament del culte, essent igual d'important que la resta d'elements que envolten aquests rituals. Però no només suposarien un element arquitectònic de tipus escenogràfic i decoratiu, sinó que formarien part dels rituals, donat que al formar part de l'estructura del temple, devien tenir una vessant útil.

Alguns exemples d'estructures hidràuliques en fòrums són: el nimfeu del temple de Diana a Èvora, la font monumental del fòrum de *Baelo Claudia*, els estanys del temple de Diana a Mèrida, el nimfeu del fòrum de *Valeria*, una font monumental del fòrum de *Bilbilis*, el nimfeu associat al temple augustal d'*Astigi* (Écija), una altra font monumental al fòrum de *Clunia*, un seguit de fonts monumentals al fòrum de Tiermes, província de Sòria, el fòrum de *Luna*, etc. A aquest llistat hem d'afegir els nous estudis sobre el *temenos* del temple capitolí de *Barcino* (ORENGO, CORTÉS 2014) i, evidentment, el fòrum d'Empúries.

La gran majoria de places forals presenten estructures relacionades amb l'aigua. Els inicis de l'ús de l'aigua, com a element integrat dins dels grans espais de representació, amb connotacions religioses i de caràcter ornamental, es troben en els santuaris dinàstics d'època Augustal (GARCÍA-DILS, ORDÓÑEZ, RODRÍGUEZ 2007: 90, ÁLVAREZ, NOGALES 2003: 185, NOGALES, ÁLVAREZ 2005: 214).

Però abans d'August, ja trobem exemples de l'ús de l'aigua dins de l'estructura foral: la font dedicada a les nimfes Appiades als peus del temple dedicat a Venus *Genetrix*, al fòrum de Cèsar (ULRICH 1993: 77, GROS 1996: 422, ÁLVAREZ, NOGALES 2003: 185, LONGFELLOW 2011: 18). Citada per Ovidi²¹⁹, es tracta de dos

²¹⁹ OVIDI, *Ars Amandi/L'art d'Aimer*, I, 79-82: Subdita qua Veneris facto de marmore templo/ Appias expressis aëra pulsat aquis

Près du temple de marbre consacré à Vénus, en ce lieu où la fontaine Appienne fait jaillir ses eaux (Trad. Ed. Belles Lettres).

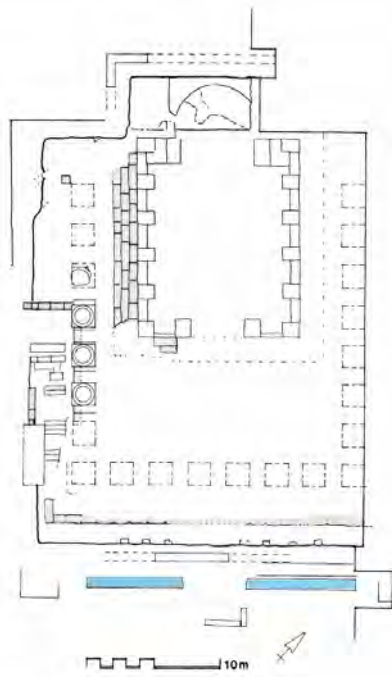

Fig. 112. Planta del temple de *Venus Genetrix*. Marcat en blau, la font dedicada a les nimfes Appiades. ULRICH 1993: 60 fig. 4.

llargs murs fets amb rajol i formigó, situats a 1,35 metres davant de la façana del temple, flanquejats per una gran bassa central fixada al paviment. Aquestes fonts funcionaven com una barrera davant del temple (LONGFELLOW 2011: 18). Aquesta font, juntament amb la que es troba al Pòrtic de Pompeu ens porten a una tipologia arquitectònica associada amb els grans jardins de les elits, incloent escultures de nimfes i sàtirs. Aquest tipologia obria les portes del luxe a la ciutadania, que podia gaudir-lo en un entorn públic tal i com ho fan les elits, en els seus jardins privats (LONGFELLOW 2011: 19). L'aigua, com a element que transmet monumentalitat i sacralitat, formava part de les estructures forals romanes, essent un element subsidiari del discurs monumental. El fòrum

d'August integrà un seguit d'elements que el convertiren en el centre cerimonial de Roma. Entre aquests elements, s'inclogueren fonts properes al temple principal. S'hi localitzen dos dipòsits excavats a terra i disposats als laterals del temple de *Mars Ultor*, flanquejant les escales d'accés al temple i creant un eix axial que marca la via que conduïa a l'espai sagrat (LONGFELLOW 2011: 21). Aquest esquema, en el qual l'aigua jugava un paper de delimitació espacial i, al mateix temps, s'integrava dins del discurs monumental dels grans espais de representació del poder imperial, fou copiat en moltes de les places forals d'arreu de l'imperi. Aquesta esquematització i compartimentació de l'espai sacre del fòrum, mitjançant grans superfícies d'aigua, era un recurs visual i, al mateix temps, estructural, ja que utilitza l'aigua com element divisor i entre els espais purament funcionals dels que tenien una aura sacra, marcant els límits entre el món sacre i el profà.

Les causes de l'aparició d'aquestes estructures poden respondre a diferents factors: necessitats socials, com en el cas de les grans cisternes del fòrum de Sagunt, o elements que gestionen problemes arquitectònics. És el cas del gran nimfeu de *Baelo Claudia*, que respon a un problema d'estabilitat del terreny com a conseqüència de filtracions d'aigües, solucionades gràcies a la canalització cap a una gran font monumental (BERNAL, et al 2011: 69-72). També hi ha necessitats de tipus ritual i escenogràfiques que tenen com a resposta la construcció d'aquests nimfeus i dipòsits

monumentals a l'entorn dels temples. El cas d'Empúries respon a una necessitat d'emmarcar el recinte de culte, un interès per separar l'espai del temple de la resta de la plaça.

El nimfeu, doncs, funcionaria com a marc visual que delimitava el recinte i li atorgava una rellevància davant dels fidels i de la població en general. Podem observar

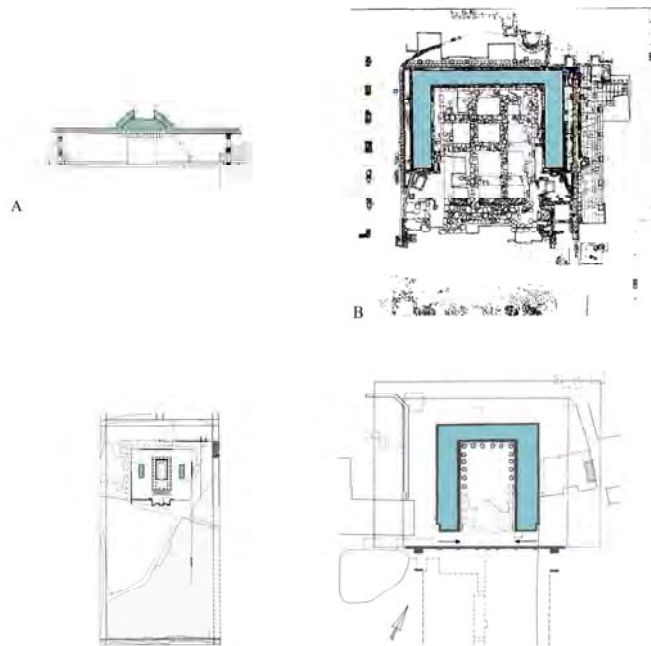

Fig. 113. Planimetries de fòrums amb les estructures hidràuliques marcades en blau: **A** Fòrum de *Baelo Claudia*, BERNAL, et al 2011: 69. **B** Fòrum de Luna, RUIZ de ARBULO 1991: 26. **C** Fòrum de Mèrida ÁLVAREZ, NOGALES 2003: 185. **D** Fòrum d'Èvora, HAUSCHILD 1994: 197

altres casos en què un joc d'aigua, un nimfeu o element similar realitzava les mateixes funcions. En el cas del fòrum de *Luna* (RUIZ de ARBULO 1991: 26), trobem que la fonamentació del temple capitolí estava envoltada per un estany de tres braços i un tripòrtic de doble nau. En aquest cas el fòrum de la ciutat es va encaixar dins de la trama ja construïda de la ciutat, no com en el cas

d'Empúries, en què la planificació constructiva ja contemplava la plaça pública. Un altre cas, de similars característiques, és el que trobem a Mèrida, dins del fòrum de la colònia, on el conegut com "templo de Diana" es troba emmarcat en els seus costats més llargs per dos estanys rectangulars que formen un *temenos*. Aquests dues basses, de 9,40 metres de llarg per 3,75 metres d'amplada i 1,82 de profunditat, delimitaven l'accés del temple i la seva estructura arquitectònica dins del conjunt de la plaça foral (ÁLVAREZ, NOGALES 2003: 185- 214). Per últim, trobem el cas d'Èvora, en el qual, el també conegut com a temple de Diana es troba delimitat per tres dels seus costats per un estany de 4 metres d'ample i 1 de profunditat. La seva construcció es correspon amb el període d'obres monumentals que es produí en època baixrepublicana (HAUSCHILD 1994: 197). En aquest cas, Hauschild interpreta la construcció d'aquesta estructura hidràulica com un sistema per definir l'entorn del temple i donar més importància a l'escala d'accés a la *cella* (REIS 2010: 291).

8. Casos d'estudi

1- El nimfeu del fòrum d'Empúries, 2- Font monumental del *Cardo Maximus* d'*Iluro* (Mataró), 3- Nimfeu del fòrum de *Barcino*-Barcelona, 4- Domus de St. Iu- Barcelona, 5- El nimfeu del teatre romà de Tarragona, 6-Nimfeu de la UA 15 – Tarragona, 7-La font dels lleons – Tarragona, 8- Nimfeu del *Collegium fabrum* – Tarragona, 9- Font Monumental de la zona del *Macellum* – Tarragona.

8.1 El nimfeu del fòrum d'Empúries

Procés històric

Emporion al llarg del segle II aC va viure una època daurada, gràcies al seu enriquiment amb el comerç marítim. La ciutat va renovar tota la seva estructura urbana: un nou traçat de la muralla, nous santuaris, un àgora monumental, etc. Una renovació que també es pot observar en els habitatges privats, que es transformaren, embelliren i engrandiren gràcies a la prosperitat econòmica (BURCH et al. 2010: 37). Però aquest no va ser l'únic canvi que es produí en aquesta ciutat. Si observem els precedents de la ciutat romana, podem veure que s'hi establí una fortificació militar, coneguda com *praesidium*, part de la qual fou posteriorment aprofitada en la creació del fòrum de la ciutat (BURCH, et al. 2010: 48). La ciutat romana es situà a primera línia de costa, sobre un turó que garantia el control territorial immediat, i entre els cursos dels rius Ter i Fluvià, que facilitaven l'accés cap a l'interior del territori (BURCH, et al. 2010: 50).

Aquesta nova ciutat, creada a finals del segle II aC, neix d'una sèrie de canvis a nivell polític i social. Ja no era necessari un establiment militar permanent que garantís la seguretat, i es decidí fundar una ciutat *ex novo* (BURCH, et al. 2010: 51). Als entorns del 100 aC s'estructurà una ciutat de planta rectangular, aïllada de l'antiga polis grega, amb un sistema mural propi.

Treballs arqueològics

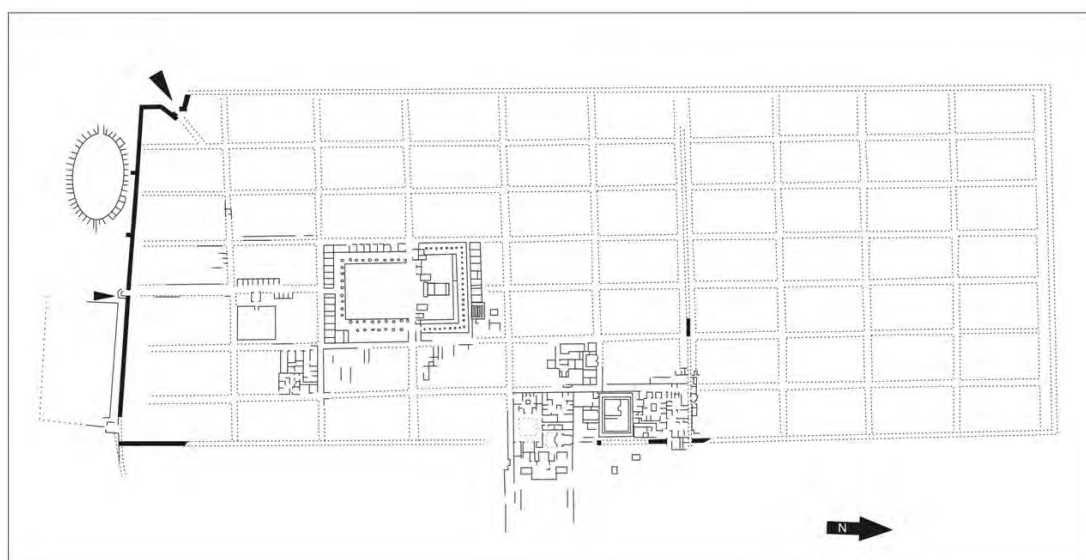

Fig. 114. Planta general de la ciutat romana d'Empúries amb la situació de les restes del fòrum. BURCH, et al 2010: 50.

El fòrum romà d'*Emporiae* fou identificat per l'arqueologia durant els treballs duts a terme l'any 1964 i dirigits per M. Almagro. No fou fins l'any 1982 -quan els treballs arqueològics es centraren en aquesta zona de la ciutat- que es començà a descobrir la seva estructura i a entendre el seu funcionament. Fruit d'aquests treballs l'any 1984 es va publicar una monografia que recollia totes les dades sobre el fòrum i es reflectia sobre paper el gran estudi de l'evolució arquitectònica i funcional dels espais que el formaven en les seves diferents fases (AQUILUÉ et al. 1984). A aquesta primera publicació, en seguiren moltes altres al llarg dels anys, cadascuna aportant nova informació i nous punts de vista per tal de copsar tota la complexitat del recinte foral (NOLLA, AQUILUÉ 1984, MAR, RUIZ DE ARBULO 1985 a i b, AQUILUÉ, NOLLA, SANMARTÍ 1986, AQUILUÉ et al. 1986, SANMARTÍ 1987, MAR, RUIZ de ARBULO 1988, RUIZ de ARBULO 1992, MAR, RUIZ de ARBULO 1993).

Els treballs arqueològics, focalitzats durant molts anys en altres zones de l'extens jaciment d'Empúries, es redirigiren novament cap al fòrum. A partir de l'any 1991, i seguint amb successives campanyes arqueològiques, es va aconseguir fer més entenedores les relacions estructurals d'alguns dels elements del fòrum, concretament aquelles que no foren estudiades degudament en els treballs de principis dels anys vuitanta. Els treballs que més han fet avançar la investigació sobre el fòrum i, en particular, han millorat substancialment el nivell del coneixement de la seva àrea sacra, foren les campanyes dels anys 1995, 1996 i 1997. Aquestes estaven centrades en l'excavació en extensió del criptopòrtic (AQUILUÉ et al. 1998a).

Historiografia del fòrum i les seves fases

Com veurem a continuació, el fet que el fòrum d'Empúries s'hagués excavat de manera parcial, ha provocat que els diferents estudis publicats treballassin més sobre una base estilística que estratigràfica, a l'hora d'interpretar les seves fases constructives. En el nostre estudi, volem presentar algunes de les publicacions, les que considerem més rellevants, per poder entendre com s'ha interpretat el fòrum -en aquest cas, l'àrea sacra- al llarg del temps.

La primera publicació que analitzà les estructures forals en profunditat fou la monografia publicada l'any 1984, fruit d'una primera campanya intensiva d'excavacions (AQUILUÉ, et al. 1984). En aquest volum s'analitzà el fòrum i tots els seus elements, donant com a resultat una primera interpretació de les seves diferent etapes constructives. Aquesta interpretació dels elements que en formaven part i de les cronologies a les quals

pertanyien es va mantenir en els posteriors estudis, amb algunes diferències interpretatives.

El següent estudi que es publicà sobre aquest sector de la ciutat fou la monografia dedicada a la ciutat d'Empúries de R. Mar i J. Ruiz de Arbulo (MAR, RUIZ de ARBULO 1993). En aquesta obra trobem una valoració de les estructures, molt similar a la de la monografia de 1984 tot i que les cronologies d'algun dels elements variaven en relació a la primera publicació. La principal variació entre les interpretacions de la primera monografia i aquesta era que, mentre que la primera situava en contextos republicans alguns dels principals elements, aquesta segona les situava en una etapa que podríem anomenar protoaugustal (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 282-284).

Les excavacions de l'any 1995, com ja hem indicat, varen iniciar un nou període de revisió i reinterpretació de les estructures forals i de les seves cronologies. Aquest procés es va veure completament finalitzat l'any 2009, amb l'execució d'un projecte de restauració i museïtzació del conjunt, que recull les noves interpretacions derivades dels nous estudis (AQUILUÉ, et al. 2012: 42).

Durant aquest interval de temps (1995-2009), es seguiren publicant treballs que analitzaven, a nivell global o parcial, les estructures del fòrum i les seves cronologies. Aquí volem destacar la monografia publicada per L. Burés, que l'any 1998 va presentar un estudi sobre les estructures hidràuliques del conjunt arqueològic d'Empúries. En aquell volum, entre la multitud d'estructures de caire hidràulic dels dos nuclis emporitans, s'analitza l'anomenat nimfeu del fòrum. Aquesta font monumental es divideix en dos sectors: el primer ens presenta un dipòsit en forma de L, de 2 m d'amplada i 28,60 m de llargària pel que fa al costat est, direcció nord-sud, i 31,10 m de llarg el costat nord, direcció est-oest. Construït amb pedra calcària lligada amb argamassa i revestit d'*opus signinum* amb fragments ceràmics de mida gran (BURÈS 1998: 350). L'alimentació d'aquest tram del nimfeu quedava garantida gràcies a la recollida d'aigües del sostre de l'ambulacre, que desembocaven a la seva columna nord-est i, d'aquesta al nimfeu, mitjançant una entrada de pedra, situada a l'extrem sud del costat de llevant de l'obra. La boca d'entrada de l'aigua, situada a poca alçada del sòl del nimfeu, era obrada en pedra sorrenca (AQUILUÉ et al. 1984: 99). El segon tram de la font té unes mesures de 2 m d'amplada i 20,60 metres de llargària. Construït amb carreus de pedra calcària, es troba elevat respecte al nivell de la plaça. La seva estructura es troba reforçada a l'exterior. El revestiment interior mostra una densa capa de cendres recoberta d'*opus signinum*. El mur

nord de l'ala nord d'aquesta part del nimfeu s'adossa al mur sud de l'ala nord del criptopòrtic (AQUILUÉ et al. 1998: 472-473). Pel que fa a l'abastiment d'aigua d'aquest sector, no s'han localitzat senyals de cap canalització que l'alimentés de manera directa ni tampoc s'ha trobat cap connexió amb el primer sector. L'any 1992, gràcies als treballs arqueològics, es posà al descobert una gran canalització que entrava al fòrum pel seu costat est i que girava cap al sud, coincidint amb el final de l'*ambulacrum*. Aquí es perd la pista de l'estructura, però L. Burés hipotetitza que aquesta conducció recolliria les aigües de pluja de tot l'*ambulacrum* i al mateix temps, una segona canalització, de la qual no se'n té cap prova, conduiria pel costat oest les aigües recollides a l'*ambulacrum* i alimentaria aquesta part del nimfeu (BURÉS 1998: 165).

Res tenim a dir sobre la descripció de l'estructura, però sí ens sobta la cronologia constructiva que l'autora determina per aquest element. Pel que fa a la cronologia del nimfeu, L. Burés afirma que, donat que es troba adossat a un dels templets datat d'època d'August (entenem que es tracta del temple número 1, al qual no està adossat) (AQUILUÉ et al. 1984: 104-105, 107), i que al mateix temps clou una de les il·luminacions del criptopòrtic, considera que l'obra del nimfeu és posterior a època flàvia, moment d'ensorrament d'aquella ala del criptopòrtic (BURÉS 1998: 351). Burés determina que la construcció del nimfeu es una resposta a la necessitat de delimitar el *temenos* del temple pel costat nord de la resta de l'entorn, després de l'ensorrament del criptopòrtic, datat al segle I, i que feia aquesta funció limítrof. En base als materials trobats a l'interior de l'estructura del nimfeu, la seva amortització se situaria al segle II, moment d'inici de l'abandonament de moltes estructures del fòrum (BURÉS 1998: 351). En l'únic aspecte en el que coincidim amb L. Burés seria en les datacions referides al moment d'amortització del nimfeu. Com explicarem i demostrarem més endavant, és impossible que el nimfeu pertanyi a una fase constructiva tan tardana i que no tingui cap relació amb l'estructura del criptopòrtic i l'ambulacre superior.

A grans trets, la interpretació de les fases del fòrum emporità que s'havia fet fins al moment és la següent:

Precedents

Aquest primer espai datat, igual que la fundació de la ciutat, al 100 aC, ocupa l'equivalent de quatre *insulae* i s'ubica al centre de la meitat meridional de la ciutat, en el punt de confluència del *Cardo* i *Decumanus maximus* (RUIZ de ARBULO 1991: 27, AQUILUÉ et al. 2010: 205). Com ja hem dit anteriorment, existien una sèrie d'estructures

que prèviament ocuparen la zona foral de la ciutat. Al costat nord d'aquesta gran esplanada de 4 *insulae* encara existia la gran cisterna del *praesidium*, a la qual es va adossar, en aquestes dates, un edifici de 74 metres de longitud que en fases posteriors fou integrat en un criptopòrtic de tres ales disposades en U. Aquest edifici, atès que en el seu entorn immediat es localitzaren un gran nombre de sitges, ha estat identificat com un *horreum*. Totes aquestes estructures d'emmagatzematge quedaren abandonades amb les posteriors remodelacions de la zona (AQUILUÉ et al. 2010: 206).

El fòrum republicà

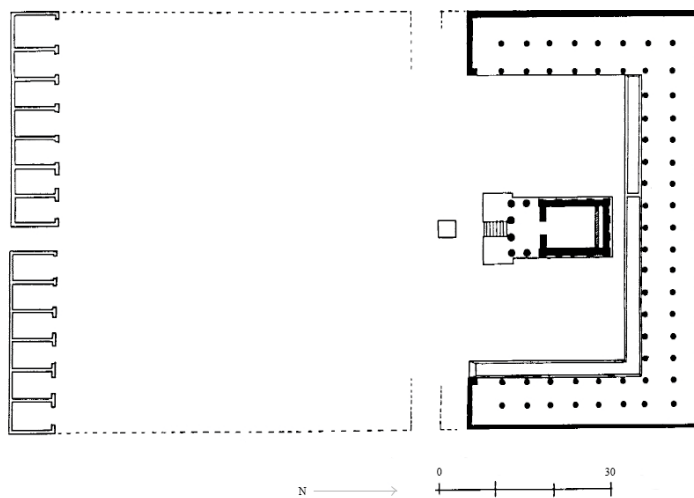

Fig. 115. Planta del fòrum republicà (RUIZ de ARBULO 1991: 31), fig. 19.

En un moment encara no determinat d'època tardorepublicana, entre la segona meitat del segle I aC i l'època augustea, s'inicià una nova etapa constructiva en aquesta zona de la ciutat. Coincidint amb la concessió de l'estatut municipal (*Municipium Emporiae*), es comencen a

construir tots aquells edificis que caracteritzen una plaça foral. Al costat nord, on fins llavors es localitzava l'*horreum*, es bastí l'àrea sacra del fòrum amb un primer temple ubicat al centre. Aquest edifici de culte, estudiat amb deteniment gràcies a les excavacions de l'any 1982, s'ha definit com a pròstil, tetràstil i pseudoperípter (AQUILUÉ et al. 1984: 57-58, RUIZ de ARBULO 1991: 28, MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 220, AQUILUÉ et al. 2010: 206, BURCH et al. 2013: 252-253), amb una única cel·la; estava alçat sobre un podi amb forma de T, d'uns 1,75 metres d'alçada, l'accés al qual es feia gràcies a una escala frontal. La seva construcció ha estat datada entre el 20 aC (AQUILUÉ et al. 2010: 206) i el 15-12 aC (BURCH et al. 2013: 260). Les restes arquitectòniques, les motllures i capitells emprats en l'obra, així com la composició axial del fòrum mostren un clar caràcter itàlic que respondria a l'origen dels seus constructors (RUIZ de ARBULO; 1991: 28). En algun moment d'aquesta primera fase, s'alçaren dos grans massissos davant de la façana frontal del temple: es tracta de quatre conjunts independents, associats de dos en

dos en forma de L confrontades. Aquesta obra creà una barrera orientada est-oest, que sembla que tancaria el *temenos* del temple pel costat sud. Aquesta barrera explica les escales laterals que s'adossaren al podi del gran temple, ja que permetrien l'accés a la part posterior (AQUILUÉ et al. 1983: 99).

Per tant, ens trobaríem davant d'una plaça pública que en un principi es trobava flanquejada per tres costats per un criptopòrtic amb el temple en el seu espai central. R. Mar i J. Ruiz de Arbulo creuen que en aquesta primera fase ja existeix el porticat amb forma de U sobre el criptopòrtic (MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 223).

Època d'August

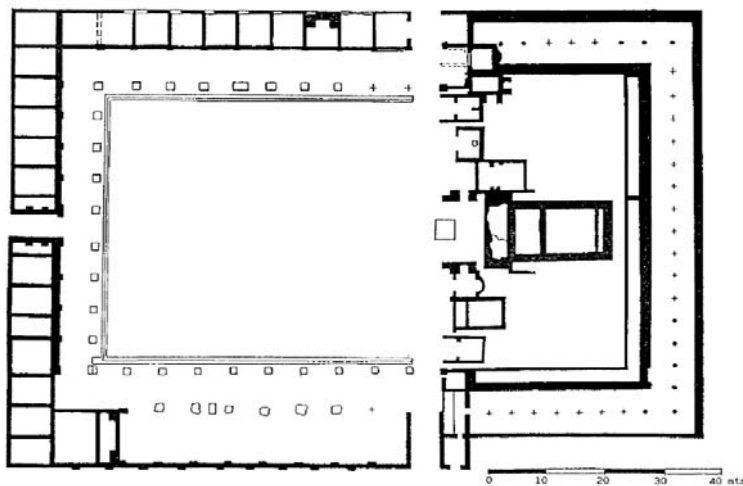

Fig. 116. Planta del fòrum en època d'August. (AQUILUÉ, et al. 1998)

En aquest moment es construí un ambulacre perimetral amb forma de U, justament a sobre del criptopòrtic, delimitant a la banda est un conjunt de basílica / cúria i, al costat oest, es crearen una fila de *tabernae*, mentre que al costat sud, el fòrum estava limitat per una façana amb *tabernae* obertes cap a la

plaça foral. En relació directa amb aquest porticat, construït en època d'August, cal destacar un element, fonamental en el nostre estudi. Situat al costat nord, darrere del temple, i en relació constructiva amb el porticat, es localitza un nimfeu amb forma de L que ocupa tot el límit nord i es perllonga pel costat est. Aquesta obra, adossada al porticat, no es reproduceix al costat oest, on es localitzen les finestres de ventilació i il·luminació del criptopòrtic (AQUILUÉ et al. 1983: 98). Els treballs de la dècada dels 60 varen servir per constatar que el material que amortitzava l'interior d'aquestes dues estructures en situava el seu abandonament al segle II. Amb anterioritat es va considerar que el nimfeu formava part de la primera planificació i construcció del fòrum en època republicana, però les excavacions de l'any 1995 varen demostrar que la paret oriental del nimfeu recolzava contra el farcit d'amortització de l'ala est del criptopòrtic, endarrerint considerablement la cronologia establerta fins aquell moment i establint-la dins de la

reforma augustal del fòrum (AQUILUÉ et al. 1998: 10). El mur septentrional de la seva ala nord es trobava adossat al mur sud de l'ala nord del criptopòrtic (AQUILUÉ et al. 1998: 473). Per altra banda, l'única font d'alimentació coneguda del nimfeu es realitzava gràcies a les aigües de pluja, recollida del sostre de l'ambulacre. Aquestes desembocaven gràcies a una sima fins la columna situada al nord-est i, d'aquesta, al nimfeu mitjançant una entrada de pedra, situada a l'extrem sud del costat de llevant de l'obra. La boca d'entrada de l'aigua, situada a poca alçada del sòl del nimfeu, era obrada en pedra sorrenca (AQUILUÉ et al. 1984: 99). El fet que aquest tipus d'estructures hidràuliques tinguin la seva aparició en època d'August, com veurem en presentar els paral·lels, fa que no tinguem dubtes a l'hora de mostrar el nimfeu dins de la fase augustal del fòrum. Aquesta fase suposa la fi de les grans construccions. A partir d'aquest moment, només es troben petites reformes.

Època Imperial

El que ens trobem en època imperial són una sèrie de reformes a petita escala. Els que sí es produeix al llarg del segle I és l'edificació de fins a vuit petits temples en la zona anteriorment ocupada pel mur que es perllongava en direcció est-oest, creant una barrera que precedia el temple. Aquestes petites *aedes* se situen als costats del temple principal, creant una façana (AQUILUÉ et al. 1983: 104-109).

A finals del segle I, es documenta la construcció d'una *aedes* sobre l'entrada del criptopòrtic, pel seu costat oest. Dins del recinte també cal destacar la construcció d'un dipòsit relacionat amb l'anomenat temple 6. En un principi es va pensar que també era una petita *aedes* (AQUILUÉ et al. 1984: 108-109), però la tipologia constructiva dels seus murs, molt reforçats, i el recobriment interior d'*opus signinum* ens indiquen que es tractaria d'un dipòsit d'aigua, amb unes dimensions interiors de 4,50 m per 2,40 m, relacionat amb el temple d'època d'August. L'interior del dipòsit presenta un revestiment d'*opus signinum*, amb una mitja canya en els angles d'unió del paviment. El mur de tanca del costat oest del dipòsit es trobava adossat al mur de tancament del criptopòrtic, i cobria una de les seves finestres. Aquest fet suposa que quan es construï, el criptopòrtic era abandonat, i atorga una datació constructiva, per al dipòsit, coetània o posterior a època flàvia. Quan es va haver excavat l'interior del dipòsit, es va localitzar un forat de decantació en la zona central del sector sud. Aquí es localitzaren materials ceràmics que fixen el moment d'amortització de l'estructura en el segle II, essent una cronologia d'abandonament que es repeteix en tot el fòrum. El dipòsit que s'ha descrit té relació

directa amb el temple i l'àrea sagrada del fòrum i cal pensar que l'aigua que contenia era necessària per lustracions o purificacions relacionades amb el culte o amb les cerimònies auxiliars (AQUILUÈ 1992: 32-33).

La fi del fòrum

En època flàvia es produí una degradació del recinte a conseqüència de l'enderroc de les ales nord i oest del porticat que envoltava el temple. El procés de degradació continuà i sembla que al segle II, la major part de l'àrea foral es trobava mig abandonada i parcialment destruïda (SANMARTÍ 1987: 60). S'ha constatat gràcies a l'arqueologia que en època flàvia s'abandonaren les naus septentrional i occidental del pòrtic, mentre que l'oriental perdura fins a la meitat avançada del segle II (AQUILUÈ et al. 1995b: 27).

Les diverses campanyes arqueològiques realitzades al sector del criptopòrtic, des de l'any 1995 en endavant, han ajudat a definir i establir l'ordre en el que cadascun dels edificis del fòrum fou construït. Fruit d'aquest treball de camp s'han pogut redefinir les fases constructives. Una última publicació sintetitza aquestes noves dades i situa cronològicament els elements del fòrum (AQUILUÉ et al. 2012).

Amb aquestes noves dades no volem dir que tot el que s'ha publicat fins avui dia no sigui correcte, però sí amb matisos:

Segles II- I aC

Les noves dades sobre aquest període es centren en un nombrós conjunt de sitges, relacionades amb les grans cisternes ubicades a la zona que, posteriorment, es correspondrà amb el costat nord del fòrum (AQUILUÉ et al. 2012: 44). La concepció d'aquest espai en la seva primera etapa d'ocupació, no varia. Com ja hem dit, es tracta d'una zona d'emmagatzematge amb un gran edifici, considerat un *horreum*, i un sitjar que garantia grans quantitats d'aliment, les estructures del qual quedaran amortitzades amb les posteriors remodelacions d'aquest sector (AQUILUÉ et al. 2010: 206, AQUILUÉ et al. 2012: 44). Aquestes estructures d'emmagatzematge, amb una vida que es desenvolupà al llarg del segle I aC, demostren la importància d'Empúries des d'un punt de vista administratiu/fiscal i de control del territori, que va exercir com punt de recepció de la producció de cereals (AQUILUÉ et al. 2012: 45).

El fòrum augustal

El gran canvi en la interpretació del fòrum de la ciutat romana d'Empúries rau en el fet que, fins ara, s'havia considerat que aquest era un referent, un dels primers exemples de planificació foral republicana, amb les posteriors reformes d'època imperial. Les

Fig. 117. Vista actual de la font monumental del fòrum d'Empúries. Fotografia de l'autora.

excavacions dels anys 1995, 1996 i 1997 van facilitar els materials i l'observació de la superposició d'estructures que han permès interpretar de nou les seves relacions i la seva cronologia constructiva. Aquesta etapa, que coincideix amb la creació del *Municipium Emporiae*, va iniciar, entre altres, la construcció del fòrum de la ciutat. En aquest moment es construeix el temple principal, la construcció del qual s'havia situat tradicionalment entorn de l'any 100 aC (AQUILUÉ, et al 1984: 55-56, MAR, RUIZ de ARBULO 1993: 224-227), i que amb les noves dades arqueològiques, s'endarrereix considerablement. Concretament, les noves dades extretes de l'anàlisi dels materials més moderns localitzats durant l'excavació del podi del temple, situen la seva cronologia entre el 20-10 aC. També ho refermarien l'estudi de la *kyma reversa* de la base del podi (AQUILUÉ et al. 2012: 46). El temple i el seu *temenos* quedaren delimitats per un mur que impedia l'accés frontal des de la plaça i per una filada de *tabernae* que delimitaven el costat est, pas previ a la construcció de l'ala est del criptopòrtic (AQUILUÉ et al. 1998a: 120). S'ha proposat una solució similar pel costat oest. Però els elements de l'etapa augustea no acaben aquí. Aproximadament, cap al canvi d'era, es construí el criptopòrtic, el nimfeu i l'ambulacre perimetral amb forma de U que delimitava la zona sacra. En aquest moment també es construïen la basílica/cúria al costat est, dotant al fòrum de tots els elements fonamentals dels fòrums municipals d'època imperial (AQUILUÉ et al. 2012: 46-47).

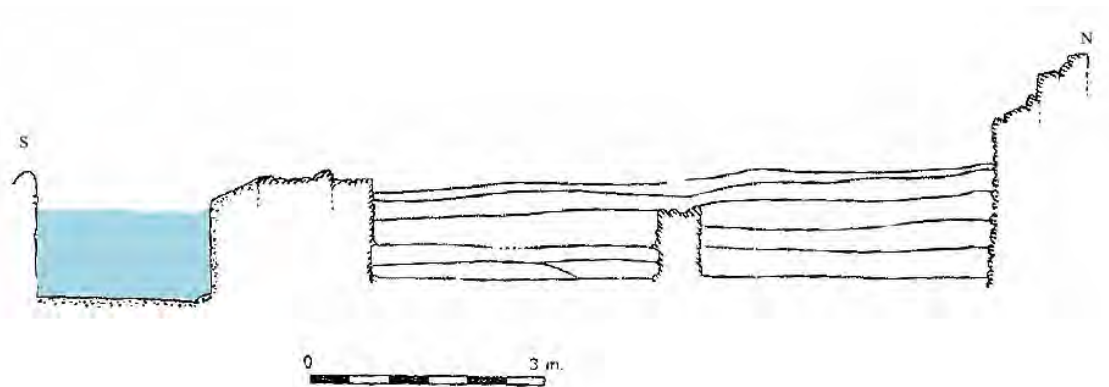

Fig. 118. Secció del nimfeu i el criptopòrtic. (AQUILUÈ et al., 1998).

L'ordre amb el que hem citat els tres elements que el delimiten en la seva zona nord (el criptopòrtic, el nimfeu i l'ambulacre perimetral amb forma de U) és molt important. Gràcies a les excavacions de l'any 1995, sabem que la paret oriental del nimfeu recolzava contra el farcit d'amortització de l'ala est del criptopòrtic, situant la seva construcció entre l'obra del criptopòrtic i la de l'ambulacre (AQUILUÈ et al. 1998: 10). Cal entendre l'obra del criptopòrtic, el nimfeu i l'ambulacre com una unitat constructiva, obrada en tres temps. Quan L. Burés atribueix cronològicament el nimfeu a l'etapa imperial -concretament considera que l'obra del nimfeu és posterior a època flàvia, moment d'ensorrament d'aquella ala del criptopòrtic (BURÉS 1998: 351)- atribueix l'obra del nimfeu com una solució delimitadora de l'espai, un cop ensorrat el criptopòrtic, però l'arqueologia ha demostrat que això no és possible, atès que la paret del nimfeu recolza contra el mur del criptopòrtic i la paret de l'ambulacre es situa sobre un dels murs del nimfeu. Per tant, queda clar que la cronologia de l'obra hidràulica és anàloga a la dels altres dos elements.

En el nostre estudi, l'estructura que centra la nostra atenció és el nimfeu. El fet que després d'anys d'excavació i anàlisi de les restes arqueològiques s'hagi determinat que aquest pertany a la fase d'època d'August no fa més que refermar un model que podem observar en múltiples exemples de tota Hispània. Ja en l'apartat introductori fem menció d'aquests arranjaments hidràulics com elements presents en múltiples fòrums. De totes maneres, volem recuperar alguns exemples que il·lustrin com, en època d'August, la inclusió de grans superfícies d'aigua en les zones sàcres dels fòrums és tot un fet constatat.

La zona del *temenos* dels principals temples capitolins era un espai que presenta relació directa amb el temple i amb les cerimònies que s'hi desenvolupaven. Com ja hem esmentat en l'apartat teòric que introdueix aquest bloc de l'estudi, l'origen d'aquestes estructures hidràuliques als entorns dels temples neix en els santuaris dinàstics d'època augustea (GARCÍA-DILS, ORDÓÑEZ, RODRÍGUEZ 2007: 90, ÁLVAREZ, NOGALES 2003: 185, NOGALES, ÁLVAREZ 2005: 214). La major part d'aquests espais corresponen cronològicament a l'època d'August, moment en què el model es popularitzà i s'establí en multitud d'espais forals. Els exemples, als quals ja hem fet referència en l'apartat teòric, ens il·lustren aquest model: el nimfeu del temple de Diana a Èvora, la font monumental del fòrum de *Baelo Claudia*, els estanys del temple de Diana a Mèrida, el nimfeu del fòrum de *Valeria*, una font monumental del fòrum de *Bilbilis*, el nimfeu associat al temple augustal d'*Astigi*, Écija. Una altra font monumental al fòrum de *Clunia*, un seguit de fonts monumentals al fòrum de Tiermes, província de Sòria, el fòrum de Luna i, com a últim exemple, hem d'afegir el *lacus* que envoltaria el temple capitolí de *Barcino* (ORENGO, CORTÉS 2014) i al qual dediquem un capítol en el nostre estudi.

Etapa imperial

En aquest moment, i amb tots els elements bàsics pel funcionament de l'administració, justícia i culte oficial ja en funcionament, aquesta etapa es caracteritza per obres menors i una evolució de la zona sacra gràcies a la construcció de set petits temples, fruit de l'evergetisme del ciutadans emporitans (AQUILUÉ et al. 2012: 48). Aquesta fase «evergètica» es perllongà des de principis del canvi d'era fins a finals del segle I, com demostra la construcció de l'últim templet sobre restes d'època flàvia (AQUILUÉ et al. 1984: 109). Entre altres obres, es va refer l'ala oest del criptopòrtic -a mitjan segle I- però a finals de la centúria ja s'observa un procés de degradació amb l'ensorrament de les ales oest i nord del criptopòrtic, que s'intensificà al llarg del segle II, caracteritzant un abandó progressiu de les estructures. S'enderrocà l'ala est del criptopòrtic, s'amortitzà el nimfeu, i es detecta un espoli sistemàtic dels elements arquitectònics que suposen la fi del fòrum com a referent de l'activitat urbana (AQUILUÉ et al. 2012: 48-49).

8.2 Font monumental del *Cardo Maximus* d'*Iluro* (Mataró)

Situació geogràfica

Fig. 119. Mapa amb la situació d'*Iluro* dins de la xarxa viària romana. (GARCIA ROSELLÓ 2014: fig. 4).

ROSELLÓ 2014: 105). La zona de la plana litoral, als entorns de l'actual Mataró, és ocupada a partir d'aquest moment amb establiments de caire rural i agrícola: Can Balançó a Argenton, Can Bada, Can Mayoral, el Camí de la Geganta i Les Piques, tot situats a l'actual terme municipal de Mataró (GARCIA ROSELLÓ 2014: 106). Aquests assentaments disseminats pel territori circumdant són una mostra del nou model d'explotació territorial, que implica canvis de caire polític, social i econòmic (GARCIA ROSELLÓ 2014: 110). Aquests canvis impliquen, al mateix temps, l'aparició de nuclis urbans que actuen com a centre vertebrador de la política i l'economia del territori on tenen la seva influència: així neix *Iluro*.

Iluro fou una ciutat romana de sis hectàrees construïda sobre un turó d'uns 30 m.s.n.m. al bell mig de la plana litoral. Aquesta situació, perfecta des de el punt de vista escenogràfic, també ho era a nivell estratègic i de control del territori (GUITART 1994

Al segle I aC es produeixen tota una sèrie de fundacions *ex nouo* per part del poder de Roma. Aquestes fundacions són fruit de la necessitat d'estructurar un ampli territori sota un model plenament romà, que garantis el control de les àrees circumdants. D'aquesta manera i en aquest moment neixen ciutats com *Iluro*, *Baetulo*, *Aisso*, etc. (GUITART 1994: 205-206). Ja a meitat del segle II aC, s'inicià l'ocupació sistemàtica de les àrees de la plana litoral. Aquesta zona, anteriorment d'interès com a espai on captar recursos naturals, es transformà en una zona de producció agrícola (GARCIA

208, GARCIA ROSELLÓ 2014: 174). Allà on s'assentava l'antiga Mataró era una zona ben comunicada, travessada per la Via Augusta, amb un sòl fèrtil centrat en la producció vitivinícola (GARCÍA ROSELLÓ 1995: 8-9).

El *territorium* de la ciutat romana de Mataró estava format per la mateixa ciutat d'*Iluro* i per una sèrie de vil·les suburbanes que s'estenien fins a tot un seguit d'accidents naturals que marcaven el límit d'influència de la fundació romana: al nord, la serralada Litoral, al sud-est l'esperó del turó de Montgat i al sud, la façana litoral. Per la banda nord, el límit se situaria a l'actual municipi d'Arenys de Mar (GARCÍA ROSELLÓ 1995: 9, GARCIA ROSELLÓ 2014: 105-110).

Els actuals estudis arqueològics situen el moment fundacional de la ciutat cap al segon quart del segle I aC (GARCIA, MARTIN, CELA 2000: 42).

El fòrum d'*Iluro* i el seu entorn

Sobre la ubicació del fòrum de la ciutat romana, una sèrie d'indicis han fet pensar que aquest es trobaria ubicat en les immediacions de l'actual església de Santa Maria (CLARIANA 1990: 26). Hi ha notícies que recullen que l'any 1688, a la zona coneguda com el Fossar Xic, aparegueren una ares honorífiques inscrites. Aquests tres pedestals de marbre trobats prop del temple parroquial estaven dedicats pels sevirs augustals a Silvà, Juno i Minerva (GARCÍA ROSELLÓ 1995: 6,11). Aquesta troballa s'ha associat a una proximitat immediata del fòrum i del seu temple, igual que la localització, anys més tard, d'una quarta ara, dedicada també pels sevirs augustals, al Bon Succés²²⁰ (GARCÍA ROSELLÓ 1995: 6). Un dels elements principals de tota plaça foral, el temple, s'ha considerat que es trobaria sota l'actual església de Santa Maria. L'única prova que confirmaria aquesta hipòtesi fou localitzada durant unes obres dutes a terme a l'interior de l'església, l'any 1961. Es documentà un mur d'1,50 metres d'amplada que fou interpretat²²¹ com part del *podium* del temple romà (CLARIANA 1990: 27, GARCÍA ROSELLÓ 1995: 11). En relació a aquesta troballa estructural, cal fer menció d'una base

²²⁰ Pel que fa a l'estudi de les inscripcions i els pedestals, veure el treball de Fabre, Mayer i Rodà (IRC I: 97-100).

²²¹ La interpretació la féu Marià Ribas l'any 1964 i la recull J. F. Clariana en el seu article de 1990: "Del temple pagà d'*Iluro* no en coneixem la planta, però hem pogut situar l'emplaçament amb exactitud gràcies al descobriment d'una part del seu fonament, al mig del presbiteri de la basílica de Santa Maria. La descoberta tingué lloc en ocasió de construir-se la base on assentar una de les quatre columnes del nou baldaquí. Coincideix sota de la primera columna del costat esquerra, a una profunditat que no arriba als dos metres. El fonament romà, que aparegué acompanyat d'altre material de l'època, és d'una construcció molt sòlida, de pedres unides amb morter, i presenta un gruix d' 1,5 m. Certes dificultats sorgides no ens varen permetre de fer-hi una excavació, tal com era el nostre propòsit. Malgrat tot, amb els antecedents que ja teníem d'altres troballes i el que s'ha descobert actualment ha estat fàcil d'identificar els vestigis de la construcció com a pròpies del temple. Per la direcció inclinada que presentava el fonament, sembla que es pot assegurar que estava orientat de cara a Llevant, seguint el costum romà. Es creu que el temple d'*Iluro* estava dedicat a l'emperador August, igualment com el de *Barcino*" (CLARIANA 1990: 27)

àtica de columna, conservada al museu comarcal. S'ha interpretat, gràcies a l'estudi estilístic de la peça, que estariem davant de les restes d'un temple pseudoperípter, amb una columnata sense estries i obra en pedra de marès (CLARIANA 1990: 27).

L'última troballa, més significativa i rellevant pel nostre estudi, que sempre s'ha relacionat amb el fòrum de la ciutat romana, és la que es va localitzar al subsòl de Can Ximenes. L'any 1982 es va localitzar una estructura de forma rectangular amb dues capçaleres absidals que la definien en dos dels seus costats. Aquesta estructura, ubicada en la convergència entre el *Cardo Maximus* d'*Iluro* i la identificada com plaça del fòrum (GARCÍA ROSELLÓ 1995: 11), segons els indicis anteriorment descrits, ha estat considerada una font monumental que tot seguit passarem a analitzar.

La font monumental

Fig. 120. Plànol de les restes romanes localitzades a la ciutat d'*Iluro*. En vermell, les *insulae*. En blau, la situació de la font monumental al centre del *Cardo Maximus*. (GARCIA ROSELLÓ 2014)

La font es localitza a la zona central del que es considera la ciutat romana, lleugerament desplaçada cap a l'oest (GARCIA ROSELLÓ 2014: 197). Les restes es localitzaren sota els solars corresponents als números 43-45 del Carreró, sota l'antiga joieria coneguda com Can Ximenes. La troballa es dugué a terme en el mes d'agost de l'any 1982 durant

una intervenció d'urgència. Les intervencions realitzades a la zona es limitaren a una sèrie de cales obertes per tal d'indagar en el subsòl de la ciutat. Aquestes estaven condicionades per l'enderroc de l'edifici modern i la posterior construcció d'un nou habitatge, per tant, els treballs arqueològics no pogueren ser de tipus extensiu i es triaren una sèrie d'espais on realitzar sondejos.

Precedents constructius

Durant les excavacions de l'any 1982 es localitzà una estructura que precedia a la construcció de la font (CERDÀ 1982b: 14, CERDÀ, et al 1997: 55). Es realitzà un

sondeig a la zona del pati de l'habitatge enderrocat, un dels estrats del qual, el número 3, que estava situat a la part baixa de la cala, era el corresponent al farciment que amortitzava una claveguera romana. Per sota d'aquest estrat de farcit, es localitzà un altre estrat amb materials més antics, que es corresponien amb la preparació de la construcció de la claveguera.

La segona fase de l'excavació es va centrar a seguir el traçat de la claveguera i la seva posterior excavació. Es va poder seguir un traçat de 6,20 metres, donant una longitud total de la claveguera de 9,20 metres localitzats. La canalització desembocava en una claveguera principal. Aquesta, obrada amb dos murs paral·lels de 36 cm de gruix amb un espai entre ells de 44 cm transcorria en direcció nord-oest sud-est. Els murs de la claveguera estaven fets amb pedra petita i ceràmica grollera units amb calç. El fons de l'obra era de *tegulae* de 60 cm per 48 cm. L'alçada màxima conservada de la claveguera era de 56 cm.

Aquesta claveguera passava per sota d'un paviment d'empedrat i en aquest tram quedava coberta per una volta de pedra i calç feta amb encofrat. Des de la part més alta de la volta fins al sòl de *tegulae*, la claveguera mesurava 94 cm d'alçada. Quan la claveguera passa per sota de l'empedrat, el sòl d'aquesta canvia i ja no s'utilitzaven *tegulae* per fer-lo, sinó que es cobrí amb lloses de pedra (CERDÀ 1982b: 17). Aquesta claveguera, amb una cronologia constructiva que la situava segons els excavadors en època tardorepublicana²²², s'amortitzà, segons els materials trobats en el seu interior, entre finals del segle III i inicis del segle IV (CERDÀ, et al 1997: 57). En l'estrat de farciment de la claveguera es trobaren tres monedes, la més moderna de la quals pertanyia a Gal·liè (253-268) (CERDÀ 1982a: 19-21).

La font

La font, en referència a la trama urbana de la ciutat d'*Iluro*, estaria ubicada enmig del *cardo maximus*, coincidint amb a la cruïlla d'un *decumanus*, tal vegada envoltada i realçada per un empedrat que només ocuparia aquest sector del carrer (CERDÀ, et al 1997: 254). La ubicació en una cantonada entre el *cardo maximus* i un dels *decumani* d'*Iluro* quedà demostrada gràcies a les excavacions al número 47 del Carreró. Allí veié la llum la façana d'un edifici, del qual es conservaven 12 metres lineals, que feia

²²² La datació que ofereixen els arqueòlegs es sustenta en les següents troballes materials: campaniana A tardana, campaniana B i "Boïdes", ceràmica de parets fines, llànties de volutes, ceràmica ibèrica a torn, ceràmica comuna itàlica, àmfora tipus Dressel 1, Pascual 1 i Dressel 2-4, a més de dos asos de bronze ibèrics (1 d'*Ausesken* i l'altre no identificable) (CERDÀ 1982b: 14-15)

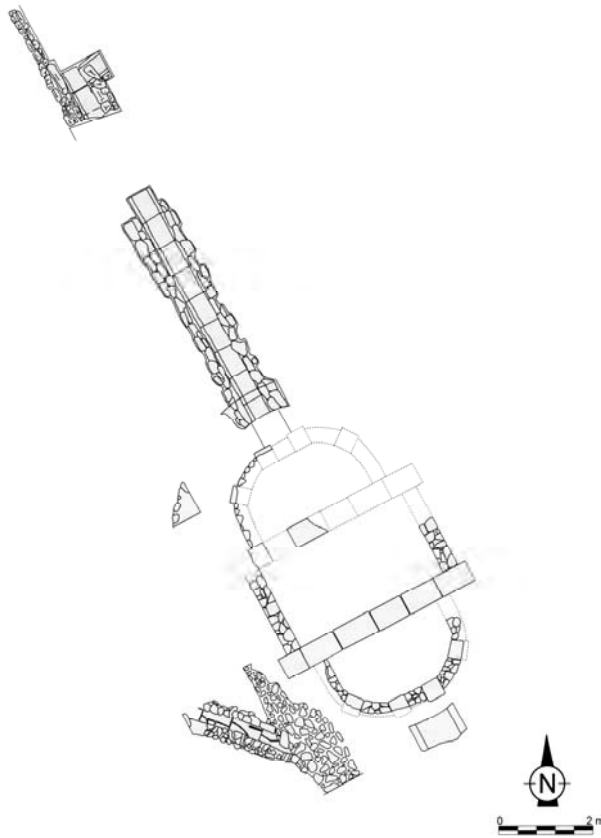

Fig. 121. Planta amb les restes de la font monumental.
(GARCIA ROSELLO 2014: 201, fig. 44)

cos central rectangular de 2'5 m per 4 m, amb paviment d'*opus signinum*. El gruix de les parets d'aquest cos central era de 46 centímetres (CERDÀ, et al 1997: 57) i estaven construïdes amb blocs de pedra sorrenca de Montjuïc. A cadascun dels costats llargs del cos central, s'hi adossa un cos semicircular, amb forma d'absis, de 3,00 metres de llarg per 1,60 metres d'amplada exterior, amb un gruix dels murs de 30 centímetres (JUHÉ, CLARIANA 1996: 124, CERDÀ, et al 1997: 57, GARCIA ROSELLÓ 2014: 198-199). Els murs d'aquests dos cossos laterals presentaven un sistema constructiu mixt, que intercala petits murs d'*opus caementicium* amb blocs de pedra que els delimiten a cada costat; és a dir, una obra en *opus africanum*. Un dels dos cossos laterals encara conservava part del paviment, també d'*opus signinum*. Formant part del conjunt de la font es trobaren traces de dues columnes de 48 cm de diàmetre, situades al costat est. Les columnes, construïdes amb *semilateres*, tindrien un arrebossat exterior. La disposició de les dues columnes localitzades fa pensar que en realitat serien quatre en total, per tal de donar simetria al conjunt (CERDÀ 1982b: 24).

cantonada amb un carrer més petit que el *cardo maximus*. En aquesta excavació també es va localitzar l'empedrat sobre el qual se sustenta la font, en aquest cas, es pogué observar una «llengua» de paviment de 65 cm d'amplada per 14 metres de llargada, realitzat amb els mateixos materials que el paviment localitzat a l'entorn de la font (CERDÀ et al. 1997: 58).

En aquest punt, el paviment de pedra conservat -obrat amb pedres unides amb calç- és força extens, conservant-se una superfície de 13 m per 5 m i uns 30 cm de gruix. Sobre aquest paviment es localitzà la font monumental. Aquesta, de tres cossos, s'articula de la següent manera: un

Cronologia i fases constructives

Les quatre principals publicacions on es fa una anàlisi minuciosa d'aquesta troballa presenten certes discrepàncies a l'hora de discernir la cronologia i les etapes constructives de la font monumental. Tot seguit presentarem les diferents propostes.

En la memòria d'excavació que publicà J. A. Cerdà l'any 1982, es proposava una cronologia inicial per a la construcció de la font en època d'August, sense entrar en més detalls, i una amortització entre finals del segle III i inicis del IV (CERDÀ 1982b: 21).

L'any 1994, es publicaren les actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia. En elles, J. A. Cerdà i el seu equip mantenen que la construcció de la font del *Cardo Maximus* es correspondria amb la municipalització de la ciutat romana d'*Iluro*. Aquesta, posterior a la primera planificació urbanística de la ciutat, datada de mitjan segle I aC ens trasllada l'obra de la font a l'època d'August, moment d'embelliment i monumentalització de la ciutat (CERDÀ, et al. 1994: 99, GARCIA ROSELLÓ 2014: 197).

El següent estudi, publicat l'any 1995 per J. García Roselló, presenta una cronologia per a la construcció de l'obra situada entre mitjan i segona meitat del segle I aC, sense oferir cap datació pel que fa a l'amortització de l'obra (GARCÍA ROSELLÓ 1995: 11).

La següent anàlisi de l'estructura va portar a E. Juhé i J.C. Clariana (JUHÉ, CLARIANA 1996: 124-127) a hipotetitzar sobre la possibilitat de què la font s'hauria construït en dues fases:

La font, originàriament només presentaria el receptacle quadrangular. Els autors justifiquen aquesta primera fase comparant-la amb les fonts de carrer tant comunes i freqüents als carrers de Pompeia i Herculà. En una segona fase s'afegirien les dues estructures semicirculars i les columnes. Aquesta segona fase vindria justificada pel tipus d'obra utilitzada en les dues estructures semicirculars: l'*opus africanum* que, segons E. Juhé i J.C. Clariana, *no es va difondre de forma generalitzada per l'imperi fins al segle II dC* (JUHÉ, CLARIANA 1996: 126). Les datacions que atribueixen a les diferents fases són les següents: la primera fase, en relació amb la claveguera que circula sota la font, se situaria al segle I aC. Amb l'anàlisi d'un fragment ceràmic²²³ recollit quan es va

²²³ La identificació d'un fragment de *sigil·lata* sudgàl·lica localitzat durant la destrucció, amb martells neumàtics, del paviment corresponent a una de les estructures semicirculars s'ha utilitzat pels investigadors com a referència *post quem* per a la datació d'aquesta part de la font (JUHÉ, CLARIANA 1996: 127).

desmantellar la font, els autors situen l'obra de les estructures semicirculars entorn al 50. Però, posteriorment situen l'obra dels dos semicercles i les columnes al segle II, en un moment en què es constata una remodelació i embelliment de tota la zona del fòrum d'*Iluro* (JUHE, CLARIANA 1996: 125-126)

El següent estudi que es dedicà a analitzar detingudament la font fou el publicat per J. A. Cerdà i un grup d'investigadors l'any 1997. En aquesta publicació es fa una anàlisi exhaustiva de totes les troballes relacionades amb el *Cardo Maximus* de la ciutat romana d'*Iluro*, entre les quals, evidentment, es fa un estudi detallat de l'estructura de la font, per la qual es determinà la següent cronologia: la construcció de l'empedrat i la font, amb els dos espais semicirculars inclosos, estaria situada en època augustea. L'empedrat sobre el que es sustenta la font queda amortitzat en alguns sectors al segle II (CERDÀ, et al.; 1997: 57), entenem que en relació amb la reforma de la zona del fòrum en aquesta època. L'amortització de la font es produeix en algun moment entre finals del segle III i inicis del IV.

Com podem observar, es produeixen pocs canvis interpretatius entre aquesta publicació i les conclusions que ja al seu moment va plantejar J. A. Cerdà en la redacció de la memòria de l'excavació de la font monumental (CERDÀ, et al. 1997: 57-58).

Volem fer certes valoracions sobre les cronologies que s'han atorgat a la font. Seguint les teories majoritàriament defensades i, sobretot, seguint els estudis de J. A. Cerdà que fou qui la va excavar, no creiem que hi hagi dubtes sobre la cronologia constructiva situada en època d'August. Creiem que és una data que es recolza sobre les dades arqueològiques fermes i que, a més, encaixa en una tendència constructiva que és extrapolable a multitud d'establiments urbans de tot l'imperi en aquest període cronològic. En època d'August, s'inicien la majoria d'obres públiques de tipus hidràulic, relacionades amb el lleure i el gaudi, a banda de l'abastiment d'aigua. La popularitat i proliferació d'aquest tipus d'arranjaments sorgeix, per una banda, gràcies a les millores en l'enginyeria hidràulica i, per l'altra, de la necessitat de donar un nou impuls monumental a les ciutats, seguint el discurs constructiu implantat des de Roma per August.

Pel que fa a la teoria que presentaren E. Juhé i J.C. Clariana sobre la possibilitat que els dos blocs semicirculars fossin afegits al segle II dC, volem ressaltar alguns fets. Sobre l'ús de l'*opus africanum* trobem que ja es registra el seu ús a Pompeia entre finals del segle IV i el III aC (DI LUCA, CRISTILLI 2011:460). Pel que fa al seu ús a la

Península Ibèrica, trobem exemples d'aquesta tècnica constructiva en època d'August al teatre d'Itàlica (RODRÍGUEZ 2004: 64) i en un edifici de caràcter oficial de l'antiga *Ilipa* (Alcalá del Río, Sevilla) (RODRÍGUEZ, RODRÍGUEZ, FERNÁNDEZ 2007: 238). També trobem un exemple d'ús d'aquesta tècnica constructiva en un espai de la vil·la de Morosanto a Ronda (Màlaga). Es tracta d'un espai considerat una piscina, de 20 m per 6 m, amb escales amb forma de ventall a les cantonades. En aquesta obra, el mur oriental està obrat amb aquesta tècnica (CASTAÑO 2012: 15). Si bé es podria argumentar que aquests exemples se situen a la Bètica, un últim exemple d'ús de l'*opus africanum* el trobem a Empúries. Durant l'excavació del pàrquing a tocar de la Neàpolis es localitzà un gran edifici, corresponent cronològicament a la segona fase d'ocupació de la zona. Situat sobre la necròpolis, aquest gran edifici estava obrat, tant la seva façana com els seus murs interiors, amb aquest tipus d'obra, procedent i típica de l'Àfrica púnica. La datació d'aquesta estructura es remunta al 200 aC (SANMARTI, NOLLA, AQUILUÉ 1983-84:125-126).

Un cop enumerats aquests exemples, creiem que l'ús de l'*opus africanum* en l'obra de la font d'*Iluro* dins d'una cronologia d'època d'August queda demostrat com a factible. La raó per la qual es proposà una cronologia diferent pels dos cossos semicirculars fou per la troballa d'un fragment de sigil·lada sudgàl·lica a l'interior del paviment d'*opus signinum* d'un dels cossos. Aquesta troballa va fer que E. Juhé i J.C. Clariana plantegessin que era una prova de la posterioritat de la seva construcció envers el cos quadrangular central. Nosaltres valorem la possibilitat que aquest fragment es trobés en una part del paviment que fou restaurada o reparada, en un moment posterior a la construcció de la font.

Tot i que l'excavació d'aquesta font monumental va ser molt accelerada i es va poder passar per alt algun detall, no hi ha res que ens faci pensar que no es tractaria d'una obra unitària, amb una sola fase constructiva. Recordem que la claveguera que passa per sota d'aquesta estructura es refà en un moment anterior a la construcció de la font. Concretament, es remodela la seva part superior, on es construí una cobertura amb volta, la qual es cobrí amb un paviment de pedra i ceràmica unida amb calç d'un gruix generós. Aquest tipus de pavimentació, per altra banda freqüent si tenim en compte que es tractava d'un dels carrers principals de la ciutat romana, també permet edificar una estructura de certa rellevància i sobretot molt de pes. La cobertura de la claveguera i el gruix del paviment del carrer eren, a banda d'elements constructius de qualitat, sistemes per

garantir l'estabilitat de la font. Recordem que, per les dimensions que presentava la totalitat del conjunt, el seu pes no devia ser menyspreable. A més, cal afegir la capacitat d'aigua que aquesta podia encabir, així estem parlant d'una concentració, en un punt del carrer, d'un gran pes a mantenir de manera estable i garantida, i evitar que la via s'enfonsés o trenqués, perjudicant també la xarxa de clavegueram de la ciutat.

Pel que fa a l'amortització de la font, J. A. Cerdà la situa bé a la primera meitat del segle II, moment en què s'amortitzà part de l'empedrat sobre el que es sustenta l'estructura, o bé entre finals del segle III i inicis del segle IV, quan s'amortitza l'altra banda de l'empedrat (CERDÀ 1982b: 21, GARCIA ROSELLÓ 2014: 199). Nosaltres creiem més encertada aquesta segona datació. La cala practicada a l'interior de l'habitatge enderrocat, identificada com a cala núm. 5 (CERDÀ 1982b: 14, CERDÀ, et al 1997: 55), va donar, entre altres estrats, el número 3, corresponent a l'amortització de la claveguera romana. Es localitzaren nombrosos materials ceràmics d'origen romà, entre els que destaquen: *lucente*, ceràmica comuna africana, ceràmica africana de cuina, *ts Clara B* i restes d'àmfora tarraconense i bètica. L'estudi d'aquests material va determinar l'amortització d'aquesta claveguera a finals del segle III dC o inicis del IV dC (CERDÀ, et al 1997: 57).

Interpretació

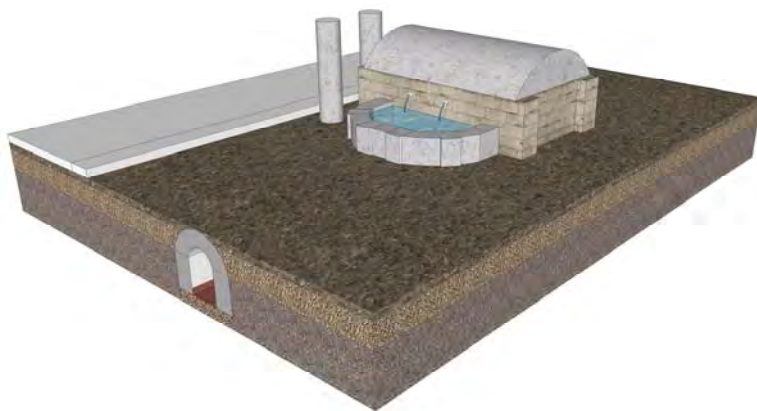

Fig. 122. Restitució de la font monumental amb una vista de la secció del *Cardo Maximus* d'*Iluro*. Dibuix de l'autora.

La localització d'una font monumental en una zona propera al fòrum de la ciutat, i en una cruïlla de carrers és pràcticament un «clixé» en època d'August. Durant el seu govern, la ciutat de Roma va veure com les infraestructures relacionades

amb l'abastiment d'aigua augmentaven exponencialment, sobretot amb la construcció de l'*Aqua Iulia*, l'*Aqua Virgo* i l'*Aqua Alsitenia* (LONGFELLOW 2010: 19). Aquesta gran obra pública també tingué conseqüències pel que fa tant a la recuperació d'antigues fonts com a la construcció i decoració de tantes altres. Un gran nombre de fonts públiques foren costejades per l'ens cívic a partir del període d'August (LONGFELLOW 2010: 19-25).

El principal problema a l'hora d'analitzar amb detall l'estructura de la font és que no coneixem el seu sistema d'alimentació, ni la comunicació entre els cossos de la font. De totes maneres, hi ha prou exemples de fonts amb diferents compartiments que ens permeten extrapolar el funcionament de la font d'*Iluro*.

Paral·lels

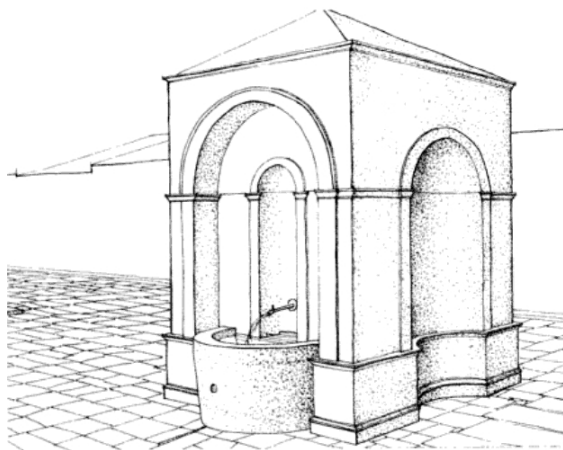
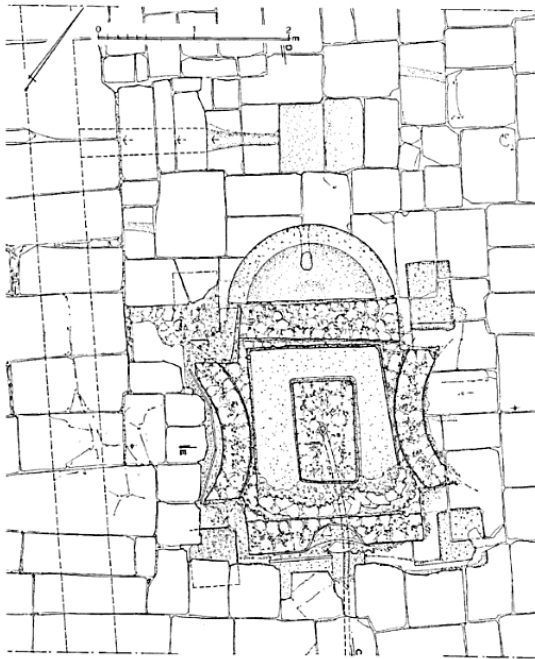

Fig. 123. Planta i restitució d'una font de *Lepcis Magna*. (TOMASELLO 2005: 30-34)

Pel que fa a la forma i categoria del tipus de font, cal entendre que intentar encabir cada font en una categoria preestablerta pot ser molt difícil, ja que cada element es pot combinar de múltiples maneres i el resultat sempre serà diferent. És poc freqüent trobar dues fonts iguals, però podem trobar certes simetries amb les fonts públiques de Pompeia i *Ostia Antica*. Pel que fa al sistema constructiu utilitzat en les dues estructures semicirculars (*opus africanum*), ha portat a cercar paral·lels en les construccions monumentals del nord d'Àfrica, com és el cas del gran nimfeu de Tipasa, ubicat al *Cardo Maximus* de la ciutat (JUHÉ, CLARIANA 1996: 124 i nota 6). Tot i tenir orígens africans, aquest sistema que combina blocs de pedra amb murs de pedra unida amb morter és present en múltiples construccions d'arreu de l'imperi. Alguns exemples d'aquest sistema constructiu aplicats a fonts monumentals o públiques són el ja esmentat nimfeu de Tipasa a Algèria, una font pública de

Lambaesis, també a Algèria (MONTORO 2007: 36). E. Juhé i J. F. Clariana proposen nombrosos exemples de fonts públiques de Pompeia: a la via de l'Abundància, al carrer del Vesubi, davant la taverna de Juni Pròcul, al carrer de Mercuri, davant la casa *della fontana piccola* (JUHÉ, CLARIANA 1996: nota 5). Però aquests paral·lels no són els

únics, ja que trobem un exemple força similar, estructuralment, a *Lepcis Magna*. Es tracta de la font situada a la plaça sud-oest del teatre de la ciutat, concretament en una zona oberta entre el cardo de la *Regio III* que surt de la vessant meridional del teatre en direcció sud-oest i el *decumanus maximus*. La plaça on es troba la font fou excavada entre 1956 i 1959, sense que es publicuessin els resultats (TOMASELLO 2005: 27). La font, descentrada respecte a la superfície de la plaça, presenta unes mesures de 3,55 metres en el seu frontal per 6,55 la cara que dona al *cardo*. El costat sud mesura 6,69 metres i el lateral que dona al *decumanus minor* 5,32 metres. Tot i presentar una planta més o menys quadrangular, al costat oest trobem una bassa semicircular monolítica (TOMASELLO 2005: 29). La cronologia d'aquesta estructura hidràulica s'ha situat en algun moment posterior al 120 dC. Un altre possible paral·lel el trobem a Trípoli, en una font propera a l'arc de Marc Aureli, datada al 163 (TOMASELLO 2005: 36). Un últim paral·lel que volem incloure en aquest estudi és el d'una font localitzada a la plataforma inferior que delimita el fòrum de la colònia de Tarragona. Aquesta font es troba davant de les *tabernae* que tanquen el costat sud del fòrum tarragoní, en una zona pública (MAR et al 2012: 256).

8.3 Nimfeu del fòrum de *Barcino*

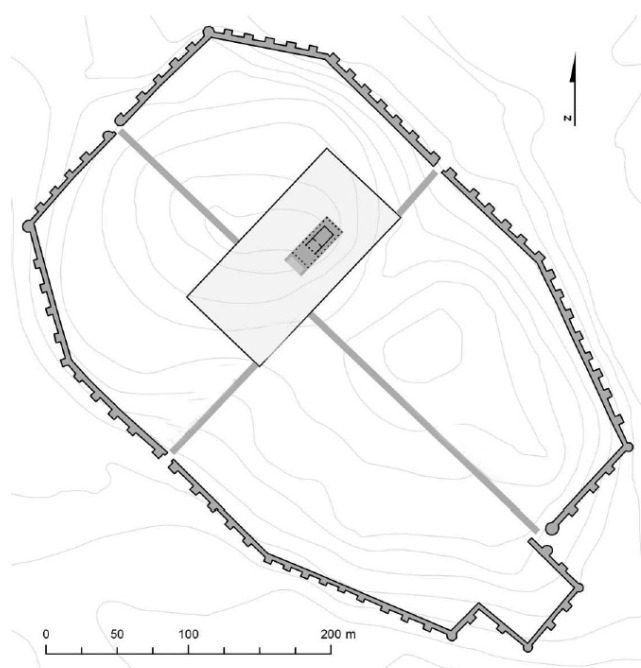

Fig. 124. Planta de *Barcino*, amb la situació del fòrum.
Dibuix de l'autora basat en (ORENGO MIRÒ 2010:254).

La ciutat romana de *Barcino* fou una fundació *ex nouo* d'època d'August, definida per una muralla que dibuixa un octàgon irregular amb una distribució interna d'*insulae* de 15 per 20 *actus* (PUIG 2009: 6-7). Aquesta colònia presenta testimonis d'un fort arrelament del culte imperial ja des de el moment de la seva fundació, inserida dins del programa augustal de reorganització territorial (RODÀ 2007: 748).

La zona corresponent a l'espai ocupat pel fòrum de la ciutat sempre s'ha considerat una de les més ben conegudes i exemple de la planificació urbana imperial dins de la península Ibèrica (ORENGO, CORTÉS 2014:89). El petit pujol on s'erigí la zona del fòrum i, més concretament, el temple d'August, s'ha conegut des d'època medieval com a *Mons Taber* (PUIG 2009: 5). L'element que va determinar la localització del fòrum fou la troballa del que s'ha anomenat temple d'August que ocupava una part important de la plaça pública (RODÀ 2007: 748-749). Actualment, les úniques restes visitables es troben al número 10 del carrer Paradís de Barcelona.

L'any 1835, la Real Junta Particular de Comercio de Barcelona va encarregar a l'arquitecte A. Celles un estudi sobre les sis columnes de l'estructura que restaven intactes, cinc d'elles orientades nord-est / sud-oest i la sisena, nord-oest / sud-est (GUTIÉRREZ 1991: 95, ORENGO, CORTÉS 2014: 91).

Puig i Cadafalch també va estudiar les restes del temple, incloent la informació recopilada per Celles i catalogant elements decoratius localitzats als entorn. Les aportacions de Puig i Cadafalch foren la reconstrucció de l'entaulament, gràcies a la troballa de diversos fragments de cornisa i la cronologia, entre època tardo republicana i

inícis de l'imperial i la idea de la possible dedicació del temple a August (GUTIÉRREZ 1991: 95).

El temple

Avui dia es conserven i són visibles una sèrie de restes localitzades al número 10 del carrer Paradís. Les restes són quatre columnes senceres, i una reconstruïda²²⁴, amb l'arquitrau i part del podi, en una de les cantonades. Les bases de les columnes, de tipus àtic, recolzen sobre l'estilobat i els capitells són del tipus corinti mixt. El podi, que presenta una cara externa de grans blocs regulars i farcit *d'opus incertum*, encara conserva part de la *kyma reversa* a la part superior (ORENGO, CORTÉS 2014:91-92). Alguns paral·lels d'aquesta tipologia es troben en els temples bessons de *Glanum*, l'arc d'Orange, el temple rectangular del fòrum Boari de Roma i en el temple dedicat al *Divus Iulius* i el dedicat als Diòscurs (GUTIÉRREZ 1991: 97).

Tant la tipologia de les bases de les columnes, com dels capitells, apunten a una datació augustal pel temple. Aquesta tipologia de capitells i bases foren utilitzades per primera vegada a la península Itàlica en època tardorepublicana, però es perllongà el seu ús en època d'August, tal com demostren alguns exemples de la Gàl·lia Narbonesa (GUTIÉRREZ 1991: 97). El temple es considera com un dels primers edificis de la fundació de la ciutat en època d'August, juntament amb les muralles (RODÀ 2007: 748).

En els últims anys, s'ha generat certa controvèrsia sobre l'orientació del temple. Són dues les teories que es plantegen: la primera, proposada ja per Celles i defensada per quasi tots els estudis, presenta el temple orientat en el seu costat més llarg en direcció nord-est / sud-oest. La segona hipòtesi, presentada per H. A. Orenge i A. Cortés, situa l'eix llarg del temple amb una orientació nord-oest / sud-est (ORENGO, CORTÉS 2014: 94-95), sustentada aquesta, en unes troballes arqueològiques que presentarem tot seguit.

Excavacions a l'entorn

Unes noves excavacions han donat noves dades que ajuden a completar les dades sobre el fòrum. En la primera, una excavació realitzada al número 5 del carrer Paradís va deixar al descobert dos blocs ben escairats de pedra de Montjuïc, la mateixa amb la que es va obrar el podi del temple. Amb unes mides de 83 cm per 35 cm, es troben orientats nord-oest / sud-est, presenten, al seu costat nord-est, una massa de *rudus*, pedres unides

²²⁴ Tota la pedra utilitzada per construir les columnes i els capitells prové de la pedrera de Montjuïc, molt propera a la ciutat (ORENGO, CORTÉS 2014:91).

amb formigó, idèntic al rebliment del podi del temple. Els blocs mostren restes cromàtiques, en blau i groc, en la seva part superior i el costat sud-oest. A més, aquests blocs tenen unes mides i es troben a la mateixa cota de circulació que els blocs del podi documentat corresponents al número 10 del carrer Paradís. La presència de pintura indica que es tractaria d'una obra per ser vista, igual com s'han localitzat altres exemples de la península Ibèrica: el temple de Júpiter, a Caparra, el temple capitolí de *Baelo Claudia* (ABAD 1982: 435-437) i el temple de Diana, a Mèrida, entre altres (ORENGO, CORTÉS 2014: 95-96).

La segona excavació realitzada als entorns de la zona, i que és de major interès pel nostre estudi, és la practicada al número 12 del mateix carrer Paradís. Aquí es localitzà una estructura obrada en morter i recoberta d'*opus signinum*. Amb unes mides de 2,21 metres de llarg per 42 cm d'amplada es troba a 1,08 metres sota l'actual nivell de circulació del carrer. L'estructura presentava una orientació nord-est / sud-oest i es perllongava per sota del límit nord de l'àrea excavada (ORENGO, CORTÉS 2014: 96).

L'espai on es va dur a terme l'excavació es troba a l'actual seu del Centre Excursionista de Catalunya (PUENTE 2005: 4). Els treballs arqueològics foren una cala de 2 per 2,50 metres i una profunditat d'1,30 metres (PUENTE 2005: 6). Aquesta poca potència a la que es localitzaren les restes podria venir facilitada per trobar-se aquestes en el punt més alt de la ciutat romana, lloc privilegiat on es va erigir el temple principal i el fòrum. Al costat nord-oest de la cala practicada es va trobar una estructura obrada amb morter de calç sobre la qual es conservaven restes d'*opus signinum*. La llargada visible d'aquesta estructura era de 2,21 m, en sentit nord-est / sud-oest i una amplada de 0,42 m, amb unes restes de *signinum* conservades de 1,40 m de llargada per 0,44 m d'amplada i 0,10 cm de gruix. Aquesta estructura coberta amb *signinum* es perllonga en sentit nord-est, mentre que en els laterals, direcció nord-oest i sud-oest, es trobaren seccionats per l'obra de l'actual edifici. Per la seva banda, el costat sud-est no sembla haver estat afectat per cap estructura posterior (PUENTE 2005: 7-8). Aquesta estructura estava sustentada sobre una plataforma de pedra i morter de calç. Per altra banda, la seva orientació, sentit nord-est / sud-oest, és molt similar a la que presenta el *podium* del conegut com a temple d'August (PUENTE 2005: 8-9). La ubicació d'aquestes troballes va fer que es posés en qüestió l'orientació del temple (ORENGO, CORTÉS 2014: 97).

Aquesta estructura ha estat associada al temple del fòrum i relacionada amb la xarxa hidràulica que conduïa l'aigua de l'aqüeducte de la ciutat cap a aquella zona i que

s'alimentaria gràcies a un sistema d'emmagatzematge²²⁵ localitzat als entorns de la plaça foral (MIRÓ, ORENGO 2010: 125-129 i ORENGO, CORTÉS 2013:258).

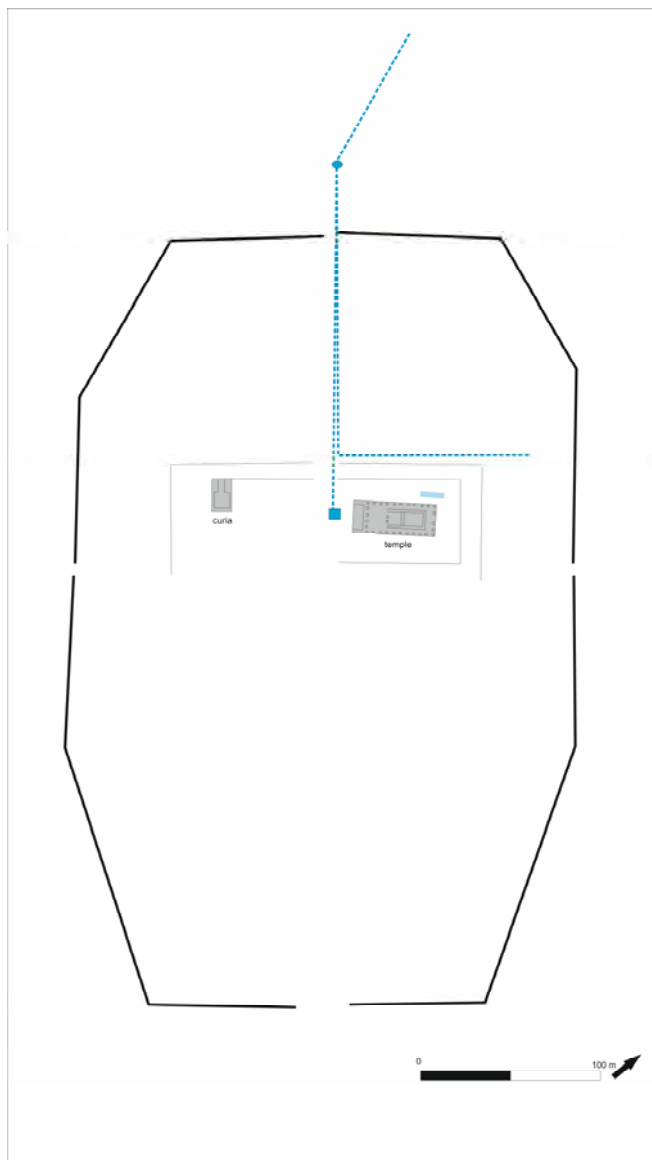

Fig. 125. Planimetria amb la xarxa hidràulica relacionada amb el fòrum de la Barcelona romana. Dibuix de l'autora basat en el publicat per (ORENGO MIRÒ 2010:254)

Segons presenten Orengo i Cortés (2014), l'estructura hidràulica localitzada en l'excavació del número 12 del carrer Paradís correspondria a un *lacus* que rodejaria el temple. Aquest estava situat a 38 cm per sota de la base del temple i a una distància de 46 cm al sud-oest del podi i disposat en paral·lel (MIRÓ, ORENGO 2010: 125, ORENGO, MIRÓ 2013: 253). Pel que fa a les troballes d'aquestes dues excavacions, aquestes es podrien interpretar conjuntament *como el límite SO de un estanque estrecho y alargado que se adosaba al podio cuyo pavimento habría sido descubierto en la excavación del núm. 12* (MAR, GARRIDO, BELTRÁN 2012: 90).

Com ja hem dit en l'apartat teòric i en l'apartat dedicat al nimfeu del temple del fòrum d'Empúries, la freqüent aparició d'aquest tipus d'estructures hidràuliques fou una constant en els temples forals que tingué la seva major expressió en època d'August. Alguns paral·lels per a aquest tipus d'estructures els trobem en el temple de Diana a

²²⁵ “Gràcies al model topogràfic digital i sabent que la circulació de les aigües ha de ser, forçosament, de pendent descendent només l'àrea més elevada del anomenat *Mons Taber* podria haver servit per a la ubicació del *castellum aquae* de *Barcino*. Dins d'aquesta àrea, corresponent al fòrum de la colònia, el punt més indicat seria al llarg del recorregut del *decumanus maximus*, probablement en un dels laterals del fòrum on el *castellum aquae* podria haver estat monumentalitzat amb una font, com en el cas d'altres colònies com *Emerita Augusta*” (MIRÓ, ORENGO 2010: 125).

Mèrida, amb dues cisternes paral·leles al temple, a Carteia, on es localitza un *lacus* a la part posterior del temple, a Écija (MIRÓ, ORENGO 2010: 125) o al d'Empúries que tractem en aquest mateix estudi.

Amb aquesta nova orientació, la concepció del fòrum hauria de canviar, tal com expliquen Orenge i Cortés (2014). L'àrea del fòrum quedaria delimitada al sud-est i sud-oest pels *cardo* i *decumanus maximus*, i les troballes de la *domus* de Sant Iu, identificades com la seu d'un *collegium augustal*, tindrien una relació molt més directa amb la plaça foral de *Barcino* (ORENGO, CORTÉS; 2014: 99-102). El problema d'aquesta interpretació és que deixa fora les estructures identificades com la cúria per J. Beltrán (2015a: 210) i la resta d'elements que es relacionen amb els edificis administratius i judicials pertanyents a la terrassa baixa de la plaça foral.

Aquesta teoria, que implica un canvi en l'orientació del temple, topa amb els estudis presentats per J. Beltrán de Heredia (2015a i 2015b). En els seus dos últims treballs, Beltrán de Heredia aporta una sèrie de noves dades que mostren nous espais de caire públic dins de la plaça foral de *Barcino*. El fòrum, tal i com tradicionalment s'ha presentat, no es localitza en una posició central dins de la trama urbana delimitada per la muralla, sinó desplaçat cap al costat nord-oest, aprofitant l'orografia enturonada del terreny en aquesta zona. Aquesta elevació del terreny -el *Mons Taber*- arribà a condicionar la trama de la muralla i és on es construï el temple del fòrum, aprofitant l'elevació del terreny, per donar major èmfasi i simbolisme a aquest espai de culte dins de la ciutat (BELTRAN, 2015a: 209). J. Beltrán de Heredia planteja la següent disposició de la plaça foral: una plaça allargada, porticada en direcció nord-est sud-oest, organitzada en dues plataformes. Segons els càlculs extrets gràcies als últims treballs arqueològics, es tractaria d'una plaça de 581 x 210 *pedes* (BELTRÁN; 2015a: 209). La plaça està limitada pel costat sud-est pel *cardo maximus* i el costat nord-oest, limitaria amb un *cardo minor*. La plaça foral estaria partida per la meitat en el seu eix nord-oest sud-est pel *decumanus maximus*, creant dues places d'identiques dimensions (269 x 210 *pedes*) (BELTRÁN 2015b:127). En la terrassa superior, situada sis metres per sobre de la inferior, i en posició central, se situaria el temple, amb l'orientació que tradicionalment s'ha donat a l'edifici. Aquesta disposició en terrassa és un esquema que es repeteix en molts altres fòrums, com en el cas de *Tarraco*, *Carthago Nova* o *Bilbilis* (BELTRÁN 2015b: 127). Els arguments que presenta Beltrán per justificar aquesta orientació són els següents: l'orientació proposada per Orenge i Cortés (2014) no encaixaria en la quadrícula del sector nord-oest

de la ciutat. Aquesta nova orientació ubica el temple en una zona amb grans desnivells de terreny, d'esquenes a la façana marítima i a la porta de mar, considerada com la porta principal de la ciutat. Un altre argument en contra del canvi d'orientació és la troballa de restes arqueològiques a la basílica dels Sants Màrtirs Justí i Pastor (localitzades entre 2011 i 2014). Aquestes restes s'han identificat com un altre temple, paral·lel al d'August i amb idèntica orientació (BELTRÁN 2015a: 210). A la terrassa superior es documentaren unes estructures que han estat identificades com l'angle nord interior del porticat de la plaça foral. A 11,25 metres es localitzà un altre mur paral·lel que, segons creu J. Beltrán, marcava el tancament exterior del porticat (BELTRÁN 2015a: 210). Pel que fa a la terrassa inferior, Beltrán planteja la hipòtesi de la localització de la cúria²²⁶, juntament amb la possible localització d'altres edificis administratius i judicials, dels quals a dia d'avui no es tenen restes materials (BELTRÁN 2015a: 210-211).

Un cop analitzades les dades presentades fins al moment, creiem que l'orientació que tradicionalment s'ha atorgat al temple és correcta. El fet que s'hagin trobat noves restes a l'entorn del temple ajuda a delimitar l'espai i a descobrir nous elements que complementarien la plaça foral. Pel que fa a l'estructura localitzada al número 12 del carrer Paradís, hem pogut observar que presenta una orientació molt similar a la línia de façana del temple, amb la seva orientació tradicional. Creiem que sí que es podria tractar d'un *lacus* que envoltaria, com a mínim, un dels costats llargs del temple, sense poder aventurar si aquesta estructura envoltaria l'edifici de culte en la seva part posterior i l'altre lateral. Donades les troballes del que Beltrán identifica com la cúria, (2015b: 136), creiem que la hipòtesi presentada per Orengo i Cortés (2014) sobre el canvi d'orientació del temple no sembla tenir prou base ni prou elements arqueològics que la sustentin. L'estructuració en una doble terrassa que presenta el fòrum de *Barcino*, ja ens és coneguda, tal i com mostren els casos d'exemple que ja han estat exposats. Si ens remetem

²²⁶ Durant el procés d'excavació del subsòl d'un edifici del Departament de Presidència de la Generalitat de Catalunya al carrer Sant Honorat, es van localitzar tot un seguit de restes que passem a descriure: es tracta d'uns murs, d'1,5 metres d'amplada, que semblen definir un edifici allargat. A l'interior d'aquesta primera estructura es va localitzar una segona estança més petita, les parets de la qual estaven obrades amb grans blocs de pedra que en alguns casos encara conservaven revestiment de marbre. Els fonaments d'aquest edifici estan encaixats en rases practicades a la roca natural, fet que s'ha considerat prova del seu origen constructiu en època d'August. Donada la seva situació sobre la trama urbana, la forma de la planta i l'entitat de les estructures, s'ha considerat des del primer moment, que ens trobem davant d'un edifici relacionat amb el funcionament administratiu i/o jurídic de la ciutat romana (BELTRÁN 2015b: 135-136). Beltrán ens diu que la planta d'aquest edifici és molt similar en forma i dimensions a la cúria de Cartagena (BELTRÁN 2015b: 136). El fet que durant l'excavació s'hi trobessin un fragment d'escultura togada i una ara anepígrafa, son proves que refermarien la teoria de Beltrán que ens trobem davant de la cúria de *Barcino*.

a l'origen fundacional de *Barcino*, com un exponent de fundació augustal, aquest esquema és del tot correcte, acceptable i fins i tot, previsible en una fundació *ex-novo*.

8.4 Domus de St. Iu, Barcelona

Situació

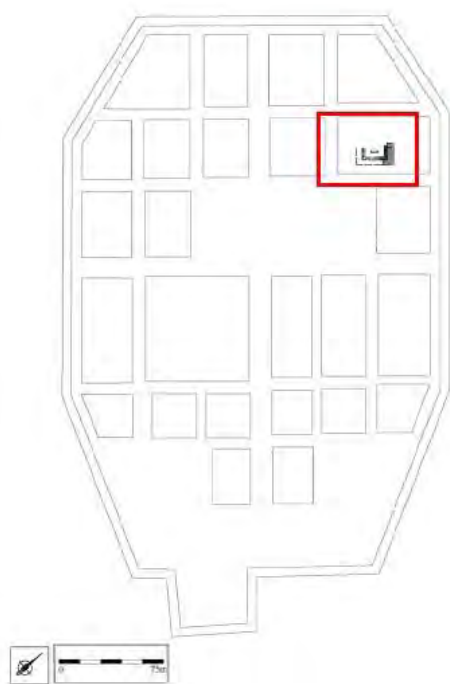

Fig. 126. Plànol de *Barcino* amb la situació de la Domus de St. Iu. Font: (CORTÉS 2009: 271) retocat per l'autora.

Les restes descobertes a la plaça de St. Iu i al carrer Comtes de Barcelona s'ubiquen al nord-oest de la colònia, a l'entorn del fòrum de *Barcino* (BELTRÁN 2015b: 131). Una façana d'aquest edifici estaria íntimament relacionada amb el perímetre del fòrum de la ciutat (CORTÉS 2009: 272).

L'excavació de les diferents estructures es va fer al llarg de diferents campanyes. La més antiga dirigida per A. Duran i Sanpere, a la zona corresponent a les sales del museu d'història de la ciutat, en el subsòl de la plaça de St. Iu. Durant l'última campanya, l'any 1966, es va descobrir part d'un ambulacre amb columnes de la mateixa factura que el que s'havia descobert als anys 50 en el subsòl del museu. El resultat de la troballa fou un gran peristil amb un mínim de tres

corredors, decorat amb basses en el seu interior. La manca d'estratigrafia no ha permès estudiar les fases constructives. A més s'hi afegeix la dificultat de llegir les estructures atès que aquestes només es conserven a nivell de fonamentació (CORTÉS 2011: 27).

Descripció

L'excavació realitzada als anys seixanta no va oferir una seqüència estratigràfica fiable. Pel que fa als elements ben datats, trobem que al segle II dC es realitzen obres de millora, entre les quals destaca la instal·lació d'un mosaic en una de les sales. Aquesta reforma pertany a una segona fase, per tant, no es pot donar una data concreta pel moment d'edificació de la *domus*. Pertanyents ja al segle III dC, i al nord-est de l'edifici de la plaça de St. Iu, es localitzaren un seguit d'instal·lacions industrials que tenen a veure amb la producció de vi i salaons, tot i que no es pot saber del cert si pertanyien a la *domus* (CORTÉS 2011: 26). Els materials ceràmics sorgits de les primeres excavacions donaven un ventall cronològic entre el segle I dC i el IV dC. Al segle V dC, amb la construcció

del palau episcopal, es destruï, essent possible la pervivència de la *domus* fins a aquestes dates. Tot i les dificultats, es varen identificar tres moments constructius:

Primera fase: creació d'un peristil format per un pòrtic de columnes i un *pluteus* d'intercolumni, llevat de les zones de pas al *viridarium*. Es tracta d'un peristil de grans dimensions amb tres porticats amb columnes i pavimentats amb *opus signinum*, sense poder afirmar que el peristil tingués un quart pòrtic, ja que podria seguir un esquema de tres corredors i *viridarium*. Es localitzaren un total de sis columnes al pòrtic oest, dues al pòrtic nord i tres al pòrtic est. Sembla que en un primer moment hi hauria hagut alguna estructura que emmarcava una zona central del jardí (murets petits localitzats més cap la centre i datats entre l'I i el II dC). Aquest muret d'*opus caementicium* que formava una estructura quadrangular, hauria format part de la decoració paisatgística del jardí, una possible zona de vegetació ben delimitada. Un bon exemple seria la Casa núm. 1 d'Empúries, de l'I dC, amb un corredor central al jardí (CORTÉS 2011:29).

A la cara interior del *pluteus* del peristil, a l'intercolumni, es trobaren restes de pintura vermella. Es va localitzar la fonamentació d'un muret dins del mateix peristil que feia de divisió del jardí, amb una datació dels materials entre el segle I i II dC. La construcció de l'edifici es pot situar entre la segona meitat i finals del segle I dC (CORTÉS 2011:28). El muret del jardí també tenia pintura vermella. També s'han trobat restes de pintura vermella a les columnes, construïdes sense base, algunes alçades amb rajol i altres amb pedra. Pel que fa al mur d'intercolumni, està construït amb maçoneria lligada amb morter tal i com el muret del jardí.

Segona fase: en aquest moment s'inicia l'embelliment del jardí, amb la construcció de grans bases que envoltarien el *viridarium*, adossades directament al *pluteus* del pòrtic. El revestiment interior del *pluteus* hauria disposat de pintures murals com a decoració del *viridarium* i que es varen amortitzar amb la construcció de les basses, adossades directament al revestiment²²⁷. Ja en la seva primera fase constructiva, però més evident amb la reforma, el peristil d'aquesta *domus* era una estructura imponent. Es conserven tres basses, una de les quals segueix l'angle del peristil en 90°, i una altra davant del pòrtic nord que es divideix en un segon moment. Els dipòsits eren obrats en *opus*

²²⁷ "la rápida implantación de ambientes de peristylum en las viviendas viene relacionada intrínsecamente con la red de abastecimiento de agua. (...) los atria implican la presencia de determinadas estructuras asociadas con el agua, como las grandes cisternas subterráneas, los brocales de pozo -puteal- y, como no, los conocidos impluvios; sin embargo, la implantación de peristylia conlleva la construcción de una serie de estructuras como aljibes, piscinas o canalizaciones relacionadas con el abastecimiento y desagüe del agua" (GÓMEZ 2005: 487-488).

incertum amb morter i un revestiment gruixut. El paviment de les basses era d'*opus signinum* i unit als murs amb mitja canya per evitar fuites d'aigua. Mostraven restes de pintura vermella i segurament també amb colors ocres i grocs. Al cantó nord del *viridarium* es conserven les restes d'una estructura realitzada també en *opus incertum*, segurament una font. Durant l'excavació es varen recuperar restes de marbre, possiblement part de la decoració del brollador, com una petita base per sostenir un crater decoratiu, fet amb marbre de Paros (CORTÉS 2011:29). Es va localitzar una base de marbre de Paros que possiblement pertanyia a una font. Estilísticament datada entorn al segle I dC, adoptaria la forma d'un recipient tipus *kilix*. Per altra banda es localitzaren dos brolladors amb forma de petxina, elements típics de la decoració dels jardins romans (BELTRÁN 2015b:133).

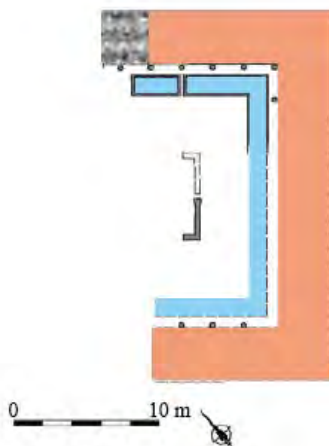

Fig. 127. Planta del porticat i l'arranjament hidràulic del jardí de la *domus*. Font: (CORTÉS 2009: 127), retocat per l'autora.

El jardí, doncs, comptava amb una gran estructura hidràulica de caràcter decoratiu, considerada com un nimfeu, molt possiblement acompanyat d'un programa iconogràfic o un ambient determinat a gust del propietari. Les bases s'alimentaven de l'aigua de pluja vessada pel sostre del pòrtic, com s'ha demostrat en trobar-se l'entrada d'aigua d'un dels receptacles situat al pòrtic nord. Un cop el conjunt fou remodelat a nivell arquitectònic, també es va replantejat la decoració mural del recinte. En algunes columnes s'aprecien restes d'una segona capa d'estuc, aquest cop amb un color verd fosc (CORTÉS 2011:30).

Tercera fase: aquesta no s'ha pogut precisar si es va produir en el mateix moment de la construcció dels receptacles o en un moment posterior. Es construí una nova sala pavimentada amb mosaic i amb una datació del segle II dC (datació estilística Balil 1959, 1962 i Barral 1978), en una banda de l'ambulacre oest. Es tracta de l'emplaçament d'una estança en un lloc on ja n'existia una altra. Això es demostra gràcies a què el negatiu del mur que separa l'espai del mosaic de la resta del pòrtic oest, trenca l'*opus signinum*. El nou mosaic s'adossava al contorn de les columnes i del intercolumni (CORTÉS 2011: 28). La sala del mosaic presentava un paviment d'*opus tessellatum* blanc i negre amb un esquema compostiu a base de rombes i estrelles de quatre puntes formades per triangles,

alguns dels quals porten una decoració interior de tritons. Al centre de la part conservada del mosaic hi havia un emblema floral i tota la composició estava emmarcada per una sanefa de rombes negres més petits (CORTÉS 2011:30).

Interpretació

L'edifici s'organitza gràcies a un peristil central de grans dimensions, amb una disposició de columnes perimetrals de mides considerables, recobertes d'*opus signinum*. Les columnes, majoritàriament construïdes amb rajol, encara conservaven un revestiment d'estuc amb pintura vermella (BELTRÁN 2015b: 132). Aquesta distribució d'un edifici amb un peristil central envoltat de cambres és una forma molt típica de les seus col·legials, com per exemple a la seu col·legial de *Valentia* (ESCRIVÀ, JIMÉNEZ, RIBERA 2013) o l'*Augusteum* de Cartagena (NOGUERA, MARTIN, SOLER 2013). Com ja hem referit, en algun moment del segle II dC, es realitzà una reforma en aquest edifici que implicà el tall en la circulació de l'ambulacre en bastir-se una estança pavimentada amb mosaic que, amb unes mesures de 3,56 m per 2,80 m, s'obria al jardí i es trobava situada en l'eix del peristil. Aquesta habitació no només coincidia amb l'eix del peristil, sinó també amb un dels *decumani minores*, lloc on s'especula que es podria situar l'entrada d'aquesta possible seu col·legial (BELTRÁN 2015b: 133). Tant les dimensions del propi peristil com la d'aquesta exedra són els elements que fan plantejar de manera seriosa que aquest edifici fos una seu col·legial, si bé no en la seva primera fase, si en una reforma posterior del primer edifici.

Paral·lels

Es defensa que podria tractar-se, per les mesures i luxe de la decoració, d'una seu de *collegium* i no d'una *domus*. En el cas que inicialment hagués estat una *domus*, no seria un problema, car són múltiples els exemples de remodelació i adaptació d'un espai tipus *domus* esdevingut *collegium*. Per exemple, el *Casseggiato dei triclini* a Òstia. En aquest cas, també se situa al costat del fòrum i del *decumanus maximus* (CORTÉS 2009: 275). Un element important és la sala amb mosaic que obria al peristil i tallava el pòrtic pel costat nord. Aquest tipus d'exedra es característic dels *collegia*, com pot ser l'exemple del monument d'Ucuétis, a Alèsia (CORTÉS 2009: 275). Pel que fa a la ubicació dins de la trama urbana, de la mateixa manera que l'edifici de St Iu, la seu col·legial localitzada a *Valentia*, també comparteix una situació molt similar, situada en un dels *decumani* que limita amb el fòrum pel seu costat sud (ESCRIVÀ, JIMÉNEZ, RIBERA 2013). Un altre element que demostraria l'ús de l'edifici com un *collegium*, és tant la mida del peristil,

com la seva decoració així com la monumentalitat que demostra la construcció del *lacus*, que generaria un espectacular nimfeu (CORTÉS 2009: 275). Un altre exemple de *collegia* amb peristil decorat amb un nimfeu i en una situació molt propera al fòrum és el localitzat a *Carthago Nova* (CORTÉS 2009: 31, 2011: 275). Igual a Saint-Romain-en-Gal, a la *maison 3*, es fa una reforma amb unes basses decoratives similars a les de la *domus* de St. Iu, i també s'ha interpretat com una seu corporativa (CORTÉS 2011:31).

8.5 El nimfeu del teatre romà de Tarragona

La façana marítima de la ciutat romana.

Fig. 128. Plànol de la Tàrraco del segle II aC. (MAR, et al. 2012: 93, fig. 47)

més propera a la línia de costa, era la que contenia tots aquells edificis destinats a l'administració de la ciutat. En època juliclaudia, en aquesta part baixa, s'hi localitzava una basílica jurídica amb una *aedes Augusti*. El fòrum, que existia ja des d'època republicana com demostra l'epigrafia recuperada, es trobava en la frontera de la terrassa inferior, marcant el límit en un talús que desembocava a la zona portuària de la ciutat (MAR 1992: 164). La part oriental de la façana marítima de la Tàrraco romana - concretament la zona on posteriorment fou erigit el teatre de la ciutat, en època d'August fou ocupada ja en època tardorepublicana. En aquest moment es començà a ocupar la zona amb espais d'emmagatzematge, relacionats directament amb el comerç i el transport marítim. Les estructures que precediren la construcció del teatre romà fan clara referència a un ús pràctic i industrial vinculat al port marítim de la ciutat.

L'estratigrafia apareguda sota el teatre romà ens remunta a època tardorepublicana (segles II-I aC), caracteritzada per la troballa d'uns grans dipòsits tallats a la roca natural i revestits d'*opus signinum*. Els materials ceràmics localitzats a l'interior d'aquests dipòsits donaren una datació aproximada d'obliteració al voltant de la primera meitat del segle I aC. Aquestes estructures d'emmagatzematge d'aigua s'han identificat com una part de les infraestructures portuàries creades a la ciutat des de la segona guerra púnica, com a punt d'abastiment d'aigua per a les naus del port (RUIZ de ARBULO et al. 2010:

El desenvolupament de la Tàrraco romana vingué condicionat, des d'un bon principi, per la seva característica topografia, la qual va oferir un dels elements bàsics de la formació urbanística: una sèrie de terrasses que baixen fins al port, donant al conjunt urbà la seva particular imatge (MAR 1992: 164). Observant aquesta estructuració urbana en terrasses trobem que la part inferior, la

222). Aquests dipòsits, en algun moment de la primera meitat del segle I aC, foren terraplenats per a la posterior construcció d'un nou edifici, també relacionat amb les activitats portuàries. Aquest edifici, format per una sèrie d'habitacions de mida regular, fou construït utilitzant la tècnica de l'*opus quadratum*; emprant per a la seva obra pedra sorrenca local. Un segon edifici, estructurat entorn d'un pati central descobert es trobà també sota les restes del teatre. Totes dues construccions es trobaven recolzades contra el pendent natural i obrien cap al port. Aquests dos edificis han estat identificats com magatzems portuaris, similars als documentats a la *forma urbis* del port fluvial de Roma, però de proporcions menors, i precedits per porticats (RUIZ de ARBULO et al. 2010: 222). La datació d'aquests magatzems portuaris s'ha situat, segons l'estudi de materials, en l'últim quart del segle I aC (25-1 aC) (RUIZ de ARBULO et al. 2010: 234).

En algun moment a mitjan segle I, aquests dos edificis es tallaren a mitja alçada, foren terraplenats i aprofitats com a fonamentació del complex monumental del teatre, que s'inclou dins del programa urbanístic de la Tàrraco imperial (MAR 1992: 165-166).

Les reformes urbanístiques d'aquesta zona baixa de la ciutat, a tocar de la línia de costa, arribaren al seu moment de major esplendor al segle I. En aquest moment, no només tingué lloc la construcció del teatre, també les termes localitzades a l'actual carrer Apodaca i, a finals de segle, l'*horreum* del carrer Sant Miquel. Aquest últim element inicià una tendència expansiva de les estructures portuàries envers l'oest. A ponent del promontori sud-occidental de la ciutat, també es localitzà l'extensió de l'àrea portuària, documentada sota els actuals carrer del Vapor i l'avinguda Vidal i Barraquer, de les restes de la qual ens interessa destacar un nimfeu localitzat a la UA 15, el qual analitzem en un altre apartat del present estudi. En aquest sector, també es localitzà la coneguda font del Lleons, que ens remet a l'abastiment d'aigua en les proximitats del port i a la importància que aquesta tenia en el bon desenvolupament de la ciutat i la seva economia (MACIAS, REMOLÀ 2005: 176-177), i a la qual també dediquem un apartat en aquest estudi.

En contraposició a la zona occidental, centrada en el comerç i els edificis funcionals i relacionats amb el comerç i el port, la zona oriental de la façana marítima de Tarragona presenta un caràcter més residencial i lúdic. Així ho demostren alguns dels edificis que l'arqueologia ha tret a la llum: el teatre, la seva zona annexa i les termes del carrer de Sant Miquel. Tots aquests elements, disposats en terrasses artificials, s'inscriuen en el procés de millores monumentals de la ciutat (POCIÑA, REMOLÀ 2001: 92), creant una escenografia que va esdevenir la carta de presentació de la ciutat romana de Tàrraco.

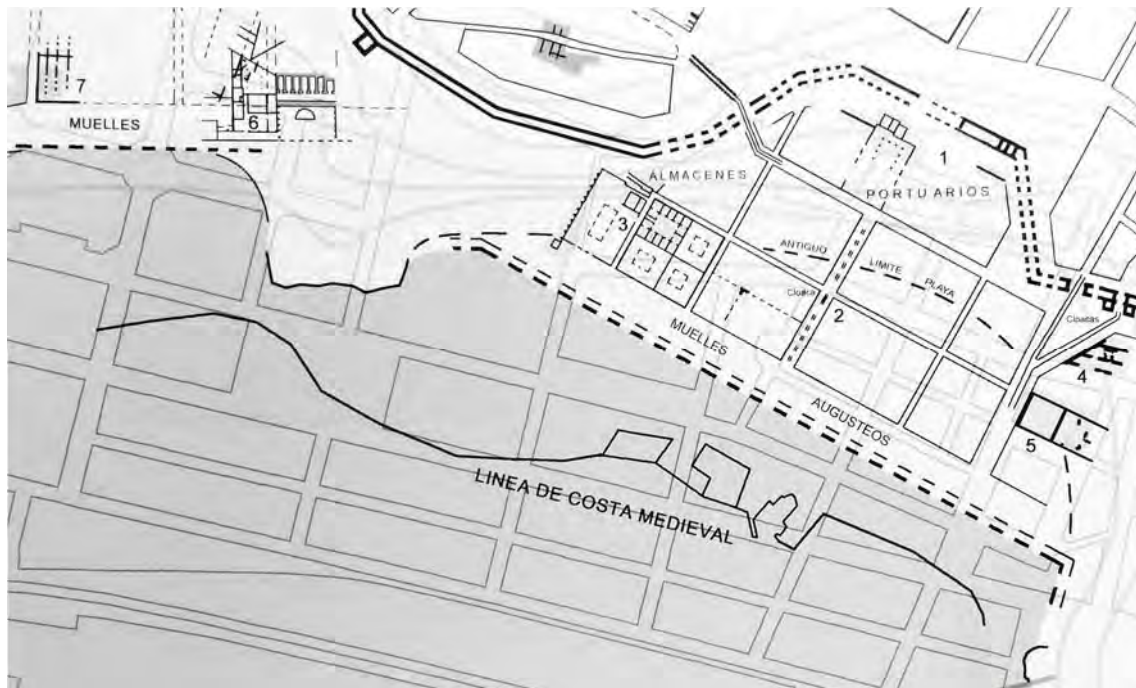

Fig. 129. Restitució de la zona del port de Tàrraco en època d'August, (MAR, et al 2012: 292, fig. 165)

Si al segle I es generà tota una xarxa d'espais públics relacionats amb el port, des de magatzems (*horrea*), fonts que garantirien l'abastiment d'aigua, etc. es deu sobretot als canvis urbanístics propiciats per la benaurança econòmica i política de la ciutat. Entre el segle I i II es produí el moment de màxima esplendor de la façana marítima de la ciutat, amb la culminació del procés urbanístic d'aquesta zona (MACIAS, REMOLÀ 2010: 133). El fet que en aquesta època es construís un teatre respon sobretot a la creixent popularitat d'aquests edificis des d'època d'August: *magistratura y senado son dos pilares fundamentales del orden jurídico, se complementan con el **populus** para definir en toda su amplitud el modelo de sociedad urbana. Este tercer pilar no podía escapar a la lógica del planteamiento del modelo augusteo. Junto a los foros y a las basílicas se edifican los teatros como escenario de asamblea* (MAR 1992: 167). Els teatres disposaven, de manera ordenada, el poble romà. L'ordenació per classes socials a les grades ajudava en l'assistència a la litúrgia del nou ordre polític, fent evident el triomf del *consensus* en la planificada organització del nou ordre marcat pel govern d'August (MAR 1992: 167).

A finals del segle II o inicis del III, la tònica canvià i es començaren a abandonar aquestes estructures, de manera gradual, i substituïdes per altres de tipus domèstic. L'edifici teatral, així com la seva zona annexa foren desmuntats i s'hi construïren una sèrie d'habitacions esteses sobre la zona de l'*orquestra*, part de la *scaena* i la zona del nimfeu. El material decoratiu del teatre passà a ser material constructiu per aquests nous

edificis. Al segle III, detectem un ple abandonament de les estructures de caire públic, tals com el teatre, i una concentració d'estructures d'habitatge en aquest sector de la ciutat, en detriment de l'antiga zona suburbial residencial, que allunyades de la zona del port, foren abandonades (MACIAS, REMOLÀ 2005: 178), i es concentraren tots els esforços urbanístics oficials en favor de la part alta de la ciutat (MAR 1992: 170).

Historiografia i investigació.

Les primeres notícies sobre troballes arqueològiques relacionades amb el teatre romà de Tarragona es remunten a finals del segle XIX. La major part de les troballes es realitzaren, com en molts casos ens demostra la història, de manera accidental. Per desgràcia, la sort no ha acompanyat la recerca arqueològica del teatre de Tarragona, com podrem comprovar a continuació.

La primera notícia sobre la seva existència data de l'any 1885, quan durant el desmuntatge de l'antic hort del convent dels Caputxins, s'identificaren unes grades (HERNÁNDEZ SANAHUJA, MORERA 1892). Entre els anys 1892 i 1906, Morera i del Arco realitzaren noves indagacions sobre el terreny. Part de les restes localitzades l'any 1885 foren desmuntades per necessitats del propietari dels terrenys i en aquest moment es trobaren les primeres restes d'epigrafia monumental (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 11).

L'any 1919 es produí un fet que deixà marcades per sempre les restes del teatre romà. El solar on es localitzaven les restes fou adquirit per la fabrica d'olis Oleícola S.A, que hi va començar a construir un edifici de caire industrial: *Ocasionaren les excavacions del teatre les obres que havien de fer-se en un pati propietat del senador don Maties Mayol, qui permeté a l'Institut totes les investigacions compatibles amb l'obra. Les descobertes fetes de diferents trossos de grades permeteren determinar el plànol de conjunt de la cavea, que té 34 M . de diàmetre exterior, comptant fins a la part superior de les grades. Sobre d'aquestes hi havia un pas horitzontal (præcinctio), l'amplada del qual no s'ha pogut determinar. Hernández Sanahuja medi un diàmetre total de 29 m . Les excavacions han permès fixar el nombre de cunei en tres separats per dues escales.* (PUIG i CADAVALCH 1923: 712).

Aquestes obres foren paralitzades i es realitzà una intervenció d'urgència per part de l'Institut d'Estudis Catalans sota la direcció de Colominas i Carbó, gràcies a les quals es localitzaren 15 grades de la part mitja de la *cavea* i part del *proscenium* així com importants troballes d'escultures i altres elements arquitectònics: *Les excavacions dutes*

a terme durant els mesos de juliol a octubre de 1919, dirigides per don Josep Colominas i don Francesc Carbó sota la inspecció de don Jeroni Martorell i de qui això escriu, donaren per resultat el coneixement de major nombre d'elements del plànol del qual feia temps eren visibles algunes grades (PUIG i CADFALCH 1923: 712). En paral·lel a aquests treballs arqueològics, la *Comisión Provincial de Monumentos* va realitzar una primera planimetria de les troballes i un inventari dels elements que allí s'havien localitzat. Alguns autors, fruit de les troballes del moment, redactaren diferents estudis per deixar-ne constància, com en el cas de Puig i Cadafalch, el qual ja mostra l'interès que molts estudiosos tenien per localitzar, ja des de feia molt de temps, una peça fonamental en tota ciutat romana com era el teatre: *El teatre de la vella capital de la Hispània Tarraconensis havia estat objecte d'amorosa sol·licitud per part dels arqueòlegs de la ciutat des de Ponç d' Icard, qui el cercava prop de l'església del Miracle, confonent-lo amb unes grades de l'amfiteatre, fins a Hernández Sanahuja, qui excavà i estudià una part de la cavea i donà algunes dimensions del conjunt, que no difereixen de les que senyalen les ruïnes descobertes* (PUIG i CADFALCH 1923: 712).

Tot i els fruits dels treballs arqueològics, la propietat dels terrenys seguia essent de l'empresa d'Olis i entre els anys 1920 i 1940, es realitzaren obres per construir una sèrie de dipòsits que pràcticament destruïren la *cavea* del teatre. Durant els anys cinquanta, el solar fou venut a una altra empresa d'olis que va seguir amb els treballs d'adequació per instal·lar-hi dipòsits, aprofitant l'orografia del terreny. En aquest moment, es destruï pràcticament la *cavea*. En el solar situat al costat s'hi instal·là una empresa vinícola (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 11). L'any 1973 s'abandonaren les dues fàbriques i, en aquest moment i davant del perill de noves construccions, la *Comisión de Patrimonio del Colegio de Arquitectos y la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense* inicien diferents gestions ante el Ayuntamiento y la Dirección General de Bellas Artes para que la zona se declare de utilidad pública y no se den permisos de obra (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 11). No és fins l'any 1976 que es tornen a fer treballs arqueològics en aquesta zona, aquest cop dirigits pel director del Museu Arqueològic, M. Berges (BERGES 1982). En aquest moment es descobriren les restes de l'*orchestra* i el *proscenium* així com noves troballes d'estatuària i d'elements arquitectònics. L'any 1977, l'empresa constructora que va adquirir el solar del teatre i de l'àrea annexa començà la construcció d'habitatges.

Durant els anys 1977 i 1978 es produïren les majors tensions entre l'empresa propietària del solar i la Comissió de patrimoni del col·legi d'arquitectes, juntament amb la Reial Societat Arqueològica de Tarragona. Al maig de l'any 1977 es sol·licità la declaració de «Monumento Histórico Artístico Nacional» a la que es va unir una campanya ciutadana “ Salvem el teatre”. A aquesta campanya s'uniren la Reial societat Arqueològica, el Col·legi d'Arquitectes, la Universitat, 23 partits polítics i sindicats i 22 associacions i entitats de Tarragona. Els treballs al solar continuaren, fins i tot de nit, fet que va provocar manifestacions i piquets que impedièn la sortida de camions. Al juny de 1977 el governador civil ordena la paralització de les obres. Després de les primeres eleccions generals, les del 15 de juny de 1977, els problemes es succeïren. La pressió popular havia aturat les obres, però aquestes eren legals. Donada aquesta situació, es va iniciar un procés d'expropiació forçosa del solar on es trobava el sector annex del teatre i la conseqüent indemnització (resolta en 65 milions de pessetes i la oferta de quatre solars) pel propietari, en aquest cas l'empresa Port Tarraco.

El ministeri de Cultura es va comprometre a crear un parc arqueològic però, al mateix temps, l'empresa propietària del solar on es trobava el teatre va recórrer la sentència judicial d'expropiació. Els diferents Serveis oficials relacionats amb l'arqueologia, a nivell estatal, autonòmic i municipal, es trobaren amb les conseqüències de l'expropiació i, al mateix temps, la degradació de les restes, ja que amb el pas dels anys, no s'havia pogut arribar a cap acord per actuar sobre els elements conservats. L'any 1981, coincidint amb la creació del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, s'encarrega un projecte d'adequació i museïtzació de les restes i una sèrie d'excavacions i realitzacions de planimetries (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 12). L'any 1983 es fa una petita campanya d'excavació, dirigida per M. Roca (ROCA 1983a), que va consistir en diferents sondejos tant en la zona monumental com en solars annexos al recinte. L'any 1983 també es va presentar un avantprojecte de restauració i condicionament de l'entorn del teatre així com el projecte d'un museu monogràfic. A l'any següent es tornà a realitzar una petita campanya d'excavacions a la zona monumental sense poder prosseguir amb unes excavacions programades, atès que els problemes de tipus legal i judicial encara eren vigents. Es feren petites actuacions de tipus arqueològic l'any 1986 i entre el 1989 i 1990 es féu una campanya de neteja i adequació de l'àrea annexa. Per desgràcia, la tendència a l'abandonament per part de l'administració i els reiterats litigis han acompanyat el solar amb les restes del teatre. Si bé l'any 1993 es van realitzar tasques de neteja en ocasió de la celebració del XIV Congrés Internacional

d'Arqueologia Clàssica, el solar ha estat un abocador de deixalles a l'interior de la ciutat de Tarragona. L'any 2002, les restes romanes de la ciutat de Tarragona són declarades Patrimoni de la Humanitat, teatre inclòs, però els eterns processos legals han aconseguit deteriorar les restes de manera irreparable. Tot i aquesta dramàtica successió de despropòsits, l'any 2007 finalitzà el recorregut judicial dels terrenys del teatre, amb una sentència que confirma que es tracta d'una zona protegida. L'any 2008 el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona inicia noves tasques de neteja i adequació i l'any 2011, entre el 15 d'abril i el 28 d'agost, es va fer una exposició al Museu d'Arqueologia de Tarragona. Una proposta anomenada «Descobrim el teatre!», en la qual es feia ressò de l'última actuació, ja no sobre les restes, sinó sobre el mur que clou el recinte del teatre. Aquesta actuació consistí en la ubicació de plafons informatius sobre la història de la recerca arqueològica duta a terme al teatre, així com també l'explicació de les restes. També es va pintar tot el mur de tanca del recinte, però sense la possibilitat de poder passejar per les restes i veure *in situ* els elements que foren el teatre i l'àrea annexa. En l'actualitat el teatre segueix sense estar obert al públic. Una última publicació que exposa en profunditat tota la investigació duta a terme sobre el teatre és la publicada l'any 2012 (MAR et al 2012: 286-327). En ella s'exposen les restes conservades del teatre, la seva descripció, un acurat estudi de la decoració i escultura de l'edifici, la reconstrucció de l'edifici teatral i la maquinària escènica. Es tracta d'una posada al dia de tot allò estudiat fins al moment sobre el teatre romà de Tarragona.

Els precedents constructius de la zona

La primera fase constructiva detectada a la zona del teatre de Tarragona ens porta al període republicà. Entre els segles II-I aC es detectaren, al sector annex al teatre, dos murs construïts amb aparell irregular i un dipòsit tallat a la roca i revestit d'*opus signinum*. Aquest dipòsit possiblement ja s'alimentava gràcies al *cuniculus* (MAR, et al 2012: 293). Els materials que daten aquesta zona se situen als entorns de primera meitat del segle I aC. Aquestes minses restes s'han relacionat amb les estructures portuàries, gràcies sobretot al gran dipòsit (RUIZ de ARBULO, et al 2010: 222). La necessitat de garantir un subministrament d'aigua potable a les naus del port tindria absoluta relació amb la troballa d'aquestes estructures com demostren altres casos documentats: els dipòsits propers al port de *Massalia* o la coneguda com *piscina mirabilis* de *Misenum* (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 14).

Es va documentar una segona fase que precedí l'obra del teatre. En aquest cas, ens trobem amb el terraplenament²²⁸ de les estructures anteriors i la construcció, durant l'últim quart del segle I aC d'un gran edifici identificat com un magatzem portuari caracteritzat per un pati central i unes cambres que envolten l'espai descobert (MAR, et al. 2012: 293). Pel que fa a la zona posteriorment ocupada pel teatre, concretament sota els paviments del fossat escènic es localitzaren una sèrie d'estructures rectangulars, que podrien correspondre, bé a una filada de *tabernae* o a una nova estructura d'un magatzem, obrades amb carreus (MAR, et al. 2012: 293). Totes aquestes estructures correspondrien a un barri portuari que ocupava la zona abans de la construcció del teatre (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 14-16, MAR, et al 2012: 290-293).

El teatre

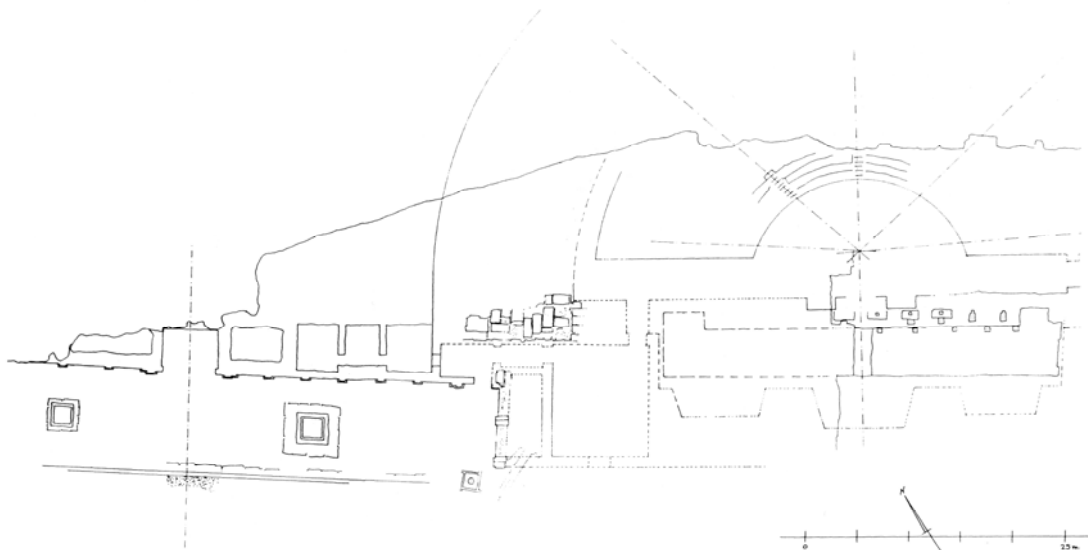

Fig. 130. Planta del teatre de Tàrraco amb els elements localitzats de la seva fundació. (MAR 1992)

La construcció del teatre de Tarragona es produí als entorns del canvi d'era. No ens ha de ser estrany ja que, en època d'August, la construcció de teatres a tot l'imperi fou una constant, fruit de la promoció que en féu el mateix emperador. També fou rellevant la bona acollida de les elits locals que veieren, en el fet de donar suport a la casa d'August, una gran possibilitat d'ascens polític (JIMÉNEZ 1993: 232). A aquest fet s'ha de sumar el caràcter cívic *unido a su papel de protagonista y difusor de las nuevas modalidades en el ejercicio del poder, entendido como materialización de pietas y*

²²⁸ Els materials localitzats en aquest terraplenament han ajudat a determinar el moment constructiu d'aquesta segona fase, situada en l'últim quart del segle I aC per la troballa de *ts* itàlica, ceràmica campaniana A tardana, llànties republicanes, i una gran quantitat de fragments d'àmfora: Dressel 1, Mañà C, Pascual 1, etc. (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 14)

publica magnificentia lo que hizo del teatro un elemento básico en los programas monumentales urbanos de época imperial (JIMÉNEZ 1993: 233).

A partir d'aquest moment, el teatre funcionarà com un espai d'aclamació de l'emperador i la seva família, un lloc on es representarà el poder, a nivell municipal i imperial. La funció politicoreligiosa d'aquest espai va propiciar la seva ràpida difusió entre les ciutats de fundació augustea i juliclàudia. Dins del procés monumental de les ciutats romanes d'occident, el teatre va funcionar com un element indispensable pel nou concepte d'urbanisme i on els grans espais de representació adopten un rol principal. El teatre també feia les funcions d'un espai cerimonial, d'exaltació de la família imperial i lloc d'introducció del culte imperial (RAMALLO 2009: 129-131).

La cronologia del teatre de Tarragona és, segons estudis recents, posterior a l'any 31 aC. Aquesta dada cronològica es confirmà quan durant els treballs arqueològics es documentà que, en aquest moment, s'estava construint un dels magatzems portuaris anteriors a la construcció del teatre. L'obra del teatre degué començar pocs anys abans del canvi d'era i executada amb molta rapidesa. Sobre l'any 4 l'edifici ja estava acabat, tot un exemple de celeritat constructiva (MAR, et al. 2012: 321)²²⁹.

El sector annex al teatre

Durant els treballs arqueològics, dirigits per M. Roca i duts a terme entre 1982 i 1984, es va localitzar tota una zona annexa al teatre de Tarragona, la qual presentava un gran nimfeu monumental. Tot i que l'excavació de la zona fou parcial i part de les estructures es trobaven en força mal estat, es pot parlar d'una troballa molt significativa.

El nimfeu

Les restes del nimfeu s'ubiquen sobre el ja esmentat magatzem d'època d'August. Aquesta zona es va elevar amb grans rebliments de terra per crear una plataforma en la que es va erigir el teatre i aquest sector annex (MAR 1992: 164-166, MAR, ROCA, RUIZ DE ARBULO 1993: 16, MAR, et al. 2010: 177). El nimfeu de cambra es troba obert al centre d'un llarg mur cec amb pilastres, que decorava arquitectònicament el desnivell natural, i presidia una zona oberta. L'amplada del mur de pilastres s'ha deduït partint de la base que el nimfeu ocupa l'eix axial del recinte i, gràcies a la conservació del mur que delimita amb la façana del teatre al costat occidental del sector (MAR, ROCA, RUIZ DE

²²⁹ Per un estudi en profunditat dels àmbits que no s'analitzen en aquest estudi, remeto als interessats a la següent bibliografia: KOPPEL 1982, AQUILUÉ, et al. 1999, MAR 1992, MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993, DOMINGO 2003, MAR, et al. 2010, MAR, et al. 2012.

ARBULO 1993: 21-22), s'ha deduït que ens trobem amb una façana d'uns 55 m en la qual s'inserí un nimfeu, en el seu eix, d'uns 5 m d'amplada i 3 m de profunditat.

Fig. 131. Vista actual de la font monumental annexa al teatre. Fotografia de l'autora.

El circuit que realitzava l'aigua s'iniciava a través del brollador de la roca, arrebossat i embellit en aquest cas, on quedava recollida en una bassa dins la cambra. La seva sortida es realitzava a través d'un canal que comunicava la font amb la vora superior de la gran piscina. S'ha plantejat la hipòtesi que aquesta obra monumental fos l'embelliment d'una font anterior alimentada per l'aqüeducte subterrani (*cuniculus*), localitzat al c/ Gasòmetre. Aquesta font rebria l'aigua que arribava des del *decumanus* republicà, conservat sota les estructures del teatre (MACIAS, PUCHE 2004: 43). El nimfeu es paredà amb material constructiu del teatre.

Abastiment del nimfeu.

El *cuniculus*²³⁰ excavat a la ciutat de Tàrraco forma una galeria subterrània a 13 metres per sota del nivell de l'antiga ciutat, permetent afirmar la presència d'un extens sistema subterrani de conducció d'aigua. La pràctica romana d'excavar galeries era hereva de la llarga tradició etrusca d'excavacions subterrànies destinades, fonamentalment, a treballs hidràulics. No es tenen dades cronològiques de l'excavació de la galeria, però l'execució del projecte tècnic, definició del traçat i l'emplaçament dels *putei* necessaris es pot considerar un criteri *ante quem* per la datació dels treballs. La hipòtesi que sorgeix per datar el treball formula que el projecte tècnic i l'excavació de les galeries s'haurien desenvolupat amb anterioritat o en el mateix període en què es produí la gran transformació urbanística de la ciutat de finals del segle II aC. Aquesta suposició es basa en què dins d'una ciutat plenament urbanitzada no hauria estat possible realitzar l'obra i ubicar-hi els pous pertinents al llarg del traçat del *cuniculus*.

²³⁰ PLINI EL VELL, *Naturalis Historia/ Histoire Naturelle.*, XXXVI, 37: sed dicantur vera aestimatione invicta miracula. q. marcius rex, iussus a senatu aquarum appiae, anienis, tepulae ductus reficere, novam a nomine suo appellatam cuniculis per montes actis intra praeturae suae tempus adduxit. agrippa vero in aedilitate adiecta virgine aqua ceterisque conrivatis atque emendatis lacus dcc fecit, praeterea salientes d, castella cxxx, complura et cultu magnifica, operibus iis signa ccc aerea aut marmorea inposuit, columnas e marmore cccc, eaque omnia annuo spatio.

Q. Martius Rex, chargé par le sénat de réparer les conduits des eaux Appia, Anio et Tépula, ajouta, durant sa préture même, une nouvelle eau qui porte son nom, et pour laquelle il fit percer des montagnes. Agrippa, dans son édilité, y joignit l'eau Vierge, réunit et restaura les anciens canaux, fit sept cents abreuvoirs, cent cinq fontaines jaillissantes, cent trente réservoirs, la plupart magnifiquement ornés. Sur toutes ces constructions il plaça trois cents statues d'airain ou de marbre, quatre cents colonnes de marbre, et tout cela en un an. (Trad. Ed. Belles Lettres).

L'obra del *cuniculus* s'explica, entre altres causes, per l'origen militar de la ciutat romana i les necessitats derivades de les infraestructures portuàries. *Tarraco* era un nucli militar entre la segona guerra púnica i les guerres celtibèriques, amb un port al qual arribaven grans quantitats de militars i població. Per tant, cal pensar en unes necessitats importants d'emmagatzematge i distribució d'aigua potable per abastir tropes i vaixells, fet que explica, per exemple, la cisterna d'aigua localitzada a les immediacions de la zona del teatre. La presència del *cuniculus*, així com la tipologia d'una de les fonts monumentals de l'àrea portuària, la font del Lleons, són elements que des de la seva anàlisi estilística ens reflecteixen una influència hel·lenística i itàlica dins de la *Tarraco* republicana (MACIAS, PUCHE 2004: 43). La direcció que pren la galeria del *cuniculus* apunta la possibilitat que es dirigís a la zona ocupada amb posterioritat pel teatre, on l'arqueologia va determinar la presència d'estructures portuàries, dipòsits d'època republicana, anteriors a la construcció de l'edifici teatral (RUIZ de ARBULO et al. 2010).

Les gerres

Fig. 132. Fragments de les grans gerres de marbre localitzades al sector annex del teatre de Tàrraco. (KOPPEL, RODÀ 1996: 169-170)

A cada costat de la cambra central que donava sortida a l'aigua, es trobaren dos basaments de grans dimensions, de forma quadrangular (MAR, ROCA, RUIZ DE ARBULO 1993: 16). Entre les troballes realitzades durant l'excavació, cal destacar fragments d'una gerra monumental realitzada en marbre del Proconès (KOPPEL, RODÀ 1996: 136). Només es conserva una part d'una de les gerres, trencada en sis fragments, que correspon a la part superior de la peça. Les mides de la gerra, extrapolades gràcies a

l'estudi dels fragments que en resten, serien: una boca d'uns 1,12 metres de diàmetre i un perímetre total de la peça d'uns 3,5 metres. La profunditat, seria d'uns 0,25 metres i el gruix de les parets de la peça oscil·laria entre els 3 i 4 centímetres (KOPPEL, RODÀ 1996: 136 nota 9). S'ha identificat com un *kilix* monumental similar, segons les investigadores, a una peça localitzada al Palau dels Conservadors (KOPPEL, RODÀ 1996: 136 nota 11). Encara s'observen els arrencaments de les nanses, de forma ovalada i una protuberància rectangular que destaca de la vora superior. La decoració d'aquest *kilix* és de temàtica vegetal (fulles d'acant, fulles lobulades, flors, etc.) (KOPPEL, RODÀ 1996: 136-137). Aquest gran crater formaria part de la decoració del nimfeu, en relació amb la troballa d'unes bases quadrangulars que jugarien un paper com a suport dels recipients. Alguns fragments d'aquests craters de marbre varen aparèixer en les prospeccions de curiosos durant els anys 70, i l'any 1982, un particular entregà alguns dels fragments al MNAT (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 16).

La piscina

Aquest recinte es caracteritzava per la gran piscina que ocupava la seva zona central. Obrada amb parets de carreus i revestiment intern d'*opus signinum*, presenta un sòcol superior amb coronació modulada. Aquesta gran piscina presenta una profunditat de quasi 3 metres, tal com varen demostrar dos sondejos fets els anys 1976 i 1981 (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 16). El principal problema que tenim pel seu estudi és no saber els seus límits reals. Coneixem la profunditat del recinte, quasi tres metres, però no es coneixen els murs de límit de cap dels altres tres costats. En les diferents restitucions presentades per R. Mar i el seu equip s'ha reconstruït sobre unes mides proporcionals que resultarien simètriques al recinte en el qual es localitzaria. Trobem, però un problema molt important en no saber fins on s'estendria el gran dipòsit, ja que aquest sector va quedar profundament afectat per les fàbriques instal·lades en aquesta zona fins als anys 70 (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 16). Es pot especular sobre la longitud de la piscina, sempre tenint en compte el seu entorn immediat i les altres troballes arqueològiques de l'entorn.

Les restes d'aquest recinte es perllonguen sota la fonamentació d'un magatzem ubicat al carrer Santa Tecla (MAR, et al. 2012: 290). Per altra banda, cal destacar altres restes que, tot i que no podem demostrar una relació directa, sí es troben en els entorns immediats del nimfeu. Durant unes excavacions dutes a terme per part del *Museu Arqueològic Provincial* durant els anys 1969 i 1980, en la zona del carrer de Sant Miquel,

el carrer Nou de Santa Tecla i el carrer Verge de la Misericòrdia es documentaren una sèrie d'estructures romanes i dues canalitzacions que discorrien en direcció oest-est. Eren dues canalitzacions de maçoneria cobertes amb volta. La primera, amb unes mesures d'1,30 per 0,72 metres, disposava d'una arqueta protegida amb una tapa de pedra. La segona canalització presentava unes mides d'1,78 per 1,30 metres (MACIAS, et al 2007: 129).

Pel que fa a la zona posterior a l'escena del teatre, es va localitzar la prolongació del mur que delimita el teatre amb el sector del nimfeu. Aquest, obrat amb petits blocs de pedra calcària del Mèdol, es construí sobre una fonamentació d'*opus caementicium* que tallà les estructures precedents del magatzem d'època d'August (MAR, et al. 2012: 301). Aquest mur, conservat en l'espai que delimita amb el nimfeu, es va poder seguir gràcies a unes excavacions a l'altra banda del carrer Sant Magí, demostrant que darrere de l'escena del teatre, es localitzaria un espai, possiblement delimitat per un porticat, com sol succeir en molts altres teatres (MAR, et al 2012: 301).

Interpretació

Aquesta zona annexa al teatre, segons les interpretacions de R. Mar, *constituye una especie de jardín monumentalizado que articula la pendiente natural en un sistema de terrazas* (MAR 1992: 168). L'àrea annexa del teatre fou concebuda com un sistema d'embelliment del desnivell del terreny sobre el qual se sustentava tota l'estructura del teatre. La funció estructural, com a mur de contenció del desnivell entre la zona del port i la terrassa inferior de la ciutat és òbvia. Segons els estudis publicats fins al dia d'avui, aquesta zona annexa tenia una funció merament decorativa i ornamental que té una raó de ser directament vinculada a l'edifici del teatre. Creiem que aquestes estructures hidràuliques, el nimfeu i la gran piscina, són un punt de recollida i acumulació d'aigua que, en un moment del segle II, quedà amortitzat i abandonat. La funcionalitat d'aquest espai annex al teatre, va més enllà de la purament decorativa. La seva proximitat a la línia de costa i, per tant, a tots els espais d'emmagatzematge vinculats directament a l'economia marítima, requerien punts d'abastiment d'aigua potable. Molt possiblement la funció del gran dipòsit annex al teatre fes aquesta funció d'abastiment, per més que fos amb una nova imatge, més embellida, que el dipòsit d'època republicana, ja esmentat.

Per altra banda, volem analitzar la comunicació entre l'edifici d'espectacles i aquesta zona annexa. L'accés des del teatre és un pas força discret. La porta -ubicada en un dels *parascaenia*- no supera el metre d'amplada. Seguint aquest accés, es continuava

per un passadís força estret, que conduïa a una petita porta ubicada a l'extrem nord-est de la zona annexa. Alguns autors han considerat aquest pas que comunica els dos espais com una mostra de la unitat funcional entre el teatre i la zona annexa, considerada un espai enjardinat monumental (MAR 1992: 167-168).

Nosaltres creiem que aquest no és un accés "oficial" ni d'ús públic. Creiem que aquesta porta era un pas de servei, per tal de realitzar el manteniment i neteja del nimfeu i el canal que alimentava la gran piscina. No era un accés monumental adient a un entorn de lleure. Tampoc oferia, a aquell que l'utilitzava, una visió general de l'espai, fet que normalment es busca en altres espais de caire monumental. L'accés a aquesta zona s'hauria de buscar, bé des de la part posterior de l'escena del teatre on tradicionalment se situava un espai de lleure enjardinat o, des de l'eix axial que forma el nimfeu, és a dir des de davant de la gran piscina. Per desgràcia, la manca de dades arqueològiques només ens permeten hipotetitzar sobre aquesta possibilitat, sense cap prova tangible.

Altres arranjaments hidràulics

A la zona del carrer dels Caputxins es varen realitzar una sèrie d'excavacions. La primera, corresponent a la parcel·la número 16, l'any 1989 (DASCA 1991b:241-243) i la segona, a la parcel·la número 5 en una campanya entre 1994-95 (GEBELLÍ 2001: 127-153). Entre les troballes d'aquestes excavacions es destaca la localització de les estructures subterrànies, formades per quatre murs radials, que sostenien la *imma cavea* i la base de la volta que sostenia la *porticus in summa cavea* (MAR et al. 2012: 290). També es va localitzar part de l'enllosat de la plaça superior, que limitava amb la façana del teatre, l'escala que donava accés a la part superior de la *cavea*. En aquesta zona també s'ubicà el que R. Mar i el seu equip han identificat com una font adossada a la cara exterior del teatre (MAR et al. 2012: 290 i 302).

Paral·lels

Mª L. Loza Azuaga, en el seu article sobre l'aigua en els teatres d'Hispania (LOZA 1994), ens presenta els exemples romans que serviran de model pels posteriors teatres. Entre els exemples que ens dóna l'autora, trobem el teatre de Pompeu a Roma *donde se puede identificar el abundante empleo del agua, con la presencia de fuentes en dos zonas bien diferenciadas, aunque en este caso también el agua, además del propio valor funcional, debió tener también una importante significación ideológica (...) asimilada de diversos prototipos helenísticos* (LOZA 1994: 264). Aquest teatre i les seves zones annexes es presenten com a gran exponent de l'ús de l'aigua als entorns dels teatres, ja

no des d'un punt de vista utilitari i funcional, sinó des d'un punt de vista escenogràfic i simbòlic.

Un exemple de la presència d'aigua en teatres ens porta a *Emerita Augusta*, on en el pòrtic posterior, en l'eix format per la *valva regia* i el *sacellum* dedicat al culte imperial, s'hi va instal·lar una font rectangular coberta de marbre, inserida dins d'un marc enjardinat de forma rectangular. Al teatre d'*Italica*, en les excavacions de R. Corzo, sortiren a la llum una font i un estany de marbre, ubicats al centre d'un pòrtic rectangular. Un altre exemple del vincle entre l'aigua, els teatres i el món sacre el trobem al conegut teatre de *Lepcis Magna*, on trobem un nimfeu excavat a la roca i dedicat al culte a les nimfes (LOZA 1994: 265-266).

El teatre de *Perge* presentava, en la façana exterior de la seva escena, cinc nínxols semicirculars on també es localitzaren restes de les piles i del sistema hidràulic, canalitzacions de ceràmica, que garantien el subministrament d'aigua, provinent de la part alta del turó que dominava el teatre. La font feia també la funció de suport estructural, ja que era mur de càrrega de l'escena del teatre, imitant el sistema de la *Naumaquia* de Taormina (MONTORO 2007: 131-132). Però en realitat hauríem de buscar nimfeus ubicats a l'entorn de teatres i no dins de la seva estructura. Per exemple, es localitzen dos nimfeus a l'entorn del teatre de *Cesarea*, Mauritània, així com el que es coneix com "monument de Vespasià" a Side (MONTORO 2007: 132-133). En alguns casos, la dependència o relació d'aquests espais amb els teatres es posa en entredit per la dificultat de trobar una connexió funcional. M. Montoro (2007: 131-135) defensa la teoria que els nimfeus eren elements comuns en els entorns o dins de les estructures del teatre com a conseqüència de la similitud estructural i funcional que presenten les dues construccions. Però a banda de les similituds arquitectòniques entre els fronts dels teatres i alguns nimfeus, aquests últims tenien un paper més important. La seva inclusió a l'entorn dels teatres responia a una necessitat d'un espai escenogràfic, d'aquí la similitud amb el teatre, però amb una aura més bucòlica que ens remet a elements de la natura i de l'imaginari mitològic romà. Si ens fixem en la zona annexa al teatre de Tarragona, trobem un espai on el brollador de l'aigua, inserit en el mur que crea una terrassa artificial, ajuda a definir una plaça oberta i amb un caràcter monumental que complementa l'estructura del teatre. La tasca de recrear un espai natural, la cova on brolla l'aigua, però amb una presència monumental; intentava mostrar la grandesa i enriquiment de la ciutat així com la permanència de contacte amb quelcom que feia gran l'home, la natura.

Al teatre de Còrdova també es localitzà una estructura que s'ha interpretat com un nimfeu. Un dels murs de contenció de la terrassa mitjana del teatre comptava amb uns quants trams d'escala, que emmarcaven una estructura hidràulica rectangular que ha estat interpretada pels arqueòlegs com un nimfeu, possiblement cobert amb volta (SÁNCHEZ 1999: 118). Sánchez també proposava un altre paral·lel tant pel cas de Tarragona com el de Còrdova, el teatre de *Tusculum*. En aquest teatre es constata la importància de l'aigua com a conseqüència de la troballa, durant els treballs arqueològics, d'una gran quantitat d'estructures hidràuliques: pous, canals i cisternes o dipòsits (DUPRÉ, et al 1999: 46).

En aquest apartat volem recuperar alguns exemples que s'han utilitzat tradicionalment com a paral·lels d'una de les primeres fases constructives d'aquest sector. Com ja hem dit, en la zona annexa al teatre es va situar, en època republicana, un gran dipòsit que s'ha relacionat amb l'abastiment d'aigua per al port de Tàrraco. Tradicionalment s'ha comparat aquest primer dipòsit amb altres exemples situats en ciutats costaneres: els dipòsits relacionats amb el port de *Massalia* o la *piscina mirabilis* de *Misenum* (MAR, ROCA, RUIZ de ARBULO 1993: 14). La posterior evolució de l'espai annex al teatre de Tarragona va aconseguir una millora arquitectònica i un evident embelliment de l'espai, però creiem que no s'ha de rebutjar la idea d'una utilitat funcional, més enllà de l'estètica. Les mides de la gran piscina, tot i que són purament especulatives atès que no s'han pogut conèixer els seus límits reals, ens porta a pensar que seguiria fent les funcions de punt d'abastiment d'aigua potable en relació al port de Tarragona, atesa la gran profunditat de la piscina, testimoniada arqueològicament. Un altre exemple força similar a l'estructura de Tarragona el trobem a Fermo (Itàlia). Allí, construïda en època d'August, es localitza una gran cisterna relacionada amb la garantia d'accés a l'aigua potable per a tota la infraestructura del port. Aquesta gran cisterna, de 69 m per 32,20 m (COLANGELI 2000:232), presenta una gran capacitat d'emmagatzematge. L'alimentació d'aquest gran receptacle es duia a terme gràcies a un sistema de pous connectats per galeries excavades al subsòl rocós que garantien l'arribada d'aigua (COLANGELI 2000: 235). Podríem suposar que la gran piscina de l'àrea annexa del teatre de Tarragona podria fer funcions similars. Funcionalitat, monumentalitat i simbologia s'uneixen en un sòl monument.

8.6 Nimfeu de la UA 15 – Tarragona

Situació

Fig. 133. Vista actual de la font monumental. Fotografia de l'autora.

Entre els anys 2000 i 2002 es realitzaren, a la part baixa de Tarragona, una sèrie de treballs arqueològics que posaren al descobert un conjunt d'estructures d'època romana. Relacionades amb el port de Tàrraco, aquestes estructures es localitzen entre els actuals carrer Jaume I, Smith i Vapor. El complex

trobat durant les excavacions es construï molt proper a la línia de costa, en una zona protegida per les roques, però clarament identificable per les naus que s'acostaven a la ciutat.

Els entorns de la font en època antiga

La zona on es localitzen aquestes restes es correspon amb el que, en època romana, fou el port de Tàrraco. El principal element que ha ajudat a identificar l'ús d'aquesta zona en època antiga, és l'escullera, que encara existia a mitjan segle XIX. Aquesta escullera se situa a l'espai actualment ocupat per la plaça dels Carros.

La platja de Tàrraco creava una mitja lluna i era un punt de càrrega i descàrrega de mercaderies (BEA 2006: 223-224). Les excavacions han demostrat que aquesta fou una zona vinculada al port i al comerç que en derivava. Concretament les restes arqueològiques localitzades a la denominada zona UA 15 de Tarragona demostren que aquesta era una zona de magatzems directament relacionats amb el transport marítim (MACIAS, et al. 2013: 201-202).

L'any 2001, i en el transcurs d'unes excavacions, es van localitzar una sèrie de restes corresponents a l'època alt imperial. S'ha determinat que aquestes restes pertanyien a un gran edifici de planta rectangular, amb un primer pis del qual encara es conservaven alguns pilars. S'ha treballat amb la hipòtesi que es tractaria d'un edifici de dues plantes amb un pati central descobert, unes latrines, un dipòsit d'aigua, dos pous i diverses canalitzacions d'aigua. A l'entorn d'aquest pati, es localitzaren àmbits que han estat

identificats com *horrea*, és a dir, espais d'emmagatzematge. Un altre element que es va localitzar en aquest pati foren unes argolles metàl·liques que s'han identificat com a subjeccions per mercaderies vives, bestiar o esclaus (BEA 2006: 234, MACIAS 2011: 194).

La cronologia per a la construcció d'aquest edifici s'ha fixat amb posterioritat a mitjan segle I i perduraria fins a meitat del II (BEA 2006: 237).

Altres elements, que coneixem gràcies a la intensa activitat arqueològica de Tarragona, són els apareguts durant unes excavacions, també en aquesta zona UA 15, concretament al carrer A. Situats a un 20 metres de les conegudes com "Cent escales", es localitzaren unes estructures, el parament de les quals era idèntic al dels *horrea* anteriorment citats. Al sud d'aquestes estructures es va localitzar un gran dipòsit circular d'uns 9,5 metres de diàmetre amb un petit dipòsit rectangular adossat (MACIAS, et al. 2007: 147).

L'any 1991 fou documentada, en les primeres excavacions de la fàbrica de Chartreuse, una mina d'aigua dolça excavada a la roca, d'uns 30 metres de longitud i que s'ha plantejat que podria tenir relació amb l'obra del *cuniculus* (MACIAS, et al. 2007: 132).

Aquestes estructures d'emmagatzematge segurament vindrien a substituir la primera zona de *tabernae* portuàries situades per sota del teatre romà que desaparegueren amb les reformes d'època d'August (MACIAS 2011: 194), de les quals ja fem descripció i anàlisi en l'apartat corresponent al nimfeu del teatre. Aquesta primera zona de magatzems relacionats amb el port va ser substituïda per una façana marítima embellida i remodelada per encabir edificis d'espectacles, les conegudes com termes de Sant Miquel i altres elements de millora per a la ciutat, obligant a desplaçar les activitats mercantils cap a la zona on es localitzen aquests nous *horrea*. Així, la façana marítima de Tarragona es dividí, a partir del segle I, en una zona monumental i una zona mercantil que es desplaçà cap a les proximitats del riu Francolí.

Diverses excavacions han constatat la reorganització del port romà. Aquesta zona presenta una extensa xarxa de vies, porticats i zones d'emmagatzematge que es perllonguen per la línia de costa (MACIAS 2011: 198). A partir del segle II, aquestes estructures entraren en un procés de regressió demostrant que ja no era necessària tal quantitat de magatzems i estructures portuàries (MACIAS 2011: 198-199).

Una altra intervenció arqueològica que dona dades d'aquesta zona fou la realitzada l'any 2007, dins de la UA 15, concretament als números 20 i 22 del carrer Jaume I (MESAS, ROIG, POCIÑA 2009: 5). Els primers testimonis d'ocupació del sector han estat datats del segle I aC, i corresponen a un edifici obrat en *opus certum* i pavimentat amb argiles i la pròpia roca natural. El gruix dels murs i la simplicitat estructural ha determinat que es tractaria de magatzems portuaris (MESAS, ROIG, POCIÑA 2009: 45). La segona fase d'ocupació, tot i alterar les estructures precedents, ha determinat que es tractarien de nous magatzems portuaris, amb una estructura de clavegueram que amortitzà els edificis precedents en baixar la cota de circulació, possiblement per adaptar-se als desnivells orogràfics de la zona (MESAS, ROIG, POCIÑA 2009: 46). La tercera fase documentada ens trasllada al segle I, possiblement a època flàvia. D'aquesta fase en destaca una cambra amb absis i una claveguera annexa que tallen les estructures precedents (MESAS, ROIG, POCIÑA 2009: 47). Aquesta estructura en absis ha estat interpretada pels arqueòlegs com un espai sacre. La presència d'una fornícula dins de l'absis s'ha considerat que seria l'espai on s'ubicaria la imatge de la divinitat a la qual aniria dedicada. La situació d'aquest edifici, al frontal del penya-segat on també es disposà el teatre, les termes de Sant Miquel, etc., seria un emplaçament idoni per a un edifici monumental, en aquest cas, segons els investigadors, de caire religiós (MESAS, ROIG, POCIÑA 2009: 49-50).

La Font

Entre les estructures localitzades, la que desperta el nostre interès pel present treball n'és una datada en el segle I. Es tracta d'un nimfeu, les restes del qual foren seccionades pels murs d'unes naus industrials modernes, properes al carrer del Vapor. Amb una planta circular, presenta diverses bases de columna realitzades amb pedra arenosa i obrades amb estil toscà. Les columnes s'ubiquen sobre un mur de pedra lligada amb morter de calç. Una segona estructura circular, menor i ubicada al centre, presenta restes de paviment intern realitzat en *opus signinum*.

La font estava envoltada per una exedra semicircular amb una amplada màxima de 13 metres. L'exedra constava d'un mur semicircular fet amb *opus caementicium*, d'almenys 3 m d'alçada, on les parts més altes estarien realitzades amb una barreja de tovots i materials de construcció. L'exedra presenta un revestiment interior amb un estucat de colors blancs i blau fosc, amb tocs cromàtics vermells, grocs i liles. En alguns trams existiria una decoració arquitectònica a partir de mitges columnes que s'adossaven

a les parets. De ben segur que els murs també estaven adornats amb franges i llistons de marbre. És segura l'existència d'una sanefa denticulada entre la paret i la coberta, realitzada amb marbre del tipus *Roso Antico*. Tots aquests elements ornamentals donarien a la font un entorn de cert caire luxós (MACIAS et al. 2013: 202).

Fig. 134. Detall del paviment de morter hidràulic.
Fotografia de l'autora.

La font, de planta circular amb una estructura circular concèntrica en el seu interior, presentaria sis columnes amb bases àtiques d'ordre toscà, sustentades lateralment per uns murs realitzats en *opus caementicium*. Al centre de la font es localitza el *lacus*, una estructura circular de 2 m de diàmetre i un mínim de 50 cm de fondària, que faria les funcions de dipòsit d'aigua del

conjunt on, possiblement, hi hauria una estàtua o altres elements decoratius. Que D. Bea l'identifiqui com un nimfeu es basa en el fet de presentar una pavimentació interna de morter hidràulic, *opus signinum*, que garantiria la impermeabilitat de l'estructura (BEA 2006: 233).

La construcció d'aquesta font monumental quedaria integrada dins d'un espai arquitectònic més complex. L'anàlisi d'alguns investigadors ha especulat sobre aquest espai on quedaria integrada la font, determinant que podria ser de caire multifuncional, integrat en un conjunt monumental (MACIAS et al. 2013: 202-203)

La font formava part de la façana marítima de la ciutat. La cronologia situa la seva construcció, segons l'equip d'excavació, al segle I i va estar en funcionament fins al segle III. Els arqueòlegs varen poder realitzar un sondeig estratigràfic al bell mig de les estructures de la font, concretament, en l'espai entre la font i l'exedra, que va permetre documentar un incendi i la posterior destrucció del conjunt monumental, on s'alternaven nivells d'enderroc, cendres i cremació, i també d'abandonament.

L'excavació va demostrar que entre l'incendi i el definitiu enderroc encara passà un temps en què la font restà abandonada. S'hi van abocar tot tipus de deixalles i materials de rebuig. Durant aquest moment, o just abans de l'incendi, s'aprofità per espoliar tots aquells elements luxosos o que podien ésser aprofitats en d'altres llocs. Poc temps després, col·lapsaren les estructures, començant per l'embigat de la coberta que va

provocar, en primer terme, la caiguda de la teulada, de les parets de l'exedra i els elements constitutius del *tholos* central amb la font. Tant per l'incendi, com pel posterior abandonament i col·lapse de l'estructura, s'ha determinat una cronologia de segona meitat de segle III (MACIAS et al. 2013:203).

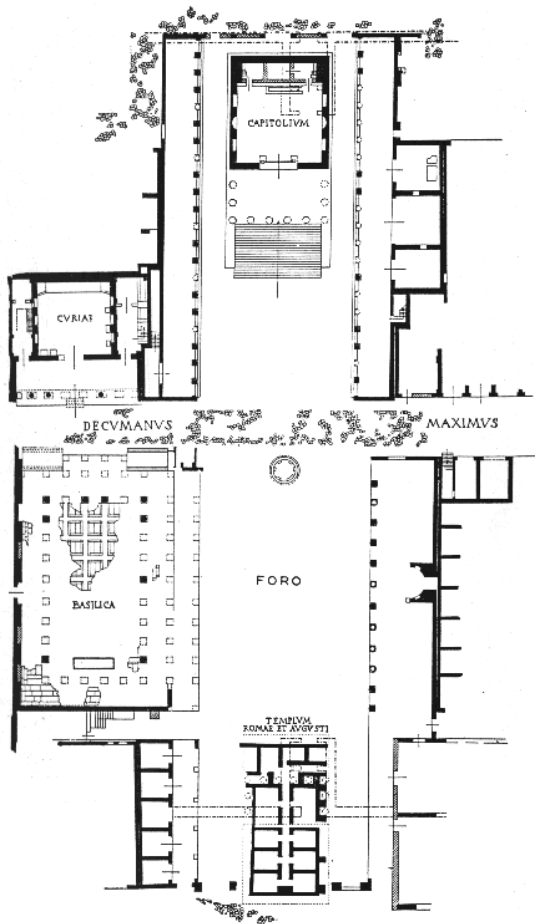

Fig. 135. Planta del fòrum triangular d'Ostia Antica, amb la font circular al centre. (RICCIARDI SCRINARI 1996:14)

rodona construïda amb rajol d'uns 4,50 metres de diàmetre exterior. La seva cronologia se situa en època de Trajà (98-117). La decoració externa de l'obra era de marbre i el seu interior presentava sis nínxols, alguns dels quals presentaven forats per a l'arribada d'aigua i on molt possiblement s'hi ubicarien escultures de divinitats.

En l'àmbit privat, la casa de Marc Lucreci, a Pompeia, també tenia una font rodona al seu jardí (NEUERBURG 1965: 69). Sembla ser que aquest tipus de fonts monumentals foren les que inspiraren els baptisteris primigenis (NEUERBURG 1965: 72; GLASER; 2000a: 449).

L'estudi de les fonts i nimfeus d'Itàlia, que publicà l'any 1965 Neuerburg, contempla, dins de les tipologies estudiades, un apartat per al que ell anomena nimfeus

Tipologia i paral·lels

La tipologia del nimfeu de la UA 15 és força complexa i poc comuna. Es pot descriure com un exemple de font monòptera, freqüentment vinculada als santuaris (GLASER 2000a: 448). Un possible paral·lel per a aquest element el trobem a la font de l'àgora d'Argos, datada del segle I. Un altre paral·lel es troba al fòrum triangular de Pompeia on hi ha una font circular amb sis columnes, ricament decorada i ubicada cronològicament al segle II aC. El fòrum d'Òstia també presentava una font rodona, possiblement la més similar a la de Tarragona. Situada al centre del fòrum, al sud del *decumanus maximus*, es localitzaren les restes d'una estructura

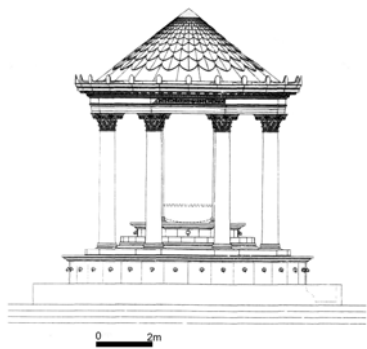

Fig. 136. Font de l'Agora d'Argos.
(GROS 1996: 427)

rodons. L'exemple més antic que correspon a aquesta tipologia és l'església de *Santa Maria della Rotonda* a Albano (NEUERBURG 1965: 65), que presenta una planta circular amb nínxols, inserida en una construcció quadrangular d'època de Domicià. Tot i que en un primer moment es presentà com una obra isolada, pertanyia a un complex termal molt més ampli. Els principals paral·lels que, segons els autors, poden evolucionar cap a la font localitzada a Tarragona, serien en realitat *tholoi* que cobrien els pous sacres. Els exemples que acompanyen aquesta teoria són el pou circular localitzat al fòrum triangular de Pompeia i, sobretot, el *tholos* de Marcel a Pozzuoli, que tenia una font circular al centre. També es troba un temple octàstil rodó que cobria un pou a Argos, el qual presentava una inscripció dedicada a les nimfes (NEUERBURG 1965: 67).

Però volem presentar una nova via interpretativa que neix de la relació d'aquesta font amb el seu entorn immediat. La proximitat de la font monumental de la UA 15 amb estructures clarament identificades com espais d'*horrea* i comerç ens fa pensar en una estructura de caire monumental destinada a embellir un recinte comercial: un *tholos macellum*.

Veiem, doncs, quins elements conformen un *macellum*. M. García ens presenta una definició, breu i concisa d'aquest espai indispensable en tota ciutat romana: *El macellum era un mercado alimentario habitual en localidades urbanas tanto de Italia como en las Provincias, en el que se vendían básicamente carne, pescado, especias y otros productos exóticos o importados. Estructuralmente, consistía en un espacio cerrado, a menudo rectangular, con hileras de tabernas y pórticos en torno a un patio central donde habitualmente se erigía un tholos o una piscina* (GARCÍA MORCILLO 2000: 266). Però l'autora que realment n'ha fet un estudi detallat i exhaustiu ha estat C. De Ruyt (DE RUYT 1983). Aquesta autora distingeix tres tipologies diferents pel que fa a les estructures centrals presents en els *macella*, entre les quals en destaca una del nostre interès: *macellum* amb *tholoi* centrals, de mida mitjana, que solien incloure en el seu interior una font o piscina, una estàtua, els dispositius de mesures pel gra i altres mercaderies i, fins i tot, *tabernae* (TORRECILLA 2007a: 637). El fet de trobar-hi una font obligava a comptar amb un sistema d'abastiment i de drenatge d'aquestes aigües,

tant de la font com de l'edifici en si, ja que en tenir un espai obert a l'interior, la pluja i altres líquids propis d'un mercat s'havien de derivar al sistema de clavegueram de la ciutat (DE RUYT 1983: 313-315, TORRECILLA 2007a: 637). Així doncs, podem observar que la ubicació d'una font en els *macella* era un fet molt comú.

Era un fet molt freqüent trobar fonts a l'interior d'aquestes estructures circulars que solien ocupar l'espai central de l'àrea descoberta dels mercats romans. Les estructures tipus *tholos* que caracteritzen nombrosos *macella* es varen difondre per les províncies en època d'August. Aquestes estructures no es limitaven a ser un simple "quiosc" al centre del mercat. Aquests *tholoi*, sense una funció realment definida, podien albergar des d'una font, passant per una escultura o espais de comerç. Aquesta indefinició pel que fa a la funció del *tholos* ha afavorit la varietat d'usos que en ell es presenten (DE RUYT 1983: 295). Tot i que la seva funcionalitat no està realment definida, la seva presència és signe de què l'edifici on s'insereix és un *macellum*.

Fonts en els *macella*

El *macellum* de Morgantina, Sicília, es presenta com un dels primers edificis que es construïren després de la destrucció de la ciutat al 213 aC. L'edifici consta d'un pati, d'uns 12 metres de costat, envoltat per un porticat. Als costats nord i sud s'obren diferents establiments comercials i en l'eix axial de l'edifici es va erigir el que es considera el primer *tholos macelli*, de sis metres de diàmetre. El *tholos* ubicat al centre dels *macella*, des d'època republicana, es considera element fonamental per identificar aquests edificis comercials. En el cas de Morgantina, segons P. Gros (1996: 452), el *tholos* presentava conduccions hidràuliques que demostraven que a l'interior de l'estructura hi hauria una font, fet que també ens confirma De Ruyt (DE RUYT 1983: 109-114). La posició central d'una font, dins del propi *tholos* o ocupant-ne el seu espai, és força freqüent, com il·lustren els casos d'*Ostia*, Roma, *Philippos*, *Paestum*, *Dougga*, *Sertius*, Timgrad, *Aeclanum*, *Sepino* i *Gigthis* (DE RUYT 1983: 313). De Ruyt planteja també la possibilitat que en aquestes fonts centrals fos on es conservés el peix viu per a la seva venda, com suggeriria, segons l'autora, l'expressió que apareix en una dedicatòria del *macellum* de Corint²³¹.

²³¹ CIL VIII 2, 125: Q(uintus) Corneliu[s] [Secu]ndus et / [Maecia Cornelius Secundus Maecianus] f(ilius) Q(uintus) Corneliu[s] / [Secundus f(ilius) Cornelia f(ilia)] L(ucius) Cleogenis / [macellum cum pi]scario et bilac[] / [] decurio[n]ibus D[.

Un altre exemple el trobem al conegut com a *macellum* de Livia, ubicat al cim de l'Esquilí i construït sota el regnat d'August, concretament l'any 7 aC. La planta de l'edifici presentava unes mesures de 80 m per 25 m, envoltat per un porticat i amb tres ales on hi havia negocis. Ubicada a l'eix axial de l'edifici, es va localitzar una font (GROS 1996: 453).

El *macellum* d'*Herdonia* (actual Ortona, Apúlia) és de planta trapezoïdal. Pel que fa al pati interior, aquest és de planta circular i pavimentat amb mosaic. Aquest paviment presenta traces d'instal·lacions hidràuliques (DE RUYT 1983: 165, GROS 1996: 459).

Pel que fa al *macellum* de *Gerasa*, situat aquest a tocar del *cardo maximus*, presenta una planta que l'ubica en la tipologia de *macellum* central. Datat a inicis del segon quart del segle II, presenta una planta octogonal, inscrita en un rectangle, i precedit per un porticat que facilitava la seva inserció en l'urbanisme de la ciutat. L'àrea octogonal central, a cel obert, presenta un paviment de grans lloses i una font central amb forma de creu inscrita en un octàgon i amb un pedestal al centre. En aquest pedestal hi havia una inscripció dedicada al benefactor que va pagar l'obra del mercat, *Ti. Iulius Iulianus Alexandros* (TORRECILLA 2007a: 572).

En el cas del *macellum* d'*Ostia Antica*, aquest es troba situat en una posició preeminent dins de la ciutat. Concretament, en l'angle on es troben el *decumanus maximus* i la *Via del Pomerio*. Situat sobre les restes d'una *domus* republicana, presenta una fase de remodelacions al segle II (DE RUYT 1983: 115-116). El pati central, amb una superfície de 28 m per 22 m, està pavimentat, en part, en marbre blanc. En el centre, tradicionalment lloc on s'emplaça el *tholos*, trobem una font rectangular de 4 m per 1,50 m i una profunditat de 0'55 m. Construïda amb rajol i coberta amb plaques de marbre, en el seu interior es va trobar una petita estatueta que representava un «putto» sobre un dofi (DE RUYT 1983: 120-122).

Els *macella* d'Hispania

Pel que fa als *macella* hispans, trobem diversos exemples on es localitzen estructures relacionades amb l'aigua al seu interior. Tot i que en realitat no trobem cap exemple peninsular que presenti específicament un *tholos*. Quan els *macella* hispans presenten una estructura central, aquesta té relació amb l'aigua (TORRECILLA 2007a: 620).

El *macellum*, d'època alt imperial, de la ciutat de *Baelo Claudia* (TORRECILLA 2007b: 466). Està datat entre finals del segle I i inicis del II (TORRECILLA 2007a: 308).

L'edifici del *macellum* es presenta dins de la ciutat en una posició preeminent, concretament a la cantonada sud-oest del fòrum, a tocar del *decumanus maximus*. L'edifici, la planta del qual es troba condicionada per la forma del solar, presenta unes mides de 30,40 m per 23,10 m. És un recinte rectangular envoltat per una columnata als costats oest, sud i l'extrem sud del costat est (TORRECILLA; 2007a: 285). L'àrea central del *macellum*, de planta ovalada, era pavimentada amb *opus signinum*. Sobre l'eix central de la zona oberta es va crear una estructura de 6,30 m per 3,95 m, recolzada directament sobre el paviment (DE RUYT 1983: 46), considerada una font, la forma de la qual reproduceix la planta del propi *macellum*.

El següent exemple es troba al *macellum* de *Caesaraugusta*, en la seva fase augustal, situat en les proximitats del fòrum de la ciutat, concretament al costat oest i prop d'una de les portes monumentals de la muralla. La planta presentaria unes mesures aproximades de 40-45 metres d'amplada i la seva àrea central, uns 20 metres d'amplada. En aquesta zona, just en el centre, degué existir una font, de la qual només s'ha conservat una conducció de plom (TORRECILLA 2007a: 423-424). Aquesta conducció alimentava la font amb aigua del riu Gállego, creuant l'Ebre per un pont-aqüeducte des d'un *castellum aquae* ubicat al marge dret del mateix riu (TORRECILLA 2007a: 425).

En el cas de València, concretament en el mur nord del *macellum* de l'Almoïna, es trobà adossada una font pública, donat que l'espai intern del *macellum* no permetia encabir-la (TORRECILLA 2007a: 642). El *macellum* de la Pia Almoïna se situava al costat oriental de la plaça del fòrum i està datat d'època altimperial. Amb unes mides de 17 m per 21 m, no permetia que en el seu interior s'ubiqués una font, però sí un pou, que garantia una reserva d'aigua (RIBERA, JIMÉNEZ 2012: 98-99).

A Còrdova també es troba un edifici que s'ha identificat com un possible *macellum*. D'aquest recinte comercial només se'n coneix una font de caràcter monumental. De base quadrada obrada amb lloses i amb una canal perimetral de 29 cm d'amplada, la base mesura 5 m de costat. Al centre de la base se situa un piló circular de 3,70 metres de diàmetre, també obrat amb blocs de pedra units amb grapes de plom. El receptacle superior, també circular, estava flanquejat per quatre columnes, en les respectives cantonades de la base, que probablement sustentarien un sostre. L'interior de la font estava cobert per un paviment hidràulic. Al centre s'hi ubicà un *labrum* de marbre del qual se'n va localitzar un fragment (TORRECILLA 2007a: 399-402). L'abastiment de la font estava garantit gràcies a l'*Aqua Nova Domitiana Augusta*, aqüeducte creat

durant el regnat de Domicià. Pel que fa als materials de la font, tant les columnes, realitzades en granit gris egipci, com la troballa en l'excavació de *sigillata* sud-gal·lica i hispànica, deten la font en un moment molt avançat de l'I o inicis del II (TORRECILLA 2007a: 403).

8.7 La font dels Lleons - Tarragona

Situació

Fig. 137. Àrea suburbana de Tàrraco en època republicana. El cercle vermell marca la ubicació de la font dels lleons. (MAR, et al. 2012: 181)

El riu Francolí, una de les fonts d'abastament d'aigua de l'*oppidum* ibèric i de l'assentament romà, no podia abastir totes les zones del creixent nucli de Tàrraco i el seu port. Un exemple de la millora de l'abastament hídric, vinculat a la infraestructura i necessitats de la zona portuària, es va descobrir durant unes excavacions realitzades entre els anys 1998 i 2000 a la part baixa

de la ciutat, en un solar a la intersecció entre els carrers Pere Martell i Eivissa. En aquest punt de la ciutat, es van descobrir les restes d'una font pública que s'alimentava de les aigües procedents de l'aqüífer subterrani de la ciutat, la coneguda com a font del Lleons. La seva situació en relació amb el port ens confirma que es construï com a sistema per garantir l'abastiment d'aigua d'aquest sector suburbà directament relacionat amb l'activitat portuària (MAR et al. 2012: 188). Les restes de la font se situen en el conegut com «camí de la Fonteta», un vial medieval que seguia el curs de l'antiga via romana d'accés a la ciutat. Els principals usuaris d'aquesta font van ser mariners, camperols i gent de pas que entraven o sortien de la ciutat (REMOLÀ, POCIÑA 2011: 183).

Fase 1

La primera fase constructiva se situa en època republicana, als entorns del segle II aC. En la primera etapa i com a conseqüència de l'escassa informació sobre l'ocupació en aquesta zona de la ciutat, només es pot afirmar que la construcció d'aquesta font responia a una necessitat d'abastiment mitjançant l'aprofitament dels recursos hídrics subterranis que oferia la ciutat en aquest moment (REMOLÀ, POCIÑA 2011: 183). La font havia d'oferir un aspecte com el que es passa a descriure: després de la regularització

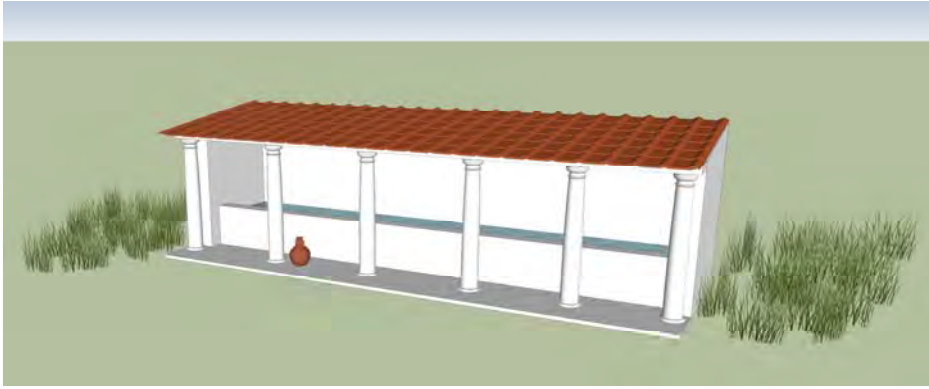

Fig. 138. Restitució de la primera fase de la font. Dibuix de l'autora.

del terreny, es va excavar una caixa a terra a la qual se li va construir un mur de tancament, que feia les

funcions de folre del front rocós, a través del qual brollava l'aigua del subsòl. A aquest mur de tancament se li van sumar dos petits murs perpendiculars, creant una planta en forma de U. El frontal de la font era un petit mur d'un metre d'alt, realitzat en maçoneria de mida petita, amb el qual s'aconseguia el tancament del dipòsit. Els tres murs, construïts en *opus quadratum*, presentaven les següent mesures: el mur nord, que formaria la paret de fons, mesurava 17,2 metres de llargada per uns 0,72 m d'amplada. Els altres dos murs, perpendiculars i situats als costats est i oest, mesuraven 4 metres de llargada i una amplada similar a l'anterior. Els murs occidental i oriental presentaven restes de revestiment en *opus signinum*, material característic de construccions relacionades amb l'abastiment i emmagatzematge de l'aigua. Aquest cobriment intern fou tapat parcialment per banquetes d'*opus caementicium* que pertanyen a una fase posterior. El mur de tancament, situat al sud, presenta una alçada, des de l'interior de la font, d'1,3 metres i la seva amplada és variable (entre 40 i 60 centímetres). Discorre en paral·lel amb el mur nord, a 2,30 metres. Aquest seria el punt per on s'extrauria l'aigua de la font. El paviment del recinte es va realitzar amb pedra del Mèdol treballada en forma de lloses (REMOLÀ, POCIÑA 2004: 56). La mida de l'estructura de la piscina, en aquesta etapa constructiva, li atorgava una capacitat d'emmagatzematge de 47.000 litres d'aigua. Les concrecions de calç localitzades a 1,08 metres d'altura en relació amb el paviment, van determinar que la font tenia un sistema per evitar que l'aigua sortís de la piscina. L'excés d'aigua acumulada era conduït gràcies a un paviment de lloses que la dirigia cap a una canalització obrada amb carreus. Cap a l'est de la font es van localitzar les restes d'una canalització realitzada amb lloses i excavada en el nivell geològic, que s'ha relacionat amb la distribució d'aigua de la font. Els materials arqueològics localitzats a l'entorn de la font, i que indicarien la datació d'aquesta primera fase constructiva, coincideixen amb els materials que daten la construcció de la segona fase de la muralla romana i el gran col·lector del carrer Apodaca,

que responen a la consolidació urbana de la ciutat de Tarragona durant el segle II aC (REMOLÀ, POCIÑA 2011: 185).

Les grans reformes posteriors, d'època imperial, van emmascarar aquesta primera fase tardorepublicana (segle II aC), però es creu que la font presentaria una façana formada per un pòrtic sostingut per columnes; les quals, com a conseqüència de la tipologia arquitectònica que solien presenta aquestes fonts, s'ha interpretat que serien dòriques (REMOLÀ, POCIÑA 2011: 183).

Per tant, estaríem parlant d'una font hel·lenística tipus *Krené* (POCIÑA, REMOLÀ 2002: 43). La tipologia de font que es troba representada en aquesta primera fase és força significativa. En aquest cas, es construí en el punt on brotava l'aigua de la terra, no hi havia cap sistema de canalització ni transport, per tant, és un exemple de *krené* de brollador. P. Gros ens dóna una descripció genèrica per aquest tipus de fonts d'origen grec: *le type le mieux représenté de la fontaine grecque est composé en effet d'un portique simple, sans colonnade supérieure, le plus souvent d'ordre dorique, sous lequel on accède au bassin, l'architecture enferme l'eau et offre dans le meilleur des cas un préau*

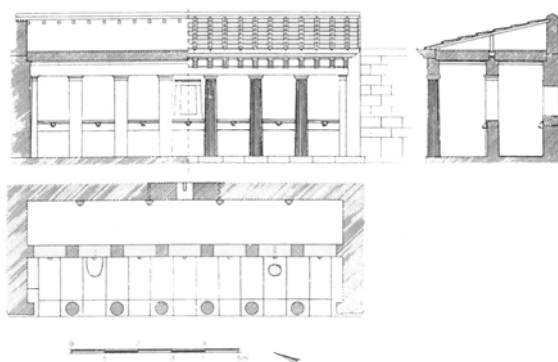

Fig. 139. Font Lalyosos, a Rodos. Font: (GROS 1996: 420)

à ceux qui viennent la puiser. Les exemplaires hellénistiques de Cyrène et Ephèse, de Ialisos de Rhodes et de l'agora-gymnase de Sicyone, fournissent de ce principe une éloquente illustration (GROS 1996: 420). La descripció que fa Gros de les fonts gregues més comunes és certament coincident amb la interpretació que els autors fan de la primera fase constructiva de la font.

Les principals característiques, és a dir, la columnata, l'espai intern per accedir al recipient de la font, la senzillesa de l'estructura, etc. són elements comuns i típics que es troben arreu on es localitza aquesta tipologia de font. A banda dels exemples citats per Gros, és evident que el nombre d'exemplars d'aquesta tipologia són molt nombrosos. Un altre paral·lel el trobem a la font *Klepsydra*, situada a la vessant septentrional de l'acròpolis d'Atenes. En aquest cas, el brollador natural es troba a major profunditat en el terreny, però els principis constructius bàsics són els mateixos. Similars son

l'*Enneakrounos*, o «font dels nou brolladors», ubicada al sud-est de l'àgora d'Atenes, i la font Pirene, a Corint, (TÖLLE-KASTENBEIN 2005:159-162). També una font, de cronologia romana, localitzada a la palestra de la ciutat de Perachora (TOMLINSON 1969: 195), la qual presenta un porticat amb sis columnes d'estil jònic (TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 168-170). Segons R. Tölle-Kastenbein, aquestes fonts amb porticat serien una evolució de l'arquitectura dels temples, així com també s'intueix l'arquitectura de la *stoa* i *il modelo del portico ha quindi improntato in maniera determinante le krenai greche a edificio* (TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 169).

Fase 2

La segona fase constructiva ens porta al període altimperial. Als entorns del segle I, i dins d'un context de reforma i procés monumental urbanístic general, la font es transformà i, gràcies als pertinents canvis, passà a adquirir l'aspecte d'una cisterna. Aquesta reforma respondria a una necessitat de preservar la higiene de l'aigua, sobretot tenint en compte que l'entorn urbà de la font presenta un període d'expansió urbanística i de grans projectes constructius. Amb la reforma viària d'època d'August, es definiren els accessos a la ciutat i la font, ara coberta, quedà inserida en un entramat viari que es féu més dens amb el pas del temps.

Fig. 140. Restitució de la segona fase de la font. Dibuix de l'autora.

Les restes de múltiples monuments funeraris indiquen que la font es trobaria situada a tocar d'una de les principals vies d'accés a la ciutat (REMOLÀ, POCIÑA 2011: 185).

L'element constructiu que caracteritza aquesta segona fase és un mur de façana, situat on anteriorment es trobarien les columnes del porticat de la font. Es canvia el concepte de font, transformant-la en un receptacle amb un accés ben definit al gran volum d'aigua. En aquest mur es disposaren tres brolladors amb forma de cap de lleó, que garantien la sortida de l'aigua. Situada on, per modulació, hauria d'haver-se situat un quart brollador, s'obrí una porta. Aquesta, elevada amb relació a la cota de circulació i amb unes mesures d'1,06 metres d'amplada i 1,50 metres d'alçada, coincideix, per cota, amb la banquetta interior

d'*opus caementicium* que s'ha esmentat anteriorment. Aquesta obertura practicada al mur respondria a la necessitat de facilitar l'accés a l'interior de la cisterna, i realitzar les tasques de neteja que en garantien higiene i salubritat. Les banquetes interiors, adossades als murs oriental i occidental, formaren un canal d'uns 1,20-1,30 metres d'amplada, cobert amb *opus caementicium*, situat entre el parapet tardorepublicà i el mur de tancament altimperial, que era el que recollia l'aigua i la dirigia cap als brolladors en forma de lleó. Al mateix temps s'ha especulat amb la possibilitat que les dues banquetes de *caementicium* fossin un sistema de reforç dels murs per sustentar un sostre de carreus formant una volta. El sistema de cobertura es demostra gràcies a la presència de la primera dovella i la filada d'imposta amb els marges d'arrencada de la volta. A més es va observar la forma semicircular del coronament del mur del límit oriental (POCIÑA, REMOLÀ 2002: 44). El principal canvi que caracteritza la reforma de la font, la coberta en volta, vindria justificada per la necessitat de garantir la salubritat de l'aigua i la neteja de la mateixa font. Es creà la coberta de volta per evitar la contaminació i, fruit d'aquesta alteració, s'instal·len els brolladors per facilitar l'ompliment de receptacles per a ús domèstic o artesanal.

Aquest nou model de font té una bona quantitat de paral·lels. Els investigadors que l'han estudiat en destaquen els següents: una font d'*Ucubi* (Còrdova), el sistema de cisterna que es va trobar al port de *Lepcis Magna* i també presenta similituds, però només en la seva estructura interna, a un dels *castella aquarum* de Pompeia (POCIÑA, REMOLÀ 2002: 44). Per la nostra part, volem presentar altres paral·lels que ajuden a il·lustrar aquesta fase de la font: a *Ostia Antica*, trobem un conjunt de sis fonts situades a

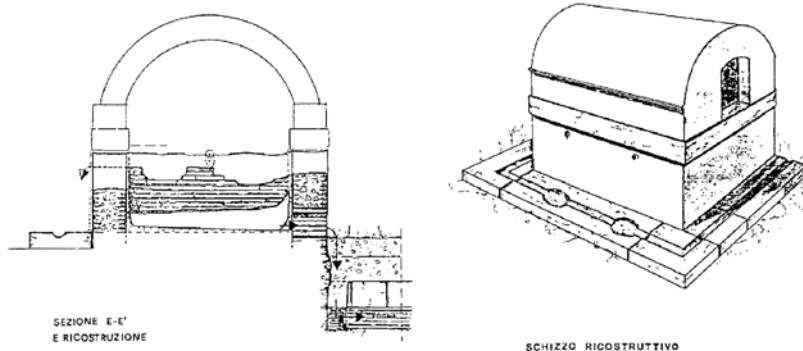

Fig. 141. Font “a baluetto” de la Regio II illa IX d’Ostia Antica. Font: (SCRINARI RICCIARDI 1996: fig 200)

l’entorn de la Regió II Illa IX. Es tracta de sis fonts “a baluetto” que servien per garantir aigua potable a dues grans *insulae*. Totes sis fonts presenten el mateix aspecte: envoltades

per tres dels seus costats per un sòl de travertí on s’ha treballat un canal pel qual s’escola l’aigua sobrant. En

aquest canal i, concretament el costat llarg que seria el frontal de la font, es localitzen dos encaixos per dipositar les àmfores o altres estris ceràmics per recollir l'aigua. Tant el revestiment interior com exterior és d'*opus signinum* blanquinós. Amb unes dimensions de 2,93 per 3,55 metres, aquestes fonts tindrien, cadascuna, una capacitat d'uns 5000 litres d'aigua. Han estat datades entorn al 123 dC (SCRINARI, RICCIARDI 1996: 114-115 fig. 198 a 202). Un altre exemple és el de la font Castàlia a Delfos, la qual presentaria quatre brolladors amb forma de cap d'animal i un petit canal que recollia l'aigua (TÖLLE-KASTENBEIN 2005: 27, 160-162).

Pel que fa als paral·lels dels brolladors aquests també són força abundants. Ja en la ceràmica grega, sobretot en les hídries, trobem representacions d'aquests brolladors (TÖLLE-KASTENBEIN 2005: fig. 82, 83, 84, 85). Un altre paral·lel, pel que fa als brolladors en forma de cap de lleó, el trobem en la font que es troba als peus del teatre d'Efes, a Turquia, tot i que la forma arquitectònica d'aquest últim exemple ens remet a la tipologia de font de la primera fase. L'estil de la cabellera dels lleons es troba també ben documentat en l'arquitectura de tipus funerari de les ciutats occidentals de l'imperi entre els segles III- I aC (MAR et al. 2012: 189).

Fase 2b

En el darrer quart del segle I dC, dos dels brolladors, el central i l'oriental quedaren obstruïts pels sediments de l'aigua. Aquest incident va provocar que només quedés en ús el brollador occidental, fet que es perllonga fins a finals del II - inicis del III. La prolongació en el temps de l'ús d'aquest únic brollador es demostra gràcies a l'estructura semicircular que en recollia l'aigua i que redirigia la sobrant cap a una claveguera de grans dimensions situada cap al sud-est (REMOLÀ, POCIÑA 2011: 187).

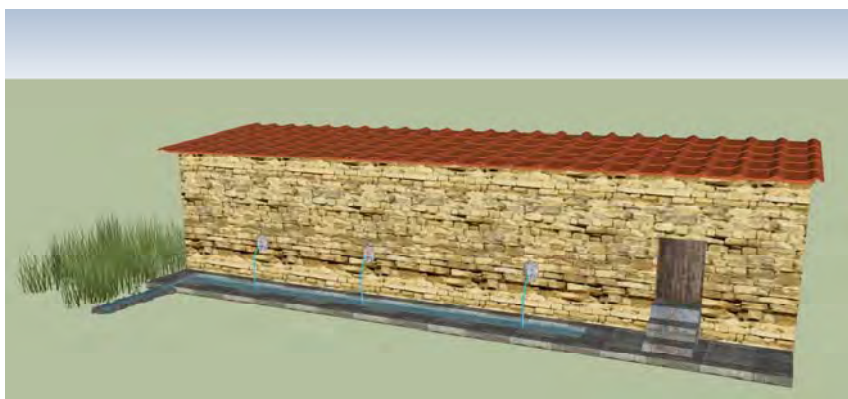

Fig. 142. Restitució de la fase 2b de la font. Dibuix de l'autora.

També es produí un canvi en la coberta de la cisterna, que deixà de ser de volta de carreus i passà a ser un sostre d'armadura de fusta i revestit

exteriorment amb *tegulae* i *opus signinum* a una vessant, com demostraria el fet que

s'afegeix una filada de carreus al mur de fons situat al nord (REMOLÀ, POCIÑA 2011: 187). A mitjan segle III, l'últim brollador també es col·lapsà i es practicaren forats a la façana per poder extreure l'aigua, ara ja de manera molt precària, mitjançant la immersió de recipients.

Fase3

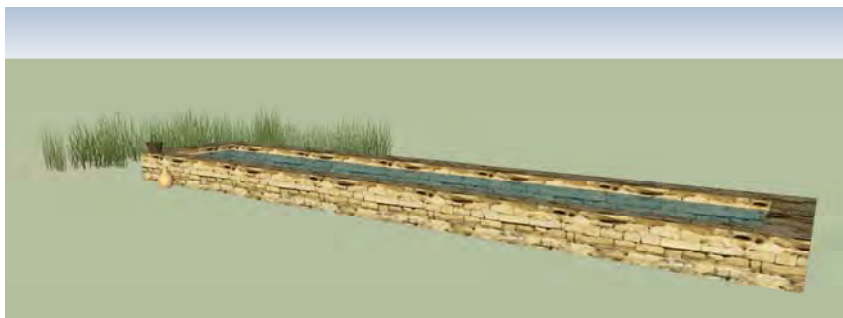

Fig. 143. Restitució de la tercera fase de la font. Dibuix de l'autora.

L'últim canvi sofert per la font arriba en època tardoantiga. En un moment no precisat dels segles III-IV, el sostre de la cisterna s'ensorrà sobre el

paviment i les runes no es retiraren. Gràcies a la immersió permanent dins aigua de les bigues i taulons que van formar l'estructura interna del sostre de la cisterna, aquestes s'han conservat (POCIÑA, REMOLÀ 2002: 45). Les restes del sostre van quedar dipositades sobre una gran capa de llims i sorra, fet que demostra una deixadesa en la neteja de la cisterna des d'un temps enrere, abans de l'esfondrament. Encara amb la problemàtica de la manca de manteniment, reflectida en la progressiva degradació de l'estructura de la font, se seguí utilitzant durant tota l'antiguitat tardana. A l'interior de la cisterna se seguiren dipositant sorres i restes orgàniques. En aquest moment, l'extracció d'aigua es realitzava mitjançant la immersió de petits recipients assistits per cordes des de la part superior dels murs, en els quals han quedat marques de fregament de les cordes. L'ús, pels materials ceràmics localitzats a l'interior i voltants de la font, es limita a l'etapa de l'antiguitat tardana, però el fet que el camí que voreja la font tingui el nom, en època medieval, de «camí de la Fonteta», sembla indicar un ús prolongat de la captació encara en aquesta època. La fase final, amb la piscina plena de llims i terres, es caracteritza per l'excavació de pous que aprofiten la riquesa hídrica de la capa freàtica, ja des d'un punt de vista privat (REMOLÀ, POCIÑA 2004: 65).

Context

La raó de la construcció d'aquesta font passa per constatar la problemàtica de l'abastiment d'aigua a la ciutat de Tàrraco. En època imperial es creen tant l'aqüeducte del Francolí com el del riu Gaià, però en època republicana l'abastiment es realitzava

gràcies a la captació d'aigua pluvial i a les fonts naturals del subsòl de la ciutat, la gran cova urbana. L'aprofitament d'aquest gran recurs hídric, que perdura avui dia, s'inicià ja en l'*oppidum* ibèric i en època republicana mitjançant pous i altres artefactes, com en el cas de la font dels Lleons. Aquesta font es presenta com una adequació arquitectònica d'un brollador natural, vital per al bon funcionament d'aquesta zona de la ciutat, caracteritzada per les estructures portuàries i posteriorment en habitatges privats pertanyents al suburbi de la ciutat (MAR et al. 2012: 189).

8.8 Nimfeu del *Collegium fabrum* – Tarragona

Situació

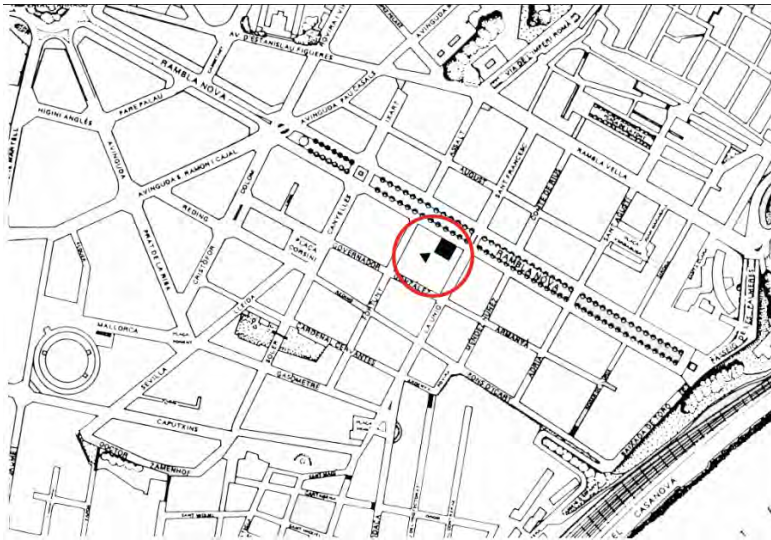

Fig. 144. Mapa amb la situació de les restes. (KOPPEL 1988: 9)

Entre els anys 1928 i 1938, durant el transcurs d'unes obres de reforma dels baixos d'un immoble ubicat actualment al número 64 de la Rambla Nova de Tarragona, es varen localitzar restes de murs romans, així com un gran nombre d'elements arquitectònics, epigràfics i escultòrics.

Durant les actuacions de l'any 1928 es va localitzar una inscripció i l'any 1929, moment en què prosseguiren les obres de reforma, es varen recuperar estructures arquitectòniques, així com altres materials epigràfics i escultòrics. Entre 1932 i 1938, prosseguí la troballa de restes arqueològiques d'època romana. L'estudi posterior de les restes escultòriques, dut a terme per E. Koppel va determinar una datació del segle II per a tot el conjunt de troballes. Les inscripcions trobades en aquesta zona foren estudiades per G. Alföldy. Unes últimes intervencions, dutes a terme els anys 2002 i 2003, no varen donar resultats positius pel que fa a restes d'època clàssica (MACIAS, et al. 2007: 164, f.686).

Les notícies arqueològiques de l'entorn

Hernández Sanahuja recollí la notícia de la troballa de parets ruïnoses en fer-se la fonamentació d'un nou edifici, i la localització de la inscripció RIT 435, estudiada i catalogada per G. Alföldy. L'estudi va ajudar a identificar que les restes del solar número 64 de la Rambla Nova eren part de la seu del *collegium fabrum* de Tàrraco. La inscripció, inscrita en una petita base, deixava constància de la donació d'un *horilegium* al *collegium fabrum* de Tàrraco (KOPPEL 1988: 34, MACIAS, et al. 2007: 94, f. 300)

En el número 66 de la Rambla Nova de Tarragona, segons dades recopilades per Hernández Sanahuja, es localitzà una paret de certa entitat, amb una orientació nord-sud i un seguit de restes associades. Entre aquestes restes, destaquen la troballa de ceràmica

romana, un fragment de marbre que es va identificar com un possible brollador o font i quatre monedes (una peça tardorepublicana, una moneda de Tiberi, una de Germànic i una de Claudi II). Les dades que es varen poder extreure, tot i la poca abundància de materials, atorga una cronologia, per a les troballes, entre el segle I aC i III (MACIAS, et al. 2007: 164, f. 687).

Del número 62 de la mateixa Rambla Nova de Tarragona es tenen notícies, novament recopilades per Hernández Sanahuja -l'any 1859- d'una troballa en fer-se els fonaments de la casa. Es localitzaren murs en molt mal estat, així com un capitell de pedra local. Les notícies orals esmenten que en obrir-se una rasa paral·lela a la façana de l'edifici del número 62 de la Rambla Nova, es va localitzar part un mur bastit amb carreus que conservava dues filades. Els materials localitzats en aquesta rasa eren ceràmiques nord-africanes (MACIAS, et al. 2007: 94, f. 298).

Hernández Sanahuja no és l'únic que va reunir notícies sobre aquest sector. Per sort els treballs arqueològics, tot i que no en extensió, ens han proporcionat noves dades. L'any 1988 es realitzaren tres sondejos de prospecció al solar número 5 del Carrer Unió. En aquesta treballs es localitzaren murs que -almenys un d'ells- podia tenir relació amb les troballes de l'edifici que feia cantonada amb la Rambla Nova, corresponent al solar número 62. Aquesta troballa va fer plantejar la possibilitat de què es tractés d'un edifici públic (MACIAS, et al. 2007: 97, f. 321).

Malgrat les minses restes localitzades, volem plantejar la possibilitat que ens trobem amb un possible conjunt unitari. Una seu de *collegium* solia tenir una certa entitat i les restes del número 64 de la Rambla Nova eren només una part de la seu. Creiem que totes les troballes descrites podrien tenir relació amb aquest edifici, donada la seva proximitat.

Identificació de l'edifici i la font

Les excavacions arqueològiques dels anys trenta van obrir una superfície de 8,82 m per 7,95 m i van arribar a una profunditat de 3,80 m. Es trobaren dos murs: els anomenats AB i CD, que presentaven una alçada màxima de 2,25 m, obrats amb petit carreuat (KOPPEL 1988: 11). El mur AB presentava una porta amb els brancals realitzats amb pedra calcària. Pel que fa a la zona on va quedar integrada la font, els murs presentaven restes d'estuc amb franges horitzontals de color verd i vermell, imitant el marbre. Aquesta decoració parietal es reproduïa, tant al mur on era adossada la font, com a la cambra annexa a aquest sector. La zona presentava una reforma, en la qual es va

tapiar la porta amb llindes de pedra calcària i, en aquesta reforma, es construï el nimfeu. Tot i que la zona que envoltava la font es va trobar ja molt destruïda segons Navascués - que va realitzar l'excavació- es podien reconèixer dues piles rectangulars de mida més reduïda que flanquejaven la font central (KOPPEL 1988: 11), tot i que no n'hi ha constància en cap planimetria; només ens resten les paraules de l'autor, recollides per E. Koppel.

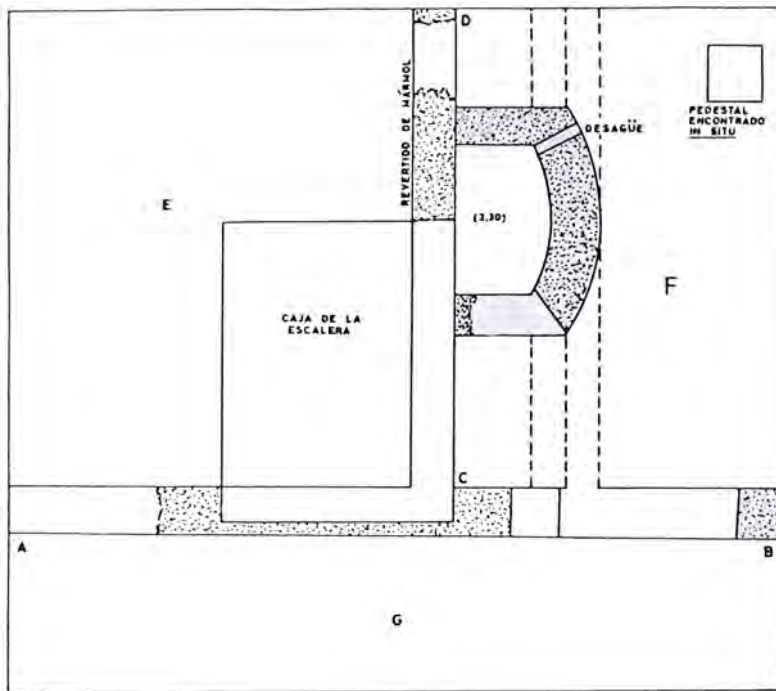

Fig. 145. Planta de les troballes. (KOPPEL 1988: 11)

Entre els materials recuperats durant l'excavació, es localitzaren nombrosos fragments de columna, que units a la disposició dels murs localitzats, va fer pensar que l'edifici tenia un peristil. La forma d'aquest peristil, segons E. Koppel (KOPPEL 1988:39) vindria condicionada

per la ubicació de la font

en un dels murs. La situació del nimfeu faria que ens trobéssim amb un peristil de tres braços coberts i un a l'aire lliure, configuració poc freqüent en el segle I, però sí molt usual al segle II, moment en el qual potser cal datar l'edifici, especialment atenent als elements decoratius recuperats, i datats en la seva majoria en el segle II (KOPPEL 1988: 39).

Els collegia ...constaban de peristílo, atrio y jardín, al igual que las casas particulares. Bancos como asientos de los asociados, triclinia donde celebrar banquetes y un altar para el culto a los dioses eran elementos indispensables de una schola (KOPPEL 1988: 42). El *collegium* era també un lloc de reunió, esbarjo i un espai on celebrar festes i banquets, d'aquí aquest espai de lleure dins de la seu.

En els últims anys, s'ha realitzat una revisió de les dades pertanyents a l'excavació d'aquest espai. L'any 2012, R. Mar, J. Ruiz de Arbuló, D. Vivó i A. J. Beltrán-Caballero (MAR, et al. 2012: 139-141), varen realitzar una nova proposta interpretativa de les restes

de la font localitzada en la intervenció al número 64 de la Rambla Nova de Tarragona. Mentre que les anteriors interpretacions situaven la font a l'interior d'un edifici, corresponent a la seu del *Collegium Fabrum*, aquests investigadors consideren que aquest artefacte hidràulic es situaria a l'exterior de l'edifici. La zona on es localitzaren les restes sembla mostrar dues fases constructives: la primera fase ens mostra, en una cota d'uns 3,80 metres sota el nivell de l'actual carrer, la ubicació d'un dels *cardines* de la ciutat republicana, prova del qual seria la troballa d'un col·lector central i de dos basaments de columna o pilastra que indicarien la prolongació d'un porticat que s'estenia davant de la *insula* que limita el carrer per la seva banda oest. Aquestes dues bases, de planta quadrada, serien la prova d'aquesta estructura (MAR et al. 2012: 141).

Fig. 146. Restitució segons les hipòtesis publicades a (MAR, et al. 2012: 140-141). Dibuix de l'autora.

En una segona fase, es construeix un edifici que privatitzarà part del carrer d'època republicana i que deixarà sense sortida el citat carrer. Un dels murs d'aquest edifici travessa en direcció est-oest el *cardo* a uns 8 metres del límit sud de la *insula*. En aquest mur es troba l'entrada del citat edifici, quasi a sobre de l'antiga claveguera. Al costat d'aquesta porta s'hi construeix, dins de la zona d'àmbit públic (el que queda del carrer) la citada font que tradicionalment s'havia atribuït com a part de la decoració d'un àmbit enjardinat de l'interior del *collegium* (MAR et al. 2012: 141). La datació d'aquest edifici, i per extensió de la font, ha estat situada entre la segona meitat del segle I dC i les primeres dècades del segle II dC (MAR et al. 2012: 141).

Tot i la divergència que suposa que la font no es trobi dins de l'àmbit del *collegium* creiem que aquesta neix gracies a la fundació de la seu col·legial. Podem fins i tot

plantejar que, donat que es va tallar el pas d'un carrer amb la construcció de la seu, els constructors podrien haver ofert una "compensació" a la ciutadania en forma de font pública, ornada amb una decoració escultòrica que fes evident el grau d'implicació a oferir una millora pública des d'una institució privada: un *munus*.

Els *collegia*

Les seus dels *collegia* romans, com a formes d'organització amb un ànim de permanència, es comencen a formar en època tardorepublicana, tot i que no va ser fins a època d'August que es definiren legalment. L'estudi arquitectònic d'aquestes seus és força complex, donada la seva varietat formal i la seva variada evolució al llarg del temps (SUBIAS 1994: 85-86). En època juliclàudia, són pocs el *collegia* que presenten un grup unit en base a la seva activitat laboral o cerimonial. El més destacat d'aquest moment són els *Tria Collegia: dendrophori, centonari i fabri*, que solien col·laborar amb els *uigiles* (SUBIAS 1994: 86).

Aquests *collegia* representen professions d'utilitat per a l'administració municipal i funcionarien com a grups de promoció municipal per atendre amb eficàcia els serveis públics. Com és ben conegut, aquestes organitzacions professionals també feien funcions funeràries per als seus membres, on també es tractaven fundacions, tramitacions testamentàries, donacions i gestió del capital dels membres. El terme *schola* està directament relacionat amb els *tria collegia* als quals ja hem fet menció, i entre els que volem destacar el *collegium fabrum*, per a l'estudi. Foren els primers col·legis autoritzats per l'imperi, donat el seu interès per l'administració pública (SUBIAS 1994: 94-95). La *schola* o seu col·legial ha de ser entesa com un local inserit dins de la trama urbana. És específic de l'organització col·legial i presenta característiques pròpies. No és tan rellevant la forma o disposició arquitectònica com el que en ella es localitza: allí s'exposaven imatges dels déus protectors de l'associació professional així com imatges dels emperadors²³².

²³² Com podem observar a l'estudi escultòric presentat per Koppel en diferents publicacions, entre les peces localitzades durant l'excavació, no relacionades amb la font, destaquen un bust amb cuirassa que s'ha interpretat com una possible representació d'Adrià. Un cap que representa Claudi, datat en el segle I, un cap de Minerva, com a divinitat tutelar dels artesans. També es trobà una representació del *genius collegii* representat amb vestit militar en relació amb la funció dels membres del *collegium* en l'extinció d'incendis. Gràcies a l'epigrafia també es tenen notícies de l'existència d'una escultura dedicada a la Victòria, erigida en alguna de les seus de la ciutat, tot i no poder discernir en quina. Aquest conjunt escultòric està directament vinculat a les funcions de l'edifici com a seu de la *schola* (KOPPEL 1986:13-14, KOPPEL 2006:118).

La funció de la *schola* dins de la ciutat era de caire honorífic i religiós, “*Es una sede de representación, de culto privado exhibido públicamente, a la vez que un depósito para los instrumentos litúrgicos y los bienes comunes*” (SUBIAS 1994: 95).

A partir del segle II, les *scholae* deixen de ser, específicament, un espai de culte per als seus membres i generen sales i entorns per desenvolupar activitats comunals (triclinis, patis amb porticats, espais de reunió i per a banquets i, lògicament, espais per al culte). La *schola* constitueix en tot moment la seu religiosa dels col·legis tradicionals, la majoria relacionats amb els serveis i celebracions públics. Situades dins dels entramats urbans, trobem exemples com els d'*Ostia Antica*, en els quals les seus s'adapten tipològicament a l'esquema de les *insulae* i alguns casos, fins i tot, s'adapten a la forma de casa amb pati porticat (SUBIAS 1994: 104).

Epigrafia

Cal fer esment, en primer terme, a l'epigrafia localitzada durant les excavacions. Gràcies a aquesta troballa, es va poder identificar quin tipus d'activitat es duia a terme a l'edifici. G. Alföldy, en el seu estudi epigràfic de Tarragona, ens explica que, ja abans de les obres que acabem d'esmentar, l'any 1860, es va trobar al solar de la casa núm. 3 del carrer Unió de Tarragona una petita base o pedestal que presentava una inscripció en la que es parla de la donació d'un *horilegium* al *collegium fabrum* de *Tàrraco* (RIT 435)²³³. Gràcies a aquesta inscripció es va determinar que l'edifici localitzat era la seu del *collegium fabrum* de la Tarragona romana.

Escultura

J. Serra-Ràfols (SERRA-RÀFOLS 1936) ens narra les circumstàncies de la troballa de les peces escultòriques: “*Fou casual com quasi totes les fetes a Tarragona, on cada dia és més necessària la formació d'un pla d'estudi orgànic de la vella ciutat. Que sapiguem ningú tingué cura de la vigilància d'aquests treballs, ni sabem exactament com aparegueren els objectes que anem a esmentar, ni si sofriren danys a l'ésser extrets barroerament de la terra. En una paraula, és una d'aquelles històries que emplenen de vergonya el patriota i l'arqueòleg. La data, estiu de 1929, explica moltes coses. Cal recordar que la vida de l'INSTITUT estava paralitzada en la seva acció externa. En fer-se unes excavacions en una casa de la Rambla de Sant Joan (ara del 14 d'Abril) entre els carrers de Fortuny i Unió, durant els primers dies del mes d'agost de 1929, es trobà*

²³³ Q(uintus) Murrius / Thales / horilegium / col(legio) fabr(um) d(onum) d(edit).

una cavitat limitada per una banda per un mur semi-circular i per altra per un de rectilini, i en aquesta cavitat diferents escultures de marbre, unes bastant senceres i altres molt fragmentades, gran nombre de fragments d'inscripcions molt esmicolades, fragments de vidre i ceràmica i ossos humans, entre ells un crani sencer. Donem aquestes notícies, extretes de les notes de premsa, amb totes les reserves del cas. Mn. Sanç Capdevila publicà en la seva Guia de Tarragona la fotografia d'un parell dels objectes trobats" (SERRA-RÀFOLS 1936: 114-115).

Com podem observar, tot i que la troballa fou casual i l'extracció dels materials duta a terme pels obrers, entenem pel text de J. Serra-Ràfols que les restes escultòriques es localitzaren a l'interior de la bassa de la font decorativa.

Pel que fa a l'anàlisi de la decoració escultòrica del nimfeu del *collegium fabrum*, recollim aquí l'estudi iconogràfic realitzat per E. Koppel. Les escultures es trobaren en la zona davant de la font i, segons E. Koppel, sense la possibilitat de saber a quin lloc de l'edifici corresponien (KOPPEL 1988: 40). Però, com ja hem citat a l'inici d'aquest apartat, algunes d'aquestes peces foren localitzades dins del receptacle de la font i, per tant, cal pensar que aquest conjunt tindria relació directa amb aquesta estructura hidràulica. No podem dir el mateix de les altres escultures. Algunes, però, a causa de la seva forma i característiques, van ser vinculades directament com a part de la decoració escultòrica del nimfeu: la nimfa dormida i el Dionís acompanyat d'un Silè, totes dues amb perforacions per fer passar conductes que les convertien en brolladors de la font. Tot i que aquestes dues peces han estat atribuïdes a la decoració de la font, no eren les úniques peces que decoraven aquest entorn: una, interpretada bé com una Victòria o una mènade, un *Heracliscos* i un Eros dormit també podien formar part de la decoració escultòrica d'aquest sector o del seu entorn immediat.

La nimfa dorment és una peça datada per Koppel dins del segle II. Esculpida en marbre blanc, té unes mesures de 30 x 67 x 32 cm. Actualment es conserva a la seu del

MNAT núm. inv. 12275. La figura representa una figura femenina jove que dorm, girada sobre el seu costat esquerre, sobre una superfície rocosa. El braç dret reposa sobre el pit i recolza

Fig. 147. Escultura de la nimfa dorment. MAC Tarragona. Fotografia de l'autora.

el cap sobre una elevació de la roca. La cama esquerra està plegada sota la dreta i totes dues cames queden cobertes per un mantell que, en part, queda sota del cos de la figura i la resta cau sobre el braç esquerre, en el qual es recolza la figura. El cap i l'espatlla dreta de la figura estan fracturats. Manca la vora inferior del plint, la mà esquerra, els dits del peu esquerre, part del recollit del cabell i una de les nanses de la gerra. La cara de la figura i la part frontal del pentinat també estan danyats. Aquesta figura, utilitzada com ornament de font, presenta un model molt comú en època romana. No s'ha de buscar un significat transcendent, tot i que la seva combinació amb la figura de Dionís, també present en la decoració escultòrica de la font, ens remet a una temàtica utilitzada des de l'hel·lenisme: el mite d'Ariadna. La figura de la jove adormida que trobem en aquesta font ens remet al moment en que Teseu abandonà Ariadna a l'illa de Naxos i com poc després la trobà Dionís acompanyat del seu *thiasos*. Paral·lels de la figura els trobem a Magnèsia, Tívoli, Museus Vaticans, Museo Nazionale Romano, Utica i Copenhague (KOPPEL 1988: 26-27), Cartago Nova (NOGUERA 1991-92: 179-182), 2 nimfes del teatre d'Itàlica (LOZA AZUAGA 1994: 271), Empúries (BALIL 1974: 409-410, KOPPEL, RODÀ 1996: 152). Alguns paral·lels dins de la decoració d'un *collegium*, els trobem a la Sede degli Augustales d'Òstia i al Caseggiato dei Triclini (CARRILLO 1995: 60).

L'escultura que representa a Dionís amb un Silè, també s'ha datat entorn al segle II. Esculpida en marbre blanc amb vetes grises, presenta les següents mesures: Cap: 0,165 m. Plint: 0,55 m de longitud per 0,42 m d'ample. La cama presenta 0,37 m de longitud. Actualment a la seu del MNAT núm. inv.: 12266, 12273, 12264. Aquest conjunt escultòric formaria part de la decoració de la font del *collegium fabrum* de Tàrraco. El cap amb barba d'un vell silè es la base sobre la que es recolza Dionís. Del braç esquerre de Dionís només n'ha quedat una part sobre l'espatlla de l'acompanyant. El silè tenia el cap alçat, mirant al déu. També es conserva un plint de forma ovalada amb els peus nus i creuats de Dionís, les sandàlies del silè i part de la cama esquerra de la divinitat. Entre les dues figures es troba una pantera amb la pota esquerra recolzada sobre el cap d'un brau. El brollador es trobava situat a la boca de la pantera, com es pot comprovar pel fet que el cos té el forat per passar-hi la conducció d'aigua. Malauradament però, el cap s'ha perdut. Trobem escultures similars al Museu Nacional d'Atenes, Museu de Cambridge, Museu de Florència, Leyden, Nàpols, Palestrina, villa Ludovisi de Roma, Museo Nazionale Romano, Museus Vaticans i Venècia (KOPPEL 1988: 21-23).

Fig. 148. *Heracliscos*. MAC Tarragona. Fotografia de l'autora.

L'*Heracliscos*, amb la mateixa datació que les dues peces anteriors, es va esculpir en marbre blanc de gra fi. Les mesures de la peça són: 0,94 m alçada i 0,55 m longitud del plint. Actualment forma part de la col·lecció del MNAT núm. inv. 12258. La figura del nen Hèrcules descansa el pes del cos sobre la cama esquerra, mentre que la cama dreta, molt separada, té el peu situat sobre l'ala d'un ocell que té al seu costat. El braç esquerre es troba lleugerament doblegat i es recolza sobre un tronc d'arbre davant del qual destaca la clava. El braç contrari devia penjar al costat del cos i amb l'altra mà agafava l'ala de l'ocell. El cos nu de l'infant es vesteix mínimament amb la pell del lleó, amb el cap de l'animal cobrint el cap del nen. La pell del lleó recobreix l'esquena de l'infant i envolta el braç esquerre. El petit

porta els cabells recollits sobre el front, i la resta del cabell cau en forma de rínxols sobre les espatlles, tapant-li les orelles i emmarcant la cara rodona. Possiblement es tracti d'una copia d'una creació romana que fusionà dos prototipus anteriors: l'*Heracliscos* amb la clava i la pell de lleó i el nen que ofega una oca. També podríem estar davant, no de la representació infantil d'Hèrcules sinó davant d'un Eros disfressat amb els atributs de l'heroi. Sigui qui sigui el personatge representat, la realitat és que la figura representa un motiu comú en la decoració de fonts i jardins d'època romana, encaixant perfectament dins de la decoració escultòrica de la font del *collegium*. L'únic paral·lel que s'ha localitzat d'aquesta figura es troba a Ginebra (col·lecció privada Barbier- Muller) (KOPPEL 1988: 20).

La figura de l'Eros dormit, també datada del segle II, formava part de la decoració escultòrica de la font del *collegium fabrum* de Tàrraco. La peça només es conserva de cintura en amunt. Falta la mà i part de l'ala del costat dret. El nen nu es troba estirat amb les ales esteses sobre una pell de lleó. El braç dret sobre el pit i l'esquerre aguanta el cap, inclinat cap a l'esquerra. Els cabells cauen fins a l'espatlla formant rínxols a les puntes.

És un motiu molt freqüent com a part d'una decoració d'una font, però apareix sobretot en contextos funeraris (KOPPEL 1988: 25-26 i 44).

Fig. 149. Eros dormit. MAC Tarragona.
Fotografia de l'autora.

Una altra de les peces relacionades amb la decoració del nimfeu o del seu entorn immediat és una figura d'una mènade, datada en època antonina. Realitzada en marbre blanc, només es conserva part de la figura (0,65 m d'alçada). Actualment al fons del MNAT Núm. Inv.: 12.272. La figura presenta el tors fracturat, concretament manca la meitat superior del cos a l'alçada del pit i

la punta del peu esquerre, tot el peu dret i el plint. La figura es representa "en moviment", recolzant el pes a la cama dreta, aquesta molt avançada respecte a la línia del cos. La cama esquerra, reforçant aquesta sensació de moviment, sembla que no toqui el terra. La figura femenina es presenta amb un llarg *chiton* amb *kolpos* lligat sota el pit. Es tracta d'una peça decorativa, de factura senzilla, que per la manera com vesteix la roba, podria tractar-se d'una deessa Victòria o el més probable, com a conseqüència de l'actitud «dansaire» de la figura, ens trobem davant de la representació d'una mènade. Els paral·lels que s'han localitzat es troben a Pèrgam i als Museus Vaticans (KOPPEL 1988:26-27).

Paral·lels

Presentem ara alguns exemples de *collegia* amb nimfeus o fonts amb presència de decoració escultòrica.

La *schola di Traiano*, a *Ostia Antica*, seu dels *fabri navales*. Amb una façana monumental, l'edifici comptava amb un pati amb peristil on es localitza un gran estany, llarg i estret, amb nínxols. Darrere de la zona del temple de la seu, on també es localitza un segon pati amb porticat i, en el mur de fons, es localitzà una font decorada amb l'escultura d'una nimfa (CARRILLO 1995: 31-32).

La *domus* dels *Seviri Augustali*, també a *Ostia Antica* amb una petit nimfeu decorat amb una escultura d'una nimfa dormida, molt similar a la del *collegium* de Tarragona (KOPPEL 1988: 42-43). Dins de l'edifici s'ubicà un ampli pati porticat amb un estany rectangular d'extremes còncaus i decorat amb l'escultura d'una nimfa. El pati presentava cambres en dos dels seus costats i al fons es localitza l'aula de culte, on també

hi havia escultures de divers tipus: personatges notables del *collegium*, escultures de l'emperador, etc. (CARRILLO 1995: 30).

La poca informació que ens ha arribat sobre l'estructura del *collegium fabrum* de Tàrraco ens deixa tan sols com a referència aquesta zona de l'entrada del recinte. En aquest cas ens trobem davant d'una font de carrer, molt possiblement complementada amb una decoració escultòrica (el brollador de la font podria ser la peça escultòrica de la nimfa dorment) que embelliria l'accés al recinte i al mateix carrer, essent un element útil i ornamental dins de la ciutat de *Tàrraco*, costejat pels membres del *Collegium Fabrum*.

8.9 Font Monumental de la zona del *Macellum* - Tarragona

Situació

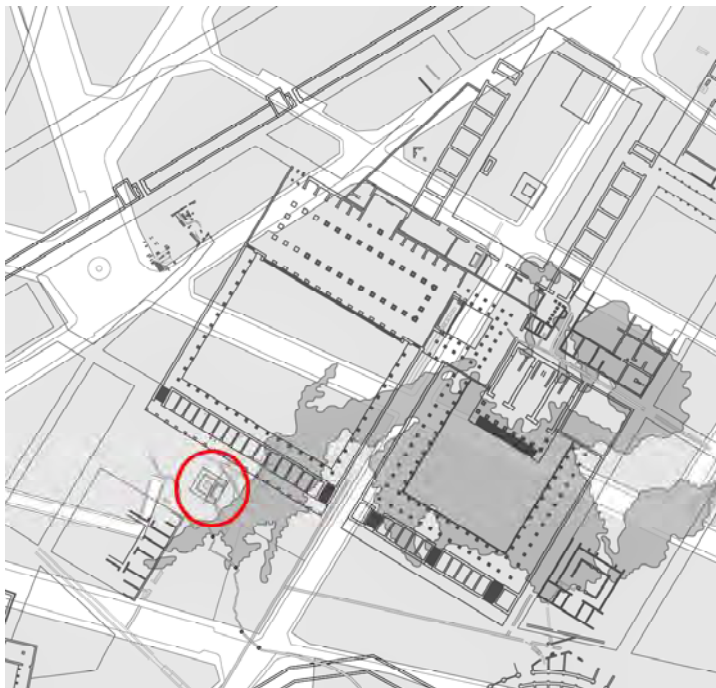

Fig. 150. Ubicació de les restes de la font en relació amb la plaça del fòrum baix de Tarragona. Font: (MAR et al. 2012: 187), retocat per l'autora.

El fòrum de Tàrraco es va anar construint a mesura que, en paral·lel, es produïa l'evolució de la ciutat. En època d'August es produí una gran revolució urbanística i monumental que va incidir en els espais estratègics i més representatius de la *urbs* romana. Entre aquestes grans transformacions es crearen dues plataformes bessones que limitaven amb el penya-segat que dominava el port de la ciutat. La nova plaça, presidida per la basílica jurídica i l'*aedes Augusti* en posició preeminent que substituï l'antic temple dedicat a Júpiter de la plaça republicana (MAR et al. 2012: 259).

L'orografia del terreny sobre el qual se sustentà el fòrum era notablement irregular, amb un fort pendent cap al costat sud. Aquest fet va obligar a crear unes estructures, en aquest cas un criptopòrtic, que sustentés i permetés la regularitat de la plaça on se situaren la basílica i l'*aedes*. Aquest criptopòrtic aguantava el porticat que decorava l'interior de la plaça, i darrere del porticat s'edificaren una sèrie de locals, amb accés des de l'interior de l'ambulacre porticat. Per sustentar aquesta filera de *tabernae*, s'edificaren una sèrie de construccions amb coberta de volta que les suportaven (MAR et al. 2010: 259).

Per altra banda, trobem una fila de *tabernae* que tanca la plaça del fòrum, a una cota inferior a la plaça, pel seu costat sud. En un moment cronològicament no determinat segons R. Mar (MAR et al. 2012: 256), les dues *tabernae* que coincideixen amb l'eix de la basílica jurídica patiren una transformació. Foren unificades amb la construcció d'un absis semicircular, del qual solament resta la seva fonamentació. Aquesta transformació s'ha interpretat com la creació d'una gran *schola*, en relació amb la qual es localitzaren

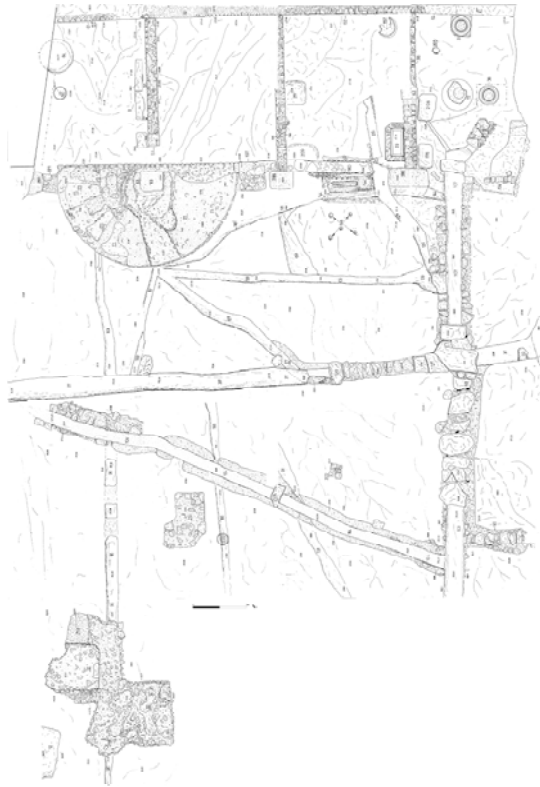

Fig. 151. Planimetria de les restes localitzades al C/ Gasòmetre, 32 de Tarragona. (MACIAS 1997)

dos busts: un de Tiberi i un altre de Neró Cèsar. Aquesta troballa escultòrica ha ajudat a hipotetitzar que l'espai funcionaria com una aula de culte imperial (MAR et al. 2012: 256).

Davant d'aquesta filada de *tabernae* es localitzà un complex sistema de canalitzacions que formarien part d'un porticat no conservat (MAR et al. 2012: 256). Davant del porticat s'estenia una plaça, interpretada com una zona pública de mercat (MACIAS 1997: 61), on en relació amb les conduccions d'aigua i altres restes que detallarem tot seguit, s'ha determinat que es trobaria una font monumental (MAR et al. 2012: 256).

La plaça

L'espai on s'ubica la font monumental, interpretada com una zona pública de mercat, ens situa en un espai estratègic i molt rellevant. Ja des d'època republicana, aquesta zona de la ciutat es troba lliure d'edificis i altres estructures i arriba fins al límit del penya-segat que domina el port de Tàrraco. Aquesta plaça, situada entre el fòrum de la ciutat i la muralla i la superfície de la qual va en lleuger pendent en direcció est fins arribar a la zona portuària, ha estat considerada com una zona comercial. En època d'August, i dins del programa d'obres monumentals de la ciutat, aquesta plaça fou retallada per situar, adossat al penya-segat, el teatre. Aquesta obra va suposar també el retall d'un dels trams de la muralla republicana, provocant una minva en superfície de la plaça però al mateix temps revaloritzant-la (MAR et al. 2012: 327).

Per altra banda, a inicis del segle I dC, es crea al costat sud d'aquesta plaça un edifici de caire religiós. Les restes localitzades es corresponen amb una gran cambra, amb una sola porta de grans dimensions flanquejada per dues semicolumnes adossades als laterals. La llinda presenta les marques del tancament, mitjançant una reixa metàl·lica i la cambra, les restes de paviment de grans lloses de marbre. Davant de la cambra, un gran

mur amb forma de U ha estat interpretat com el fonament d'una columnata que precedia l'edifici. Aquesta columnata, elevada sobre una plataforma, delimitaria un espai descobert davant del temple que es distancia en 20 metres del traçat de la muralla (MAR et al. 2012: 328). Aquest temple fou identificat com a dedicat a la *Tutela tarraconense* gràcies a una sèrie de troballes epigràfiques (RIT 54-55-56) (MAR et al. 2012: 329).

Pel que fa al costat de Ponent de la plaça, aquest es troba delimitat per un edifici identificat durant uns treballs arqueològics en un solar del carrer Caputxins número 23. Es localitzà un mur de façana de 60 cm de gruix i 35 metres de longitud, realitzat en *opus caementicium*. A aquesta façana, i d'idèntica tècnica constructiva, es trobaren adossats quatre murs que creaven una sèrie de cambres. Amb una datació de mitjan segle I dC, aquest edifici fou identificat com un *macellum* possiblement, l'evolució monumental de la zona de mercat d'època republicana (MAR et al. 2012: 328).

La revalorització d'aquesta esplanada s'explica per la situació estratègica que ocupà amb posterioritat a aquestes reformes. Per una banda, trobem que la porta principal de l'extrem nord del teatre, que es fa coincidir amb un dels *cardines* menors de la ciutat, queda en un dels extrems de la plaça. Durant la primera meitat del segle I dC, i com ja hem fet esment, es remodelaren les façanes perimetrals que envoltaven aquesta zona dins d'un programa de remodelació monumental de la zona del fòrum i dels seus entorns. La situació estratègica d'aquesta esplanada ha fet pensar que seria l'espai idoni per celebrar-hi litúrgies i processons que unien el fòrum cívic i el teatre (MAR et al. 2012: 327). Per tant, en època d'August, aquesta plaça es podria entendre com part del centre cívic de la colònia.

Les restes arqueològiques

L'any 1995, J. M. Macias va dirigir una excavació al solar número 32 del carrer Gasòmetre de Tarragona. Entre les múltiples troballes, de les quals ja hem fet menció en el nostre estudi, es localitzaren una sèrie de fonamentacions que tot seguit descriurem.

Aquestes estructures, identificades en la memòria d'excavació com basaments, estaven obrades de maçoneria de pedres petites i mitjanes de factura irregular i lligades amb morter de calç de coloració blanca (*opus caementicium*) (MACIAS 1997: 42). D'aquesta estructura en surt una canalització obrada a la roca que va a parar a un col·lector (MACIAS 1997: 61).

La zona on s'ubicaria aquesta estructura es caracteritzava per ser una plaça oberta, pública i en relació directa amb el *macellum*. Com destaca J. M. Macias -tot i reconèixer

que desconeix els elements presents a l'interior de la plaça- els *macella* es caracteritzen per la presència de fonts i estanys (MACIAS 1997: 61).

Aquestes restes, certament fragmentàries, han estat interpretades com una font monumental, relacionada amb la plaça pública i el *macellum* de Tarragona (MAR, et al. 2012: 256). L'aparent senzillesa amb la que s'ha restituït la font, sempre tenint en compte les escadusseres restes que han quedat de la mateixa, podria fer pensar en una simple font de carrer. Segons J. Richard (RICHARD 2008) si es localitzen restes d'una estructura on l'arquitectura i la decoració han estat tractades amb gran èmfasi, deixant en un segon terme l'aigua, ens trobaríem davant d'un nimfeu de tipus monumental ideat per garantir una necessitat estètica\propagandística. Per contra, una font que presenti una gran complexitat en el sistema d'abastiment hidràulic, i que prioritzi l'extracció d'aigua per sobre de la decoració o l'arquitectura, ens mostraria un arranjament hidràulic merament utilitari (RICHARD 2008: 274).

Hem de tenir present en tot moment que, donades les poques restes que han quedat de la font, aquesta podria ser més complexa i fins i tot, presentar decoració escultòrica o algun epígraf. No convé descartar cap opció i sí valorar les diferents possibilitats.

La font i el seu entorn

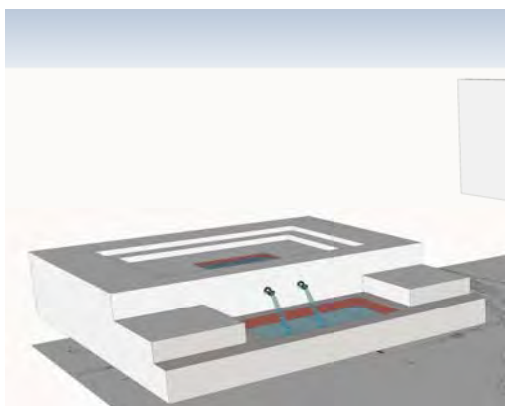

Fig. 152. Restitució de la font. Dibuix de l'autora.

La font i l'esplanada en la qual s'insereix queden delimitades per elements molt rellevants de la ciutat de Tàrraco: el fòrum, el teatre i el temple dedicat a Tutela. La font es presenta com un element propi de la plaça, no dependent de cap altre edifici i és precisament això el que la fa rellevant. Com ja hem dit anteriorment, aquesta esplanada s'ha considerat com espai idoni per a celebracions, litúrgies i processons, tal com succeïa a *Bilbilis*, on el teatre i el santuari de culte imperial eren units per un espai públic de circulació, o el cas de Mèrida, on el santuari de culte imperial es trobava en el mateix eix que el teatre (MAR et al. 2012: 338). Aquestes vies s'interpreten com espais processionals, vinculats a la veneració de la *domus augusta* (MAR et al. 2012: 338).

Però quin paper juga una font monumental dins d'aquest espai? Com ja hem referit en la introducció, l'època d'August fou un moment de gran esplendor pel que fa a la construcció de fonts públiques. La creació de grans espais de representació, on l'aigua

juga un paper fonamental és gairebé un clixé a les principals ciutats de l'imperi, i Tàrraco no n'és una excepció.

La interpretació que nosaltres fem de la funció de la font recorda molt a la finalitat dels grans estanys que se situen a l'entorn dels temples als fòrums de diferents ciutats. De la mateixa manera que en el cas d'Empúries, *Barcino*, Mérida o Luna, aquests grans dipòsits d'aigua fan una funció delimitadora de l'espai, la font situada en aquesta plaça cívica de Tàrraco ajuda a crear un espai lliure on es duïen a terme cerimònies litúrgiques relacionades amb la família imperial. La situació de la font, bloquejant el pas d'un dels carrers que conduïen a aquesta plaça, garantien que a aquesta, sobretot a la banda nord, només s'hi poguï accedir a peu. Cal recordar la ubicació, en aquesta mateixa plaça, del que s'ha interpretat com el *macellum*, per tant les mercaderies havien d'arribar per a ser venudes. Aquest accés queda garantit pel costat sud, on observem un carrer, entre el temple dedicat a Tutela, i el mateix edifici de mercat. Per tant, la hipòtesi presentada per R. Mar (MAR et al. 2012: 327) en la qual aquesta esplanada tenia funcions clarament representatives i litúrgiques, es veuria reforçada per aquesta última delimitació del seu entorn. La font garantiria que restés com un espai net i lliure, que garantia la possibilitat de desenvolupar els actes religiosos en un marc ben definit.

La tipologia i situació de la font ens recorden un espai que també hem analitzat en el nostre estudi. Es tracta de la font situada al *cardo maximus* de Mataró. La restitució presentada per R. Mar ens mostra una font de dos cossos, però té una aparença similar a la de Mataró i la seva situació i, creiem, que la seva funció, serien pràcticament les mateixes. Tots dos espais, situats en una cruïlla o en un carrer principal, garantien un entorn lliure, limitant l'accés de carruatges²³⁴ en les proximitats del fòrum de la ciutat, i embellint el propi entorn amb algun element escultòric o inscripció, per bé que no hem tingut la sort que hagi arribat fins als nostres dies.

A banda d'una possible funció utilitària, cal tenir en compte una funció molt important d'aquest tipus d'arranjaments hidràulics: és una referència (RICHARD 2008a: 221). Com ja es pot observar en les pintures que decoren les ceràmiques arcaïques, la font és un punt de reunió, una referència dins de l'espai de la ciutat. La situació d'aquestes fonts dins de l'urbanisme sol ser la d'un espai privilegiat, on la font es beneficia de

²³⁴ “En saillie sur celle-ci, elles réduisent, phénomène également classiques, la bande de roulement, et donc la circulation charretière” (BOUET 2012: 570). L'ús de les fonts com a delimitadors de l'espai urbà, queda de nou demostrat, tal com ens demostra, en aquest cas, el territori d'Aquitània estudiat per A. Bouet.

l'entorn i d'un bon accés i, al mateix temps, la plaça o carrer on s'inscriu, guanya en bellesa, estètica i, evidentment, aigua.

9. Conclusions

Les conclusions són el fruit del treball sistemàtic, són la resposta a la pregunta amb la que s'ha iniciat la recerca. En el nostre cas, no ens vam fer una única pregunta, sinó que ens plantejàvem quina seria la imatge, en un període determinat, d'una sèrie d'espais on l'aigua jugava un paper rellevant des del punt de vista sagrat i monumental.

L'home és el responsable de generar un paisatge religiós al seu voltant. Per aquesta raó, ni totes les fonts o brolladors són sagrats ni tot curs d'aigua es vincula a algun tipus de culte. És dins d'un entorn religiós on l'aigua passa a ser sagrada, en tant que aquesta es consagra a un ens diví o és considerada com el lloc on viu la divinitat. El paisatge religiós o sagrat s'interpreta com la distribució que fa l'home dels espais de culte. Aquesta distribució implica una relació directa amb la topografia, les vies, l'organització social del territori i l'elecció d'un espai on establir-hi un recinte de culte.

Pel que fa a aquesta distribució, en el cas d'un context rural, aquesta es torna, al nostre parer, més complexa. Els espais de culte en un entorn rural impliquen al mateix temps un punt de reunió per a la població dispersa, habitants dels *vicus* i altres comunitats o grups socials. Al mateix temps, implica la participació de l'aristocràcia local, en alguns casos com a sacerdots del culte. Aquests càrrecs religiosos, aconsegueixen que es refermi l'estatus de les elits sobre el territori i sobre la resta de població (HÄUSSLER; 2008:169-170).

L'aigua, dins d'un context romanitzat, no es considera en si mateixa un element al que dedicar un culte. L'aigua és un element propietat de la divinitat o l'espai on aquesta viu o es manifesta. Per tant és un vehicle, a través del qual es manifesta l'acció del déu o el mateix déu. Un cop analitzats els espais de culte del nostre estudi, podem determinar que la concepció romana de la natura, com element a venerar, en aquest cas l'aigua, es basa en el principi que aquesta natura ja ha estat "domesticada" per l'home. La natura, en el seu estat salvatge, no es correspon amb el concepte de *locus amoenus* que tant agrada als romans i per tant, interpretem que tot espai de culte dedicat a una divinitat amb lligams amb un element natural, ha d'estar d'alguna manera manipulat per l'home per poder desenvolupar un culte. Aquesta premissa pot semblar una contradicció, si prenem com exemple el text de Juvenal on critica l'arranjament arquitectònic que es va realitzar a la font dedicada a la nimfa Egèria a la ciutat de Roma. En aquest text, que ja hem citat en el nostre treball, l'autor fa evident el seu malestar en contemplar com s'ha transformat un espai natural i s'ha convertit en un santuari on el marbre passa a ser el protagonista. La

gran pregunta que ens plantejem és: realment, la font de la nimfa Egèria, era un espai “salvatge” tal i com diu Juvenal, o era un entorn de natura “domesticada”, com podria indicar el poc gust per les *silvae* dels romans? Creiem que el segon cas és el que realment s’ajustaria més a la realitat. Juvenal rebutja el marbre i l’aparença de temple de la font, fent evident que preferia una falsa natura com a l’entorn adequat per aquest espai de culte.

Volem destacar un altre fet que, creiem, resulta determinant a l’hora d’entendre un espai de culte on l’aigua juga un paper rellevant: cal distingir entre l’aigua que pertany a la divinitat i aquella que pot ser utilitzada a conveniència pels fidels. En el primer cas, i de la mateixa manera que succeeix amb els donatius a la divinitat²³⁵, el déu o deessa és el propietari de l’aigua, l’únic que en pot gaudir. Aquesta és la veritable aigua sagrada, aquella que pertany a la divinitat i que no pot ser tocada ni alterada per ningú. Per altra banda, i normalment de manera molt diferenciada, trobem aquella aigua a la qual pot accedir l’home. Aquesta aigua, bé arriba per un altre camí o és fàcilment distingible de la que pertany a la divinitat gràcies a una barrera o element que les separa (SCHEID; 2008: 624). Per exemple, un dels casos d’estudi que hem analitzat ens permet observar aquest fet. A Caldes de Malavella, podem distingir entre l’aigua que pertany a la divinitat, aquella que brolla dins de la capella i on molt possiblement trobaríem una representació de la divinitat. Per altra banda, trobem l’aigua que omple la *natatio* del recinte termal, la qual sí pot ser gaudida per part dels fidels i visitants del recinte termal. Aquesta aigua és el que ofereix el déu als fidels i a la que es pot tenir accés, mentre que l’aigua que brolla de la capella és la que pertany al déu, i ha de ser respectada.

Un altre exemple, arquitectònicament més complex, és el que trobem al santuari de Bath, a Anglaterra. En aquest cas, tot i que com ja hem dit ens trobem davant d’un recinte més complex, el principi és el mateix que a Caldes de Malavella. A Bath es distingeix entre la zona sagrada (el temple i les zones annexes amb la font, la qual només pot ser contemplada), espais estrictament reservats al culte, i la zona de les termes, on l’aigua es pot utilitzar per a activitats com el bany (SCHEID; 2008: 624).

És, al cap i a la fi, l’home el que decideix on es localitza un espai de culte. Evidentment els condicionants naturals actuen com element propiciador a l’hora d’ubicar un santuari o espai de culte. Però, en última instància, és l’home el que escollirà per diferents causes -tals com el control territorial, el contacte amb altres nuclis poblacionals, etc.- el lloc on s’establirà un lloc de culte. Donat que és l’home qui decideix on ubicar un

²³⁵ Veure l’apartat dedicat a les ofrenes numismàtiques.

espai de culte, entenem les paraules de Servili, quan ens diu que l'aigua canalitzada també es considerava sagrada (*Ad Aeneida*, XII, 139). D'aquesta manera es justifica una explotació de recursos naturals per facilitar el seu ús en l'àmbit religiós.

L'aigua, analitzada com element al voltant del qual s'articula un culte, juga un paper molt complex. Podem constatar que tots aquells espais on aquest element pren una rellevància de tipus cultural i/o simbòlica, és al mateix temps un referent que vertebrava el territori (HÄUSSLER; 2008: 169). Els espais de culte, molts cops condicionats per l'orografia, fan una funció secundària com a fites territorials dins de la xarxa viària, principal o secundària. És el cas de la Font de n'Horta, a la Torre de l'Espanyol. Aquest recinte presenta, al nostre parer, una ubicació molt significativa. Es troba situat en una de les vies de penetració del territori, la que uneix la zona del delta de l'Ebre amb la ciutat d'Ilerda i al mateix temps, es situa en un encreuament de camins que comunica amb la zona minera de Bellmunt del Priorat, ja explotada en època romana. Aquesta confluència de camins, juntament amb l'existència d'un brollador natural, són elements que ens predisposen per afirmar l'existència d'un espai de culte, on l'aigua jugaria un paper rellevant tot i que molt difícil de definir. Ens decantem cap a una vessant protectora (del viatge, de les mercaderies, de la pròpia seguretat dels viatgers, etc.) sense poder anar més enllà. Els materials localitzats a l'interior de la font, alguns d'ells de força valor (una làmina d'or i un bon nombre de monedes) ens fan pensar en un petit espai de culte dedicat a una divinitat protectora, garant de la seguretat.

Seguint amb els espais de culte, i la seva inserció en el territori, volem destacar el paper del santuari de Sant Aniol de Finestres. Aquest temple es presenta, sota el nostre parer, no només com un espai de culte, sinó com un element vertebrador del territori i més concretament, com un espai de reunió i socialització de la població dispersa. Tot espai de culte és, per defecte, un espai de reunió. En el cas del santuari de Sant Aniol, interpretem que es tracta d'un punt de referència en aquesta zona del territori de l'actual comarca de La Garrotxa. En els entorns d'aquest jaciment no s'han localitzat grans zones d'ocupació ni d'hàbitat, per tant hem de constatar el fet que aquesta seria una zona amb una baixa densitat de població. Aquest temple, que intuïm devia ocupar i substituir un antic espai de culte indígena, faria les funcions de lloc de reunió i contacte entre aquesta població disgregada pel territori. Podem hipotetitzar que aquest santuari seria un espai de coneixença, trobada, contacte i fins i tot comerç, amb l'espai sagrat com a teló de fons. En aquesta mateixa línia, situaríem el temple de Porqueres. Un espai de culte vinculat a un entorn natural, en aquest cas l'estany, que jugaria un paper religiós i a la vegada

vertebrador del territori i de la comunitat, aquest cop sí relacionat directament amb l'*oppidum* de Mas Castell.

L'establiment d'espais de culte plenament romans en el territori ibèric és un fet que cal analitzar amb cura. Es tracta d'un procés que s'inicià entre finals del segle II aC i inicis de l'I aC, consolidant les estructures romanes, lligat a un canvi en l'estratègia de control territorial, més directa (el gran canvi). La relació amb la població indígena i, sobretot, la influència que sobre ella exercí, tingueren com a conseqüència, entre altres, el fet d'establir sobre el territori un seguit de temples i construccions de tipus sacre.

El procés monumental, vinculat a l'aspecte religiós, tenia com a objectiu principal la romanització de les poblacions indígenes del nord-est català (BURCH et al 2010: 39). La veritat és que, si tenim en compte els exemples localitzats a la zona, el temple de **Kerunta* (Sant Julià de Ramis), el temple romà de Sant Aniol de Finestres, la reforma del santuari de la Neàpolis d'Empúries, la construcció del centre termal de Caldes de Malavella, el mateix temple de Porqueres, etc., podem observar com tots semblen presentar una cronologia similar, a l'entorn de l'any 100 aC. Evidentment no podem dir que fos un fet simultani, però sí que cal veure una tendència a establir els centres de culte, plenament romans, per tot el territori com una manera de crear una xarxa de construccions de tipus religiós cent per cent romanes que facilitessin la difusió del concepte romà de la religió.

El control del territori podria resultar més senzill si es feia des d'una òptica espiritual, apel·lant a la sacralitat i religiositat de la població indígena, des d'un punt de vista romà, una introducció de la manera de fer romana sense resultar agressiva. Si Roma tenia una habilitat era la de mostrar respecte pels cultes indígenes, acostant-los cap als romans a través del sincretisme entre divinitats, rituals i espais sagrats dels indígenes cap als mateixos elements romans, es a dir la *interpretatio* romana.

Per altra banda, si la supervivència o creació de nuclis d'habitat va estar condicionada per possibles pactes o negociacions amb l'elit indígena, implicada en el procés d'integració al model romà, no caldria pensar en què aquest sistema també hauria inclòs l'elit religiosa? Els cultes, la religió i la classe social vinculada a aquests, des de sempre, han tingut un pes important en totes les societats, per tant, cal pensar que la introducció ja no dels cultes sinó dels espais dedicats ja des d'una òptica plenament romana, també fou fruit d'una entesa i d'una interacció entre l'elit religiosa i el contingent romà.

Dins del nostre estudi, també hem tractat espais amb un impacte major no només a nivell simbòlic, sinó a nivell estructural. Es tracta d'un espai que per la seva rellevància, no només generà un espai de culte, sinó que va arribar a vertebrar tota l'estructura d'una ciutat: la cova urbana de Tarragona. Es tracta d'un element natural que, pel seu alt valor (estratègic, d'abastiment, etc.) molt possiblement conegut des de l'establiment ibèric de *Kesse*, genera tant espais de culte, com la fundació del nimfeu ubicat al carrer Colom de Tarragona, com també tot un seguit d'espais que aprofiten aquesta gran acumulació d'aigua per finalitats més mundanes o de caire monumental i propagandístic. Aquesta gran massa d'aigua subterrània va facilitar la creació de diferents elements que afloraren als entorns i a l'interior del nucli urbà de Tàrraco. No podem deixar passar l'ocasió de refermar, arrel d'aquest exemple particular, el nostre argument que l'estructuració i ubicació de certs elements arquitectònics de rellevància, com pot ser el cas del temple capitolí del fòrum de la colònia de Tarragona, podrien deure la seva ubicació a aquest fenomen natural.

Un dels casos d'estudi presentats en el nostre treball, concretament l'espai sacre localitzat al carrer Colom de la mateixa ciutat de Tarragona, creiem que presenta certs vincles amb aquesta gran cova urbana. Tot i les poques dades materials que es localitzaren al moment de la seva excavació, la troballa de dues inscripcions amb referències a les nimfes ens dóna alguns indicis per poder hipotetitzar que es tractaria d'un espai de culte dedicat, a priori, a aquestes divinitats sense poder descartar cap altra divinitat major. El fet que aquest espai es trobi en les immediacions de la cova urbana i que estigui obrat en el subsòl de la ciutat fa molt possible que tingui relació directa amb aquesta gran massa d'aigua. També cal recordar que aquest espai, com a conseqüència de la complexitat, profunditat i la seva situació (al centre urbà de l'actual Tarragona), no va poder ser excavat en la seva totalitat, fet que ens fa suposar que es tractaria d'un espai molt més complex del que fins ara coneixem.

Segons la classificació que féu Neuerburg l'any 1965 sobre els nimfeus d'Itàlia, el localitzat al carrer Colom de Tarragona es correspon amb la categoria de *ninfei a grotta e camere intagliate nella roccia* (NEUERBURG; 1965: 31-39). Un dels exemples utilitzats per l'autor per il·lustrar aquest tipus d'espais és el conegut com l'accés als inferns de la vil·la Tiburtina d'Adrià. Era una cova natural manipulada i retocada, les parets de la qual estaven pintades de manera que semblessin la roca natural (NEUERBURG; 1965: 37). Aquesta tipologia de nimfeu s'inspiraria, segons Neuerburg, en un retorn al concepte sacre de la cova, potenciat per la popularitat del culte a Mitra, i

no es troba més enllà del segle II dC (NEUERBURG; 1965: 38). En el nostre cas d'estudi, podem dir que els materials de reblliment d'aquest espai de culte ens situen al segle V dC, moment de l'abandó definitiu de l'espai.

En el nostre estudi hem dedicat un espai a parlar del pou Cartanyà, localitzat a Tarragona. La seva característica principal era la de la troballa que es produí en buidar el seu contingut. Es localitzà un dipòsit de peces de bronze, relacionades amb els sacrificis rituals d'algun temple o espai de culte proper. El dipòsit d'aquestes peces no era ni accidental ni de caràcter votiu, sinó protector. La relació entre les peces de bronze i el pou Cartanyà no es limitaria, segurament, al moment en què s'amagaren les peces per tal de protegir-les de saquejos. No ens trobem davant d'un cas aïllat en el que un pou o cisterna serví de refugi o lloc de protecció d'una peça ritual o de culte. Podem hipotetitzar que el lloc d'amagatall de l'aixovar ritual de bronze del pou Cartanyà era, al mateix temps, una estructura hidràulica vinculada amb els rituals de sacrifici en els quals s'utilitzaven els estris de bronze ja esmentats. L'aigua era de vital importància en aquestes celebracions, ja que la purificació dels estris, els sacerdots participants i executors i, fins i tot, el mateix animal sacrificat amb aigua abans i/o després del ritual, era un acte indispensable.

L'altre cas que hem tractat en el nostre estudi és el del santuari de la Neàpolis d'Empúries. La primera fase del santuari ens mostrava una àrea sagrada, amb un temple i un pou sacre. El culte s'inicià als entorns del segle V-IV aC, davant de les muralles del costat sud de la Neàpolis. A finals d'aquest segle, una sèrie de reformes en el sistema defensiu de la ciutat provocà l'obertura d'una porta entre dues de les torres de la muralla. L'espai sacre fou respectat per la reforma, deixant-lo fora del recinte mural de la ciutat. L'aigua i la necessitat d'abastir-se de la mateixa són una constant en la vida útil d'aquest santuari. Amb cada reforma, s'amplien els mitjans per aconseguir i emmagatzemar aquest element, així com també ens trobem davant d'elements relacionats amb l'aigua que responen a les noves necessitats del santuari a mesura que aquest es transforma.

Fou al segle II aC, que el santuari s'integrà dins de l'espai urbà i fou en aquest moment quan es realitzaren noves obres que transformaren la concepció d'aquest espai. La construcció d'un porticat, interpretat com un *abaton*, espai fonamental per al desenvolupament dels cultes relacionats amb la medicina, i que no eren espais exclusius dels *Asklepeia*, com ja hem explicat amb més detall a l'apartat dedicat al santuari emporità. És en aquests porticats on els malalts esperaven i vivien, buscant la curació gràcies a l'acció del déu, mitjançant múltiples fórmules ben establertes (MAR, RUIZ de ARBULO, 1993: 182). Aquí s'hi ubicà un receptacle, un *labrum*, que recolliria part de

l'aigua del porticat i servia per a la purificació prèvia al procés de curació mitjançant la *incubatio*. L'*abaton* o porticat formava part del recinte sacre i, per tant, era necessari purificar el cos del fidel abans d'accedir a la divinitat, aquest cop mitjançant el somni que proporcionaria com a resposta la curació.

A aquest element arquitectònic se li uneix la cisterna de quatre cossos ubicada davant dels temples M i P, com a sistema de captació i emmagatzematge de l'aigua. La freqüentació del santuari i un nombre elevat de fidels faria necessària una gran quantitat d'aquell líquid per garantir les purificacions i libacions del recinte. La gran cisterna, situada als peus dels dos petits temples, era garantia d'un subministrament molt necessari pel bon funcionament del santuari i totes les activitats que allí s'hi duïen a terme.

Vinculada a aquesta cisterna, trobem la font de l'entrada al recinte. Pel que fa a aquesta font, funcionaria com un *perirrhanterion*, un pila d'ablucions necessària per la purificació prèvia a l'accés a tot el recinte sacre.

El segon apartat del nostre estudi es centra en els espais de caire termomineral. En relació a aquests establiments, comprovem que en època romana són una constant que s'estableix al llarg de la xarxa viària, principal i secundària, de tot l'imperi. Aquest tipus d'establiments, les *Aquae*, juguen diversos papers: evidentment el primer i potser més evident, és el de ser un recinte per al bany. Els recursos naturals, en aquest cas les aigües termals, són un bé molt preuat i utilitzat ja amb anterioritat a l'època romana. Però és amb l'arribada del contingent romà que veiem una veritable explotació d'aquest recurs sobre el territori. En segon lloc, i com a conseqüència de les peculiaritats del líquid elemental, aquests establiments funcionen com un espai de culte, tal com demostra la troballa d'epigrafia, ofrenes i altres objectes que es poden relacionar directament amb els processos culturals duts a terme al seu interior. Una tercera característica que considerem molt interessant és la situació estratègica que acostumen a presentar aquests espais. Molts cops un es planteja si la xarxa viària imperial va condicionar el seu traçat per tal de "situar sobre el mapa" aquest tipus d'establiments. Molt possiblement sigui la unió de dos factors que intenten aprofitar-se l'un de l'altre: els brolladors naturals eren un element molt preuat, i al mateix temps la seva explotació devia reportar molts beneficis al fisc. Atès que les fonts no es poden desplaçar, és la via la que s'adapta. Per altra banda, era fonamental que, per poder-los explotar, aquests estiguessin en un espai ben comunicat, proper a una via de comunicació que en facilités l'accés. Creiem que la conjunció de necessitats és el que fa que els espais coneguts com *Aquae* normalment es trobin en eixos de comunicació importants, constatant una relació simbiòtica entre aquests dos elements.

En els dos casos presentats en el nostre estudi també observem que les *Aquae*, a banda de ser espais de gran freqüentació i interès: com espais religiosos, de lleure i salutífers, també funcionaven com centres vertebradors del territori. En tots dos casos, ens trobem davant del que es coneix com *civitas sine urbe*, demostrant que un recinte d'aquestes característiques podia tindre prou entitat com per ser en si mateix un centre administratiu equivalent a una ciutat entesa a la manera tradicional. Això demostraria la importància d'aquests espais com pols d'atracció de la població de l'entorn i centre de contacte amb gent forana. La parcialitat de les restes trobades, i la manca de possibilitats de realitzar grans excavacions en extensió ens deixa amb l'única possibilitat d'extrapol·lar les dades a altres exemples per poder entendre el funcionament d'aquests centres. Si bé és cert que amb un major coneixement de les restes podríem afinar més en la nostra recerca, les actuals troballes ens permeten hipotetitzar sobre el funcionament d'aquests centres. Les funcions administratives i de caire jurídic es devien desenvolupar en espais d'ús públic adjacents a aquests grans recintes termominerals, donat que, tot i no haver-hi una ciutat habitada, sí hem de pensar en una població dispersa sobre el territori que requeria d'espais per desenvolupar la vida pública en comunitat. Per tant, i tal i com alguns elements localitzats en les excavacions ens semblen acreditar²³⁶, estaríem davant d'uns centres creats al voltant d'un element natural, com és un brollador termal, que acaben desenvolupant tot un sistema urbà al seu voltant.

Dins del nostre estudi cal destacar espais on, havent-hi indicis d'un culte a les aigües, no s'ha localitzat cap estructura que actuï com a contenidor o distribuïdor de l'aigua. Els dos casos tractats en aquest estudi, que s'adapten a aquesta descripció són els temples de Sant Aniol de Finestres i de Porqueres. Tots dos espais tenien un tret comú: l'aigua es trobava present en el seu estat natural, però també a través del temple que vincula aigua i la divinitat que antropomorfitza el numen. En el cas de Sant Aniol, trobem un curs d'aigua subterrani, que aflora a molt poca distància del temple. Pel que fa al de Porqueres, igual que l'acròpoli d'Ullastret, es trobaven en la zona d'influència directa d'un estany i llac, respectivament. I quin millor exemple del poder de l'aigua que deixar que aquesta es mostri en el seu estat natural.

Un altre exemple d'espai on l'aigua tenia un paper fonamental es troba en la font de N'Horta, al municipi de La Torre de L'Espanyol (Tarragona). Aquest espai sí que

²³⁶ La inscripció localitzada a Caldes de Malavella ens demostra, amb la fórmula final del seu epígraf (*Loco Dato Decreto Decurionum*), que existia una comunitat ben organitzada i sota les fórmules legals romanes, que decidia sobre aquest espai i el territori. Per profunditzar sobre aquesta discussió, veure el capítol dedicat a aquest jaciment.

presenta una adequació arquitectònica, avui dia perduda per una remodelació moderna, però en la qual es conservaren vestigis del culte romà. En aquest cas, l'aigua es canalitza i s'emmagatzema en una bassa a l'aire lliure, dins de la qual es trobaren dispositats monedes, altres metalls (una làmina d'or, eines relacionades amb el treball agrícola) i ceràmica romana i ibèrica, considerats tots aquests, dipòsits votius.

Passem a analitzar el tipus d'epigrafia que s'ha localitzat en els diferents espais inclosos en el present estudi. Possiblement, el cas de Caldes de Montbui sigui el que més s'ajusta als paràmetres de l'ús de l'epigrafia en espais termals de tipus salutífer que hem presentat prèviament. En un dels seus epígrafs trobem una fórmula molt poc freqüent: *Apollini/ M(arcus) Fonteius/ Nova [ti]a[nus ?] / Consul(to)* (IRC; I, 33). La fórmula *consulto* fa referència a la consulta que el dedicant fa a Apol·lo i especifica que el déu, que en aquest cas mostra la seva vessant oracular, li indicà el camí del guariment (DÍEZ de VELASCO; 1998: 130). Apol·lo sembla ser el principal déu al qual s'atribueix la tutela de les aigües de Caldes de Montbui. En una segona inscripció, *Apollini/ Sancto/ L(ucius) Vibius/ Al(cinous)* (RIT, I, 35), es parla de la «santedat» del déu, sense cap fórmula o indicatiu que ens porti a identificar la possible causa de la donació del vot, més enllà de la fe envers al déu. La següent inscripció ens indica novament un exvot de gratitud envers el déu, sense cap altra referència o fórmula que indiqui res més enllà de la fidelitat pel déu: *Apollini/ L(ucius) Minicius/ Apronianus/ Gal (eria tribu) Tarrac(onensis) T(estamento) P(oni) I(ussit)* (RIT, I, 34).

Les següents inscripcions de Caldes de Montbui ens mostren una fórmula molt comuna dins dels centres termals mineromedicinals o de caràcter curatiu. La inscripció dedicada a Isis: *P(ublius) Licinius Phi/ letus et Lici/ nia Crassi Lib(erti)/ peregrina Isidi/ v(otum) s(olverunt) L(ibens) M(erito) Loc(o) Ac(epto)/ P(ublice,-o) A. RE. Pub(lica)* (CIL, II, 4491). Una inscripció dedicada a Minerva: *Cornelia Flo/ ra pro Philippo/ Minervae/ V(otum). S(olvit). L(ibens). M(erito)* (IRC, I, 37). La inscripció a la Salut: *S(aluti) S(acrum o Sanctae)/ C(aius) Troc(ina) Zo/ ticus/ V(otum). S(olvit). L(ibens). M(erito)./ (hedera)* (IRC, I, 38). I per últim, una inscripció a un déu no identificat: *[---]/ Q(uintus) Cassius/ Garonicus/ A(nimo) V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito)* (IRC, I, 39). Aquests quatre epígrafs presenten una fórmula de la qual es contemplan múltiples variants. Aquesta fórmula fa expressa referència a un pacte entre el fidel i la divinitat: *V(otum) S(olverunt) L(ibens) M(erito)*. Aquesta fórmula votiva és molt comuna i l'ordre més freqüent és *votum solvit, solverunt* o *solvere libens merito (vslm)*. És la més comuna dins del territori peninsular. Però també podem trobar diferents ordres dins de les paraules

de la fórmula, fins i tot, dins d'un mateix espai termal. Aquest és el cas de Baños de Montemayor, on trobem moltes versions de les formules: *v.s.l.m.*, *v.s.l.a.*, *v.l.a.s.*, *v.a.l.s.*, *l.v.a.s.*, *l.a.v.s.* i *v.a.l.m.* El significat és el mateix, tot i que l'ordre sigui divers. Un altre tipus de fórmula, molt comuna en l'epigrafia localitzada en centres termominerals és *pro salute*, que és indicativa d'un vot en benefici de privats. La fórmula *pro salute* s'alterna amb la de *sacrum*.

Per altra banda, l'epigrafia localitzada a Caldes de Malavella, la qual sempre s'ha considerat com una evidència del culte a Apol·lo, no presenta les fórmules que evidencien una relació entre el guariment, les aigües i la divinitat. *Apollini/ Aug. Ho/ nori Mem/ oria eque L./ Aemili L. Fil./ Quir. Celati/ Ani Porcia/ Festa Fili/ / Karisimi/ L.D.D.D* (IRC, III, 8). En realitat és una inscripció dedicada a un difunt on es fa menció a la divinitat, per tal de superar la pèrdua d'un ésser estimat. És, al mateix temps, una inscripció honorífica i funerària. Un dels elements més interessants, a banda de la menció a la divinitat de l'espai, és la seva fórmula final: *L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)* que ens remet a l'estatut jurídic de Caldes de Malavella en època romana, la discussió del qual es pot trobar en aquest mateix estudi, dins de l'apartat dedicat a les *Aquae*. Tot i no ser un epígraf directament relacionat amb el culte a les aigües que es duia a terme al recinte termal, creiem que la divinitat escollida, Apol·lo, podia tenir rellevància i certa relació amb l'aigua.

Les inscripcions localitzades en espais de culte ens porten també a parlar d'Empúries i, més concretament, del santuari de la Neàpolis. La inscripció localitzada a l'entorn del santuari de la Neàpolis no era un epígraf votiu, però ens dóna dades realment útils per poder entendre l'evolució del recinte sacre. Es tracta d'una inscripció bilingüe, redactada en llatí i grec, amb el següent text restituït l'any 1990: *[ISIDI SARA]PI (di) AEDEM/ [SIMULACR]A PORTICUS / [NUMAS / N]JUMENI F(ilius) / [ALEXANDRI]NUS / [DEVOT]US FACIU/ [NDUM CUR(avit) / (hedera) / [EISIDI S]ARAPI(di) / [NAON XOA]NA/ [STO]AN NOUMAS / [NOUME] NIOU ALE / [XAN]DREUS / [EUS]EBES EPO(i)EI*. El valor d'aquest epígraf és immens. Ens dóna informació sobre una sèrie d'obres, que es feren a la zona del santuari, costejades per un alexandri, Numas fill de Numeni. En l'epígraf es descriuen els elements que el benefactor va pagar, un temple amb imatges de culte i un porticat, tot dedicat a Serapis i Isis, la parella de déus. L'epígraf demostra que la construcció d'aquests elements era un compromís/adoració adquirit pel fidel envers les divinitats.

Per últim, dins d'aquest apartat dedicat a l'epigrafia, farem referència a les troballes localitzades al nimfeu del carrer Colom de Tarragona. En aquest espai identificat com un recinte extraurbà de culte a les nimfes, es localitzaren dos epígrafs: un amb la fórmula *nymphis sacrum* i l'altre on s'observa el terme *nymphis*. Com ja hem dit anteriorment, la fórmula *sacrum* pot anar relacionada amb la fórmula *pro salute*. En aquest cas, i donada la manca de dades arqueològiques, creiem que el millor és ser prudents, però si veiem la multitud d'exemples²³⁷ que es localitzen al llarg de l'imperi, en els quals l'epígraf s'encapçala amb *nymphis sacrum*, podem comprovar com era un tipus de culte molt estès i popular. Aquesta fórmula es localitzava en capelles i petits recintes de culte, i solien tenir com a principals devots les classes populars i els càrrecs militars.

En el cas de Caldes de Malavella, amb un material numismàtic datable entre el segle II aC i el segle IV dC, ens indica una ocupació des d'època tardorepublicana fins al baix imperi, sense poder determinar moments més importants d'afluència, ni quin tipus de població era la que més freqüentava l'espai. L'altre centre termomineral analitzat en aquest estudi és Caldes de Montbui. Al contrari que en el cas de Caldes de Malavella, el nombre de possibles ofrenes numismàtiques, cinc en total, ha fet pensar que aquest costum estava més relacionat amb les classes més modestes, i no tenia una representació prou evident en aquest recinte termal donat que els seus visitants pertanyien a una classe social més elevada i es podien permetre exvots de major cost econòmic (DÍEZ DE VELASCO; 1998: 136-137).

Per exemple, el cas de la font de n'Horta, a la Torre de l'Espanyol. En aquesta font, que fou convertida en rentador municipal, es localitzaren 26 monedes que mostren un ventall cronològic que va des del 27 aC fins a època altimperial. Novament trobem una cronologia molt àmplia que, si bé ens demostra la freqüentació de l'espai dins d'una concepció sacra del terme, no ens dona gaire informació sobre els seus visitants.

Sobre l'ofrena o donatiu de monedes en els diferents espais de culte creiem, després d'analitzar tant els nostres casos d'estudi com els paral·lels que hem plantejat, que l'ofrena de monedes respon a una acció espontània, especialment en els casos de monedes de baix valor, que solen ser la majoria. En aquest cas ens referim al donatiu de *stips*, que res tenen a veure amb els tresors monetaris que s'han pogut localitzar en alguns santuaris de la Gal·lia als quals ja hem fet referència (veure *supra*).

²³⁷ Veure l'apartat dedicat a l'epigrafia del nimfeu del Carrer Colom de Tarragona.

L'últim apartat del nostre treball es centra en l'ús de l'aigua com element ornamental, des d'un punt de vista monumental, dins de l'àmbit públic. Aquest ens ha reportat tota una sèrie de conclusions que passem a relatar a continuació. Els casos d'estudi que presentem ens han ajudat a discernir els usos i funcions d'aquests elements inserits, en la seva gran majoria, dins de la trama urbana de diferents establiments. Dels espais analitzats en el nostre estudi es desprèn que l'aigua, a banda d'ajudar a crear un discurs arquitectònic monumental, basat en la seva presència, juga un paper com a delimitadora d'espais dins d'un entorn públic. En aquest apartat, hem inclòs els elements hidràulics relacionats amb els fòrums romans. Ho hem decidit per les següents raons: creiem que l'ús de l'aigua en aquests espais respon a una necessitat d'estructuració d'un entorn de caire públic. Les grans basses d'aigua, que tot sovint trobem a les places forals són, segons el nostre parer, el fruit d'una necessitat delimitadora de l'espai, no un element únicament i exclusivament creat per al culte. Aquests elements, creats com una barrera arquitectònica i alhora visual, són un marc en el que s'insereix el temple. Amb aquesta premissa però, no volem renunciar a la possibilitat d'un ús d'aquesta aigua dins de les litúrgies i celebracions pròpies de l'espai sacre, però en el nostre estudi, com expliquem de manera més extensa i complerta en els apartats corresponents, volem donar major rellevància a la funció de límit d'aquests elements.

L'origen de les fonts monumentals dins de l'àmbit públic neix de la necessitat d'abastiment per a la població. Aquest model de font pública sorgeix de la generositat dels tirans grecs que al segle VII aC atorgaven a les seves ciutats aquest tipus d'estructures. Si en un primer moment la necessitat d'abastir d'aigua a la població era la motivació principal, amb el temps i sobretot amb les millores en enginyeria hidràulica convertiran aquests punts d'aigua en veritables obres arquitectòniques de primer ordre. Les grans fonts monumentals acostaren el luxe a les classes més populars i al mateix temps eren el teló de fons del discurs imperial i un de tants altres sistemes de propaganda del poder.

La font monumental també es pot entendre com una fita o punt de referència dins de la mateixa trama urbana. De la mateixa manera, també observem com les fonts monumentals juguen un paper de límit dins de l'espai públic on es troben inserides.

En els casos del fòrum d'Empúries i el fòrum de *Barcino*, fem evident el paper delimitador d'aquests grans estanys d'aigua entorn al temple principal. Com ja presentem en altres casos a mode de paral·lel, la funció principal que nosaltres observem és la de

delimitar i emmarcar l'entorn del temple dels fòrums, per poder accentuar el seu paper com espai sacre, i a la vegada creant un límit dins de la plaça foral, espai comú per a la ciutadania. En aquest cas, l'aigua juga un paper de frontera entre l'espai destinat a l'administració pública i a les tasques juridicoadministratives i l'entorn on es realitzen els rituals i cerimònies religioses de caràcter oficial. El fet que en la majoria dels exemples relatats en el nostre treball es tracti de reservoris rectangulars situats en paral·lel al temple -el cas del fòrum de *Baelo Claudia* seria una excepció, amb una font creada per solucionar un problema d'estabilitat del terreny provocat per un brollador natural-, ens fa pensar en l'ús d'aquests com a "barrera" que s'interposa entre la gent i el temple limitant-ne els punts d'accés i garantint un perímetre lliure entre el temple i la resta de l'espai públic.

També trobem aquest paper delimitador en dos casos d'estudi del nostre treball. En aquest cas parlem de la font del *cardo maximus* d'*Iluro* i la font propera al *macellum* de Tàrraco. En aquests dos casos, dues fonts públiques de certa entitat, ens trobem amb una finalitat merament utilitària, evidentment el subministrament d'aigua, sinó que a la vegada, totes dues fonts ajuden a delimitar l'inici i fi d'un espai. En el cas de la font d'*Iluro*, aquesta es troba en la frontera entre un dels carrers principals de la ciutat i el fòrum de la mateixa. En una posició molt similar, la font de Tàrraco es troba entre un dels carrers que es perllonga des d'una de les portes d'entrada a la ciutat i una plaça pública on es realitzaven processons vinculades al culte imperial. En aquest cas, les dues fonts funcionen com a fita, podríem dir, a partir de la qual l'ús del sòl públic varia i es centra en els rituals, el desenvolupament dels actes oficials de la ciutat i el seu calendari de litúrgies vinculades amb el poder imperial.

Els altres espais analitzats en aquest apartat del nostre estudi ens mostren com, mitjançant l'aigua, es transmet un missatge de poder, d'enriquiment, de propaganda envers a la ciutadania. Gràcies a la complexitat de les grans fonts públiques, es generen entorns on les elits socials poden mostrar el seu bon fer envers la seva ciutat. La millora en l'abastiment d'aigua va ajudar a crear tot un seguit d'espais que, un cop superada la primera idea funcional -garantir recursos hidràulics- ajudaren a desenvolupar un discurs urbanístic complex. Aquest discurs, ajudat per elements com l'aigua, i amb la introducció de recursos escultòrics i arquitectònics, ens transmet una imatge de poder i prosperitat, juntament amb la idea de protecció i benaurança que fou utilitzada tant per les elits locals com el poder imperial per transmetre un missatge arreu dels seus dominis.

10. BIBLIOGRAFIA:

Autors clàssics (Textos originals):

*<http://remacle.org/bloodwolf/satire/Martial/livre9.htm>

*<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/collection%3Fcollection%3DPerseus:collection:Greco-Roman>

*<http://www.progettovidio.it>

*<http://www.thelatinlibrary.com.shtml>

Traduccions:

APULEU, *Metamorfosis (El asno de Oro)*. *El asno de oro*, introducció, traducció y notas de Lisardo Rubio Fernández. Editorial Gredos: Madrid, 1978

ARISTÓFANES, *Els Núvols* ; introducció, traducció i notes de Mercè Valls i Bosch.: Ed. La Magrana, Barcelona, 1994.

BAQUÍLIDES, *Epinicis* LENS, J., 1967; Baquilides. ‘Epinicios’, introducció, traducció y notas. Suplementos de *Estudios Clásicos*. Segunda serie de traducciones, número 6, Madrid.

CAL·LÍMAC, *Himnes*, Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1972.

CICERÓ, *De Legibus/ Les lleis*. Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2013

CICERÓ, *Pro Milone. En defensa de Milon*, Discursos IV. Ed. Gredos, Madrid 1990

CLAUDI PTOLEMEU, *Geografia*.

(<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0363.tlg007.perseus-grc1:2.6>)

DEMÒSTENES, *Discurs contra Timocrates*. Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1985-1988

JUSTINIÀ *Digesto*, CUERPO DEL DERECHO CIVIL ROMANO, T. III DIGESTO Sexta y séptima partes, García del Corral, Ildefonso, Traductor y compilador, 1889.

DIODOR DE SICÍLIA, *Bibliothèque historique*. Ed. Les Belles Lettres, Paris, 1972-2016.

ESTRABÓ, *Geografia*. Obra completa, Ed. Gredos, Madrid, 1991-2015).

FILÒSTRAT, *Vida d’Apolonio de Tiana*, Ed. Gredos, Madrid, 1979.

HESÍODE; *Teogonia*. Ed. Adesiara, Martorell, 2012.

HIPÒCRATES, *Tractats Mèdics*. Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1972-2001

HOMER, *Odissea*. Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona. 2012.

HOMER, *Iliada*. Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2005

JUVENAL, *Sátiras*. Ed. Gredos, Madrid, 1991.

MACROBI, *Les Saturnals*. Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 2003.

MARCIAL *Epigramas*. Ed. Catedra, Madrid, 1996.

ORIBASI, *Collectiones Medicae*

OVIDI, *Fastos*, Ed. Bernat Metge, Barcelona, 1991

OVIDI, *Metamorfosis*. Ed. Bruguera, Barcelona, 1982.

PAUSÀNIES, *Descripción de Grécia*. Ed. Orbis, Barcelona, 1988.

PLINI el JOVE, *Lletres*. Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1927.

PLINI el VELL *Naturalis historia/ Histoire naturelle*. Ed. Les Belles Lettres, París, 1947.

PLUTARC, *Vides paral·leles*. Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1926-1946

POMPONI MELA, *De Chorographia*. Traducció C. Guzman Arias. Universidad de Murcia, 1989.

SÈNECA; *De Beneficium/ De los beneficiós*. Trad: Pedro Fernández Navarrete [1564-1632] Interclassica.um.es

SÈNECA, *Epístolas Morales a Lucilio*. Ed. Gredos, Madrid, 1986-1989.

SÈNECA, *Cuestiones Naturales*. Ed. Gredos, Madrid, 2013.

SERVILI, *In Vergilii carmina comentarii*. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii; recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Georgius Thilo. Leipzig. B. G. Teubner. 1881.

SUETONI, *Vitae Caesarum*. Trad. Traducción de F. Norberto Castilla. Interclassica.um.es

TÀCIT., *Sobre el origen y territorio de los germanos*. Ed. Gredos, Madrid. 1981.

TÀCIT; *Anales*. Ed. Gredos, Madrid, 1979.

TEOFRAST, *Caractères*. Ed. Les Beles Lettres, París, 2003.

TITUS LIVI, *Historia de Roma desde su fundación*. Ed. Gredos, Madrid, 1990.

TUCÍDIDES, *Història de la guerra del Peloponès*. Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1953-1982

VALERI MÀXIM, *Los Nueve libros de hechos y dichos memorables*. Ed. Akal, Torrejón de Ardoz, 1988.

VIRGILI, *L'Eneida*. Ed. Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1972.

VITRUBI, *De Architectura*. Diez libros de Arquitectura, Alianza Forma, Madrid, 1995.

ABAD, L. 1982: *La pintura romana en España* (Alicante–Sevilla, Universidad de Alicante, Universidad de Sevilla).

ABAD, M., 1992; La moneda como ofrenda en los manantiales. *Espacio, Tiempo y Forma. Historia antigua* Serie II, t. V., Madrid, 133-191

ABASCAL J.M., 2011; Airones y aguas sagradas, *Aquae sacrae* agua y sacralidad en la Antigüedad, COSTA, A., PALAHÍ, L., VIVÓ, D., (coord.), Universitat de Girona, Institut de la Recerca Històrica, Girona, 249-256

- ADDISON, J. W., 2003; *Healing Gods of Ancient Civilizations*. Kessinger publishing
- ADSERIAS, et al, 1997; ADSERIAS, M., MACIAS, J.M., MENCHON, J.J., PUCHE, J.M., La transformació urbana de Tarragona al segle IV. Noves dades arqueològiques. *Hispania i Roma. d'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol (1995)*Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXXVII., Girona. 923-938.
- AGUILAR, C., CHORÉN, J., 2006; *Memòria del control arqueològic als C/ Banys, C/ Rosselló, C/ Sancho Marraco, C/ Cast Oliver*. La Garriga.
- ALBERTINI, E. 1913; Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis, *Anuari de l'institut d'estudis catalans*, IV, 1911-1912, Barcelona, 323-474.
- ALBIACH, R., ESPI, I., RIBERA, A., 2009; El agua sacra y su vinculación con el origen y el desarrollo urbano de una fundación romana. El santuario (¿Asklepeion?) de Valentia (Hispania), *Santuarios, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterráneo occidental*, Madrid, 417-446 (Anejos de Archivo Español de Arqueología, XLV).
- ALBIÑANA, J. F., BOFARULL, A., 1849; *Tarragona monumental. Descripción histórico-artística de todas sus antigüedades y monumentos celtas y romanos*, Tarragona.
- ALCALDE, G; 2010; La Palomera, *De l'oppidum a la civitas. La romanització inicial de la indigècia*, Nolla, J.M., Palahí, Ll., Vivo, J. (Coord.), Girona, 289-292.
- ALFÖLDY, G., 1981; Bildprogramme in den romischen Stadten des Conventus Tarraconensis - Das Zeugnis der Statuenpostamente, *Homenaje a García y Bellido IV, Revista de la Universidad Complutense*, 18, Madrid. 177-275.
- ALFÖLDY, G., 1983; Tarraco y la Hispania romana: cultos y sociedad, *Religio deorum: Actas del coloquio internacional de epigrafía. Culto y sociedad en Occidente* a cura de Mayer, M. i Gómez, J., Tarragona, 7-26.
- ALFÖLDY, G., 2003; Sociedad y cultura epigráfica en Tarraco. a *Mesa redonda Epigrafía y sociedad en Hispania durante el Alto Imperio: estructuras y relaciones sociales*, Madrid., Stylow, A. U.; Armani, S.; Hurlet-Martineau, B. (coord.). 159-176.
- ALMAGRO, M., 1952; *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Barcelona (Monografías ampuritanas, 2).

ALMAGRO, M., 1956; Manifestaciones del Culto de Zeus Serapis y de Sabazios en España, *Cuadernos de trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma*, 8, Roma, 199-212.

ALMAGRO, M., KUKHAN, E., 1957-1958; El Asklepios de Ampurias, *Ampurias* 19-20, Barcelona, 1-30.

ALMAGRO, M., MONEO, T., 2000; *Santuarios urbanos en el mundo ibérico*, Madrid (volum 4).

ALMAGRO, M.; SERRA RÀFOLS. J. de C.; COLOMINAS, J., 1945; *Barcelona. Carta Arqueològica de España*, Madrid.

ALSIUS, P., 1877; Restes romanes a la Garriga, *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, I, Barcelona, 132-136.

ALVAR, J 1982; El culto a Isis en Hispania. *La religión romana en Hispania. Symposio organizado por el Instituto de Arqueología Rodrigo Caro del C.S.I.C. del 17 al 19 de diciembre de 1979*, Madrid. 309-320.

ALVAR, J., BLÁNQUEZ, C., WAGNER, C.G., 1989; *Heroes, semidiosos y daimones*, Madrid.

ALVAR, J., MUÑIZ, E., 2004; Les cultes égyptiens dans les provinces romaines d'Hispanie, *Isis en Occident. Actes du IIème colloque international sur les études isiaques, Lyon III, 16-17 mai 2002*, Leiden. 69-94.

ÁLVAREZ MARTÍNEZ, J.M., 1973 ;*Las termas romanas de Alange*, Badajoz.

ÁLVAREZ, J. M^a ;NOGALES, T., 2004; Programas decorativos del foro colonial de Augusta Emerita. El“ Templo de Diana ,”templo de culto imperial ,*La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente*, Murcia, 293-319.

ÁLVAREZ, J.M^a ,NOGALES, T., 2003; Forum Coloniae Augustae Emeritae. Templo de Diana. Mérida.

AMANDRY P., 1984; Chapitre X : Le culte des Nymphes et de Pan à l'Antre corycien. *Bulletin de correspondance hellénique*, Supplément, 9. 395-425.

- AMBROGI, A.; 2005, *Labra di età Romana in marmi bianchi e colorati*, Roma.
- ANDERSON, J.C., 1982; Domitian, the Argiletum and the Temple of Peace. *American Journal of Archaeology*, 86, núm.. 1, (Jan., 1982), 101-110.
- ANDRÉS HURTADO, G., 2002; Los lugares sagrados en los campamentos militares. *Iberia: Revista de la Antigüedad*, 5. 137-160.
- ANTOLINOS, J. A., 2003; Técnicas edilicias y materiales de construcción en el cerro del Molinete, *Arx Asdrubalis. Arqueologia e historia del Cerro del Molinete de Cartagena*, a cura de Noguera, J.M., 161-202.
- AQUILUÈ et al, 2010; AQUILUÈ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., Empúries, a BURCH et al., 2010; BURCH, J., CASAS, J., COSTA, A., NOLLA, JM., PALAHÍ, LL., ROJAS, A., SAGRERA, J., VIVÓ, D., VIVO, J., SIMON, J., De l'oppidum a la civitas. *La romanització inicial a la Indigècia*, Girona, 201-208.
- AQUILUÈ et al, 2012; AQUILUÈ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., Arquitectura oficial, *Empúries. Municipium Emporiae*. Roma, 39-54, (Ciudades romanas de Hispania, 6).
- AQUILUÉ, X. et al, 1984; AQUILUÉ, X., MAR, R., NOLLA, JM., RUIZ DE ARBULO, J., SANMARTÍ, E., El fòrum romà d'Empúries (excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la península ibèrica. *Monografies Emporitanes*, VI. Barcelona.
- AQUILUÉ, X., et al, 1986; AQUILUÉ, X., NOLLA, JM., SANMARTÍ, E., Das Römische forum von Ampurias (L'Escala, Alt Empordà, prov. Girona). *Madridrer Mitteilungen*, 27, Madrid, 225-234.
- AQUILUÉ, X., et al, 1995a; AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., *Memòria de les excavacions realitzades a Empúries l'any 1993 (47è Curs d'Arqueologia d'Empúries)*. L'Escala.
- AQUILUÉ, X., et al, 1996; AQUILUÉ, X., BURÉS, L., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. Excavacions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries, *Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 52-63.

AQUILUÉ, X., et al, 1998; AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., LLINÀS, J., SANTOS, M., TREMOLEDA, J.; Memòria de la intervenció realitzada al criptopòrtic del Fòrum de la ciutat romana d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà) a l'any 1995. L'Escala.

AQUILUÉ, X., et al, 1998a; AQUILUÉ, X.; CASTANYÉ, P.; SANTOS, M.; TREMOLEDA, J.; Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà). *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, 114-135.

AQUILUÉ, et al; 1999; AQUILUÉ, X., DUPRÉ, X., MASSÓ, J., RUIZ DE ARBULO, J., *Tàrraco. Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya*, Barcelona.

AQUILUÉ, X., et al, 2002; AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2000 i 2001. *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses. 167-174.

AQUILUÉ, X. et al, 2004; AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2002 i 2003, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 265-295.

AQUILUÉ, X. et al, 2007; AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., Les troballes escultòriques del 1909 al sector meridional de la Neàpolis emporitana, *L'Esculapi. El retorn del déu*, Barcelona, 29-43.

AQUILUÉ, X. et al, 2008a; AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J., Intervencions arqueològiques a Empúries (l'Escala, Alt Empordà) als anys 2004 i 2005, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 249-268.

AQUILUÉ, X. et al, 2008b; AQUILUÉ, X., CASTANYER, P., SANTOS, M., TREMOLEDA, J. Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2006 i 2007, *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, l'Escala - Empúries, 185-209.

AQUILUÉ, X., (DIR) 1999; *Intervencions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (1994-1996). De l'assentament precolonial a l'Empúries actual*, L'Escala (Monografies Emporitanes, 9).

AQUILUÉ, X., 1992; *Memòria de la intervenció arqueològica efectuada l'any 1992 al fòrum d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà)*. L'Escala.

AQUILUÉ, X., 2006; Noves troballes a les excavacions de la ciutat romana d'Empúries, *Cota Zero*, 21, Vic, 17-22.

AQUILUÉ, X., 2012; Introducció històrica., *Empúries. Municipium Emporiae*. Roma, 1-7 (Ciudades romanas de Hispania, 6).

AQUILUÉ, X., MAR, R., RUIZ DE ARBULO, J., 1983; Arquitectura de la Neápolis ampuritana: espacio y función hacia el cambio de Era. *Informació Arqueològica*, 40, Barcelona, 127-137.

ARABIA, R., 1877; Excursió á la Garriga, Ripoll, Nuria y Sant Joan de las Abadessas. *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, I, Barcelona, 54-73.

ARCELIN P., BRUNAUX J-L., 2003; Sanctuaires et pratiques cultuelles. L'apport des recherches archéologiques récentes à la compréhension de la sphère religieuse des Gaulois, *Gallia*, 60, París, 243-247.

ARISTODEMOU, G., 2011; Sculptures decoration of monumental nymphaea at the eastern provinces of the roman empire. *Roma y las provincias: modelo y difusión a cura de NOGALES, T. I RODÀ, I.*, Roma, 149-160.

ARMADA, et al; 2010, ARMADA, X-L., GRAELLS, R., RAFEL, N., PAYÀ, X., La presencia romana en la Font del Molar (Priorat, Tarragona): prospecció de superfície y hallazgos fortuitos, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 20. Lleida, 177-190.

ARRAYÀS, I., 2002; *Morfologia històrica del territorium de Tarraco en època tardo-republicana romana o ibèrica final (ss. III-I aC): Cadastres i estructures rurals*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

AUBIN, G., MESSONNIER, J., 1994; L'usage de la monnaie sur les sites de sanctuaires de l'ouest de la Gaule et de la Bourgogne. *Archeologie Aujourd'hui. Les sanctuaires de tradition indigene en Gaule romaine. Actes du colloque d'Argentomagus*, Paris, 143-152.

AUPERT, P, BOUET, A., 2012; L'eau en Aquitaine et dans le Nord de l'Espagne: alimentation, mises en service et en scène, évacuation, *L'eau : usages, risques et représentations dans le Sud-Ouest de la Gaule et le Nord de la péninsule Ibérique, de la fin de l'âge du Fer à l'Antiquité tardive (IIe s. a.C.-VIe s. p.C.)*. Aquitania, Supplément, 21. Burdeus, 369-392.

AUPERT, P., 1974; *Le Nymphée de Tipasa: et les nymphées et septizonia nord-africains*, Roma, (Collection de l'École française de Rome, 16)

AUPERT, P., 1991; Les thermes comme lieux de culte. *Les thermes romains*, Collection de l'École Française de Rome, 142. Roma, 185-192.

AUPERT, P., 1992; Les dieux guerisseurs du domaine celtico-romain. *Dieux guérisseurs en Gaule romaine* a cura e C. LANDES, Lattes, 59-77.

AUPERT, P., 2012; Eau et religion. *Eau: usages, risques et représentations dans le Sud-Ouest de la Gaule et le Nord de la péninsule Ibérique, de la fin de l'âge du Fer à l'Antiquité tardive (IIe s. a.C. - VIe s. p.C.)*. Aquitania, Supplément, 21. Burdeus, 293-320.

AUTORS DIVERSOS, 1982; *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona.

AUTORS DIVERSOS, 1998; *El món de l'aigua. Història de l'abastament d'aigua a Tarragona*. Tarragona.

AUTORS DIVERSOS, 2000; *Història del Pla de l'Estany*, Girona.

AUTORS DIVERSOS, 2009; *LUXUS. Il piacere della vita nella Roma Imperiale*, Torino.

BALIL, A., 1956; El culto de Isis en España, *Italica: Cuadernos de trabajos de la escuela española de historia y arqueología en Roma*, 8, Roma, 213-224.

BALIL, A., 1959; Arquitectura doméstica en la Barcelona romana, *Oretania I*, Barcelona, 125-133.

BALIL, A. 1962; Mosaicos ornamentales romanos de Barcelona, *Archivo Español de Arqueología XXXV*, 105/106, Madrid, 36-69.

BALIL, A., 1974; Esculturas romanas del Conventus Tarraconensis, *Zephyrus*, XXV, Salamanca, 407-412.

BALLENTINE, F. G., 1904; Some phases of the cult of the nymphs, *Harvard studies in classical philology*, 15, 77-119.

BANKS, P., 1991; L'estructura urbana de Barcelona, 714-1300, *Història de Barcelona* a cura de J. Sobrequés, Barcelona, 11-33, (volum 2).

BARATTE, F., 1992 ; La coupe en argent de Castro Urdiales, *Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines. Actes du colloque d'Aix-les-Bains. Caesaodunum*, 26, Tours, 43-50.

BARING, A., CASHFORD, J., 2005; *El mito de la diosa*, Madrid

BARRAL, X. 1978; *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana*, Barcelona

BARTRINA, S., 1968; El exvoto griegoampuritano de Hygieia, "la salud". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XIX, Girona, 189-198.

BAYET, J., 1969 ; *La religion romaine. Histoire politique et psychologique*, Paris.

BEA, D., 2006; El port romà de Tarraco, aportacions historiogràfiques i noves interpretacions. La intervenció arqueològica als solars de l'UA 15 de Tarragona (Tarragonès). *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, Barcelona, 215-244.

BEARD, M., NORTH, J., PRICE, S., 2006; *Religions de Rome*, Paris.

BELTRÁN de HEREDIA, J.; 2001, Continuitat i canvi en la topografia urbana. Els testimonis arqueològics al quadrant nord-est de la ciutat, a, BELTRÁN DE HEREDIA, J. (dir.), *De Barcino a Barcinona (segles I-VII). Les restes arqueològiques de la plaça del Rei de Barcelona* a cura de J. Beltrán de Heredia, Barcelona, 96-108.

BELTRÁN de HEREDIA, J., 2010; *Barcino*, de colonia augustea a sede regia en época visigoda. Las transformaciones urbanas a la luz de las nuevas aportaciones de la arqueología, *Arqueologia, patrimonio y desarrollo urbano. Problemática y soluciones*, Girona, 31-49.

BELTRAN de HEREDIA, J., 2015a; Barcino, la topografia de una fundación augustea: trama urbana y edificios públicos. *August i les províncies occidentals. Actes del segon congrés internacional d'arqueologia i Món Antic*. Tarragona. Volum 1. 207-215.

BELTRAN de HEREDIA, J. 2015b; Novetats sobre el fòrum de *Barcino*. La cùria i altres edificis oficials, *Quarhis*, 11, Barcelona, 127-145.

BELTRÁN LLORIS, M., et al 2004; M. BELTRÁN LLORIS, J. Á. PAZ, E. ORTIZ, F. BELTRÁN LLORIS, M. CISNEROS, J. GISBERT, S. GASPAR , S. MONTANEL, M. L. GONZÁLEZ, E. KOPPEL, R. ÁLVAREZ, Las aguas sagradas del *Municipium* Turiaso. Excavaciones en el patio del colegio Joaquín Costa (antiguo Allué Salvador). Tarazona (Zaragoza). *Caesaraugusta*, 76, 15-427.

BELTRÁN MARTINEZ, A., 1952; : El plano arqueológico de Cartagena, *Archivo Español de Arqueología*, XXV, Madrid.

BEN ABED, A., SCHEID, J., 2003; Sanctuaire des eaux, sanctuaire de sources, une catégorie ambiguë: l'exemple de Jebel Oust (Tunisie), *Sanctuaires et sources dans l'antiquité. Les sources documentaires et leurs limites dans la description des lieux de culte*, 7-14. <http://books.openedition.org/efr/1314>

BERGES, P.M., 1982; Teatro romano de Tarragona. *Actas del Simposio El teatro en la Hispania romana (Mèrida, 1980)*, Badajoz, 115-137.

BERMÚDEZ, A., 1990-1991; El Centre d'arqueologia Urbana de Tarragona: Primer balance, *Acta Arqueològica de Tarragona*, IV, Tarragona, 31-46.

BERMÚDEZ, A., 1991; La reflexió estratigràfica de B. Hernández Sanahuja a Tarragona entre 1850 i 1870 *Butlletí Arqueològic. Núm. extraordinari dedicat a B. Hernández Sanahuja*, Tarragona, 19-32.

BERNAL, et al; 2011; BERNAL. D. ARÉVALO, A., MUÑOZ, A., GARCÍA, I., BUSTAMANTE, M., SÁEZ, A. M.; *Baelo Claudia, La gestión de los residuos urbanos en Hispania* a cura de Remolà, J.A., Acero, J., Madrid, 65-92 (Anejo de *Archivo Español de Arqueología*, LX.).

BIANCHI BANDINELLI, R., 2002; *Roma, l'arte romana nel centro del potere*, Bureau.

BLAIR, et al, 2006; BLAIR, I., SPAIN, R., SWIFT, D, TAYLOR,. T., GOODBURN, D., Wells and Bucket-Chains: Unforeseen Elements of Water Supply in Early Roman London. *Britannia*, XXXVII, 1-52.

BLANCO, A. 1970; Vestigios de Córdoba romana, *Habis*, I, 109-123.

BLANCO, A., GARCÍA, J., BENDALA, M., 1972; Excavaciones en Cabra (Cordoba). La casa de Mitra (Primera campaña, 1972). *Habis*, 3, 297-319.

BLÁZQUEZ, J.M., 1957; Le culte des eaux dans la Péninsule Ibérique, *Ogam. Tradition celtique*, 9, Fasc. 3, Rennes, 209-233.

BLÁZQUEZ, J. M. 1959; Los santuarios ibéricos de la provincia de Jaén, *Oretania*, 2, 83-90.

BLÁZQUEZ J.M., 1962; *Religiones primitivas de Hispania, 1. Fuentes literarias y epigráficas*, Roma.

BLÁZQUEZ, J.M., 1970; Las religiones indígenas de el área noroeste de la península Ibérica en relación con Roma, *Legio VII Gemina*, León, 63-77.

BLÁZQUEZ, J.M., 1975; *Diccionario de las religiones prerromanas en Hispania*, Madrid.

BLÁZQUEZ, J.M, 1976; Arte y religión entre los iberos, *Historia* 16, núm. 1. 89-94.

BLÁZQUEZ, J.M., 1990; La religión de los pueblos de la Hispania prerromana. *Zephyrus*, 43, Salamanca, 223-233.

BLÁZQUEZ, J.M., 1991; *Religiones en la España Antigua*, Madrid.

BLÁZQUEZ, J.M., 1992; Recientes aportaciones a las religiones prerromanas de Hispania II, *Gerión*, 10, Madrid, 193-203.

BLÁZQUEZ, J.M., 1996; Religiones indígenas en la Hispania romana (addenda et corrigenda), *Gerión*, 14, Madrid, 333-362.

BLÁZQUEZ, J.M., 1999a; Últimas aportaciones a las religiones indígenas de Hispania: Cuestiones a propósito de la religiosidad celta, *Homenaje al Profesor Montenegro*, Valladolid, 305-317.

BLÁZQUEZ, J.M., 1999b; El impacto de la religión semita, fenicios y cartagineses, en la religión ibera. *Religión y magia en la antigüedad* a cura de J.M.ª Blázquez, J. M^a i Ramos, R., València, 49-87.

BLÁZQUEZ, J.M., 2000-2001; Nuevas aportaciones a la religiosidad ibérica, *Lucentvm*, XIX-XX, Alicante, 149-181.

BLÁZQUEZ, J.M., 2001; La religión celta en Hispania, *Celtas y Vettones*, Ávila , 171-181.

BLÁZQUEZ, J.M., GARCIA GELABERT, G., 1992; Recientes aportaciones al culto a las aguas en la Hispania romana, *Espacio, Tiempo y Forma, Hª Antigua, Serie II*, .V, 21-66.

BLÁZQUEZ, J.M., GARCIA-GELABERT, G., 1997; El culto a las aguas en las Hispania prerromana, *Termalismo antiguo. Actas del I congreso peninsular. La Rioja. 1996*, Madrid, 105-115.

BLÁZQUEZ, J.M., 1977; *Imagen y mito. Estudios sobre religiones mediterráneas e ibéricas*, Madrid.

BLUTSTEIN-LATRÉMOLIÈRE, E., 1991; Les places capitelines d'Espagne, *Mélanges de la Casa de Velázquez. Antiquité et Moyen-Âge*, 27-1, Madrid, 43-64.

BOGLIONI, P., 2008; Du paganisme au christianisme. *Archives de sciences sociales des religions* [Online], 144. octobre-décembre 2008, Online since 03 December 2013, connection on 28 January 2014. URL : <http://assr.revues.org/17883> ; DOI : 10.4000/assr.17883

BOHIGAS, J.; BUSCATÓ, L., 2007; Agua Xala i les termes romanes de Caldes de Malavella, *Revista de Girona*, 244, Girona, 54-59.

BONAMUSA, J., 1976; El fòrum d'Iluro, *Cingles*, XXVII, Mataró, 482-483.

BONNARD L., 1908; *La Gaule thermale, sources et stations thermales et minérales de la Gaule à l'époque gallo-romaine*, Paris.

BONNAUD, C., 2004; Syncretisme et divinités classiques en Vettonnie sous le haut-empire, *Revista portuguesa de arqueologia*, 7-1, Conimbriga, 385-419.

BONNEFOY, Y., 1996; *Diccionario de las mitologías. Volumen II. Grecia*, Barcelona.

BOSCH, P., 1945; *El poblamiento y la formación de los pueblos de España*, Méxic D.F.

BOSCH, P., SERRA-RAFOLS, J. de C., del CASTILLO, A., 1934; *Emporio*, Barcelona.

BOTET i SISÓ, J., 1911; *Gerona*, Barcelona (Geografia general de Catalunya dirigida per F. Carreras Candi).

BOUCHÉ-LECLERCQ, A., 2003; *Histoire de la divination dans l'antiquité. Divination hellénique et divination italique*, Grenoble.

BOUET, A., 2004; Nymphées et fontaines dans les thermes publics de Gaule, *Dossiers d'archéologie*, 295, Dijon, 12-19

BOUET, A., 2012; Les fontaines en Aquitaine, *L'eau : usages, risques et représentations dans le Sud-Ouest de la Gaule et le Nord de la péninsule Ibérique, de la fin de l'âge du Fer à l'Antiquité tardive (iie s. a.C.-vie s. p.C.)*, Burdeus, 569-585, (Aquitania, Supplément 21).

BOURDARTCHOUK, et al, 2006; BOURDARTCHOUK, JL., CABAU, P., GARDES, P., MOLET, H., QUANTIN, F., Les "lacs sacrés" et l'or des tectosages de Toulouse à travers les sources littéraires de l'antiquité tardive, du moyen âge et de l'époque moderne, *Mémoires de la Société Archéologique du Midi de la France*, LXVI, Toulouse, 15-40.

BOURGEOIS, C., 1991; *Divona I. Divinités et ex-voto du culte gallo-romain de l'eau*, Paris.

BOURGEOIS, C., 1992 ; L'aménagement des sanctuaires de l'eau, *Dieux guérisseurs en Gaule romaine* a cura de LANDES, C., Lattes, 21-24.

BRICAULT, L., 2008; Fonder un lieu de culte, *Religioni in contatto nel Mediterraneo antico. Modalità di diffusione e processi di interferenza. Atti del 3° colloquio su « le religioni orientali nel mondo greco e romano » loveno di menaggio (Como) 26-28 maggio 2006*, Pisa, 49- 64.

BRILL, et al, 2010; BRILL, D., BRÜCKENR, H., MARTÍN, A., MARZOLI, D., UNÇU, L., Els *oppida* ibèrics d'Ullastret (Baix Empordà): interaccions entre l'evolució de l'assentament i l'entorn natural, *Cypsela*, 18, Barcelona, 283-297.

BRISSAUD, L., 2004; Bassins et fontaines à Saint-Romain-en-Gal, *Dossiers d'archéologie*, 295, Dijon, 98-109.

BROOKS, A. 2008; *Myths, Games and Conflict*, Raleigh.

BRÚ, M., et al, 2012; BRÚ, M., GARCIA, M., ROIG, J.M., TEIXELL, I., Noves dades sobre les àrees residencials de la ciutat de Tàrraco, *Tribuna d'Arqueologia 2010-2011*, Barcelona, 313-335.

BURCH et al., 1999; BURCH, J., NOLLA, JM., SAGRERA, J., VIVÓ, D., SUREDA, M.; Els temples i els cementiris antics i altmedievals de mas Castell de Porqueres. *Quaderns del Centre d'estudis comarcals de Banyoles*, 20, Banyoles.

BURCH et al., 2010; BURCH, J., CASAS, J., COSTA, A., NOLLA, JM., PALAHÍ, LL., ROJAS, A., SAGRERA, J., VIVÓ, D., VIVO, J., SIMON, J., De l'oppidum a la civitas. *La romanització inicial a la Indigècia*, Girona.

BURCH, et al 2013; BURCH, J., CASAS, J., CASTANYER, P., COSTA, A., NOLLA, J.M., PALAHÍ, LL., SAGRERA, J., SIMON, J., TREMOLEDA, J., VARENNA, A., VIVÓ, D., VIVO, J., L'alt imperi al nord-est del *Conventus Tarraconensis*. Una visió de conjunt, Universitat de Girona, Girona.

BURCH, J., 2008; Les societats ibèriques. *Història de la Garrotxa*, Girona, 145-152.

BURÉS, L., 1998; Les estructures hidràuliques a la ciutat antiga: l'exemple d'Empúries, Barcelona, (*Monografies Emporitanes*, 10)

BURÉS, L., GARCÍA, M., MACIAS, J., 1998; Un aqüeducte subterrani a Tarragona, *Empúries*, 51, Barcelona, 183-196.

BURÉS, L., GARCIA, M., MACIAS, J.M., 2000; Tarraco Scipionum opus. A Roman spanish city built on karst. *Cura aquorum in Sicilia. Proceedings of the tenth international congress on the history of water management and hydraulic engineering in the mediterranean region (Siracusa 1998)*, Leiden, 79-84.

BURGALETA, F. J., 1989; Algunas cuestiones sobre la introducción de los cultos romanos en la Península Ibérica en época republicana, *Studia Historica Historia Antigua*, 7, Salamanca, 119-129.

BURKERT, W., 2003; *La religione greca*, Milano.

BUSQUETS, F., 2007; *Memòria de la prospecció superficial i estudi de l'impacte sobre el patrimoni cultural (arqueològic, paleontològic i arquitectònic). Projecte transformació en regadiu de l'àmbit de la Serra del Rovelló. T.M. de la Torre de l'Espanyol i Vinebre (Ribera d'Ebre)*, Barcelona.

BUXÓ, R., 2008; The water management in an ancient Greek-Roman city (I): An example in the north-east of Spain, *Water Culture and water conflict in the Mediterranean area. Options Méditerranéennes*, 83, Bari, 9-16

BUXTON, R., 2000; *El imaginario griego. Los contextos de la mitología*, Madrid.

CALI, V., 2009; Santuari e culto di Asclepio in Sicilia, *Il culto di Asclepio nell'area mediterranea. Atti del convegno Internazionale. Agrigento 20-22 nov 2005*, Roma, 159-173.

CALZADA, A., 2010; *Origo, incolae, municipes y civitas romana a la luz de la Lex Iritana, Revista internacional de derecho romano*, 4, Ciudad Real 17-51.

CAMPS, M., CAMPS, M., 1993; Dos santuaris catalans amb antecedents de culte a la deesa Isis. *Gimbernat*, XIX. 81-85.

CANIBELL, E., 1878; Excursió á La Garriga. 23 y 24 juny 1878, *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, II, Barcelona, 277-291.

CANÓS, I., 2002; *L'epigrafia grega a Catalunya*. Debrecen.

CARBONELL, E., SADA, P., 1990; *Effigies tarraconenses : retrospectiva fotogràfica de la Tarragona romana*, Barcelona.

CARPENTER, R., 1925; *Greeks in Spain*, Londres.

CARRILLO, J.R, 1995; Las sedes de corporaciones en el mundo romano: Un problema de identificación arqueologica, *Anales de Arqueologia Cordobesa*, 6, Córdoba 29-77.

CASAS et al., 1995; CASAS, J., CASTANYER, P., NOLLA, J. M., TREMOLEDA, J., *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est. Girona*, Girona (Sèrie monogràfica, 15).

CASAS et al., 2002; CASAS, S., CODINA, F., MARGALL, J., PRADO, G. de, Noves aportacions al coneixement de l'ampliació nord de l'oppidum del Puig de Sant Andreu (Ullastret, Baix Empordà), i estudi de la significació d'una inscripció sobre pedra trobada en aquesta zona, *Cypsela* 14, Girona, 237- 250.

CASAS et al., 2005; CASAS, S., CODINA, F., MARGALL, J., MARTÍN, A., PRADO, G. de, PATIÑO, C.; Els temples de l'oppidum d'Ullastret. Aportacions al seu coneixement, *Món Ibèric als Països Catalans. XIII Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Homenatge a Josep Barberà*, volum. 2, Puigcerdà, 989-1001.

CASAS, J., AMICH, N., 1998; La *Tabula Peutingeriana* i la xarxa viària al nord-est de Catalunya. Una nova lectura, *Comerç i vies de comunicació : 1000 a. C.-700 d. C. XI Col·loqui Internacional d'arqueologia de Puigcerdà, 31 d'octubre i 1 de novembre de 1997, Puigcerdà*, Puigcerdà, 175-182.

CASAS, J., NOLLA, J.M^a., 1984; *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona.

CASELLAS, R., 1911; Les troballes escultòriques a les excavacions d'Empúries. *Anuari de l'institut d'estudis catalans, 1909-1910*, Barcelona, 282-295.

CASTAÑO, J. M., 2012; Un ejemplo de transformación del poblamiento rural durante la antigüedad tardía. La villa de "Morosanto" (Ronda, Málaga), *Arqueología y Territorio Medieval*, 19, Jaén 9-32.

CASTANYER, et al, 2012; El paisatge periurbà d'Empòrion, *El paisatge periurbà a la Mediterrània occidental durant la protohistòria i l'antiguitat* a cura de Belarte, M.C. i Plana, R., Tarragona, 99-121, (Serie Documenta, 26).

CASTANYER, et al; 2006; CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., DEHESA, R., PUIGDEVALL, I.; Pautes i evolució del poblament rural a les comarques interiors de Girona. *Rhythms and cycles of countryside romanization*, Banyoles, 11-29 (Studies of the rural world in the roman period, 1).

CASTANYER, P., 2014; D'Emporion a Emporiae. De la colonització grega a l'arribada dels romans. *Girona abans de Girona*, Girona, 111-130 (XV cicle de conferències Girona a l'Abast.).

CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., 2000; L'època antiga, *Historia de la Garrotxa*, Girona.

CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., 2010; Mas Castell, *De l'oppidum a la civitas. La romanització inicial a la Indigécia* a cura de Nolla, J. M., Palahí, L. i Vivo, J, Girona, 340-342.

CASTILLO, A., 1958; Exvotos médicos, *Boletín Cultural e Informativo*, 21, núm. 117, Madrid, 45-50.

CAZANOVE, O. DE, 1992; Sanctuaires et ex-voto salutaires de l'Italie romaine, *Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, a cura de LANDES C., Lattes. 107-115.

CAZURRO, M., GANDIA, E., 1915; La estratificación de la cerámica en Ampurias y la época de sus restos, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1913-1914*, Barcelona, 657-686.

CERDÀ, et al., 1994; CERDÀ, J.A., GARCÍA, J., MARTÍ, C. , PERA, J., PUJOL, J., REVILLA, V., *Iluro, oppidum civium romanorum*: estado de la cuestión, *Actes del XIVè Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica*, Tarragona, 97-99.

CERDÀ, J.A, et al, 1997; CERDÀ, J.A.; GARCÍA, J.; MARTÍ, C; PUJOL, J.; PERA, J.; REVILLA, V.; El *cardo maximus* de la ciutat romana d'Iluro (*Hispania Tarraconensis*), *Laietania*, 10, Mataró, 5-293.

CERDÀ, J.A., 1982a; Informe de les excavacions efectuades a l'antiga joieria Ximenes (Mataró), *Memòria d'activitats de la Secció arqueològica del Museu de Mataró*, Mataró, 15-17.

CERDÀ, J.A., 1982b; *Informe-Memòria de les excavacions arqueològiques d'urgència fetes al Carreró 43-45 de Mataró (Can Ximenes) durant el desembre de 1981, febrer 1982 i agost 1982*, Mataró.

CHELLLINI, R., 2002; *Acquae sorgive, salutari e sacre in Etruria, Italiae regio VII*, Oxford, (BAR Internacional Series 1067).

CHEVALIER, R., 1992 ; Aux origines du thermalisme. *Dossiers d'Archaeologie*, 174. 2-16.

CHOLET, L. ET GAIDON-BUNUEL, M.-A., 2004; Septeuil "La Féerie" Nymphée ou sanctuaire de source, *Dossiers d'archéologie*, 295, Dijon, 30-35.

CLARIANA, J.F., 1984; Notes sobre l'estructura urbana d'Iluro, *Faventia*, 6/1, Barcelona, 89-111.

CLARIANA, J.F., 1990; L'urbanisme i l'evolució d'Iluro. Noves aportacions, *Sessió d'estudis Mataronins*, 7, Mataró, 21-47.

COLANGELI, S., 2000; Las cisternas depuradoras romanas en Fermo (Italia), *Actas del Tercer Congreso Nacional de Historia de la Construcción. Sevilla, 26-28 octubre 2000*, Madrid, 231-238.

CONTI, N., 2006; *Mitologia*, Murcia.

CORELL, J., 1996; *Inscriptions romanes d'Edeta i el seu territori*, València.

COROMINAS, J.M., MARQUÈS, J., 1972; *Catálogo monumental de la provincia de Gerona. Fascículo III. La comarca de Bañolas*, Girona.

COROMINAS, J.M., MARQUÈS, J., BUTINYÀ, J.; 1967; Origenes de la ciudad de Bañolas, *Revista de Gerona*, 39. 75-79.

CORTADA, T., SERRAMITJANA, P. 1968; Porqueras. Antiguo poblamiento junto al lago. Sus excavaciones, *Revista de Gerona*, 42, Girona, 63-67.

CORTÉS, A., 2009; L'arquitectura domèstica de les ciutats romanes de Catalunya. Època tardorepublicana i altimperial. Tesi doctoral. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. Tarragona.

CORTÉS, A., 2011; L'arquitectura domèstica de la ciutat romana de *Barcino*, *Quartis*, època II, núm. 7, Barcelona, 16-66.

CORTÉS, R. 1993; El subministrament d'aigua a Tàrraco, *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes. Documents d'arqueologia clàssica*, 0, a cura de Mar, R., López, J., Piñol, L., Tarragona, 187-211.

CORTÉS, R., 1987; Los foros de Tarraco, *Los foros romanos de las provincias occidentales*, (Valencia, 27-31 de enero de 1986), Madrid, 9-24.

CORTÉS, R., 2000; *Intervencions arqueològiques a Tarragona i entorn (1993-1999)*, Tarragona.

CORTÉS, R., GABRIEL, R., 1986; *Tarraco: Recull de dades arqueològiques*, Barcelona.

COSTA, A., 2011a; El agua en Tarraco, *Aquae sacrae: agua y sacralidad en la Antigüedad*, *Aquae sacrae* agua y sacralidad en la Antigüedad, COSTA, A., PALAHÍ, LL., VIVÓ, D., (coord.), Universitat de Girona, Institut de la Recerca Històrica, Girona, 141-166.

COSTA, A. 2011b; Els espais de culte a les aigües al *territorium* de *Gerunda*, *Aquae sacrae* agua y sacralidad en la Antigüedad, COSTA, A., PALAHÍ, LL., VIVÓ, D., (coord.), Universitat de Girona, Institut de la Recerca Històrica, Girona, 29-58.

COSTA, A., 2016; Sant Aniol de Finestres i el culte a les aigües en època romana. *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 27. 47-66.

CUCHÍ, T., 1875; *Descripción de las aguas de Tarragona y algunas de la provincia*, Tarragona.

CUESTA, R., 2011; Cueva Román: Fuente de abastecimiento- Lugar de culto de la Colonia Clunia Sulpicia, *Aquae sacrae* agua y sacralidad en la Antigüedad, COSTA, A., PALAHÍ, LL., VIVÓ, D., (coord.), Universitat de Girona, Institut de la Recerca Històrica, Girona, 167-180.

CUNLIFFE, B., DAVENPORT, P., 1985a; *The temple of Sulis Minerva at Bath. Vol. 1,1. the site*, Oxford.

CUNLIFFE, B., DAVENPORT, P., 1985b; *The temple of Sulis Minerva at Bath, volum 2, the finds from the sacred spring*, Oxford.

CURTI E., 2008; Il tempio di Venere Fisica e il porto di Pompei, *Nuove Ricerche archeologiche nell'area vesubiana (scavi 2003-2006). Atti del convegno internazionale, (Roma 1-3 febbraio 2007)* a cura de Guzzo, P. G. i Guidobaldi, M. P., 47-60

DAREMBERG, C.V., SAGLIO, E., 1877; *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, Paris.

DARMON, J.P., 1980; *Nympharum domus. Les pavements de la maison des Nymphes a Neapolis (Nabeul, Tunisie) et leur lecture*, Leiden.

DASCA, A., 1991b; Teatre romà (Carrer Caputxins), *Butlletí Arqueològic*, 12. Tarragona., 241-243.

DAWKINS, R. M., 1929; *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta*, London. (The Society for the Promotion of Hellenic Studies; Supplementary Paper No.5). Versió digital de la University of Chicago:

http://www.lib.uchicago.edu/cgi-bin/eos/eos_title.pl?callnum=DF261.S68D3

DE CHAISEMARTIN, N., 2003; *Rome. Paysage urbain et idéologie. Des Scipions à Hadrien (II s. av. J.-C. – II s. ap. J.-C.)*, Paris.

De HOZ, J., 2006; Algunos aspectos de los cultos griegos en el extremo occidente, *KOINÒS LÓGOS. Homenaje al profesor José García López a cura de Calderón, E., Morales, A. i Valverde M., Murcia*, 439-452.

De HOZ, M.P., 2013; Cultos griegos, cultos sincréticos y la inmigración griega y greco-oriental en la península ibérica, *El oriente griego en la península ibérica. Epigrafía e història*, a cura de de HOZ, .M.P. i MORA, G., Madrid, 205-254.

De PRADO, G., 2008; La gestió de l'aigua a l'oppidum del Puig de Sant Andreu (Ullastret), *Cypsela*, 17, Barcelona, 185-200.

DE RUYT, C., 1983; *Macellum. Marché alimentaire des romains*, Louvain-la-Neuve.

DEHESA, R., ESTEBA, J., 2008; El nimfeu de Sant Aniol de Finestres, *Història de la Garrotxa*, Girona, 163-166.

DELLA SETA; A., 1918; *Il museo di Villa Giulia*, Roma.

DEMMA, F., 2011; *Leucado cepit: Praeneste, Roma e la conquista dell'oriente. Rendiconti della Pontificia Accademia Romana d'Architettura*, LXXXIII, Ciutat del Vaticà, 3-57.

DERKS T., 1998; *Gods, temples and ritual practices*, Amsterdam.

DEYTS S. A., 1992d ; *Images des dieux de la Gaule*, Paris.

DEYTS, S. A., 1992a ; Cultes guérisseurs et thermalisme. Les divinités guérisseuses en Gaule, *Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, a cura de LANDES, C., Lattes, 77-81

DEYTS, S. A., 1992b; Le sanctuaire des Sources de la Seine (Côte-d'Or), *Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, a cura de LANDES, C., Lattes, 25-27.

DEYTS, S. A., 1992c; Sources sacrées, stations thermales et ex-voto de guérison, *Les eaux thermales et les cuites des eaux en Gaule et dans les provinces voisines. Actes du Colloque: Aix-le Bains, 1990. Caesarodunum*, 26, Tours, 55-61.

DI LUCA, G., CRISTILLI, A., 2011; Origine ed evoluzione dell'opera a telaio: le attestazioni campane, *Domus Herculaneensis rationes*. Sito, archivo, museo, CORALINNI, A. (a cura di), Bologna, 455-478.

DÍAZ, M., PUCHE, 2003; El proceso de urbanización de la Tarraco republicana: los niveles constructivos del colector principal de la Ciudad, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 11, Lleida, 291-319.

DÍEZ DE VELASCO, F., 1992a; Aportaciones al estudio de los balnearios romanos de Andalucía: la comarca de Guadix-Baza, *Espacio, tiempo y forma, serie II*, V, Madrid, 383-400.

DÍEZ de VELASCO, F., 1992b ; Divinités des eaux thermales dans le nord-ouest de la provincia Tarraconenses et dans le nord de la provincia Lusitania: une approche au phénomène du thermalisme Romain dans l'occident des provinces ibériques, *Actes du Colloque: Les eaux thermales et les cuites des eaux en Gaule et dans les provinces voisines, Actes du Colloque (Aix-le Bains, 1990), Caesarodunum*, 26, Tours, 133-149.

DÍEZ DE VELASCO, F. 1996; Invocaciones a Isis en ciudades de aguas (*Aquae*) del occidente romano. *Isis. Nuevas perspectivas. ARYS*, 4 a cura de RUBIO, R., Madrid, 143-153.

DÍEZ DE VELASCO, F. 1998; *Termalismo y religión. La sacralización del agua termal en la Península Ibérica y el norte de África en el mundo antiguo*, Madrid (Monografías de Ilu, 1).

DÍEZ DE VELASCO, F. 2008; Mutation et perduration de l'espace sacré: l'exemple du culte des eaux thermales dans la Péninsule Ibérique jusqu'à la romanisation, *SATURNIA TELLUS. Definizioni dello spazio consacrato in ambiente etrusco, italico, fenicio-punico, iberico e celtico. Atti del convegno internazionale svoltosi a Roma dal 10 al 12 novembre 2004*, a cura de DUPRÉ, X., RIBICHINI, S., VERGER, S., Roma, 457-469.

DÍEZ, Mª F., 1996; *Las ninfas en la literatura y en el arte de la grecia arcaica*, Tesis doctoral. Universidad Complutense de Madrid

DOMÈNECH, M. C., 1975; *Aportación al estudio del yacimiento de Porqueras*, Memòria de llicenciatura, Universitat Autònoma de Barcelona.

DOMÈNECH, M. C., 1977; El castell de Porqueres, yacimiento ibero-romano junto al lago de Bañolas, *XV Congreso Nacional de Arqueología*, Lugo, 869-879.

DOMINGO, et al., 2004; DOMINGO, J., FIZ, I., MAR, R., RUIZ de ARBULO, J.; Etapas y elementos de la decoración arquitectónica en el desarrollo monumental de la ciudad de Tarraco, *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente. Actas del Congreso Internacional. Cartagena 8 y 10 de octubre de 2003*, Murcia, 115-151.

DOMINGO, J.A., MAR, R., PENSABENE, P., 2013; El complejo arquitectónico del templo del divo Claudio en el monte Celio de Roma, *Archeologia Classica*, LXIV, 295-347.

DOMINGO, J.A.; 2003: *La decoración arquitectónica del teatro romano de Tárraco*, Tesi de llicenciatura, Universitat Rovira i Virgili.

DOMÍNGUEZ, A., 1995; Religión, rito y ritual durante la protohistoria peninsular . El fenómeno religioso en la cultura ibérica, *Ritual, rites an religion in Prehistory. IIIrd Deya International Conference of prehistory* a cura de WALDREN, W.H., ENSENYAT, J. A., KENNARD, R. C., volum II, Oxford, 21-91 (BAR International Series 611).

DOMÍNGUEZ, J. M., PANIAGUA, M. 1981; Aportación al estudio de la religión primitiva en Ahigal. *Boletín Amigos de Ahigal*, 7, 8-10.

DUMEZIL, G., 1977; *La religione romana arcaica*, Milan.

DUPRÉ, N., 1992 ; Sources medicinales et thermalisme dans le bassin de l'Ebre. Les problemes de la documentation Antique, *Espacio, tiempo y forma. Serie II, Hª Antigua*, V, Madrid, 277-294.

DUPRÉ, N., 1992a ; Le thermalisme des Pyrenees a l'Ebre, *Dossier d'Archéologie*, 174, 60-67.

DUPRÉ, N., PEREX AGORRETA, M. J., 1990; Thermalisme et religion dans le nord de l'Hispania, *Actes du colloque Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines, Actes du Colloque (Aix-le Bains, 1990)*, Caesarodunum, 26, Tours, 151-164.

DUPRÉ, X., 1982-83; Tres fragments de lastra “Campana” a Tarragona. *Butlletí Arqueològic*, 4 i 5, Tarragona, 141-153.

DUPRÉ, X., 2005; Terracotas arquitectónicas prerromanas en *Emporion, Empúires*, 54, Barcelona, 103-123.

DUPRÉ, X., et al; 1999; DUPRÉ, X., AQUILUE, X., MATEOS, P., NUÑEZ, J., SANTOS, J. *Excavaciones Arqueológicas en Tusculum. Informe de la campaña de 1997*, Roma.

DUVAL, P., 2002 ; *Les dieux de la Gaule*, Paris.

EGEA, A. et al, 2003; EGEA, A., ARIAS, L., MATILLA, G., GALLARDO, J.; El santuario romano de las aguas de Fortuna (Murcia), *XXVII Congreso Nacional de Arqueología. III mundo clásico. Bolskan*, 20, Revista de Arqueología Oscense, Huesca, 131-140.

EGEA, A., 2003a; El control y uso del agua en época romana en el ager carthaginensis (región de Murcia). *ArqueoMurcia*, 1, nov. (edició digital)
<http://www.arqueomurcia.com/revista/n1/htm/usodelagua.htm>

EGEA, A., 2003b: La ingeniería hidráulica romana del cerro del Molinete. *Arx Asdrubalis. Arqueología e historia del Cerro del Molinete de Cartagena*, a cura de NOGUERA, J.M., Cartagena, 203-230.

EGEA, A., 2005; Fuentes literarias aplicadas al estudio de la ingeniería hidráulica romana. *Mastia*, 4, Cartagena, 87-103.

EGEA, A., 2005a; “Eufratense et Osroene”: poblamiento romano en el Alto Éufrates sirio, *Antigüedad y cristianismo*, 22, Murcia, 23-781.

EGEA, A.; 2010; La cultura del agua en época ibérica: una visión de conjunto, *Lucentum*, 29, Alicante, 119-138.

ELIADE, M., 1974; *Tratado de Historia de las religiones*, Madrid.

ELIADE, M., 1981; *Lo sagrado y lo profano*, Barcelona

ELIADE, M., 1999; *Historia de la creencias y las ideas religiosas*, Barcelona, (3 volums).

ENCARNAÇÃO, d' J., 2009; Aspectos de religiosidade vernácula na hispânia romana, *Hispaniae: las provincias hispanas en el mundo romano*, Tarragona, 465-472 (Serie Documenta, 11).

ESCRIVÁ, Mª I., 2004; La decoración arquitectónica romana de *Valentia*, *La decoración arquitectónica en las ciudades romanas de Occidente. Actas del Congreso Internacional. Cartagena 8 y 10 de octubre de 2003*, Murcia, 535-542.

ESCRIVÁ, Mª I., JIMÉNEZ, J.L., RIBERA, A., 2013; La curia y la basílica de Valentia, *Las sedes de los "Ordines decurionum" en Hispania: análisis arquitectónico y modelo tipológico*, B. SOLER, P. MATEOS, J. M. NOGUERA, J. RUIZ DE ARBULO (Coord), 53-67.

ESPINOSA, LÓPEZ, 1997; Agua y cultura en el alto-medio Ebro, *Termalismo antiguo. Actas del I congreso peninsular. La Rioja. 1996*, Madrid, 259-265.

ESTEBA, J. 1997; *Memòria d'excavació de Sant Aniol de Finestres*, Girona.

ESTEBA, J. 1998; Intervenció a l'eglésia parroquial de Sant Aniol de Finestres (La Garrotxa) *Quartres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres, 287-296.

ESTEBA, J., DEHESA, R., 2005; Sant Aniol de Finestres: de santuari de la sacralització de les aigües a temple cristià, *II Congrés Internacional Historia dels Pirineus*, Girona, 285- 298.

ESTEBA, J., DEHESA, R., 2008; El nimfeu de Sant Aniol de Finestres, *Historia de la Garrotxa*, Diputació de Girona, Girona, 163-166.

ÉTIENNE, R., 1973; Les syncrétismes religieux dans la péninsule ibérique à l'époque impériale, *Les Syncrétismes dans les Religions Grecque et Romaine*, Leiden, 153-163.

FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I., 1984; *Inscriptions romaines de Catalogne. Vol. I. Barcelone (sauf Barcino)*, París.

FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I., 1991; *Inscriptions romaines de Catalogne. Vol III, Gérone*, París.

FACCHINETTI. G., 2003; *Iactae Stipes: L'offerta di monete nelle acque nella penisola Italiana, Rivista italiana di numismatica e scienze affini*, CIV, 13-55.

FACCHINETTI. G., 2004; L'offerta di monete nelle acque in età romana e tardoantica: alcune riflessioni, *Acque per l'utilitas, per la salubritas, per l'amoenitas. Itinera, I percorsi dell'uomo dall'antichità ad oggi*, 4-5 a cura. ANTICO GALLINA, M., 273-298.

FACCHINETTI. G., 2010; Offrire nelle acque: bacini e altre strutture artificiali, *I riti del costruire nelle acque violate. Atti del Convegno Internazionale Roma, Palazzo Massimo 12-14 giugno 2008* a cura de DI GIUSEPPE, M. i SERLORENZI, M., Roma, 43-67.

FAGAN, G. G., 1999; *Bathing in Public in the Roman World*, Michigan.

FAGAN, G. G., 2001; The genesis of the roman public bath: recent approaches and future directions, *American Journal of Archaeology*, 105, 403-426.

FELIPE, A. M^a; 2006; Evidencias de una primera monumentalización de *Colonia Augusta Firma Astigi* (Écija) en su decoración arquitectónica, *Romula*, 5, Sevilla, 113-148.

FITA, F., 1872; Inscripción romana (inédita) encontrada en Aquis Voconis o Caldes de Malavella. *La Ilustración Española y Americana*, 2, Madrid, 26.

FITA, F., 1904; Lápidas romanas de Caldas de Mombuy. Datos inéditos, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 44, Madrid, 179-190.

FLÓREZ, M., PALET, J. M., 2010; Dinamica del poblamiento y romanización en la *Laietania* interior (Vallès Oriental, Barcelona). Del s. IV aC al s. I Ac, *Bolletino di Archeologia on line. Roma 2008. XVII International congress of classical archaeology meetings between cultures in the ancient mediterranean*.

FOLCH, J. et al., 1988; FOLCH, J., MENÉNDEZ, X., MIRÓ, C., PUCHE, J.M., REVILLA, E., SORRIBES, El poblat ibèric de la Torre Roja i el conjunt termal de Caldes de Montbui (Vallès Occidental), *Tribuna d'Arqueologia 1987-1988*, Barcelona, 153-162.

FOLCH, R., 1931; Las aguas thermales de Caldas de Montbuy. Vistas por un farmacéutico del siglo XVIII, *El restaurador farmacéutico*, 5, 113-118.

FOLLAIN, E. 2004; Fontaines gallo-romaines en Haute-Normandie, *Dossiers d'archéologie*, 295, Dijon 50-59.

FONSECA, D., 2012; Las *ciuitates* "termales" del nordeste de la Tarraconense: Caldes de Montbui y Caldes de Malavella, *Antesteria*, 1, 169-181.

FONTANA, F., 1993; *La villa romana di Barcola, a proposito delle villae maritimae della regio X*, Roma.

FORTÓ, et al; 2005: FORTÓ, A., MAESE, X., PELEGERO, B., PISA, J., VIDAL, A., El poblat de la Torre Roja (Caldes de Montbui-Sentmenat). *Lauro*, 26-27, 5-18.

FRIGOLA, T., 1960; Restauración de Santa María de Porqueras. *Revista de Gerona*, 10, Girona, 69-71.

GABRIEL, R. 1979; Restos de *specus* en el Camí de l'Àngel, *Butlletí Arqueològic*, 1, Tarragona, 199-202.

GALLEGO FRANCO, H., 2004; La mujer en las estructuras religiosas de Hispania septentrional. Consideraciones en base a la epigrafía votiva hispanorromana del territorio castellano-leonés, *ILU, revista de ciencias de las religiones*, 9. Madrid., 69-89.

GANDIA, E., 1908; Diari de les excavacions de les ruïnes d'Empúries de l'any 1908. L'Escala

GANDIA, E., 1909; Diari de les excavacions de les ruïnes d'Empúries de l'any 1909. L'Escala

GANDIA, E., 1910; Diari de les excavacions de les ruïnes d'Empúries de l'any 1910. L'Escala

GANDIA, E., 1911; Diari de les excavacions de les ruïnes d'Empúries de l'any 1911. L'Escala

GANDIA, E., 1913; Diari de les excavacions de les ruïnes d'Empúries de l'any 1913. L'Escala

GANDIA, E., 1925; Diari de les excavacions de les ruïnes d'Empúries de l'any 1925. L'Escala

GARCÍA FERNÁNDEZ-ALBALAT, B., 1990; Guerra y religión en la Gallaecia y la Lusitania Antiguas, Sada, A Coruña.

GARCÍA MORCILLO, M., 2000; El *Macellum Magnum* y la Roma de Nerón. *Iberia*, 3, Logroño, 265-285.

GARCÍA NOGUERA, M., MACIAS, J.M., 2002; Les aigües subterrànies: natura i home, *Empúries*, 53, Barcelona, 38-40.

GARCÍA RODRÍGUEZ, C., 1966; *El culto a los santos en la España romana y Visigoda*. Madrid.

GARCÍA ROSELLÓ, J., 1995; Una aproximació al coneixement de la ciutat romana d'Iluro (Mataró). *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, 52, Mataró, 4-17

GARCÍA ROSELLÓ, J., 2014; *Gènesi, fundació i període republicà de la ciutat romana d'Iluro (Hispania Tarraconensis)*. Tesi doctoral. Universitat de Barcelona.

GARCÍA, et al; 1997: GARCÍA, JM., HERNÁNDEZ, E., INIESTA, A., PAGE, V., El santuario ibérico de Coimbra del barranco ancho (Jumilla, Murcia) a la luz de los nuevos hallazgos. *Quadernos de prehistoria y arqueología de Castellón*, 18, Castellón, 239-256.

GARCIA, J., 1995; Una aproximació al coneixement de la ciutat romana d'Iluro (Mataró), *Fulls del Museu arxiu de Santa Maria*, 52, Mataró, 4-19.

GARCÍA, JM., INIESTA, A., PAGE, V., 1991-1992; El santuario ibérico de Coimbra del barranco ancho (Jumilla, Murcia). *Anales de prehistoria y arqueología*, 7-8, Murcia, 75-82.

GARCIA, M.R., BARBANY, C., 1991; La Vila de Caldes de Montbui. Catalunya Romànica. Barcelona: Enciclopèdia Catalana,. Vol. XVIII. 308-309.

GARCÍA; J., MARTÍN, A., CELA, X.; 2000; Nuevas aportaciones sobre la romanización en el territorio de Iluro (*Hispania Tarraconensis*), *Empúries*, 52, Barcelona, 29-54.

GARCIA-BELLIDO, A., 1936; *Hallazgos griegos en España*, Madrid.

GARCÍA-BELLIDO, A., 1948; *Hispania Graeca*, I-II. Barcelona.

GARCÍA-BELLIDO, Mª P., 1996; *Mansio ad Sorores* en el *iter ab Emerita Asturicam*. *Archivo Español de Arqueología*, 69, Madrid, 281-286.

GARCÍA-DILS, ORDÓÑEZ, RODRÍGUEZ, 2007; Nuevo templo augusteo en la colonia Augusta Firma Astigi (Écija – Sevilla), *Romula*, 6, Sevilla, 75-114.

GARRIDO, A., MAR, R., MARTINS, M., 2008; A fonte do Ídolo. *Bracara Augusta*. *Escavações arqueológicas*, 4, Braga.

GEBELLÍ. P., 2001; Noves dades per a la datació del teatre romà de Tàrraco. La intervenció al carrer Caputxins núm. 5, *Butlletí Arqueològic*, 21-22, Tarragona, 127-153.

GENERA, M. 1980; Evolució del pobiament prehistòric i protohistòric a les comarques de la Ribera d'Ebre i Priorat. Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 1979.

GENERA, M., 1982; Inventari arqueològic de la Ribera d'Ebre. *Fonaments*. 3, Barcelona, 47-134.

GENERA, M., 1997; La torre de l'Espanyol: aspectes arqueològics. *Miscel·lània del Centre d'Estudis comarcal de la Ribera d'Ebre*, 11, Flix, 13-22.

GENERA, M., BRULL, C., ADELL, S., 2006; El pas de l'Ase (La Ribera d'Ebre), de la investigació a la museïtzació d'un conjunt d'interès històric i paisatgístic. *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, Barcelona, 123-156.

GENERA, M., CAMPO, M., 1980; Hallazgos monetarios en el yacimiento de la Font de n'Horta, la Torre de l'Espanyol, *II Simposium Numismàtic*, Barcelona, 203-209 i lám. 28.

GEORGE, M., 1986; The triclinium-grotto of Julia Felix: The grotto in roman domestic architecture. <http://digitalcommons.mcmaster.ca/opensdissertations>

GINOUVES, R., 1992; Dieux guérisseurs et sanctuaires de sources dans la Grèce antique. *Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, a cura de LANDES, C., Lattes, 97-105.

GLASER, F., 2000; Water landscaping, *Handbook of ancient water Technology*, Ö. Wikander (Ed). 453-466.

GLASER, F., 2000a; fountains and nymphaea, *Handbook of ancient water Technology*, Ö. Wikander (Ed). 413-451

GÓMEZ, A. 2005; La arquitectura doméstica urbana en época romana en la *Provincia Baetica*. Tesis doctoral, Universidad de Huelva.

GONZÁLEZ SOUTELO, S., 2005; Breve aproximación al estudio de las aguas mineromedicinales en época prerromana y romana en Galicia. *ArqueoWeb - Revista sobre Arqueología en Internet*. <http://www.ucm.es/info/arqueoweb> - 7(2) sept./dic. 2005

GONZÁLEZ SOUTELO, S., 2010; La configuración arquitectónica de los balnearios de aguas minero medicinales en época romana: una propuesta de estudio. *Bollettino di Archeologia on line I 2010/ Volume speciale/ Poster Session 2*. 13-21. www.archeologia.beniculturali.it/pages/pubblicazioni.html

GONZÁLEZ SOUTELO, S., 2012; Ad aquas': Rutas de salud en época romana, *Tribuna Termal*, 25, Madrid, 36-39.

GONZÁLEZ SOUTELO, S., 2012-2013; Los balnearios romanos en Hispania. Revisión y puesta al día de los principales yacimientos con aguas mineromedicinales en España. *Anales de arqueología cordobesa*, 23-24, Córdoba, 175-200

GONZÁLEZ-ALCALDE, J., 2006; Cuevas-santuario ibéricas en Cataluña. *Quadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*, 25, Castellón, 187-248.

GOOD, R. M., 1986; The carthaginian *Mayumas*, *Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente Antico*, 3, Roma, 99-114.

GORGUES, A., 2010; Économie et société dans le nord-est du domaine ibérique (IIIe-Ie s. av. J.-C.). *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, LII, Madrid.

GOROSTIDI, D., 2010; *Ager tarraconensis 3. Les inscriptions romanes*, Tarragona (Serie Documenta, 16).

GOROSTIDI, D., 2013; Géza Alföldy y las inscripciones romanas de Tarraco (1975-2011): novedades y nuevas perspectivas, *Tarraco Biennial. Actes del 1er Congrès Internacional d'Arqueologia i Món Antic. Govern i societat a la Hispània Romana*. J. López Vilar (ed.), Tarragona, 135-143.

GOUREVITCH, D., 1992; Les maladies de nos ancêtres. *Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, a cura de LANDES, C., Lattes, 81-88.

GRACIA, F., MUNILLA, G., GARCÍA, G., 1994; Models d'anàlisi de l'arquitectura ibèrica. Espai públic i construccions religioses en medis urbans. *Cota Zero*, 10, Vic, 90-101.

GRANADOS, J.O., 1984; La primera fortificación de la colonia Barcino, *Papers in Iberian Archaeology* (BAR 193-1), Londres, 267-319.

GRANGÉ, B., 1992 ; Les eaux guérisseuses dans l'Aquitaine augustéenne. *Espacio, Tiempo y Forma*. Serie II, Hª Antigua, t.V, 545-552.

GRIMAL, P., 1994; *Diccionario de mitología griega y romana*.

GROS, P., 1996; *L'architecture romaine. Les manuels d'art et d'archéologie antiques* (vol I-II) Paris.

GUÉRIN-BEAUVOIS, M., 2003; Thermalisme romain et stations thermales en Italie aux deux premiers siècles de notre ère: quelques éléments de synthèse. *Vita Latina*, 168, Montpellier, 2-14.

GUÉRIN-BEAUVOIS, M., 2007; Les *Aquae*: sujet médico-religieux ou thème littéraire. *Bains Curatifs et bains hygiéniques en Italie de l'antiquité au moyen âge*, Roma, 93-114, (Collection de l'École Française de Rome, 383).

GUETTEL, S., 2004; *Landscapes, Gender, and Ritual Space: The Ancient Greek Experience*. London

GUILHEMBET, J.-P., 2002; les sénateurs et leurs domus romaines aux temps néroniens, *Neronia VI. Rome à l'époque néronienne*, J.-M. CROISILLE, Y. PERRIN) éd , (. Bruxelles, 338-360, (collection Latomus, vol. 268(

GUILHEMBET, J.-P., 2011; les résidences romaines de vespasien et le septizonium de Suétone, *Habiter en ville au temps de Vespasien. Actes de la table ronde de Nancy*, J.m. KARDOS) éd ,(Nancy, 23-46.

GUILLEN, J., 1980; *Urbs Roma y costumbres de los romanos. III religión y ejercito*. Salamanca.

GUITART, J., 1994; Un programa de fundacions urbanes a la *Hispania Citerior* del principi del segle I aC. Actes del *XIVè Congrès Internacional d'Arqueologia Clàssica*. Tarragona, 205-213.

GUTIÉRREZ, M. A., 1986; Capiteles romanos de la Península Ibérica. *Boletín del seminario de estudios del arte y arqueología (BSAA)*, tomo 52, Valladolid, 83-141.

GUTIÉRREZ, M.A. 1991: El templo romano de *Barcino*. Análisis de la decoración arquitectònica, *Templos Romanos de Hispania*, Murcia, 95–105, (Cuadernos de Arquitectura Romana, 1).

HABA, S., RODRIGO, V., 1990; El tema del culto a las aguas y su continuidad en relación con las vías naturales de comunicación. *Zephyrus*, 43, Salamanca, 271-279.

HALAND, E.J., 2009; “Take, Skamandros, my virginity”: Ideas of water in connecton with rites of passage in Greece, modern and ancient. *The nature and function of water, baths, bathing and hygiene from antiquity through the renaissance*, Kosso, C., i Scott, A. Eds, Leiden, 109-148

HAUSCHILD, T., 1991; El templo romano de Évora. *Templos romanos de Hispania*, Murcia, 107-117, (*Cuadernos de Arquitectura romana*,1)

HAUSCHILD, T., 1994; El templo romano de Évora, nuevas investigaciones. *La ciudad en el mundo romano*. Actas XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica, Septiembre de 1993, vol. 2, Tarragona, 97-200.

HEING, M., KING, A. (ED), 1986; *Pagan gods and shrines of the roman empire*. Oxford.

HELLMANN, M-C, 2006; *L'architecture greque. Les manuels d'art et d'archéologie antiques* Vol I- II-III. Paris.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B., ARCO Y MOLINERO, A. DEL, 1894; *Catalogo del Museo Arqueologico de Tarragona con la clasificacion hecha en 1878*. Tarragona

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B., MORERA, E., 1892; *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*. Tarragona

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B., TORRES I SEDÓ, J.M., 1867; *El indicador arqueológico de Tarragona*, Tarragona.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B., 1884; *Opusculos históricos, arqueológicos y monumentales*, Tarragona.

HERNÁNDEZ SANAHUJA, B., 1946; Acueducto romano de Tarragona. *Butlletí Arqueològic*, època 3^a, fasc. 1-2, Tarragona, 16-32.

HERNÁNDEZ, et al, 1999; HERNÁNDEZ, J.A., ARIÑO, E., MARTÍNEZ, J.M., NÚÑEZ, J., La presa y el nimfeo del Sotillo (Alfaro, La Rioja): un conjunto monumental en la vía *de italia in Hispanias*. *Zephyrus*, 52, Salamanca, 239-260.

HERNÁNDEZ-GASCH, J., 2006a; El *castellum* de *Barcino*, espai públic monumentalitzat en el segle I dC. Les excavacions a Regomir, 6. *Tribuna d'Arqueologia 2004-2005*, Barcelona, 245-270.

HERNÁNDEZ-GASCH, J., 2006b; The *castellum* of *Barcino*: from its early roman empire origins as a monumental public place to the late antiquity fortress. *Quartis*, època II, núm. 2, Barcelona, 74-91.

HERVES, F., MEIJIDE, G.; 2000: O culto ás Ninfas nas termas de Lugo, *Gallaecia*, 19, Santiago de Compostela, 187-196.

HODGE, A. T., 2000; Wells, *Handbook of ancient water Technology*, Ö. Wikander (Ed), Leiden, 29-38.

HODGE, A. T., 2000a; Collection of wáter, *Handbook of ancient water Technology*, Ö. Wikander (Ed), Leiden, 21-28.

HUMPHREY, J.H., 2004; Ancient baths and bathing: a bibliography for the years 1988-2001. *Journal of Roman Archaeology*. (Supplementary series number 55).

IMPRESS, 2004; Fitxes de Caracterització inicial, pressions i Impactes de les Masses d'Aigua Subterrànies. 09 Fluviovolcànic de la Garrotxa. (http://aca-web.gencat.cat/aca/appmanager/aca/aca?_nfpb=true&_pageLabel=P25400181961268046736218&nfls=false)

JACKSON, R., 1990; Waters and spas in the classical world, *Medical History, Supplement*, 10, Cambridge, 1-13.

JIMÉNEZ SALVADOR, J.L., 1993; Teatro y desarrollo monumental urbano en Hispania. *Teatros romanos de Hispania*, Murcia, 225-238, (*Quadernos de arquitectura romana*, 2).

JIMÉNEZ SALVADOR, J.L., 1998; La multiplicación de plazas públicas en la ciudad hispanorromana. *Empúries*, 51, Barcelona. 11-30.

JOUFFROY, H., 1992; Les Aquae Africaines. Actes du Colloque: Les eaux thermales et les cuites des eaux en Gaule et dans les provinces voisines, *Actes du Colloque* (Aix-le Bains, 1990), *Caesarodunum*, 26, Tours, 55-61.

JUHÉ, E.; CLARIANA, J. F., 1996; Dues mostres d'evergetisme a Iluro. *XII Sessió d'Estudis Mataronins*. Museu Arxiu de Santa Maria. Patronat Municipal de Cultura, Mataró, 123-144.

KAMASH, Z., 2009; *Water Supply and Management in the Near East 63BC-AD636*, PhD Thesis, University of Oxford (2006).

KOPPEL, E., 1982; Esculturas del teatro romano de Tarragona. *El teatro en la Hispania romana*, Mérida 1980, Badajoz. 139-152

KOPPEL, E., 1985a; *Die Römischen Sculpturen von Tarraco*. Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung - Madrid.

KOPPEL, E., 1985b; El foro municipal de Tarraco y su decoración escultórica, XVII *Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, 841-856.

KOPPEL, E., 1986; Las esculturas romanas de Tarraco. *Fòrum: temes d'història i d'arqueologia tarragonines*, 4, Tarragona, 1-16.

KOPPEL, E., 1988; La schola del collegium fabrum de Tarraco y su decoración escultórica. *Faventia* 7, (Monografies), Barcelona.

KOPPEL, E., 2001; La decoración escultórica de los espacios públicos y privados de Tarraco, *Tarraco, Puerta de Roma*, Rodà, I (ed.), Barcelona, 46-49.

KOPPEL, E., 2004; La decoración escultórica de las termas en Hispania, IV *Reunión sobre escultura romana en Hispania* (Lisboa, 2002), NOGALES, T. y GONÇALVES, L.J. (Coor.), Madrid, 339-366.

KOPPEL, E., 2006; L'escultura, *Fòrum: temes d'història i d'arqueologia tarragonines*, 12, Tarragona, 111-121.

KOPPEL, E.; RODÀ, I., 1996; Escultura decorativa de la zona nororiental del Conventus Tarraconensis, II *Reunió sobre escultura romana a hispania*, J. MASSÓ y P. SADA (eds.), (Tarragona 1995), Tarragona, 135-191.

KOPPEL; E., MACIAS; J.M., 1997; Nuevos hallazgos escultóricos en la ciudad de Tarragona, *Revista de Arqueologia*, año XVI, núm. 175, Madrid, 62-64.

LACORT, P.J., GALEANO, G., CANO, J. I., 1997; Documentos arqueológicos y epigráficos relativos a cultos de agua de época romana en la provincia de Córdoba. *Termalismo Antiguo*. Actas del I congreso peninsular termalismo antiguo, La Rioja 1996, Madrid, 141-147.

LAMARE, N., 2011; L'influence de l'architecture théâtrale sur le décor des fontaines monumentales, *Le passé et son héritage*. Actes de la journée doctorale (Monde romain et Antiquité tardive), Paris (2010), 28-45.

LANDES, C., 1992; *Dieux guérisseurs en Gaule romaine*. Catalogue de l'Exposition, Musée archéologique Henri Prades, Lattes.

LANG, O. T., 2003; Reconsidering the Aquincum macellum: analogies and origins, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hung.*, 54, Budapest, 165-204.

LAPI, I., MEDRI L. M., 1985; *Artifici d'acqua e giardini, la cultura delle grotte e dei ninfei in Italia e in Europa*. Firenze.

LARA PEINADO, F., 1976; *La religión y el culto romanos en las tierras de Lerida*. Catedra de cultura catalana Samuel Gili i Gaya, Lleida.

LARSON, J., 2007; *Ancient Greek Cults*. Oxon.

LARSON, J., 2001; *Greek nymph. Myth, cult, lore*. Oxford.

LAVAGNE, H., 1988; *Operosa antra. Recherches sur la grotte à Rome de Sylla à Hadrien*. (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, 272).

LAVAGNE, H., 1992; Le problème des "nymphées" en Gaule. Les eaux thermales et les cultes des eaux en Gaule et dans les provinces voisines, *Actes du Colloque* (Aix-le Bains, 1990), *Caesarodunum*, 26, Tours, 217-225.

LAZZORO-BRUNO, C., 1977; The villa Lante at Bagnaia: An allegory of art and nature, *The art bulletin*. Vol 59, nº 4, New York, 553-560

LE ROUX, P., 2009; Cultos y religión en el noroeste de la Península Ibérica en el alto imperio romano: nuevas perspectivas, *Veleia*, 26, Araba, 265-285.

LECHUGA, M., 1996; Hallazgos monetales en el yacimiento romano de Baños de Fortuna. *El Balneario romano y la Cueva negra de Fortuna* (Murcia), Homenaje al prof. Ph. Rahtz, A. GONZALEZ, M. MAYER, A.V. STYLOW, R. GONZÁLEZ (eds.), 221-224, (Antigüedad y cristianismo. Monografías históricas sobre la antigüedad tardía XIII).

LESK, A. L., 1999; *The anatomical votive terracotta phenomenon: Healing sanctuaries in the etrusco-latial-campanian region during the fourth through first centuries BC*. Tesis doctoral, Universitat de Cincinnati.

LILLO, P., 1993-94; Notas sobre el templo del santuario de la Luz (Murcia). *AnMurcia*, Anales de prehistòria y Arqueología, 9-10, Murcia, 155-174.

LLECHA, M. T., 1985; Nou plantejament d'una escultura grega provinent d'Empúries, *Empúries*, 47, Barcelona, 276-281.

LLINÀS, J., 2002; *Conjunt termal de Sant Grau*. Memòria d'excavació. Girona.

LLINÀS, J., 2004; Conjunt termal de Sant Grau (Caldes de Malavella, Selva). Les excavacions arqueològiques de 2002, *Setenes jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*, vol. I, La Bisbal d'Empordà, 253-258.

LLINÀS, J., FRIGOLA, J., VIVAR, G., 2008; Resultats de les excavacions arqueològiques dels anys 2006-2007 al conjunt termal romà de Sant Grau (Caldes de Malavella, la Selva), *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, L'Escala-Empúries, 233-242.

LLINÀS, J.; MERINO, J., 1998; Puig d'Àlia, *El patrimoni de la Selva. Inventari històric, artístic i arqueològic dels municipis de la comarca*. Santa Coloma de Farners.

LLINÀS, J.; MERINO, J., 1998; Puig de les Ànimes, *El patrimoni de la Selva. Inventari històric, artístic i arqueològic dels municipis de la comarca*. Santa Coloma de Farners.

LLINÀS, J; MERINO, J., 1998; Termes de Sant Grau. *El patrimoni de la Selva. Inventari històric, artístic i arqueològic dels municipis de la comarca*. Santa Coloma de Farners.

LLINÀS, J., MERINO, J., 2010; Lloc d'*Aque Calidae*. a, BURCH, et al, 2010; BURCH, J., CASAS, J., COSTA, A., NOLLA, JM., PALAHÍ, LL., ROJAS, A., SAGRERA, J., VIVÓ, D., VIVO, J., SIMON, J., De l'*oppidum* a la *civitas*. La romanització inicial a la Indigècia, Girona, 355-358.

LLINÀS, J., MERINO, J., 2011; La Selva a L'Antiguitat, *Historia de La Selva*, Diputació de Girona, Girona, 109-214.

LLINÀS, J., MERINO, J., MONTALBÁN, C., 2004 ; Les termes romanes de Sant Grau (Caldes de Malavella). Novetats arran de les excavacions de 2002. *Quaderns de la Selva*, 16, Santa Coloma de Farners, 69-89.

LLINÀS, J., NOLLA, J. M., 2011; Aigua sagrada: El balneari del Puig de Sant Grau a *Aquae Calidae* (Caldes de Malavella, la Selva), *Aquae sacrae* agua y sacralidad en la Antigüedad, COSTA, A., PALAHÍ, LL., VIVÓ, D., (coord.), Universitat de Girona, Institut de la Recerca Històrica, Girona, 103-114.

LO MONACO, A., 2010; Feast and games of paides in the Peloponnese of the imperial period, Roman Peloponnese III, Society, Economy and Culture under the roman empire: Continuity and innovation, RIZAKIS, A. DLEPENIOTI, CL. E. (Eds.), Atenes, 309-327.

LONGFELLOW, B., 2009; The legacy of Hadrian: roman monumental civic fountains in Greece. *The Nature and Function of Water, Baths, Bathing, and Hygiene from Antiquity through the renaissance*, C. KOSSO, A. SCOTT (Eds.), Leiden, 211-232.

LONGFELLOW, B., 2010; Reflections of Imperialism: The Meta Sudans in Rome and the Provinces, *The Art Bulletin*, Vol. 92, No. 4, New York, 275-292.

LONGFELLOW, B., 2011; *Roman imperialism and civic patronage. Form, meaning, and ideology in monumental fountain complexes*. Cambridge University Press. Cambridge.

LÓPEZ MONTEAGUDO, G., 1997; Termas y tecnología de las de aguas. Testimonios musivos, *Termalismo Antiguo. Actas del I congreso peninsular termalismo antiguo*, (La Rioja 1996), Madrid, 453-466.

LÓPEZ SALVÁ, M., 1992; Isis y Sarapis: Difusión de su culto en el mundo grecorromano, *Minerva: Revista de filología clásica*, 6, Valladolid, 161-192.

LÓPEZ VILAR, J., 1993; Unes termes urbanes a Tàrraco. Les termes romanes a Catalunya, Tarragona, 124-126, (Documents d'Arqueologia Clàssica, 0).

LÓPEZ, J., 2008; L'aqüeducte del Gaià, *Valls i la seva història. Prehistòria i Història antiga*, volum II, VERGÈS, J.M, LÓPEZ, J.(Coord.), Institut d'Estudis Vallencs. Valls, 365-368.

LÓPEZ, J., PINYOL, Ll., 2008; Terracotes arquitectòniques romanes. Les troballes de la plaça de la Font (Tarragona), Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, (*Hic et Nunc*, 4).

LOZA AZUAGA, M. L., 1993a; Estatuas-fuentes romanas de colònia patricia *corduba*, *Anales de arqueología cordobesa*, 4, Córdoba, 141-158.

LOZA AZUAGA, M. L., 1993b; La escultura de fuentes en Hispania: ejemplos de la Bética, *Actas de la I Reunión sobre escultura romana en Hispania*, T. NOGALES (Ed.), Madrid, 97-110.

LOZA AZUAGA, M. L., 1994; El agua en los teatros hispanoromanos: elementos escultóricos, *Habis*, 25, Sevilla, 263-284.

LOZA AZUAGA, M. L., 2002; Documentos arqueológicos relacionados con el agua, en el ámbito suburbano de la "puerta de Sevilla" de Carmo, *Romula*, 1, Sevilla, 175-186.
Lusitania antiguas. A Coruña.

MACIAS, J. M., 1997; *Memòria de la intervenció arqueològica efectuada al solar núm. 32 del carrer Gasòmetre, Tarragona*, Tarragona.

MACIAS, J. M., et al, 2007; MACIAS, J.M., FIZ, I., PIÑOL, LL., MIRÓ, M.T., GUITART, J., Planimetria arqueològica de Tarraco. Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, (Serie Documenta 5).

MACIAS, J. M. 2000; L'urbanisme de Tarraco a partir de les excavacions de l'entorn del Fòrum de la ciutat, *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana. Actes de les jornades d'arqueologia sobre intervencions a la ciutat antiga i al seu territori (1993-1999)* a cura de RUIZ de ARBULO, J., Tarragona, 83-106, (Documents d'Arqueologia Clàssica, 3).

MACIAS, J. M. REMOLÀ, J.A., 2005; L'àrea portuària de *Tarracona*. *VI Reunió d'Arqueologia cristiana hispànica*. València 2003. Barcelona. 175-187.

MACIAS, J. M. REMOLÀ, J.A., 2010; Portus Tarraconensis (Hispania Citerior). *Bollettino di Archeologia on line I 2010/ Volume speciale B / B7 / 10*. 129- 140. www.archeologia.beniculturali.it/pages/pubblicazioni.html

MACIAS, J. M., 2005; *Informe dels treballs d'intervenció arqueològica al cuniculus del carrer Gasòmetre 32. Tarragona (Tarragonés)*, Tarragona.

MACIAS, J. M., 2011; *Horrea y estructuras de almacenamiento en la ciudad y territorio de Tarraco*. Una primera aproximación, *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*, ARCE, J., GOFFAUX, B. (Eds.), Casa de Velázquez, Madrid, 185-199.

MACIAS, J. M., et al, 2007b; MACIAS, J. M., MENCHON, J. J., MUÑOZ, A., TEIXELL I., Excavaciones en la catedral de Tarragona y su entorno: avances y retrocesos en la investigación sobre el culto imperial, *Culto imperial: política y poder*. NOGALES; T., GONZÁLEZ, J., (Eds.), Mérida, 765-787.

MACIAS, J. M., et al, 2013; MACIAS, J.M., MORERA, J., OLESTI, O., TEIXELL, I., Cirisi o invasió? Els Francs i la destrucció parcial de Tàrraco al s. III, *Más allá de la batalla. La violencia contra la población en el Mundo Antiguo*, Vidal, J., Antela, B. (Eds), Zaragoza, 193-214.

MACIAS, J. M., PUCHE, J.M., 1997; Noves excavacions a la part baixa de Tarragona. Dades per l'evolució urbanística de la ciutat romana, *Tribuna d'Arqueologia 1995-1996*, Barcelona, 149-163.

MACIAS, J. M., PUCHE, J.M., 2004; El cuniculus de Tàrraco: tècnica i anàlisi d'una obra amagada. *Tàrraco i l'aigua*, Catàleg de l'exposició MNAT, Tarragona, 37-50.

MADRID, M. J., 1997-1998; El orden toscano en *Carthago Nova. An Murcia*, 13-14, Murcia, 149-180.

MALAISE, M., 1984; La diffusion des cultes égyptiens dans les provinces européennes de l'empire romain, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II, 17,3, Berlin, 1615-1691.

MALISSARD, A., 1996; Los romanos y el agua. La cultura del agua en la Roma antigua. Barcelona.

MANTIS, A., 2009; The Asklepieion of Athens. *Il culto di Asclepio nell'area mediterranea*. Atti del convegno Internazionale. Agrigento 20-22 nov 2005, Roma, 67-77.

MAR, et al; 2010; MAR, R., RUIZ de ARBULO, J., VIVÓ, D., DOMINGO, J., LAMUÁ, M.; La *Scaenae frons* del teatro de Tarraco. Una propuesta de restitución. *La Scaenae Frons en la arquitectura teatral romana*. Actas del symposium Internacional celebrado en Cartagena los días 12 al 14 de marzo de 2009. Universidad de Murcia, Murcia, 173-201.

MAR, et al; 2012: MAR, R., RUIZ DE ARBULO, J., VIVÓ, D., BELTRÁN-CABALLERO, J.A., 2012; TARRACO. Arquitectura y urbanismo de una capital provincial romana. Volumen I. De la Tarragona ibérica la construcción del templo de Augusto, Tarragona, (Documents d'Arqueologia Clàssica 5).

MAR, R. GARRIDO, A., BELTRÁN-CABALLERO, J.A., 2012; *Barcino* y el urbanismo provincial romano, *Presència i lligams territorials de Barcelona. Vint segles de vida urbana*, R. GRAU (Coord.), Barcelona, 63-112, (Barcelona Quaderns d'Història, 18).

MAR, R., 2000; Las termas imperiales. *Termas romanas en el occidente del imperio: II Coloquio internacional de arqueologia en Gijón, Gijón*, 15-21.

MAR, R., RUIZ de ARBULO, J. 1988; Tribunal/*Aedes Augusti*. Algunos ejemplos hispanos de la introducción del culto imperial en las basílicas forenses, *Estudios sobre la Tabula Siarensis*, Madrid, 277-304, (Anejos del Archivo Español de Arqueología, IX).

MAR, R., 1992; El teatro de Tarragona y el santuario de Hércules en Ostia - Dos elementos en la transformación de las ciudades del occidente romano durante los siglos II y III d.C, *Die römische stadt im 2. jahrhundert n. Chr. Der Funktionswandel des öffentlichen Raumes*, Köln, 163-181.

MAR, R., 1993; El recinto de culto imperial de Tarraco y la arquitectura flavia. *Els monuments provincials de Tarraco. Noves aportacions al seu coneixement*, Tarragona, 107-156, (Documents d'arqueologia clàssica, 1).

MAR, R., 2001; *El santuario de Serapis en Ostia*, Tarragona, (Documents d'arqueologia clàssica 4).

MAR, R., ROCA, M., RUIZ DE ARBULO, J. 1993, El teatro romano de Tarragona: un problema pendiente, *Cuadernos de arquitectura romana*, 2, Murcia, 11-23.

MAR, R., RUÍZ DE ARBULO, J., 1985a; El templo del foro romano de Ampurias. *Investigación y ciencia*, 104, Madrid, 68-77.

MAR, R., RUÍZ DE ARBULO, J., 1985b; El foro republicano de Empúries. Metrología y composición, *6é Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, 367-374.

MAR, R., RUÍZ DE ARBULO, J., 1987; La basílica de la Colonia Tarraco. Una nueva interpretación del llamado Foro Bajo de Tarragona. *Los foros romanos de las provincias occidentales*, (Valencia, 27-31 de enero de 1986), Madrid, 31-44.

MAR, R., RUÍZ DE ARBULO, J., 1993; Ampurias romana. Historia, arquitectura y arqueología. Sabadell.

MAR, R., RUIZ DE ARBULO, J., VIVÓ, D., 2010; Las tres fases constructivas del capitolio de Tarragona. *Butlletí Arqueològic V*, 32. Volum II, Reial Societat Arqueologica Tarraconense, Tarragona, 507-540.

MARCET, R., SANMARTÍ, E., 1989; *Empúries*, Diputació de Barcelona, Barcelona.

MARCHET, G., 2004; Fontaines et nymphées dans les villae d'Aquitaine, *Dossiers d'archéologie*, 295, Dijon, 110-115.

MARCO SIMÓN, F., 1996; Romanización y aculturación religiosa: los santuarios rurales. *A Cidade e o mundo : romanización e cambio social*, Actas do Curso de Verán da Universidade de Vigo, 1995, Vigo, 83-100.

MARCO SIMÓN, F., 2001; Imagen divina y transformación de las ideas religiosas en el ámbito Hispano-Galo. *Religión, llengua y cultura prerromanas de Hispania*, VILLAR, F., FERNÁNDEZ ÁLVAREZ, M^a. P., (Eds), 213-225.

MARTIN RUIZ, J. A., 2006; Sobre un posible santuario ibérico en el valle de Abdalajís (Málaga), *Habis*, 37, Sevilla, 145-157.

MARTÍN, A., PLANA, R., 2001; El nord-est català en època ibèrica i l'entitat territorial de l'*oppidum* d'Ullastret. *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la*

Mediterrània Occidental. Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret, Barcelona, 39-52. (Monografies d'Ullastret, 2).

MARTINDALE, J. R., MORRIS, J., 1992 (reed.), *The prosopography of the later Roman Empire: A.D, 260-395*, Cambridge, Volum 1

MARWOOD, M. A., 1988; *The roman cult of Salus*. BAR International series, 465.

MASSÓ CARBALLIDO, J., 1987; El subministrament de l'aigua a la ciutat romana, Guia Arqueològica Tarraconense, Diari de Tarragona, Tarragona, 141-142.

MASSÓ CARBALLIDO, J., 1999; Dades per la Història de la portada d'aigua a Tarragona. Trobada de professionals dels serveis d'aigua de Catalunya (1998), Tarragona, 61-72.

MATEU, F., 1945-46; Hallazgos monetarios (IV). *Empúries*, 7-8, Barcelona, 233-276.

MATILLA, G., 2005; Baños Romanos de Fortuna. Historia, Estado de la Cuestión y Perspectivas de Futuro. *ArqueoMurcia* 2.

MAURI, J., 1949; *Història de la Garriga*, Vol I. Barcelona

MAYER, M., 2010; El problema de las *Aquae Calidae* del norte del *Conventus tarraconenses*, *Paleohispanica*, 10, Zaragoza, 303-317.

MAYER, M., RODÀ, I., 1985; L'epigrafia romana a Catalunya, *Fonaments*, 5, Barcelona, 161-186.

MAYER, M., RODÀ, I., 1986 ; Les divinités féminines de la fertilité et de la fécondité en Hispania pendant l'époque romaine, *Archaeology and fertility cult in the ancient Mediterranean*, A. BONANNO (ed.), Malta, 293-304.

MAYER, M.; RODÀ, I., (coord.) 1997; *Ciutats antigues de la Mediterrània*. Barcelona.

MAYER, M.; RODÀ, I., 1987; L'epigrafia romana a Catalunya: estat de la qüestió i darreres novetats. *Fonaments*, 6, Barcelona, 193-218.

MELCHOR GIL, E., 1993; *Evergetismo en la Hispania Romana*. Tesi doctoral. Universidad de Córdoba .

MELCHOR GIL, E., 1994; Ornamentación escultórica y evergetismo en las ciudades de la Bética. *POLIS*, Revista de ideas y formas políticas de la antigüedad clásica, 6, Alcalá de Henares, 221-254.

MELCHOR GIL, E., 2006; *Solo Publico – Solo Suo*: Sobre la ubicación de los homenajes estatuarios en las ciudades de la Bética. *Cahiers Glotz*, XVII, Paris, 201-211.

MELCHOR GIL, E., 2009; Las élites municipales hispanorromanas a fines de la República y en el Alto Imperio: ideología y conductas socio-políticas. *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*. J. ANDREU, J. CABRERO I I. RODÀ (eds.), Tarragona, 391-410.

MELENA, J.L., 1984; Un ara votiva romana en El Gaitán, Cáceres. *Veleia*, 1, Araba, 233-259.

MERINO, J., 2004; Troballes recents d'època romana republicana a Caldes de Malavella. *Quaderns de la Selva*. 9, Santa Coloma de Farners, 175-184.

MERINO, J.; NOLLA, J. M^a; SANTOS, M., 1994; *Aquae Calidae*. Presència romana a la Selva. Santa Coloma de Farners: Centre d'Estudis Selvatans. (Estudis i Textos; 3).

MERKER, G., 2000; *The Sanctuary of Demeter and Kore: Terracotta Figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman Periods*. Corinth XVIII.4

MESAS, I., ROIG, J.F., POCIÑA., C., 2009; *Memòria de la intervenció arqueològica a la illa A2 de la UA 15 de Tarragona*, Tarragona.

MILONOPOULOS, J., 2006; Greek sanctuaries as places of communication through rituals: an archaeological perspective, *Ritual and communication in the Graeco-Roman World*, *Kernos*, suppl. 16, Liège, 69-110.

MIRÓ, C., 1987; *El nucli romà de Caldes de Montbui*. Barcelona. Universitat de Barcelona. Memòria de Llicenciatura. Inèdita.

MIRÓ, C., 1992a; La arquitectura termal medicinal de época romana en Catalunya. Las termas de Caldes de Montbui como ejemplo. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie II, Hª Antigua*, t. V. Madrid, 255-276.

MIRÓ, C., 1992b; Les termes romanes de Caldes de Montbui. *Arraona*, 10, III època. Primavera, Sabadell, 11-29.

MIRÓ, C., 1997; Los tratamientos hidroterápicos en los textos clásicos, *Termalismo antiguo*. Actas del I congreso peninsular. La Rioja. 1996, Madrid, 211-216.

MIRÓ, C., 2011; Els balnearis terapèutics romans, origen de la ciutat embadalida. *Aquae sacrae* agua y sacralidad en la Antigüedad, COSTA, A., PALAHÍ, LL., VIVÓ, D., (coord.), Universitat de Girona, Institut de la Recerca Històrica, Girona, 115-140.

MIRÓ, C., ORENGO, H.A., 2010; El cicle de l'aigua a *Barcino*. Una reflexió entorn de les noves dades arqueològiques, *Quarhis*, 6, Barcelona, 108-133.

MIRÓ, C.; FOLCH, J.; MENÉNDEZ, F.X., 1987; El procés de romanització al curs mig de la riera de Caldes (Vallès Occidental), estat de la qüestió. *Actes de les I Jornades Internacionals d'Arqueologia romana*, Granollers, 59-67.

MIRO, M. T., 1990; Les màscares del temple d'Ullastret, *Empúries*, 43, Barcelona, 305-309.

MITSOPOULOS, V., 1992; Artémis de Lousoi: les fouilles autrichiennes. *Kernos*, 5, Liège, 97-108.

MOITRIEUX, G., 1992 ; Le sanctuaire de source de Deneuvre (Meurthe-et-Moselle), *Dieux guérisseurs en Gaule romaine*, a cura de LANDES, C., Lattes. 33-45

MOLLARD-BESQUES, S., 1963; *Les terres cuites grecques*, Paris.

MONEO, T., 1995; Santuarios urbanos del mundo ibérico, *Complutum*, 6, Madrid, 245-255.

MONEO, T., 2003; *Religio ibérica: santuarios, ritos y divinidades (siglos VII-I a.C.)*. Madrid.

MONEO, T., ALMAGRO, M., 1998; Santuario y elites ibéricas. *Los iberos, príncipes de occidente, Las estructuras de poder en la sociedad ibérica*. Congreso internacional. Sagunt, València, 93-98.

MONTLEÓN, A., 2002; Les termes romanes de Caldes de Montbui. *História termal de Caldes de Montbui*. Ajuntament de Caldes de Montbui, Caldes de Montbui.

MONTÓN, F.J., 1996; Las arulas de Tárraco. *Forum*, temes d'història i d'arqueologia tarragonines, 9, Tarragona.

MONTORO, M., 2007; *El ninfeo hispanorromano de Valeria*. Tesis doctoral, Universidad Autónoma de Madrid.

MORERA, 1910; *El puerto de Tarragona*, Tarragona.

MORILLO, A., 2008; Cultos militares y espacios sagrados en el campamento de la *legio VII gemina* en León. *Gerión*, 26, núm 1, Madrid, 379-405.

NEUERBURG, N., 1965; *L'architettura delle fontane e dei ninfei nell'Italia antica*. *Accademia di archeologia lettere e belle arti de Napoli*, Napoli.

NICOLS, J., 1987, Indigenous Culture and the Process of Romanization in Iberian Galicia, *American Journal of Philology*, 108, Baltimore, 129-151.

NOGALES, T., 2002; *Aquae emeritensis: monumentos e imágenes del mundo acuático en Augusta Emerita*. *Empúries*, 53, Barcelona, 89 - 111.

NOGALES, T.; ÁLVAREZ, J. M., 2005; Foros de Augusta Emerita: espacios simbólicos en el urbanismo emeritense. LAFON, X.; SAURON, G. (eds.), *Théorie et pratique de l'architecture romaine. La norme et l'expérimentation*. Études ofertes à Pierre Gros, Aix-en-Provence, 213-231.

NOGALES, T.; ÁLVAREZ, J. M., 2006; Fora Augustae Emeritae. La interpretatio provincial de los patrones metropolitanos. *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo*. Homenaje a Pilar León Alonso I, Córdoba, 419-450.

NOGUERA, J., 1999; Estudi diacrònic de la Cubeta de Mora (Ribera d'Ebre, Tarragona) des d'època tardorepublicana a l'antiguitat tardana. *Quaderns de prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20. Castelló, 267-286.

NOGUERA, J., 2006; *Gènesi i evolució de l'estructura del poblament ibèric en el curs inferior del riu Ebre: La Ilercavònia septentrional*. Universitat de Barcelona. Tesi doctoral.

NOGUERA, J., MARTIN, M., SOLER, B., 2013; De nuevo sobre el foro de Carthago Nova: la curia de la colonia, en: Las sedes de los ordines decurionum en Hispania. Análisis arquitectónico e interpretación, *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, vol. 67, Mérida, 135- 164.

NOGUERA, J.M., 1991-92; Una estatua de ninfa durmiente recostada, variante virinum, procedente de Carthago Nova (Cartagena, Murcia). *Anales de prehistoria y arqueología* 7-8, Murcia, 177-188.

NOGUERA, J.M., 2003; Arx Asdrubalis. Historia y arqueología de un espacio privilegiado de Cartagena en la antigüedad. NOGUERA, J.M. (Ed), *Arx Asdrubalis*. Arqueología e historia del Cerro del Molinete de Cartagena. Vol . I. 13-74.

NOLLA , J. M., SANTOS, M., MERINO, J., 1993a; El conjunt termal del turó de Sant Grau (Caldes de Malavella, La Selva, *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, R. MAR, J. LÓPEZ I L. PIÑOL (Eds.), 132-137, (Documents d'Arqueologia Clàssica, 3).

NOLLA , J. M., SANTOS, M., MERINO, J., 1993b; El conjunt termal del Puig de Sant Grau (Caldes de Malavella, La Selva). *Tribuna d'Arqueologia 1991-1992*, Barcelona, 97-102.

NOLLA, J. M; SANTOS, M.; MERINO, J., 1994; L'edifici termal del Puig de Sant Grau a Caldes de Malavella. Una visió de conjunt. *Actes de les Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, 109-116.

NOLLA, J.M, PALAHÍ, LL., VIVO, J., 2010; De l'oppidum a la civitas. La romanització inicial de la Indigècia. Universitat de Girona, Girona.

NOLLA, J.M., AQUILUÉ, X., 1984; Notes sobre una cassola de cuina de ceràmica africana procedent d'Empúries, *Informació Arqueològica*, 42, Barcelona, 51-57.

NOLLA, J.M.; CASAS, J., 1984; *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Girona.

OIKONOMIDES, A.; N., 1978; An altar inscription from the asclepieion of ancient Emporion in Spain (Ampurias), *Ancient World*, vol 1.3, 115-118.

OLIVA, C., 1919; Hallazgos en el teatro romano de Tarragona. *Butlletí Arqueològic* ep. II. Núm. 24 , Tarragona. 69-79.

OLIVA, M., 1960; Actividades de la delegación de excavaciones y del servicio provincial de investigaciones arqueológicas, conservación y catalogación de monumentos, de la Excma. Diputación de Gerona, en 1960. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 14, Girona, 341-416.

OLIVA, M., 1955; Actividades de la delegación provincial del servicio nacional de excavaciones arqueológicas de Gerona en 1955, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 10, Girona, 317-411.

OLIVA, M., 1957; Actividades de la delegación provincial del servicio nacional de excavaciones arqueológicas de Gerona en 1956, *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, 11, Girona, 269-344.

OLIVA, M., 1958; Actividades de la Delegación Provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1957-1958, *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, 12, Girona, 319-338.

OLIVA, M., 1959; Actividades de la delegación de excavaciones y del servicio provincial de investigaciones arqueológicas, conservación y catalogación de monumentos, de la Excma. Diputación de Gerona, en 1959. *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 13, Girona, 365-390.

OLLER, J., 2011; La ciudad sin ciudad: la *civitas sine urbe* como elemento de control territorial, *Estrat Crític*, 5 vol. I, Barcelona, 190-203

OLMOS, P., 2008; Adaptació metrològica grega en l'arquitectura ibèrica de Catalunya: Puig de Sant Andreu d'Ullastret i Mas Castellar de Pontós, *Cypsela*, 17, Barcelona, 273-285.

OLMOS, R., 1992; Iconografía y culto a las aguas de época prerromana en los mundos colonial e ibérico. *Espacio, Tiempo y Forma*, Hª Antigua, t.V, Madrid, 103-120.

ORENGO, H., CORTÉS, A., 2014; The augustan temple and forum of the colony of Barcino: a 90 degree turn, *Oxford journal of archaeology*, 33 (1), Oxford, 89-107.

ORENGO, H.A., MIRÓ, C. 2013; Reconsidering the water system of Roman Barcino (Barcelona) from supply to discharge. *Water History*, 5. 243–266.

ORÓ, E., 1996; El balneario romano: aspectos médicos, funcionales y religiosos. *El Balneario romano y la Cueva negra de Fortuna* (Murcia). Homenaje al prof. PH Rahtz, Gonzalez Blanco, A., M. Mayer Olivé, A.V. Stylow, R. González Fernández (eds.). Antigüedad y cristianismo. 23-151 (Monografías históricas sobre la antigüedad tardía XIII).

ORTAÇ, M., 2001; *Die hellenistischen und römischen Propyla in Kleinasien*. Tesis doctoral. Universität Ruhr de Bochum, Alemania.

PADRÓ, J., SANMARTÍ, E., 1993; Serapis i Asclepi al món hel·lenístic: el cas d'Empúries. *Homenatge a Miquel Tarradell*. Estudis universitaris catalans. Barcelona.

PALAHÍ, LL., VIVÓ, D., 1993c; Caldes de Montbui. *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, R. MAR, J. LÓPEZ, i L. PIÑOL (Eds), Tarragona, 127-132, (Documents d'arqueologia clàssica, 0).

PALLÀS, C., 1957; Las termas romanas de Caldes de Montbui, *San Jorge*, XXVI, 44-46.

PALMA, A de., 1958; *Las calles antiguas de Tarragona (s. XIII- XIX)*, Tarragona.

PANELLA, C., ZEGGIO, S., 2004; Tra Palatino e valle del Colosseo: nuovi dati. *Workshop di Archeologia Classica*, 1, Pisa- Roma, 65-87.

PAULY-WISSOVA, 1896; *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* (Pauly-Wissowa).

PELLA, J., 1909; Las excavaciones de Ampurias. *La Vanguardia* (18 novembre de 1909)

PEÑA, A., 2009; La decoración arquitectónica. El foro de Augusta Emerita. Génesis y evolución de sus recintos monumentales, *Anejos de Archivo Español de Arqueología*, LIII, Madrid, 525-582.

PEREA, S., 1997; Baños para soldados y el culto de Fortuna, *Termalismo antiguo*, Actas del I congreso peninsular, La Rioja, 1996, Madrid, 149-167.

PEREA, S., 1998; Anna Perenna : religión y ejemplaridad mítica, *Espacio, Tiempo y Forma*, 11, Serie II, Historia Antigua, 185-219.

PÉREX, M.J., MIRÓ, C., 2011; VBI AQVAE IBI SALVS: Atlas de aguas mineromedicinales, termas curativas y culto a las aguas en la Hispania Antigua, *Aquae sacrae* agua y sacralidad en la Antigüedad, COSTA, A., PALAHÍ, LL., VIVÓ, D., (coord.), Universitat de Girona, Institut de la Recerca Històrica, Girona, 59-68.

PÉREZ ALMOGUERA, A., 1993; *La religión en el occidente de Cataluña en época romana*. Quaderns del departament de geografia i història. Universitat de Lleida. Lleida.

PÉREZ RUIZ, M., 2011; Aproximación a la cultura material asociada al culto doméstico en el mundo romano, *Espacio, Tiempo y Forma. Serie I, Nueva época. Prehistoria y Arqueología*, t.4, 285-308.

PÉREZ SERRA, Mª M., 1997; *Les conduccions hidràuliques a Tàrraco*. Tesi de llicenciatura. Tarragona, Universitat Rovira i Virgili.

PHILADELPHEUS, A., 1936; Un chef d'oeuvre de la sculpture grecque du V siècle a Catalogne, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 21, volum VII, 1927-31, 60-68.

PICARD (ED), 1985 ; *La médecine en Gaule, villes d'eaux, sanctuaires des eaux*. Paris.

PIRANOMONTE, M., 2002; Il santuario della musica e il bosco sacro di Anna Perenna. Soprintendenza archeologica di Roma, Roma.

PIRANOMONTE, M., 2010; religion and magic at Rome: the fountain of Anna Perenna, *Magical Practice in the Latin West*, Religions in the Graeco-Roman World, H.S. Versnel D. Frankfurter J. Hahn (Eds.) Vol. 168, Papers from the International Conference held at the University of Zaragoza 30 Sept.–1 Oct. 2005, Leiden, 191-213.

PLANA, R., MARTÍN, A., 2000; El territorio del *oppidum* de Ullastret (Girona) frente a la romanización, *3er Congreso de arqueología Peninsular*, Setembro 1999, vol 6, Utad, Vila Real, Portugal, 11-32.

PLANA, R., MARTÍN, A., 2001; L'organització de l'espai rural entorn de l'*oppidum* d'Ullastret: formes i dinàmica de poblament. *Territori polític i territori rural durant l'edat del ferro a la Mediterrània Occidental*. Actes de la taula rodona celebrada a Ullastret, 157-176, (Monografies d'Ullastret, 2).

POCIÑA, C.A., 2010; La fuente monumental de la parcel·la 30 del PERI 2 de Tarragona. *Tarraco: construcció i arquitectura d'una capital provincial romana*. Actes del congrés

internacional en homenatge a Theodor Hauschild. Tarragona, 28-30 de gener de 2009, volum II. *Butlletí Arqueològic*, 32. 619-636.

POCIÑA. C, REMOLÁ, J., 2001; Nuevas aportaciones al conocimiento del puerto de Tarraco (*Hispania Tarraconensis*), *Saguntum*, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 33, Valencia, 85-96.

POCIÑA. C, REMOLÁ, J., 2002; Una font monumental a l'àrea portuària de Tarraco. Notes preliminars, *Empúries*, 53, Barcelona, 41-47.

PONS D'ICART, LL., 1984 (1573); *Libro de las grandezas y cosas memorables de la ciudad de Tarragona*, Tarragona.

POZO, S. F., 2007; Novedades arqueológicas de la provincia de Málaga. Recipientes bronceos de época romana. Notas sobre la vajilla metálica (II). *Mainake*, XXIX, Málaga, 583-605.

PRADO, G DE. 2008; La gestió de l'aigua a l'oppidum del Puig de Sant Andreu (Ullastret), *Cypsela*, 17, Barcelona, 185-200.

PRADOS, L., 1994; Los santuarios ibéricos. Apuntes para el desarrollo de una arqueología del culto, *Trabajos de prehistoria*, 51, nº1, Madrid, 127-140.

PREVOSTI, M., 2005; L'etapa republicana. *Història Agraria dels països catalans*. J. Guitart (Coord.), Volum I, L'Antiguitat, Universitat de Barcelona, Barcelona, 345-390.

PUENTE, S. 2005: *Memòria científica del control arqueològic al carrer Paradís núm 12*. Barcelona, Centre de Documentació del MUHBA, Barcelona.

PUIG I CADAVALCH, J., 1869; *L'arquitectura romànica a Catalunya I*, Barcelona.

PUIG i CADAVALCH, J., 1913; Els temples d'Empúries. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, Anuari MCMXI-XII, Barcelona, 303-322.

PUIG i CADAVALCH, J., 1923; Teatre romà de Tarragona. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI (1915-1), Barcelona, 712-717.

PUIG i CADAVALCH, J., 1934; *L'arquitectura romana a Catalunya*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

PUIG, F., 2009: Barcino: continuïtats i discontinuïtats morfològiques. El procés urbanístic de la colònia entre la seva fundació i l'Antiguitat tardana, *XI Congrés d'Història de Barcelona. La ciutat en xarxa*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 1-17.

PUJADES, J., 1992; *Memòria de les excavacions arqueològiques d'urgència al carrer Caselles de la Garriga (Vallès Oriental)*, La Garriga.

PUJADES, J., 2008; Balanç anual de l'activitat científica a la ciutat (2007). *Quartis*, 4, Barcelona, 177-201.

PUJOL, A., 1988; *La població prerromana del extremo nordeste peninsular*. Vol II. Universitat Autònoma de Barcelona, Barcelona.

PYE, M., 1971; Syncretism and ambiguity, *Numen* 18.2, 83-93

RAEPSAET-CHARLIER, M. T.; 1975. La datation des inscriptions latines dans les provinces occidentales de l'Empire romain, d'après les formules in h(onorem) d(omus) d(ivinae) et d(eo), d(eae), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II, 3, Berlin, 232-282.

RAFEL, N., ARMADA, X-L., 2010; L'exploració minera al Baix Priorat (Tarragona) en època romana: notes a propòsit del *plumbum nigrum oleastrense*. *Quaderns de prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 28, Castelló, 245-261.

RAMALLO, S.F., 1991; Un santuario de época tardo-republicana en La Encarnación, Caravaca, Murcia. *Templos romanos de Hispania*, Murcia, 39-65, (Cuadernos de Arquitectura romana, 1).

RAMALLO, S.F., 2009; Espaces, images et mobilier utilisés pour le culte dans les théâtres romains d'Hispania, *Frons de scène et lieux de culte dans le théâtre antique*. J-C. MORETTI (Ed), Université de Lyon, Lyon, 125-156, (Travaux de la maison de l'orient et de la Méditerranée, 52).

RAMOS, J., 2005; *Memòria de la intervenció arqueològica preventiva al carrer corredossos de baix Núm 26 de Caldes de Montbui (Vallès Oriental, Barcelona)*. Barcelona.

RAVELLI, HOWARTH, 1988; Etruscan cuniculi: tunnels for the Collection of pure water" *Transactions*, Twelfth International Congress on Irrigation and drainage, 1984

(edición digital: <http://www.francoravelli.it/cunicoli/english/cunicoli%201984/1988-0.htm>)

REINACH, S., 1913; *Repertoire de la statuaire grecque et romaine*. Paris

REIS, M^a. P., 2010; Tanques, fontes e espelhos de água nos fora lusitanos, *Ciudad y foro en Lusitania Romana*, T. NOGALES (Ed.), Badajoz, 285-314.

REMOLÀ, J. A., POCIÑA, C.A., 2002; Una primera aproximació a la font monumental del carrer de Pere martell (Tarragona, Tarragonès). *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Barcelona, 207-221.

REMOLÀ, J., POCIÑA, C. 2004: La font dels lleons, Catàleg de l'exposició *Tàrraco i l'aigua*, MNAT, Tarragona, 53-66.

REMOLÀ, J., POCIÑA, C., 2011; La Font dels Lleons (Tarragona). *Aquae sacrae* agua y sacralidad en la Antigüedad, COSTA, A., PALAHÍ, LL., VIVÓ, D., (coord.), Universitat de Girona, Institut de la Recerca Històrica, Girona, 181-192.

REMOLÀ, J., RUIZ DE ARBULO, J., 2002: L'aigua a la colònia de Tàrraco. *Empuries*, 53, Barcelona, 29-37.

REVELL, L., 2007; Religion and Ritual in the Western Provinces, *Greece & Rome*, Second Series, Vol. 54, No. 2. Cambridge University Press Cambridge, 210-228.

REVILLA, V., 1994; Poblamiento y economía en el bajo Ebro en época romana. Bases para un modelo de paisaje rural, *Lvcentum*, XI-XIII, Alicante, 145-163.

REVILLA, V., 2002; Santuarios, élites y comunidades cívicas consideraciones sobre la religión rural en el "Conventus Tarraconensis", *Religión y propaganda política en el mundo romano*, F. MARCO, F. PINA, J. REMESAL (Coord.), Universitat de Barcelona, Barcelona, 189-226.

REVILLA, V., MIRET, M., 1994; El poblament romà al litoral central de Catalunya. *Quaderns de prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16, Castelló, 189-210.

RIBERA, A, JMÉNEZ, J.L., 2012; *Valentia*, ciudad romana: su evidencia arqueológica, *Hispaniae Urbes*, Investigaciones arqueológicas en ciudades históricas. BELTRÁN, J., RODRÍEZ, O., (Eds.), Sevilla, 77-120.

RIBERA, A., 2010; Depositos rituales en *Valentia* (Hispania). De la primera fundación republicana (138 aC) a la segunda augustea. *I riti del costruire nelle acque violate*. Atti del Convegno Internazionale. Roma, Palazzo Massimo 12-14 giugno 2008. H. Di Giuseppe M. Serlorenzi (Ed), Roma, 269-294.

RICCIARDI M. A., SCRINARI, V. S. M., 1996; *La civiltà dell'acqua in Ostia antica*, Roma.

RICHARD, J., 2008; Roman monumental fountains in the Levant: Water Supply VS Urban Aesthetics?, *Cura Aquarum* in Jordanien, Proceedings of the 13th International Conference on the History of water. Management and Hydraulic engineering in the Mediterranean Region, Petra, 263-284.

RICHARD, J., 2011; In the élites toolkit. Decoding the initiative and reference system behind the investment in the architecture and decoration of roman nymphaea. *Facta. Journal of roman material culture studies*, 5, Pisa- Roma, 65-100.

RICHARD, J., WAELKENS, M., 2013; Newly Discovered Nymphaeum near the Stadium of Sagalassos (SW Turkey), *Babesch*. Annual Papers on Mediterranean Archaeology, Supplement 24, Nijmegen, 85-91.

RICHARD, J., 2008a; La fontaine monumentale romaine et l'espace de la rue: le cas de Sagalassos, *La rue dans l'antiquité: Définition, aménagement, devenir*. Actes du colloque de Poitiers, 7-9 septembre 2006, Rennes, 215-222.

RIPOLL, E., 1962; Notas de arqueologia de Cataluña y Baleares. Tarragona. *Ampurias*, 24, Barcelona, 336-341.

RIPOLL, E., 1962a; Notas de arqueologia de Cataluña y Baleares. Lérida. *Ampurias*, 24, Barcelona, 315-336.

RIPOLL, E., 1990; Orígenes de la ciudad romana de Ampurias. *Gerión*, 8, Madrid, 163-210.

ROCA, M., 1983a; Teatre romà de Tarragona: treballs arqueològics 1982-1983. *Tribuna d'Arqueologia 1982-1983*, Barcelona, 97-101.

ROCA, M., 1983b; Teatro romano, *Arqueología* 82, Ministerio de Cultura, Madrid.

ROCA, M., 1993; Teatre romà, Tarragona. *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya. Època romana i Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 251.

ROCA, M., MAR, R., 1984; Teatro romano, *Arqueología* 83, Ministerio de Cultura, Madrid.

RODÀ, I., 1985; À propos de la sculpture grecque d'Emporion. *Praktika. Actes du XII Congrès International d'Archéologie Classique* (Atenes 1983), Atenes, 256-261.

RODÀ, I., 1990; la integracion de una inscripcion bilingue ampuritana, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, 8, Madrid, 79-81.

RODÀ, I., 2000; Testimonios epigráficos de las termas. *Termas romanas del occidente del imperio: II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón 1999, 123-134.

RODÀ, I., 2004; Datación e iconografía del "Asclepio" de *Emporiae*. *IV Reunión sobre escultura romana en Hispanis*. Lisboa-Cascais, 2002, Madrid, 307-320.

RODÀ, I. 2007: Documentos e imàgenes de culto imperial en la Tarraconense septentrional. *Culto Imperial: política y poder*. NOGALES, T. and GONZÁLEZ, J. (eds.), Roma, 739-61.

RODÀ, I., 2016; Els mosaics romans a Catalunya, *Els mosaics de Bell-lloc del pla (Girona). Una aventura de 140 anys*. Museu d'Arqueologia de Catalunya, Barcelona, 69-78.

RODRIGO, V.; HABA, S., 1992; Aguas medicinales y culto a las aguas en Extremadura. *Espacio, tiempo y forma*, Serie II, Hª Antigua, t. V, Madrid, 351-382.

RODRÍGUEZ, E., 1981; *Forma Urbis Marmorea. Aggiornamento Generale 1980*. Roma.

RODRÍGUEZ, A., 1992; Culto a las aguas y divinidades orientales en el Lugo romano: los posibles santuarios de San Roque y Bóveda. *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, Hª Antigua, t.V, Madrid, 309-336

RODRÍGUEZ, J., 1991; Sociedad y religión clásica en la Bética romana, *Acta Salmanticensia* Vol.74, Universidad de Salamanca.

RODRÍGUEZ, J.F., 1978; La situación socio-política de los *incolae* en el mundo romano. *Colonato y otras formas de dependencia no esclavistas*, Actas del coloquio. Memórias de Historia Antigua, II, Universidad de Oviedo, 147-169.

RODRÍGUEZ, O., 2004; El teatro romano de Itálica. Estudio arqueoarquitectónico. *Cuadernos de la fundación Pastor*, 2004, Madrid.

RODRÍGUEZ; O., RODRÍGUEZ, A., FERNÁNDEZ, A., 2007; Nuevos datos para la caracterización arqueológica de la vida municipal en la Bética: Primeras notas en torno a un edificio público documentado en la antigua *Ilipa* (Alcalá del Río, Sevilla). *Habis*, 38, Sevilla, 225-247.

ROIG 2003; Els Vasos de bronze del pou Cartanyà (Tarraco, Tarragona). *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 13, Lleida, 83-124.

ROLDÁN, B., 2003; El cerro del Molinete de Cartagena: actuaciones arqueológicas recientes. *Arx Asdrubalis*, Arqueologia e historia del Cerro del Molinete de Cartagena. Vol. I, NOGUERA, J.M. (Ed), Cartagena, 75-114.

ROLDÁN, J.M., 1965; Las lápidas votivas de Baños de Montemayor, *Zephyrus*, 16, Salamanca, 23-50.

ROTH-CONGÈS, A., GROS, P., 1983; Les sanctuaire des eaux à Nîmes. Le Nymphée- Chapitre IV. *Revue archéologique du Centre de la France*. Tome 22, fascicule 2, Tours, 131-146.

RUIZ de ARBULO, et al; 2010; RUIZ DE ARBULO, J., MAR, R., ROCA, M., DÍAZ, M., Un contexto cerámico de fines del siglo I a. C. como relleno constructivo de un almacén portuario localizado bajo el teatro romano de Tarragona. *Contextos ceràmics i cultura material d'època augustal a l'occident romà*. Universitat de Barcelona (CD-ROM).

RUIZ de ARBULO, J., 1990; El foro de Tarraco. *Cypsela*, VIII, Barcelona, 119-138.

RUIZ de ARBULO, J., 1991; El templo del foro de Ampurias y la evolución de los foros republicanos, *Templos romanos de Hispania*, 11-37, (Cuadernos de arquitectura romana, vol. 1).

RUIZ de ARBULO, J., 1992; Emporion, ciudad y territorio (s. VI-I a. C.): algunas reflexiones preliminares. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, Lleida, 59-73.

RUIZ de ARBULO, J., 1994; El gimnasio de Emporion (s. II-I a.C.), *Butlletí Arqueològic*, 16, Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona, 11-44.

RUIZ de ARBULO, J., 1995; El santuario de Asklepios y las divinidades alejandrinas en la Neápolis de Ampurias (s. II-I a.C.), Nuevas hipótesis. *Verdolay*, 7, Murcia, 327-338.

RUIZ de ARBULO, J., 1997; Santuarios y comercio marítimo en la Península Ibérica durante la época arcaica. *Quadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*, 18, Castellón, 517-535.

RUIZ de ARBULO, J., 1998; La evolución urbana de Emporion en época republicana, *De les estructures indígenes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*, MAYER, M., NOLLA, J.M., PARDO, J. (eds.), Barcelona, 539-554.

RUIZ de ARBULO, J., 2000; El papel de los santuarios en la colonización fenicia y griega de la Península Ibérica. *Santuarios fenicio-púnicos en Iberia y su influència en los cultos indígenes*. XIV Jornadas de arqueología fenicio-púnica, Eivissa, 1999, 9-55.

RUIZ de ARBULO, J., 2002-2003; Santuarios y fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode (s. VI-I aC). *Cuadernos de Prehistòria y Arqueología de Castellón*, 28-29, Castellón, 161-202.

RUIZ de ARBULO, J., 2006; Cuestiones económicas y sociales en torno a los santuarios de Isis y Serapis. La ofrenda de Numas en Emporion y el Serapeo de Ostia. *Entre Dios y los Hombres: el sacerdocio en la antigüedad*. J.L. ESCACENA, E. FERRER (Eds.), Sevilla, 197-227, (Spal Monografías, VII).

RUIZ de ARBULO, J., 2011; Aguas míticas, aguas sagradas, aguas curativas y aguas canalizadas en la Antigüedad grecolatina: Una introducción. *Aquae sacrae* agua y sacralidad en la Antigüedad, COSTA, A., PALAHÍ, LL., VIVÓ, D., (coord.), Universitat de Girona, Institut de la Recerca Històrica, Girona, 11-28.

RUIZ DE ARBULO, J., VIVÓ, D, 2008; Serapis, Isis y los dioses acompañantes en Emporion: una nueva interpretación para el conjunto de esculturas aparecidas en el supuesto Asklepeion emporitano, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 18, Lleida, 71-140.

RUIZ DE ARBULO, J., VIVÓ, D., MAR, R., 2006; El capitolio de *tarraco*. Identificación y primeras observaciones, *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje*

a la Prof. Pilar León, Vol. I, VAQUERIZO, D., MURILLO, J.F., (Eds), Cordoba, 391-418.

SAENZ, F., 1977; Observaciones técnicas sobre el abastecimiento de agua a Tarragona, a Segovia, *Simposio de Arqueología romana*, 1974, Barcelona, 351-358.

SALINAS de FRÍAS, M., 1985; La religión indígena en la Hispania Central y la conquista romana, *Studia zamorensia*, 6, Zamora, 307- 332.

SALINAS DE FRIAS, M., 2001; La religiosidad de las poblaciones antiguas de Salamanca y el norte de Cáceres, *Palaeohispanica*, Revista sobre lenguas y culturas de la Hispania Antigua, 1, Institución “Fernando, el Católico”, Zaragoza, 151-172.

SALOM, C., 2006; El *Auguraculum* de la colonia Tàrraco: *Sedes Inaugurationis Coloniae Tarraco*. *Archivo Español de Arqueología*, 79, Madrid, 69-87.

SÁNCHEZ MORENO, E. 1997: El agua en la manifestación religiosa de los vetones. Algunos testimonios. *Termalismo antiguo*. Actas del I congreso peninsular. La Rioja. 1996, Madrid, 129-140.

SÁNCHEZ VELASCO, J., 1999; El acceso norte al Teatro Romano de Córdoba: secuencia estratigráfica y estudio de materiales. *Anales de Arqueología Cordobesa*. Vol. 10, Córdoba, 115-160.

SANMARTÍ, E, CASTANYER, P, TREMOLEDA, J, 1990; Emporion: un ejemplo de monumentalización precoz en la Hispania republicana (los santuarios helenísticos de su sector meridional. *Stadtbild und ideologie. Die Monumentalisierung hispanischer Städte zwischen Republik und kaiserzeit*, Madrid, 1987, Munic, 117-144.

SANMARTÍ, E, et al, 1986; SANMARTÍ, E., CASTANYER, P, TREMOLEDA, J., BARBERÀ, J., 1986; Las estructuras griegas de los siglos VI y IV a de JC Halladas en el sector sur de la Neapolis de Ampurias (Campaña de Excavaciones del año 1986). Memòria d'excavació. L'Escala.

SANMARTÍ, E., 1987; El foro romano de Ampurias. *Los foros romanos en las provincias Occidentales* (Valencia, 27-31 de enero de 1986), Madrid, 55-60.

SANMARTÍ, E., 1992; Identificació iconogràfica i possible atribució d'unes restes escultòriques trobades a la neàpolis emporitana al *Simulacrum* del Serapis d'Empòrion. *Miscel·lània arqueològica*, a Josep M. Recasens, Barcelona, 145-154

SANMARTÍ, E, NOLLA, J. M., AQUILUÉ, X., 1983-84; Les excavacions de l'àrea del Parking al sud de la Neàpolis d'Empúries. (Informe preliminar), *Empúries* 45-46, Barcelona, 110-153.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J., 2005; *Els ibers del nord*, Barcelona.

SANTOS, M., SOURISSEAU, J-C., 2011; Cultes et pratiques rituelles dans les communautés grecques de Gaule méditerranéenne et de Catalogne, *Des rites et des hommes. Les pratiques symboliques des Celtes, des Ibères et des Grecs en Provence, en Languedoc et en Catalogne*, R. ROURE, L. PERNET (Dir.), Paris, 223-255.

SAYAS, J.J., 1989; El culto al emperador entre las gentes vasconas. *Revista de la Facultad de Geografía e Historia*, 4, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 437-445.

SCHEID, J., 1991; Sanctuaires et thermes sous l'Empire, *Les thermes romains*, Roma, 205-216, (École française de Rome, 142).

SCHEID J., 1997; Comment identifier un lieu de culte?, *Cahiers du Centre Gustave Glotz*, 8, Paris, 51-59.

SCHEID, J., 2008; Cours : Le culte des eaux et des sources dans le monde romain. Un sujet problématique, déterminé par la mythologie moderne. *Religion, institutions et société de la Rome antique*, *L'annuaire du Collège de France* [Online], 108. <http://annuaire-cdf.revues.org/122>. 622-637

SCHRÖEDER, S., 1993; Kopf einer Apollonstatue. *Hispania Antiqua. Denkmäler der Römerzeit*, Mainz am Rhein, 253-254.

SCHRÖEDER, S., 1996; El "Asclepio" de Ampurias: ¿Una estatua de Agathodaimon del último cuarto del siglo II aC?, *II Reunión sobre escultura romana en Hispania*, Tarragona, 223-237.

SCHRÖEDER, S., 2000; *Emporion* y su conexión con el mundo helenístico oriental. Las esculturas ampuritanas de Agathos Daimon-Serapis y Apolo. *Los griegos en España. Tras las huellas de Heracles*. MAN, Madrid, 119-129.

SCHRÖEDER, S., 2001; Asklepios- Statue des Agothos Daimon-Sarapis. *Hispania Antiqua. Denkmäler der Frühzeit*. Mainz am Rhein. 611-612.

SEGERT, S., 1986; An Ugaritic text related to the fertility cult (KTU 1.23), *Archaeology and fertility cult in the Ancien Mediterranean*, Papers of the I International Conference on Archaeology of ancient Mediterranean, Universiti of Malta (2-5 september 1985), A. BONANNO (Ed.), Amsterdam, 217-224.

SERRA RÀFOLS, J., 1936; Troballes noves d'estatuària romana en pedra. *Anuari de l'institut d'Estudis Catalans*: MCMXXVII, Número 31, Barcelona, 114-118.

SERRA RÀFOLS, J., 1941; Las termas romanas de Caldas de Malavella (Gerona). *Archivo Español de Arqueología*, 43, Madrid, 304-315.

SETTIS, S., 1973; Esedra e ninfeo nella terminologia architettonica del mondo romano. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, I.4.1, Berlin, 661-740.

SIET, 2001; La cova urbana de Tarragona, Tarragona, (Servei d'Investigacions Espeleològiques de Tarragona)

SINEUX, P., 2006; Asklépios, les nymphes et achéloos: réflexions sur une association cultuelle. *Kentron*, 22, Alagoas, Brasil, 177-198

SOLANA, J.M^a, HERNÁNDEZ, L., 2000; Religión y sociedad en época romana en la meseta septentrional. Universidad de Valladolid.

SORRIBES, E., 1988; *Memòria de les excavacions en l'antic Hospital de Caldes de Montbui*, Barcelona

SOTO, P.de, CARRERAS, C., 2006-2007 Anàlisi de la xarxa de transport a la Catalunya romana: alguns apunts, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17, Lleida, 177-191.

STURGEON, M.C., 1987; *Isthmia. Volume IV, Sculpture I: 1952-1967*. New York

SUÁREZ, E., 2009; Il mito e il culto di Asclepio in Grecia in età classica ed ellenistico-romana. *Il culto di Asclepio nell'area mediterranea*. Atti del convegno Internazionale. Agrigento 20-22 nov 2005, Roma, 27-48.

SUBIAS, E., 1994; Las sedes colegiales en época romana. Problemas de tipología arquitectónica. *Butlletí Arqueològic*, 16. Època V, Reial Societat Arqueologica Tarraconense, Tarragona, 85-110.

TATJER, M., 2002; Història termal de Caldes de Montbui. Ajuntament de Caldes de Montbui.

TEIXELL, I., ROIG, J. F., GOROSTIDI, D., 2015; El santuari romà de les nimfes del carrer Cristòfor Colom de Tarragona, *Butlletí Arqueològic*, Època V, 34-35 (2012-2013), Reial Societat Arqueològica Tarraconense, Tarragona, 115-131.

TENAS, M., VILA, LL., 2006; *Ficha del yacimiento Conjunt termal de Caldes (Caldes de Montbui)*, Barcelona.

TENREIRO, M., 2009; Pasados bárbaros, presentes romanos. Sincretismo e identidad religiosa, *Espacio, Tiempo y Forma*, Serie II, Historia Antigua, t. 22, Madrid, 261-274.

TÖLLE-KASTENBEIN, R., 2005 (1993); *Archeologia dell'acqua- la cultura idraulica nel mondo classico*. Milano.

TOMASELLO, F., 2005; *Fontane e Ninfei Minori Di Leptis Magna*, Monografie di archeologia libica, XXVII, Roma.

TOMLINSON, R. A., 1969; Perachora: The remains outside the two Sanctuaries. *The Annual of the British School at Athens*, 64, Athens, 155-258.

TORELLI, M., 2009; Fenomenologia del culto di Asclepio. I casi di Epidauro, Trezene ed Atene, *Il culto di Asclepio nell'area mediterranea*, Atti del convegno Internazionale, Agrigento 20-22 nov 2005, Roma, 49-65.

TORRECILLA, A., 2007; *Los macella en la Hispania romana. Estudio arquitectónico, funcional y simbólico*. Tesi doctoral. Universidad Autónoma de Madrid.

TORRECILLA, A., 2007b; Aproximación al estudio de los “macella” romanos en “Hispania”, *Caesaraugusta*, 78, Zaragoza, 455-480.

TRAM TAN TINH, 1964; *Le culte d'Isis a Pompéi*. Paris.

TREMOLEDA, J., ROURE, A., CASTANYER, P., 1987; Recull i estudi dels materials romans de l'àrea de Banyoles. *Quaderns del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles*. Homenatge a Pere Alsius i Torrent (1986-1987), Banyoles, 121-145.

TRILLA, J., 1974; Sobre el origen de las aguas termales de Caldes de Montbui, *Acta Geológica Hispànica*, t.IX, nº 4, Universitat de Barcelona, Barcelona, 144-148.

TYLOR, E.B., 1981; Cultura primitiva. Vol. II, La religión en la cultura primitiva, Madrid.

ULRICH; R. B., 1993; Julius Caesar and the Creation of the Forum Iulium, *American Journal of Archaeology*, Vol. 97, No. 1 (Jan., 1993), Boston, 49-80.

UROZ, H., 2003; La importancia de los cultos salutíferos y el cosmopolitismo en la Carthago nova tardorrepublicana y altoimperial, *Eutopia*, 9, serie III, 1-2, Roma, 7-31.

UROZ, H., 2004; Sobre la temprana aparición de los cultos de Isis, Serapis y Caelestis en Hispania, *Lvcentvm*, XXIII-XXIV, Alicante, 165-180.

VAN ANDRINGA, W., 2009; Quotidien des dieux et des hommes. La vie religieuse dans les cités du Vésuve à l'époque romaine. *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome*, 337, Roma.

VARGAS, J., MATEOS, V., APARICIO, F., 2007; Intervención arqueológica en la terma romana de Baños de Montemayor (Cáceres). 1999, *Caesaraugusta*, 78, Zaragoza, 555-564.

VASSAL, V., 2006; Les pavements d'opus signinum. Technique, décor, fonction architecturale. *BAR International Series*, 1472. Oxford.

VÁZQUEZ HOYS, A. M^a, 1997; Artemis-Diana, diosa del elemento húmedo y de las aguas termales, *Termalismo Antiguo*, Actas del I congreso peninsular termalismo antiguo, La Rioja 1996, Madrid, 179-185.

VILA, LI; TENAS, M; OLIVERES, I., 1993; Arqueologia de la Garriga, Sant Cugat del Vallés.

VILÁ, M^a DEL V., 1981-1982; Inscripción latina del turó de Sant Grau (Caldes de Malavella, Girona). *Pyrenae*, 17-18, Barcelona, 329-334.

VIREBAYRE, F., 2008; Memòria arqueològica de la intervenció efectuada a la finca de la Sínia, Mataró.

VISCOGLIOSI, A., 2006; L'architettura romana. C. BOZZONI, V. FRANCHETTI PARDO, G. ORTOLANI, A. VISCOGLIOSI; *L'architettura del mondo antico*, Roma, 239-369

VIVÓ ET AL., 2003; VIVÓ, D., PALAHÍ, LL., NOLLA, J.M., SUREDA, M., ...*Sed uitam faciunt. Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Universitat de Girona, Girona.

WAGNER, C.G., ALVAR, J., 1981; El culto de Serapis en Hispania. *La religión romana en Hispania*, Simposio organizado por el I. A. "Rodrigo Caro", 17-19 diciembre, 1979, 321-333, Madrid.

WIKANDER, Ö. (ED)., 2000; *Handbook of ancient water Technology*, Leiden.

WILD, R. A., 1981; Water in the cultic worship of Isis and Sarapis, *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Volumen 87, Brill.

WILSON, D. R., WRIGHT, R. P., 1968; Roman Britain in 1968: I. Sites Explored: II. Inscriptions, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 59, No. 1/2 (1969), 198-246.

WITSCHERL, C., 2009; La crisis del siglo III en Hispania: algunas reflexiones, *Hispania. Las provincias hispanas en el mundo romano*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 473-503 (Serie Documenta, 11).

WOLFRAM L., 1990; *Römische Brunnen und Nymphaea in der westlichen reichshälfte*, Münster.

XALABARDER, A., 1935; *Caldes antic i modern*. Caldes de Montbui.

YEGÜL, F. K., 1992; *Baths and Bathing in the Classical Antiquity*. New York

ZARZALEJOS, M. del M., FERNÁNDEZ, C., MORILLO, A., 2000; Grandes conjuntos termales públicos en Hispania. *Termas romanas en el occidente del imperio* : II Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón, 1999, Gijón, 59-72.

ZEGGIO, S., 2005; Roma, Valle del Colosseo. Scavo dell'area della *Meta Sudans* (1996-2002). Spazi urbani e storia, *Communities and settlements from the neolithic to the early medieval period*, BAR International Series 1452 (I). 269-277, (Papers in Italian archaeology VI).

Bases de dades i webs:

Mapes de patrimoni cultural de la diputació de Barcelona.

<http://patrimonicultural.diba.cat/>

Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby <http://db.edcs.eu>

Heidelberger akademie der wissenschaften <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home>